

જૈન અને બૌદ્ધ મત :
સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો
મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેશાઈ

જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો

શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા-૪

જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો

લેખક
મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ

સંપાદક
ડૉ. કાન્તિભાઈ બી. શાહ

પરામર્શકો
આચાર્ય વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી
ડૉ. એસ્તેર સોલોમન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ

**Jain and Bauddh Mat : Sankshipt Itihas ane Siddhanto :
A Historical and philosophical survey of Jainism and
Buddhism by Mohanlal Dalichand Desai, ed. by Dr.
Kantibhai B. Shah, 1998, Shri Mahavira Jaina Vidyalyaya,
Mumbai.**

પહેલી આવૃત્તિ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૮

નકલ : ૫૦૦

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૨૦ + ૩૮૬

કિંમત : રૂ. ૨૦૦.૦૦

આવરણ : ઊર્જિત શાસ્ત્રી

પ્રકાશક :

ખાંતિલાલ જી. શાહ, પ્રકાશભાઈ પી. ઝવેરી

સુબોધરત્ન ચી. ગાર્ડી

મંત્રીઓ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ઓગસ્ટ કાન્તિ માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૬

ટાઇપસેટિંગ :

શારદા મુદ્રણાલય

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૫૩૫૮૮૬૬

મુદ્રક :

ભગવતી ઓફસેટ

૧૫/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪

પ્રકાશકીય નિવેદન

‘શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા’નો આ ચોથો ગ્રંથ ‘જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો’ પ્રકાશિત કરતી વેળાએ અમે આનંદ અને કૃતકૃત્યતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ અગાઉ આ ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશિત થયેલાં બે પુસ્તકો ‘સામાયિકસૂત્ર’ અને ‘જિનદેવદર્શન’ શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઈનાં જ લખેલાં હતાં, પણ એ પ્રકાશનો તે-તે ગ્રંથની સંપાદકને હાથે સંસ્કારાયેલી નવી આવૃત્તિઓ હતી. તે પછીનું ત્રીજું પુસ્તક ‘વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા અને મનુષ્યપ્રતિભા’ શ્રી મોહનલાલ દેશાઈના જીવનચરિત્ર અને એમની લેખસૂચિ અંગેનું હતું. પણ આ ચોથો ગ્રંથ, લખાઈને આઠ દાયકાથી ય વધુ સમય સુધી અપ્રગટ રહ્યા પછી, સૌ પ્રથમ વાર જ પ્રકાશન પામે છે એથી જ કેવળ આનંદ નહીં, સાથે ધન્યતાની અનુભૂતિ થાય છે.

આ અંગેનો મોટો જશ શ્રી મોહનભાઈના સુપુત્ર શ્રી જયસુખભાઈને ફાળે જાય. એમણે એમના પિતાશ્રીના આ દાર્શનિક ગ્રંથની હસ્તપ્રત યથાવત્ જાળવી, એટલું જ નહીં, પણ એનો સમુદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કરી યથાર્થપણે પિતૃતર્પણ કર્યું છે. એમણે આખીયે હસ્તપ્રતની ઝેરોક્ષ-નકલ તૈયાર કરાવી શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીને જોવા સારું મોકલી આપી. શ્રી જયંતભાઈ તરફથી આ મહત્ત્વના ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું સંસ્થાને સૂચન થતાં એના ઉપર વિચારણા કરી સંસ્થાએ એ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય લીધો. તે દરમિયાન પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી પણ આ ગ્રંથ જોઈ ગયા અને એમનો પ્રતિભાવ પણ એ જ હતો કે આવો સમૃદ્ધ ગ્રંથ પ્રગટ થવો જ જોઈએ.

આ ગ્રંથનું સંપાદનકાર્ય પ્રા. કાન્તિભાઈ બી. શાહને સોંપવામાં આવ્યું. આખો ગ્રંથ જૈન અને બૌદ્ધ મત સંબંધી દાર્શનિક વિચારણાનો હોઈ અને આઠ દાયકા પૂર્વે લખાયેલો હોઈ એમાં શુદ્ધિવૃદ્ધિને અવકાશ હતો એમ જણાતાં, સંપાદકશ્રીના સૂચનથી ગુજરાત યુનિવર્સિટી ભાષા-સાહિત્ય ભવનનાં સંસ્કૃત વિભાગનાં પૂર્વ અધ્યક્ષ ડૉ. એસ્તેરબેન સોલોમનને ગ્રંથના પરામર્શનનું કામ સોંપ્યું. કેવળ સ્પરસ્વતપ્રીતિથી એમણે એ કામ સ્વીકાર્યું અને યોગ્ય સમયમાં પૂરું કરી આપ્યું.

આ ગ્રંથપરામર્શન માટે તેમજ પ્રાસ્તાવિક આવકાર-વચન લખી આપવા માટે અમે પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી અને ડૉ. એસ્તેરબેન સોલોમન બન્નેનો અંતઃકરણપૂર્વક જ્ઞાણસ્વીકાર કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત પૂરી પાડવા માટે શ્રી જયસુખભાઈનો, ગ્રંથના સંપાદન-પ્રકાશનના કાર્યમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા માટે શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીનો તેમજ ચીવટ અને ખંતથી આ ગ્રંથના સંપાદનની જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક સંભાળવા માટે તેમજ પરિશ્રમ લઈને ગ્રંથની વિષયસૂચિ તૈયાર કરી આપવા માટે પ્રા. કાન્તિભાઈ બી. શાહનો હૃદયથી અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથના સંપાદન-પ્રકાશનમાં જેમની જેમની સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે તે સૌ પ્રત્યે પણ આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય,

ઓગસ્ટ કાન્તિ માર્ગ,

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૬,

૧૪-૧-૧૯૯૮

ખાંતિલાલ જી. શાહ

પ્રકાશભાઈ પી. ઝવેરી

સુબોધરત્ન ચી. ગાડી

મંત્રીઓ

સંપાદકીય નિવેદન

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈના 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જેવા આકરગ્રંથો જોનારને એમ ખાતરી થયા વિના રહે નહીં કે તેઓ એક વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા હતા. હવે પ્રગટ થઈ રહેલો એમનો આ ગ્રંથ 'જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો' લેખકની વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભાનું વધુ એક પ્રમાણ છે.

ગ્રંથ લખાયો ઈ.સ. ૧૯૧૪માં, અને પ્રગટ થાય છે ઈ.સ. ૧૯૮૮માં, પૂરાં ૮૪ વર્ષ પછી. જ્ઞાનવિસ્તરણને વરેલી શ્રી માલાવીર જૈન વિદ્યાલય (મુંબઈ) જેવી સંસ્થાએ એનું પ્રકાશન કરીને, કરવું ઘટે એવું એક વિદ્યાકીય કામ કર્યું છે. અને તે માટે એ સંસ્થા સૌનાં અભિનંદનની અધિકારી છે.

લેખકે આ વિષય ઉપર કયે નિમિત્તે કલમ ચલાવી તેનો પણ એક ઇતિહાસ છે: અને તે અંગેની માહિતી 'લેખકનું નિવેદન'માં અપાયેલી છે. એટલે એનું પુનરાવર્તન અહીં ઇષ્ટ નથી. પણ એમાંથી એક બાબત વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહીં કે શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ ઇનામી નિબંધનું કદ ૧૫૦ 'ફુલ્સકેપ' પાનાંનું નક્કી કરેલું, પણ શ્રી મોહનભાઈને હાથે નિબંધ લખાયો એનાથી બમણાં પાનાંમાં. આ આખી ઘટના એ વાત ફલિત કરે છે કે મોહનભાઈને જે વિષય અગાધ, ગૂઢ અને ચિંતનશીલ જણાયેલો તે વિષયને હસ્તગત કરી યોગ્ય ન્યાય આપવા એમણે કેટલો શ્રમ લીધો હશે ! આ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરનાર જ આ વાત સમજી શકશે.

લેખકના નિવેદનમાં દર્શાવ્યા ઉપરાંતની અમને સાંપડેલી માહિતી આ પ્રમાણે છે :

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની તા. ૧૩-૧૦-૧૯૧૪ની બેઠકમાં શ્રી મોહનભાઈને નિબંધ પૂરો કરી આપવાની સમયમર્યાદા વધારી આપવાનો ઠરાવ કરાયો હતો. નિબંધોના નિર્ણાયકો તરીકે શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠીનાં નામો નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં. સભાની તા. ૪-૧૦-૧૯૧૫ની બેઠકમાં નિર્ણાયકોએ એમની પાસે આવેલા બે નિબંધોમાંથી મોહનભાઈનો નિબંધ પસંદ કર્યાની નોંધ કરી પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવ્યું. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં ૧૯૧૮નાં તૈયાર થતાં પ્રકાશનોમાં આ ગ્રંથની જાહેરાત થઈ છે, પરંતુ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. નવેમ્બર ૧૯૩૨માં 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ના નિવેદનમાં મોહનભાઈ નિબંધને અદ્યતન કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે પણ પોતે એ હજુ નથી કરી શક્યા એ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે, ને હવે એ કામ પોતે બને એટલી શીઘ્રતાથી હાથ ઉપર લેશે એમ જણાવે છે. પણ પછી મોહનભાઈની એ ઇચ્છા પૂરી થઈ જણાતી નથી.

લેખકના નિવેદન સહિતની આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત શ્રી મોહનભાઈના સુપુત્ર શ્રી જયસુખભાઈ પાસે સચવાયેલી રહી. હસ્તપ્રતનાં પાનાં જર્જરિત થવા પર હતાં અને હાથમાં લેતાં જ કાગળ ફાટવા માંડતો હતો. એટલે શ્રી જયસુખભાઈએ એ આખી હસ્તપ્રતની ઝેરીક્ષ-નકલ કરાવી, એનું પાકું બાઈન્ડિંગ કરાવી, ગ્રંથનો સમુદ્ધાર કરવાના શુભાશયથી ૧૯૮૮ના જુલાઈમાં શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીને એ ગ્રંથ જોવા માટે મોકલી

આપ્યો. જયંતભાઈ તેમજ પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત જોઈ ગયા અને એમનો એક જ સૂર હતો કે આવી મૂલ્યવાન ગ્રંથ પ્રગટ થવો જ જોઈએ અને તેય શક્ય એટલો વહેલો. જયંતભાઈએ કરેલી ભલામણ પ્રકાશક સંસ્થાએ સ્વીકારી અને હવે તે 'જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો' એ નામે 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા'ના ચોથા ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે એના સંપાદક તરીકે અત્યંત પ્રસન્નતાની લાગણી અનુભવું છું.

આ ગ્રંથનું સંપાદનકાર્ય મારે માટે એક પડકારરૂપ હતું અને એ માટે ભારે સંકોચ પણ અનુભવાતો હતો. મારો અભ્યાસ સાહિત્યનો, તત્ત્વદર્શનનો નહીં. એટલે આ વિષયમાં મારી ચાંચ શું ડૂબે ? દાર્શનિક લખાણનું શબ્દભંડોળ પણ બહુ પકડાય નહીં. હસ્તપ્રતમાં લેખકના અત્યંત ઝીણા અક્ષરો, ક્યાંક ઝાંખી ઊતરેલી ઝેરોક્ષ-નકલ, ક્યાંક લેખકે જુદાં જ પાનાંઓ ઉપર અનુસંધાન રૂપે કરેલા ઉમેરા, અને અનુક્રમણિકામાં સૂચવાયેલ ખંડ ૧માં વિભાગ-૧ના 'જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય' વાળા લખાણની હસ્તપ્રતનાં પાનાં અપ્રાપ્ય હોવાથી એ વિભાગ અંગેની મૂંઝવણ, આ બધા પ્રશ્નો હતા. પણ જેમ મારાં અન્ય સંપાદનકાર્યોમાં ઊલટભેર મળ્યું છે તેવું જ જયંતભાઈનું માર્ગદર્શન ડગલેપગલે મને મળતું રહ્યું, જેને લઈને મારા સંપાદનકાર્યને વ્યવસ્થિત દિશા સાંપડતી રહી.

આ ગ્રંથ પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી તો જોઈ ગયા હતા જ, પણ બૌદ્ધ મત અંગેના લખાણનો તો પ્રશ્ન હતો જ. વળી આ સમગ્ર લખાણ આઠ દાયકા પૂર્વે થયું હતું. વચગાળે આ વિષય પરત્વે નવાં અભ્યાસસંશોધનો થયાં હોય જ. એટલે શુદ્ધિવૃદ્ધિને અહીં પૂરતો અવકાશ હતો અને તેથી જ આ વિષયના અભ્યાસી વિદ્વાન દ્વારા એનું પરામર્શન અનિવાર્ય હતું. પરામર્શન માટે સૂચવાયેલું ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમનનું નામ સંસ્થાએ સ્વીકાર્યું. ડૉ. એસ્તેરબહેને શારીરિક અસ્વસ્થતા છતાં, યોગ્ય સમયમાં પરામર્શનનું કામ પૂરું કરી આપ્યું અને જરૂર જણાઈ ત્યાં એમણે શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરી આપી. એમને પણ ક્યાંક પ્રશ્નો રહ્યા તે-તે સ્થાનો લા.દ.ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના પૂર્વ અધ્યક્ષ ડૉ. નગીનદાસ જી. શ્યાહે સ્નેહભાવે તપાસી આપ્યાં.

પરામર્શક દ્વારા થયેલી શુદ્ધિવૃદ્ધિને જે-તે સ્થાને જ ચોરસ કૌંસમાં [] ગોઠવી છે. તેથી જ્યાં લખાણ ચોરસ કૌંસમાં છે તેને પરામર્શકની શુદ્ધિવૃદ્ધિવાળું લખાણ (કે ક્વચિત્ સંપાદકીય નિર્દેશ) ગણવા પ્રત્યે વાચકોનું ધ્યાન દોરું છું. જોકે પૃ. ૨૫૭ પર 'જૈન વસ્તી' વિશેના લખાણમાં ચોરસ કૌંસમાંનું લખાણ આંકડાકીય વીગતો મેળવીને સંપાદકે તૈયાર કર્યું છે. જે સ્થાને શુદ્ધિવૃદ્ધિ સાવ ગૌણ કે શબ્દ/નામફેરવાળી હોય તે સીધી જ મૂળ સ્થાને કરી લીધી છે; ચોરસ કૌંસમાં અલગ દર્શાવી નથી. ક્યારેક લેખકે આપેલી પાદટીપોમાંયે પરામર્શક દ્વારા શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાની થઈ છે, તો કેટલીક પાદટીપો પરામર્શકની શુદ્ધિવૃદ્ધિરૂપે ઉમેરવાની થઈ છે. તેવે સ્થાને આખીયે પાદટીપ ચોરસ કૌંસમાં દર્શાવાઈ છે.

લેખકની હસ્તપ્રતમાં ખંડ-૧ના વિભાગ-૧ 'જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય'નાં પાનાં મળ્યાં નથી. પણ અનુક્રમણિકામાં આ વિષયનો એના પેટાવિષયો સમેતનો નિર્દેશ છે. પાછળથી

‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ જેવા ૧૧૦૦ પાનાંના બૃહદ્ ગ્રંથમાં લેખકે આ વિષયને વિસ્તારથી નિરૂપેલો છે. એટલે આ ગ્રંથના મૂળભૂત આયોજનનો ક્રમભંગ ન થાય એ હેતુથી ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માંથી આગમો - શ્રુતસાહિત્યથી આરંભી હરિભદ્રસૂરિ સુધીની લેખનસામગ્રી ઉદ્ધૃત અને સંકલિત કરી આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડનો વિભાગ-૧ તૈયાર કર્યો છે. લેખનસામગ્રી અને ભાષા લેખકનાં જ જાળવ્યાં છે; પણ સંકલન, સંકોષ કરતી વેળા ક્યાંક વાક્યોની તડજોડ કરવાનું, વાક્યાન્વયો બદલવાનું થયું છે. જોડણી સાર્થ જોડણીકોશ પ્રમાણે સુધારી લીધી છે.

ખંડ ૧નો વિભાગ-૨ ‘શ્રી મહાવીરનો સમય અને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર’માં લેખકે સાત પેટાવિભાગો પાડીને તત્કાલીન રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં મહાવીરના જીવનને પ્રમાણભૂત રીતે આલેખ્યું છે અને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મૂલવ્યું છે. આ લખાણનો સંકોષ કરવો કે શબ્દશઃ લેવું એવી આરંભે થોડીક દ્વિધા હતી, પણ પછી લખાણનાં આયોજન અને ઉપયોગિતા જોતાં લખાણને યથાવત્ જાળવી લેવાનું જ નક્કી કર્યું.

વિભાગ-૩ ‘જૈન મતના સિદ્ધાંતો’માં સિદ્ધાંત-નિરૂપણની લેખકની પદ્ધતિ વર્ગીકરણો-પેટાવર્ગીકરણોની રહી છે. એ એમની ચોકસાઈનું નિદર્શક છે. પેટાવર્ગીકરણોનાં પણ પેટાવર્ગીકરણો અનેક જગાએ મળે. આવાં સ્થાનોમાં લેખકે આપેલા ક્રમાંકો, ક્યાંક ગૂંચવણ ટાળવાના આશયે, બદલવાના થયા છે.

શ્રી મોહનભાઈએ ગ્રંથના લખાણનો કેટલોક અંશ ‘શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ (જેના એ તંત્રી પણ હતા)ના અંકોમાં પ્રકાશિત કરેલો છે. એ લેખન-અંશો આ પ્રમાણે છે :

(૧) ખંડ-૧નો વિભાગ-૨ ‘શ્રી મહાવીરનો સમય અને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર’ ‘શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ના ઓગસ્ટ-સપ્ટે. ૧૯૧૪ (પૃ. ૧૦, અંક ૮-૯)ના સંયુક્ત અંકમાં (પૃ. ૩૭૨થી ૪૨૯) લેખકે પ્રકાશિત કર્યો હતો. એ પ્રકાશિત થયા પછી પણ એમણે એમાં ઠીકઠીક ઉમેરા કર્યા છે.

(૨) ખંડ-૧ના વિભાગ ૩માં ‘ત્રણ તત્ત્વ’ શીર્ષકવાળું લખાણ (જેમાં ઈશ્વરતત્ત્વ-સદ્દેવતત્ત્વ, સદ્ગુરુતત્ત્વ, સદ્ધર્મતત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે) તે ‘શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ના ફેબ્રુ. ૧૯૧૭ (પૃ. ૧૩, અંક ૨)ના અંકમાં (પૃ. ૪૮થી ૫૮) પ્રકાશિત કર્યું હતું.

(૩) ખંડ-૧ના વિભાગ ૩માં ‘કાલસ્વરૂપ’ શીર્ષકવાળું લખાણ ‘શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ના ઓગસ્ટ-સપ્ટે.-ઓક્ટો. ૧૯૧૬ (પૃ. ૧૨, અં. ૮-૯-૧૦)ના સંયુક્ત અંકમાં (પૃ. ૨૮૩થી ૨૮૯) પ્રકાશિત કર્યું હતું.

(૪) ખંડ-૧ના વિભાગ ૩માં ‘સમ્યગ્દર્શન’ શીર્ષકવાળું લખાણ ‘શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ના માર્ચ, ૧૯૧૭ (પૃ. ૧૩, અં. ૩)ના અંકમાં (પૃ. ૮૨થી ૮૮) પ્રકાશિત થયું હતું.

આ ગ્રંથ માટે ‘હેરલ્ડ’માં પ્રગટ થયેલા આ ચાર મુદ્રિત અંશોને જ આધાર ગણ્યા છે, એ અંશોની અગાઉની હસ્તપ્રતને નહીં. જોકે ખંડ-૧માંના મહાવીર જીવન વિશેના

સમગ્ર વિભાગ-૨નાં મુદિત પાનાં જ હસ્તપ્રતમાં સામેલ છે, હસ્તલિખિત નહીં.

લેખક પાસે વિષયનિરૂપણનું એક ચોક્કસ આયોજન છે જેને બન્ને ખંડમાં એક સરખી રીતે અનુસર્યા જણાય છે.

ખંડ ૧માં વિભાગ-૧ જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય વિશે, વિ. ૨ મહાવીરજીવન વિશે, વિ. ૩ જૈન મતના સિદ્ધાંતો વિશે અને વિ. ૪ જૈન ધર્મને લગતા કેટલાક પ્રકીર્ણ વિષયો વિશે છે. તો ખંડ ૨માં પણ આ જ પદ્ધતિએ વિભાગીકરણ થયું છે. જે વિષય પર તેઓ લખતા હોય તેને લગતાં બધાં લખાણો સંકલિત કરીને તેને પોતાની રીતે તેઓ આલેખે છે. પરિણામે વાચકને સંકલિત સ્વરૂપે એકસાથે ઘણી સામગ્રીનો લાભ મળે છે.

મોહનભાઈ વિષયનું આલેખન તુલનાત્મક પદ્ધતિએ પણ કરે છે. અને તેથી તો ઈશ્વરતત્ત્વ, આત્મવાદ કે મોક્ષસ્વરૂપ જેવા વિષય પરનાં લખાણોમાં કેવળ જૈન મત કે બૌદ્ધ મત દર્શાવવાને બદલે અન્ય દર્શનોમાં તે તત્ત્વ અંગે જે કહેવાયું હોય એની પણ તુલનાત્મક રીતે છણાવટ કરે છે. કશું પણ અધ્ધરતાલ લખાયું હોય એવું ભાગ્યે જ મોહનભાઈના લખાણમાં જોવા મળે. વાચકો સામે જે કંઈ ધરવું તે પ્રમાણભૂત જ, એવી નેમ સાથે એમની કલમ ચાલતી જણાય છે. શ્રી મોહનભાઈએ આ ગ્રંથમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યને, મહાવીર-બુદ્ધના જીવનને અને જૈન અને બૌદ્ધ મતના સિદ્ધાંતોને લગતી સામગ્રી એ સ્વરૂપે અને એ પદ્ધતિએ આપી છે કે આ વિષયમાં નવો પ્રવેશ કરનારને પર્યાપ્ત, પ્રમાણભૂત અને વર્ગીકૃત માહિતી સાંપડી રહે. તેથી જ આ વિષયના અભ્યાસક્રમો ચલાવતી સંસ્થાઓ માટે આ ગ્રંથ એક પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારે એવું બન્યું છે એવો તટસ્થ અભિપ્રાય આપી શકું.

અહીં ખંડ ૧ની આગળ બે નકશા આપ્યા છે જેમાંનો એક મહાવીર અને બુદ્ધના સમયના આર્યવર્તનો છે. આ નકશો મોહનભાઈએ જાતે તૈયાર કરેલો છે. બીજો નકશો પ્રાચીન ભારતનો છે. બન્ને નકશા ગ્રંથની હસ્તપ્રત સાથે જ મળ્યા છે.

ખંડ ૨માં બૌદ્ધ ધર્મ અને બુદ્ધજીવન સાથે સંબંધ ટ ચિત્રો/તસ્વીરો આપ્યાં છે. શ્રી મોહનભાઈએ પોતે જ આ ચિત્રો-તસ્વીરોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત સાથે જ એ મુકાયેલાં હતાં એ ઉપરથી લાગે છે કે ભવિષ્યમાં ગ્રંથ પ્રકાશિત કરતી વેળા આ ચિત્રો-તસ્વીરોને ગ્રંથમાં મુદિત કરવાનું એમને અપેક્ષિત હતું જ.

જૈન ધર્મ સંબંધી ચિત્રો લેખકના 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં ઘણી મોટી સંખ્યામાં (તીર્થો, ચૈત્યો, જિનપ્રતિમા, ગુરુપ્રતિમા, પાદુકા, પ્રસંગચિત્રો, અકબરનાં શાહી ફરમાનો, હસ્તપ્રતો, શિલ્પો, સ્થાપત્યો વગેરે) ઉપલબ્ધ છે.

આ ગ્રંથનું પરામર્શન કરી આપવા ઉપરાંત પ્રાસ્તાવિક આવકાર-વચન લખી આપવા માટે પ.પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજીએ તેમજ આદરણીય ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમને મને ઉપકૃત કર્યો છે. તે ઉપરાંત કેટલીક શુદ્ધિવૃદ્ધિમાં ડૉ. નગીનદાસ જી. શાહની સહાય મળી છે તે માટે એમનો પણ આભારી છું. આ ગ્રંથના સંપાદન અંગે અવારનવાર મને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીનો તેમજ મારા સંપાદનકાર્યના હરકોઈ તબક્કે મને મૂલ્યવાન

માર્ગદર્શન આપવા માટે મારા વહીલ મિત્ર પ્રા. જયંતભાઈ કોઠારીનો હું ઋણી છું.

આ ગ્રંથના સંપાદનની જવાબદારી મને સોંપવા બદલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય (મુંબઈ)ના મંત્રીશ્રીઓનો હું આભારી છું. સાથે આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં જીવંત રસ દાખવવા માટે શ્રી જયસુખભાઈ મો. દેશાઈનો આભારી છું.

આ ગ્રંથમાં ખૂટતી કેટલીક નાનીમોટી માહિતી ઉપલબ્ધ કરી આપવા માટે મુ. ડો. ધીરુભાઈ ઠાકર અને મારા વહીલ મિત્ર પ્રા. મલૂકચંદ ર. શાહનો પણ હું આભારી છું.

અત્યંત ચીવટાઈભર્યું લેસર ટાઇપસેટિંગનું કામ કરી આપવા માટે શારદા મુદ્રણાલયના શ્રી રોહિત કોઠારીનો, સજ્જાઈદાર મુદ્રણકાર્ય માટે ભગવતી મુદ્રણાલયના શ્રી ભીખાભાઈ પટેલનો અને આવરણ ચિત્ર માટે શ્રી ઊર્જિત શાસ્ત્રીનો પણ હૃદયથી આભાર વ્યક્ત કરું છું.

૨-૧-૧૯૮૮

કાન્તિભાઈ બી. શાહ

‘નિશિગન્ધા’,

૭, કૃષ્ણપાર્ક, ખાનપુર

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

લેખકનું નિવેદન

શ્રીમતી ફોર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી 'બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ - સિદ્ધાંતો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના' એ નામક પારિતોષિક નિબંધ તારીખ ૭જી માર્ચ સને ૧૯૧૩ને દિને ઉક્ત સભાના મળેલા મંડળે ચૂંટી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. પારિતોષિક જોકે ૫૦૦ રૂપિયાનું છે, છતાં તે માટે જે ઉપરોક્ત વિષય નિર્ણીત કર્યો છે તે એટલો બધો અગાધ, ગૂઢ અને ચિંતનશીલ છે કે તેને યોગ્ય ન્યાય આપવા માટે કોઈ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ અને મર્મગ્રાહી વિદ્વાનની જ અપેક્ષા રહે છે, કારણકે વૈદિક ષડ્દર્શનો અને તે ઉપરાંત અવૈદિક જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો અભ્યાસી તથા તેની સાથે તે સર્વનો પરસ્પર સંબંધ અને ભેદની પર્યેષણા કરનાર જે હોય તે જ આ વિષયને સર્વાંગસુંદર બનાવી શકે. આ કારણે તે વિષય લખવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી મને એમ લાગ્યું હતું કે તે હસ્ત ધરવામાં હું અશક્ત છું, અને તેથી મેં તે સંબંધે કંઈપણ પ્રયાસ કર્યો નહીં.

સદ્ભાગ્યે નિબંધની અવધિ પહેલાં ચાર માસે મંત્રીમહાશય અને તદ્દ્વારા મારા એક મિત્રે મને પ્રેરણા કરી ને નિબંધ લખવાનું સૂચવ્યું. આ સૂચના સ્વીકારી લેવા પહેલાં તેના વિષયની વ્યાપકતા, વિશાલતા અને તે સંબંધે મારું અભ્યજ્ઞાન વગેરે મારી અનેક મુશ્કેલીઓ તેમને નિવેદિત કરી, પરંતુ તેઓએ મને 'પ્રયાસે સિદ્ધિ થાય છે' એ સૂત્ર પર ધ્યાન રાખી તે ઉત્સાહપૂર્વક ઉપાડી લેવા આગ્રહ કર્યો. આને પરિણામે મેં પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ કે જે મને તદ્દન અપરિચિત હતો તેના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવા અર્થે તેને લગતા ગ્રંથો જેટલા મળી શક્યા તેટલા એકત્રિત કરી તેનું વાચન-મનન કરવાનું આરંભ્યું, સાથે જૈન ધર્મની સાથે પરિચય હોવાથી તદ્દવિષયે આરંભિક લખવાનું હોય તે લખવા માંડ્યું, અને પછી તેના તત્ત્વજ્ઞાન અને કર્મવાદની ગૂઢતા ઉકેલવા તે સંબંધી ગ્રંથોનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. આમ કરવામાં પણ વિધિવિધ પ્રત્યવાયો - કૌટુંબિક, સામાજિક અને વ્યવસાયને લગતા આવી પડ્યા. ત્યાં તો નિબંધની અવધિ ૩૦મી જૂન ૧૯૧૪ ભણકારા કરતી આવી પહોંચી, એટલે ત્યાં સુધી જે જે લખી શકાયું હતું તે તે, અને જે કંઈ ટૂંક 'નોટ્સ' તથા વિષયના મુદ્દાઓનું ટિપ્પણ કર્યું હતું તે તે સર્વ મંત્રીને સમર્પિત કર્યું - એ વિજ્ઞાપ્તિ સાથે કે જો વિશેષ સમયની સગવડ હવે પછી કરી આપવામાં આવશે તો તે પૂર્ણ કરી સેવામાં ધરી શકીશ.

આ વિજ્ઞાપ્તિ માન્ય રાખવાની કૃપા દાખવવામાં આવી તે પરિણામે જે જે કંઈ બની શક્યું અને વિષયને અંગે જે જે મહત્ત્વનું લાગ્યું તે તે સંક્ષિપ્તમાં મૂકી આ સાથે ધર્યું છે. વિષયના અંગે ૧૫૦ પાનાં આશરે 'કુલ્સકેપ' માપનાં માંગવામાં આવ્યાં હતાં, તેને બદલે તેથી બમણાં પાનાં અત્ર મુકાય છે એ જ વિષયની અગાધતા સૂચવવા માટે બસ છે. તે વિષયના જે જે પેટાવિભાગો કર્યા છે તે પ્રત્યેક સંબંધી વિસ્તારથી - ફોડ પાડી લખવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આખા નિબંધ જેટલું દળ પ્રત્યેકનું થાય તેમ છે, જ્યારે બીજી વસ્તુઓ મૂકવાની રહે તે તો જુદી જ.

જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન એ બેમાં બૌદ્ધ દર્શન સંબંધે અંગ્રેજી ભાષામાં એટલા બધા ગ્રંથો - ભાષાંતર, અનુવાદ અને સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે કે તે સર્વનો

સંગ્રહ કરતાં એક નાની સરખી પણ સારી 'લાઇબ્રેરી' (પુસ્તકાલય) થઈ શકે. તેમજ બૌદ્ધ સંબંધેનું જ્ઞાન પણ વિશેષ પ્રચલિત છે, કારણકે જગતની સપાટી પર બૌદ્ધોની સંખ્યા વિશાલ પ્રમાણમાં છે, જ્યારે જૈન દર્શન સંબંધેનો પરિચય જૈનોની મર્યાદિત સંખ્યાની બહાર અતીવ વિરલ બલ્કે નહિવત્ છે. અંગ્રેજીમાં માત્ર આઠ-દશ ગણ્યાંગાઠ્યાં પુસ્તકો છે. આથી અંગ્રેજી ભાષા ભણેલો બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધે જાણવાની ઇચ્છાવાળો હોય તો ઘણું પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, જ્યારે જૈન ધર્મ સંબંધે વિશેષ મેળવી શકે તેમ નથી. તે હેતુએ આ નિબંધમાં બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધે જેટલું લખાયું છે તેના કરતાં વિશેષ દળમાં જૈન ધર્મના સંબંધે લખાયું છે. ઉભય ધર્મસંબંધે ગુજરાતી ભાષામાં તો એક પણ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથ નથી કે જે ઉભય ધર્મના અનુયાયી સિવાયનો વાંચી તે સંબંધી જ્ઞાન થોડુંઘણું પણ, સમજી શકે તેવી રીતે લખી શકે. આ કારણે એક પ્રાથમિક પુસ્તક (A Primer અથવા A Manual) રૂપે બંને ધર્મનું દિગ્દર્શન કરાવી શકાય એથી જ આ વિષયની ચૂંટણી ઉક્ત સભાની થઈ હોય એમ લાગે છે, અને તે માટે ઉક્ત સભાને અવશ્ય અભિનંદન ઘટે છે.

બૌદ્ધ દર્શન સંબંધે લખવામાં જે મુખ્ય પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે આ છે : Systems of Buddhist Thought by Professor Yamakami Sogen (Uni. of Calcutta, 1912), The word of the Buddha by Bhikkhu Nyanatiloka, translated from the German by Sasan Vamsa, Manual, of Indian Buddhism by H. kern (1898), The Essence of Buddhism by P. Lakshmi Narasu (1907), The Gospel of Buddha by Paul Carus, Buddhist India by Dr. Rhys Davids, Buddhism by Dr. Rhys Davids, The Path of Light by L. D. Barnett (1909), મરાઠીમાં ધર્માનંદ કોસંબીકૃત બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંઘ વગેરે વગેરે.

જૈન દર્શન સંબંધે લખવામાં નીચેનાં પુસ્તકોનો મુખ્યપણે આધાર લેવામાં આવ્યો છે : શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ધર્મબિંદુ, યોગબિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શ્રી આત્મારામજીકૃત જૈન તત્ત્વાદર્શ, રા. સુશીલના લેખો ('આનંદ' માસિક), ડાક્ટર હર્મન જેકોબીનાં ચાર જૈન સૂત્રનાં ભાષાંતર (Sacred Books of the East, Volumes XXII & XLV), History of the Mediaeval School of Indian Logic by Dr. Satishchandra Vidyabhushan (Uni. of Calcutta 1909) વગેરે.

વીરભક્તિ

[મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેશાઈ]

ઉમળકાભર્યા હૈયે આવકાર

વિવિધ વિષયોમાં આજકાલ જે રીતે પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અલગ અલગ વિષયોમાં સર્વતઃ સ્પર્શતો મહાનિબંધ લખાય છે અને એક જ વ્યક્તિ એક જિંદગીમાં એક વિષય ઉપર એ રીતે એક મહાનિબંધ લખે છે અને તે ડોક્ટરેટની પદવી મળે છે.

એ હિસાબે અને એ માપે જો જોવા જઈએ તો શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈને તેમના કાર્યનો વ્યાપ અને ઊંડાણ જોતાં કેટલી પદવી આપવી જોઈએ !

એક જ નાની જિંદગીમાં કેટલા વિષય ઉપર કેટલી ઝીણવટથી સમગ્રપણે, શ્રમપૂર્ણ ('થરો') પદ્ધતિનું કેટલું બધું કામ કર્યું છે અને એ કામ એટલું તો તલસ્પર્શી કર્યું છે કે તેઓના 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ પુસ્તકના અનુગામી કામ રૂપે જૈન સાહિત્યના વૃહદ્ ઇતિહાસના ૧૦ ભાગ પ્રકાશિત થયા છતાં 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ની ગરજ તો ઊભી જ રહે છે. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ જોતાં એવું મનમાં થાય છે કે તેઓએ લખેલું જે કોઈ નાનુંમોટું લખાણ કોઈ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનારૂપે હોય કે કોઈ ગ્રંથના પરિચય રૂપે હોય પણ તે સર્વ સંકલિત કરીને ગ્રંથસ્થ થઈ જવું જોઈએ.

એ વિચારના જ પ્રતિભાવ રૂપે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. સન ૧૯૧૩ની ત્રીજી માર્ચ. એટલે કે આજથી ચોર્યાસી વર્ષ પહેલાં આ વિષય "બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ - સિદ્ધાન્તો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના" ઉપર નિબંધ લખવાનું જાહેર થયું.

આ બીડું ઝડપીને શ્રી મોહનભાઈએ કલમ ચલાવી છે. તેઓને પહેલેથી આ વિષય "અગાધ, ગૂઢ અને ચિંતનશીલ" જણાયો છે અને વાચક જોઈ શકશે કે તેમણે બન્ને ધર્મના ઇતિહાસ ને સિદ્ધાન્તોનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપવા માટે તે તે વિષયનો દરિયો ઉલેચ્યો છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે પણ આવા ચિરકાળપર્યન્ત જ્ઞાનદાન કરતાં રહે તેવાં પ્રાણવાન પ્રકાશનો કરવાની પરંપરાને જાળવી રાખી છે. સંપાદક તરીકે શ્રી કાંતિભાઈએ પણ સંકલન કરવામાં ઘણી જહેમત ઉઠાવી છે અને બૌદ્ધ પરંપરાના લખાણમાં સરતચૂકથી પણ કાંઈ વીગતદોષ કે અસત્ નિરૂપણ થઈ ગયું હોય તો તે એમ ને એમ ન રહી જવા પામે અને તેનું નિવારણ થઈ જાય એ હેતુથી દર્શનશાસ્ત્રનાં નિપુણ અભ્યાસી શ્રી એસ્તેરબહેન સોલોમનની પાસે તે વંચાવ્યું છે. જૈન ધર્મ સંબંધી નિરૂપણ તો શ્રી મોહનભાઈનું સ્વચ્છ અને યથાશક્ય પૂર્ણ હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. આ પુસ્તકનાં પાનાંમાંથી પસાર થતાં એક એવી લાગણી થઈ આવી કે માત્ર પહેલો ખંડ એક જુદા પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો 'જૈન ધર્મ : એક પરિચય' એવા અથવા એના જેવા શીર્ષકથી એ પુસ્તક પ્રકાશિત થાય તો તે જૈન ધર્મના પરિચય કરાવનાર પુસ્તકોમાં મૂલ્યવાન ઉમેરો થઈ શકે.

આ ગ્રંથના વાચનથી શ્રી મોહનભાઈની લેખનશૈલીનો પણ પરિચય મળે છે. એક વિષયના અનુસંધાનમાં શું શું લખાયું છે તેનો પરિચય મેળવીને વિષયની સંકલના કરીને તેનું કડીબદ્ધ નિરૂપણ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો પણ અંદાજ આપણને મળે છે. અંતે આવા અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથને હૃદયના ઉમળકાથી આવકારતાં ખૂબ હર્ષનો અનુભવ થાય છે.

દાદાસાહેબ જૈન ઉપાશ્રય,

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

કાળા નાળા, ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર), ભાદ્રપદ, શુકલ એકાદશી,

(જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિ-સ્વર્ગારોહણ દિવસ)

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ-દર્શનનું આવકાર્ય પ્રકાશન

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ વ્યવસાયે વકીલ હતા અને મુંબઈની સ્મોલકોલ કોર્ટમાં વકીલાત તેમણે ૧૯૧૦થી ૧૯૪૫ સુધી કરી અને ૨-૧૨-૧૯૪૫ના રોજ તેમનું રાજકોટમાં અવસાન થયું. સાથોસાથ તેમણે અનેક સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં પોતાનો સહયોગ સ્થાપક સભ્ય, કે સામાન્ય સભ્ય તરીકે નિષ્ઠાપૂર્વક આપ્યો હતો. ‘સનાતન જૈન,’ ‘જૈન ચૈતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ અને ‘જૈન યુગ’ના તંત્રી તરીકે પણ સેવા આપતા રહ્યા (૧૯૦૭થી ૧૯૩૦ના ગાળામાં). આ બધું કરતાં કરતાં જૈન ધર્મ સંબંધી ગ્રંથો લખવાનું કે પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંપાદન કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નહિ. તેમના પ્રકાશિત ગ્રંથો તેમ જ અન્ય લખાણોની સંખ્યા જોતાં કોઈ પણ વિચારમાં પડી જાય કે કેટલી અસાધારણ નિષ્ઠા, વિદ્યાપ્રીતિ અને કર્મઠતા આ વ્યક્તિવિશેષમાં હશે. અને વ્યવસાયે કર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન અધ્યાપક હોય એવી વ્યક્તિ પ્રત્યે જે આદર થવો જોઈએ તેવો આદર તેમના પ્રત્યે સહજ રીતે હૃદયમાંથી ઊભરાય.

‘બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ, સિદ્ધાંતો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના’ – એ ૧૯૧૪માં લખાયેલો અને ૧૯૧૫માં સ્વીકારાયેલો ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો ઇનામી નિબંધ હજુ સુધી અપ્રકાશિત હતો તે શ્રી મોહનલાલભાઈના પુત્ર શ્રી જયસુખભાઈ મો. દેસાઈની ઇચ્છા અને સહકારથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય (મુંબઈ) દ્વારા છપાય છે તેથી આનંદ થાય જ. પુત્રની પિતા પ્રત્યેની સાચા હૃદયની આ શ્રદ્ધાંજલિ છે, તેમ જ નિરપેક્ષ ભાવે વિદ્યાની આરાધના કરનાર ગુરુ-પિતાનું યોગ્ય તર્પણ છે જેને માટે તેમને અભિનંદન ધટે.

આ પુસ્તકનું લખાણ જોઈ જવાની અને જરૂરી લાગે ત્યાં સૂચન કરવાની તક મને મળી તેને મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈએ અધ્યાગ મહેનત કરીને આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે જેમાં તેમની જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઊંડી સૂઝ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી જૈન ધર્મ-દર્શનને વરેલા લેખક નવા વિચારો ઝીલવા એટલા જ ઉત્સુક છે એ સરળતા અને પ્રામાણિકતા પ્રશંસાને પાત્ર છે. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધી ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં ઓછા છે તેથી આ પ્રકાશન આવકાર્ય બનશે એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્ય અને સિદ્ધાંતોની ઝીણવટપૂર્વક ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે. ઉપરાંત ભારતની સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિ, તે સમયે પ્રવર્તતી ધર્મભાવના, સ્ત્રીઓનું સમાજ અને ધર્મમાં સ્થાન જેવા વિષયો પર લેખકે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. મહાવીર અને બુદ્ધને ખુલા મનથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે અનુકરણીય છે.

૧૯૧૪માં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો વિશે ખાસ વ્યવસ્થિત લખાણું નહોતું અને બૌદ્ધ ધર્મ-દર્શનના તો ઘણા ગ્રંથો મળતા પણ નહોતા. એવે સમયે કેટલો પરિશ્રમ કરી શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ આ નિબંધ તૈયાર કર્યો હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી.

આ પ્રકાશનથી અન્ય વિદ્યાપ્રેમી લેખકોને પ્રેરણા ચોક્કસ મળશે કે પ્રયાસથી સિદ્ધિ મળે જ છે, જોકે કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન...’

આ તક આપવા બદલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને પ્રો. શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી તેમજ ડૉ. કાન્તિભાઈ બી. શાહનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

૨૫-૮-૧૯૯૭

- એસ્ટેર સોલોમન

જન્માષ્ટમી

૩૩, નહેરુનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ : જીવનઝલક

- જન્મ** : ૬ એપ્રિલ ૧૮૮૫, લુણસર, વાંકાનેર તાલુકો, જિ. રાજકોટ
- અવસાન** : ૨ ડિસેમ્બર ૧૯૪૫, રાજકોટ
- અભ્યાસ** : બી.એ. (૧૯૦૮), એલ.એલ.બી. (૧૯૧૦). માધ્યમિક સુધીનું શિક્ષણ રાજકોટમાં, કોલેજશિક્ષણ મુંબઈમાં.
- વ્યવસાય** : મુંબઈની સ્મોલ કોઝ કોર્ટમાં વકીલાત, ૧૯૧૦-૧૯૪૫
- જાહેરજીવન** : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સ્થાપક સભ્યોમાંના એક, ૧૯૧૫, પછીથી છોક સુધી કારોબારી સભાના સભ્ય. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સના જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડના સેક્રેટરી, ૧૯૧૬.
- વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે સ્થાપેલા સંયુક્ત જૈન વિદ્યાર્થીગૃહની કારોબારી સભાના સભ્ય, ૧૯૧૭. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, ૧૯૧૮.
- કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્થાપેલી સાહિત્યસંસદના સ્થાપક સભ્યોમાંના એક, ૧૯૨૧, પછીથી સભ્ય.
- મુંબઈમાં મળનારી આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારીની સભા, સત્કારમંડળ તથા નિબંધ-પરીક્ષકસમિતિના સભ્ય, ૧૯૨૬.
- કોલ્હાપુર રાજ્યના શિરોલરોડમાં દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર જૈન શ્વેતામ્બર પ્રાન્તિક પરિષદના ચોથા અધિવેશનના પ્રમુખ, ૧૯૨૬.
- ઉપરાંત, મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા, જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા, જૈન એજ્યુએટસ એસોસિએશન વગેરે સંસ્થાઓના કાર્યકર્તા, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં અધિવેશનોમાં હાજરી આપનાર, મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ યોજિત પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાના નિયમિત વ્યાખ્યાતા.
- પત્રકારત્વ** : 'સનાતન જૈન'ના સહતંત્રી, ૧૯૦૭થી ૧૯૦૮.
- 'જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ'ના તંત્રી, ૧૯૧૨થી ૧૯૧૮.
- 'જૈનયુગ'ના તંત્રી, ૧૯૨૫થી ૧૯૩૦.

સાહિત્યકર્તા : પ્રકાશિત ગ્રંથો :

૧. જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય, ૧૯૦૮.
૨. હર્બટ વોરનના 'જૈનીઝમ'નું ભાષાંતર. ૧૯૧૦.
૩. વિનયવિજયોપાધ્યાયરચિત નયકર્ણિકા (ગુજ. સંપા.), ૧૯૧૦.
(ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન સાથે)
૪. જિનદેવદર્શન, ૧૯૧૦.
૫. સામાયિકસૂત્ર, ૧૯૧૧.
૬. યશોવિજયજીકૃત સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સજ્જાય, (સંપા.) ૧૯૧૨.
૭. જૈન કાવ્યપ્રવેશ, (સંપા.) ૧૯૧૨.
૮. સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો (અનુ.), ૧૯૧૨.

૯. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી (અંગ્રેજી), ૧૯૧૨ કે ૧૯૧૩.
 ૧૦. જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા (સંપા.), ૧૯૧૨ કે ૧૯૧૩.
 ૧૧. જૈન રાસમાળા (પુરવણી), ૧૯૧૪.
 ૧૨. નયકર્ણિકા (અંગ્રેજી, સંપા.), ૧૯૧૫.
 ૧૩. ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ તથા તીર્થમાળા (સંપા.), ૧૯૨૦.
 ૧૪. જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા.૧, ૧૯૨૬.
 ૧૫. જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા.૨, ૧૯૩૧.
 ૧૬. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૧૯૩૩.
 ૧૭. સુજશવેલી ભાસ (સંપા.), ૧૯૩૪.
 ૧૮. જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદજી જન્મશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ, ૧૯૩૬.
 ૧૯. સિદ્ધિચંદ્ર ઉપાધ્યાયરચિત ભાનુચંદ્રગણિચરિત (સં. અંગ્રેજી, સંપા.), ૧૯૪૧.
 ૨૦. જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા.૩ (બે ખંડમાં), ૧૯૪૪.
 ૨૧. ગૂર્જર રાસાવલી (સંપા.), ૧૯૫૮ (બલવંતરાય ઠાકોર તથા મધુસૂદન મોદી સાથે).
 ૨૨. જૈન અને બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો, ૧૯૯૮.

અગ્રંથસ્થ સાહિત્ય : સામયિકાદિમાં રહેલાં બેત્રણ હજાર પાનાંનાં લેખો, સંપાદિત કૃતિઓ, કાવ્યો વગેરે.

વિશેષતા : રાજકોટના શિક્ષણાધિકારી મામા પ્રાણજીવન મોરારજી શાહના આશ્રયે ઉછેર, તેથી નીતિનિષ્ઠ, પ્રામાણિક, સત્યનિષ્ઠ, સાદાઈભર્યા જીવનના આગ્રહી. ભારે કર્મઠતા, જેને કારણે એમને હાથે આકરગ્રંથોનું નિર્માણ થયું.

- સ્પષ્ટવક્તાપણું પણ સરલતા, સ્થાન-માનની અપેક્ષા નહીં, નમ્રતા.
- વિદ્યાસેવા અને સમાજસેવા કશા વળતર વિના કરવાનો સંકલ્પ.
- રાષ્ટ્રવાદી માનસ, સાંપ્રદાયિક માળખામાં રહીને પણ નવા વિચારો ઝીલનારા.
- જૈન સાહિત્ય ને સમાજની સેવા એ સ્વીકારેલું જીવનધ્યેય.
- નાના માણસમાં પણ રસ લેવાનો સ્વભાવ, સહાયવૃત્તિ.

અનુક્રમ

પ્રકાશકીય નિવેદન	5
સંપાદકીય નિવેદન	6
લેખકનું નિવેદન	11
ઉમળકાભર્યા હેમે આવકાર - આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ	13
જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ-દર્શનનું આવકાર્ય પ્રકાશન - ડૉ. એસ્તેર સોલોમન	14
શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ : જીવનઝલક	15

ખંડ-૧

જૈન મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો, ૧-૨૬૬

વિભાગ-૧ : જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય, ૩-૨૭

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય - ૪૫ આગમો : પ્રાચીન બાર અંગો, ૩-૧૦; બાર ઉપાંગો, ૧૦-૧૨; ચાર મૂલસૂત્ર, ૧૨-૧૬; નંદીસૂત્ર, ૧૬; અનુયોગદ્વાર, ૧૬; છ છેદસૂત્રો, ૧૬-૧૮; દશ પ્રકીર્ણક (પયત્રા), ૧૮-૨૦; ભદ્રબાહુસ્વામી, ૨૦-૨૧; પાટલિપુત્ર પરિષદ, ૨૧; માયુરી વાચના (મથુરા પરિષદ), ૨૧-૨૨; વલ્લભી વાચના (વલ્લભીપુર પરિષદ), ૨૨; ઉમા સ્વાતિ, ૨૨-૨૩; પાદલિપ્તસૂરિ, ૨૩-૨૪; સિદ્ધસેન દિવાકર, ૨૪; મહાવાદીકૃત 'નયચક્ર', ૨૪-૨૫; જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ૨૫; હરિભદ્રસૂરિ, ૨૫-૨૭.

વિભાગ-૨ : શ્રી મહાવીરનો સમય અને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર, ૨૮-૯૩

ભારતની રાજકીય સ્થિતિ - રાજાઓ, ૨૮-૪૬; ભારતના ભિન્નભિન્ન દેશો, ૪૬-૫૬; ભારતની સામાજિક સ્થિતિ, ૫૬-૫૯; ભારતની ધર્મભાવના, ૫૯-૭૦; મહાવીરનો પ્રાદુર્ભાવ, ૭૦-૭૫; ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર, ૭૫-૮૬; મહાવીરનું જીવન, ૮૬-૯૩.

વિભાગ-૩ : જૈન મતના સિદ્ધાંતો, ૯૪-૨૫૩

ત્રણ તત્ત્વ : ઈશ્વરતત્ત્વ-સદ્દેવતત્ત્વ, ૯૪-૧૦૦, સદ્ગુરુતત્ત્વ, ૧૦૦-૧૦૪, સદ્ધર્મતત્ત્વ, ૧૦૪; કાલસ્વરૂપ, ૧૦૪-૧૧૦; આત્માને કર્મનો સંયોગ, ૧૧૦-૧૨૮; સમ્યદર્શન, ૧૨૮-૧૩૪; આત્મવાદ - આત્માનું સ્વરૂપ (સમ્યક્ત્વનાં ૬ સ્થાનક), ૧૩૪-૧૪૭; ષડ્દ્રવ્ય, ૧૪૮-૧૫૫; નવ તત્ત્વ, ૧૫૬-૧૭૦; છ લેશ્યા, ૧૭૦-૧૭૨; જૈન દષ્ટિએ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, ૧૭૨-૧૮૨; ચૌદ ગુણસ્થાનક (મોક્ષપદસોપાન), ૧૮૨-૧૮૮; કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય : પાંચ સમવાય, ૧૮૮-૧૯૪; જૈન યોગમાર્ગ, ૧૯૫-૨૧૭; પ્રત્યેક આત્મવાદ અને મોક્ષસ્વરૂપ, ૨૧૮-૨૩૦; અનેકાન્તવાદ - સ્વાદ્વાદ, ૨૩૧-૨૩૯; સર્વ દર્શનોની સરખામણીનો કોઠો, ૨૪૦-૨૪૧; ગૃહસ્થધર્મ અને યત્તિધર્મ, ૨૪૨-૨૫૩.

વિભાગ-૪ : પ્રકીર્ણ, ૨૫૪-૨૬૬

જૈનોમાં ભેદો, ૨૫૪-૨૫૬; તીર્થ, ૨૫૬; જૈન વસ્ત્રી, ૨૫૭; બુદ્ધ અને મહાવીર, ૨૫૭-૨૫૮; બૌદ્ધની જૈન એક શાખા છે ? નહિ, ૨૫૮-૨૬૨; જૈન એ વેદિક ધર્મની શાખા છે ? (જૈનની પ્રાચીનતા), ૨૬૨-૨૬૬.

ખંડ-૨

બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો, ૨૬૭-૩૬૬

વિભાગ-૧ : બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્ય, ૨૬૮-૨૮૦

પાલિ ભાષામાંના બૌદ્ધ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ, ૨૬૮-૨૭૧; સંસ્કૃત ભાષામાંના બૌદ્ધ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ, ૨૭૧-૨૭૨; બૌદ્ધોમાં ૧૮ ભેદ, ૨૭૨-૨૭૩; બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ચાર દર્શન, ૨૭૩-૨૭૫; બૌદ્ધ દર્શન અને ઉક્ત ચાર સંપ્રદાયોના મતો, ૨૭૫-૨૭૬; ષડ્દર્શનમાં બૌદ્ધ દર્શનનું કાલદૃષ્ટિએ સ્થાન, ૨૭૬-૨૭૭; જુદાજુદા ગ્રંથકારો, ૨૭૭-૨૮૦.

વિભાગ-૨ : ગૌતમ બુદ્ધ, ૨૮૧-૨૮૭

જન્મ : બાલ્યકાળ : યુવાવસ્થા (ગૃહસ્થાશ્રમ), ૨૮૧-૨૮૩; ગૃહત્યાગ - મહાભિનિષ્ક્રમણ, ૨૮૪; ભ્રમણજીવન : શોધ : તત્ત્વપ્રાપ્તિ : દીક્ષા, ૨૮૪-૨૮૮; ઉત્તર જીવન, ૨૮૮-૨૮૯; અંતિમ વર્ષ - પરિનિર્વાણ, ૨૮૯-૨૯૭.

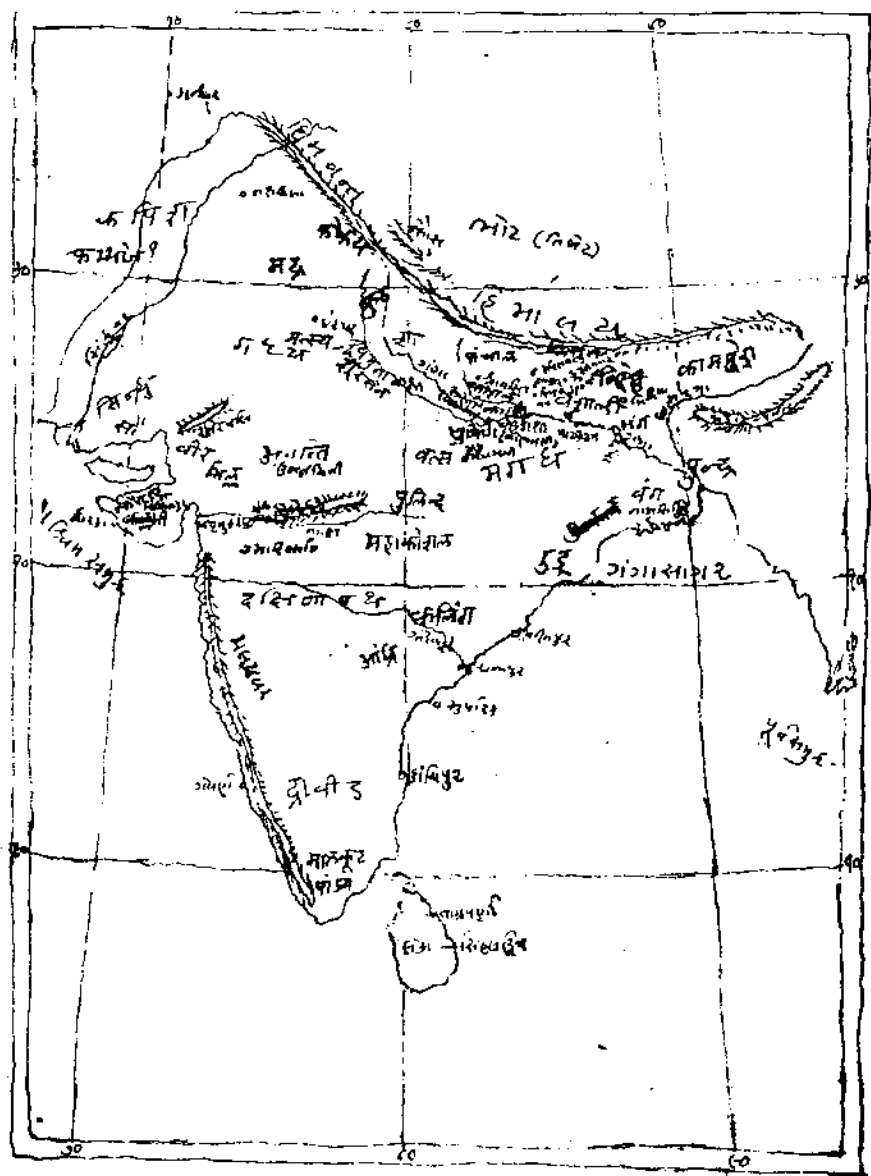
વિભાગ-૩ : બૌદ્ધ મતના સિદ્ધાંતો, ૨૯૮-૩૫૬

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદયકાલ - તે સમયના ભારતના ધાર્મિક વિચાર અને આદર્શો, ૨૯૮-૨૯૯; બૌદ્ધ ધર્મ - તેના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા, ૨૯૯-૩૦૩; ચાર આર્યસત્ય, ૩૦૩-૩૨૫; ધર્મ, ૩૨૫-૩૩૦; વિશ્વવ્યવસ્થા, ૩૩૧-૩૩૨; અર્હતી, પ્રત્યેકબુદ્ધો અને તેમનાં લક્ષણો, ૩૩૨-૩૩૩; બુદ્ધો અને તેમનાં લક્ષણો, ૩૩૩-૩૩૫; બોધિસત્ત્વો અને તેમનાં લક્ષણો, ૩૩૫-૩૩૬; તત્ત્વજ્ઞાન, ૩૩૬-૩૪૨; બૌદ્ધ ધર્મના રહસ્યરૂપ મુખ્ય સિદ્ધાંતો, ૩૪૩-૩૫૬.

વિભાગ-૪ : પ્રકીર્ણ, ૩૫૭-૩૬૬

બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીની પદવી, ૩૫૭-૩૫૮; બૌદ્ધ ધર્મ અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, ૩૫૮-૩૫૯; ક્રિયાવાદ - પુરુષાર્થ - ઉદ્યમ, ૩૫૯; સ્વદેશપ્રેમ, ૩૫૯-૩૬૦; ભિક્ષુઓનો સંયમ, ૩૬૦-૩૬૧; બૌદ્ધ ધર્મ અને જ્ઞાતિ, ૩૬૧; હાલનો પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મ ૩૬૧-૩૬૪; ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મના લોપનાં કારણ, ૩૬૪-૩૬૬.

વિષયસૂચિ : ૩૬૭-૩૯૬

મહાવીર અને બુદ્ધના સમયનું આર્યાવર્ત

प्राचीन भारत

ખંડ-૧

જૈન મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો

વિભાગ-૧ : જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય - ૪૫ આગમો : પ્રાચીન બાર અંગો

જૈન શાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો 'અંગો' કહેવાય છે. તે બાર છે. અને તેમાં બારમું અંગ - નામે 'દષ્ટિવાદ' જેમાં ચૌદ 'પૂર્વો'નો સમાવેશ થાય છે તે - પછી લુપ્ત થયેલું છે. બાકીનાં ૧૧ અંગો નામે આચારાંગ આદિ શ્લોકોનાં જૈનો હજુ સુધી અમુક પ્રમાણમાં જાળવી શક્યા છે.

જેમ પુરુષનાં ૧૨ અંગ નામે બે પગ, બે જંઘા (સાથળ), બે ઊરુ, બે ગાત્રાર્ધ - પીઠ અને ઉદર, બે હાથ, એક હોઠ અને એક મસ્તક છે^૧ તેવી રીતે સમય-શ્રુતરૂપ પરમ પુરુષનાં - શ્રુતપુરુષનાં - સમયપુરુષનાં આચાર આદિ બાર અંગ છે. જૈન આત્મામાં આને 'શ્રુત' કહેવામાં આવે છે તે અન્ય દર્શનમાં જેને 'શ્રુતિ' કહેવામાં આવે છે તે જ અર્થમાં છે.

અર્હત પાસેથી સાંભળેલું એવી અર્થ 'શ્રુત'નો થઈ શકે.

પ્રાચીન કાળમાં બારે અંગોમાં જે હતું તે સર્વ અખંડપણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના પરિણામે અત્યારે નથી રહ્યું; તેમજ પ્રાચીન અંગોમાં શું હતું તેનું જોકે વિસ્તૃત વિગતવાર વર્ણન અત્યારે સાંપડતું નથી; તોપણ તે પ્રાચીન અંગોમાં સામાન્ય રીતે જે વિષયો હતા તેનો અતિ અલ્પ નિર્દેશ યત્રતત્ર કરવામાં આવ્યો છે. સમવાય નામના અંગમાં (તેમજ નંદી સૂત્રમાં) તેનો નિર્દેશ જે છે તે અત્રે સંક્ષેપમાં જોઈએ.

(૧) આચારાંગ : જૈન સાધુઓએ કેવી રીતે પોતાના આચારનું પાલન કરવું તે વિશે આમાં વર્ણન છે. જૈનો કહે છે કે જે જ્ઞાન કોઈ કાર્યમાં પરિણત ન થાય તે જ્ઞાન વૃથા છે. તે માટે જૈન સાધુઓએ અહિંસા વ્રતનો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં કેટલા પ્રકારના જીવો છે તે સર્વ જાણવું જોઈએ. આ જ્ઞાન સહિત પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આચારાંગમાં કહ્યું છે કે 'જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે.' - અર્થાત્ જે એક વસ્તુને તેના સર્વ પર્યાય (ફેરફાર) થકી જાણે છે તે નિશ્ચયે સર્વને જાણે છે, કેમકે સર્વજ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને, સ્વ-પર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન કરીને તેનાં સર્વ રૂપોમાં સમજવી એ અશક્ય છે. જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે તે એકને પણ સ્વ-પર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન રૂપે યથાર્થ જાણે છે. આ જ્ઞાનદિક આસેવન વિધિનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે.

આચારાંગમાં મુખ્ય બે વિભાગ છે જેને 'શ્રુતસ્કંધ' કહે છે. તેમાંના પહેલામાં ૮ અધ્યયન છે. ૧. શસ્ત્રપરિજ્ઞા ૨. લોકવિજય ૩. શીતોષ્ણીય ૪. સમ્યક્ત્વ ૫. લોકસાર ૬. ધૂત ૭. મહાપરિજ્ઞા ૮. મોક્ષ ૯. ઉપધાન.

૧. શ્રી નંદીની વૃત્તિમાં મલયગિરિજીએ સૂત્ર ૪૩ની ટીકામાં પ્રાચીન ગાથા 'ઉક્તં' કહીને મૂકી છે :

પાયદુગં જંઘોરૂ ગાયદુગદ્ધં તુ દોય વાહૂ ય ।

ગીવા સિરં ચ પુરિસો વારસ અંગો સુયવિસિદ્ધો ॥

બીજો શ્રુતસ્કંધ આચારાગ્ર છે - આચારાંગનો વધારો છે. તેમાં મુનિઓના નિયમોથી બદ્ધ એવાં ૧૬ અધ્યયન છે. ૧. પિરૈષણા ૨. શય્યા ૩. ઈર્ષ્યા ૪. ભાષા ૫. વસ્ત્ર ૬. પાત્ર ૭. અવગ્રહ પ્રતિમા ૮. સ્થાન ૯. નિષીથિકા ૧૦. ઉચ્ચારપ્રશ્રવણ ૧૧. શબ્દ ૧૨. રૂપ ૧૩. પરકિયા ૧૪. અન્યોઅન્ય ક્રિયા ૧૫. ભાવના ૧૬. વિમુક્તિ-હિતોપદેશ-હિતશિક્ષાનાં કાવ્યો.

આચારાંગમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જૂનામાં જૂનો છે ને તેમાં પહેલું અધ્યયન તો બીજાં અધ્યયન કરતાં વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવે છે. બીજો શ્રુતસ્કંધ પહેલા શ્રુતસ્કંધ કરતાં ઘણો પાછળનો છે, અને તે તેમાં 'ચૂલા' (એટલે પરિશિષ્ટો) મૂકી છે તે પરથી જણાય છે.

(૨) સૂત્રકૃતાંગ : આમાં જ્ઞાન તથા વિનયાદિ ગુણો અને વિવિધ ધર્મોચારો વર્ણિત છે. જૈનધર્મની નિયમાવલિ સાથે અન્ય ૩૬૩ કુવાદીઓ કે જે શ્રી મહાવીરના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેમની નિયમાવલિની તુલના કરી છે.^૧ અને છેવટે બતાવી આપ્યું છે કે અહિંસાધર્મના મૂળ રૂપ ધર્મ એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સાધુઓ આ પુસ્તકના અધ્યયનથી ધર્મ પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસી બને છે. એ સિવાય વિવિધ પ્રકારના મદને (જાતિમદ વગેરે ૮ પ્રકારના મદને) તિરસ્કારી કાઢવામાં આવ્યા છે. વિનય એ પ્રધાન ભૂષણ છે એમ ખુદ્દી રીતે જણાવ્યું છે. આમાં બે શ્રુતસ્કંધ છે.

પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૬ અધ્યયન છે. ૧. સમયાખ્ય - સ્વમત-પરમતની પ્રરૂપણા. ૨. વૈતાલીય - હિતાહિત દર્શન. ૩. ઉપસર્ગ પરિજ્ઞા - ઉપસર્ગો સહન કરવા અને કુશાસ્રોનાં વચનથી ચારિત્રભ્રષ્ટ ન થવું. ૪. સ્ત્રી પરિજ્ઞા - સ્ત્રીઓથી ન લલચાવું. ૫. નરકવિભક્તિ - નરકનું વર્ણન. તેના દુઃખથી ભય પામી સ્વધર્મ આદરવો. ૬. વીરસ્તુતિ - મહાવીરની પદસ્તુતિ. ૭. કુશીલ પરિભાષા - યજ્ઞયાગાદિ, સ્નાનાદિ, તપશ્ચર્યાદિમાં જ મોક્ષ માનનારા ભટકે છે. શુદ્ધ ચારિત્ર તેથી કાંઈ ઓર જ છે. સાધુ મધ્યસ્થભાવ અંગીકાર કરી સ્વરૂપમાં ભટકે છે. ૮. વીર્ય - બાલવીર્ય, પંરિતવીર્ય વિશે. ૯. ધર્મ ૧૦. સમાધિ ૧૧. મોક્ષમાર્ગ ૧૨. સમવસરણ - પાખંડી મતો વિશે. ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી (agnostics) ને વિનયવાદીના દોષોનું દર્શન, સ્વમતનું દર્શન. ૧૩. યાચાતથ્ય - ધર્મનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ. ૧૪. ગ્રંથપરિત્યાગ - વિવિધ પરિગ્રહનો ત્યાગ. ૧૫. આદાન(યમંતિ) - ચારિત્ર વિશે. ૧૬. ગાથા - માહણ (બ્રાહ્મણ), શ્રમણ, નિર્ગંધ, ભિક્ષુ એ ચાર શબ્દની સમજૂતી.

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં ૭ અધ્યયન છે.

૧. પૌંડરીક (The parable of a lotus) - ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી ને અજ્ઞાનવાદી કમળ-મોક્ષ લેવા સંકલ્પ કરે છે પણ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંપૂર્ણ અંશે તેમ કરતા નથી. કામભોગ રૂપ કાદવમાંથી નીકળી શકતા નથી. જ્યાં દેહ તે અન્ય અને હું તે અન્ય એમ સમજાય છે ત્યાં જ શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થવાની આશા ખરી, ત્યાં જ મોક્ષ મેળવવાની વકી ખરી. ૨. ક્રિયાસ્થાનક - ઇચ્છા ત્યાં કષાય ને ત્યાં જ સંસાર. જ્યાં તેનો અભાવ ત્યાં મોક્ષ. બાર સંપ્રસય ક્રિયા (સંસારક્રિયા)નો

૧. સૂત્રકૃતાંગમાં પરવાદીના ૩૬૩ મત ગણ્યા છે. ૧૮૦ ક્રિયાવાદીના, ૮૪ અક્રિયાવાદીના, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીના અને ૩૨ વિનયવાદીના મત છે.

ત્યાગ કરી 'ઈર્વાવહી' અંગીકાર કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે. ૩. આહાર પરિજ્ઞા - શુદ્ધ એષણીય આહાર સંબંધી વર્ણન. ૪. પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા - કર્મબંધો લાગવા સંબંધી. ૫. આચાર-અનાચારશ્રુત - આચાર અંગીકાર કરવો, અનાચારનો ત્યાગ કરવો. ૬. આર્દ્રકીય - આર્દ્રક કુમારનો અન્ય દર્શનીઓ સાથેનો શાસ્ત્રાર્થ. ૭. નાલંદીય - શ્રાવકના આચારનો અધિકાર.

(૩) સ્થાનાંગ : જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને આકાશ એ છ દ્રવ્યોમાં જીવ સિવાયના અન્ય અજીવ છે. આ જીવાજીવના ભેદોને તેમજ તેમના ગુણપર્યાયોને એક સંખ્યામાંથી દશ સંખ્યા સુધીની તેની અનુક્રમણિકાને સ્થાન આપેલું છે. તે એક સંખ્યાને એક 'સ્થાન', બેને બે 'સ્થાન' એમ 'સ્થાન' નામ આપ્યું છે. અને એ પ્રમાણે ભેદની વહેંચણી કરી છે. જીવ જ્યારે કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય ત્યારે તેને 'સિદ્ધ' જીવ કહેવામાં આવે છે. 'સિદ્ધ' જીવો વર્ણી સ્થાન-કાલના હિસાબે અવગાહન આદિ શ્રેણીમાં વિભક્ત છે. જેઓ કર્મબંધનથી મુક્ત થયા નથી તેઓ 'સંસારી' કહેવાય છે. 'સંસારી' જીવો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ૧. સ્થાવર ૨. સકલેન્દ્રિય ૩. વિકલેન્દ્રિય. આ પ્રકારે બીજાં દ્રવ્યોના સ્વરૂપની ઓળખાણ અને વિભાગ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે. સાતમા અધ્યયનમાં સાત નિન્હવો - વિરોધી ધર્મભેદોનું વર્ણન ઉપયોગી છે. આખા સૂત્રના દશ અધ્યાય (કે જેને પણ 'સ્થાન' નામ આપ્યું છે) છે તેમાં પહેલામાં એક એક બોલ, બીજામાં બે બે એમ દશમાંમાં દશ દશ બોલ જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા વિભાગ સાથે કરી છે.

(૪) સમવાયોગ : આ સૂત્રમાં એકથી કોડાકોડી સંખ્યા સુધી જીવાજીવના ભેદ તેમજ ગુણપર્યાયો તેમજ અન્ય હકીકતો જણાવી છે, અને તે સંખ્યાના સમુદાયને 'સમવાય' એ નામ આપેલું છે.

(૫) વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ : (આને 'ભગવતીસૂત્ર' પણ કહેવામાં આવે છે.) વ્યાખ્યા એટલે વિવિધ કથન, પ્રજ્ઞપ્તિ એટલે પ્રરૂપણા. જેમાં કોઈ રીતે અભિવિધિ વડે સર્વ જ્ઞેયપદાર્થોની વ્યાપ્તિપૂર્વક - અથવા મર્યાદા વડે - પરસ્પર અસંકીર્ણ - વિશાળ લક્ષણકથનપૂર્વક વિવિધ જીવાજીવાદિ ઘણા પદાર્થોના વિષયવાળાં, શ્રી મહાવીર ભગવાને ગૌતમમાદિ શિષ્યો પ્રત્યે તેમના પૂછેલા પદાર્થોનાં પ્રતિપાદનો કરેલાં છે તે વ્યાખ્યાઓ અને એ વ્યાખ્યાઓનું પ્રરૂપણ શ્રીમાન સુધર્માસ્વામીએ જન્મસ્વામી પ્રત્યે જેમાં કરેલું છે તે 'વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ.' આમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીને તેમના મુખ્ય ગણધર ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો છે. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી મહાવીરસ્વામીએ શિષ્યગણના સંદેહનું નિવારણ કરેલું તેનો વિસ્તૃત હેવાલ આ સૂત્રમાં છે. તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા સંબંધે અને પદાર્થોની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા - જીવચિત્તર આદિ અનેક બાબતોનું વિવેચન છે.

આમાં અન્યતીર્થિકો, પાર્શ્વપિત્યો (પાર્શ્વનાથ પ્રભુના અનુયાયીઓ) વગેરે સંબંધી વર્ણન ને ઉલ્લેખ છે. શ્રી મહાવીરને માટે વેશાલીય, નિયંચિપુત્ર (નિર્ઋન્યપુત્ર), સંપ્રજનખા મોકખ સમણોવાસગ, પોકખલિ સમણોવાસગ, ધમ્મઘોસ, સુમંગલ આદિ નામો વપરાયાં છે. ઈંદ્રભૂતિ આદિ ગણધરો, અને બીજા શિષ્યો નામે રોહ, ખંદ્ય,

કચ્ચાયન, કુરુદત્તપુત્ર અને તિસય, નારયપુત્ર, સામહત્તિ આનંદ અને સુનકખત્ત, માગંદિયપુત્રનાં નામો આવે છે. વિરોધીમાં જમાલિ, શિષ્યાભાસ તરીકે ગોશાલ મંખલિપુત્રનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. કોણિક રાજાના એટલે મહાવીરના સમયમાં કાશીકોશલના રાજાઓ નામે નવ મહાકી અને નવ લિચ્છવી રાજાઓ ઉપર વજિજ વિદેહપુત્રે વિજય મેળવ્યો તે વાત આવે છે અને કોશાંબીના રાજા ઉદયન (શતાનિકનો પુત્ર અને સહસ્ત્રાશિયનો પૌત્ર)ની ફૂઈ જયંતી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળી બિશ્વુણી થઈ તેનો ઇતિહાસ જણાવ્યો છે. આ પરથી તેમજ આવી અનેક હકીકત પરથી શ્રી મહાવીરના જીવનકાલ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. નવમા શતકમાં એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણને ત્યાં રામેલી દાસીઓનાં નામો જેવાં કે પલ્લવિયા, આરબી, બહાંલી, મુરંદી, પારસી તે અનાર્ય જાતિની - વિદેશીય હતી એમ સૂચવે છે. હિંદની ૧૬ જાતિઓ (અંગ, બંગ, મગહ, મલય, માલવય, અચ્છ, વચ્છ, કોચ્છ (ત્ય?), પઢ, લાઢ, વજિજ, માલિ, કોસી, કોસલ, અવાહ, સુભત્તર) જણાવી છે. ગ્રહોનાં નામ તેમજ બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોનાં નામો ઋગ્વેદાદિનો ઉલ્લેખ પણ આમાં જોવામાં આવે છે.

(૬) જ્ઞાતા ધર્મકથાંગ : જ્ઞાત એટલે ઉદાહરણ રૂપ, ધર્મપ્રધાન કથાનું અંગ. તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે. પહેલામાં ૧૮ અધ્યયન છે. ૧. ઉત્તિદામ - તેમાં શ્રેણિકના પુત્ર મેઘકુમારની કથા છે. ૨. સંઘાટક - શેઠ અને ચોરની દૃષ્ટાંતકથા છે. ૩. અંડક - મોરના ઈંડા સંબંધી કથા. ૪. કૂર્મ - કાચબાની કથા. ૫. શૈલક - શૈલક રાજર્ષિની કથા. ૬. તુમ્બ - તુંબની કથા. ૭. રોહિણી - શ્રેષ્ઠિવધૂ રોહિણીની કથા. ૮. મહી - ૧૮મા સ્ત્રીતીર્થકર મહિનાયની કથા. ૯. માકન્દી - માકન્દી નામના વણિકપુત્રની કથા. ૧૦. ચંદ્રમા ૧૧. દાવદવ - સમુદ્રતટે થતા એક વૃક્ષની કથા. ૧૨. ઉદક - નગરની ખાળનું પાણી. ૧૩. મંડૂક - નંદમણિકારનો જીવ. ૧૪. તેતલી - તેતલિસુત નામના અમાત્ય. ૧૫. નંદીફલ - નંદિ નામના વૃક્ષનાં ફળો. ૧૬. અવરકંકા - ધાતકી ખંડ ભરતક્ષેત્રની રાજધાનીમાં દ્રૌપદી (પાંડવોની પત્ની)ની કથા. ૧૭. આઈણણ - આકીર્ણ. સમુદ્રમાં રહેતાં અશ્વો. ૧૮. સુંસુમા - તે નામની શ્રેષ્ઠિદુહિતા. ૧૯. પુંડરીક.

બીજો શ્રુતસ્કંધ એક અધ્યયન જેટલો પરિશિષ્ટ રૂપે છે. તેમાં નાનાનાના ૧૦ વર્ગ કરી કથાથી સમજાવેલ છે. આમાં અનાર્ય જાતિનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે. ૭૨ કલાઓનો ઉલ્લેખ છે. તથા અઢાર દેશી ભાષાઓ એવો માત્ર નામોલ્લેખ છે.

(૭) ઉપાસક દશા : જેઓ ધર્મનું અવલંબન કરી સંસારનો પરિત્યાગ કરે છે તેઓને શ્રમણ - નિર્જન્ય, સાધુ - યતિ લેખવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓ પોતાના આચારો સર્વાંશ સાધુઓની તુલ્ય પાળી શકે નહિ તેઓ ગૃહસ્થો-ઉપાસકો-શ્રાવકો છે. કારણ કે સંસારત્યાગીઓ જે વિધિ - અનુષ્ઠાન કરી શકે તે સર્વ ગૃહીઓથી ન જ બની શકે. આટલા માટે આ સૂત્રમાં શ્રી મહાવીરના દશ શ્રાવકોના અધિકાર આપી તે પરથી ગૃહસ્થોએ પાળવા યોગ્ય આચારોનું વર્ણન છે. તે દશ શ્રાવકોનાં નામ આનંદ, કામદેવ, ચુલણીપિતા, સુરાદેવ, કુંડકોલિક, શકડાલ(પુત્ર), મહાશતક, નંદની પિતા, શાલનિપિતા (તેતલીપિતા - શાલિકપુત્ર) આ દશ મુખ્ય ગૃહી શિષ્યોના નામ પ્રમાણે આ સૂત્ર દશ અધ્યયનમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. તેથી આ સૂત્રનું નામ ઉપાસકદશા :

પાડ્યું છે. આ પરથી તે વખતે કેવાં કેવાં વિલાસી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થતો, કેવાં કામોમાં ધનનો વ્યય થતો, કેવા પ્રકારના પહેરવેશ તેઓ ધારણ કરતા તે વગેરે વિષયોનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

(૮) અંતકૃત દશા : : જેણે કર્મનો અથવા તેના ફલરૂપી સંસારનો અંત - નાશ કરેલો છે તે 'અંતકૃત' કહેવાય છે. જૈનોમાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. તેઓના વખતમાં થઈ ગયેલા ૧૦ અંતકૃત - કેવલીનું, દષ્ટાંત તરીકે ગૌતમકુમાર આદિનું કઠોર તપસ્યાપૂર્ણ જીવન તથા અંતે કર્મબંધનથી મુક્તિ વગેરે પ્રસંગોનું તથા મોક્ષગામી પ્રધુમ્નાદિના અધિકારનું આમાં વર્ણન છે. ૭મા અંગ 'ઉપાસકદશા'માં ગૃહસ્થોને યોગ્ય જીવન ગાળનાર આદર્શો ગૃહસ્થ માટે મૂક્યા છે અને અંતકૃત દશામાં સંસારત્યાગી જૈન ગણને ગૌતમકુમાર આદિના આદર્શ પોતાના જીવન સાથે ગ્રથિત કરવા પ્રેરે છે. આ અંગના ૮ વર્ગ છે. વર્ગ એટલે અધ્યયનનો સમૂહ - સંગ્રહ. પહેલા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન ગૌતમકુમાર આદિનાં છે. બીજામાં અક્ષોભકુમાર આદિનાં આઠ, ત્રીજામાં અનવયશકુમાર આદિનાં ૧૩, ચોથામાં જાલિકુમાર આદિનાં ૧૦, પાંચમામાં પદ્માવતી આદિ સાધ્વીઓનાં ૧૦, છઠામાં માકાઈ ગાથાપતિ આદિનાં ૧૬, સાતમામાં નંદા રાણી આદિ શ્રેણિકરાજાની ૧૩ રાણીઓનાં ૧૩, અને આઠમામાં શ્રેણિકરાજાની કાલી આદિ ૧૦ રાણીઓ કે જેમણે આર્યા ચંદના પાસેથી સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમનાં ૧૦ અધ્યયન છે.

(૯) અનુત્તરોપપાતિકદશા : : અનુત્તર એટલે જેનાથી કોઈ પ્રધાન નથી એવો ઉત્તમ; ઉપપાત એટલે જન્મ જેનો છે તે 'અનુત્તરોપપાતિક'. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં અનુત્તર વિમાન નામના સ્વર્ગનું વર્ણન છે. આ અનુત્તર વિમાનો સર્વાર્થસિદ્ધ આદિ નામનાં પાંચ છે. આ પાંચમાં જન્મ લેનાર તે અનુત્તરોપપાતિક. તે એક ભવ કરી મોક્ષે અવશ્ય જનાર છે એટલે તેઓ એકાવતારી છે. આ સ્વર્ગ જે જે મેળવી શક્યા તે ૩૩ પુરુષોનું વિવરણ આમાં છે. આમાં મૂળ દશ અધ્યયન હતાં તે જણાવવા અનુત્તરોપપાતિક 'દશાઃ' એ નામ અપાયેલું છે. અધ્યયનો ત્રણ વર્ગમાં વહેંચેલાં છે. પહેલા વર્ગમાં ૨૩ અધ્યયન છે તેમાં શ્રેણિકરાજાના જાલિકુમાર આદિ ગણાવેલા ૨૩ પુત્રોના અધિકાર છે. બીજામાં ૧૩ છે તેમાં શ્રેણિક રાજાના પુત્ર દીર્ઘસેન કુમાર આદિ ગણાવેલા ૧૩ના અધિકાર છે. ત્રીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેમાં ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલક, રામપુત્ર, ચંદ્રકુમાર, પોષ્ઠીપુત્ર, પેઢાલકુમાર, પોટિલકુમાર, વલ્લકુમાર એ દશ કે જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા તેમનો અધિકાર છે. આ બહુ નાનું સૂત્ર છે. દરેકમાં પહેલી કથા પૂર્ણ છે. બાકીનાનું એ પ્રમાણે સમજવું એમ ટૂંકાવ્યું છે.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણદશા : : પ્રશ્ન એટલે વિદ્યાવિશેષ. તે સંબંધી વ્યાકરણ એટલે પ્રતિપાદન - વિવેચન. દશ અધ્યયનમાં છે એટલે પ્રશ્નવ્યાકરણદશાઃ એવો અર્થ પૂર્વકાલે હતો. હમણાં જે દશ અધ્યયન છે તેમાં પાંચ આસ્રવદ્વાર (આસ્રવ એટલે જે દ્વારા કર્મો આવે છે તે દ્વાર) અને પાંચ સંવરદ્વાર (કે જેથી કર્મો આવતાં બંધ થાય છે તે) સંબંધી વિવેચન છે. પાંચ આસ્રવ તે હિંસા, મૃષા, અદત્ત (ચોરી), અબ્રહ્મ, અને પરિગ્રહ. પાંચ સંવર તે તેના પ્રતિપક્ષી અહિંસા, સત્યવચન, અનુજ્ઞાથી દત્તનું ગ્રહણ (અસ્તેય),

બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. આ દરેકનું એક એક એમ દશ દ્વાર છે. આમાં લગભગ ૫૩ અનાર્ય જાતિનાં નામ તથા ૯ ગ્રહોનાં નામ આવે છે.

(૧૧) વિપાકસૂત્ર : આમાં શુભ-અશુભના - પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મના વિપાક - ફળનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેને કર્મવિપાકદશા: પણ કહેવામાં આવે છે. ઈંદ્રભૂતિ કોઈ કૂર કાર્ય જોઈ મહાવીરને તે સંબંધી પૂછે છે, ને શ્રી મહાવીર પ્રસ્તુત વ્યક્તિઓના પૂર્વભવો કહી તે કાર્યનું સમાધાન કરે છે અને સાથે ભવિષ્યના ભવો પણ જણાવે છે. તેમાં 'જકમાયતન' - યક્ષના મંદિરનો ઉદ્દોખ આવે છે. તેના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં દશ અધ્યયન છે. ૧. મૃગાપુત્ર ૨. ઉજ્જિત ૩. અભગ્નસેન ૪. શકટ પ. બૃહસ્પતિદત્ત ૬. નંદિવેણ ૭. ઉમ્બરદત્ત ૮. સોરિયદત્ત ૯. દેવદત્તા ૧૦. અંજુદેવી.

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પણ નાનાંનાનાં દશ અધ્યયન છે.

આ પ્રમાણે ૧૧ અંગ હાલમાં વિદ્યમાન છે. ૧૨મું અંગ દષ્ટિવાદ લુપ્ત થયેલું છે.

(૧૨) દષ્ટિવાદ : એમાં સર્વ પદાર્થોની પ્રરૂપણા છે. તે દષ્ટિવાદ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧. પરિકર્મ ૨. સૂત્ર ૩. પૂર્વગત (પૂર્વ) ૪. અનુયોગ અને ૫. ચૂલિકા.

(૧) પરિકર્મ. પરિકર્મ એટલે યોગ્યતાકરણ. તે સાત પ્રકારનો છે. ૧. સિદ્ધ શ્રેણિક પરિકર્મ ૨. મનુષ્ય શ્રેણિક ૩. પુષ્ટ શ્રેણિક ૪. અવગ્રહના શ્રેણિક. ૫. ઉપસંપાદન શ્રેણિક (ઉપસંપજજશ - અંગીકાર કરવા યોગ્ય) ૬. વિપજજહ (છાંડવા યોગ્ય) શ્રેણિક ૭. અ્યુતાઅ્યુત શ્રેણિક.

(૨) સૂત્ર. પૂર્વગત સૂત્રાર્થનું જે સૂચન કરે તે સૂત્ર. તે સૂત્રો સર્વ દ્રવ્યો, સર્વ પર્યાયો, સર્વ નયો, સર્વ ભંગ વિકલ્પોના પ્રદર્શક છે. તે ૮૮ ભેદે છે. ૧. ઋજુઅંગ ૨. પરિણતાપરિણત. ૩. બહુભંગી ૪. વિપ્રત્યયિક (વિનય ચારિત્ર) ૫. અનંતર ૬. પરંપર સમાન ૭. સંયૂથ ૮. ભિન્ન ૯. યથાત્યાગ ૧૦. સૌવસ્તિક ૧૧. ઘંટ ૧૨. નંદાવર્ત ૧૩. બહુલ ૧૪. પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ ૧૫. વિયાવર્ત ૧૬. એવંભૂત ૧૭. દ્વિકાવર્ત ૧૮. વર્તમાનોત્પત્તક ૧૯. સમભિરૂઢ ૨૦. સર્વતોભેદ ૨૧. પ્રણામ (પણામ) ૨૨. દ્વિપ્રતિગ્રહ. આ ૨૨ પ્રકારને જુદીજુદી રીતે ચર્ચવામાં આવે છે. તેને ત્રણ નયથી (દ્રવ્યાર્થિક આદિથી) તેમજ ચાર નય - સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ - થી ચિંતવતાં ૨૨ x ૪ = ૮૮ પ્રકાર ગણાવ્યા છે.

(૩) પૂર્વ. દષ્ટિવાદમાં ૧૪ પૂર્વો છે. તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઉત્પાદપૂર્વ - સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયોના ઉત્પાદની તેમાં પ્રરૂપણા છે.

૨. અગ્રાયણી - સર્વ દ્રવ્યો અને જીવવિશેષના પર્યાયોનું અગ્ર એટલે પરિમાણ તેમાં વર્ણવેલ છે. અગ્ર = પરિમાણ અને અયન = પરિચ્છેદ. સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિમાણનો પરિચ્છેદ જેમાં છે તે.

૩. વીર્યપ્રવાદ - તેમાં સકર્મ અને અકર્મ જીવો તથા અજીવોનું વીર્ય કહેલું - પ્રરૂપ્યું છે.

૪. અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાદ - ધર્માસ્તિકાયાદિ જે વસ્તુ લોકમાં છે અને ખરશુંગાદિ જે વસ્તુ નથી અથવા સ્યાદ્વાદ અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપથી છે અને પરરૂપથી નથી એવું તેમાં જણાવેલું છે.

૫. જ્ઞાનપ્રવાદ - મતિ આદિ પંચવિધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ભેદ-પ્રભેદ વડે તેમાં કથન છે.

૬. સત્યપ્રવાદ - સત્ય = સંયમ વા સત્યવચન તેમાં ભેદ સહિત તેમજ તેના પ્રતિપક્ષ (અસત્ય) સહિત વર્ણવેલ છે.

૭. આત્મપ્રવાદ - તેમાં આત્મા - જીવ અનેક નય વડે બતાવેલો છે.

૮. સમયપ્રવાદ-કર્મપ્રવાદ - તેમાં સમય એટલે સિદ્ધાન્તાર્થ કે જે કર્મરૂપ છે તેથી એટલે તેમાં કર્મસ્વરૂપ પ્રરૂપ્યું છે, માટે આ પૂર્વનું સમયપ્રવાદ કે કર્મપ્રવાદ એ નામ આપેલ છે. વળી તેમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારનાં કર્મ, પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ, પ્રદેશ આદિ ભેદ-પ્રભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

૯. પ્રત્યાખ્યાનવાદ - તેમાં સર્વ પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ સહિત જણાવ્યું છે.

૧૦. વિદ્યાનુપ્રવાદ - તેમાં અનેકાતિશયવાળી વિદ્યા સાધનની અનુકૂળતાથી સિદ્ધિપ્રકર્ષ વડે જણાવે છે. વિદ્યાના અતિશયો સાધનની અનુકૂળતા વડે સિદ્ધિના પ્રકર્ષ વડે વર્ણવ્યા છે.

૧૧. અવન્ધ્ય-કલ્યાણ - અવન્ધ્ય=સફલ. તેમાં જ્ઞાન, તપ, સંયોગ આદિ શુભ ફલો અને પ્રમાદ આદિ અશુભ ફલો વર્ણવ્યાં છે. બીજા તેને કલ્યાણપૂર્વ કહે છે.

૧૨. પ્રાણાયામુઃ - પ્રાણાવાય - તેમાં પ્રાણજીવો એટલે પાંચ ઈન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનું બલ, ઉચ્ચ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ પ્રાણોનું અથવા આયુ અનેક પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે; જેમાં ભેદ સહિત પ્રાણવિધાન અને બીજા પ્રાણો વર્ણવેલા છે.

૧૩. ક્રિયાવિશાલ - કાવિકીઆદિ અને સંયમાદિ ક્રિયા વિશાલ એટલે ભેદ વડે વિસ્તીર્ણપણે ભેદ સહિત જણાવવામાં આવી છે.

૧૪. બિન્દુસાર - એટલે લોકબિન્દુસાર. ('લોક' શબ્દ અધ્યાહાર છે) જે લોક એટલે જગતમાં, શ્રુતલોકમાં અક્ષરની ઉપર બિંદુ જેવા સાર રૂપ - સર્વોત્તમ સર્વાક્ષરના સન્નિપાતથી લબ્ધિ-હેતુવાળું છે તે.

(૪) અનુયોગ. અનુયોગ એટલે અનુરૂપ - અનુકૂલ યોગ અર્થાત્ સૂત્રની વસ્તુ સાથેનો અનુરૂપ સંબંધ. તે બે પ્રકારનો છે :

૧. મૂલ પ્રથમાનુયોગ - મૂલ એટલે ધર્મના પ્રવર્તનથી તીર્થંકરોનો પ્રથમ એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના લક્ષણરૂપ પૂર્વભવાદિ ગોચર એવો અનુયોગ.

૨. ગંડિકાનુયોગ - ઈશાદિના પૂર્વાપર પર્વથી પરિચ્છિન્ન, મધ્યભાગ તે ગંડિકા. તેની પેઠે એકાર્થ અધિકારવાળી ગ્રંથપદ્ધતિ તેને ગંડિકા કહેવામાં આવે છે; તેનો અનુયોગ.

મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં અર્હત ભગવતોના સમ્યક્ત્વથી આરંભી પૂર્વભવો - દેવલોકગમન, દેવભવનું આયુ, ત્યાંથી અવન, તીર્થંકરનો ઉત્પાત - જન્મ, અભિષેક, રાજશ્રીનો ત્યાગ, પ્રજાજ્યા, તપ, કેવલજ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, શિષ્યો, ગણો, ગણધરો, આર્યાપ્રવર્તિનીઓ, ચતુર્વિધ સંઘ....સિદ્ધિ આદિ કહેવામાં આવેલ હોય છે. ગંડિકાનુયોગમાં કુલકરોની, તીર્થંકરોની, ચક્રવર્તીઓની, દશાર્હની બલદેવની, વાસુદેવની, ગણધરોની, ભદ્રબાહુની, તપકર્મની, હરિવંશની, ઉત્સર્પિણીની, અવસર્પિણીની, ચિત્રાન્તર

ગંડિકાઓ, દેવતા મનુષ્ય તિર્યચ નારક ગતિ ગમન વિવિધ પર્યટનો વગેરે કહેવામાં આવેલ હોય છે.

(૫) ચૂલિકા. ચૂલા એટલે શિખર. જેમ મેરુની ચૂલા તેમ દષ્ટિવાદમાં પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વાનુયોગમાં અનુક્ત અર્થના સંગ્રહવાળી ગ્રંથપદ્ધતિ તે ચૂલા - ચૂલિકા કહેવાય છે. પ્રથમનાં ચાર પૂર્વોને ચૂલા છે, બાકીનાં પૂર્વો ચૂલિકા વગરનાં છે. પ્રથમ પૂર્વમાં ૪, બીજા પૂર્વમાં ૧૨, ત્રીજામાં ૮ અને ચોથામાં ૧૦ એમ કુલ ૩૪ ચૂલિકા છે.

દષ્ટિવાદ - ચૌદ પૂર્વોની ભાષા સંસ્કૃત હતી એમ પ્રભાવકચરિત્રકાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ જણાવે છે.

બાર ઉપાંગો

આ અંગ (શરીર)ના અવયવો રૂપ ૧૨ ઉપાંગો છે.

(૧) ઔપપાતિક (ઉવવાઈ) સૂત્ર : ઉપપાત - જન્મ (દેવ ને નારકનો જન્મ કે સિદ્ધિગમન) તેના અધિકારવાળો આ ગ્રંથ છે. આમાં ચંપાનગરી, પૂર્ણભદ્રચૈત્ય, વનખંડ, અશોકવૃક્ષ, પૃથ્વીશિલાનું વર્ણન કરી કોણિક રાજા, તેની રાણી ધારિણી, તેનો રાજપરિવાર, મહાવીર પ્રભુનાં વર્ણકો છે. કોણિક શ્રી મહાવીરને વંદે છે. મહાવીરના શિષ્યો-સાધુઓનું વર્ણક છે. તપ-બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનું, મહાવીરના શ્રમણોનું, વાંદવા આવતા અસુર આદિ દેવતાઓનું, દેવીઓનું, જનો - લોકોનું, નગરીનું, કોણિકસેનાનું, કોણિકનું, નગરવાસીઓનું, સુભદ્રા પ્રમુખ દેવી-રાણીઓનું વર્ણન છે. પ્રભુ ધર્મકથા અર્ધમાગધીમાં કહે છે - દેશના આપે છે. સમવસરણનું વર્ણક આપી લાંબો ઉપોદ્ઘાત પૂરો થાય છે. હવે ઉપપાતની કર્મબંધપૂર્વકથી કર્મબંધ-પ્રરૂપણ જણાવે છે. જુદાજુદા સ્વરૂપના જનો - તાપસી, શ્રમણો, પરિવ્રાજકો આદિનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. પછી અંબડ પરિવ્રાજકનો અધિકાર આવે છે. શ્રમણો, આજીવકો, નિલ્લવો આદિ બતાવી કેવલી સમુદ્ઘાત અને સિદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૨) રાયપસેણી (રાજપ્રશીય, રાજપ્રદેશીય ?) : રાજા પ્રદેશીના સંબંધી. આમાં પ્રથમ સૂર્યાભદેવ શ્રી મહાવીરને વાંદવા જાય છે તેનું વર્ણન આવે છે. પછી સૂત્રના નામ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના ગણધર શ્રી કેશીનો શ્રાવસ્તી નગરીના રાજા પ્રદેશી સાથેનો સંવાદ છે. પ્રદેશી આત્મા વગેરે અનેક વાત નહિ માનનાર હતો. તેને સમજાવી કેશી સ્વામીએ શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી. આ સંવાદથી આ સૂત્ર એક સાહિત્યનો રસપ્રદ ગ્રંથ છે એમ વિન્ટરનિદ્રજનું કહેવું છે.

(૩) જીવાભિગમ : જીવ (ઉપલક્ષણથી અજીવ પણ)નું અભિગમ - જ્ઞાન જેમાં છે તે. આમાં જીવ, અજીવ, જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

(૪) પ્રજ્ઞાપના : આનું સંકલન કરનાર સુધર્માસ્વામીથી રૂઝમા આર્ય શ્યામાચાર્ય છે. 'પ્ર' એટલે પ્રકર્ષપણે 'જ્ઞાપન' એટલે જાણવું. જેમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રકર્ષપણે - યથાવસ્થિત રૂપે જાણી શકાય છે અથવા જીવાજીવ આદિ પદાર્થની પ્રજ્ઞાપના છે તે પ્રજ્ઞાપના. આમાં જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષનું પ્રરૂપણ છે અને તે એ રીતે કે આમાંનાં ૩૬ પદમાં ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને

૧૩મા પદોમાં જીવ અને અજીવની, ૧૬ અને ૨૨મામાં મનવચનકાય એ યોગ-આસ્રવની, ૨૩મા પદમાં બંધની, ૩૬મામાં કેવલિ સમુદ્ઘાતની વાત કરતાં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણની પ્રરૂપણા છે. લેશ્યા, સમાધિ, લોકસ્વરૂપ આમાં સમજાવ્યું છે.

(૫) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ : આમાં સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્ઠ્યકનું વર્ણન છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ પર ભદ્રબાહુએ નિર્ધુક્તિ રચી હતી. પણ મલયગિરિ પોતાની ટીકામાં કહે છે કે 'તે કલિદોષથી નષ્ટ થઈ છે તેથી હું કેવલ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરું છું.'

સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં ૨૦ પ્રાભુત છે. ૧. મંડલગતિ સંખ્યા ૨. સૂર્યનો તિર્યક પરિભ્રમ ૩. પ્રકાશ્ય ક્ષેત્ર પરિમાણ ૪. પ્રકાશ સંસ્થાન ૫. લેશ્યાપ્રતિઘાત ૬. ઓજાસંસ્થિતિ ૭. સૂર્યાવારક ૮. ઉદયસંસ્થિતિ ૯. પૌરુષી છાયા પ્રમાણ ૧૦. યોગસ્વરૂપ ૧૧. સંવત્સરોના આદિ અને અંત ૧૨. સંવત્સરના ભેદ ૧૩. ચંદ્રમાની વૃદ્ધિ-અપવૃદ્ધિ ૧૪. જ્યોત્સ્ના પ્રમાણ ૧૫. શીઘ્રગતિ નિર્ણય ૧૬. જ્યોત્સ્ના લક્ષણ ૧૭. અવન ને ઉપપાત ૧૮. ચંદ્ર-સૂર્ય આદિની ઊંચાઈ ૧૯. તેમનું પરિમાણ ૨૦. ચંદ્રાદિનો અનુભાવ.

(૬) જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ : આમાં જંબૂદ્વીપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ભૂગોળ વિષયક આ ગ્રંથ છે. તેમાં ભારતવર્ષના વર્ણનમાં રાજા ભરતની કથાઓ ઘણો ભાગ લે છે.

(૭) ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ : આમાં ચંદ્ર જ્યોતિષ્ઠ્યકનું વર્ણન છે. તે લગભગ 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ' જેવો - સમાન ગ્રંથ છે.

ક. પથી ૭ ઉપાંગો વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો (Scientific Works) છે. તેમાં ખગોળ, ભૂગોળ, વિશ્વવિદ્યા અને કાલના ભેદો આવે છે. (વિન્ટરનિટ્ઝ)

(૮) કપ્પિયા (કલ્પિકા) - નિરયાવલિકા શ્રુતસ્કંધ : નિરય એટલે નરકની આવલિ કરનારનું જેમાં વર્ણન છે તે. આમાં મગધના રાજા શ્રેણિક (બૌદ્ધમાં બિંબિસાર)નું તેના પુત્ર ક્રોણિક (અજાતશત્રુ)થી થયેલ મૃત્યુ (કે જેની વાત બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આવે છે) વગેરે હકીકત છે. શ્રેણિકના દસ પુત્રો કાલિકુમાર આદિ, તેમના પિતામહ વેશાલિના રાજા ચેટકની સાથે યુદ્ધમાં લડતાં મરાયાં. પછી નરકમાં જઈ મોક્ષે જશે તેની હકીકત છે.

(૯) કપ્પવડંસિયા (કલ્પાવતંસિકા) : આમાં શ્રેણિક રાજાના દસ પૌત્રો પદ્મકુમાર આદિ દીક્ષા લઈ જુદાજુદા કલ્પ - દેવલોકમાં ગયા ને ત્યાંથી મોક્ષે જશે તેનું વર્ણન છે. તે દરેકનું એક એમ દસ અધ્યયન છે.

(૧૦) પુષ્કિયા (પુષ્પિકા) : આમાં પણ દસ અધ્યયન છે. શ્રી મહાવીરને દસ દેવદેવીઓ પોતાના વિમાનમાંથી પુષ્પકમાં બેસીને વંદન કરવા આવે છે. તેમના પૂર્વભવ મહાવીર ગૌતમને જણાવે છે. આમાં ૧. ચંદ્ર અને ૨. સૂર્યની પૂર્વકરણી ૩. મહાશુકદેવનો પૂર્વભવ - સોમલ બ્રાહ્મણ. ૪. બહુપુત્રીયા દેવીનો પૂર્વભવ - સુભદ્રા સાધવી ૫. પૂર્ણભદ્ર દેવનો ભવ ૬. માણિભદ્ર ૭. દત્તદેવ ૮. બલનામ દેવ ૯. શિવદેવ અને ૧૦. અનાદીત દેવના પૂર્વભવ જણાવ્યા છે. આમાં ભગવતીની પેઠે બ્રાહ્મણ-શાસ્ત્રોનાં નામો આવે છે.

(૧૧) પુષ્કયુલિયા (પુષ્પયૂલિકા) : આમાં દસ અધ્યયન છે. તેમાં ઉપર પ્રમાણે

શ્રી, હરિ વગેરે દસ દેવીઓની પૂર્વકરણીનો અધિકાર છે. શ્રીનો પૂર્વભવ ભૂતા નામની સ્ત્રી હતો. તેની પાશ્વે નિગ્ગન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી.

(૧૨) વક્ષિ દસા (વૃષ્ણિ દશા) : આમાં બાર અધ્યયન છે. વૃષ્ણિ વંશના બલભદ્રજીના ૧૨ પુત્રો નિષઢકુમાર આદિ નેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લઈ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા હતા ને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે એનો અધિકાર છે.

ક. ૮થી ૧૨ ઉપાંગો બધાં નિરયાવલિ સૂત્રો નામે ઓળખાય છે. ખરી રીતે તો 'કપ્પિયા' સૂત્રને 'નિરયાવલિ' નામ ઘટે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ઉપાંગ તે અંગનું અવયવ છે. તે પ્રમાણે ઉક્ત ઉપાંગો અમુક અંગોનાં ઉપાંગ છે. જેમકે ઔપપાતિક તે આચારાંગનું, રાજપ્રજ્ઞીય તે સૂત્રકૃતાંગનું, જીવાભિગમ તે સ્થાનાંગનું, પ્રજ્ઞાપના સમવાયાંગનું, સૂર્યપ્રજ્ઞમિ તે ભગવતીનું, જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞમિ તે જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું, ચંદ્રપ્રજ્ઞમિ તે ઉપાસક દર્શાંગનું, નિરયાલિકા શ્રુતસ્કંધ ગત કલ્પિકાદિ પંચ વર્ગ - પંચોપાંગ તે અંતકૃત્ દર્શાંગાદિથી દષ્ટિવાદ પર્યંતનાં એટલે કલ્પિકા તે અંતકૃત્ દર્શાંગનું, કલ્પાવતંસિકા અનુતરોપપાતિક દર્શાંગનું, પુષ્પિકા તે પ્રશ્રવ્યાકરણનું, પુષ્પચૂલિકા તે વિપાક શ્રુતનું અને વૃષ્ણિદર્શા તે દષ્ટિવાદનું ઉપાંગ છે.

આમ બાર અંગનાં બાર ઉપાંગ કેવી રીતે અસરપરસ સંબંધ રાખે છે તેનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકનથી પૃથક્કરણ કરી શકાયું નથી. વિન્ટરનિદ્રક કહે છે કે 'આ એકબીજાનો સંબંધ તદ્દન બાહ્ય પ્રકારનો છે.'

ચાર મૂલસૂત્ર

૧. આવશ્યક ૨. દશવૈકાલિક ૩. ઉત્તરાધ્યયન તથા ૪. પિંડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિ (બેમાંથી ગમે તે એક) - એમ ચાર મૂલસૂત્ર ગણાય છે. મૂલસૂત્ર એ નામ પાડવામાં આશય એ લાગે છે કે તે સર્વ સાધુઓને મૂલમાં - પહેલાં પ્રથમ પઠન કરવાને યોગ્ય છે.

વેબર કહે છે કે મૂલસૂત્ર નામ કેમ પડ્યું તે સમજી શકાતું નથી; નિર્યુક્તિ જેની થઈ છે તેનું મૂલસૂત્ર બતાવવા અર્થે તે વપરાયો હોય એ સંભવિત છે. તેનો ક્રમ તેઓ ૧. ઉત્તરાધ્યયન ૨. આવશ્યક ૩. દશવૈકાલિક ૪. પિંડનિર્યુક્તિ એમ આપે છે.

(૧) આવશ્યક સૂત્ર : આવશ્યક - અવશ્ય જે ક્રિયાનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે તેને લગતું તે આવશ્યક, નિત્યકર્મનું પ્રતિપાદક. આવશ્યક છ પ્રકારનું છે. ૧. સામાયિક (સામાઈય) ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ (ચઉવીસત્થઓ) ૩. વંદનક (વંદણયં) ૪. પ્રતિક્રમણ (પડિક્કમણ) ૫. કાયોત્સર્ગ (કાઉસ્સગ્ગ) ૬. પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ).

એમાં સામાયિક અધ્યયનમાં પીઠિકા, પહેલી અને બીજી વરવરિકા, ઉપસર્ગો, સમવસરાણ, ગણધરવાદ, દશ પ્રકારની સામાચારી, નિન્દલો, શેષ ઉપોદ્ધવાત નિર્યુક્તિ, નમસ્કાર નિર્યુક્તિ છે. પછી ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયન, વંદનાધ્યયન, પ્રતિક્રમણાધ્યયન કે જેમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ધ્યાનશતક છે, તથા પરિષ્ઠાપનિકા નિર્યુક્તિ, સંગ્રહણી, યોગસંગ્રહ નિર્યુક્તિ અને અસ્વાધ્યાય નિર્યુક્તિ છે, કાયોત્સર્ગ અધ્યયન અને છેવટે પ્રત્યાખ્યાનનું અધ્યયન છે.

(૨) દશવૈકાલિક સૂત્ર : આ સૂત્ર ચૌદ પૂર્વધર સત્યંભવસૂરિએ પોતાના પુત્ર મનક માટે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરી રચ્યું. કાલથી નિવૃત્ત એવું - વિકાલે પડી શકાય એવું દશ અધ્યયનવાળું તે દશ વૈકાલિક. તેમાં પહેલી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે ‘ધમ્મો મંગલમુક્ષિદ્ધં અહિંસા સંજમો તવો’ - અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મ છે. તે અતિ ઉત્તમ અને નીતિના સિદ્ધાંતથી ભરપૂર છે.

આ સૂત્રમાં ૧૦ અધ્યયન છે. ૧. દુમપુષ્પિક. તેમાં ધર્મપ્રશંસા - ધર્મની સ્તુતિ છે. સકલ પુરુષાર્થમાં ધર્મ પ્રધાન છે. દુમના પુષ્પમાંથી જમર રસ ચૂસી લે છતાં તેને ઈજા ન કરે તેમ શ્રમણ વર્તે છે. ૨. શ્રામણ્યપૂર્વિક. ધર્મ તરફ રુચિ છતાં અભિનવ પ્રવ્રજિતને અધૃતિથી સંમોહ ન થાય તે માટે ધૃતિ - ધૈર્ય રાખવું તેનો અધિકાર છે. ૩. ક્ષુલ્લિકાચારકથા. ધૃતિ આચારમાં જોઈએ તેથી આચારકથા ક્ષુલ્લિકા એટલે નાની કહેવામાં આવે છે. તે આત્મસંયમનો ઉપાય છે. ૪. ષટ્જીવનિકા. ઉક્ત આચાર છ જીવ કાયગોચર હોવો જોઈએ અથવા આત્મસંયમ બીજા જીવોના જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરવો ઘટે તેથી તે રૂપ આ અધ્યયન છે. ૫. પિંડેષણા. તે રૂપ ધર્મ દેહ સ્વસ્થ હોય તો પળાય, અને તેથી આહાર વગર પ્રાયઃ સ્વસ્થ થવાનું નથી માટે સાવધ અને નિરવધ એવા આહારમાં નિરવધ આહાર ગ્રાહ્ય છે. આમાં બે ઉદ્દેશક છે. ભિક્ષાની વિશુદ્ધિ તે તપઃ સંયમને ગુણકારી છે. ૬. મહાચાર કથા. ગોચરી - ભિક્ષાએ જતાં મહાજન સમક્ષ સ્વાચાર નથી કહી શકાતો પણ આલયમાં ગુરુ કહે છે તેથી મહાજનને યોગ્ય એવી નાની નહિ પણ મોટી આચારની કથા. ૭. વચનવિશુદ્ધિ. તે કથા આલયમાં હોવા છતાં ગુરુએ નિરવધ વચનથી કહેવી ઘટે. ૮. આચારપ્રણિધિ. નિરવધ વચન આચારમાં પ્રણિહિત થાય છે. ૯. વિનય. આચારમાં પ્રણિહિત - દત્તચિત્ત હોય તે યથાયોગ્ય વિનયસંપન્ન થાય છે. આમાં વિનયનો અધિકાર છે ને ૪ ઉદ્દેશક છે. ૧૦. સત્તિશ્ચ. ઉક્ત નવે અધ્યયનના અર્થમાં જે વ્યવસ્થિત છે તે સમ્યગ્તિશ્ચ થાય છે. આમ સાધુ-ક્રિયાશાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે.

કદી કર્મપરતંત્રતાથી કોઈ સાધુ પતિત થાય તો તેનું સ્થિરીકરણ કરવું. તે માટે બે ચૂડા - ચૂલિકા છેવટે મૂકી છે. ૧. રતિવાક્યચૂડા. તે સાધુને સંયમમાં સ્થિરીકરણ માટે છે. તેમાં સાધુના દુષ્ણવન માટે નરકપાતાદિ દોષો વર્ણવેલા છે. ૨. વિવિક્તચર્યા ચૂડા. તેમાં સાધુ પતિત ન થાય તેવા ગુણના અતિરેકનું ફલ છે. વિવિક્તચર્યા એટલે એકાંતચર્યા - અનિયતચર્યા.

શ્રી ભદ્રબાહુ દશવૈકાલિક પરની નિયુક્તિમાં જણાવે છે કે ઉપરોક્ત ૪થું અધ્યયન આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી, ૫મું અધ્યયન કર્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી અને અને ૭મું અધ્યયન સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે; અને બાકીનાં અધ્યયનો નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે.

આના બીજા અધ્યયનમાં રાજિમતી અને રથનેમિની વાત ઉત્તરાધ્યયનમાંથી લીધેલી જણાય છે. આ સૂત્ર તેમજ ઉત્તરાધ્યયન વાંચતાં બૌદ્ધનું ધમ્મપદ યાદ આવે છે.

(૩) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર : આ આખું સૂત્ર અતિ આનંદદાયક બોધના નિધિરૂપ છે. તેમાં ૩૬ અધ્યયન છે. ૧. વિનય. ધર્મ વિનયમૂલ છે તેથી પ્રથમ વિનયનો

અધિકાર. ૨. પરિષદ. વિનય સ્વસ્થચિત્તવાળાએ તથા પરિષદોથી પીડાતાએ પણ કરવાનો છે તો તે પરિષદો કયા કયા છે તે તથા તેનું સ્વરૂપ. ૩. ચતુરંગીય. પરિષદ શું આલંબન લઈને સહેવાં તેના ઉત્તરમાં મનુષ્યત્વ, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા કરવી એ ધર્મનાં દુર્લભ ચાર અંગો. ૪. પ્રમાદાપ્રમાદ. ત્રીજામાં ચાર દુર્લભ અંગો કહ્યાં તે પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદ સેવાય તો મહાદોષ થાય છે તેથી પ્રમાદનો ત્યાગ તેના પ્રકાર સહિત અને અપ્રમાદ કરવાનું કહેવા માટે આ અધ્યયન છે. ૫. અકામમરણ. મરણ કેટલા પ્રકારનાં છે - અકામમરણ, સકામમરણ, પંડિતમરણ - તે જાણવા માટે આ અધ્યયન. ૬. ક્ષુલ્લક નિર્ઝન્યીય. પંડિતમરણ વિદ્યા-જ્ઞાન તથા ચારિત્રવાળા સાધુ-નિર્ઝન્યને હોય છે. તેથી તેવા ક્ષુલ્લક - નાના સાધુનું સ્વરૂપ આમાં કહ્યું છે. ૭. ઔરભીય. નિર્ઝન્યપણું રસગૃહિના ત્યાગથી મળી શકે ને તે ત્યાગ તેના દોષ જાણવાથી બરાબર થઈ શકે તે દોષ દેખાડવા માટે ઉરભ (ઘેટું), કાગણી, આશ્રક્ષણ, વ્યવહાર - વેપાર અને સમુદ્ર એ પાંચનાં દર્શાવેલો આપે છે. ૮. કાપિલીય. રસગૃહિનો ત્યાગ નિર્લોભીને થઈ શકે તેથી આમાં નિર્લોભપણું બતાવે છે. તેમાં કપિલ મુનિનું ચરિત્ર હોવાથી તે અધ્યયનનું નામ કાપિલીય છે. ૯. નમિપ્રવ્રજ્યા. નિર્લોભી આ ભવમાં પણ ઈદ્રાદિકથી પૂજાય છે તે દેખાડવા આ અધ્યયન. આમાં નમિ નામના પ્રત્યેકબુદ્ધની પ્રવ્રજ્યા - દીક્ષા છે. તે નમિની પેઠે બીજા ત્રણ પ્રત્યેકબુદ્ધ કરકંડુ, દ્વિમુખ, નગ્ગતિ થયા છે. ૧૦. દુમપત્ર. દુમનું પાંદડું પાકી જતાં પડી જાય છે તેમ જીવન ક્રમે કરી શીણ થાય છે માટે હે ગૌતમ ! એક સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરવો નહિ એ પ્રકારથી મહાવીર અનુશાસન-શિક્ષા આપે છે. ૧૧. બહુશ્રુતપૂજા. દશમામાં પ્રમાદના ત્યાગનો જે ઉપદેશ આપ્યો તે ઉપદેશ વિવેકથી ધારી શકાય ને તે વિવેક બહુશ્રુતની પૂજાથી પ્રાપ્ત થયો છે. આમાં અબહુશ્રુતપણું અને બહુશ્રુતપણું સમજાવી તે શાથી પ્રાપ્ત થાય તે, અવિનીત-વિનીતનાં સ્થાનો વગેરે બતાવેલ છે. ૧૨. તપઃસમૃદ્ધિ - હરિકેશીય. બહુશ્રુતે તપ પણ કરવો જોઈએ તેથી તપની સમૃદ્ધિનું વર્ણન અને હરિકેશબલ નામના સાધુનું આમાં ચરિત્ર છે. ૧૩. ચિત્રસંભૂતીય. તપ કરનારે નિદાન (નિયાણા)નો ત્યાગ કરવો ઘટે તે માટે નિદાનનો દોષ બતાવવા ચિત્ર અને સંભૂતનું ઉદાહરણ અહીં અપાય છે. ૧૪. ઈષુકારીય. આમાં નિર્નિદાનતા - નિયાણારહિતપણાનો ગુણ કહ્યો છે. એક જ વિમાનમાં રહેલા છ જીવો ત્યાંથી ચવી ઈષુકાર નામના પુરમાં ઊપજ્યા અને તે છ પૈકી એક ઈષુકાર નામનો રાજા થયો તેથી આ અધ્યયનનું નામ ઈષુકારીય છે. ૧૫. સભિકુક. નિયાણારહિતપણાનો ગુણ ભિક્ષુ - સાધુને થાય છે. ભિક્ષુના ગુણો આમાં કહેવાય છે ૧૬. બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ - બ્રહ્મચર્યસમાધિ. સાધુના ગુણો બ્રહ્મચર્યમાં જે સ્થિર હોય તેને તત્ત્વથી સંભવે. બ્રહ્મચર્ય તેની ગુપ્તિઓથી પાળી શકાય. તે ગુપ્તિઓ મન, વચન અને કાયાની છે. પછી બ્રહ્મચર્યનાં દશ સ્થાનો - સમાધિસ્થાનો કહ્યાં છે (કે જેની અંદર બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ સમાઈ જાય છે.) કે જેથી તે સમાધિથી પાળી શકાય. ૧૭. પાપશ્રમણીય. તેમાં પાપસ્થાનો સેવનાર પાપશ્રમણનું સ્વરૂપ છે. ૧૮. સંયતીય. પાપસ્થાનોનો ત્યાગ ભોગના ત્યાગથી - સંયતિ થવાથી થાય છે. તે ભોગના ત્યાગ પર સંજય રાજાની

કથા છે. તે પરથી આ અધ્યયનને સંજયીય કહી શકાય. ૧૮. મૃગાપુત્રીય. ભોગનો ત્યાગ કરતાં શરીરની શુશ્રૂષા વર્જવાની છે. તે પર મૃગાપુત્રની કથા છે. ૨૦. મહાનિર્ગ્ઘીય. ‘સંસારમાં મારો રક્ષક કોઈ નથી, હું એકલો જ છું’ એવા અનાથપણાની ભાવના આમાં સિદ્ધ કરી છે ને તે પર અનાથ મુનિની કથા છે. ૨૧. સમુદ્રપાલીય. અનાથપણાનો વિચાર એકાંતચર્યા વિના થઈ શકતો નથી તેથી એકાંતચર્યા પર સમુદ્રપાલની કથા આમાં આવી છે. ૨૨. રથનેમીય. એકાંતચર્યા ધીરજ વિના પાળી શકાતી નથી તેથી રથનેમિના દૃષ્ટાંતથી ચારિત્રમાં ધૃતિ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રથમ શ્રી નેમિનાથનો રાજિમતીનો ત્યાગ ને દીક્ષા જણાવી રાજિમતીએ રથનેમિને કરેલ ઉપદેશ વગેરે સુંદર કથા છે. ૨૩. કેશિ ગૌતમીય. સંયમમાં ધૃતિ રાખતાં, આવતી શંકાઓનું સમાધાન કરી સંયમમાર્ગમાં પ્રવર્તવું. આમાં શ્રી પાર્શ્વનાથના કમાગત શિષ્ય કેશીકુમાર અને શ્રી મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે સંવાદ છે. ૨૪. પ્રવચનમાતા. શંકાનું નિવારણ કરવામાં ભાષાસમિતિરૂપ વાગ્યુયોગની જરૂર છે તેથી આમાં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચનમાતાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ આઠમાં સર્વ દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચનનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે તેની માતા રૂપ કહેવાય છે. ૨૫. યજ્ઞીય. આમાં જયઘોષ અને વિજયઘોષની કથા દ્વારા બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યના ગુણ બતાવ્યા છે. ૨૬. સામાચારી. સાધુ સામાચારી દશ પ્રકારની આવશ્યકી આદિ બતાવી છે. તે ઉપરાંત બીજી રીતે સાધુ માટેની સામાચારી દિનકૃત્ય, રાત્રિકૃત્ય વગેરે બતાવેલ છે. ૨૭. ખલુંકીય. સામાચારી અશઠપણાથી પળાય. તે પર ગર્ગ નામના મુનિની કથા કહી તેમાં ખલુંક (ગળિયા બળદ)નું દૃષ્ટાંત આપી તે ઉપનયથી શિષ્યો પર ઉતાર્યું છે. ૨૮. મોક્ષમાર્ગ. અશઠતાથી મોક્ષ સુલભ થાય છે. આમાં મોક્ષમાર્ગનાં ચાર કારણો નામે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ જણાવી તે દરેકના ભેદ સમજાવ્યા છે. ૨૯. સમ્યક્ત્વપરાક્રમ. વીતરાગ થયા વિના મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે સમજાવવા આ અધ્યયન છે. તેમાં સંવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા આદિ ૭૩ દ્વાર કહ્યાં છે. ૩૦. તપોમાર્ગ. આશ્રવદ્વાર બંધ કરી તપ વડે કર્મનું શોષણ કરાય છે. તે તપના ૬ પ્રકારનાં બાહ્ય તપ અને ૬ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ એમ બે ભેદ દરેકના પ્રભેદ સાથે સમજાવેલ છે. ૩૧. ચરણવિધિ. ચરણ એટલે ચારિત્ર. તેની વિધિ - વર્ણન છે. અમુકનો ત્યાગ ને અમુક ગુણોનો સ્વીકાર એ જણાવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ૩૨. પ્રમાદસ્થાન. પ્રમાદનું જ્ઞાન કરી તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે તેથી પ્રમાદનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ અને કપાયનું સ્વરૂપ ને તેના દોષ બતાવ્યા છે. ૩૩. કર્મપ્રકૃતિ. આમાં કર્મનું સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદ અને ઉત્તરભેદ વગેરેથી બતાવ્યું છે. ૩૪. લેશ્યા. લેશ્યાના પ્રકાર ને તેનું નિરૂપણ છે. ૩૫. અનગાર માર્ગ. અનગાર એટલે અગાર - ગુહરહિત એવા સાધુના ગુણો પંચમહાવ્રતાદિ પાળવાનું જણાવ્યું છે. ૩૬. જીવાજીવવિભક્તિ. સાધુ-ગુણ સેવવામાં જીવાજીવનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે તેથી જીવ અને અજીવ, તેના પ્રકાર વગેરે સમજાવ્યું છે.

શ્રી ભદ્રબાહુ આ પરની નિર્ચુક્તિમાં જણાવે છે કે આનાં ૩૬ અધ્યયનમાં કેટલાંક અંગમાંથી પ્રભવેલાં, કેટલાંક જિનભાષિત, કેટલાંક પ્રત્યેકબુદ્ધ સંવાદરૂપ છે.

(૪) પિંડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિ : ચોથા મૂલસૂત્રમાં પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ પૈકી ગમે તે ગણાય છે. પિંડનિર્યુક્તિ સંબંધમાં જણાવવાનું કે દશવૈકાલિકસૂત્રમાં પાંચમું અધ્યયન પિંડેષણ છે. દશવૈકાલિક પર ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે, તેના ઉક્ત પાંચમા અધ્યયન પર નિર્યુક્તિ રચતાં તે ઘણી મોટી થઈ તેથી તેને અલગ કરી પિંડનિર્યુક્તિ તેમણે રચી છે. આમાં પિંડ એટલે આહાર સંબંધી વર્ણન છે. તેમાં પિંડનિરૂપણ, ઉદ્દગમ દોષો, એષણ દોષો અને ગ્રાસૈષણના દોષો નિરૂપ્યા છે.

જ્યારે ઓઘનિર્યુક્તિ એટલે સામાન્ય - સાધારણ નિર્યુક્તિ - સૂક્ષ્મ કે વિશેષ વિગતમાં ઊતર્યા સિવાયની નિર્યુક્તિ. એમાં ચરણસત્તરી, કરણસત્તરી, પ્રતિલેખન આદિ દ્વારે છે. જેમકે પ્રતિલેખન દ્વાર, પિંડદ્વાર, ઉપધિનિરૂપણ, અનાયતનવર્જન, પ્રતિષેવણદ્વાર, આલોચનાદ્વાર અને વિશુદ્ધિદ્વાર. આમાં ચરણકરણનું મુખ્યપણું સ્વરૂપ છે.

નંદીસૂત્ર

તે દેવવાચકકૃત છે. તેમાં તીર્થંકર ગણધરાદિની આવલિકા, પર્ષદો, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતર્જાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

અનુયોગદ્વાર

તે આર્ય રક્ષિતસૂરિકૃત છે. તેમાં આવશ્યક શ્રુતસ્કંધના નિષેધો, ઉપક્રમાધિકાર, આનુપૂર્વી, દશનામ અધિકાર, પ્રમાણદ્વાર અધિકાર, નિષેધ અધિકાર, અનુગમ અધિકાર અને નયનો અધિકાર છે. આમાં નવરસ, કાવ્યશાસ્ત્ર માટેની કેટલીક હકીકતો, ભારત, રામાયણ, કૌટિલ્ય, ઘોટકમુખ આદિના ઉલ્લેખો પણ છે.

છ છંદસૂત્રો

કુલ ૬ છંદસૂત્રો છે. ૧. નિશીથ (લઘુનિશીથ) ૨. બૃહત્કલ્પ ૩. વ્યવહાર ૪. દશાશ્રુતસ્કંધ ૫. પંચકલ્પ અને ૬. મહાનિશીથ. આ પૈકી નિશીથ, પંચકલ્પ અને મહાનિશીથ ગણધરકૃત છે અને બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર, અને દશાશ્રુતસ્કંધ એ ત્રણના કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી છે. તેમાં પંચકલ્પ નામનું છંદસૂત્ર વિચિત્ર થયું છે, પરંતુ તે પર સંઘદાસગણિનું ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે. આ છંદસૂત્રો પર નિર્યુક્તિ કે ભાષ્ય, બૃહત્ભાષ્ય, ચૂર્ણી, અવચૂરિ અનેક ટિપ્પણાદિ ભિન્ન-ભિન્ન આચાર્યોએ રચ્યાં છે.

આ છ છંદસૂત્રોમાં પ્રાયઃ સાધુસાધ્વીઓના આચાર, ગોચરી - ભિક્ષા, કલ્પ, ક્રિયા અને સામાન્ય નિયમમાર્ગોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૧) નિશીથ સૂત્ર : આચારથી પત્તિ થનારા માટે લઘુ નિશીથસૂત્રમાં આલોચન લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનું બતાવ્યું છે. સ્ખલના કરનાર મુનિઓને શિક્ષા રૂપે નિશીથસૂત્ર છે અને પ્રમાદાદિથી ઉન્માર્ગે ગયેલાને સન્માર્ગ પર તે લાવે છે.

(૨) બૃહત્કલ્પસૂત્ર : એમાં છ ઉદ્દેશક છે. તે મુખ્ય સાધુસાધ્વીઓનો આચારકલ્પ છે. સંયમને બાધક પદાર્થ, સ્થિતિ વગેરે છે તેનો નિષેધ અહીં થયો છે

અને જે સંયમને સાધક છે તેવા પદાર્થ, સ્થાન, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ અહીં જણાવ્યાં છે. વળી અમુક અકાર્ય માટે કયું પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી આપવું તે અને કલ્પના છ પ્રકાર વગેરે જણાવેલ છે.

(૩) વ્યવહાર સૂત્ર : આમાં દશ ઉદ્દેશક છે. પહેલામાં આચારથી પતિત થનારા મુનિઓએ આલોચના (Confession) કરવી ઘટે એની વાત છે. સાથે આલોચના સાંભળનાર અને આલોચના કરનાર મુનિ કેવા હોવા જોઈએ અને આલોચના કેવા ભાવથી કરવી જોઈએ, અને તેને કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું એ વાત છે. બીજામાં એક કરતાં વધુ સાધુ વિહાર કરે તેમાં એક યા વધુ દોષ કરે તો અન્યે શું કરવું એ જણાવ્યું છે. ત્રીજામાં સાધુઓને સાથે લઈ તેના ગણી - મુખી બનવામાં શું ગુણો જ્ઞાનચારિત્રાદિ જોઈએ તે, તેમજ કોને આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ સાત પદવી આપવી - ન આપવી ઘટે તે બતાવ્યું છે. ચોથામાં કેટલા સાધુ સહિત કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસસ્થિતિ કરવી ઘટે તે છે. પાંચમામાં સાધ્વીઓની પદવીઓ ધારણ કરનારી પ્રવર્તિની આદિએ કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસ સ્થિતિ કરવી ઘટે વગેરે દર્શાવ્યું છે. છઠામાં ગોચરી - ભિક્ષા, સ્થંડિલ, વસતિ ક્યાં અને કેમ કરવી ઘટે યા ન ઘટે તે, તેમજ અમુક સ્ખલન માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેલ છે. સાતમામાં બીજા સમવાયમાંથી આવેલ સાધ્વી માટે શું કરવું તેમજ સાધ્વીઓ માટેના નિયમ, સ્વાધ્યાય, પદવીદાન, ગૃહસ્થાદિની આજ્ઞા લઈ અમુક સંજોગોમાં વર્તવું વગેરે છે. આઠમામાં ગૃહસ્થના મકાનનો કેટલો ભાગ વાપરવો, તેમને ત્યાંથી પાટ, પાટલા કેવી રીતે કેટલાં લઈ આવવાં, પાત્રાદિ ઉપકરણો કેટલાં ખપે, ભોજન કેટલું કરવું એ બતાવ્યું છે. નવમામાં શય્યાતર (મકાનને વાપરવા દેનાર)નો અધિકાર છે. તેનું કેવું મકાન વાપરવું, ન વાપરવું, ભિક્ષુ પ્રતિમાઓમાં કેવું વર્તન આગ્રાધક થાય વગેરે જણાવ્યું છે. દશમામાં બે પ્રકારની પ્રતિમા (અભિગ્રહ), બે જાતના પરિષદ, પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર, ચાર જાતના પુરુષ (સાધુ), ચાર જાતના આચાર્ય ને શિષ્ય, સ્થવિરની તથા શિષ્યની ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ, અમુક અમુક આગમો ક્યારે શીખવવાં વગેરે નિરૂપ્યું છે.

(૪) દશાશ્વતસ્કંધ : આમાં દશ અધ્યયન છે. પહેલામાં પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી અસમાધિનું કારણ થાય છે. તે પ્રમાણે મુનિ પોતાના સંયમથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી સંયમમાં અસમાધિ મેળવે છે. તેથી અસમાધિનાં ૨૦ સ્થાનો અહીં છે. બીજામાં સાધુને ચારિત્રમાં અશક્તિ લાવનાર ૨૧ સબલ દોષનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં ગુરુની ૩૩ આજ્ઞાતના, ચોથામાં આચાર્યની આઠ સંપદા ને તેના ભેદ, શિષ્ય માટે ચાર પ્રકારના વિનયની પ્રવૃત્તિ અને તેના ભેદ, પાંચમામાં ચિત્તસમાધિનાં દશ સ્થાન, છઠામાં શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાનું વિવરણ અને સાતમામાં ભિક્ષુ-પ્રતિમા જણાવેલ છે. આઠમું વીર પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, સંહરણ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન ને મોક્ષ ક્યારે થયાં તે સંબંધીનું પર્યુષણકલ્પ છે, કે જે પર્યુષણ વખતે સાધુઓ હાલ વ્યાખ્યાનમાં વાંચે છે ને તેનું દ્રુક્ત નામ કલ્પસૂત્ર છે. તે આ દશાશ્વતસ્કંધનું ૮મું અધ્યયન છે. નવમામાં મહામોહનીય કર્મબંધનાં ૩૦ સ્થાન અને દશમામાં નવ નિદાનો (નિયાણાં) જણાવ્યાં છે.

(૫) પંચકલ્પ : હાલ મૂળરૂપે ઉપલબ્ધ નથી.

(૬) મહાનિશીથ : આ મૂળ નષ્ટ થયું હતું અને તેનો ઉદ્ધાર હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો હતો. તેમાં આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કર્મનો સિદ્ધાંત વ્રતભંગથી ને ખાસ કરી ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગથી કેટલાં દુઃખ પડે છે તે બતાવી સિદ્ધ કર્યો છે. સારાનકારા સાધુઓના આચાર સંબંધી કહેલું છે તેમજ કમલપ્રભ આદિની કથાઓ છે. વિન્ટરનિટ્સ જણાવે છે તે પ્રમાણે તેમાં તાંત્રિક કથનો, આગમ નહિ એવા ગ્રંથો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે તેથી તે, પછીનો ગ્રંથ હોય એમ જણાય છે.

દશ પ્રકીર્ણક (પયત્તા)

આ પ્રકીર્ણક ગ્રંથો રચનાપદ્ધતિમાં વેદનાં પરિશિષ્ટોને મળતાં આવે છે. તે પદ્યબદ્ધ છે.

(૧) ચતુઃશરણ : ચારનું શરણ લેવાથી દુષ્કૃતની નિંદા અને સુકૃતની અનુમોદના થાય છે; ને તે શરણ કુશલહેતુ છે તે ચાર શરણ એટલે ૧. અર્હતો ૨. સિદ્ધો ૩. સાધુઓ અને ૪. ધર્મ. તે ચારનું ચતુરૂપ પણ બતાવાયું છે. આની કુલ ૬૩ ગાથા છે. આનું બીજું નામ કુશલાનુબંધિ છે.

(૨) આતુરપ્રત્યાખ્યાન : બાલમરણ, બાલપંડિતમરણ અને પંડિતમરણ કેનાં થાય છે તે સમજાવ્યું છે. પછી પંડિતે આતુર - રોગાવસ્થામાં શેનાં શેનાં પ્રત્યાખ્યાન લેવાં - શું શું વોસરાવવું - તજવું, શું શું ભાવના ભાવવી, સર્વ જીવને ખમાવવા વગેરે તેમજ ઉત્તમ મરણ કેવી રીતે થાય તે સમજાવ્યું છે.

(૩) ભક્તપરિજ્ઞા : અભ્યુદયત મરણથી આરાધના થાય છે. તે મરણ ભક્તપરિજ્ઞા, ઈગિની અને પાદપોષગમન એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. ભક્તપરિજ્ઞા મરણ સંવિચાર અને અવિચાર એમ બે પ્રકારનું છે. સંસારની નિર્ગુણતા પિછાની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સર્વદોષ તજી આલોચના લઈ મેં સંસારમાં ઘણું ભોગવ્યું વગેરેનો વિચાર કરવાપૂર્વક ભક્તપરિજ્ઞા મરણની - અનશનની વિધિ ને ભાવના આચરવાનું આમાં જણાવ્યું છે. આમાં ૧૭૨ ગાથા છે.

(૪) સંસ્તારક : મરણ થયા પહેલાં 'સંચારો' કરવામાં આવે છે તેના મહિમાનું આમાં કથન છે. એક સ્થળે એક જ આસન રાખી તે સંસ્તારક પર રહી અનશન લેવામાં આવે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આપેલ છે. આમાં ૧૨૩ ગાથા છે.

(૫) તંદુલવૈચારિક : એકસો વર્ષના આયુષવાળો પુરુષ પ્રતિદિન તંદુલ - ભાત ખાય તેની સંખ્યાના વિચારના ઉપલક્ષણથી આ નામ પડેલું છે. જેટલા દિવસો, જેટલી રાત્રી, જેટલા મુહૂર્તો, જેટલા ઉચ્ચવાસ ગર્ભમાં વસતા જીવોના થાય તે કહી તેની આહારવિધિ, ગર્ભાવસ્થા, શરીરોત્પાદહેતુ, જોડકા વર્ણન, સંહનનસંસ્થાન, તંદુલગણના વગેરે જણાવેલ છે. ગાથા ૧૩૯ ને થોડુંક ગદ્ય છે.

(૬) ચંદ્રવેધ્યક : રાધાવેધનું વર્ણન છે. રાધાવેધના ઉદાહરણથી આત્માએ કેવું એકાગ્ર ધ્યાન કરવું જોઈએ તે બતાવી, તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું છે. આ અપ્રકટ છે.

(૭) દેવેન્દ્રસ્તવ : દેવેન્દ્ર આવીને વીરપ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. દેવેન્દ્ર ૩૨ છે. તે ૩૨નું સ્વરૂપ, તેના પેટાદેવતાઓ, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રાદિનાં નામ, વાસ, સ્થિતિ, ભવન, પરિગ્રહ વગેરે કથન છે. ગાથા ૩૦૭ છે.

(૮) ગણિવિદ્યા : તેમાં જ્યોતિષનું કથન છે. તેમાં બલાબલવિધિ, દિવસ, તિથિ, નક્ષત્ર, કરણ, ગ્રહદિવસ, મુહૂર્ત, શકુન, લગ્ન અને નિમિત્ત એ નવ બલો, એ દરેકમાં અમુકમાં શું શું કરવું ઘટે એ બતાવ્યું છે. ૮૨ ગાથા છે.

(૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન : મોટા પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું સ્વરૂપ છે. જે પાપો - દોષો થયા હોય તે સંભારી સંભારી તેનો ત્યાગ કરવો - ભાવશાલ્ય કાઢી નાખવું, પંડિતમરણ માટે સમાધિ થાય તેવી આત્મસ્થિતિ જાગ્રત કરી સર્વ અસત્ પ્રવૃત્તિને તજવી, દુઃખમય સંસાર પ્રત્યે વિરાગ રાખવો વગેરે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આની ૧૪૨ ગાથા છે.

(૧૦) વીરસ્તવ : આમાં શ્રી વીરપ્રભુની સ્તુતિ હોવી જોઈએ. અપ્રગટ છે.

આ રીતે ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, ૨ સૂત્ર નામે નંદી તથા અનુયોગદ્વાર અને ૧૦ પયત્રા (પ્રકીર્ણક) એમ કુલ મળી ૪૫ આગમ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકો માને છે.^૧

કોઈ હાલ મળી આવતાં સૂત્રોની ગણના ૮૪ની કરે છે. તે આ પ્રમાણે :

૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૫ છેદસૂત્ર, ૩ મૂલસૂત્ર (ચોથા મૂલસૂત્રને નિર્યુક્તિમાં ગણતાં), ૧ નંદીસૂત્ર, ૧ અનુયોગદ્વાર, ૮ છૂટક (૧. પર્યુષણાકલ્પ. આર્ય ભદ્રબાહુકૃત દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનરૂપે છે. તે પર્યુષણપર્વ પર અલગ વંચાય છે ને તેને સામાન્ય રીતે 'કલ્પસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. તેનું પ્રમાણ ૧૨૦૦ શ્લોકથી કંઈક અધિક હોવાથી 'બારસા સૂત્ર' તરીકે પણ તેને ઓળખવામાં આવે છે. આમાં ત્રણ ભાગ છે. ૧. જિનચરિત. તેમાં વધુ ભાગ શ્રી વર્ધમાન - મહાવીરનું ચરિત છે. ૨. થેરાવલિ. તેમાં સ્યવિરોની પરંપરા છે. ૩. સામાચારી. દંતકથા એવી છે કે દેવદિગણિએ જિનચરિત, થેરાવલી ને સામાચારી કલ્પસૂત્રના મૂળ આગમમાં નહોતી તે ઉમેરી છે. ૨. જીતકલ્પસૂત્ર. આના કર્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. આ સૂત્ર જૈન શ્રમણોના આચારવિષયક છે. તેમાં ૧૯ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ૩. યતિજીતકલ્પ ૪. શ્રાદ્ધજીતકલ્પ. આ બે અનુક્રમે સોમપ્રભસૂરિ અને ધર્મધોષસૂરિએ યતિઓ અને શ્રાવકોના આચારરૂપે સંકલિત કરેલ છે. ૫. પાક્ષિકસૂત્ર. તેમાં પાક્ષિક દિવસે કરવાના પ્રતિક્રમણની વિગત આપી છે. ૬. ક્ષામણાસૂત્ર. આને પાક્ષિકક્ષામણા સૂત્ર પણ કહે છે. એ સૂત્ર પાક્ષિક સૂત્રના પ્રાંતે આવતું હોવાથી તેની સાથે જ ગણાય છે. છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે અલગ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ૭. વંદિતુ સૂત્ર. તે શ્રાદ્ધ

૧. શ્વેતામ્બર અમૂર્તિપૂજકો - સ્થાનકવાસી જૈનો તે પૈકીના ૩૨ અને તે વળી કેટલાક પાછો રહિત તેમજ કેટલેક સ્થળે અર્થભેદથી માને છે. તે આ છે : ૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગ મળી ૨૩, ૨૪. નિશિય ૨૫. બૃહત્કલ્પ ૨૬. વ્યવહાર ૨૭. દશાશ્રુતસૂત્ર (૨૪થી ૨૭ એ ચાર છેદસૂત્રો), ૨૮. અનુયોગદ્વાર ૨૯. નંદીસૂત્ર ૩૦. દશવૈકલિક ૩૧. ઉત્તરાધ્યયન (૨૮થી ૩૧ એ ચાર મૂલસૂત્ર) ૩૨. આવશ્યક.

દિગંબરો તો આ શ્વેતાંબરોએ માનેલાં સૂત્રોને માનતા જ નથી.

પ્રતિક્રમણ છે. ૮. ઋષિભાષિત. તેમાં ૪૫ અધ્યયન અથવા ભાષિત છે.), ૩૦ પયત્રા (૧૦ પયત્રા અગાઉ જણાવ્યાં છે તે ઉપરાંત ૨૦ પયત્રા : ૧. અજીવકલ્પ ૨. ગચ્છાચાર ૩. મરણસમાધિ ૪. સિદ્ધપ્રાભૃત ૫. તીર્થોદ્ગાર ૬. આરાધનાપતાકા ૭. દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞા ૮. જ્યોતિષ્કરંડ ૯. અંગવિદ્યા ૧૦. તિથિપ્રકીર્ણક ૧૧. પિંડવિશુદ્ધિ ૧૨. સારાવલિ ૧૩. પર્યતારાધના ૧૪. છવવિભક્તિ ૧૫. કવચ પ્રકરણ ૧૬. યોનિપ્રાભૃત ૧૭. અંગચૂલિયા ૧૮. વગ્ગચૂલિયા ૧૯. વૃદ્ધચતુઃશરણ ૨૦. જંબૂપયત્રા), ૧૨ નિર્યુક્તિઓ (૧. ભદ્રબાહુકૃત આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૨. દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ ૩. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ૪. આચારાંગ નિર્યુક્તિ. ૫. સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિ ૬. સૂર્યપ્રજ્ઞા નિર્યુક્તિ ૭. બૃહત્કલ્પ નિર્યુક્તિ ૮. વ્યવહાર નિર્યુક્તિ ૯. દશાશ્રુતસ્કંધ નિર્યુક્તિ ૧૦. ઋષિભાષિત નિર્યુક્તિ (ઉપલબ્ધ નથી) ૧૧. પિંડનિર્યુક્તિ ૧૨. સંસક્ત નિર્યુક્તિ), ૧ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય - એમ મળી કુલ ૮૪ આગમો થાય છે.

આગમોની ભાષા : આ આગમોની ભાષા પ્રાકૃત છે જેને આર્ય અથવા અર્ધમાગધી કહેવામાં આવે છે. આ ભાષામાં ખુદ મહાવીરે ઉપદેશ કર્યો હશે. આ છતાં ગદ્યની ભાષા અને પદ્યની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. પદ્યની ભાષા બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની પાલિ ગાથાઓની પેઠે અતિ પ્રાચીન રૂપો બતાવે છે. જૂનામાં જૂની ભાષા આચારાંગસૂત્રમાં છે. તે પછી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં અને ઉત્તરાધ્યયનમાં છે.

આ આગમસૂત્રો શ્રી મહાવીરના ગણધર સુધર્માસ્વામી આદિએ ગૂંચ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત એમ કહેવાય છે કે શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વીરભદ્રગણિએ ‘આતુર પ્રત્યાખ્યાન’ (આઉર પરચખાણ), ‘ચતુઃશરણ’ (ચઉસરણ) આદિ (વિ.સં.પૂર્વે ૪૭૦ લગભગ) રચ્યાં.

શ્રી મહાવીર પછી ત્રણ ‘કેવલી’ આચાર્યો થયા. ૧. ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ ૨. સુધર્માસ્વામી તથા ૩. તેમના શિષ્ય વૈશ્યશ્રેષ્ઠીપુત્ર જંબૂસ્વામી. જંબૂસ્વામીના શિષ્ય ક્ષત્રિય પ્રભવના બ્રાહ્મણશિષ્ય શયંભવસૂરિ (જન્મ વીરાત્ ૩૬, સ્વર્ગ. વીરાત્ ૮૮) થયા. તેમણે પોતાના પુત્ર-શિષ્ય મનકમુનિ માટે ચૌદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી દશવૈકાલિકસૂત્ર રચ્યું હતું. (વીરાત્ ૭૨ લગભગ). વિકાલથી નિવૃત્ત તે વૈકાલિક, અને તેમાં દશ અધ્યયન છે તેથી દશવૈકાલિક.

દશવૈકાલિકકાર શયંભવના શિષ્ય યશોભદ્રના બે બ્રાહ્મણશિષ્ય નામે સંભૂતિવિજય અને ભદ્રબાહુ થયા.

ભદ્રબાહુસ્વામી

આર્ય ભદ્રબાહુ ૧૪ પૂર્વધર હતા. તેમણે દશ આગમો પર ટીકા રૂપે તેમજ ‘પૂર્વ’ના આધારે આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ, વ્યવહાર, સૂર્યપ્રજ્ઞા અને ઋષિભાષિતો પર નિર્યુક્તિઓ રચી. નિર્યુક્તિ એટલે જેમાંથી બદ્ધ થયેલા અર્થો નિર્યુક્ત - વિશેષપણે યા નિશ્ચયપણે યુક્ત - સિદ્ધ થાય છે તે. આ પૈકી વ્યવહારસૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ તથા બૃહત્ કલ્પ પોતે ગૂંચેલ છે ને તે પર પોતે નિર્યુક્તિ રચી છે. વિશેષમાં તેમણે પિંડ-નિર્યુક્તિ અને ઓધનિર્યુક્તિ

૨૪ી. વળી સંસક્ત નિર્યુક્તિ પણ ૨૪ી એમ કહેવાય છે. 'ઉવસંગ્ગહર' નામનું પ્રભાવક સ્તોત્ર ૨૪યું. કહેવાય છે કે વસુદેવ ચરિત મૂળ પ્રાકૃતમાં ૨૪યું જે સવાલક્ષ શ્લોક પ્રમાણ હતું એમ પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ જણાવે છે. વળી જ્યોતિષ પર સંહિતા ૨૪ી. તેમણે સ્થૂલભદ્રને ૧૪ પૂર્વની વાયના આપી હતી. પોતે નેપાલમાં ધ્યાન ધરવા ગયા હતા. તેમણે દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા(સ્વ. વીરાત્ ૧૫૫ પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રમાણે)એ તેમના શિષ્ય થઈ સાધુ દીક્ષા લીધી હતી એમ દિગંબરકથા કહે છે. તેઓ વીરાત્ ૧૭૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

પાટલિપુત્ર પરિષદ

વીરાત્ બીજી સદીમાં નંદરાજાના સમયમાં - દેશમાં (મગધમાં ?) એક સમય ઉપરાઉપરી બાર વર્ષનો મહાભીષણ દુકાળ પડતાં સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઠસ્થ રહેલું ધર્મસાહિત્ય લુપ્ત થવાનો ભય થતાં, સુકાળ આવ્યે મગધમાં - પ્રાયઃ પાટલિપુત્ર (પટણા)માં સંઘ ભેગો થયો ને જે-જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત કર્યું. આનું નામ મગધ (પાટલિપુત્ર) પરિષદ કહીએ તો ચાલે. આચારંગ આદિ ૧૧ અંગો સંધાયાં અને બારમું દષ્ટિવાદ નામનું અંગ નાશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્ય ભદ્રબાહુ જ તે વખતે ૧૪ પૂર્વધર હતા. સંઘ દષ્ટિવાદ નિમિત્તે કંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ આ વખતે નેપાલ દેશમાં મહાપ્રાણ નામના ધ્યાન માટે હતા. તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓને 'પૂર્વ' શીખવા સંઘે મોકલ્યા. સ્થૂલભદ્ર મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ, નંદના મંત્રી શકડાલના પુત્ર, ને વીરાત્ ૧૫૬માં દીક્ષા લેનાર, તેમણે ૧૦ પૂર્વની મૂળ સૂત્ર તથા અર્થસાહિત વાયના લીધી ને છેવટના ૪ પૂર્વની મૂળ માત્ર વાયના લીધી. આ સર્વ શ્રી ભદ્રબાહુના સ્વર્ગગમન (વીરાત્ ૧૭૦) પહેલાં બન્યું.

આ સમયમાં સ્થૂલભદ્રનાં સાધ્વી બહેન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં ભાવના, વિમુક્તિ, રતિકલ્પ અને વિવિક્તચર્યા - એ નામનાં ચાર અધ્યયનો પૈકી પ્રથમનાં બે અધ્યયનને આચારંગસૂત્રની બે ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં અને બીજાં બે અધ્યયનને દશવૈકાલિકની ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં : સ્થૂલભદ્ર વીરાત્ ૨૧૮માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૪ પૂર્વધર (પૂર્વ જાણનાર) હતા.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રી વીરના બીજા સૈકાથી જ શ્રુતની છિન્નભિન્નતાની શરૂઆત થઈ હતી. આ 'મગધસંઘ'થી તેને વ્યવસ્થામાં મુકાયું; પણ વિશેષ છિન્નભિન્નતા થવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર આવતા ગયા. વીરાત્ ૨૮૧ વર્ષે રાજા સંપ્રતિના રાજ્યમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિના સમયમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો. આવા મહા કારણ દુષ્કાળને અંગે સ્મૃતિભંશ - સ્મલના થાય, પાઠક - વાચકો મૃત્યુ પામે વગેરે કારણથી શ્રુતમાં અનવસ્થા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

માથુરી વાયના (મથુરા પરિષદ)

વિશેષમાં વીરનિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં આર્યશ્રી સ્કન્દિલ અને વજ્રસ્વામીની નિકટના સમયમાં વળી બીજો ભીષણ દુકાળ બાર વર્ષનો આ દેશે પાર કર્યો. તેનું

વર્ણન નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમા આપેલું છે કે “બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો સાધુઓ અત્રને માટે જુદેજુદે સ્થળે હિંડતા - વિહરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ, ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું, અને જ્યારે ફરીવાર સુકાળ થયો ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટો સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું કાલિક શ્રુત સંગઠિત કર્યું.” આ દુષ્કાળે તો માંડમાંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી. આ ઉદ્ધારને ‘માથુરી વાચના’ કહેવામાં આવે છે. તે શૂરસેન દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૂરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયેલું સંભવે છે. આ સમય લગભગ આર્ય રક્ષિતસૂરિએ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર રચ્યું.

વલભી વાચના (વલભીપુર પરિષદ)

આ વીત્યા પછી વીરાત્ દશમા સૈકામાં બાર દુષ્કાળીએ દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વખતે ઘણા બહુશ્રુતોનાં અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશિર્ણ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ બહુ જ છિન્નભિન્ન થયું હતું. વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષ (વિ.સં. ૫૧૦), દેવદિંક્ષમાશ્રમણે વલભીપુરમાં સંઘ એકત્રિત કરી જે-જે યાદ હતું તે-તે ત્રુટિત-અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા. લખવાનું ઘણું અને સૂત્રમાં વારંવાર એક જ પાઠના આવાપ (આલાવા) આવે તેથી વારંવાર લખવાને બદલે જેમ બીજા અમુક સૂત્રમાં છે તેમ, એ રીતે મૂકવામાં આવ્યું. જેમકે વિમાનનો અધિકાર આવે ને તે બીજા સૂત્રમાં હોય તો જહા રાય પસેણી - જેમ રાયપસેણીમાં છે તેમ, આધાર ટંકવાનું રાખ્યું. આથી અંગની ભલામણ ઉપાંગમાં અને ઉપાંગની અંગમાં આપી છે. આનું નામ વલભીવાચના કહેવાય છે. આ ઉદ્ધાર વખતે દેવવાચકે નંદીસૂત્ર રચ્યું છે તેમાં સૂત્રઆગમોનાં નામો આપ્યાં છે ને તે જ વખતે સંકલિત થયેલ સમવાયાંગમાં પણ તે નામો આપ્યાં છે.^૧

ઉમા સ્વાતિ

શ્રી ઉમા સ્વાતિ (કોઈ ઉમા સ્વામી કહે છે) વાચકે સંસ્કૃતમાં સમસ્ત જૈન દર્શન - તત્ત્વજ્ઞાનના સંદોહનરૂપ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ સૂત્ર રચ્યું. આ શ્રીમાનને શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર બંને સંપ્રદાયો પોતપોતાના આમ્નાયના માને છે. તે સૂત્ર પરનું ભાષ્ય તેમણે જ રચ્યું એમ કહેવાય છે. તે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હતા. ન્યઓધિકા ગામમાં જન્મ્યા હતા.

તેમણે પોતાનો આ ગંભીર ગ્રંથ કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર - હાલનું પટણા)માં રચ્યો. તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. પોતે જે ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હોવાનું ભાષ્યમાં જણાવે છે તે નામની શાખા આર્ય દિત્રસૂરિના શિષ્ય શાંતિ શ્રેણિકના સમયમાં નીકળી (કલ્પસૂત્ર થેરાવલી). આર્ય દિત્ર વીરાત્ ૪૨૧માં થયાનો ઉલ્લેખ છે તેથી ઉક્ત શાખા તે પછી થયેલ હોવાથી ઉમા સ્વાતિ તેની પહેલાં થયેલા ન સંભવે. તેથી સહેજે વિક્રમ

[૧. અહીં સુધીનું લખાણ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ના વિભાગ ૧માંથી ઉદ્ધૃત કરીને, ગોઠવણીક્રમના તેમજ શાબ્દિક જૂજ ફેરફાર સાથે ટૂંકાવીને મૂક્યું છે. સં]

સંવતના પ્રારંભ પછી લગભગ તેમને મુકાય. પરંતુ અન્યત્ર - પ્રજાપના ટીકામાં એમ જણાવેલું છેકે 'શ્રી આર્ય મહાગિરિના બે શિષ્યો - યમલભ્રાતા બહુલ અને બલિષ્ઠ થયા. તેમાં બલિષ્ઠના શિષ્ય તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રંથકાર ઉમાસ્વાતિ વાચક થયા; તેના શિષ્ય શ્યામાર્ય પ્રજાપનાના કરનાર શ્રી વીરાત્ ૩૭૬માં દિવંગત થયા, તેના શિષ્ય સ્કંદિલ જીતમર્યાદના કરનાર થયા.' જો આ માનીએ તો ઉમાસ્વાતિ વીરાત્ ૩૭૬ની પહેલાં થયેલા સંભવે.

આ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં દશ અધ્યાય છે. પહેલામાં મોક્ષમાર્ગમાં સાધનરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નચત્ર બતાવી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધન તરીકે ૭ તત્ત્વો, ૪ નિક્ષેપ, પ્રમાણ, નય, નિર્દેશ અને અનુયોગદ્વાર બતાવી, જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે. બીજામાં અધ્યવસાયો, તેના ભેદ અને લક્ષણ, ઈંદ્રિયો, ગતિ, યોનિ, શરીર અને આયુષ્ય આદિ સ્પષ્ટ કરેલ છે. ત્રીજામાં નારકભૂમિ, ત્યાંના જીવોની દશા, મનુષ્ય ક્ષેત્ર તેમજ મનુષ્ય અને તિર્યંચનો અધિકાર છે. ચોથામાં દેવનો અધિકાર તથા જુદાજુદા જીવોના આયુષ્યનું વર્ણન છે. આ ચાર અધ્યાયમાં જીવસ્વરૂપ બતાવી પાંચમામાં અજીવ, તેના ભેદો, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા, લક્ષણ આદિનું સ્વરૂપ છે. છઠ્ઠામાં યોગ બતાવી આઠ કર્મના પરિણામનું ચિત્ર દોર્યું છે. સાતમામાં પંચ મહાવ્રત, તેની ભાવના, બાર અશુવ્રત, તેના અતિચાર સ્પષ્ટ કરી બે પ્રકારના ધર્મ (ગૃહસ્થ અને ત્યાગ)નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વની આઠ કર્મોની કર્મપ્રકૃતિઓની, તેના વિપાકની અને પ્રદેશબંધની ચર્ચા કરી છે. નવમામાં સંવર અને નિર્જેશ સંબંધી કહેતાં ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષ્કલ બતાવવા ઉપરાંત પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ કહી પાંચ પ્રકારના નિર્ભયનું વર્ણન કરેલ છે. દશમામાં મોક્ષતત્ત્વ - કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિથી શરૂ થતી દશા સૂચવી સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષદશા બતાવી છે.

આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે, અને તે વાત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો આકરગ્રંથ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણ રચ્યાં હતાં તેમાં ઉક્ત સૂત્ર ઉપરાંત પ્રશમરતિ, શ્રાવકપ્રજ્ઞાપ્તિ, પૂજા પ્રકરણ, જેંબૂદ્વીપ સમાસ પ્રકરણ, ક્ષેત્રવિચાર આદિ ઉપલબ્ધ ગ્રંથો સમાય છે.

પાદલિપસૂરિ

વિક્રમ (શકાભિ) ૭૪૪૫નીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત વીરાત્ ૪૭૦થી ચાલ્યો ગણાય છે. તેના સમય લગભગ આર્ય મંગુ, વૃદ્ધવાદી, સિદ્ધસેન દિવાકર અને પાદલિપસૂરિ થયાની પરંપરા છે.

પાદલિપે તરંગવતી નામની અદ્ભુત સુંદર કથા પ્રાકૃતમાં રચી તેમજ જૈન નિત્યકર્મ, જૈન દીક્ષા, પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિ તથા શિલ્પ પર નિર્વાણકલિકા નામની સંસ્કૃતમાં પુસ્તિકા રચી. પાદલિપ યા પાલિત કવિ ગાથાસત્તસર્થના સંગ્રાહક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય કવિ નૃપતિ સાતવાહન યા હાલના સમકાલીન જૈનાચાર્ય હતા.

તે પાદલિપસૂરિના નામ પરથી હાલનું પાલીતાણા સ્થપાયું છે એમ પ્રાચીન

ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો છે. વળી પાદલિપિસૂત્રિએ જ્યોતિષ્કરંડક (પયત્રા) પર (મૂલ) પ્રાકૃત ટીકા રચી હતી એમ મલયગિરિની તે પયત્રા પરની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર

સિદ્ધસેન દિવાકર મહાત્મકર્ક અને ન્યાયના પંડિત થયા. મૂળ તે બ્રાહ્મણ હતા. એવો પ્રવાદ છે કે તેમણે સર્વ પ્રાકૃત સૂત્રોનું (અંગોનું) ભાષાંતર સંસ્કૃત ભાષામાં કરવા માટે વિચાર કર્યો. આ વિચાર સંઘને તેમજ તેમના ગુરુ વૃદ્ધવાદીને સંમત ન થયો અને લોકભાષામાંથી પંડિતોની સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રોને અવતારવાના વિચાર માટે તેમને ‘સંઘ બહાર’ની શિક્ષા થઈ....આ સિદ્ધસેન એટલા બધા પ્રખર વિદ્વાન હતા કે તેમણે જૈન સાહિત્યમાં એક નવો યુગ ફેલાવ્યો એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી...વિક્રમનાં ‘નવરત્નો’ પૈકી ‘ક્ષપાણક’ એ સિદ્ધસેન હોવા ઘટે એમ ડૉ. સતીશચંદ્ર કહે છે.તેમણે સૌથી પહેલાં ‘ન્યાયાવતાર’ નામના તર્કપ્રકરણની સંસ્કૃતમાં રચના કરીને જૈન પ્રમાણનો પાયો સ્થિર કર્યો. આ ગ્રંથે જૈન તર્કપરિભાષાનું જે પ્રસ્થાન કર્યું તે અત્યાર સુધી અખંડિત છે, તેથી જ એના પ્રણેતા સિદ્ધસેન જૈન તર્કશાસ્ત્રના પ્રસ્થાપક છે.

વિશેષમાં ‘સન્મતિતર્કપ્રકરણ’ નામના મહાતર્ક ગ્રંથને પ્રાકૃતમાં આર્યા છંદમાં રચી ‘નયવાદ’નું મૂલ દઢ કરી અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કર્યું. એ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે. પહેલા કાંડમાં માત્ર નય (દષ્ટિબિંદુ) સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે. બીજામાં પાંચ જ્ઞાનને લગતી ચર્ચા છે. અને ત્રીજા કાંડમાં શ્રેયતત્ત્વનું નિરૂપણ છે.

એમ કહેવાય છે કે સિદ્ધસેને બત્રીશ દ્વિત્રિંશિકા (બત્રીશી)ઓ સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ બત્રીશ બત્રીશીમાં હાલ ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આમાંની ઘણી બત્રીશીઓમાં મુખ્યતઃ અર્હન્મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે તેથી તેને ‘સ્તુતિઓ’ કહેવામાં આવે છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો - અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મંદાકાન્તા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિની - નો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈન સાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે. તેમણે ‘કલ્યાણમંદિર’થી શરૂ થતું પાર્શ્વનાથ સ્તવન સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે.

મહાવાદીકૃત ‘નયચક’

‘નયચક’માં તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય ‘નય’નો છે. ‘સન્મતિતર્કપ્રકરણ’ મૂળ પ્રાકૃતમાં છે, ‘નયચક’ સંસ્કૃતમાં છે. ‘સન્મતિ...’ પર અભયદેવસૂત્રિની સંસ્કૃત ટીકા છે, જ્યારે ‘નયચક’ પર સંસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે. ‘સન્મતિતર્ક’ મૂળ ઉપલબ્ધ છે જ્યારે ‘નયચક’ મૂળ ઉપલબ્ધ નથી; માત્ર તેની ટીકા સુલભ છે. આ આચાર્યે ‘નયચક’ ઉપરાંત ‘સન્મતિતર્કવૃત્તિ’ રચેલી જણાય છે. એમનો સમય ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’કાર વિ.સં.૪૧૪નો આપે છે. પરંતુ ન્યાયબિંદુ-ટીકાકાર ધર્મોત્તરનો સમય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વિક્રમની સાતમી સદીમાં મૂકે છે તે ગણતરીએ આ ધર્મોત્તર

ટિપ્પનકાર તે પછીના સમયમાં વિદ્યમાન સંભવો.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત્ ૧૧૪ (વિ.સં.૬૪૫)માં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એ તો ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથો વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, બૃહત્સંગ્રહિણી ૪૦૦થી ૫૦૦ ગાથા, બૃહત્સોત્રસમાસ, વિશેષાવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમાં જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી ધ્યાનશતક રચ્યું છે કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અંતર્ગત છે. તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ ભાષ્યગ્રંથ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે....જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્ત્વનું ઉપપદ મળેલું હતું.

હરિભદ્રસૂરિ

હરિભદ્રસૂરિ જૈન ધર્મના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન થયા છે. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મવિચાર અને દાર્શનિક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ તથા ગંભીર તત્ત્વપ્રતિપાદક ગ્રંથો રચ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન આદિ સર્વે દર્શનો અને મતોની તેમણે અનેક રીતે આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે. આ પ્રકારે ભિન્નભિન્ન મતોના સિદ્ધાંતોની વિવેચના કરતી વખતે પોતાના વિરોધી મતવાળા વિચારકોનો પણ ગૌરવપૂર્વક નામોલ્લેખ કરનારા અને સમભાવપૂર્વક મધુ તથા મધુર શબ્દોથી વિચારમીમાંસા કરનારા આવા જે કોઈ વિદ્વાન ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હોય તો તેમાં શ્રી હરિભદ્રનું નામ સૌથી પ્રથમ મૂકવા યોગ્ય છે. જૈન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. જૈન ધર્મના - જેમાં મુખ્યપણે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના - ઉત્તરકાલીન (આધુનિક) સ્વરૂપના સંગઠનકાર્યમાં તેમના જીવને ઘણી મોટી ભાગ લીધો છે. ઉત્તરકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેઓ પ્રથમ લેખક ગણાય છે, અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં નવીન સંગઠનના એક પ્રધાન વ્યવસ્થાપક કહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્થંભ સમાન છે.

પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સં.પ.૩૦ થા સં.પ.૮૫ આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા, પણ શ્રી જિનવિજયે તેમનો સમય અનેક પ્રમાણોથી ઐતિહાસિક આલોચના કરી વિ.સં.૭૫૭થી ૮૫૭નો સ્થિર કર્યો છે.

તેમણે ૧૪૦૦ પ્રકરણ ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે તે તેમની કૃતિઓનાં જે જુદાંજુદાં પ્રકરણો છે તેનો સરવાળો લાગે છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં નામ આ છે :

૧. અનેકાન્તવાદપ્રવેશ ૨. અનેકાન્તજયપતાકા સ્વોપજ્ઞ સહિત ૩. અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ ૪. અષ્ટપ્રકરણો ૫. આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ ૬. ઉપદેશપદ પ્રકરણ ૭. દશવૈકલિકસૂત્રવૃત્તિ ૮. (બૌદ્ધાચાર્ય) દિક્ષનાગકૃત ન્યાયપ્રવેશસૂત્ર પર વૃત્તિ. ૯. ધર્મખિન્દુ પ્રકરણ ૧૦. ધર્મસંગ્રહણી પ્રકરણ ૧૧. નન્દીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૨. પંચાશક પ્રકરણો ૧૩. પંચવસ્તુ પ્રકરણ ટીકા ૧૪. પંચસૂત્ર પ્રકરણટીકા ૧. પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા ૧૬. યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય ૧૭. યોગખિન્દુ ૧૮. લલિતવિસ્તારા ૧૯. લોકતત્ત્વનિર્ણય ૨૦. વિંશતિ વિંશતિકા પ્રકરણ ૨૧. ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ૨૨. શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વકૃત વ્યાખ્યા સહિત ૨૩. શ્રાવક પ્રજ્ઞાસિ - શ્રાવક ધર્મવિધિ ૨૪. સમરાઇચ્યકહા (સમરાદિત્ય કથા) ૨૫. સમ્બોધ પ્રકરણ ૨૬. સમ્બોધસામતિકા પ્રકરણ.

આ ગ્રંથોમાંથી તેમના સંબંધી એટલી હકીકત મળે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય શ્વેતાંબર હતો, ગચ્છનું નામ વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ, દીક્ષાગુરુનું નામ જિનદત્ત અને ધર્મજનની સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા હતું.

જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તક કે જેને આગમ કહેવામાં આવે છે તે પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી વિદ્વાનો તેમજ અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને પણ સુબોધક થાય તે માટે આ સૂરિએ સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી. આ સમય સુધી પ્રાકૃત ભાષામાં સૂરિઓ લખાતી હતી. વર્તમાનમાં આની પૂર્વે કોઈ પણ સંસ્કૃત ટીકા કોઈ પણ સૂત્ર પરની મળતી નથી.

હરિભદ્રસૂરિ એ જૈન શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં એક યુગકાર છે. તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથો પરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા ચાર અનુયોગ વિષયક ગ્રંથોમાં જ નહિ, બલકે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની ચર્ચાવાળા ગ્રંથોમાં પણ વહેલો છે. આટલું કહીને પણ તેમની પ્રતિભા મૌન થઈ નહિ; તેમણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી કે જે કેવલ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવીન વસ્તુ છે. જૈન શાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું પ્રાચીન વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપે મળે છે. હરિભદ્રસૂરિએ તે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું યોગરૂપ વર્ણન કર્યું છે. વળી તેમાં તેમણે જે શૈલી રાખી છે તે અત્યાર સુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંના કોઈપણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવેલ નથી. તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક યોગીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે; અને વળી યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે હમણાં પ્રાપ્ત જ નથી. સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેમના વર્ણન જેવી શૈલી રહી હોય, પરંતુ હમણાં તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ તદ્દન અપૂર્વ છે.

‘હરિભદ્રસૂરિ મહાન સિદ્ધાંતકાર અને દાર્શનિક વિચારક તો હતા જ પણ તે ઉપરાંત મહાન કવિ પણ હતા એમ જૈન પરંપરા જણાવે છે...કથાકોષ, ધૂર્તાખ્યાન,

મુનિમતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, વીરાંગદકથા, અને સમરાદિત્યકથા - આટલી કથાસાહિત્યની કૃતિઓ એમના નામે નોંધેલી હેખાય છે, પણ તેમાં માત્ર ધૂર્તાખ્યાન, અને સમરાદિત્યકથા એ બે જ કૃતિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, અને એ નિર્વિવાદરૂપે એમની જ બનાવેલી છે એમ માની શકાય છે. ‘સમરાઠેચ્ચકહા’ એ હરિભદ્રસૂરિની કવિકલ્પનાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. પ્રશમરસપ્રપૂર્ણ એવી એક ઉત્તમ કથા તરીકે એની પ્રશંસા પાછળના ઘણા વિદ્વાનોએ કરી છે. આને ઘણા રસપૂર્વક વાંચતા અને શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાંભળતા. એ ગ્રંથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામાં બહુ પુણ્ય માનવામાં આવતું...’ (જિનવિજય)^૧

[જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં યુગકાર સમા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ જે ગ્રંથો રચ્યા તેની સાથે જૈન મત એક પ્રકારની પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે.]

[૧. ઉમાસ્વાતિથી હરિભદ્રસૂરિ સુધીનું આ લખાણ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ના વિભાગ ૨ માંથી ઉદ્ધૃત કરીને શાબ્દિક જૂજ ફેરફાર સાથે ટૂંકાવીને મૂક્યું છે. સં.]

વિભાગ-૨ : શ્રી મહાવીરનો સમય અને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર

The great man is the product of his age – Spencer

શ્રીમન્ મહાવીરને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે વર્ણવીએ તે પહેલાં નિવેદન કરવાનું કે ધર્મપ્રવર્તક શબ્દથી તેમ માનવાનું નથી કે જેન ધર્મને તેમણે નવો જ પ્રવર્તાવ્યો, એટલે મહાવીર જેન ધર્મના સ્થાપક છે એમ વસ્તુતઃ નથી, અને એમ કહેવાનો અહીં બિલકુલ આશય નથી. જેમ દરેક તીર્થંકર તીર્થ પ્રવર્તાવે છે તેમ શ્રીમન્ મહાવીરે તીર્થંકર તરીકે તીર્થ - ધર્મ - શાસનને પ્રવર્તાવેલ છે, અને તેથી તેમને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે કહેવામાં આવેલ છે.

ધર્મપ્રવર્તકને કેવા સંજોગો, કેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અને કેટલા બલથી કામ લેવું પડે છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવા માટે તેમના સમયની સર્વ જાતની દેશપરિસ્થિતિ ઓળખવાની પૂર્ણ અપેક્ષા રહે છે; તો આપણે મહાવીરને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે ઓળખીએ તે પહેલાં તેમના સમયની ભારત દેશની રાજકીય, ભૌગોલિક, સામાજિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ અવલોકીએ, અને ત્યારપછી મહાવીરનું ધર્મપ્રવર્તન અને તેમના ધર્મપ્રવર્તક તરીકેના થોડા ઉત્તમ ગુણો અવગાહીએ. આથી આ પ્રકરણને ૭ ભાગમાં વહેંચીશું.

૧. ભારતની રાજકીય સ્થિતિ - રાજાઓ.

૨. ભારતનાં ભિન્નભિન્ન દેશો.

૩. ભારતની સામાજિક સ્થિતિ.

૪. ભારતની ધર્મભાવના.

૫. મહાવીરનો પ્રાદુર્ભાવ.

૬. ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર.

૭. મહાવીરનું જીવન.

૧. ભારતની રાજકીય સ્થિતિ - રાજાઓ

મહાવીરના સમયમાં કેટલા રાજા મહાવીરના ભક્ત હતા તેનાં નામ પ્રથમ કહી જઈએ. ૧. રાજગૃહના રાજા શ્રેણિક કે જેનું બીજું નામ બંભસાર હતું. ૨. ચંપાના રાજા ઉક્ત બંભસારના પુત્ર અશોકચંદ્ર કે જેનું બીજું નામ કોણિક પ્રસિદ્ધ હતું. ૩. વૈશાલી નગરીનો રાજા ચેટક, ૪-૧૨. કાશી દેશના મલ્લકિ (પ્રા. મલ્લ) જાતિના રાજા, અને ૧૩-૨૧. કોશલ દેશના નવ લોચિક જાતિના રાજા, ૨૨. પુલાસપુરનો વિજય નામનો રાજા, ૨૩. અમલ કલ્યા નગરીનો ચેત નામક રાજા, ૨૪. વીતભયપટ્ટનનો ઉદાયન રાજા, ૨૫. કૌશાંબીનો શત્રુત્રાનીક અને પછી ગાદીએ આવેલ તેનો પુત્ર ઉદયન-વત્સરાજ, ૨૬. ક્ષત્રિયકુંડગ્રામ નગરના નંદિવર્દન રાજા, ૨૭. ઉજ્જયનનો ચંડપ્રદ્યોત રાજા, ૨૮. હિમાલય પર્વતની ઉત્તર તરફ આવેલ પૃષ્ઠ ચંપા નગરીના શાલ મહાશાલ બે ભાઈ રાજા, ૨૯. પોતનપુરનો પ્રસન્નચંદ્ર રાજા, ૩૦ હસ્તિશીર્ષ નગરનો અદીનશત્રુ રાજા, ૩૧. ઋષભપુરનો ધનાવહ નામનો રાજા, ૩૨. વીરપુર નગરનો

વીરકૃષ્ણ મિત્ર નામનો રાજા, ૩૩. વિજયપુરનો વાસવદત્ત રાજા, ૩૪. સૌગંધિક નગરીનો અપ્રતિહત નામનો રાજા, ૩૫. કનકપુરનો પ્રિયચંદ્રરાજા, ૩૬. મહાપુરનો બલ નામનો રાજા. ૩૭. સુઘોષ નગરનો અર્જુન રાજા, ૩૮. ચંપાનો દત્ત રાજા, ૩૯. સાકેતપુરનો મિત્રનંદી રાજા, ૪૦. કાશીનગરનો જીતશત્રુ નામનો રાજા ઇત્યાદિ અન્ય પણ કેટલાક રાજા શ્રી મહાવીરના ભક્ત હતા. આ સર્વ રાજાઓનાં નામ અંગઉપાંગ શાસ્ત્રમાં લખ્યાં છે. (જુઓ આત્મારામજીકૃત જૈન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર તથા 'મહાવીરચરિત્ર' - હેમચંદ્રકૃત) જૈનમાં ઉપલા રાજાઓ મહાવીરના ભક્ત તરીકે ગણાવેલા છે, પરંતુ બૌદ્ધમાં પણ તેમાંના બધા તો નહીં પણ પરંતુ કેટલાક રાજાનાં નામ બૌદ્ધમતિ તરીકે જણાવ્યાં છે. તેનું કારણ આમ હોઈ શકે છે કે પહેલાં તે રાજાઓએ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળી બૌદ્ધ મત માન્યો હશે, પછી શ્રી મહાવીર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળી જૈનધર્મી તેઓ થયા હશે, કારણકે શ્રી મહાવીર ભગવાનથી ૧૬ વર્ષ પહેલાં ગૌતમ બુદ્ધે કાળ કર્યો છે.^૧ અર્થાત્ ગૌતમ બુદ્ધના મરણ પછી શ્રી મહાવીર સ્વામી કેવલજ્ઞાની તરીકે ૧૬ વર્ષ સુધી વિચર્યા હતા અને તેમના ઉપદેશથી કેટલાક બૌદ્ધ રાજાઓએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો છે. આથી કેટલાક રાજાઓનાં નામ બંને મતોમાં લખેલાં માલૂમ પડે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે બુદ્ધ પહેલાં મહાવીર નિર્વાણ પામેલ છે અને તેનું બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી મળે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં રાજ્ય અને રાજાઓ હતાં. તે ઉપરથી જણાય છે કે મહાવીર સમયમાં કોઈ ચક્રવર્તી રાજ્ય હતું નહીં કે જેની આજ સર્વ રાજ્યો પર ચાલે. આખું ભારતવર્ષ જુદાંજુદાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું, કોઈમાં રાજા સર્વ સત્તા ભોગવતા, કોઈમાં રાજા પ્રજાના અગ્રણી પુરુષોની સહાય લઈ કંઈ પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપમાં રાજ્ય કરતો; પરંતુ કેટલાંક મહાન રાજ્યને આસપાસનાં રાજ્યો લઈ પોતાનું વધુ વિસ્તારવાળું રાજ્ય બનાવવાને ઇચ્છા થતી.

ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા અને સાતમા સૈકામાં ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ શું હતી તે જાણવું ઘણું રસપ્રદ અને ઉપયોગી હોવા છતાં હજુસુધી કોઈ પાશ્ચાત્ય કે પૌર્વાત્ય વિદ્વાને વિસ્તારપૂર્વક અભ્યાસ અને શોધ કરી તે સંબંધી ઇતિહાસ લખ્યો નથી એ ખેદની બીના છે; તેથી અત્યારે તે વાગતે રાજ્ય અને રાજાઓ સંબંધી જૈન અને બૌદ્ધના મળી શકતા અલ્પ સાહિત્યમાંથી જે મળી આવે છે તે જોઈશું.

બૌદ્ધ ગ્રંથો પ્રમાણે ૪ મુખ્ય રાજ્યો હતાં.^૨

૧. મગધ રાજ્ય - તેની રાજધાની રાજગૃહ (પાટણથી પાટલિપુત્ર) હતું. તેમાં બિંબિસાર (જૈનમાં, બંબસાર અથવા શ્રેણિક) પ્રથમ રાજ્ય કરતો હતો, અને પછી તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ (જૈનમાં અશોકચંદ્ર અથવા કુણિક) રાજ્ય કરતો હતો. આ બંનેને જૈનો પોતાના ધર્માનુયાયી લેખે છે. બંનેના સંબંધમાં પુષ્કળ ઇતિહાસ જૈન ગ્રંથો આપે છે.

૧. બુદ્ધના નિવાળા સંબંધે ઘણો મતભેદ છે.

૨. 'Buddhist India' - Rhys-Davids

૨. તેના વાચવ્ય ખૂણામાં કોશલ - ઉત્તર કોશલ રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની સાવત્થી (શ્રાવસ્તી) નગરી હતું. તેમાં પ્રથમ પસેનાદિ રાજા અને પાછળથી તેનો પુત્ર વિદુદાભ રાજ્ય કરતો હતો. જૈનમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં કોણ રાજા હતો તે સંબંધી ઉલ્લેખ નથી. તેનું કારણ એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેનો રાજા બૌદ્ધ હતો, અને તે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં યથાર્થ જણાય છે.

૩. કોશલની દક્ષિણે વંશ અથવા વત્સોનું રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની જમના નદી પર આવેલ કોશાંબી નગરી હતી. તેમાં પરંતપ (જૈનમાં શતાત્તીક નામ આપેલ છે) - તેનો પુત્ર રાજા ઉદેન (જૈનમાં ઉદયન) રાજ્ય કરતો હતો. આ પિતા-પુત્ર બંનેને જૈન ધર્મ પાળતા જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.

૪. આથી પણ વધુ દક્ષિણ તરફ અવંતીનું રાજ્ય હતું કે જેની રાજધાની ઉજ્જયિની હતું અને તેના રાજાનું નામ પજ્જોત (પ્રજોત) હતું. આના સંબંધમાં જૈનગ્રંથોમાંથી ઘણું મળી આવે છે. અને તેને પણ જૈન ધર્મ તરફ શ્રદ્ધાવાળો લેખવામાં આવેલ છે.

આ ચારે રાજ્યના રાજાઓ સગાઈના સંબંધથી જોડાયા હતા અને ઘણી વખત તેથી જ એકબીજા સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યા હતા. બૌદ્ધ ગ્રંથ પ્રમાણે પસેનાદિ રાજાની બહેન કોશલદેવીને મગધનો રાજા બિમ્બિસાર પરણ્યો હતો; જ્યારે બિમ્બિસારના મિથિલાની વિદેહ રાણીથી થયેલ પુત્ર અજાતશત્રુએ પોતાના પિતા બિમ્બિસારને મારી નાખ્યો, ત્યારે કોશલદેવી શોક કરતી મરણ પામી હતી. રાજા પસેનાદિએ કોશલદેવીની પહેરામણીમાં કાશી આપેલ હતું તે ખૂંચવી લીધું. અજાતશત્રુ આથી કોપિત થઈ પોતાના તે વૃદ્ધ મામા (સાવકી માના ભાઈ) સામે યુદ્ધમાં ઊતર્યો. પહેલાં અજાતશત્રુની જીત થઈ, પણ ચોથી ચડાઈમાં તે કેદી તરીકે પકડાયો અને જ્યારે તેણે કાશી પરથી હાથ ઉઠાવી લીધો ત્યારે તેને છોડવામાં આવ્યો. આથી પસેનાદિ રાજાએ તેને પોતાની પુત્રી વજિરાને લગનમાં આપી એટલું જ નહીં, પણ તેણીની પહેરામણી તરીકે તે જ કાશીમાં આવેલ ગામ કે જેને માટે યુદ્ધ થયું હતું તે આપ્યું. ત્રણ વર્ષ પછી પસેનાદિના પુત્ર વિદુદાભે પોતાના પિતા સામે બળવો કર્યો. આ વખતે પિતા શાકિય રાજ્યમાં ઉલુંભા ગામમાં હતો, તે અજાતશત્રુની મદદ માગવા રાજગૃહ ગયો પણ ત્યાં તે માંદો પડ્યો અને તે શહેરના દરવાજાની બહાર મરણ પામ્યો. પાછળથી વિદુદાભ અને તેના બંનેવી અજાતશત્રુ પાસેનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સાથે એટલે વિદુદાભ શાકિય સાથે અને અજાતશત્રુ વેશાલીના વજિજય સાથે વિગ્રહમાં ઊતર્યા તે હવે પછી જોઈશું. (કોશલના રાજનગર સાવત્થી કે જ્યાં મહાવીરે ઘણી વખત વિહાર કર્યો છે તેના સંબંધમાં જૈનમાં કંઈ જણાવેલ નથી.)

કોશાંબીનો ઉદેન અને અવંતીનો પજ્જોત એકબીજા સાથે સગાઈથી જોડાયા હતા. આના સંબંધમાં પજ્જોતની પુત્રી વાસુલદત્તા કોશાંબીના રાજા ઉદેનની રાણી અથવા ત્રણ રાણીમાંની એક કઈ રીતે થઈ એ વિષે એક લાંબી અને અદ્ભુત વાર્તા બૌદ્ધના ધમ્મપદ સૂત્રની ૨૧-૨૩ ગાથા પરની ટીકામાં આપેલ છે, જ્યારે તેની સાથે આબાદ સમાનતા ધરાવતી પણ જુદા સ્વરૂપમાં જૈનોમાં પણ એ સંબંધી લાંબી અને અદ્ભુત વાર્તા આપેલી છે. તો તે આપણે બંને તપાસીશું.

બૌદ્ધ પ્રમાણે - દંતકથા એવી છે કે પજ્જોત (જેનો કૂર અને વિષયલોલુપી સ્વભાવ બરાબર ચીતરવામાં આવ્યો છે) - તેણે પોતાના એક રાજભૃત્યને પૂછ્યું કે 'મારા કરતાં કોઈ રાજા મોટો છે કે જેની કીર્તિ મારા કરતાં પણ વધી જાય ?' આના જવાબમાં જ્યારે બરાબર સરલતાથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે 'કોશાંબીનો ઉદેન રાજા આપથી ચડી જાય' ત્યારે તેણે તરત જ તેના પર હથો કરી તેને જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. હથો કરવા જતાં તેને એવી સલાહ મળી કે ઉઘાડી રીતે ઝપાઝપીથી યુદ્ધ કરવા કરતાં ઝાડીમાં રહીને કામ લેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણકે ઉદેન સુંદર હાથીને પકડવાને ગમે ત્યાં જવા લલચાય તેવો છે તેથી તેને પકડવાનું કામ સરલ થશે. આથી તેણે કૃત્રિમ હાથી લાકડાનો બનાવરાવ્યો અને તેના પર સુંદર રંગ પૂરવામાં આવ્યા. તેની અંદર પોતાના દૌ યોદ્ધાઓને ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યા અને કૌશાંબીની હદમાં એક ખીણમાં છૂટો મૂક્યો. આ વાત પોતાના દૂતોથી ઉદેનને જણાવવામાં આવી કે પાસેના જ વનમાં એક એવો વિજયી હાથી આવ્યો છે કે જેની જોડી મળવી મુશ્કેલ છે. ઉદેન તેને જીતવા માટે લલચાઈ તેના શિકાર માટે ખીણમાં ગયો અને તેમ કરતાં પોતાના પરિવાર - સૈન્યથી છૂટો પડી ગયો, કે તરત જ કેદ પકડી લેવામાં આવ્યો.

હવે ઉદેન પાસે હાથીના ઉપર અજબ જાતનો જાદુ કરી તેને વશ કરી લેવાની કળા હતી. તે જો કળા શીખવે તો પજ્જોતે^૧ તેને જીવતો છોડી મૂકવાનું વચન આપ્યું.

ઉદેને ઉત્તરમાં કહ્યું 'બહુ સારું, જો તમે મને શિક્ષક તરીકે પ્રણામ કરો તો હું તમને શીખવું.'

'તને પ્રણામ કરું ? - કદી નહીં !'

'તો હું તમને મારી કળા નહીં શીખવું'

'તો તને મારી નાખવાનો હુકમ હું આપીશ.'

'જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો ! મારા શરીરના તમે ઘણી છો પણ મારા મનના તો નથી.'

પછી પજ્જોતે વિચાર્યું કે ગમે તેમ પણ તેના સિવાય કોઈપણ તે કળા જાણતું નથી, અને તેથી જે તેને પ્રણામ કરે તેને તું શીખવીશ કે નહિ એમ તેને પૂછ્યું. આનો જવાબ હા મળવાથી પજ્જોતે પોતાની કુંવરીને કહ્યું કે એક વામન આવ્યો છે તેની પાસે હાથીને વશ કરવાની કળા છે; તો તારે તે તેની પાસેથી શીખી લઈ મને કહેવી. તેણે ઉદેનને કહ્યું કે 'એક ખૂંધી સ્ત્રી પાછળના પડદામાંથી તને પ્રણામ કરશે અને પછી તેણીને તારે તે કળા પડદાની બહાર ઊભા રહીને શીખવવી.' આનો હેતુ એ કે બંનેની મિત્રાચારી થવા ન દેવી. પરંતુ જ્યારે તે કેદી દિવસાનુદિવસ તે કળાનો મંત્ર ઉચ્ચારતો હતો અને તેની અદષ્ટ શિષ્યા તેને ગ્રહણ કરી બોલવામાં ઘણી ધીમી હતી, ત્યારે છેવટે એક દિવસ એકાએક ઉદેનથી બોલી જવાયું 'અરે ખૂંધી ! આમ બોલને ! તારા કેટલા બધા જાડા હોઠ અને ભારે જડબાં હોવાં જોઈએ કે બોલીયે શકતી નથી ?'

ત્યારે તેણીને ક્રોધ ઊપજ્યો અને સામી બોલી ઊઠી 'અરે ભૂંડા વામનજી ! મને

૧. પાલિ ભાષામાં ઉદેન અને પજ્જોત નામ છે તેનું સંસ્કૃત ઉદયન અને પ્રજોત છે.

જો ખૂંધી કહે છે તો તારા મનમાં તું શું ધારે છે ?

ઉદેને પડદાનો છેડો ખસેડી ઓકિયું કર્યું અને 'તું કોણ છે ?' એમ પ્રશ્ન કર્યો અને આથી બધું પોકળ ખુલ્લું થઈ ગયું ! અને તે અંદર ગયો અને તે દિવસે મંત્ર બોલવાનું અથવા તો પાઠ શીખવાનું બંધ જ રહ્યું.

હવે તે બંનેએ મળી જઈ એક સામું જ કાવતરું રચ્યું. તેણીએ પોતાના બાપને કહ્યું કે બરાબર મંત્ર જાણવા માટે શિક્ષક એમ કહે છે કે એક શક્તિવાળી વનસ્પતિ અમુક ગ્રહનો યોગ થાય ત્યારે ભૂમિમાંથી ચૂંટી લેવાની જરૂર છે, અને વળી રાજાનો પ્રખ્યાત જે હાથી હોય તેને વાપરવો અને બહાર કાઢવો જ જોઈએ. તેણીની આ ઇચ્છા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું. પછી એક દિવસે જ્યારે તેણીનો પિતા કીડા કરવા ગામ બહાર નીકળી પડ્યો હતો ત્યારે ઉદેને હાથી પર તેણીને બેસાડી, સાથે ધન અને સુવર્ણરજના કોથળાઓ લઈ ચાલી નીકળ્યો.

આ વાત રાજાના માણસોએ રાજાને કહી અને તેથી કોધાવેશમાં વહેમાઈ જઈ તેમની પાછળ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. ત્યારે ઉદેન સિક્કાઓ કોથળામાંથી ફેંકવા લાગ્યો. પાછળ જનાર તેને એકઠા કરવા લાગ્યા અને તેથી વિલંબ લાગતો ગયો, અને આ બંનેને નાસી જવાનો લાભ મળતો ગયો. આમ છતાં જ્યારે કેટલાક તેની પાછળ થયા અને પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ઉદેન કોથળામાંથી સુવર્ણરજ કાઢી વેરતો ગયો. આથી તે ભેગી કરવામાં વખત લગાડતા ગયા. આખરે એમ કરતાં વળી જ્યારે તેઓ લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યાં ઉદેનનો સીમાડાનો કિલ્લો વરતાયો અને તેના લશ્કરનો પણ ભેટો થયો ! આથી પૂંઠ લેનાર પાછા વળ્યા અને ઉદેન તથા વાસુલદત્તા સહીસલામત વિજયથી તેના શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યારે ભપકાથી અને મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ થયો. વાસુલદત્તાને રાણી બનાવવામાં આવી.

આવા જ પ્રકારની જૈન કથા છે : (જુઓ હેમચંદ્રકૃત 'મહાવીરચરિત્ર').

ઉજ્જયિનીના રાજા ચંડપ્રહોત (તે કૂર અને વિષયલોલુપી રાજા હતો તેથી તે 'ચંડ' વિશેષણથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે) રાજાને અંગારવતી (કે જેણીએ મહાવીર પ્રભુ પાસે બીજી રાણીઓ સહિત મૃગાવતી - ઉદયનની મા સાથે દ્રીક્ષા લીધી હતી) રાણીથી વાસવદત્તા નામે એક પુત્રી થઈ હતી, તે બાળાને અતિવાત્સલ્યને લીધે પ્રદ્યોતરાજા પુત્રથી પણ અધિક માનતો હતો. તે બાળા ગુરુની પાસે સર્વકળા શીખી, માત્ર કોઈ યોગ્ય ગુરુ વગર ગંધર્વવેદ શીખવો બાકી રહ્યો. એક વખતે રાજાએ પોતાના બહુદુષ્ટ અને બહુશ્રુત મંત્રીને પૂછ્યું કે 'આ દુહિતાને ગંધર્વવેદની શિક્ષામાં કોણ ગુરુ થશે ?' મંત્રી બોલ્યો કે 'જાણે તુંબુ ગંધર્વની બીજી મૂર્તિ હોય તેવો ઉદયન નામે રાજા છે, તેની પાસે ગંધર્વકળા બહુ અતિશયવાળી સંભળાય છે. તે વનમાં ગીત વડે મોહ પમાડીને મોટા ગજેંદ્રોને પણ બાંધી લે છે. જ્યારે તે વનમાં જઈને ગીત ગાય છે, ત્યારે તેથી મોહ પામેલા ગજેંદ્રો જાણે સ્વાદિષ્ટ રસ પીતા હોય તેમ બંધનને પણ જાણતા નથી. ગીતના ઉપાયથી જેમ તે વનમાં હાથીઓને બાંધી લે છે તેમ તેને બાંધીને આડી લાવવાનો પણ ઉપાય છે. આપ જાણે સાચો હોય તેવો કાષ્ઠનો એક હસ્તી કરાવો. તેમાં એવો યંત્રપ્રયોગ કરાવો કે જેથી તે ગતિ અને આસન વગેરે ક્રિયાઓ કરે. તે

કાષ્ઠગજની મધ્યમાં શસ્ત્રધારી પુરુષો રહે અને તેને યંત્રથી ચલાવે, પછી તે હાથીને જોઈને વત્સરાજ પકડવા આવે એટલે તેને બાંધીને અંદરના પુરુષો અહીં લઈ આવે. આ પ્રમાણે થવાથી કબજામાં આવેલ ઉદયન રાજા તમારી દુહિતા વાસવદત્તાને ગાંધર્વવિદ્યા શીખવશે.”

મંત્રીના વિચારમાં રાજા શાબાશી આપવા સાથે સંમત થયો અને મંત્રીએ સાચા હાથીને પણ ભૂલી જાય તેવો તેના કરતાં પણ અધિક ગુણવાળો એવો કાષ્ઠનો હાથી કરાવ્યો. દંતકાત, કર(સૂંઢ)નો ઉત્કેષ, ગર્જના અને ગતિ વગેરેથી વનચરોએ તેને કૃત્રિમ હાથી જાણ્યો નહીં એટલે તેઓએ જઈને તે ગર્જેદ્રના ખબર ઉદયન રાજાને આપ્યા. પછી ઉદયન રાજા તેને બાંધી લેવાને વનમાં આવ્યો. પરિવારને દૂર રાખીને પોતે જાણે શકુન શોધતો હોય તેમ હળવેહળવે વનમાં પેહો. તે માયાવી હાથીની પાસે આવીને કિત્તરનો પરાભવ કરે તેમ ઊંચા સ્વરે ગાવા લાગ્યો. જેમજેમ ઉદયન મધુર ગાયન ગાવા લાગ્યો તેમતેમ હાથીની અંદર રહેલા પુરુષો તે કૃત્રિમ હાથીના અંગને સ્તબ્ધ કરવા લાગ્યા. કૌશંબીપતિ ઉદયન તે ગર્જેદ્રને પોતાના ગીત વડે મોહિત થયેલ જાણી અંધકારમાં ચાલતો હોય તેમ હળવેહળવે તેની પાસે આવ્યો. પછી ‘આ હાથી મારા ગીતથી સ્તબ્ધ થયો છે’ એમ ધારી તે રાજા વૃક્ષ પર પક્ષીની જેમ છલંગ મારીને તેની ઉપર ચડી બેઠો. એટલે તત્કાળ પ્રધોત રાજાના સુભટોએ હાથીના ઉદરમાંથી બહાર નીકળી વત્સરાજ (ઉદયન)ને હાથીના સ્કંધ ઉપરથી પાડીને બાંધી લીધો. એકલા, શસ્ત્ર વગરના અને વિશ્વાસી એવા ઉદયનને સુભટોએ ઘેરી લીધો, તેથી તેણે કાંઈપણ પરાક્રમ બતાવ્યું નહીં.

સુભટોએ ઉદયનને અવન્તી લાવી ચંડપ્રધોતને સોંપ્યો એટલે રાજાએ તેને કહ્યું કે, ‘મારે એક આંખવાળી પુત્રી છે, તેને તમારી ગંધર્વકળા શીખવો. મારી દુહિતાને અભ્યાસ કરાવવાથી તમે મારા ઘરમાં સુખે રહી શકશો, નહિ તો બંધનમાં આવવાથી તમારું જીવિત મારે અધીન છે.’ ઉદયને વિચાર કર્યો કે ‘હાલ તો આ કન્યાનો અભ્યાસ કરાવીને હું કાલનિર્ગમન કરું. કેમકે ‘જીવતો નર ભદ્રાં પામશે.’ આ પ્રમાણે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરીને વત્સરાજે ચંડપ્રધોતની આજ્ઞાને કબૂલ કરી. પછી ચંડપ્રધોતે કહ્યું કે ‘મારી દુહિતા કાણી છે, માટે તું તેને કદી જોઈશ નહિ, જોઈશ તો તે લજ્જા પામશે.’ આ પ્રમાણે ઉદયનને કહીને તેણે અંતઃપુરમાં જઈ રાજકુમારીને કહ્યું “તારે માટે ગાંધર્વવિદ્યા શીખવનાર ગુરુ આવેલ છે, પણ તે કુષ્ઠી છે, માટે તારે તેને પ્રત્યક્ષ જોવો નહિ.” કન્યાએ તે વાત સ્વીકારી પછી વત્સરાજે તેણીને ગાંધર્વવિદ્યા શીખવવા માંડી, પરંતુ ચંડપ્રધોત રાજાએ બંનેને ઠગેલાં લોકવાર્થી તેઓ એકબીજાની સામું જોતાં નહીં. વચમાં વચનો પડદો હતો. એક વાનરે “હું આને જોઉં તો ઠીક” એમ વાસવદત્તાને થયું તેથી ભણવામાં શૂન્યચિત્ત થઈ; પાઠ ભૂલવા લાગી. આથી વત્સરાજે કુમારીને તરછોડી કહ્યું ‘અરે કાણી ! શીખવામાં ધ્યાન નહિ આપીને તું ગાંધર્વશાસ્ત્રનો કેમ વિનાશ કરે છે ? શું તું દુઃશિક્ષિતા છો ?’ આવા તિરસ્કારથી કોપ પામી તેણીએ વત્સરાજને કહ્યું ‘શું તું જાતે કુષ્ઠી છો તે જોતો નથી કે મને મિથ્યા કાણી કહે છે ?’ વત્સરાજે વિચાર્યું કે જેવો હું કુષ્ઠી છું તેવી આ કાણી હશે; તેથી તે ચતુરે પડદો દૂર કર્યો એટલે સ્વચ્છ

ચંદ્રલેખા જેવો વાસવદત્તા જોવામાં આવી; તેણીએ ઉદયનને કામદેવ જેવો સર્વાંગસુંદર જોયો. પછી વાર્તાલાપ સંલાપ થયો. અને મનસંયોગ થતાં પછી શરીરસંયોગ થયો. આ વાત એક દાસી જાણતી હતી; તે વિશ્વાસુ હોવાથી કોઈએ જાણ્યું નહિ અને બંને સુખમાં કાળનિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

એક વખતે અનલગિરિ હાથી બંધસ્થાન તોડી મહાવત્તોને પાડી નાંખીને સ્વેચ્છાએ છૂટો થઈ ગયો અને ભ્રમતો લોકને ક્ષોભ કરવા લાગ્યો. રાજાએ તેને કેમ વશ કરવો એ ત્યાં રહેલ અતિચતુર અભયકુમાર (મગધપતિ શ્રેણિકનો પુત્ર)ને પૂછ્યું એટલે તેણે 'ઉદયનની પાસે ગાયન કરાવો કે વશ થશે' એમ કહ્યું. ઉદયનને તેમ કહેતાં વાસવદત્તા સાથે જઈ ગાયન કરી હાથીને વશ કરી લીધો.

એકદા રાજા અંતઃપુર પરિવાર સહિત ઉજાણી અર્થે નગર બહાર ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં ગાંધર્વગોષ્ઠીની શરૂઆત કરી. વાસવદત્તા અને વત્સરાજને પણ બોલાવ્યાં. વત્સરાજે તેણીને જણાવી દીધું કે આજે વેગવતી હાથણી પર બેસી છૂટવાનો વખત છે; આથી રાજકન્યાએ વેગવતી હાથણી મંગાવી અને તેમાં ઉદયનની આજ્ઞાથી બંને પડખે તેના મૂત્રના ઘડાઓ બાંધ્યા. પછી વત્સરાજ, વાસવદત્તા, પેલી દાસી, મહાવત્ત એમ તે પર બેઠાં અને નાકાં. પાછળ રાજાએ યોદ્ધાઓને અનલગિરિ હાથી તૈયાર કરાવી તે પર બેસાડી તેને પકડવા રવાના કર્યા. હાથી લગભગ નજદીક પહોંચી ગયો ત્યાં ઉદયને એક મૂત્રનો ઘડો પૃથ્વી પર પછાડી ફોડી નાંખ્યો. તે સુંઘવા હાથી ક્ષણવાર ઊભો રહ્યો. બીજી વાર નજીક આવતાં બીજો, એમ ચારે ઘડા ફેંકી ખલાસ કર્યા અને સૌ યોજન પૃથ્વીને ઓળંગી કૌશાંબી નગરીમાં પેસી ગયો; ત્યાં તો કૌશાંબીપતિની સેના યુદ્ધાર્થે તૈયાર થઈ ગઈ. આથી અનલગિરિ હાથીને પાછો વાળી યોદ્ધા પાછા ફર્યા અને ઉજેણી આવ્યા.

પછી કોપમાં મહારાજ જેવા રાજા પ્રદ્યોતે સૈન્યની તૈયારી કરવા માંડી પણ ભક્ત એવા કુલમંત્રીઓએ તેને યુક્તિપૂર્વક સમજાવીને નિવાર્યો અને કહ્યું કે 'હે રાજા ! તમારે કોઈ યોગ્ય વરને કન્યા તો આપવાની જ હતી, ત્યારે વત્સરાજથી અધિક એવો બીજો કયો જામાતા મળશે ? વાસવદત્તાએ સ્વયંવરા થઈને તેને પસંદ કર્યો છે તો પછી તેને યોગ્ય વરની પ્રાપ્તિ થઈ છે એમ સમજો, અને તેને જામાતા માનો.' આથી તે રાજાએ હર્ષથી વત્સરાજ ઉપર જામાતૃપણને યોગ્ય એવી કેટલીએક વસ્તુઓ મોકલી.

આ બંને બૌદ્ધ અને જૈન વાત પરથી તેમજ હાલમાં મળી આવેલ મહાકવિ ભાસકૃત પ્રતિજ્ઞા યોગંધરાયણ નામના નાટક પરથી સમજાયું હશે કે આ વાતમાં તથ્ય હોવું જોઈએ. છતાં હાલની દૃષ્ટિએ તેમાં કવિની ચતુરગઈ દેખાય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે અવન્તીનો રાજા પ્રદ્યોત અને કોશાંબીનો રાજા ઉદયન એ બે પાસેપાસે આવેલ રાજ્યોના સમકાલીન રાજાઓ હતા અને લગ્નગાંઠથી અરસપરસ જોડાયા હતા ને યુદ્ધમાં પણ ઊતર્યા હતા.

ઉક્ત જૈન કથા પરથી એ પણ જણાય છે કે અવન્તીને અને કોશાંબીને ૧૦૦ યોજનનું છેદું હતું. વળી એકબીજા સસરોજમાઈ હોવા ઉપરાંત જૈન ગ્રંથમાંથી એ પણ

માલુમ પડે છે કે ઉદયનની માતા મૃગાવતી અને ચંડપ્રદ્યોતની રાણી નામે શિવા એ બે બહેનો થતી હતી, અને તે બંને વૈશાલી નગરીના રાજા ચેટકની પુત્રી હતી. આથી ઉદયનનો માસો તે અવન્તીપતિ થતો હતો. વળી ચંડપ્રદ્યોતના પોતાની સાળી મૃગાવતી રાણીના ચિત્રથી તેના પર મોહ પામી તેના પતિ નામે શતાતીક રાજાને તે રાણીને પોતાને સોંપવા કહ્યું હતું. પણ તેમણે તિરસ્કારથી તે માગણીને અવગણી કાઢી અને તેથી અવન્તીનો રાજા યુદ્ધ કરવા આવ્યો. તેટલામાં શતાતીક રાજા મૃત્યુ પામ્યો અને બાલ પુત્ર ઉદયન અને રાણી મૃગાવતી રહ્યાં. આથી તે રાણીએ રાજકીય ચાતુર્ય વાપરી અવન્તીના રાજાને કહ્યું 'મારા પતિ શતાતીક રાજા તો સ્વર્ગે ગયા તેથી હવે મને તમારું જ શરણ છે, પરંતુ મારો પુત્ર હજુ બળ રહિત બાળક છે, તેથી જો હું હમણાં તેને તરછોડી દઉં તો પિતાની વિપત્તિથી થયેલ ઉગ્ર શોકાવેગની જેમ શત્રુ રાજાઓ પણ તેનો પરાભવ કરશે. તો ઉજ્જયણથી ઈંટો લાવી કૌશાંબી ફરતો મજબૂત કિલ્લો કરાવી આપો અને ધનધાન્ય ધનાઢિકથી કૌશાંબી ભરી આપો તો પછી નિર્વિઘ્ને યોગ થઈ શકે !' આથી પ્રદ્યોતે તે સઘળું કરાવી આપ્યું. તરત જ બુદ્ધિમતી મૃગાવતીએ જાણ્યું કે 'હવે નગરી રોધ કરવાને યોગ્ય થઈ છે' તેથી તેણીએ દરવાજા બંધ કરી સુભટોને ગોઠવી દીધા. પછી ત્યાં મહાવીર આવ્યા અને તેનો બોધ સાંભળી મૃગાવતીએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી કે જેમાં ચંડપ્રદ્યોતે સંમતિ આપી, અને ઉદયનને ગાદી સોંપી તે રાજા પોતાની રાજધાની ઉજ્જેણીમાં આવ્યો. ઉદયન ને પ્રદ્યોતનો - જમાઈસસરાનો બનાવ મહાવીરના નિર્વાણ પહેલાં થોડાંક વર્ષ પહેલાં બન્યો છે તેથી તેનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૫૨૪-૫ ગણી શકાય. અને શતાતીક રાજાનું મરણ, તેના પર પ્રદ્યોત રાજાનું ચઢી આવવું વગેરે જે ઉપર વર્ણવેલો બનાવ છે, તે મહાવીરને કેવલજ્ઞાન ઊપજ્યા પછીનો છે એટલે ઈ.સ. પૂર્વે ૫૫૦ લગભગમાં છે.

વળી ચંડપ્રદ્યોત રાજાએ મગધદેશના રાજગૃહ નગર પર પણ આક્રમણ કર્યું હતું. તે વખતે પુષ્કળ સૈન્ય તેની પાસે હોવાથી શ્રેણિક રાજાને મહાભય લાગ્યો હતો, પરંતુ તેના પુત્ર અભયકુમારની ચતુરાઈથી ચંડપ્રદ્યોત નાસી ગયો હતો. પછી તેના કહેવાથી અભયકુમારને એક વેશ્યા કપટી શ્રાવિકા બની ધર્મઢોંગથી ભોળવી અવન્તી લઈ ગઈ હતી, ત્યાં કેદીના જેવી રીતે કેટલોક સમય રહી કરેલ સેવાથી અપાયેલાં વચનોને બળે છૂટો થઈને અભયકુમાર પોતાની યુક્તિથી રાજાને ઉઘાડે છોગે ભરબજારમાંથી બાંધીને રાજગૃહ લઈ ગયો હતો. પછી છોડી મૂક્યો હતો. ચંડપ્રદ્યોત મહાવીરનો અનુયાયી હતો.

આ પરથી જણાય છે કે ચંડપ્રદ્યોત ઘણો ક્રોધી, વિષયલોલુપી રાજા હતો અને તેણે આયુષ્ય પણ ઘણું ભોગવેલું હતું. સાથે મહાન્ પરાક્રમી અને અનેક સામંત રાજાઓનો અધિપતિ હતો; તે જૈન હતો અને તેને વીતભયનગરના રાજા ઉદાયન સાથે યુદ્ધ થયું હતું.

વીતભયનગર કે જે સિંધુ દેશનું પાટનગર હતું તેના રાજા ઉદાયનને ત્યાર પછી ચંડપ્રદ્યોત સાથે યુદ્ધ થયું હતું. ઉદાયનની કુબ્જા દાસી દેવદત્તા દેવાધિદેવની પૂજાથી અદ્ભુત સૌંદર્યવતી થઈ હતી, અને તેની પ્રતિમા પણ તેણીને પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ

દાસીને ચંડપ્રદ્યોત લઈ ગયો તેથી તેણીની સાથે તે પ્રતિમા પણ ગઈ. આ પાછી મોકલવા માટે ઉદાયને કહેવરાવ્યું, પણ પ્રદ્યોત રાજાએ ન માનવાથી ઉદાયને અવંતી પર ચડાઈ કરી. ઉદાયને પ્રદ્યોત રાજાને બાંધ્યો, દાસી નાસી ગઈ. તે પ્રતિમા ત્યાં જ રહેવા દીધી, અને પ્રદ્યોત રાજાના કપાલ ઉપર ‘આ મારો દાસી-પતિ છે’ એમ જણાવવા ‘દાસીપતિ’ એટલા અક્ષરો ઉદાયને લખાવ્યા. અને ચંડપ્રદ્યોતને સાથે લઈ પોતાના વીતભયનગર તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં^૧ પર્યુષણપર્વ આત્યાં. ઉદાયનને પોતાના સર્વ કુટુંબ સહિત ઉપવાસ હતો, તેથી ચંડપ્રદ્યોતને તેના માટે શું રસોઈ કરવી એ પૂછવામાં આવતાં તેણે કહ્યું ‘મારે પણ અપવાસ છે. કારણકે મારાં માતાપિતા શ્રાવક હતાં, પણ હું દુઃખથી ભૂલી ગયો છું. આથી ઉદાયને પોતાનો સમાનધર્મી છે તો તેને ખમાવ્યા દોષની - ક્ષમા માગ્યા વિના પ્રતિક્રમણ (દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી આત્મનિરીક્ષણની ક્રિયા) કરવું તે શુદ્ધ થયું કહેવાય નહિ ! એમ ધારી તેને બંધનથી છોડાવ્યો, ને તેને મસ્તકે સુવર્ણનો પટ્નંબ કરાવ્યો. પછી ખમાવીને તેને પોતાને નગર પાછો મોકલાવ્યો. ત્યાર પછી પ્રદ્યોતન રાજા શુદ્ધ જૈન ધર્મ પાળવા લાગ્યો, અને ઉદાયન રાજા પણ પછી પોતાને નગરે આવી પહોંચ્યો. આ ઉદાયન રાજાએ પછી શ્રી મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી છે, અને રાજર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે; અને તેમને છેલ્લા રાજર્ષિ તરીકે તે જ ભવમાં મોક્ષે ગયેલ તરીકે જણાવવામાં આવેલ છે.

ચંડપ્રદ્યોત વિષયલોલુપી હતો એ તો સ્થળેસ્થળે પુરવાર થાય છે. તેની રાણી અંગારવતી હતી અને તેણીએ મૃગાવતી (કૌશાંબીના રાજા શતાન્નીકની રાણી) સાથે દીક્ષા લીધી હતી તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. હવે તે અંગારવતીને ચંડપ્રદ્યોત કેવી રીતે પરણ્યો હતો તે જોવાથી પણ જણાઈ આવે છે કે તે વિષયાસક્ત હતો અને તેને જ લીધે યુદ્ધ કર્યું હતું.

સુસમારપુરના રાજા ધુંધુમારને અંગારવતી અતિ રૂપવતી પુત્રી હતી. તેણીએ એક યોગિનીને વાદમાં નિરુત્તર કરી તેથી તે યોગિનીએ તેનું ચિત્ર ચીતરી ઉજ્જયિનીના રાજા ઉક્ત ચંડપ્રદ્યોતને બતાવ્યું. તે મોહિત થયો અને તેણીની તેના પિતા પાસે માગણી કરી. પિતા પાસે સૈન્ય મોકલું હતું નહીં છતાં કહેવરાવ્યું કે ‘પુત્રી બળાત્કારે નહીં પણ પ્રસન્નતાથી અપાય છે.’ ચંડપ્રદ્યોતે આવી મોટા સૈન્ય સાથે ઘેરો ઘાલ્યો. ધુંધુમાર નગરની અંદર રહ્યો અને નિમિત્તકને જય-પરાજય સંબંધે પૂછ્યું. નિમિત્તકે ચોકમાં ઘણા બાળકોને બિવરાવ્યા, એટલે તેઓ વરદત્ત નામના મુનિ કે જેણે નાગપ્રાસાદમાં વાસ કર્યો હતો ત્યાં આવ્યા. મુનિએ તે બધાને ‘બીશો નહીં, તમને ભય નથી’ એમ કહ્યું. આ પરથી તે નિમિત્તકે કહ્યું, ‘આપ જય પામશો.’ રાજાએ તેથી બહાર નીકળી યુદ્ધ કર્યું અને ચંડપ્રદ્યોતને હરાવી જીવતો પકડી નગરમાં દાખલ થયો. ‘પોતે અતિથિ છે તો તેને બચાવવો જોઈએ’ એમ વિનતિ કરતાં ધુંધુમારે ઉદાર ચિત્ત રાખી તે વિનતિ સ્વીકારી અને તે ઉપરાંત પોતાની પુત્રીને પણ પરણાવી. (જુઓ વરદત્ત મુનિનું વૃત્તાંત)

(આ વખતે ચંપાનગરીમાં મિત્રપ્રભ (ચંદ્રપ્રભ) રાજા હતો અને તેને ધર્મદોષ

૧. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ વૃત્તિ’માં, ત્રિગણિ-ગણાકાપુરુષનાં નિત્રમાં વીતભય ગયા પછી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પર્યુષણપર્વ આવે છે એમ જણાવ્યું છે.

મંત્રી હતો કે જે મંત્રી પાછળથી દીક્ષા લઈ ઉક્ત વરદત્ત મુનિના ગૃહસ્થપણમાં તે વરદત્ત મુનિને ત્યાં વહોરવા જતાં વરદત્તને જાતિસ્મરણ ઉપજાવ્યું હતું એમ આ વરદત્ત મુનિની કથામાં જણાવવામાં આવે છે.)

બૌદ્ધ ગ્રંથમાં કોશલના રાજા પસેનાદિ (પાલિ ભાષાનું નામ)ને ઘણા જુદા પાત્ર તરીકે વર્ણવેલ છે. ત્રીજા સંયુત્ત નામનો બૌદ્ધ ગ્રંથ આખો ૨૫ કથાનો છે અને દરેક કથા તેના સંબંધે છે. તે તક્કશિલા નામની છોડાના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાભૂમિમાં તેણે વિદ્યા લીધી હતી અને ત્યાંથી અભ્યાસ કરી પાછો ફર્યો કે તેના પિતા નામે મહાકોશલે તેને ગાદી પર બેસાડ્યો. રાજ્યની લગામ લીધા પછી ઘણી કુશળતા દર્શાવી. દરેક ધર્મ પર તે પ્રેમદંષ્ટિ રાખતો હતો. તેણે બુદ્ધનો ઉપદેશ સંભળ્યો ત્યારે તેની ફોઈ સુમના હાજર હતી. તેણીએ કેટલાક વખત પછી બૌદ્ધ દીક્ષા લીધી હતી અને થેરી ગાથામાં એક થેરી (સ્થવિરા) તરીકે ગણાઈ હતી. રાજા પસેનાદિને બદલે એક સ્થળે રાજા અગ્નિદત્ત કહેલ છે, તો સંભવિત છે કે પસેનાદિ એ વસ્તુતઃ રાજ્યપદવી હોય અને અગ્નિદત્ત એ તેનું ખરું નામ હોય.

પસેનાદિને બુદ્ધના કુટુંબી સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ તેથી તેણે શાક્ય રાજાઓને તેમની એક કન્યા પરણાવવા કહ્યું. તે રાજાઓએ એકત્રિત થઈ વિચાર કરતાં ઠરાવ્યું કે પોતાના વંશની કન્યા આપવી એ પોતાને ઉતારી પાડવા જેવું છે; તેથી તેમાંના એક પ્રધાન રાજાની એક દાસીના પેટે થયેલ પુત્રી નામે વાસભ્ય ખતિયા (ક્ષત્રિયા) તેને મોકલાવી. તેણીના પેટથી પસેનાદિ રાજાને ઉપર્યુક્ત વિદુદાભ્ય નામનો પુત્ર થયો.

વિદુદાભ્યે આ કપટની પછી ખબર પડવાથી ઘણો ક્રોધ થતાં તેણે શાક્ય રાજા પર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેમના દેશ પર ચડાઈ કરી, તેઓના શહેરનો કબજો લીધો અને શાક્ય જાતિના ઘણાને — સ્ત્રી, પુરુષો વૃદ્ધ કે જુવાનને મારી નાખ્યા. આ વાત પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જોકે હજુ સુધી મળી શકી નથી, પણ તેમાં પણ તે શાક્ય જાતિ સામે યુદ્ધ થયાની વાતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આથી તે ઐતિહાસિક બીના હોય એ નિર્વિવાદ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધના નિર્વાણ પહેલાં એકબે વર્ષે આ વાત બનેલી છે.

આમાં કેટલુંક બળાત્કારે જણાવેલ હોય તેમ લાગે છે. એક નાની (શાક્ય) જાતિએ એ કોશલના રાજાના કુટુંબ સાથે સગાઈથી જોડાવાનું કેમ નીચું ગઈયું હશે એ સમજાતું નથી. અલબત્ત ઘણે સ્થલે શાક્ય જાતિ અભિમાની હતી તે બૌદ્ધ ગ્રંથ જણાવે છે, પણ તેમ છતાં લગ્નની સામે શા માટે તેમણે વાંધો લીધો તે આપણને સમજાતું નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે શાક્ય જાતિ જેવી જ અભિમાની અને સ્વતંત્ર એવી વેશાલીની લિચ્છવી જાતિના રાજાની (ચેટકની) પોતાની પુત્રી (ચેલણા) મગધના રાજા બિમ્બિસારને પરણી હતી. (જુઓ જૈન સૂત્ર ૧, ૨૫, પ્રો. જેકોબીનું વંશવૃક્ષ) વળી આ પણ લગભગ નિશ્ચિત છે કે સાવત્થી (કોસલ રાજ્યધાની)ના રાજવંશી કુટુંબે કોશલ જાતિમાં વંશપરંપરાએ મુખ્ય પદવી — આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. કારણકે કોશલવાસીઓમાં નાનાનાના રાજાઓ અને કુલપુત્રો પણ ‘રાજાઓ’ એ સંજ્ઞાથી

ઓળખવામાં આવ્યા છે; કે જે સંજ્ઞા જે જાતિઓ-લોકો કે જે અમીરવર્ગના વડપણવાળાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા, તેના નાનાનાના રાજાઓ અને કુલપુત્રોને લગાડવામાં આવતી. જૈન અને બૌદ્ધના પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં પોતાના સ્થાપકોના કુટુંબને હદ બહાર ઉપયોગિતા આપી દેવાની વલણ થઈ હોય તે સ્વાભાવિક છે. કારણકે પાછળના ગ્રંથો પ્રાચીન ગ્રંથોથી તે બાબતમાં જુદા પડે છે. તેથી વિદુદાભે શાક્ય જાતિ પર ચડાઈ કરવાનું જે કારણ ઉપર બતાવ્યું છે તે ભાગ્યે જ સંભવિત લાગે છે. શાક્યજાતિનો ગર્વ એ કારણથી કદાચ તેણે ચડાઈ કરી હોય. પણ ખરા કારણમાં પોતાની સાથે સગાઈ ધરાવતી શાક્યજાતિ પર ચડાઈ કરી તેને જીતવા માટે વિદુદાભને ઘણી જ સંભવિત રીતે ખાસ રાજકીય હેતુ જ હોવો જોઈએ, જેમકે મગધના અજાતશત્રુએ પોતાના સગા વેશાલીના લિચ્છવી જાતિના રાજાઓ પર રાજકીય હેતુથી જ ચડાઈ કરી હતી.

અજાતશત્રુને વેશાલીની લિચ્છવી જાતિ પર હલો કરવાનું શું કારણ હતું તે બૌદ્ધના એક સૂત્ર^૧ પરથી માલૂમ પડે છે અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બુદ્ધે લિચ્છવી જાતિ મોજશોખથી નબળી પડી ગઈ છે, અને તેથી અજાતશત્રુ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી શકશે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી વસ્સકાર નામના બ્રાહ્મણના કપટી કાવતરાથી વેશાલીનાં મુખ્ય કુટુંબોમાં ક્લેશ ઉત્પન્ન થયો અને અજાતશત્રુએ મોટું સૈન્ય લાવી તેનો કબજો કર્યો અને સદંતર તેનો નાશ કર્યો. વળી બૌદ્ધ ગ્રંથ જણાવે છે કે અજાતશત્રુએ પોતાની રાજધાની રાજગૃહને કિલ્લો કરાવી મજબૂત કર્યું કારણ કે ઉજ્જેનીના રાજા પજજોત ચડાઈ કરે તેવી આશા રખાતી હતી. આ હલો કદી થયો કે નહીં અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે જાણવું જરૂરનું અને રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. પણ બૌદ્ધગ્રંથોમાંથી તે વિષે કંઈ જણાતું નથી. પછીથી જાણીએ છીએ કે ઈ.સ. પૂર્વ ચોથા સૈકામાં ઉજ્જેની મગધના તાબામાં આવ્યું હતું અને અશોક જ્યારે નાનો હતો ત્યારે તેને ઉજ્જેનીનો સૂબો નીમવામાં આવ્યો હતો. પણ વચમાં શું-શું થયું તે સંબંધી કંઈ જાણી શકાતું નથી, આ પ્રમાણે બૌદ્ધગ્રંથમાંથી મળી આવે છે.

આ સિવાય તેમાંથી બીજું એ મળી આવે છે કે બુદ્ધના નિર્વાણ પહેલાં તેના કાકાનો દેવદત્ત નામે પુત્ર કે જેણે ઘણાં વર્ષો પહેલાં દીક્ષા લીધી હતી, તેણે બુદ્ધના મતથી જુદો મત કાઢ્યો હતો. બુદ્ધના શત્રુ તે દેવદત્તને સહાય અને ટેકો આપનાર તરીકે તે વખતના યુવરાજ અજાતશત્રુને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવેલ છે. લગભગ તે જ વખતમાં બિમ્બિસાર રાજાએ તે યુવરાજને ગાદી આપી હતી; અને તેવામાં જ દેવદત્તે તે રાજાને મારી નાખવા અજાતશત્રુને ઉશ્કેર્યો હતો, અને તે પ્રમાણે બુદ્ધના મરણ પહેલાં ટમા વર્ષે અજાતશત્રુએ પોતાના પિતાને ભૂખ્યો રાખીરાખી ધીમેધીમે મારી નાખ્યો. આથી પછી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો ત્યારે બુદ્ધ પાસે જઈ તેના ધર્મમાં આવવાથી આ જીવનમાં શું લાભ થાય એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો, (આનું ચિત્ર પણ ભરૂત

૧. તેમાં વજ્જિજ જાતિના લોક કહ્યા છે, પણ લિચ્છવી તે વજ્જિજ જાતિની એક શાખા - જાતિ હતી તે બીજા બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે.

ટોપમાં મૂકેલ છે પણ બુદ્ધને પોતાને હમેશ મુજબ ચીતરવામાં ન આવતાં તેના ચરણે જ મૂકવામાં આવ્યા છે.) અને આનું સમાધાન થતાં બુદ્ધનું શરણ ગ્રહવા સાથે પિતાના વધ માટે પશ્ચાત્તાપ તેણે કર્યો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. પણ એ ચુસ્ત બૌદ્ધ થયો એવું સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું નથી. તેમ કદી પણ બૌદ્ધ તરીકે જીવન તેણે ગાળ્યું હતું એવો પુરાવો મળતો નથી; અને બુદ્ધના જીવન સુધી બૌદ્ધ ધર્મને તેણે ટેકો કે સહાય આપી હોય તેમ પણ જણાતું નથી. છતાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે બુદ્ધનું નિર્વાણ થયું ત્યારે તેની પેઠે પોતે પણ ક્ષત્રિય છે તેથી તેના અવશેષ ઉપર પોતાનો હક છે એમ જણાવી તેમાંથી અમુક ભાગ માગ્યો હતો અને તેને મળ્યો પણ હતો, કે જે ઉપર તેણે સ્તૂપ ચણાવ્યો હતો. (મહાનિર્વાણ સુત્ત). પણ આવું બહુ પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળતું નથી, જ્યારે પછીના ગ્રંથો જણાવે છે કે બુદ્ધના નિર્વાણ પછી તરત જ જે રાજગૃહની પ્રથમ પરિષદ ભરાયેલી હતી, તેને માટે તે વખતે સત્ત પત્તિ ગુહાના પ્રવેશદ્વાર પાસે એક મોટો 'હોલ' તેણે કરાવી આપ્યો હતો. આમ બૌદ્ધ થયા વગર બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે જેમ સર્વ હિંદી રાજાઓ સર્વ ધર્મોને આશ્રય આપે છે તેમ કૃપા દર્શાવી હોય એ સંભવિત છે.

તેમજ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં બીજા રાજાઓની સાથે સૂરસેનોના રાજાને અવન્તીપુત્ર તરીકે ગણાવેલ છે અને એક રાજા એલેખ્યાને ગૌતમ બુદ્ધના એક વખતના ગુરુ ઉદક કે જે સમનો પુત્ર તથા શિષ્ય હતો તેનો મત સ્વીકારનાર અને તેને મદદ આપનાર તરીકે ગણાવેલ છે. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં ઉપર જણાવેલ ચાર રાજ્યો જ ફક્ત છે કે જેના સંબંધે કંઈ પણ વિસ્તારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે.

હવે જૈન ગ્રંથમાંથી રાજાઓ સંબંધે શું મળે છે તે જોઈએ.

વૈશાલી નામની મોટી નગરીના રાજા ચેટકને સાત પુત્રીઓ નામે પ્રભાવતી, પદ્માવતી, મૃગાવતી, શિવા, જયેષ્ઠા, સુજયેષ્ઠા અને ચેલ્લણા નામે અનુક્રમે હતી. આમાંથી પ્રભાવતી વીતભયનગરના રાજા ઉદાયનને, પદ્માવતી ચંપાપતિ દધિવાહનને, મૃગાવતી કૌશાંભીના રાજા શતાનીકને, શિવા ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદ્યોતનને, અને જયેષ્ઠા કુંડગ્રામના અધિપતિ નંદિવર્દન (મલાવીરના ભાઈને) પરાણી હતી. આ પછી નાની બે બાકી રહી. તેમાંની સુજયેષ્ઠાને તેની સુંદરતા જાણી મગધ દેશનો રાજા શ્રેણિક (બિમ્બિસાર - બંભસાર) હરી લઈ જવા વૈશાલી આવ્યો હતો. તે તેને બદલે ચેલ્લણાને લઈ ગયો અને ગાંધર્વવિવાહથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. આ સૌ થયા પહેલાં - આ પુત્રીઓનાં લગ્ન પહેલાં ચેટકની પોતાની બહેન નામે ત્રિશલા મલાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થની સાથે પરાણી હતી, અને તેનાથી નંદિવર્દન અને મલાવીર એ બે પુત્ર થયા હતા. ચેલ્લણાથી શ્રેણિકને કુણિક (બૌદ્ધમાં જેને અજાતશત્રુ કહેવામાં આવે છે તે) બીજું નામ અશોકચંદ્ર તથા હલ્લ અને વિહલ્લ એ નામના પુત્રો થયા હતા. પદ્માવતીથી દધિવાહનને ચંદના નામની પુત્રી થઈ હતી કે જે મલાવીરનો પ્રખર અભિગ્રહ પૂરો પાળી ચંદનબાળા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી તરીકે તેમની પ્રથમ સાધ્વી થઈ હતી, અને જેને પછી કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મૃગાવતીથી શતાનીકને ઉદયન નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેની સાથેનો ચંદ્રપ્રદ્યોતનો યુદ્ધપ્રસંગ અને પછી સસરા-જમાઈનો સંબંધ, ઉપર કહી

જવામાં આવ્યો છે. અને ઉક્ત મૃગાવતી તેના પતિનું મૃત્યુ થતાં તથા ચંડપ્રધોતનું આક્રમણ થતાં મહાવીરના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય ઊપજતાં દીક્ષા લઈ પછી અંતે કેવલજ્ઞાન પામી હતી; અને પ્રભાવતીથી ઉદાયનને અભીચી નામે પુત્ર થયો હતો.

(ત્રિશલાને જૈન શાસ્ત્રમાં વિદેહદિત્રા (વિદેહપુત્રી) કહેવામાં આવેલ છે. શ્રેણિકને - બિંબિસારને કુણિક (અજાતશત્રુ) નામનો પુત્ર વિદેહપુત્રીથી - વિદેહદેવીથી થયેલ છે એ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં મળી આવે છે, તેથી તે બંને વાત સાચી ઐતિહાસિક છે. વળી તે ઉપરાંત એ પણ પુરવાર થાય છે કે વૈશાલી એ વિદેહ દેશની રાજધાની હતી.)

આમ અરસપરસ રાજાઓ સગાઈના સંબંધથી જોડાયા હતા, છતાં એકબીજાના રાજ્ય પર આક્રમણ કરવાની રાજનીતિ બદલાઈ નહોતી. એક બીજા વચ્ચે અનેક કારણોને લઈને યુદ્ધના પ્રસંગો આવ્યા છે. જેવા કે શતાત્મિક અને દધિવાલન વચ્ચે યુદ્ધ, શતાત્મિકને અને પછીથી તેની રાણી મૃગાવતીને ચંડપ્રધોત સાથે યુદ્ધપ્રસંગ અને તેનું આવેલ શુભ છેવટ, શ્રેણિક અને ચંડપ્રધોત, કૌશાંબીના શતાત્મિકના પુત્ર ઉદયનનું ચંડપ્રધોતને હાથે બંધાવું ને નાસી ભાગવું, વીતભયના ઉદાયન રાજા સાથે ચંડપ્રધોત, ચેટક અને કુણિકનો યુદ્ધપ્રસંગ અને તેમાં વૈશાલી નગરીનો નાશ માલૂમ પડે છે. આમાંથી પહેલા અને છેલ્લા પ્રસંગ સિવાય બીજા પ્રસંગો સંબંધી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, તેથી તે બે પ્રસંગ સંબંધે થોડું અહીં કહીશું.

મહાવીરે ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ગાળ્યા પછી દીક્ષા લઈ ૧૨ વર્ષ, કેવલજ્ઞાન પામ્યા પહેલાં એક દેશથી બીજા દેશમાં એમ વિહાર કર્યા હતા. તે વિહારના પહેલાં છ વર્ષ વીત્યા પછી બીજાં છ વર્ષમાં વિહાર કરતાં છેલ્લા વર્ષમાં કૌશાંબી નગરીએ પોષ માસની કૃષ્ણ પ્રતિપદાએ આવ્યા. (ઈ.સ. પૂર્વે ૫૫૭માં.) આ વખતે ત્યાં શતાત્મિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેની રાણી મૃગાવતી (વૈશાલીના ચેટક રાજાની પુત્રી) હતી. તેને સુગુપ્ત નામે મંત્રી હતો. મહાવીરે અભિગ્રહ એવો લીધો હતો કે અમુક જાતની રાજકુમારી અમુક સ્થિતિમાં રહી કુલ્માષ (અડદ) વહોરાવે તો જ પારણું કરું. આ અભિગ્રહ પૂરો ન થતાં ઉપવાસમાં ચાર માસ વીતી ગયા.

આ અરસામાં શતાત્મિક રાજાએ સૈન્ય સાથે એક રાત્રીમાં જઈને ચંપાનગરીને ઘેરી લીધી. ચંપાપતિ દધિવાલન રાજા તેનાથી ભય પામી નાસી ગયો અને રાજાએ નગરીને હૂંટવાનો પોતાના સુભટોને હુકમ આપી દીધો. દધિવાલન રાજાને રાણી પદ્માવતી ઉઠે ધારણીથી થયેલી વસુમતી નામની પુત્રીને કોઈ ઊંટવાળો લઈ ગયો. તે કૌશાંબી આવે છે અને કઈ રીતે મહાવીરનો અભિગ્રહ પૂરે છે એ અહીં પ્રસ્તુત નથી તેથી અન્ય સ્થલથી જાણી લેવાનું છે.

સાથેસાથે જણાવવાનું કે આ દધિવાલન રાજાએ (પછીથી કે પહેલાંથી કહી શકાય તેમ નથી.) શતાત્મિક રાજાની કૌશાંબીનગરી અમિત સૈન્યથી ઘેરી લીધી હતી. શતાત્મિક કૌશાંબીની અંદર દરવાજા બંધ કરી રાહ જોતો ભરાઈ રહ્યો પણ કેટલેક કાળે ચંપાપતિ પોતાનું સૈન્ય બહુ હેરાન થવાથી અને ઘણું મરણ પામી જવાથી પોતાના નગર તરફ જવા ચાલ્યો. તે વખતે શતાત્મિક પોતાની નગરીના દરવાજા ઉઘાડી પોતાના સૈન્ય સાથે બહાર આવ્યો, અને ચંપાપતિ નાસી ગયો; જ્યારે કૌશાંબીપતિએ તેના

હાથી, ઘોડા અને ભંડાર વગેરે લઈ લીધું અને પછી પાછો સ્વનગર આવ્યો.

આ સિવાય પોતનપુરના રાજા પ્રસન્નચંદ્રે પોતાના બાળકુમારને ગાદીએ બેસાડી દીક્ષા લીધી હતી. ત્યાર પછી તેના મંત્રીઓ ચંપાનગરીના રાજા દધિવાહનની સાથે મળી જઈને તેના રાજકુમારને રાજ્ય પરથી ભ્રષ્ટ કરશે એવું પ્રસન્નચંદ્ર મુનિને રાજગૃહમાં તેના રાજા શ્રેણિકનો એક સેનાની નામે દુર્મુખ કહેતો મહાવીરચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે. (આ લગભગ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૨૦માં થયું હોય એમ જણાય છે - નિર્વાણ ને કેવલજ્ઞાન વચ્ચેના સમયમાં એ ચોક્કસ છે.) આ પરથી એમ જણાય છે કે ઈ.સ. પૂર્વે ૫૫૭માં અને ૫૨૦માં દધિવાહન ચંપાપતિ હતો, ચંપાનગરીને લૂંટી અને દધિવાહન નાસી ગયો ત્યાર પછી તે પાછો ફર્યો હતો અને ચંપા પાછી લીધી હતી કે નહીં તે જણાવેલું નથી છતાં અનુમાન થાય છે કે તેણે ચંપાનગરી પાછી લીધી હશે.

હવે ચંપાનગરી એક જ હતી કે જુદીજુદી તેની સમજણ પડતી નથી. કારણ કે ચંપાવાસી કામદેવ શ્રાવક થયો (ઈ.સ. પૂર્વે લગભગ ૫૫૦માં), અને તેની વાત જણાવતાં તે ચંપાનગરીમાં જિતશત્રુ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાવ્યું છે. તેમજ ઉપર જણાવેલ ચંદ્રપ્રદ્યોત રાજા અને અંગારવતીના લગ્નની વાત જે પરથી લીધી છે તે વરદત્તમુનિના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે તે વખતે ચંપાનગરીમાં મિત્રપ્રભ (ચંદ્રપ્રભ) અને ધર્મઘોષ નામનો મંત્રી હતો. આમ જુદાજુદા રાજાનાં નામ એક જ ચંપાનગરીના એકી વખતે ન હોઈ શકે (૧) કાં તો ચંપાનગરી જુદીજુદી હોવી જોઈએ, અને તેથી તેના રાજા જુદાજુદા હોઈ શકે. (૨) અથવા તો ચંપા નામની એક જ નગરી હોય તો તેના રાજાઓ એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા હોય અને તે એકબીજાને પિતા-પુત્ર કે ભાઈ-ભાઈ એવા કંઈ સંબંધથી જોડાયેલ હોય. (૩) કંઈ જુદાજુદા નાના રાજાઓથી એકત્રિત શાસન ત્યાં પ્રવર્તતું હોય. કાલની ગણના કરતાં (૧) પ્રથમ અનુમાન વિશેષ વજનદાર જણાય છે.

હવે આપણે કુણિક અને ચેટક વચ્ચેનો યુદ્ધપ્રસંગ વિચારીએ. શ્રેણિક રાજાએ (પોતાના પુત્ર અભયકુમારે શ્રી વીર પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે) પોતાના કુણિક નામના વડા પુત્રને રાજ્ય આપવાના નિર્ધારથી બીજા કુણિકના સગા ભાઈઓ નામે હલ્લ અને વિહલ્લને અઢાર ચકનો હાર, અને સેયનક નામનો હાથી આપ્યો. કુણિકે બીજા પોતાના ભાઈને સમજાવી પિતા શ્રેણિકને બાંધી કેદગાનામાં નાખ્યો અને ત્યાં પછી શ્રેણિકે આત્મઘાત કર્યો. ત્યાર પછી ચંપાપુરી વસાવી. પાછળથી કુણિકની રાણીએ હલ્લ વિહલ્લને આપેલ હાર વગેરે તેની પાસેથી લઈ લેવા કુણિકને સમજાવ્યું; તેણે તેની માગણી કરતાં હલ્લ વિહલ્લ ચંપાપુરીથી પોતાના માતામહ (માતાના પિતા) ચેટક (વેશાલીના રાજા) પાસે જઈ આશ્રય લીધો અને ત્યાં યુવરાજ જેવા રહ્યા. કુણિકે માતામહ ચેટકને તે હલ્લવિહલ્લને પાછા સોંપી દેવા કહેવરાવ્યું, પણ ક્ષત્રિય રાજા આશ્રિતનો અને તે વળી પોતાના પૌત્રોનો ત્યાગ કદી પણ કરતા નથી એમ ચેટકે ઉત્તર આપતાં કુણિકે મોટા સૈન્ય સહિત વૈશાલી પર ચડાઈ કરી. મહાન યુદ્ધ થયું. બંને પક્ષના મળીને એક કોટિ અને એંશી લાખ સુભટો મરણ પામ્યા. ત્યાર પછી હલ્લવિહલ્લે કુણિકસેનામાં દિવસાનુદિવસ ઘણું ભંગાણ સેયનક હાથીથી પાડ્યું. પછી તે બંનેએ મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી. આખરે કુણિકે વૈશાલી નગરીને ભગ્ન કરી અને

ચેટક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કુણિકે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વિશાલા નગરીનો નાશ કરી ખેડવા લાયક જમીન જેવી બનાવી દીધી. આમ જે યુદ્ધપ્રસંગો જે તે વખતે થયા તેનું કંઈક વર્ણન કર્યું.

હવે આપણે જુદાજુદા રાજાઓ લઈ તેની ઉપર જણાવ્યા કરતાં કંઈ વિશેષ માહિતી મળે તો જોઈએ :

મગધ દેશ - પ્રસેનજિત્, શ્રેણિક, કુણિક અને ઉદાયી.

શ્રેણિક (બિમ્બિસાર) - આના પિતાનું નામ પ્રસેનજિત્ અને માતાનું નામ ધારિણી હતું. પ્રસેનજિત્ મગધ દેશનો રાજા હતો, અને તેનું મુખ્ય નગર કુશાગ્રપુર નામે હતું. અહીં વારંવાર અગ્નિનો ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો તેથી રાજાએ આઘોષણ કરાવી કે 'જેના ઘરમાં અગ્નિ લાગશે તેને નગર બહાર કાઢવામાં આવશે.' એક દિવસ રસોઈયાના પ્રમાદથી રાજાના ઘરમાંથી જ અગ્નિ નીકળી. રાજાએ પોતાના કુમારોને કહ્યું કે 'જે વસ્તુ જે કુમાર લઈ જાય તે તેને સ્વાધીન છે.' શ્રેણિક કુમાર ભંભાનું વાઘ લઈ નીકળ્યો અને તેનું કારણ તેને પૂછતાં જણાવ્યું કે 'આ ભંભાવાઘ રાજાઓનું પ્રથમ જયચિહ્ન છે, દિગ્વિજયમાં મોટું મંગલ છે.' આથી રાજાએ તેનું 'ભંભાસાર' એવું બીજું નામ પાડ્યું. હવે રાજાએ પોતાની આઘોષણા પ્રમાણે પોતે નગર છોડ્યું અને એક કોશ દૂર જઈ છાવણી નખાવીને ત્યાં રહ્યો; પછી લોકો ત્યાં જતાં પરસ્પર પૂછતા કે 'તમે ક્યાં જાઓ છો ?' ત્યારે તેઓ પ્રત્યુત્તર આપતા કે 'અમે રાજગૃહ (રાજાને ઘેર) જઈશું.' આ પરથી ત્યાં રાજગૃહ નામે નગર રાજાએ વસાવ્યું અને તેને ખાઈ, કિલ્લો, ચૈત્ય, મહેલો અને ચૌદાઓથી ઘણું રમણીય બનાવ્યું. રાજાએ શ્રેણિકને રાજ્યયોગ્ય ચતુર ગણેલ હતો તેથી તેને રાજ્ય આપવાનું બાકી રાખી બીજા કુમારોને જે કંઈ દેશ આપવાના યોગ્ય લાગ્યા તે આપી દીધા કે જેથી શ્રેણિક સંબંધે તેમને ખબર ન પડે; પણ શ્રેણિકને કંઈ ન મળ્યું તેથી તેને ખોટું લાગતાં તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. વેણા તટપુર જઈ ત્યાં એક શ્રેણીની પુત્રી પરણ્યો. આથી અભયકુમાર નામનો પુત્ર ઔત્પાતિક બુદ્ધિવાળો અને પાછળથી શ્રેણિક રાજાના પાંચસો મંત્રીઓમાં પ્રધાન મંત્રી થયો હતો. શ્રેણિકને રાજાના મંદવાડ સમયે પાછો બોલાવ્યો ને તેને રાજ્ય આપ્યું. શ્રેણિક વૈશાલીના રાજા ચેટકની ચિદ્વણા નામની પુત્રીને ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યો હતો અને તેથી તેને કુણિક, હલ્લ અને વિહલ્લ નામે ત્રણ પુત્રો અનુક્રમે થયા હતા. ધાગણી નામની રાણીથી મેઘકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો કે જેણે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તે સિવાય બીજી કુલપત્નીઓથી નંદિષેણ કે જેણે પણ વીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી, તે અને તે સિવાય કાલ, મહાકાલ, ઇત્યાદિ બીજા દશ પુત્રો થયા હતા. શ્રેણિક મહાપ્રતાપી, શ્રદ્ધાવંત અને આદર્શ રાજા હતો; છેવટે કુણિકને રાજ્યયોગ્ય ગણી તેના માટે તે રાજ્ય રાખી બીજા કુમારોને જે આપવું હતું તે આપી દીધું, અને હવે કુણિકને રાજ્ય આપવાનું બાકી રહ્યું. પણ તે પહેલાં કુણિકે બીજા કુમારને ઉશ્કેરી શ્રેણિકને બાંધી કેદખાનામાં પૂર્યો અને સવાર-સાંજ સી-સી ચાબુક મારવા લાગ્યા. ખાનપાન પણ આપતો નહિ. કુણિકની માતા રાણી ચિદ્વણા કેદખાનામાં ગુમ રીતે ખાનપાન આપી આવતી હતી. આ વખતે કુણિકને પચાવતી નામની રાણીથી ઉદાયી નામનો પુત્ર થયો.

તે પરે તેની ઘણી મમતા હતી, પણ માતા ચિદ્વંશાએ જણાવ્યું કે 'તારા પિતાની જે મમતા તારા પર હતી તે પ્રમાણમાં તારા પુત્ર પ્રત્યેની મમતા કશા લેખામાં નથી, કારણકે કૂકડીના કરડવાથી અથવા કૂકડીનાં પીંછાં વડે વીંધાવાથી જ્યારે તારી આંગળી પાકી હતી અને અંદર જીવ પડ્યા હતા ત્યારે તારા પિતાએ તારી એવી આંગળીને પણ મુખમાં રાખી તને સુખ આપ્યું હતું.^૧ અને અત્યારે કારાગૃહમાં નાંખી ઉપકારી પિતા પર શું એવું આચરણ કરે છે ? આથી કુણિકને પશ્ચાત્તાપ થયો અને પિતાની બેડી સ્વહસ્તે જ તોડી નાંખવા માટે લોહદંડ લઈ કેદખાનામાં દોડ્યો. શ્રેણિક કે જે હમેશાં ચાબુક ખાતો હતો તેણે લોહદંડ કુણિકના હાથમાં જોઈ પોતાનો વધ કરવા જ આવે છે એમ વિચારી તાલુપુટ વિષ ખાધું અને તત્કાળ પ્રાણ છોડ્યો.

કુણિક - આનો જન્મ થયો કે અશોક વનમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો તેથી તેનું નામ 'અશોકચંદ્ર' પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ ગર્ભમાં હતો ત્યારે ખરાબ દોહદ માતાને થયા હતા તેથી તેને વનમાં છોડવામાં આવ્યો ત્યાં કૂકડીએ તેની ટચલી આંગળી કરડી ખાધી, પછી તે પાકીને પરુથી લ્યાપી ગઈ. શ્રેણિક રાજાએ તેને વનમાંથી મંગાવી તેની આંગળી મુખમાં રાખી હતી. આંગળી પછી રુઝાઈ, પણ બૂઠી રહી તેથી તેને બાળકો 'કુણિક' (બૂઠી આંગળીવાળો) નાનપણમાં કહેવા લાગ્યા. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેણે રાજ્ય મેળવ્યું. પિતાના આત્મઘાતથી તેને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી રાજગૃહ નગર અકારું લાગ્યું અને ખેદથી મુક્ત થઈ ન શક્યો. આથી બીજું શહેર વસાવવા ઇચ્છ્યું અને તે પ્રમાણે ફરતાંફરતાં ચંપક નામનું મોટું વૃક્ષ દેખાયું ત્યાં ચંપા નામે નગરી વસાવી; અને ત્યાં સૈન્ય વગેરે લઈ જઈ કુણિક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેની સાથે વૈશાલીના ચેટક સાથેનું યુદ્ધ અને વૈશાલીનો નાશ એ બીના આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. મહાવીરના સમયમાં જ વૈતાલ્યગિરિની તમિસ્રા ગુલા પાસે દેવથી બળી ભસ્મ થયો. આ લગભગ વીરના નિર્વાણ પહેલાં ત્રણચાર વર્ષે બન્યું જણાય છે.

ઉદાચી - આ પછી પ્રધાનોએ તેના પુત્ર ઉદાયનને ગાદીએ બેસાર્યો. તે શ્રાવકવ્રતમાં ચુસ્ત હતો અને વીર પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા રાખતો હતો. આને પણ જેમ પોતાના પિતાએ રાજગૃહમાં તેના પિતાનું મરણ થયું હતું તેથી બહુ ખેદ થતાં અને ત્યાં ચેન નહિ પડવાથી ચંપા નગરી વસાવી હતી, તેમ ચંપામાં પોતાના પૂર્વજોનું મરણ થતાં ચેન ન પડવાથી ગંગા નદી પર પાટલવૃક્ષ હતું ત્યાં નગર વસાવ્યું અને પાટલિપુત્ર.

૧. જુઓ ત્રિપટિ શલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ ૧૦મું - મહાવીર ચરિત્ર (હેમચંદ્રકૃત) ભાષાંતર પૃ. ૨૭૦. ૧૮૭૧ના વૈશાખના 'જૈન ધર્મપ્રકાશ'ના તંત્રી રાકુંવરજીભાઈ જણાવે છે કે "કુણિકની આંગળીમાં જીવ પડ્યાનું લખ્યું છે, પણ જીવ પડ્યા નહોતા, રંસી થયેલું હતું; તેથી જ તેની શાંતિ માટે શ્રેણિક રાજા તે આંગળી મોઢામાં રાખતા હતા. જીવ પડ્યા હોય તો મોઢામાં રાખે નહિ." - રા. કુંવરજીભાઈ પૃ. ૧૩૩ પરની હકીકત પરથી તેમ લખવા દોરાયા લાગે છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે : "તે કૂકડીએ કરડી ખાધી હતી. તેની પીડાથી રુદન કરતા તે બાળકની આંગળી કે જે રુધિરપરુથી લ્યાપ્ત હતી, તેને રાજાએ સ્નેહ વડે મુખમાં નાખી એટલે એ બાળક રોતો બંધ રહ્યો." - પણ તેમને પૃ. ૨૭૦ જોવા વિનંતી કરીશ. તેમાં જે જણાવ્યું છે તે મેં બતાવ્યું છે. - લેખક

તેનું નામ આપ્યું. તેણે એક વૈરી રાજાનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું, તેથી તે દુષ્ટે તેનું વેર લેવા ૧૨ વર્ષ સુધી સાધુવ્રત પાળી સાધુવેશમાં ઉદાયી રાજાનું ખૂન ધર્મક્રિયામાં હતો ત્યારે કર્યું હતું.

ચંપા (અંગદેશની રાજધાની) - તેના રાજા દયિવાહન સંબંધે કહેવાઈ ગયું છે, પણ યાદ રાખવાનું છે કે આ ચંપાથી કુણિકે વસાવેલી ચંપા તો ભિન્ન લાગે છે.

વૈશાલી (વત્સદેશની રાજધાની) - તેના રાજા ચેટક સંબંધે અને તેના નાશ સંબંધે પણ કહેવાઈ ગયું છે.

વીતભ્ય (સિંધુ દેશનું પાટનગર) - તેના રાજા ઉદાયન સંબંધે પણ કહેવાઈ ગયું છે. તે રાજા ત્રણસો ત્રેસઠ નગરવાળા સિંધુ સૌવીર દેશનો રાજા હતો.

કોશાંબી (વત્સદેશની રાજધાની) - તેના રાજા શતાતીક અને પછી તેના પુત્ર ઉદાયન સંબંધે કહેવાઈ ગયું છે.

ઉજ્જયિની (અવંતી દેશની રાજધાની) - આના રાજા ચંડપ્રદ્યોત સંબંધે પણ કહેવાઈ ગયું છે.

આમ જે મહાન રાજાઓ હતા તે સંબંધે કંઈક જાણ્યું. હવે બીજા નાના રાજાઓ સંબંધે કંઈ જાણીએ :

પૃષ્ઠ ચંપા નગરી - આ હિમાલય પર્વતની ઉત્તર તરફ આવેલી હતી. તેમાં શાલ (મોટો) અને મહાશાલ (નાનો) એમ બે ભાઈમાંથી શાલ રાજા હતો અને મહાશાલ યુવરાજ હતો. તે બંનેએ મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તેની બહેનનું નામ યશોમતી હતું. તેને પિઠર સાથે પરણાવી હતી અને તેથી ગાગલી નામે પુત્ર થયો. તે ગાગલી શાલ પછી ગાદી પર બેઠો હતો, અને તેણે પણ પોતાનાં માતાપિતા સહિત પોતાના પુત્રને ગાદી પર બેસાડી ગૌતમ સ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

દશાર્ણ દેશ - તેમાં દશાર્ણ નામે નગર હતું. તેમાં દશાર્ણભદ્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની ઋદ્ધિ અમૃદ્ધિ ઘણી હતી. વીર પ્રભુ પાસે તે વંદન કરવા આવ્યો ત્યાં ઈંદ્રની ઋદ્ધિ જોતાં તેનો મદ ગળી ગયો; અને દીક્ષા લીધી. આર્યદેશમાં આ દેશની પણ ગણતરી છે, પરંતુ તેના મુખ્ય નગર તરીકે મૃત્તિકાવતી એ નામ આપેલ છે.

આર્દ્રક દેશ - તેમાં મુખ્ય નગર આર્દ્રક હતું. ત્યાં આર્દ્રક નામે રાજા અને તેને આર્દ્રકા નામે રાણી હતી. તે બંનેના પુત્રનું નામ આર્દ્રકકુમાર પાડ્યું હતું. આ દેશની અનાર્ય દેશમાં ગણતરી છે. આર્દ્રક નગર બંદર હતું, કારણકે ત્યાંથી વાઘાશ મારફતે તે આર્દ્રકકુમાર આર્ય દેશમાં આવ્યો હતો. એવો ઉદ્દોખ જૈન ગ્રંથોમાં છે. પહેલાં તેણે સ્વયમેત્ર દીક્ષા લીધા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ સેવી પુનઃ વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

પોતનપુર - આમાં સોમચંદ્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ધારણી નામે રાણીથી પ્રસન્નચંદ્ર નામે પુત્ર હતો. આ રાજા રાજ્યત્યાગ કરી નાની વયના પુત્રને ગાદી પર સ્થાપી વનમાં પરિવ્રાજક થયો અને રાણીની સાથે તાપસવ્રતથી ઝૂંપડમાં રહેવા લાગ્યો. (તાપસવ્રત કેવું હતું તે વિષે જણાવેલ છે કે ઝૂંપડી તે મહેલ, ઈંજુદી ફળના તેલના દીવા તે જ માણિક્યના દીપક, શ્રદ્ધા એ જ શ્રેષ્ઠ અંતઃપુર, અને પક્ષીઓ, મૃગો તે પ્રીતિપાત્ર હતાં) અહીં રાણીથી બીજો પુત્ર નામે વલ્કલચીરી (તાપસના વલ્કલમાં

પોષાયેલો માટે) થયો. (પછી વલ્કલચીરીને કેવલજ્ઞાન થાય છે.) પછી સોમચંદ્ર મુનિ મહાવીર ત્યાં આવતાં દીક્ષા લે છે. પ્રસન્નચંદ્ર પણ દીક્ષા લે છે. ઉગ્ર ધ્યાન કરતાં તે પણ રાજર્ષિ કહેવાયા અને છેવટે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

શ્વેતાંબી નગરી - જંબૂદ્વીપના ભારતવર્ષમાં કૈક્યાર્દ્ધ દેશમાં આ નગરી રાજધાની હતી. અહીં અધર્મીનો શિરોમણિ, જેના હસ્ત નિરંતર રુધિરથી લેપાયેલા જ રહે છે એવો, પરલોકની દરકાર વિનાનો અને પુણ્યપાપમાં નિરપેક્ષ એવો પ્રદેશી નામનો રાજા હતો. આ વખતે શ્રાવસ્તી નગરીમાં જિતશત્રુ રાજા હતો. તેના સહવાસથી પ્રદેશી રાજાનો મંત્રી નામે ચિત્રસારથિ જૈનધર્માનુયાયી થયો. ત્યારપછી પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશિ કુમાર મુનિ આવ્યા અને તેની સાથે રાજાએ સંવાદ કર્યો - તે વાદ પરલોક, આત્મા, વગેરે સંબંધે છે અને તે સંવાદ રાજપ્રશ્નીય (રાજાના પ્રશ્નો જેમાં છે તે) સૂત્રમાં આપેલ છે. રાજાએ ગુરુની શિક્ષા ગ્રહણ કરી. પછી તેને તેની પટ્ટરાણી સૂર્યકાંતાએ અગ્રમાં વિષ આપ્યું અને તે સમ્યક્ આલોચનાપૂર્વક ધર્મધ્યાનમાં મૃત્યુ પામ્યો.

અપાપા(પાપા)પુરી - અહીં રાજા હસ્તિપાળ હતો. તેણે છેલ્લી મહાવીરની દેશના સાંભળી એટલે તે પ્રતિબોધ પામ્યો અને દીક્ષા લઈ મોક્ષ ગયો. આને પાવાપુરી હાલ કહેવામાં આવે છે, પણ ગુજરાતની પાવાપુરી તે આ પાપાપુરી નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ સિવાય કેટલાક રાજાનાં નામ આવે છે તે જણાવીએ. વણિજક ગામમાં જિતશત્રુ નામે રાજા (કે જ્યાં આનંદ શ્રાવક વસતો હતો), ચંપા કે જેનો કામદેવ શ્રાવક રહેવાસી હતો તેનો જિતશત્રુ નામે રાજા, કાશી કે જેનો વાસી ચુલની પિતા શ્રાવક હતો તેનો જિતશત્રુ રાજા (આ કાશી ઉર્ફે વાણારસી ગંગાનદી કાંઠે આવેલ ઉત્તમ નગરી હતી અને તે કાશી દેશની રાજધાની હતી.) અને મિથિલા નગરીનો રાજા જનક (આ નગરી વિદેહ દેશની રાજધાની ગણાવેલી છે.).

મોટા રાજાઓ સિવાય નાની નાની રાજવંશી જાતિઓ હતી તે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે મળી આવે છે, અને તે જાતિઓના નાયકને પણ 'રાજા' કહેવામાં આવતા.

૧. કપિલવસ્તુની શાક્ય-શાકીય કે જેમાં બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો.
૨. સુંસુમાર પર્વતની ભગ્ગ
૩. અલ્લકપ્પની બુલિ
૪. કેસપુત્તની કાલામ
૫. રામગામની કોલિય
૬. કુસિનારાની મલ્લ
૭. પાવાની મલ્લ
૮. પિન્ડલીવનની મોરિય
૯. મિથિલાની વિદેહ (વજ્જિય)
૧૦. વેસાલીની લિચ્છવી (વજ્જિય)

આમાં મહાવીર જે જાતિમાં જન્મ્યા હતા તે જાતૃકજાતિ ઉમેરી શકાય અને ઉપર્યુક્તમાંના મલ્લ અને લિચ્છક (બૌદ્ધમાં લિચ્છવી) જાતિના નવ નવ રાજાઓ મળી ૧૮ રાજાઓએ પાવાપુરીમાં મહાવીરનું નિર્વાણ થતાં દીપમાલિકા રચી હતી એમ

જણાવેલ છે. અને તે રાજા સંબંધે એવું વર્ણવેલું છે કે તેઓ પાવાપુરીમાં કોઈ કાર્ય માટે એકઠા થયેલા હતા અને કાશી-કોશલ દેશના રાજાઓ કે જેઓ વૈશાલીના રાજા એટક (એકા) રાજાની આજ્ઞા માનનારા હતા તેઓ હતા.

આ બધી બાબતનું વિશેષ જ્ઞાન કે ખબર જૈનોનાં અંગઉપાંગ જોયા તપાસ્યા વગર મળી શકે તેમ નથી.

પહેલાં હિંદુસ્તાન જંબુદ્વીપ કે ભરતવર્ષ - ભરતખંડ તરીકે બોલાવાતો અને વિખ્યાતિ પામ્યો હતો. હિંદુ એ નામ સિંધુ નદી પરથી પાછળથી થયું છે. જૈન ગ્રંથોમાં જંબુદ્વીપ એ નામ વારંવાર અને સ્થળેસ્થળે આવે છે. આમાં આર્ય અને અનાર્ય દેશ એવા ભાગ પડેલા છે. સભ્ય, ધર્મશીલ અને વિવેકી પ્રજાજન જ્યાં હોય તે દેશને આર્ય દેશ કહેવામાં આવતો.

૨. ભારતના ભિન્નભિન્ન દેશો

હવે જુદાજુદા દેશો તરફ આવીએ.

આર્ય દેશ :

આરાત્ હેયધર્મેમ્યો યાતાઃ પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મેરિત્યાર્યાઃ

- જેઓ હેય ધર્મથી દૂર ગયા છે અને જેમણે ઉપાદેય ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને 'આર્ય' કહેવામાં આવે છે. - પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર. એ જ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગમાં આચારાંગમાં કહ્યું છે કે -

આરાદ્દૂરે યાતા ગતાઃ સર્વહૈયધર્મેભ્યઃ

જેઓ સર્વ હેય-ત્યાજ્ય ધર્મથી દૂર ગયા છે તે આર્ય. તેથી વિપરીત તે અનાર્ય.

એ આર્ય જ્યાં વસે છે તેને આર્યક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. તે દેશ ૨૫^૧/_૨ સ્રાટી

પરવીશ કહ્યા છે.

રાયગિહ મગહચંપા, અંગા તહ તામલિત્તિ બંગાય ।

કંચનપુરં કલિંગા, વાણારસી ચેવ કાસીય ॥ ૧ ॥

સાણ્ય કોસલા મયુપુરં ચ કુરિસોરિયં કુસદ્ધા ય ।

કંપિલ્લં પંચાલા, અહિચ્છતા જંગલા ચેવ ॥ ૨ ॥

દારવતી ય સુરઙ્ગા, મિહિલ વિદેહા ય વચ્છ કોસંબી ।

નંદિપુરં સંડિલ્લા, મહિલપુરમેવ મલયા ય ॥ ૩ ॥

વડરાડ મચ્છવરણા, અચ્છા તહ મતિયાવર્ડ દસણા ।

સોત્તિયમહ્યા ચેદી, બીઙ્ગમયં સિંધુ સોવીરા ॥ ૪ ॥

મહુરા ય સૂરસેણા, પાવા મંગી ય માસ પુરિવઙ્ગા ।

સાવત્થી ય કુણાલા, કોડીવરિસં ચ લાઢા ય ॥ ૫ ॥

સેયંવિયા વિયનગરી, કેયડ અહ્લં ચ આરીયં મળિય ।

પ્થુપ્પત્તિ જિણાણં, ચક્કીણં રાયકળ્હાણં ॥ ૬ ॥

- પ્રજ્ઞાપના ૧ પ.

જ્યારે સંસ્કૃતમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિષ્ટિશબ્દાગ્રપુરુષચરિત્રમાં તે જ વાત આ પ્રમાણે જણાવી છે.

તે ચાર્યદેશા નગરૈરુપલક્ષ્યા इमे यथा ।
 राजगृहेण मगधा अंगदेशस्तु चंपया ॥ ६६६ ॥
 बंगा पुनस्ताप्रलिप्तया बाणारस्या च काशयः ।
 कांचनपुर्या कलिंगाः साकेतेन च कौशलाः ॥ ६६७ ॥
 कुरवो गजपुरेण सौर्येण च कुशार्त्तकाः ।
 कांपील्येन च पंचाला अहिच्छत्रेण जांगलाः ॥ ६६८ ॥
 विदेहास्तु मिथिलया द्वारावत्या सुराष्ट्रकाः ।
 वत्साश्च कौशांबीपुर्या मलया भद्रिलेन नृ ॥ ६६९ ॥
 नांदिपुरेण संदर्भा वरुणाः पुनरुच्छया
 वैराटेन पुनर्मत्साः शुक्तिमत्या च चेडयः ॥ ६७० ॥
 दशार्णा मृत्तिकावत्य चीतभये मिधवः ।
 सौवीरास्तु मथुरया शूरसेनास्त्वपापया ॥ ६७१ ॥
 भंग्या मास पुरी वर्त्ताः श्रावस्त्या व कुणालकाः ।
 कोटीवर्षेण लाटाश्च श्वेतम्ब्या કેતકાર્દ્ધકાઃ ॥ ६७૨ ॥
 આર્યદેશા અમી ઇર્મિર્નગરૈરુપલક્ષિતા ।
 તીર્થકૃદ્ધક્રમૃત્કૃષ્ણ વલાનાં જન્મ યેષુ હિ ॥ ૬૭૩ ॥

દેશનામ	મુખ્ય નગર	ગ્રામસંખ્યા
મગધ દેશ	રાજગૃહ નગર	૬૬૦૦ હજાર
અંગ દેશ	ચંપા નગરી	૫૦૦ હજાર
વંગ દેશ	તામ્રલિપ્તિ નગર	૫૦ હજાર
કલિંગ દેશ	કાંચનપુર નગર	૧૦૦ હજાર
કાશી દેશ	વાણરસી નગર	૧૮૨ હજાર
કોશલ દેશ	સાકેતપુર નગર	૮૮ હજાર
કુરુ દેશ	ગજપુર નગર	૮૭૩૨૫
કુશાવર્ત દેશ	સૌરીપુર નગર	૧૪૦૮૩
પાંચાલ દેશ	કાંપિલપુર નગર	૩૮૩ હજાર
જંગલ દેશ	અહિચ્છત્રા નગરી	૧૪૫ હજાર
સૌરાષ્ટ્ર દેશ	દ્વારાવતી નગરી	૬૮૦૫ હજાર
વિદેહ દેશ	મિથિલા નગરી	૮ હજાર
વત્સ દેશ	કોસંબી નગરી	૨૮ હજાર
શાંડિલ્ય દેશ	નંદીપુર નગરી	૧૦ હજાર
મલય દેશ	ભદ્રિલપુર	૭૦૦ હજાર
મત્સ્ય દેશ	વૈરાટ નગરી	૮૦ હજાર

વરુણ દેશ	ઉચ્છાપુરી નગરી	૨૪ હજાર
દશાર્ણ દેશ	મૃત્તિકાવતી નગરી	૧૮૯૨ હજાર
ચેદિ દેશ	શુક્તિકાવતી નગરી (શુક્તિમતી)	૬૮૦૦ હજાર
સિંધુસૌવિર દેશ	વીતભયપત્તન નગર	૬૮૫૦૦
શૂરસેન દેશ	મથુરાનગરી	૬૮ હજાર
ભંગ દેશ	પાવાપુરી નગરી	૩૬ હજાર
માસ દેશ	પુરિવદ્ધા (પુરીવતી) નગરી	૧૪૨ હજાર
કુણ્ડલ દેશ	સાવત્થી (શ્રાવસ્તી) નગરી	૬૩૦૫૩
લાટ દેશ	ક્રોટીવર્ષ નગર	૨૧૦૩ હજાર
કેકઇ દેશ (કેતક)	ચેતાંબિકા નગરી	આ અર્ધ આર્ય દેશ છે.
હવે અનાર્ય દેશ ૩૧૯૭૪૧ છે, તેમાંથી કેટલાએકનાં નામ હેમચંદ્ર આપે છે		

કે :

સ્તેચ્છાસ્તુ શકા યવનાઃ શર્બરા વર્બરા અપિ ।

કાયારુંડા ઉદ્ધાશ્ચ ગોદ્ધાઃ પત્કળકા અપિ ॥ ૬૭૧ ॥

અરપાકાશ્ચ હૂણાશ્ચ રોમકાઃ પારસા અપિ ॥

ખસાશ્ચ ખાસિકા ડૌમ્બલિકાશ્ચ લકુસા અપિ ॥ ૬૮૦ ॥

ભિલ્લા અંધ્રા બુક્કસા શ્ચ પુલિંદાઃ ક્રૌંચકા અપિ ।

ભમરરુતાઃ કુંચાશ્ચ ચીનવ શ્ચુક માલવાઃ ॥ ૬૮૧ ॥

દ્રવિડાશ્ચ કુલક્ષાશ્ચ કિરાતાઃ કૈકયા અપિ

હયમુખા ગજમુખા સ્તુરગાજમુખા અપિ ॥ ૬૮૨ ॥

હયકર્ણા ગજકર્ણા અનાર્યા અપરેડપિહિ ।

મર્ત્યા યેષુ ન જાનંતિ ધર્મં ક્ષિપ્રાણ્યપિ ॥ ૬૮૩ ॥

- શક દેશ, યવન દેશ, શબરદેશ, બર્બર દેશ, કામ દેશ, મુરુંડ દેશ, ઉરુ દેશ, ગોરુ દેશ, પત્કણ દેશ, અરપાક દેશ, હૂણ દેશ, રોમક, પારસ, ખસ, ખાસિક, ડૌમ્બલિક, લકુસ, ભિલ્લ, અંધ્ર, બુક્કસ, પુલિંદ, ક્રૌંચક, ભમરૂત, કુંચ, ચીન, ચુક, માલવ, દ્રવિડ, કુલક્ષ, કિરાત, કેકય, હયમુખ, ગજમુખ, સ્તુરગાજમુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ - એ સિવાય બીજા પણ અનાર્ય દેશો છે. ઉક્ત અનાર્ય દેશોમાં માનવી ધર્મ એવા અક્ષરો જ જાણતા નથી.

(બ્રાહ્મણોનું આદિત્ય પુરાણ કે જેના રચાયતાનો કાલ નિર્ણીત નથી યા અમને અજ્ઞાત છે તે લગભગ સર્વ દેશો અનાર્ય હતા એવું જણાવે છે કે જેમાં જૈન ગ્રંથોમાં જણાવેલ આર્યદેશોમાંના ઘણાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે સર્વ અનાર્ય દેશોનાં નામ અહીં તુલના કરવા અર્થે આપવાં છીક થઈ પડશે - તેની સાથે તે દેશોમાં જવાનું નિષિદ્ધ કરેલ છે.

કાંચી કાશ્યપ સૌરાષ્ટ્ર દેવરાષ્ટ્રોન્ધ્ર મત્સ્યજાઃ ।

કાવેરી કૌંકળા હૂણાસ્તે દેશા નિન્દિતા મૃશમ્ ॥

પંચનદ્યો વહન્ત્યેતા યત્ર નિઃસૃત્ય પર્વતાત્ ।
 આરઢ્યા નામ તે દેશા ન તેષ્વાર્યોઽન્વહં વસેત્ ॥
 નર્મદાસિંધુકૌશીનાં પારં પદ્મસ્ય પશ્ચિમમ્ ।
 ગત્વા નરકમાયાતિ તીર્થકાલાધિકં વસન્ ॥
 અંગવંગકલિંગાશ્ચ લાટમાલવિકાસ્તથા ।
 નર્મદાદક્ષિણે યશ્ચ સિંધોરુત્તરમેવ ચ ॥
 પૌંડ્રાશ્ચેવ સુરાષ્ટ્રાશ્ચ વૈદ્યમાગધિકાસ્તથા ।
 ન વિવાહં તથા શ્રાદ્ધં યજ્ઞં ચૈવ સમાચરેત્ ॥
 પાપદેશાશ્ચ યે કેચિત્ પાપૈરધ્યુષિતા જનૈઃ ।
 ગત્વા દેશાનપુણ્યાંસ્તુ કૃત્ત્વં પાપં સમશ્નુતે ॥
 સૌરાષ્ટ્રં સિંધુ સૌવીરમાવન્ત્યં દક્ષિણાપથમ્ ।
 ગત્વૈતાન્કામતો દેશાન્ કલિંગાશ્ચ પતેત્ દ્વિજઃ ॥

- કાંચી, કાશ્યપ, સૌરાષ્ટ્ર, દેવરાષ્ટ્ર, અંધ્ર, મત્સ્ય, કાવેરી, કોંકણ, હૂણ - આ દેશ અતિ નિદ્ધિત છે. જ્યાં પર્વતથી નીકળી પાંચ નદી વહે છે તે આરઢ્ય દેશમાં આર્યોએ વસવું નહીં. નર્મદા સિંધુ, કૌશીના સામે પાર અને પદ્મની પશ્ચિમે જઈને તીર્થકાલથી અધિક વસનાર નરકમાં જાય છે. અંગ, વંગ, કલિંગ, લાટ, માલવિક, નર્મદાની દક્ષિણે આવેલ દેશ, અને સિંધુની ઉત્તરે આવેલ પ્રદેશ, પૌંડ્ર, સુરાષ્ટ્ર, વૈદ્ય, મગધ, આ દેશોમાં વિવાહ, શ્રાદ્ધ, અને યજ્ઞ કરવાં ન જોઈએ. જે કેટલાક પાપી માણસોથી વસાયેલા હોઈ પાપદેશો છે તે અપુણ્ય દેશમાં જવાથી સમસ્ત પાપના ભાગી થવાય છે. સૌરાષ્ટ્ર સિંધુ, સૌવીર, અવન્તીનો દક્ષિણપથ, કલિંગ - આ દેશમાં ઇચ્છાપૂર્વક જવાથી દ્વિજ પતિત થાય છે.

“ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરનાર વાચક સહજ જોઈ શકશે કે ઉપલા ઉત્તારમાં ગણાવેલા સઘળા દેશોમાં એક વખત મ્લેચ્છ અને અનાર્ય લોકની વસ્તી થઈ ગઈ હતી. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જેમ જેમ મ્લેચ્છ લોકો ધસતા ગયા તેમ તેમ વર્જ્ય દેશોની યાદી વખતોવખત વધતી ગઈ. પણ એ જ મ્લેચ્છો જતે દહાડે દેશમાં સમાઈ ગયા. ‘દેશ નિર્જાય’ - અમુક ભાગ પવિત્ર અને અમુક અપવિત્ર એ વિચાર જતો રહ્યો.” - વસંત આપાઠ ૧૯૭૦)

આ સાડા પચ્ચીસ આર્ય દેશ તે આ ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધ ભાગના મધ્ય ખંડ વિષે છે. આમાં તીર્થંકર, યજ્ઞિ, રામ (બલદેવ), કૃષ્ણ (વાસુદેવ) આદિ ત્રેસઠ ઉત્તમ પુરુષો જન્મ પામે છે. તેમજ શક અને યવનાદિક ૩૧૯૭૪।। અનાર્ય દેશ છે તેમાં બધા અનાર્ય લોકો વસે છે. આર્યક્ષેત્રસીમા નિશીથ યૂર્ણિમાં કહેલ છે :

મગહા કોસંવીયા, યૂળા વિસઓ કુણાલવિસઓ ય ।

એસા વિહારભૂમી પત્તા આયરિયં ચેત્તં ॥

- પૂર્વમાં મગધ દેશ, દક્ષિણમાં કૌશાંબી, અને પશ્ચિમમાં યૂણા (?) અને ઉત્તરમાં કુણાલ દેશ (સાવથી નગરી) તે આર્યદેશ વિહારભૂમિ છે. આમાંથી કેટલાક વિષે હાલની જણાયેલ ભૌગોલિક હકીકત સાથે જણાવીએ. તેમાં મુખ્ય આધાર ડોક્ટર

રૂલાઇસ ડેવિડ્સકૃત “બૌદ્ધ ભારત” નામના પુસ્તકમાં બૌદ્ધગ્રંથોના આધારે જે જણાવેલ છે તેનો લીધો છે : જેમ જૈનોમાં દેશ સંબંધી ટીપ આ પ્રમાણે આપી છે તેમ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ૧૬ દેશની ટીપ આપી છે : અંગ, મગધ, કાશી, કોશલ, વજ્જ, મદ્યા, ચેટિ, વંશ (વત્સ), કુરુ, પંચાલ, મચ્છ (મત્સ્ય), સૂરસેના, અરસક, અવન્તી, ગંધાર અને કંબોજ. આ બંને ટીપ સરખાવતાં ઘણું સમાનપણું માલૂમ પડે છે. પણ અવંતીનું નામ જૈન પ્રમાણે આર્ય દેશની ટીપમાં ખાસ કરીને નથી તેથી કદાચ તેનો સમાવેશ માલવ નામના અનાર્ય તરીકે ગણાવેલ દેશમાં થતો હોવો જોઈએ. કારણકે જૈનની ટીપ બૌદ્ધ કરતાં મોટી અને વિસ્તારવાળી છે, અને આર્ય દેશની ટીપમાં ન હોવાથી ગંધાર, કંબોજ આદિને અનાર્ય દેશ જૈનીએ ગણેલા હોવા જોઈએ અથવા વધારે સંભવિત રીતે તેનો કોઈ આર્ય દેશમાં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ.

૧. મગધ - હાલમાં બિહાર નામનો પ્રાંત છે તે મગધ દેશ હતો. સંભવિત રીતે તે વખતે તેની સીમા ઉત્તરે ગંગા નદી, પૂર્વે ચંપા નદી, દક્ષિણે વિંધ્યાચલ પર્વત, અને બૌદ્ધ ગ્રંથ વિનયગિટકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં અને અંગદેશમાં મળીને એંસી હજાર ગ્રામ હતાં અને તેનો ઘેરાવો (પરિઘ) ત્રણસો લીગ એટલે આશરે ત્રેવીસસો માઈલ હતો એમ એક બૌદ્ધ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે; જ્યારે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જૈન ગ્રંથ એકલા મગધ દેશમાં છ હજાર છ સો છાસઠ લાખ ગ્રામ હતાં એમ જણાવે છે.

૨. અંગ - અંગ લોકો મગધની પૂર્વે આવેલ દેશમાં વસતા હતા અને તેની રાજધાની ચંપા હતું કે જે હાલના ભાગલપુર પાસે આવેલ હતું. તેની સીમાની ખબર નથી. બૌદ્ધના ગ્રંથ પ્રમાણે બુદ્ધના વખતમાં તે મગધને તાબે હતું, અને તેણે પાછી સ્વતંત્રતા મેળવી હોય એવું જણાતું નથી. આની પૂર્વે તે સ્વતંત્ર હતું અને આસપાસના પાડોશી રાજ્યો સાથે યુદ્ધ થવાની કથાઓ મળે છે. બુદ્ધના વખતમાં અંગરાજ માત્ર સંપત્તિમાન અમીર જેવો હતો, અને તેણે અમુક બ્રાહ્મણને જિવાઈ બાંધી આપી હતી એમ બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. જૈન ગ્રંથમાંથી એવું જણાય છે કે ચંપાનો રાજા દધિવાહન હતો. તે વૈશાલી નગરીના રાજા ચેટકની પુત્રી પંચાવતી અથવા બીજું નામ ધારણીને પરણ્યો હતો. તેના પર કૌશાંબીના રાજા શતાનીકે ચડાઈ કરી હતી અને તેથી તે રાજા નાસી ગયો હતો. શતાનીક લૂંટ કરી કૌશાંબી આવ્યો. પાછળથી દધિવાહનનું શું થયું તે કંઈ જણાતું નથી. ઈ.સ.૫૬૨થી ૫૫૬ની વચ્ચે ચંપા કૌશાંબી (વત્સદેશને) - બૌદ્ધ પ્રમાણે મગધ દેશને નહિ - તાબે થયું હશે. અલબત્ત પછી જૈન ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચંડપ્રદ્યોત નામના અવંતીના રાજાએ કૌશાંબી પર ચડાઈ કરી હતી અને તે વખતે શતાનીક રાજા મરણ પામ્યો હતો. અને તે ચંડપ્રદ્યોતને બાંધીને રાજગૃહમાં (મગધની રાજધાનીમાં) શ્રેણિક રાજાના પુત્ર અભયકુમારે આણ્યો હતો.

૩. કાશી - તે હાલના કાશીમાં રહેલ લોકો હતા. બૌદ્ધના ગ્રંથ પરથી જણાય છે કે બુદ્ધના વખતમાં ભારતનું આ પ્રાચીન પ્રાચીન રાજ્ય એટલી બધી રાજકીય નબળી દશામાં આવી પડ્યું હતું કે તેની રાજ્યની આમદાની માટે મગધ અને કોશલ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. અને તે રાજ્યને કોશલમાં જોડી દેવામાં આવ્યું હતું, બૌદ્ધના જાતક ગ્રંથમાં તે દેશનો પરિઘ બે હજાર માઈલ કરતાં વધુ જણાવે છે. તેણે કદી

સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવી નથી. તેની સીમા શું હતી તે જણાતું નથી.

૪. કોશલ - તે લોક જે રાજ્યમાં રહેતા હતા તેની રાજધાની સાવત્થી હતું કે જે હાલના નેપાલમાં હાલના ગોરખપુરની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ માઈલ છેટે હતું. તેની અંદર વણારસી અને સાકેતનો સમાવેશ થતો હતો અને તેની સીમા સંભવિત રીતે એ હતી કે દક્ષિણે ગંગા નદી, પૂર્વે ગંડક નદી અને ઉત્તરે પર્વતો આવેલ હતા. શાક્ય લોકોએ ઈ.સ. પૂર્વે ૭મા શતકમાં કોશલનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. આમ બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી જણાય છે. જૈન ગ્રંથ પ્રમાણે કોશલ દેશની રાજધાની સાકેતપુર કહેલ છે (કે જેનો સમાવેશ થઈ જતો હતો એમ ઉપર જણાવ્યું છે) જ્યારે સાવત્થી નગરી એ કુણાલ દેશની રાજધાની હતી. તો કદાચ દેશનો સમાવેશ કોશલમાં થતો હોય તો કહેવાય નહીં.

વળી બૌદ્ધ ગ્રંથો પરથી જણાય છે કે આ રાજ્ય અને મગધ રાજ્ય વચ્ચે રાજકીય યુદ્ધ થતાં હતાં. આ રાજ્યે ગંગા અને પર્વતોના વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવેલ લોકો પર જીત મેળવી તેને વશ કર્યા હતા. મગધ અને કોશલ એ બે રાજ્યમાંથી કોણ ભારતમાં મોટું ગણાય તે સંબંધીનો ઝઘડો, મગધને લિચ્છવી જેવું સ્વતંત્ર અને શક્તિવાળું રાજ્ય મદદ આપવા તૈયાર થયું, તેથી દૂર થયો. કોશલોએ કાશી પર અનેક ચડાઈઓ બુદ્ધના વખત પહેલાંના તેના રાજા નામે વંક, દબ્બસેન અને કંસે કરેલી હતી અને છેવટે કંસ રાજાએ કાશી પર જીત મેળવી તેથી તેનું નામ 'કાશીજિત્' પડ્યું.

૫-૬. વિદેહ - વિદેહીઓ અને લિચ્છવી એ બે મોટાં અને બીજાં છ નાનાં એમ આઠ રાજ્યો મળી 'વજિજયન' કહેવાતા. વિદેહ એ બુદ્ધ કરતાં પૂર્વના કાળમાં એક જુદું રાજ્ય હતું એમ દંતકથા જણાવે છે, જ્યારે બુદ્ધના વખતમાં એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું હતું એમ બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી જણાય છે. તેને જુદા રાજ્ય તરીકે લેખતાં તેનું કદ આશરે ૨૩૦૦૦ માઈલ પરિઘમાં હતું એમ કહેવામાં આવે છે. તેની રાજધાની મિથિલા લિચ્છવીની રાજધાની નામે વૈશાલીથી વાયવ્ય કોણમાં આશરે ૩૫ માઈલ દૂર હતી. ત્યાં મહાન જનક રાજા બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયની પહેલાં થોડા સમય અગાઉ રાજ્ય કરતો હતો. અને એ સંભવિત છે કે હાલનું જનકપુર નામનું શહેર તે મહાન ક્ષત્રિય વિદ્વાન અને પૂર્વના એક ફિલસૂફ એવા જનકરાજાનું સ્મરણ જાળવી રાખે છે.

જૈન ગ્રંથ નામે હેમચંદ્રના 'મહાવીર ચરિત્ર' પર નજર નાખતાં મહાવીર પોતાના વિહાર દગમ્યાન મિથિલાનગરીમાં રાજગૃહથી વિહાર કરી આવ્યા હતા. અને તે વખતે તેમને વંદન કરવા અર્થે જનક રાજાએ આવી સુખશાતા પૂછી પૂજા કરી હતી. આ જનક રાજા એક હોય એમ માની શકાતું નથી. મહાવીરે અહીંથી વિહાર કરી વિશાલા નગરી (કે જેના લોકને બૌદ્ધમાં 'લિચ્છવી' જણાવ્યા છે)માં ૧૧મું ચોમાસું કર્યું હતું. આ પરથી જણાય છે કે મિથિલા નગરી તે રાજગૃહ ને વિશાલી નગરીની વચ્ચે આવેલ હોવીજોઈએ. વિશાલી નગરીને વિશાલાપુરી એ નામ આપ્યું છે. આનો રાજા આ વખતે ચેટક નામનો હતો અને તેની ૭ ડુંવરી પૈકી છ જુદાજુદા રાજાઓને પરાગી હતી કે જે ઉપર જણાવી દીધેલ છે. અહીં ખાસ જણાવવાનું કે વિશાલી નગરી જેની રાજધાની છે તે દેશનું આ ૨૫૧૧ આર્ય દેશની ટીપમાં નામ આપ્યું નથી. આ પરથી કદાચ

વિશાલીનગરીનો સમાવેશ બીજા દેશમાં થતો હોય તો તે સંભવિત છે, અગર તે નાનું સરખું પરંતુ ઉપયોગી રાજ્ય હોય તે સંભવિત છે.

૭. ચેટિ - આને ચેટિ પણ કહેવામાં આવેલ છે. આનાં બે જુદાં સંસ્થાન હતાં. તેમાંનું એક સંભવિત રીતે જૂનું તે હાલ જ્યાં નેપાલ દેશ છે તેમાં પર્વતોમાં આવેલ હતું. અને બીજું તેનાથી સંભવિત રીતે નવું તે કોશાંબી પાસે પૂર્વ તરફ હતું. કેટલાક તેને વત્સદેશ સાથે ગણી ગોટાળો કરે છે, પણ આને તેથી જુદું જ પાડવામાં આવેલ છે તેથી તે જુદું જ હોવું જોઈએ.

જૈન પ્રમાણે આની રાજધાનીનું શહેર શુક્તિકાવતી એ ખાસ આપેલ છે.

૮. વત્સ (બૌદ્ધમાં વંસા) - તે વત્સીનો દેશ છે કે જેની રાજધાની કોશાંબી કરીને છે. તે અવંતીની તરત જ ઉત્તરે અને જમના નદીના કાંઠા ઉપર આવેલ હતી. આ સંબંધે બૌદ્ધ અને જૈનો સરખી રીતે હકીકત આપે છે.

૯. કુરુ - આનું મુખ્ય નગર જૈન પ્રમાણે ગજપુર કહેલ છે, જ્યારે બૌદ્ધ ગ્રંથ પ્રમાણે ઈંદ્રપ્રસ્થ છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ હાલની દિલ્હી પાસે હતું. આ દેશની ઉત્તરે પાંચાલ અને દક્ષિણે મત્સ્ય દેશ હતો. બૌદ્ધના જાતકગ્રંથ આધારે આ દેશનો ઘેરાવો બેહજાર માઈલ હતો. બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયમાં આની રાજકીય ઉપયોગિતા વિશેષ હતી નહીં.

૧૦. પાંચાલ - આનું મુખ્ય નગર કાંપિલ્ય કે જેને બૌદ્ધમાં કંપિલ્લ કહેવામાં આવ્યું છે તે હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથ પ્રમાણે બે પાંચાલ દેશ સાથેસાથે હતા. તેમાં એકનું ઉપર્યુક્ત અને બીજાનું કનોજ નામે નગર મુખ્ય નગર હતાં. આ દેશ કુરુ દેશની પૂર્વે આવેલ હતો.

૧૧. મત્સ્ય (મચ્છ) - જૈનગ્રંથ પ્રમાણે આની રાજધાની વૈરાટ નગરી હતી. આ કુરુદેશની દક્ષિણે અને જમના નદીની પશ્ચિમે આવેલ હતો. જમનાની એક બાજુએ આ દેશ અને બીજી બાજુએ દક્ષિણ પાંચાલ હતો.

૧૨. શૂરસેન દેશ - તેની રાજધાની મધુરા (બૌ. મધુરા) હતી. એને તે મત્સ્ય દેશના બરાબર નૈર્ઋત્ય કોણમાં અને જમના નદીના પશ્ચિમે આવેલ હતો.

૧૩. ભગ્ગ - આ દેશની રાજધાની પાવાપુરી હતી. બૌદ્ધમાં પણ સુસુમાર પર્વત પાસે ભગ્ગ જાતિ રહેતી હતી અને પાવામાં મહા જાતિ વસતી હતી એમ જણાવ્યું છે. તો પાવાપુરી સુસુમાર પર્વત પાસે આવેલ ગણી શકાય. ચીનના પ્રવાસી લખી ગયા છે તે પ્રમાણે પાવાની મહાજાતિનો પ્રદેશ પર્વતના ઢોળાવો ઉપર શાક્ય ભૂમિની પૂર્વે અને વજ્જિયના દેશની ઉત્તરે હતો, પરંતુ કેટલાક તે પ્રદેશ શાક્યભૂમિની દક્ષિણે અને વજ્જિયના દેશની પૂર્વે હતો એમ જણાવે છે. ઉક્ત મહા જાતિ કુશિનારામાં પણ રહેતી હતી. બંને શહેરની મહા જાતિ સ્વતંત્ર જાતિ હતી.

૧૪. સૌરાષ્ટ્ર - હાલ જેને કાઠિયાવાડ ને ગુજરાત કહેવામાં આવે છે તે. તેની રાજધાની દારામતી (હાલનું દારકા) હતી. તે બંદર હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં કાંબોજ નામનો દેશ હતો અને તે છેવટના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ હતો, અને તેની રાજધાની દારકા હતી એમ જણાવેલ છે.

આ સિવાય બૌદ્ધચંદ્રમાં અસ્સક, અવન્તી અને ગાંધાર નામ આવેલ છે.

અસ્સક - બુદ્ધના વખતમાં ગોદાવરીના તીરે વસેલું સંસ્થાન હતું; અને તેની રાજધાની પોતન ઉર્ક પોટલિ હતું. (આ જૈનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મહાવીરના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ જે નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા તે પોતનપુર જ અને આના પર તે રાજર્ષિ પછી તેનો બાલ પુત્ર ગાદી પર હતો ત્યારે અવંતીના રાજાએ ચડાઈ કરવા તૈયારી કરી હતી એમ કથા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) આ શૂરસેન અને અવન્તીની વચમાં આવેલ દેશ હતો.

અવન્તી - મુખ્ય નગર ઉજ્જેણિમાં રાજા ચંડપ્રધોત કે જેના વિશે આગળ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે તે રાજ્ય કરતો હતો. યાદ્યળથી આ દેશનો મોટો ભાગ સિંધુ નદીની ખીણમાંથી આવી જે આર્ય લોક કચ્છના અખાતમાંથી પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા તેણે લઈ લીધો હતો.

ગંધાર - હાલનું કંદહાર. પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનનો દેશ અને ઘણું કરી તેમાં પંજાબના વાયવ્ય ખૂણામાંનો પ્રદેશ સમાઈ જતો હતો. તેની રાજધાની તક્ષિલા હતી. બુદ્ધના વખતમાં તેના રાજા પુક્કુસાતિએ મગધના રાજા બિમ્બિસાર પાસે પોતાના પત્ર સાથે એક એલચી મોકલ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

કેટલાંક મુખ્ય શહેરો :

૧. અયોધ્યા - સરયૂ નદી પર કોશલ દેશમાં આવેલ શહેર હતું. તેની પ્રખ્યાતિ રામાયણના નાયક રામચંદ્રજીની રાજધાની તરીકે થઈ છે. આને મહાભારતમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી, અને આ સમયમાં તે જાણીતું ગણાતું જ નહીં.

૨. વરાણસી (બનારસ હાલનું) - ગંગા નદીના ઉત્તર કિનારા પર તેના અને વરણ નદીના સંગમસ્થાને આવેલ શહેર. તેની સીમામાં વરણ નદી અને અસિ નામની નાની નદી વચ્ચેનો ભાગ આવી જતો હતો અને તે નામ પરથી જ જણાય છે. લગભગ ૮૫ માઈલનો વિસ્તાર બુદ્ધ મહાવીરના સમય પહેલાં હતો. આ વાત અવિશ્વાસને પાત્ર નથી કારણકે મેગાસ્થનીસ રાજગૃહમાં ગયેલો હતો અને તેણે રાજગૃહની કિલ્લાની ઠીવાલોનો વિસ્તાર લગભગ ૨૫ માઈલ જણાવેલ છે. આમાં પંડિતોના વાદો બહુ થતા હતા.

૩. ચંપા - ચંપા નદી પર આવેલ અંગદેશનું પ્રાચીન પાટનગર હતું. કર્નિગહામ કહે છે કે તે ભાગલપુરની પૂર્વે ૨૪ માઈલ પર ચંપા નામનું ગામ છે ત્યાં તે નગરી આવેલી હતી આના કરતાં જૂનું નગર ચંપા નામનું કાશ્મીરમાં હતું.

૪. કંપિલ - ઉત્તર પંચાલની રાજધાની. ગંગા નદીના ઉત્તર કિનારા પર હતું.

૫. કોશાંબી - વત્સ દેશની રાજધાની. ગંગા નદી પર, વરાણસી નગરથી ૨૩૦ માઈલ પર આવેલ હતી. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગ તરફથી આવી કોશલ અને મગધ દેશમાં જવા માટે અત્ર આવવું પડતું. કોશાંબીથી રાજગૃહ જવાનો રસ્તો ગંગા નદી સાથે ચાલતો.

૬. મથુરા - જમના પર શૂરસેન દેશની રાજધાની, હાલનું મથુરા છે તે જ.

બુદ્ધના વખતમાં આના રાજાને 'અવન્તીપુત્ર' કહેવામાં આવતો તેથી તેને અને ઉજ્જનના રાજાને સગપણ હતું એમ જણાય છે.

૭. મિથિલા - વિદેહની રાજધાની. હાલનો તિર્હત દેશ, તેનો વિસ્તાર ૭ માઈલ જેટલો કહેલ છે.

૮. રાજગૃહ - મગધનું પાટનગર. હાલનું રાજગિર. ખિખિસાર રાજાએ બંધાવેલું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથ પ્રમાણે ત્યાર પછી શિશુનાગ રાજાએ ત્યાંથી રાજધાની ફેરવી વૈશાલી કરી હતી. અને તેના પુત્ર કાલશોકે વૈશાલીથી ફેરવી પાટલિપુત્રમાં (હાલના પટના પાસે) રાજધાની કરી હતી.

૯. રોરૂક (પછીથી રોરૂવ) - સોવિર દેશનું પાટનગર, કે જે પરથી હાલનું મુરત એ નામ ઉદ્ભવેલ છે. બધા ભાગમાંથી અને મગધમાંથી અહીં સાર્યવાહ આવતા. આ બંદર હતું. આ ક્યાં હતું તે બરાબર નિર્ણય થયું નથી, તોપણ આ તો ચોક્કસ છે કે તે કચ્છના અખાત પર હાલના ખારાગોડા પાસે આવેલ હતું. આની પડતી થયા પછી આનું સ્થાન ભરૂકચ્છે (હાલના ભરૂચ) અને સુખ્યારકે લીધું. બંને કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે એકબીજાથી સામી દિશાએ આવેલ હતાં.

૧૦. સાગલ - મદ્યનું મુખ્ય નગર.

૧૧. સાકેત - કેટલીક વખત કોશલનું મુખ્યનગર હતું. બુદ્ધના વખતમાં તેની રાજધાની સાવત્થી નગરી હતી. બંને પાસેપાસે હતાં. બંને વચ્ચે અંતર ૪૫ માઈલ હતું. રસ્તામાં નદી આવતી હતી.

૧૨. સાવત્થી - શ્રાવસ્તી. કોશલની રાજધાની. રાજાનું નામ પરનાદિ હતું કે જેના વિષે ઉપર કંઈક કહેવાઈ ગયું છે. સાકેતથી ૬, રાજગૃહથી વાયવ્યપૂર્વામાં ૪૫, સુખ્યારકના ઈશાનપૂર્વામાં ૧૦૦ કરતાં વધારે, સંકસ્તથી ૩૦ લીંગ દૂર હતું અને અગ્નિશવતી નદીના કિનારા પર આવેલ હતું.

૧૩. ઉજ્જેની - અવંતીનું મુખ્ય નગર. રાજગૃહથી ૫૦ લીંગ દૂર.

૧૪. વૈશાલી - મગધરાજાના, અને નેપાલ રાજાના પૂર્વજો - મૌર્ય અને ગુપ્તવંશી રાજા સાથે સગપણથી જોડાયેલી ચિચ્છવી જાતિની રાજધાની. વજિજયજાતિનું મુખ્ય સ્થાન. પાછળથી અજાતશત્રુએ આ જાતિને ઘરથી હટાવી પણ તદ્દન સંપૂર્ણપણે તે ભગ્ન થઈ ન હતી. તિર્હત તાલુકામાં ગંગા નદીથી ૩૫ માઈલ દૂર, રાજગૃહથી ૩૫ માઈલ દૂર હોવું જોઈએ. આની પાસે આવેલ પરામાં (ક્ષત્રિયકુંડમાં) મહાવીર જન્મેલ હતા. અહીં પ્રસ્તુત કાલથી પ્રાચીન મંદિરો હતાં.

હવે મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી જે જે ગામ, ગાદેર અને દેશમાં વિહાર કર્યો તેનાં અનુક્રમે નામ આપીશું કે જેથી કોઈપણ ગામ, ગાદેર અને દેશ ક્યાં આવેલ હતાં અને કેની કેની પાસે આવેલ હતાં તેની ખબર - મારિતી મળે.

મહાવીરના વિહારમાં આવેલાં સ્થળો :

પ્રથમ ૬૭ વર્ષનો વિહાર - કુમારગામ, કોલાકગામ, મોગકગામ, અગ્નિકગામ - મૂળ નામ વદ્ધમાનગામ, (શૂલપાણીના ઉપસર્ગ) - પ્રથમ ચોમાસું. મોગક (પૂના) - આ

ગામ વીરના પિતા સિદ્ધાર્થનું હતું. ઉત્તર ચાવાળ ગામ, શ્વેતાંબી નગરી જતાં કનકખળ આશ્રમમાં દષ્ટિવિષ સર્પને બૂઝવી પાછા ઉત્તર ચાવાળ ગામ સમીપે આવ્યા. શ્વેતાંબી નગરી, સુરભિપુર, ગંગા નદી પાસે (સુદષ્ટ નામના નાગકુમારના ઉપસર્ગ), સ્થુણાક ગામ, રાજગૃહ નગર (તેના નાલંદા પાડામાં) - ગોશાળો પ્રથમ મળ્યો, - અહીં બીજું ચોમાસું કર્યું.

કોલાકગામ, સ્વર્ણખલ નામનું સ્થાન, બ્રાહ્મણ ગ્રામ, પવકાળ ગામ, કુમાર (સંનિવેશ), ચોરાકગામ (ગોવાળિયાએ કૂવામાં નાંખ્યા), અને પૃષ્ઠચંપા નગરી, ત્રીજું ચોમાસું.

કૃતમંગળનગર, શ્રાવસ્તીનગરી, હરિદ્રુગામ (અગ્નિ ઉપસર્ગ), લાંગલગામ, આવર્ત ગામ, ચોરાકગામ, કલુંબકગામ, અનાર્ય દેશમાં - લાટદેશ, પૂર્ણકલશગામ, ભદ્રિલપુર ત્યાં ચોથું ચોમાસું.

કદલીસમાગમ ગામ, જંબુખંડ ગામ, તુંબાક ગામ, કૂપિકા ગામ (રક્ષકોનો માર), વિશાળાપુરી તરફ જતાં ગોશાળો રાજગૃહ તરફ ગયો ને પછી તે પુરીમાં આવ્યા, ગ્રામક ગામ, બિભેલક ગામ, શાલિશીર્ષ ગામ (કટપૂતના વ્યંતરીના ઉપસર્ગ), પ્રભુને લોકાવધિજ્ઞાન થયું. ભદ્રિકાપુરી, છઠ્ઠું ચોમાસું. અહીં ગોશાળો મળ્યો.

બીજાં છ વર્ષનો વિહાર - મગધ દેશમાં ૮ માસ, આલભિકા નગરી (૭મું ચોમાસું), કુંડક ગામ, બહુશાળ ગામ (શાલાચાર્યા વ્યંતરીનો નિષ્કારણ ઉપસર્ગ), લોહાર્ગલ ગામ (જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો.), પુરિમતાલ નગર, ઉષ્ણાક ગામ, રાજગૃહનગર (આઠમું ચોમાસું).

વ્રજભૂમિ, શુદ્ધ ભૂમિ, લાટ વગેરે મ્લેચ્છ દેશો, (ત્યાં નવમું ચાતુર્માસ). સિદ્ધાર્થપુર, કૂર્મગ્રામ, સિદ્ધાર્થપુર નગર, વૈશાળી નગરી, વાણિજક ગામ તરફ ચાલતાં મંદિરીકા નદી, વાણિજક ગ્રામ, (આનંદ શ્રાવક), શ્રાવસ્તી નગરી (દશમું ચોમાસું); સાનુયષ્ટિક ગ્રામ. (ભદ્રા, મહા ભદ્રા, સર્વંતો ભદ્રા પ્રતિમા ધ્યાન), દંઢ ભૂમિ નામની મ્લેચ્છભૂમિમાં પેઢાળા ગામ (મહા પ્રતિમા ધ્યાન.) - (સંગમ દેવના વીશ મહાનુ ઉપસર્ગ), વાલુક ગ્રામ, ગોકૃષ્ણ ગામ, આલભિકા નગરી, શ્વેતાંબી નગરી, શ્રાવસ્તી નગરી, કૌશાંબી નગરી, વારાણસી નગરી, રાજગૃહ નગર, મિથિલાપુરી (જનક રાજા), વિશાલી નગરી (૧૧ મું ચોમાસું) (જીર્ણશ્રેષ્ઠિ ને નવીન શ્રેષ્ઠિ - પારણું).

સુસુમારપુર (ચમરેંદ્રનો ઉત્પાત), ભોગપુરી, નંદીગ્રામ, કૌશાંબી (ચંદનબાલા), સુમંગળ ગામ, સત્ત્વેત્ર ગામ, પાલક ગામ, ચંપાનગરી (આત્માનું સ્વરૂપ બ્રાહ્મણને કહ્યું) (૧૨મું ચોમાસું); જૈભક ગામ, મેઢક ગામ, ષણ્માનિ ગામ (ગોવાળિયાના ખીલા કાનમાં), મધ્યમ અપાપા નગરી (ખીલા કાઢ્યા), જૈભક ગામ (ઋજુપાલિકા નામની મોટી નદીવાળું) સર્વ મળી ૧૨. ૧ વર્ષ ૧ પાક્ષિક ત્યાં કેવલ જ્ઞાન. અપાપા નગરી (મહાસેન વન), ૧૧ ગણધરને દીક્ષા અને ચંદનબાલા-દીક્ષા, પછી કેવલ જ્ઞાન થયા પછી ૩૦ વર્ષ -

વિહાર કરતાં રાજગૃહ નગર આવ્યા. (મેઘકુમારની દીક્ષા, નંદિષેઝની દીક્ષા).....બ્રાહ્મણ કુંડ ગામ (દિવાનંદા, ઋષભદત્તે લીધેલ દીક્ષા.).....ક્ષત્રિયકુંડ -

જમાઈ જમાલિએ ૫૦૦ ક્ષત્રિ સાથે, અને પુત્રી પ્રિયદર્શનાએ ૧૦૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે દીક્ષા લીધી. શ્રાવસ્તી નગરી - (જમાલિની ભિન્નતા પ્રભુના કેવલ જ્ઞાન પછી ૧૨ વર્ષે)...ચંપાનગરી, કૌશાંબી, (૧ બ્રાહ્મણ, ને ૪૯૯ ચોરે દીક્ષા લીધી, મૃગાવતી રાણી તથા ચંડપ્રદ્યોત રાજાની અંગારવતી વગેરે ૮ સ્ત્રીઓએ લીધેલી દીક્ષા.) વાણિજક ગ્રામનું કોણાક નામનું પરું - આનંદ શ્રાવક, ચંપાનગરી - કાલદેવ શ્રાવક, કાશી - ચુલની પિતા શ્રાવક, સુરા દેવ શ્રાવક, આલમિકા નગરી - યુદ્ધશત્તિક શ્રાવક, કાંપીલ્યપુર - કુંડગોળિક ગૃહસ્થશ્રાવક, પૌલાશપુર - શબ્દાલ પુત્ર શ્રાવક, રાજગૃહ-મહાશતક શ્રાવક, શ્રાવસ્તીપુરી - નંદિનીપિતા શ્રાવક, લાંતક-પિતા શ્રાવક, કૌશાંબી નગરી, -સૂર્યચંદ્ર વિમાન અવતંરણ, મૃગાવતીનું કેવલજ્ઞાન, ચંદનાને કેવલજ્ઞાન, શ્રાવસ્તી નગરી - ગોશાળાનું મૃત્યુ, મેંદેક, પોતનપુર, રાજગૃહ - પ્રસન્નચંદ્રને કેવલજ્ઞાન, પૃષ્ઠચંપા નગરી - રાજા સાલ અને યુવરાજ મહાસાલની દીક્ષા, ચંપા પુરી - સાલ, મહાસાલ, ગાગલી અને ગાગલીના માતાપિતા યશોમતી અને પિઠરને કેવલજ્ઞાન, દશાર્ણ નગર - રાજા દશાર્ણભદ્રની દીક્ષા, રાજગૃહ પાસે વૈભારગિરિ - ધનાશાલિભદ્રની દીક્ષા - શૈલિણ્ય ચોરની દીક્ષા, શ્રેણિક ને ચંડપ્રદ્યોત; મરૂમંડળ - ઉદાયન રાજાને દીક્ષા, રાજગૃહ, અપાપા - ત્યાંના રાજા હસ્તિપાળની દીક્ષા, ૧૬ પહોર પ્રભુની દેશના - નિર્વાણ-દીપોત્સવી (કાર્તિક અને આપણા આસો વદી અમાવાસ્યાને દિને રાત્રિએ વિ. સંવત ૪૭૦ પહેલાં), ત્યારથી દિવાળી પર્વની ઉત્પત્તિ.

વીરે કેવલજ્ઞાન થયા પછીનાં ત્રીશ વર્ષોમાં ૧૨ ચોમાસાં રાજગૃહમાં, ૧૧ વિશાલામાં, ૬ મિથિલામાં, અને છેલ્લું પાવાપુરીમાં એમ ત્રીશ ચોમાસાં કર્યાં.

૩. ભારતની સામાજિક સ્થિતિ

જ્યારે બુદ્ધનો અને મહાવીરનો જન્મ થયો ત્યારે ભારતવર્ષ વૈદિકધર્મથી ઉદ્ભવેલ વિષમતાએ પીડાતું હતું, પૃથ્વી ઉપર અનેક પ્રકારની જે સામાજિક વિષમતા ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેમાં ભારતવર્ષની ઈ.સ. પૂર્વ ૭મા સૈકામાંની વર્ણવિષમતા જેવું મહાન દુઃખ કોઈપણ સમાજમાં ક્યારેય પ્રચાર પામ્યું નથી. આ સંબંધમાં બંગાલી વિદ્વાન બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે સુંદર ભાષામાં જણાવ્યું છે :

“બીજી જાતિ સંજોગાનુસાર પ્રાણદંડની સજાને લાયક ઠરે પરંતુ બ્રાહ્મણોએ સેંકડો અપરાધ કર્યા હોય તોપણ તેઓ આ સજા માટે એક અપવાદરૂપ જ ગણાય.”

“બ્રાહ્મણ તમારું સર્વ રીતે અનિષ્ટ કરી શકે, પરંતુ તમારાથી બ્રાહ્મણનું લેશ પણ અનિષ્ટ થઈ શકે નહિ.”

બ્રાહ્મણને પગે પડી તેની ચરણરજ તમે મસ્તકે ચડાવો પરંતુ શૂદ્રને તો તમારાથી અડકાય જ નહિ. તેનો સ્પર્શ થયેલ પાણી પણ ઉપયોગમાં ન લેવાય. આ પૃથ્વી ઉપરના કોઈ પણ સુખનો તેને અધિકાર નહીં. તેણે તો માત્ર નીચ વૃત્તિનું અવલંબન કરવું. જિંદગાનીનું જીવન જે વિદ્યા તેનો પણ તેને અધિકાર નહીં. તેને શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું બંધન હોવા છતાં શાસ્ત્ર એ શું ચીજ છે તે જાણવા જોવાનો પણ તેને અધિકાર નહીં. તેની પરલોકની ગતિ તે બ્રાહ્મણના હાથમાં - બ્રાહ્મણ કહે તેમ કરવાથી તેને પરલોકમાં

ગતિ મળે, પરંતુ શૂદ્રનું તેવું દાન ગ્રહણ કરવાથી પણ બ્રાહ્મણ પતિત થાય. બ્રાહ્મણની સેવા કરવાથી જ તેને મોક્ષ મળે. જોકે શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણ બન્ને મનુષ્ય જ છે. જૂના વખતમાં યુરોપમાં એક ધનવાન અને એક કેદી વચ્ચે જે તફાવત રહેતો તે પણ આના જેટલો ભયંકર ન હતો. અત્યારે પણ ભારતવાસીઓ કોઈ મહાન તફાવત દર્શાવતાં કહે છે કે “ઢેડ-બ્રાહ્મણ જેટલો તફાવત.”

આ મહાન જ્ઞાતિભેદને લીધે ભારતવર્ષ અવનતિને રસ્તે ચડેલ હતું. સર્વ પ્રકારની ઉત્તતિનું મૂળ જ્ઞાનોત્તતિ છે. પશુઓની માફક ઈંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું પૃથ્વી ઉપર એવું કોઈ સુખ નથી કે જેનું મૂળ જ્ઞાનોત્તતિ ન હોય. જ્ઞાતિભેદને લીધે જ્ઞાનોત્તતિનો રસ્તો બંધ થયો. શૂદ્ર જ્ઞાનનો અધિકારી નહીં. તેનો એકલો અધિકારી માત્ર બ્રાહ્મણ જ. ભારતવર્ષની વસ્તીનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ સિવાયના લોકનો હતો તેથી લોકોનો મોટો ભાગ મૂર્ખ રહ્યો. જરા ખ્યાલ કરો કે ઈંગ્લેંડમાં જો એ પ્રમાણે થયું હોત તો રસલ, કાવેન્ડીશ, સ્ટેનલી વગેરે કેટલાંક મુકરર કુટુંબ સિવાય બીજાં માણસ વિદ્યાની આલોચના ન કરી શક્યાં હોત અને તી ‘ઈંગ્લેંડની આજની સભ્યતા ક્યાંથી આવત ? કવિ, દાર્શનિક, વિજ્ઞાનીઓની વાત બાજુએ રહી. વોટ, સ્ટીવન્સન આર્ક્રાઇટ વગેરે ક્યાં રહેત ? ભારતવર્ષમાં તેવું જ બન્યું છે એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાની ચર્ચાનો એકલો અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો તે પણ વર્ણવિષમ્યના દોષથી ખરાબ પરિણામે પહોંચ્યો. તમામ વર્ણના પ્રભુ બની તેમણે વિદ્યાને એ પ્રભુત્વરક્ષિણી રૂપે રાખી લીધી. જે વિદ્યાની આલોચના કરવાથી તેમનું એ પ્રભુત્વ સ્થાયી રહે, તેનો વિસ્તાર થાય. બીજી જ્ઞાતિઓ વધારે માથું નમાવી બ્રાહ્મણના પદની રજને આ જન્મના સારભૂત ગણે એવી નીતિ તેમણે ધારણ કરી. વિશેષ યાગયજ્ઞ સજ્ઞાં, વિશેષ મંત્ર, દાન, દક્ષિણા, પ્રાયશ્ચિત્ત વધાર્યાં, દેવતાઓના મહિમાપૂર્ણ મિથ્યા ઇતિહાસ કલ્પી તેને અપ્સરાઓનાં નૂપુરમાંથી નીકળતા મધુર સ્વર જેવી મિષ્ટ આર્યભાષામાં રચી ભારતવાસીઓની મૂર્ખતા વિશેષ મજબૂત બંધનોથી બાંધી રાખી. દર્શન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ બધાં શું જરૂરનાં છે ! તે તરફ લક્ષ ન દેવું, પરંતુ અમુક બ્રાહ્મણ ગ્રંથનો વિસ્તાર વધારવો - નવાં ઉપનિષદોનો પ્રચાર કરવો, બ્રાહ્મણ ઉપર બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ ઉપર ઉપનિષદ, આરણ્યક ઉપર આરણ્યક, સૂત્ર ઉપર સૂત્ર, તે ઉપર ભાષ્ય. તેની ટીકા, ટીકાની પણ ટીકા, તેનાં ભાષ્ય અ પ્રમાણે અનંત શ્રેણી ચણવી એવા ધર્મના અનેક ગ્રંથોથી ભારતવર્ષને ભરી દીધું.

આવી પરિસ્થિતિમાં લોકો ખેદયુક્ત, વિહ્વળ અને શંકિત બન્યાં. બધાં કર્મમાં બ્રાહ્મણોએ પાપ લાખ્યું; એ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કઠણ. ત્યારે શું બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી વર્ણના લોકને પાપને લીધે મુક્તિ ન મળે ? પારલૌકિક સુખ એટલું બધું દુર્લભ ? ક્યાં જવું ? શું કરવું ? ધર્મશાસ્ત્રની આવી મુશ્કેલીમાં કોણ ઉદ્ધાર કરશે ? સર્વ સુખથી વિમુખ રાખનાર બ્રાહ્મણોથી કોણ બચાવશે ? ભારતવાસીઓને જીવિતદાન કોણ આપશે ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપવા માટે વિશુદ્ધાત્મા મહાવીર અને શાક્યસિંહે અનંત કાળ લગી સ્થાયી મહિમા વિસ્તાર પામે તેમ ભારતકાશ ઉપર ઉદય પામી આકાશ ભેદી નાંખે તેવા મહાન અવાજે ગર્જના કરી કે “એ ઉદ્ધાર હું કરીશ. તમારા ઉદ્ધાર

માટે જે બીજમંત્ર હું આપું છું તેની તમે સાધના કરો. તમે સર્વે સમાન છો. બ્રાહ્મણ-શૂદ્ર સરખા જ છે. મનુષ્ય માત્ર સમાન છે. બધાં પાપી છે અને બધાનો ઉદ્ધાર સદાચરણ વડે જ છે. જાતિભેદ મિથ્યા છે. કોણ રાજા ? કોણ પ્રજા ? બધું ખોટું છે. એકમાત્ર ધર્મ જ સત્ય છે. મિથ્યાનો ત્યાગ કરી માત્ર સત્યધર્મનું જ પાલન કરો.”

માનવસમાજ જ્યારે વૈષમ્યના અગ્નિમય તવામાં બળતો હોય છે, ત્યારે સ્વર્ગમાંથી સામ્યનો સુશીતળ વરસાદ વરસે છે. વૈષમ્યના દારુણ વિષપાનથી જ્યારે વ્યક્તિગત જીવન, સામાજિક જીવન, રાજનૈતિક જીવન મૃત્યુમુખે પડે છે ત્યારે સામ્યવાદીઓ સુવેદની માફક આવી અમોઘ ઔષધ આપે છે. ભીષણ વૈષમ્યના હળાહળ ઝેરથી ભારતીય વર્ણાશ્રમ, ધર્મ, સમાજ તે વખતે કેવી રીતે વિષાસક્ત થયેલ તે બાબુ બંકિમચંદ્ર સજીવ ભાષામાં આ પ્રમાણે દર્શાવે છે : “બીજી ત્રણ વર્ણોની અનુત્પત્તિથી વર્ણગત ધોર વૈષમ્યમાં પહેલાં તો બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ વધવા માંડ્યું. બીજા વર્ણોની માનસિક શક્તિને નુકસાન પહોંચવાથી તેમનું ચિત્ત ઉપધર્મ તરફ વિશેષ વશીભૂત થવા લાગ્યું. દૌર્બલ્યથી જ ભય વધે છે. ઉપધર્મ એ ભયથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ સંસાર બળવાન પરંતુ અનિષ્ટકારક દેવતાઓથી ભરાયેલ છે તેવો વિશ્વાસ એ જ ઉપધર્મ; તેથી બીજા પણ વર્ણ માનસિક શક્તિથી હીન થવાથી વિશેષ ઉપધર્મપીડિત થયા. ઉપધર્મના યાજક પણ બ્રાહ્મણો જ હતા તેથી તેમનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું. વૈષમ્ય પણ વધ્યું. બ્રાહ્મણો માત્ર શાસ્ત્રજાળ, ભવવ્યવસ્થા વગેરેનો વિસ્તાર કરી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રને બાંધવા લાગ્યા. માખીઓ પકડાઈ ગઈ. તેમનામાં ઊડવાની શક્તિ નહોતી તોપણ કરોળિયાની જાળ ખૂટે તેમ ન હતી. વિદ્વાનનો તોટો ન હતો. એક તરફ રાજ્ય-શાસનપ્રણાલી, દંડવિધિ, સંધિ, વિગ્રહ, વગેરેથી તે આચમન, શયન, વસન, ગમન, કથોપકથન, હાસ્ય-રુદન એ સર્વ બ્રાહ્મણોએ રચેલા વિધિપૂર્વક નિયમિત થવા લાગ્યાં. અમે જેમ કહીએ તેમ સૂવું, ખાવું, બેસવું, ચાલવું, બોલવું, હસવું, રોવું તેમજ તમારા જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી અમારી વ્યવસ્થાથી વિલંબિતપણે થઈ શકે નહીં. અને જો થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અમને દક્ષણ આપો. આવી રીતની જાળ બનાવી પાથરી. પરંતુ મનુષ્ય બીજાઓને ભ્રાંતિમાં નાંખતાં પોતે જ ભ્રાંત થઈ જાય છે, કેમકે ભ્રાંતિની આલોચના કર્યા કરવાથી ભ્રાંતિનો અભ્યાસ થઈ જાય છે; જે ઉપર બીજાને વિશ્વાસ બેસાડવા માગીએ છીએ તે વિશ્વાસ દર્શાવતાં ખરો વિશ્વાસ ઓછો થતો જાય છે. જે જાળ વડે બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષને બાંધ્યો તેમાં તેઓ પણ ફસાયા. ઘણાં અસલી પ્રમાણો દ્વારા સાબિત થયું છે કે મનુષ્યની સ્વેચ્છાનુવર્તિતાને પ્રયોજન ઉપરાંત માની લેવાથી સમાજની અવનતિ થાય છે. હિંદુ સમાજની અવનતિનાં બીજાં જેટલાં કારણ બતાવ્યાં છે તેમાં આ મુખ્ય મનાય છે - હજી સુધી જાજીવલ્યમાન છે. તેમાં ફસાવનાર તેમજ ફસાનાર બંને સમાન ફળભોગી બને છે. આવી બધી જાળમાં જડાઈ રહેવાથી બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ-સ્ફૂર્તિનો લોપ થયો, અને જે બ્રાહ્મણોએ રમાયણ-મહાભારત-પાણિની વ્યાકરણ-સાંખ્ય દર્શન વગેરે બનાવ્યાં હતાં, તેઓ વાસવદત્તા કાદંબરી વગેરે રચી પોતાનું ગૌરવ માનવા લાગ્યા. છેવટ છેવટ તે શક્તિ પણ ગઈ. બ્રાહ્મણોનું માનવીક્ષેત્ર મરુભૂમિ બન્યું.” બંકિમચંદ્રે ઉદ્દીપનાપૂર્ણ ભાષામાં વ્યાકરણના સંક્ષિપ્ત સૂત્રની માફક

બ્રાહ્મણોની અધઃપતનની જે કહાણી વર્ણવી છે તે સત્ય ભાસે છે. બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ સિવાયની જે બીજી જાતિઓને જાતિભેદ, ધર્મભેદ, અને કર્મભેદની દુર્ભેદ શાસ્ત્રજાળમાં બાંધી જેવા પ્રવૃત્ત થયા હતા તેવા જ સ્વરચિત જાળમાં છેવટે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો સહિત બંધાઈ જઈ પોતાનાં કર્મફળ ભોગવવા લાગ્યા. પોતે જ ખોટલી ખાઈમાં ડૂબી ગયા.

[કોઈ પણ વાત બીજાને સમજાવવા માટે ક્યારેક થોડીક અતિશયોક્તિ કરવી પડે છે. બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ, વર્ણવ્યવસ્થાનાં દૂષણો વગેરે બધું કબૂલતાં પણ બ્રાહ્મણોનો ય અંતરાત્મા જાગ્યો અને તેમણે પણ વૈદિક ધર્મનાં દૂષણો સામે પડકાર ફેંક્યો એમ માનવા માટે પૂરતા પુરાવા છે. ઉપનિષદોમાં જ ઋગ્વેદાદિને અપરા વિદ્યાની કક્ષાએ મૂક્યા છે, અને આત્મજ્ઞાન એ જ પરા વિદ્યા એમ કહ્યું છે. બુદ્ધમહાવીરના અનુયાયીઓમાં ઘણા બ્રાહ્મણો હતા તેમાં તો શંકા છે જ નહીં. બ્રાહ્મણ કવિઓએ જ વિદૂષકના પાત્રમાં 'મહાબ્રાહ્મણ'નો ઉપાદ્રસ કર્યો છે. વર્ણવ્યવસ્થા અને તેને જકડી રાખતા નિયમોની અસર બૌદ્ધ અને જૈન મંડળોમાં તદ્દન નહીં જ હોય એવું પણ નથી. છતાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વર્ણવ્યવસ્થા તેમ ભારતમાં વર્ણવ્યવસ્થા દૂષણયુક્ત રહી તેમાં ના પાડી શકાય તેમ નથી. જોકે તેને કારણે વર્ણોની અંદર લગ્નાદિ વ્યવહાર નહીં જ થતા હોય એમ પણ નથી.]

૪. ભારતની ધર્મભાવના

“Read the history of the past, and one fact would come out before you plainly and clearly, not only in India, but in all the past great civilizations. When you study a great civilization whether it be that of Egypt, China, Persia, Greece, or Rome, you will find that in the palmiest days of that Civilization, religion was the guiding force of the State. When were the days when India was mightiest, when her thrones were most secure, when her people were most intelligent, when her manufactures and arts and industries and commerces flourished, when her sailors were known in far distant lands, and the products of her artizans covered the face of the world? It was in the days when religion was more cherished than wealth, in the days when the Rajas would bow before the Rishis that instructed them.”

ભાવાર્થ—“ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વાંચશો તો એમાં એક વાત તમને સ્પષ્ટ નજરે પડશે - અને તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના જ નહિ પણ સર્વ દેશના સુધારામાં. ઇજિપ્ત, ચીન, ઈરાન, ગ્રીસ, રોમ - ગમે તે દેશનો સુધારો લેશો તો એમાં તમને જણાશે કે સુધારાના પૂર્ણ જાહોજલાલીના દિવસોમાં ધર્મ એ રાજ્યને ધોરનારી શક્તિ હતી. જે દિવસોમાં હિન્દુસ્તાન પ્રબળમાં પ્રબળ હતું, એનાં રાજ્યાસનો સુસ્થિર હતાં, એના લોકો બુદ્ધિમાં પ્રથમ સ્થાને હતા, એની બનાવટ, એના હુન્નરો, એની કારીગરીઓ, એના ઉદ્યોગો અને

એના ખલાસીઓ દૂર દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતા, અને હિન્દુસ્તાનની કાસીગરીની ચીજો પૃથ્વીને છાઈ રહી હતી એ દિવસો ક્યા ? એ એ જ દિવસો કે જ્યારે દ્રવ્ય કરતાં ધર્મ વધારે વહાલો હતો, રાજા કરતાં જ્ઞાની મોટો ગણાતો, અને રાજાઓ ઋષિઓને ગુરુ કરીને નમતા.”

—મિસિસ એની બેસંટ

મહાવીરનો જન્મ થયા પહેલાં બ્રાહ્મણના ચાર વેદ, નિઘંટુ, અને ઇતિહાસ (કદાચ પુરાણો - અલબત્ત હાલ ગણાતાં પુરાણોમાંનાં કેટલાંક પુરાણ) વિદ્યમાન હતાં એવું કલ્પસૂત્રમાંથી માલૂમ પડે છે, કારણકે જ્યારે દેવાનંદના ગર્ભમાં મહાવીર આવ્યા ત્યારે તેણીને જે ઉત્તમ સ્વપ્નાં આવ્યાં હતાં તેનાં ફલ જ્યારે પોતાના પતિને પૂછવામાં આવ્યાં હતાં ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે ‘પુત્ર આવશે. તે ઉક્ત વેદ, આદિમાં નિપુણ થશે.’

ચાર વેદનાં નામ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ છે. આ સમયમાં બ્રાહ્મણોના જુદાજુદા અભિપ્રાયો હતા, તે દૂર રાખીને ઋગ્વેદ સંબંધી બોલીએ તો તેમાં જે વિચિત્ર અને રસપ્રદ માન્યતાઓ આપેલી છે, તેની ઘણી થોડી અસર જનસમાજ પર હતી. તેની અંદર જે દેવતાઓ - પૃથ્વી, પૂષ્પ, આદિત્ય, ચંદ્ર આદિનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં અગ્નિ, સોમ, વજ્રનો વધારો કરવામાં આવ્યો તેથી જૂના દેવતાઓનું પ્રાધાન્ય ઘટી ગયું. યજ્ઞની વિધિ અને મંત્રમાં રહેલ જાદુ ગૃહસ્થવર્ગને અપ્રિય થઈ પડ્યો, કારણકે તેમાં ગૂંચવાણી અને ખર્ચ બહુ રહેતાં હતાં. એવી ઘણી માન્યતાઓ કે જે આર્યલોકમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી તે પણ વેદમાં જણાવેલી નથી. તેનાં ત્રણ પ્રમાણ છે.

(૧) બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રથમના ત્રણ વેદનાં નામ આપેલ છે, પણ ચોથા અથર્વ વેદનું નામ ક્યાંય પણ દર્શાવેલું નથી. (આમ પ્રો. રૂડાઈસ ડેવિડ્સ કહે છે.) આથી એમ જણાય છે કે તેમાં આપેલ મંત્રોનો સંગ્રહ ચમત્કારિક અસર કરવામાં ઉપયોગ કરવા અર્થે બૌદ્ધ ધર્મ ઉદ્ભવ્યો તે પહેલાં ઘણા વખતથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તે સમયની પહેલાં તુરત જ વેદ તરીકે યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણ અધ્વર્યુએ [ઋત્યજે] સ્વીકાર્યો હતો - પ્રથમના ત્રણ વેદ કરતાં જોકે ઊતરતો, પણ વેદ એ નામથી સ્વીકાર્યો હતો.

[બ્રાહ્મણ કે વૈદિક સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ ‘વેદત્રયી’ શબ્દ મળે છે જેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદનો નિર્દેશ છે. અથર્વવેદ ઋગ્વેદ જેટલો જ પ્રાચીન છે એમ માનવા માટે કારણ છે. તેમ છતાં દેવતાઓની સ્તુતિ ઉપરાંત અભિચાર, ઔષધિઓ વગેરે અંગે મંત્રો છે તેથી શક્ય છે કે વેદ તરીકે તેને સ્થાન આપવામાં સંકોચ થતો હશે, જોકે ચાર વેદમાં તો તેને સ્થાન મળ્યું જ છે. આર્યેતર લોકોના વિચારોની અસર ઉપનિષદો તેમજ ભારતીય દાર્શનિક વિચારો તેમજ વેદમાં ઘણાને જણાય છે અને હશે જ કારણકે લોકો વ્યવહારમાં જે આશ્વાસનરૂપ લાગે એ અપનાવી લે અને તેવા ઘણા લોકો હોય તો મૂળ પ્રવાહને પણ તેનો સ્વીકાર કરવો પડે.]

(૨) મહાભારતમાં એવા કયા ધાર્મિક વિચારો છે કે જે ઈ.સ. પૂર્વે ૭મા સૈકામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તે બરાબર જાણી શકાતું નથી; કારણકે તે મહાકાવ્ય બે કે

ત્રણ વખત નહિ તો પણ એક વખત તો, પછીના બ્રાહ્મણ ઉપદેશકોને હાથે વિસ્તૃત ફેરફારને પામેલ છે, તેમાં કોઈ જાતનો શક નથી. આ ફેરફાર કરવાનું કારણ એ હતું કે બ્રાહ્મણોએ જાણ્યું કે જે વિચારો પોતાને સંમત અને પોતાનામાં પ્રચલિત નહોતા તે વિચારોએ લોકો પર એટલું બધું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું કે તેમની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ હતું નહીં. તે મહાકાવ્યને આથી નવીન સ્વરૂપમાં મૂકવામાં બે મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ. ૧. બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા - અન્ય વર્ગોથી ઉચ્ચતા દર્શાવવી; કારણકે તેમની વિરુદ્ધ પડેલા બૌદ્ધ અને જૈનોના ઉપદેશ ઘણી જ લોકપ્રિયતા પામ્યા હતા તેથી તે ઉચ્ચતા જોખમમાં આવી પડી હતી. ૨. જે કેટલાક લોકપ્રિય સંપ્રદાયો અને માન્યતાઓ પ્રત્યે લોકો પરમ આદર દાખવતા હતા તેની સાથે બ્રાહ્મણોની સહાનુભૂતિ છે અને તેમણે તેને ગ્રહણ પણ કરેલ છે એવું બતાવવું. ગમે તેમ પણ તે કાવ્યમાં વેદના સાહિત્યમાં બિલકુલ ન જણાતી એવી માન્યતાઓ પૂર જોશમાં જોવામાં આવે છે. આની સાથે વિશેષ પ્રમાણ આ માટે પુરાવો આપવા માટે એ છે કે જે માન્યતાઓ વેદના સાહિત્યમાં નહોતી તે આર્ય અને અર્ધ આર્ય લોકોમાં પ્રચલિત હતી એટલું જ નહિ પણ ઘર કરી રહી હતી. (હમણાં જ મહાભારતના ભીષ્મપર્વનો ભાગ - નામે ભગવદ્ગીતા મૂળ સ્વરૂપમાં એટલે ૭૦૦ શ્લોકના ૭૦ શ્લોકમાં જાવા બેટ પાસેના બલિટાપુમાંથી મળી આવેલ છે. જુઓ મોડર્ન રિવ્યુ, જુલાઈ ૧૯૧૪. આ પરથી મહાન ફેરફાર મહાભારતમાં થયો છે એ સ્પષ્ટ જણાશે.)

(૩) બૌદ્ધની ને જૈનની માન્યતા દૂર રાખીએ, પણ તે સિવાયનાની માન્યતા કે જેનું કંઈ વર્ણન બૌદ્ધ અને જૈન સૂત્રોમાં આપેલ છે, તે માન્યતાઓ આ સમયે (શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધના વખતમાં) પ્રચલિત હતી. આ સર્વનો સંગ્રહ કરવામાં નથી આવ્યો છતાં તેમાંની કેટલીક સંબંધે ઉતારો કરી શકીશું.

બુદ્ધના સંવાદમાં શીલ સંબંધી વિષયમાં આ વાત આવે છે :

(અ) ‘કેટલાક સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો પોતાની આજીવિકા શ્રાવક વર્ગે આપેલ ખોરાક ઉપર કરે છે તે યુક્તિબાજ, ધન માટે પવિત્ર શબ્દોને મિથ્યા કરનાર, નિમિત્તક, જાદુગર, અને હમેશાં ધન ભેગું કરવા મથનાર હોવાથી ગૌતમ શ્રમણ આવા પ્રપંચ અને મિથ્યા જાળથી મુક્ત રહે છે.’

(બ) આ પછી બીજી ‘અધમ કળાઓ’ બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતી તેનું ટિપ્પણ આપે છે. જેવી કે સામુદ્રિક, નક્ષત્ર ને ગ્રહ પરથી ફળ જોઈ આપવાની વિદ્યા, શકુન ઉપરથી ભવિષ્યકથન, વસ્ત્ર પર ઊંઘર તેને કરડી ખાય ત્યારે જે આકૃતિઓ રહે તે પરથી ભવિષ્યનો વર્તારો, અગ્નિના યજ્ઞ, જુદાજુદા દેવોને બલિદાન, વાસ્તુશાસ્ત્ર, મંત્રોચ્ચાર, નાગને વશ કરવાની કળા, બીજાં પશુપંખીને વશ કરવાની કળા, જ્યોતિષ, ભૂત પિશાચ કાઢવા, દેવોનું કન્યા મારફત ને અરીસા મારફત આહ્વાન કરી તેમની પાસેથી જાણી લેવું, દેવો સમક્ષ વ્રત લેવરાવવાં, શ્રી દેવીનું આહ્વાન કરવું વગેરે નીચ કળાઓ વિદ્યમાન હતી.

વેદમાં મુખ્યત્વે ઈંદ્ર, અગ્નિ, સોમ અને વરુણને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી, દ્યૌઃ વગેરે દેવતાને ગૌણ કરવામાં આવ્યા હતા. અને

પાછળના સાથે શ્રી દેવીનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ સિવાય ગંધર્વ, નાગ, ગરુડ, વૃક્ષમાં વસતાં ભૂતો વગેરે દેવોનું અસ્તિત્વ હતું.

વેદમાં જ્યાં ત્યાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને લઈ તેની પૂજા કરવામાં આવી છે. ઈશાન - ભયંકર શિવરૂપ, સોમ, વરુણ, પ્રજાપતિ ને બ્રહ્મા એ બધા શક્તના સહયોગી જાણાવ્યા છે, અને બીજા અગ્નિ, વાયુ, વરુણ, વિષ્ણુ, પર્જન્ય, ઘૌઃ, મિત્ર, સવિત્ર, પૂષ્પ, આદિત્યાઃ, અશ્વિનૌ, મરુતઃ, અદિતિ, દિતિ આદિ જાણાવ્યા છે. આમાંના બૌદ્ધગ્રંથોમાં અગ્નિ, વાયુ, વરુણ, પછી નાગરાજ, વિષ્ણુ, પર્જન્ય એ દર્શાવેલા છે.

બ્રાહ્મણની યજ્ઞવિધિ :

‘બ્રાહ્મણોના દેવો સંબંધીનું શાસ્ત્ર એવું છે કે તેના જેવું વધારે કૂર અને વધારે ભૌતિક કોઈપણને કલ્પવું એ મુશ્કેલ છે. ત્યારપછી રૂઢિથી વિચારો ધીમેધીમે સુધરતા ગયા અને નીતિનું સ્વરૂપ પકડતા ગયા, એ વાત બતાવી આપે છે કે જંગલીપણું અગાઉ વાસ્તવિકપણે વિદ્યમાન હતું.

નીતિને આ શાસ્ત્રમાં સ્થાન નથી. જે યજ્ઞ મનુષ્યના દેવો સાથેના સંબંધને નિયમમાં રાખે છે એ માત્ર યાત્રિક કાર્ય છે કે જે પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી કાર્ય કરે છે, અને તે કુદરતના હૃદયમાં ગુમ રહેલ છે તે બ્રાહ્મણની જાદુઈ કળાથી શક્ત બહાર લાવવામાં આવે છે.’

આમ મહાન કેંચ પંડિત નામે સીલ્વનલેવી પૂર્વના ધર્મસાહિત્યનો અભ્યાસ કરી કથે છે.

દેવોની પોતાની ઉત્તમતા, સ્વર્ગમાં તેઓનું સ્થાન - એ સર્વ માટે તેઓએ પૂર્વે જૂના દેવોની યજ્ઞથી પૂજા કરી તેને લઈને જ છે એમ બ્રાહ્મણોનું કથન હતું, અને દેવતાઓ તેના પ્રતિસ્પર્ધી અસુરો સ્વર્ગના દ્વાર પર હુમલો કરે નહિ તે માટે યજ્ઞ કરી તેમને હરાવી દેતા.

[સામગાન કરે તે ઉદ્ગાતા. હોતા દેવોનું આહ્વાન કરે છે અને અગ્નિ દેવી હોતા માનવામાં આવે છે. કારણકે તે મનુષ્ય અને દેવો વચ્ચેની કડી છે, દેવોને બોલાવી લાવનાર છે, મંત્રોનો પાઠ કરે છે.]

યજ્ઞમાં ઘણું કરી મંદિર ન હતું, તેમ પ્રતિમા ન હતી, પણ વેદી રાખવામાં આવતી. આ ક્રિયામાં અનેક બ્રાહ્મણોની જરૂર પડતી. મંત્ર બોલનાર ઉદ્ગાતા, બલિ આપનાર હોતા, ક્રિયા કરનાર અધ્વર્યુ એ મુખ્ય હોય છે, જ્યારે બીજા વેદિ બનાવવાનું, હોમવાના મેધ્ય જીવનો વધ કરવાનું અને એવું બીજું કાર્ય કરતા. આ ક્રિયા માટે વર્ણી બ્રાહ્મણો ઘણું ધન ફી તરીકે માગતા, અને તે માટે વસ્ત્ર, ગાયો, અશ્વ અથવા સુવર્ણ લેતા. આથી ભૌતિક ઇચ્છિતાર્થ મેળવવા માટે યજ્ઞ એ ઉત્તમ માર્ગ છે એવું તેમણે જાહેર કર્યું હતું; અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે તપસૂનો ઉપદેશ બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો. આ તપશ્ચર્યા અરણ્યમાં જઈ દેહને દમવામાં-પીડવામાં સમાઈ જતી હતી. આથી તપસીનાં ઝુંડેઝુંડ આ વખતે માલૂમ પડતાં હતાં. આ તપસીમાં પણ જીવહિંસા

દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. (જુઓ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત મહાવીરચરિત્ર. પૃ.૧૬૧).

ઐતરેય ઉપનિષદ્ ૧૧-૬-૪માં જણાવેલ છે કે :

“સ્વર્ગ વાયુ પર, વાયુ પૃથ્વી પર, પૃથ્વી જલ પર, જલ સત્ય પર અને સત્ય ગુપ્ત મંત્ર પર (યજ્ઞ વિધિ પર) અને યજ્ઞ વિધિ તપસ્સુ પર સ્થાપિત થયેલ છે.”

(તાપસ માટે ‘મહાવીરચરિત્ર’માં તાપસ પૃ.૩૨, તાપસી પૃ.૧૨૭, વૈશિકાયન તાપસ પૃ.૭૧-૭૩, સેનક તાપસ પૃ.૧૧૭ જુઓ અને સારખાવો.)

ભિક્ષા :

તાત્ત્વિક અને નૈતિક બાજુથી જોઈએ તો જૈન અને બૌદ્ધ બંને હિલચાલ સ્વાભાવિક રીતે ઊભી થઈ હતી. બ્રાહ્મણોના વિદ્યાર્થીઓ ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરતા જણાવવામાં આવે છે. આ રીત જૈન અને બૌદ્ધ સાધુઓમાં પ્રચલિત હતી અને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો તે પહેલાં પરિવ્રાજકો(બ્રમણશીલ ઉપદેશકો)માં ભિક્ષાની રીત પ્રચલિત હતી. તેઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતા અને તાત્ત્વિક તેમજ ધાર્મિક પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચલાવતા. આમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને દાખલ થઈ શકતાં હતાં. અને તેમને વિચાર અને ઉચ્ચારની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી. આથી અને જૈન ધર્મના ભિક્ષા વ્રત આદિથી બૌદ્ધ ધર્મને વધુ વેગ મળ્યો હોય એમ ગણી શકાશે; કારણકે જૈન ધર્મ બૌદ્ધથી પ્રાચીન સિદ્ધ થયો છે. (પરિવ્રાજક સંબંધે જુઓ - ઉત્પલ, અંબડ વગેરે પરિવ્રાજક. મહાવીરચરિત્ર પૃ. ૩૩, ૩૯, ૨૧૦.)

આશ્રમોની સંસ્થા બ્રાહ્મણોએ જૈન પરથી અને બૌદ્ધના નવીન વિચારના ઉદ્ભવથી પાછળથી કાઢી છે કે જેમાં છેલ્લા આશ્રમ - સંન્યસ્તાશ્રમ પ્રથમના ત્રણ વગર - બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં ગયા વગર સ્વીકારી શકાય નહીં એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો હતો. આથી બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે એ પુરવાર કરવાનો હિંમતભર્યો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો અને જો તેમાં વિજય મળ્યો હોત, તો બૌદ્ધની હિલચાલ ભાંગી પડત, પરંતુ તેમ થયું નહીં અને તે નિયમ ફલશૂન્ય - નિરર્થક જ આ સમયમાં પડી રહ્યો. આ કથન માટે ઐતિહાસિક પુરાવો પુષ્કલ છે એમ ડૉ. રૂઢાઇસ ડેવિડના ‘બુદ્ધના સંવાદો’ Dialogues of Buddha 1 જોવાથી જણાશે.

આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે બ્રાહ્મણોની આશ્રમવ્યવસ્થા - બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમ પાછળથી થયેલ છે.

[બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ તેમજ સંન્યસ્તાશ્રમનાં પ્રમાણ તો ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે, જોકે જ્યારે વૈરાગ્ય જન્મે ત્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકાય એ વિચાર પાછળનો લાગે છે. આ આશ્રમવ્યવસ્થાનું પાલન ગુસ્ત રીતે થતું હતું, એમ માનવાને કારણ નથી.]

આત્મા :

આત્માના સંબંધમાં ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ માન્યતા હતી કે તે દરેક મનુષ્યશરીરમાં રહેલ છે અને તે જીવન અને ગતિની પ્રતીતિ કરાવી શકે છે. જીવતા શરીરમાં તેની સામાન્ય સ્થિતિમાં આત્મા હૃદયની અંદરના એક ખાલી ભાગમાં રહે

છે. (જુઓ બૃહદ. ઉપનિષદ્ ૪, ૩, ૭ તથા ૫, ૬; છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૮, ૩, ૩; તૈત્તરીય. ૧, ૬, ૧. આની સાથે સરખાવો કઠોપનિષદ્ ૨, ૨૦; ૩, ૧; ૪, ૬; ૬, ૧૭) તેનું કદ જવ કે ચોખાના દાણા બરાબર કથેલ છે (બૃહદ્. ૫, ૬, છાંદો. ૩, ૧૪, ૩) આમ વેદમાં પણ જણાવેલ છે. આકારમાં તે મનુષ્ય જેવો છે (તૈત્તરીય ૨, બૃહદ્ ૧, ૪૧, શત્ બૃ. ૧૪. ૪, ૨, ૧.). તે કેવો દેખાય છે તે આલેખવું કઠિન છે પણ જુદાજુદા ફકરામાં તેને ધૂમ્રરંગી ઊન જેવો, અગ્નિ જેવો, શ્વેત કુમુદ જેવો, વીજળીના ચમકારા જેવો, ધૂમ્ર વગરના પ્રકાશ જેવો કહેલ છે. તે શેનો બનેલ છે તેને માટે જુદીજુદી માન્યતા છે. એક ફકરામાં તેનામાં ચેતનતા, મન, અને શ્વાસ; ચક્ષુ અને કાન, પૃથ્વી, અપ, તેજ અને આકાશ; અગ્નિ અને નિરગ્નિ; ઇચ્છા અને અનિચ્છા; ક્રોધ અને અક્રોધ; નિયમ અને અનિયમ - દૂકામાં સર્વ વસ્તુઓ છે - સર્વ વસ્તુનો બનેલ છે એમ જણાવ્યું છે. (બૃહદ્ ૪, ૪, ૫; વળી જુઓ ૩, ૭, ૧૪-૨૨.) આ પરથી જણાય છે કે આત્માને ભૌતિક - પાર્થિવ માનેલ છે કારણ કે ચાર જડ તત્ત્વો તેમાં છે, પરંતુ અમુક માનસિક ગુણો પણ તેમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એક બીજા ફકરામાં એવું જણાવેલ છે કે પાંચ જાતના આત્માઓ એકબીજાથી ભિન્ન પણ મનુષ્યાકારના કહેવામાં આવ્યા છે, અને તે દરેક અનુક્રમે અન્ન, શ્વાસ, મન, ચેતના અને આનંદના બનેલા ગણવામાં આવ્યા છે.

કેટલીક જાતના રોગ થાય છે તેનું કારણ એવું બતાવવામાં આવે છે કે જીવ દેહથી ચાલી ગયો અને તેથી મંત્રોથી તેને પાછો લાવવા માટે જરૂર છે. (અથર્વવેદ, ૫, ૨૮, ૫; ૬, ૫૩.૨; ૭, ૬૭. સરખાવો ચૈતરેય આરણ્યક ૩, ૨, ૪, ૭.) ઊંઘમાં સ્વપ્ન આવે છે ત્યારે પણ આત્મા દેહને છોડી જાય છે અને તેમ જણાવી કહેવામાં આવે છે કે કોઈએ અવ્યવસ્થિત રીતે એકાએક મનુષ્યને જગાડવો નહીં. કારણકે તેમ કરવા જતાં જીવ પાછો દેહમાં ન આવે તો પછી તે પાછો લાવવો બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે. (બૃહદ. ૪, ૩, ૧૪)

સ્વપ્નમાં જીવ દેહને છોડી સ્વેચ્છાએ ગમે ત્યાં ભમે છે અને પોતાની કલ્પના પ્રમાણે સૃષ્ટિ રચે છે. રથ, ઘર, સરોવર, નદી, જુદાજુદા આકાર, ભભકાબંધ કીડાભૂમિ વગેરે બનાવે છે ને ત્યાં તે રમે છે, આનંદ લે છે અને દુઃખ ભોગવે છે. પછી છેવટે થાકી જઈને જેમ બાજપક્ષી આકાશમાં આમ તેમ ભમે છે, ઊડે છે, અને પાછો પોતાના માળામાં આવી બેસે છે, તેવી રીતે જીવ પોતાની કીડાભૂમિથી પાછો દેહમાં આવે છે. જો ગાઢ નિદ્રામાં હોય તો તેને કશાની જરૂર હોતી નથી અને સ્વપ્ન પણ આવતાં નથી. (બૃહદ્ ૪, ૩, છાંદોગ્ય. ૮, ૧૨, ૩) આ સ્વપ્નાંઓ પર ફલનો આધાર ભવિષ્ય માટે હોય છે એમ હિંદમાં ઘણાનું માનવું છે.

જ્યારે આત્મા દેહમાં પાછો આવ્યો હોય છે, ત્યારે આત્મા આખા શરીરમાં નખથી તે શિખ સુધી ૭૨૦૦૦ નાડી (નામે હિતા) દ્વારા વ્યાપ થાય છે. ત્યારે આત્માને પ્રકાશ મળે છે. (બૃહદ્. ૨, ૧, ૧૮; ૪, ૩, ૨૦; છાંદોગ્ય. ૮, ૬, ૩; કૌશ. ૪, ૧૮.)

ઉપનિષદ્માં આત્મા દેહમાંથી કેમ જાય છે, અને પુનઃ કેવી રીતે પાછો આવે છે તે જણાવેલ નથી; તેનું કારણ કે ગર્ભના પ્રારંભકાળમાં, કે તેના ફરકવા વખતે કે

જન્મ થતી વખતે આત્મા દેહમાં પ્રવેશે છે તેના સંબંધે જુદાજુદા અભિપ્રાય એકબીજાથી વિરુદ્ધ આપેલા છે. પશ્ચિમમાં પણ તે સંબંધી હજુ નિર્ણય થયો નથી. આ દેહની પહેલાં બીજા કોઈ દેહમાં આત્મા હતો એમ કેટલેક સ્થળે જણાવેલ છે. (બૃહદ્ ૩, ૨, ૧૩; ૪, ૪, ૬; સરખાવો ૬, ૪ અને ઐતરીય આરણ્યક ૨, ૩, ૨૦) અને કેટલેક સ્થળે ઉત્પત્તિ સમયે પ્રથમ દેહમાં આત્મા પ્રવેશે છે ત્યારે તે ખોપરીના એક ચીરામાંથી જઈ હૃદયમાં જાય છે એમ જણાવેલ છે. (તૈત્તરીય ૧, ૬, ૧; ઐત. ૩, ૧૨) પરંતુ એક સ્થળે એમ દર્શાવેલ છે કે આત્મા આંતરડાં અને ઉદર દ્વારા ઉપર મસ્તકમાં જાય છે.

આમ ઉપનિષદ્માં મિત્રતાઓ મળી આવે છે, પરંતુ આ મત સંબંધે તો એક સમાનતા જ છે કે આ ભવમાં યજ્ઞ કરવાથી કે તપ કરવાથી આત્મા પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી. પોતાનો આત્મા પરમાત્મા જેવો જ છે કે જે પરમાત્મા સર્વ કારણોનું કારણ - અંતિમ કારણ છે - એમાં અપૂર્વ-પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિ એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

નિદ્રા, જાગૃતિ, જીવન, ગતિ વગેરે સમજાવવાને માટે 'આત્મા'નું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડ્યું હતું; પછી બાહ્ય જગતને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યું. જો સૂર્યમાં આત્મા ન હોય તો ગગનનું આક્રમણ કરી ન શકે અને પ્રકાશ આપી ન શકે એમ ધારી સૂર્યને સજીવ કહેવામાં આવેલ છે; તેમજ કુદરતનાં તત્ત્વોને 'દેવતાઓ' એ નામ આપી તેમાં જીવત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું. પછી ધીમેધીમે આ દેવોને એકબીજાની સમાન લેખવામાં આવ્યા, અને છેવટે બુદ્ધ અને મહાવીરના સમય પહેલાં તરત જ એક એવો સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો કે એક જ આદિકારણ એવો પરમમાં પરમ બ્રહ્મ - પરમાત્મનું છે કે જેમાંથી સર્વ દેવો અને જીવો ઉદ્ભવેલ છે. મનુષ્યાત્માઓ તે પરબ્રહ્મના અંશ જાણાવવામાં આવ્યા; એટલેકે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પૂર્વે આત્માનો સિદ્ધાંત હતો અને પાછળથી પરમાત્માનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યો.

આ વખતે ગૌતમ બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીર એ બે ક્ષત્રિય ફિલસૂફો થયા. ગૌતમ બુદ્ધે આત્માના સિદ્ધાંતને સ્વીકાર્યો નહિ અને નવી જ ફિલસૂફી કાઢી કે જેમાં આત્મા અગર આત્માઓ કંઈપણ ભાગ ભજવતા જ નથી. આ ફિલસૂફીના સત્યાસત્ય માટે વિવેચન કરવાનું આ સ્થલ નથી, છતાં કહેવું પડશે કે આત્માના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર (અનાત્મવાદ)માંથી પુનર્જન્મ, કર્મનો મહાન સિદ્ધાંત, વગેરે ફલિત થઈ શકતા નથી, તેથી તેનો પણ અસ્વીકાર થાય છે. વળી તેણે તપસૂ નિહ્વલ છે એમ જણાવ્યું.

(૧) શ્રી મહાવીરે દરેક સિદ્ધાંતને વિવેચક દષ્ટિથી, સર્વ દષ્ટિબિંદુ દ્વારા તપાસી તેનું જે યોગ્ય સ્થાન હતું તે પોતાની ફિલસૂફીમાં આપ્યું. આથી જ તેમની ફિલસૂફીને 'અનેકાંતવાદ' - 'સ્યાદ્વાદ' એ અભિધાન યથાર્થ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં સર્વ દષ્ટિબિંદુઓને - 'નયવાદ'ને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તે 'નય' = વિચાર, દષ્ટિબિંદુમાં બે મુખ્ય દષ્ટિબિંદુઓ નામે 'નિશ્ચય નય' (Absolute standpoint or point of view) અને 'વ્યવહારનય' (practical standpoint or point of view) છે. તે બંનેથી જોઈએ તો નિશ્ચયે આત્મા 'નિત્ય' છે, કારણકે આત્મા સર્વ જન્મોમાં એક સરખો રહે છે, અને તે નિશ્ચયે પરમાત્મા સમાન જ છે. (અંશાશી ભાવે નહિ). જ્યારે

વ્યવહારથી જોતાં આત્મા જુદાંજુદાં શરીરો શ્રદ્ધા કરે છે તેથી તે દષ્ટિએ આત્મા ‘અનિત્ય’ છે. જગત પણ પરિવર્તન ક્ષણેક્ષણે પામ્યાં જ કરે છે તેથી તે પરિવર્તનશીલ જગતને ‘વ્યવહારનય’થી અનિત્ય ગણેલ છે, જ્યારે તે છે છે ને છે, હતું હતું ને હતું અને હશે, હશે ને હશે એમ અનાદિથી ચાલ્યું આવતું જગત ‘નિશ્ચયનય’થી નિત્ય છે.

(૨) આત્મા દેહવ્યાપી છે તેથી જે પ્રમાણે દેહ છે તે જ પ્રમાણમાં તે દેહના સર્વ અંશોમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા છે. આથી તેને આટલું કદ છે, અગર દેહના અમુક સ્થલે જ રહે છે એનો સ્વીકાર થતો નથી.

(૩) યજ્ઞના વિધિનો નિષેધ કરી સર્વ જીવોને જીવનનો સરખો હક્ક છે “સત્ત્વેસિં જીવિયં પિયં” - સર્વ જીવોને જીવન પ્રિય છે, ઇષ્ટ છે માટે જીવને મારવાનો કે પીડવાનો કોઈને હક્ક નથી. એવું પરમ ‘અહિંસા’ તત્ત્વ ઉદ્ઘોષણથી પ્રતિપાદિત કર્યું.

(૪) તપસુને બુદ્ધે નકામું ગણી ફેંકી દીધું, તેમ મહાવીરે ન કરતાં સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું કે ‘માત્ર ભાવનાશૂન્ય કાયકલેશ કરી તપ કરવાથી તપસ કહેવાવામાં કંઈ અર્થ સરવાનો નથી, પરંતુ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન અને ધ્યાન એ તપસનું પરમ ઉપયોગી અને સિદ્ધિદાયક અંગભૂત છે.’ એ જાહેર કરી તપસુને આવશ્યક સ્વીકાર્યું. તપસુ એ માત્ર દેહદમન છે એમ નથી, પરંતુ તેના બાહ્ય તપ અને અંતરંગ તપ એમ બે ભેદ પાડી તે દરેકના છ પ્રકાર પાડેલા છે. અંતરંગ તપના છ ભેદમાં પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વાધ્યાય (કે જેની અંદર વાચના, પૃચ્છના, શ્રવણ, ધર્મભ્યાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે), કાયોત્સર્ગ અને ધ્યાનનો અંતર્ભાવ થાય છે.

પ્રો. રૂહાઇસ ડેવિડ્સ જણાવે છે કે :

Diogenes and his parallel in India Mahavira, Founded important Schools which have left their mark on history. અર્થાત્ (યુરોપમાં) ડાયોજનીસ અને તેના સમાંતર તરીકે ભારતમાં મહાવીર - એ બંનેએ ઉપયોગી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે કે જેણે ઇતિહાસ પર પોતાનાં પ્રધાન ચિહ્નો અંકિત કર્યા છે.

(આ સાથે જણાવી દેવું પડશે કે મહાવીરે જે જાતના તપનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને જે જાતનું તપ પોતે કર્યું હતું તે તપસુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો હજુ સમજી શક્યા નથી. અને તેથી તેનું ભાષાંતર Self-mortification - દેહદમન કરી તેવા જ અર્થમાં મહાવીરના તપસને ગણે છે.)

(૫) જાતિભેદ મહાવીરે સ્વીકાર્યો નથી જ. તેમના ધર્મસામ્રાજ્યમાં સર્વ વર્ણને સરખો અધિકાર છેવટના સાધ્ય - મુક્તિ સુધીનો છે.

હવે કેટલાક વાદો આ સમયે હતા તે સંબંધે જણાવવાનું કે - સૂત્રકૃત નામના અંગમાં ચાર મુખ્ય પરદર્શન, જૈન સિદ્ધાંત નામે વર્ણવેલા છે. ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ.

(૧) ક્રિયાવાદ - આમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે આત્મા કર્તા છે, અને તેના પર ક્રિયા-કર્મની અસર થાય છે. આ ક્રિયા-ઉત્પત્તિ આદિ શેનાથી થાય છે તે મોટો પ્રશ્ન છે. કેટલાક એમ કહેતા કે કાલથી, કોઈ ઈશ્વરથી, કોઈ તે આત્માથી - પુરુષાર્થથી,

કોઈ સ્વભાવથી (વસ્તુનો સ્વભાવ એટલે વસ્તુ જે સ્વતઃ પોતાની મેળે જ પરિણામ પામે તે.).

(૨) અક્રિયાવાદ - આ વાદ એ કહે છે કે એક ક્ષણ પણ જેની સ્થિતિ થઈ રહેતી નથી એવા પદાર્થને - આત્માને ક્રિયા કેમ સંભવે ? ઉત્પત્તિ સાથે જ ભવવિનાશાદિ પણ થાય છે. આ વાદ આત્માદિ નાસ્તિત્વવાદ છે. આની અંદર બૌદ્ધનો ક્ષણિકવાદ અને શૂન્યવાદ સમાઈ જાય છે. વળી આ વાદ આત્માના અસ્તિત્વ સાથે પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણ ભાવને પણ સ્વીકારતો નથી.

(૩) અજ્ઞાનવાદ - આમાં અજ્ઞાન વડે આચરણ કરવામાં આવે છે, અને કૃત કર્મ બંધાદિ વિકલ્પનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આ વાદ એવું કહે છે કે જ્ઞાનથી કશું શ્રેય નથી, કેમકે જ્ઞાન હોય તો વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા રૂપ વિવાદનો યોગ આવે - વાદવિવાદ થાય, અને તેમ થતાં ચિત્ત કલુષિત થાય અને તેમ થતાં સંસાર-પ્રવૃત્તિ લંબાતી ચાલે,^૧ જ્યારે અજ્ઞાનનો આશ્રય કરાય ત્યારે અહંકારનો સંભવ આવે નહિ, તેમ પારકા પ્રત્યે ચિત્ત કાલુષ્ય પણ થાય નહિ અને તેથી કર્મનો બંધ પણ સંભવે નહીં અને તેથી સંસાર વધે નહીં.

આના સંબંધમાં બૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી કેટલોક વધારે પ્રકાશ પડે છે : સામાન્ય ફલ સુત્રમાં સંજય (બેલક્ટિપુત્ર)ના આ વાદ સંબંધે બુદ્ધે એવું જણાવેલું છે કે : “આત્માનું ભવિષ્યમાં અસ્તિત્વ છે કે નહીં એ સંબંધી તમે મને પૂછવા માંગતા હો, તો હું તે સ્થિતિ સંબંધી ખુલાસો કરીશ. જો તેઓ એમ પૂછવા માંગતા હોય કે તે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે ? તો તે સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી; તે સ્થિતિ તેના જેવી છે ? તો તે સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી; શું તે આનાથી ભિન્ન છે ? તો તે સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી; શું તે સ્થિતિ નથી ? તો તે સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી; શું તે નથી તે નથી જ ? તો તે સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી.” આવી રીતે તથાગત (બુદ્ધ) મૃત્યુ પછી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતા, એકી વખતે છે કે નથી, નથી તેમજ એકી વખતે નથી - એ પ્રશ્નોના નિર્ણયાત્મક રીતે ઉત્તર આપવાની બુદ્ધ ના પાડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અજ્ઞાનવાદીઓ એક વસ્તુના અસ્તિત્વ ને નાસ્તિત્વ સંબંધે જે-જે રીતે કહી શકાય તે-તે સઘળી રીતોનો ઉપયોગ કરતા - પ્રશ્ન ઉઠાવતા અને સામા થતા વાદીઓ પાસેથી તેનો ખુલાસો માંગતા. અને જો કોઈ વસ્તુ લોકોત્તર હોઈ સમજી ન શકાય તેવી અગર અનુભવગોચર ન થાય તેવી જણાવવામાં આવતી તો તેઓ તે સઘળી રીતોનો નિષેધ કરતા.

(૪) વિનયવાદ - વિનયથી આચરણ કરવાનું કથન કરનાર વાદ. આમાં દેવતા, નૃપતિ, યતિ, જ્ઞાની, વૃદ્ધ, અધમ, માતા, અને પિતા - આઠ પ્રત્યે શરીર, મન, વાણી અને દ્રાવ્ય એ ચાર પ્રકારે દેશકાલાનુસાર વિનય કરવાનું કહ્યું છે.

આ ચારે વાદમાં અનેક અનેક પ્રશ્નો અને પેટાવાદો રસ્કુરે છે, અને તેથી તે દરેક ગણતાં ૩૬૩ મત મહાવીર સમયમાં હતા કે જેને ૩૬૩ ‘પાંખડીઓ’ એવું અપનામ જૈનસૂત્રોમાં

૧. સરખાવો સુભાષિતની ઉક્તિ જ્ઞાન વિવાદાય ધનં મદાય અને અંગ્રેજી ઉક્તિ Ignorance is bliss - અજ્ઞાન એ સુખ છે.

આપવામાં આવ્યું છે. (ક્રિયાવાદીના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વિનયવાદીના ૩૨ મત મળી ૩૬૩) આ દરેક કેવી રીતે થાય છે તે માટે જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ‘ષડ્દર્શન સમુચ્ચય’ પરની મોટી વૃત્તિ (ભાષાંતર પૃ. ૮-૧૮), અને શ્રી આત્મારામજીકૃત જૈન તત્ત્વાદર્શ (ગુજરાતી. ભા. પૃ. ૧૧૧થી ૧૩૬.)

અહીં મહાવીરે દરેક સંબંધે શું નિર્ણયાત્મક વિચાર બાંધેલ છે તે ટૂંકમ જણાવીશું :

(૧) ક્રિયાવાદ સંબંધે દરેક ક્રિયાની અસર છે અને તેથી જીવે કરેલી દરેક ક્રિયાની અસર તેના પર થાય છે. આ અસર આપવામાં - કોઈપણ કાર્ય થવામાં - કાર્યસિદ્ધિમાં પાંચ કારણોનું અસ્તિત્વ એકી સંઘાતે છે અને જેને પાંચ ‘સમવાય કહેવામાં આવે છે; તેનાં નામ : ૧. કાલ ૨. સ્વભાવ, ૩. નિયતિ, ૪. પૂર્વકર્મ, ૫ પુરુષાર્થ. આ પાંચમાંથી કોઈપણ એકથી કાર્ય થાય છે તે એકાંતવાદ મહાવીરે સ્વીકાર્ય જ નથી. તેમનો અનેકાંતવાદ - સ્યાદ્વાદ છે તે પ્રતીત થાય છે.

ઈશ્વર કાર્યનો - ક્રિયાનો પ્રેરક નથી. આત્મા છે, ઈશ્વર છે, દેહી આત્મા - જીવ તે આવરિત છે, અને જ્યારે બધાં આવરણો છૂટે છે - દૂર થાય છે ત્યારે તે ઈશ્વર બને છે. તે આવરણો દૂર કરવામાં પણ ઉક્ત પાંચે કારણો આવશ્યક છે. તે પાંચેને ‘સમવાય’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે યત્સમવેતં કાર્યમુત્પદ્યતે - જેના મળવાથી કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય તે સમવાય. આ પાંચમાં ઈશ્વર એ એક કારણ ગણેલ નથી. ઈશ્વરને જગત કે જગતના કોઈ કારણ સાથે સંબંધ નથી તે માટે ‘કર્મનો સિદ્ધાંત’ મહાવીરે એવો સર્વવ્યાપી, અબાધિત અને અચલ ગૂંથેલ છે કે તે તેમની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરે છે.

ઉક્ત પાંચમાંથી એકને જ ખરા કારણ તરીકે એકાંતે માની કાલવાદી, નિયતિવાદી, સ્વભાવવાદી પ્રમુખ અનેકવાદ થયા છે.

(૨) અક્રિયાવાદ ટકી શકતો જ નથી. કાર્યકારણની પરંપરા - કર્મનો સિદ્ધાંત અબાધિત અને નિયત છે, તેમાં મીનમેષ થનાર નથી. અક્રિયાવાદી કાર્યના કાગણ તરીકે વદ્યજ્ઞ એટલે આકસ્મિકતા કહે છે તે કાર્યકારણભાવને વિવેચક બુદ્ધિથી જોતાં કોઈપણ બુદ્ધિમાન સ્વીકારી શકે તેમ નથી.

(૩) અજ્ઞાનવાદની સામે સ્યાદ્વાદ મહાવીરે ઉપદેશેલ છે. અજ્ઞાનવાદ જે જે પ્રશ્નોની પરંપરા વસ્તુના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સંબંધે ઉત્પન્ન કરે છે તે તે દરેક પ્રશ્ને સ્યાદ્વાદના સત્તભંગી ન્યાયમાં અંતર્ભાવ પામે છે અને તેના ઉત્તર પણ મેળવે છે. તે સત્તભંગી, જે સાત જુદીજુદી રીત વસ્તુના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વની ‘સ્યાત્’ અને ‘એવ’ શબ્દસહિત નિર્દેશ કરવાથી થાય છે તે છે. તે આ પ્રમાણે :

સ્યાદ્ અસ્તિ એવ - કોઈ એક અપેક્ષાએ (વિધિની પ્રધાનતાથી) નિઃશંકપણે વસ્તુ છે.

સ્યાત્રાસ્તિ એવ - કોઈ બીજી અપેક્ષાએ (નિષેધની પ્રધાનતાથી) નિઃશંકપણે વસ્તુ નથી.

સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ એવ - કોઈ અપેક્ષાએ નિઃશંકપણે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે અને કોઈ બીજી અપેક્ષાએ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી પણ. આમ જુદીજુદી અપેક્ષાથી જુદેજુદે વખતે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બંનેનું પ્રતિપાદન કરી શકાય.

સ્વાદ્વક્તવ્ય એવ - ચોક્કસપણે કોઈ અપેક્ષાપૂર્વક (વિધિનિષેધની યુગપત્ પ્રધાનતાથી) વસ્તુનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એક વસ્તુના એકથી વધારે ગુણો એકી સાથે જ કહી શકાય નહિ, તેથી જો એક જ અપેક્ષાથી એકી જ વખતે વસ્તુનું અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંને પ્રતિપાદન કરવું હોય તો આપણે કહેવું જ જોઈએ કે તે કહી શકાય તેમ નથી એટલે અવક્તવ્ય છે.

સ્યાદસ્તિ ચ અવક્તવ્ય - ચોક્કસ રીતે કોઈ અપેક્ષાથી વસ્તુ વિદ્યમાન છે, પણ તે જ ક્ષણે તેનો સંપૂર્ણ રીતે નિર્દેશ કરવો અશક્ય છે.

સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્ય - ચોક્કસ રીતે કોઈ કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી અને તે જ ક્ષણે તેનું સંપૂર્ણપણે વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્ય - ચોક્કસ રીતે કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ વિદ્યમાન છે અને કોઈ બીજી અપેક્ષાએ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી અને એક જ ક્ષણે તે વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો અશક્ય છે.

અજ્ઞાનવાદીઓ એમ કહેતા કે અનુભવ બહારની વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ કે એકી સાથે અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વનું વિધિવત્ કે નિષેધવત્ પ્રતિપાદન થઈ જ ન શકે, જ્યારે સ્યાદ્વાદ કહે છે કે દરેક અપેક્ષાએ વસ્તુનું અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ વિધિવત્ કે નિષેધવત્ કે એકી સાથે અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ઉપર જણાવેલ છે તેમ પ્રતિપાદિત થઈ શકે. આથી અજ્ઞાનવાદીઓની અસર દાબવા માટે સ્યાદ્વાદનો ઉદ્ભવ થયેલ છે એમ ડૉ. જેકોબીનું માનવું છે.

આ અજ્ઞાનવાદની અસર મહાવીરના સમકાલીન બુદ્ધના દર્શન પર - બૌદ્ધ ધર્મ પર થયેલ છે અને ખાસ કરીને બુદ્ધના નિર્વાણ સંબંધેના સિદ્ધાંત પર સ્પષ્ટ રીતે થઈ લાગે છે. બુદ્ધને જ્યારે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે 'તથાગત (મુક્ત જીવ - બુદ્ધ) મૃત્યુ પછી વિદ્યમાન રહે છે કે નહિ ?' ત્યારે બુદ્ધે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની ના પાડી, (અને તેથી લોકો કે જેમાં સામાન્ય બુદ્ધિ હોય છે તે લાંબા વાદમાં ન ઊતરતાં તેટલેથી જ સંતોષ પામતા.) કારણકે આવા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો અથવા તેથી પણ વધુ મહત્ત્વના પ્રશ્નો મનુષ્યની બુદ્ધિથી ઉકેલી શકાય તેમ નથી એવું પોતાના વખતના લોકને વારંવાર કહેવામાં આવતાં લોક સમાધાન પામી જઈ વિશેષ ચર્ચા ન લંબાવતા. જો બુદ્ધે તેમ ન કર્યું હોત તો તે ધાર્મિક સુધારકને લોકો વિશેષ માનત નહીં; કારણકે ઉક્ત પ્રશ્નો બ્રાહ્મણ ધર્મમાં (અને જૈન ધર્મમાં) ઘણા મહત્ત્વના અને આધારભૂત હતા અને તેથી બુદ્ધે તેના માટે લાંબું કાંતવાનું પસંદ જ કર્યું નહીં અને તે પ્રશ્નોના ઉત્તર માંગવામાં આવતાં તેના ઉત્તર આપવાની ના જ પાડી. આ પરથી નિર્વાણ સંબંધીનો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત જે રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે તે રીતે જોતાં અજ્ઞાનવાદની અસર તે પર થયેલી પ્રતીત થાય છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં જાણાવવાનું કે સારિપુત્ર અને મોગ્ગલાન કે જે બુદ્ધના મહાનમાં મહાન શિષ્યોમાંના હતા તે બૌદ્ધ ધર્મમાં આવ્યા પહેલાં અજ્ઞાનવાદના સંચાલક સંજયના શિષ્યો હતા અને બુદ્ધના શિષ્ય થતી વખતે પોતાની સાથે પોતાના પૂર્વ ગુરુના ૨૦ શિષ્યો બુદ્ધ પાસે લઈ આવ્યા હતા. (જુઓ ડૉ. જેકોબીનું જૈન સૂત્ર S.B.E. વો. ૪૫, પ્રસ્તાવના.)

અજ્ઞાનવાદને નરી દષ્ટિથી જોતાં અજ્ઞાન એ સુખનું, શાંતિનું, મુક્તિનું કારણ હોઈ શકે એ તદ્દન મિથ્યા લાગે છે. જૈનોએ મુક્તિ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ ત્રણે સાથે મળવાથી સધાય છે એમ સ્વીકાર્યું છે.

(૪) વિનયવાદ જે રીતે કહેવામાં આવેલ છે તેમાં રહેલ વિનયનું અનુસરણ સ્વીકારવામાં આવેલ છે, પરંતુ જેનો વિનય કરવાનું કહેલ છે તેમાંના એકનો અગર તેટલાનો જ વિનય કરવાથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ નથી, - તે એકાંત છે, પરંતુ તે સર્વનો દેશકાલાનુસાર વિનય કરવા સાથે જે મુક્તિમાર્ગમાં પ્રવર્તનારા છે તેઓનો જે વિનય કરવો, તે જ વિનય મુક્તિનું અંગ છે.

૫. મહાવીરનો પ્રાદુર્ભાવ

इयति जगति पूज्यं जन्म गृह्णाति कश्चित्

विपुलकुशलसेतुः सत्त्वसंतारणाय ॥

- આ જગતમાં કોઈ પુણ્ય [પૂજ્ય] જન્મ લે છે કે જે જીવોના ઉદ્ધાર અર્થે પુષ્કળ સુખના સેતુરૂપ થાય છે.

When the lamp is shattered,

The light at the dust lies dead,

When the cloud is scattered

The rainbow's glory is shed.

- Shelley

એ તો નિઃસંદેહ છે કે મહાન પુરુષ પોતાના યુગ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડે છે, અને ભવિષ્યના ઇતિહાસનું બીજ વાવે છે. આ પર વિચાર કરતાં ઇતિહાસનું સ્વરૂપ-નિરૂપણ યથાર્થ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ ગંભીર રીતે વિચારતાં આ અર્ધ-સત્ય વ્યાખ્યા સંતોષદાયક થતી નથી. જ્વાલામુખી પર્વત ફાટે છે અને ચારે દિશાની ભૂમિ પર અસર કરે છે, તેથી જ્વાલામુખી પર્વતને જ આ અસલના કારણરૂપ દર્શાવવું એ સંતોષજનક વ્યાખ્યા નથી. જ્વાલામુખી પર્વત કઈ રીતે થાય છે, તેમાં અગ્નિ ક્યાંથી આવે છે ઇત્યાદિ પાછળ કારણપરંપરામાં જવું જરૂરી છે. જ્યારે આપણે પાછળ દષ્ટિ ફેંકીએ છીએ ત્યારે જ્વાલામુખી પર્વત કારણભૂત જાણાતો નથી, પરંતુ દ્વારરૂપે સિદ્ધ થાય છે; તેવી જ રીતે મહાપુરુષ પોતાના અને પોતાથી પાછળના કાલના યુગ પર અસર કરે છે એ સત્ય છે પરંતુ તે સ્વયં ભૂતકાલના પુત્ર અને વર્તમાન કાલના બંધુ હોય છે. મહાનમાં મહાન પુરુષ પણ પોતાના જમાનાથી સર્વથા સ્વતંત્ર હોતા નથી; અને તેથી જ સ્પેન્સર કહે છે કે ‘મહાન પુરુષ એ પોતાના યુગમાંથી ઉદ્ભવેલ વીર છે.’

રા. સુશીલના પોતાના અપ્રકટ પુસ્તક^૧ ‘મહાવીરજીવનનો સાર’ અથવા ‘શ્રીમન્મહાવીરના જીવન પ્રસંગોમાંથી ઉદ્ભવતો નૈતિક બોધ’ (Moral from the

૧. આ પુસ્તક ‘શ્રી મહાવીર જીવન વિસ્તાર’ એ નામથી બત્તાર પત્રી ગયું અને તે લોકમાં ઘણું આદર પામ્યું. આથી તેની બીજી આવૃત્તિ હમણાં પ્રગટ થઈ છે. - લેખક

incidents of Lord Mahavira's Life)માં આ સંબંધે જે મનોરમ્ય ગિરામાં કહેવામાં આવ્યું છે તે આ લેખમાં ઉતારવાની લાલચ તજી શકાતી નથી.

“આ વિશ્વક્ષેત્ર ઉપર દૈવી અને જગદ્ગોદ્ધારક તનુઓના પ્રાદુર્ભાવમાં પ્રવર્તતાં અનેક નિમિત્તોનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે જ્યારે સમાજ અથવા પ્રજાનો એક બળવાન અને સત્તાધારી વિભાગ પોતાના સ્થૂલ સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવા માટે અસત્ય અને અધર્મનો પક્ષ લઈ પોતાથી અલ્પ શક્તિમાન વિભાગને સત્યથી વંચિત રાખે છે ત્યારે તે આક્રમિત અને પરાજિત થયેલા સત્યની ભરમમાંથી એક એવું દિવ્ય સ્ફુર્ણિંગ પ્રગટે છે કે જેની પ્રખર જ્વાલામાં આખરે અધર્મ અને અનીતિનો લય થાય છે. અને તેમ હોવાથી એ દિવ્ય સ્ફુર્ણિંગના પ્રાકટ્યમાં જેટલો નીતિનો નહિ તેટલો અનીતિનો અને ધર્મનો નહિ તેટલો અધર્મનો ક્ષણો હોય છે. પરાભવ પામેલા સત્યને તેના મૂલ ગૌરવસ્થાન ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવા અર્થે જ મહાપુરુષોનું અવતરણ હોય છે. દૈવી અને આસુરી સત્ત્વોના વિગ્રહમાં જ્યારે આસુરી સત્ત્વ પોતાના ઉચ્ચ પ્રકારના સ્થૂલ બળના પ્રભાવથી દૈવી સત્ત્વને દબાવી દે છે, પોતાનું અધર્મશાસન પ્રવર્તાવે છે ત્યારે તેના પ્રતિશ્લાસક તરીકે દૈવી સત્ત્વનો પક્ષ લઈ અસત્યનું નિકંદન કરવા માટે કુદરતના ગર્ભાગારમાંથી એક અમોઘ વીર્યવાન આત્મા જન્મે છે. આ મહાસત્ત્વને લોકો ‘અવતાર’ની સંજ્ઞાથી આલોખે છે. તેમના અવતરણનો મુખ્ય હેતુ જગતની સર્વદેશીય પ્રગતિના અવરોધનાં કારણોને દૂર કરવાનો હોય છે. મહત્તા એ એકલા સામર્થ્યને લઈને નથી, પણ વિદ્વોનો પરિહાર કરવામાં તે સામર્થ્યનો જે ઉપયોગ થાય છે તેને લઈને છે અને તે પણ જેટલા પ્રબળ અંતરાય અને પ્રતિબંધો સામે લડવામાં તે વપરાયું હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ છે. જગતમાં જે જે પુરુષો મહાન ગણાયા છે તે માત્ર તેમના અંતર્ગત સામર્થ્યના પ્રભાવથી જ નહિ, પણ તે સામર્થ્યને અધર્મની સામે વિરોધમાં શેકી આખરે અધર્મને પરાસ્ત કરવાથી જ ગણાયા છે. જે સામર્થ્ય કાર્યશૂન્ય છે, તેની જગતને ખબર જ પડતી નથી. કથિતાશય એ છે કે મહાપુરુષોના મહત્ત્વનું ઉપાદાન ‘અધર્મ અથવા અસત્યની સામે લડવામાં પોતાના સામર્થ્યનો ‘કરેલો ઉપયોગ’ છે. વસ્તુતઃ એ મહાન આત્માઓને આકર્ષનાર અધર્મ નથી, પણ અધર્મનું પ્રાબલ્ય જ્યારે સત્યના સ્વરને ગૂંજાવી નાંખે છે ત્યારે તે વખતે દુઃખાર્ત્ત થયેલા સત્યનો આંતર પુકાર તે મહાત્માને આકર્ષે છે; છતાં મહાજનોનું ખરેખરું મહત્ત્વ અધર્મ, અસત્ય અને અનીતિને આભારી છે. રામની મહત્તા રાવણના અધર્મથી જ બંધાયેલી છે, કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય કૌરવોની અનીતિથી જ જગતને સ્પષ્ટ થવા પામ્યું છે; એ જ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જે જે પુરુષોએ કંઈપણ ‘મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે તે-તે તે ક્ષેત્રમાં રહેલા હલકા સત્ત્વનો પરાજય કરવાથી જ પ્રાપ્ત થયેલી છે. મહત્તાનું આ ધોરણ દષ્ટિમાં રાખી મહાવીરનું મહત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એ અવલોકીએ અર્થાત્ કઈ અનીતિ અથવા અસત્ય સામે તેમણે વિગ્રહ કરી જગતમાં કયું આવશ્યક અને ઉપકારક તત્ત્વ ઉમેર્યું તે જોઈએ.”

આયાવર્તની આ સમયે રાજકીય, સામાજિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ શું હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, છતાં તેના નિષ્કર્ષ અને સુંદર ઉપસંહાર રૂપે રા. સુશીલના શબ્દો ટાંકીએ તો “પચીસસે વર્ષ પહેલાં આયાવર્તની ધર્મભાવનામાં મહાન

પરિવર્તન શરૂ થયું હતું. ઉપનિષદ્ અને ગીતાના વિશુદ્ધ ભાવો લુપ્તપ્રાય થયા હતા અને તેનું સ્થાન માત્ર અર્થહીન આચાર, હેતુશૂન્ય વિધિઓ અને કંટાળાભરેલી ક્રિયાઓની પરંપરાએ લીધું હતું. પારમાર્થિક રહસ્યની છોક જ વિસ્મૃતિ થઈ હતી અને દેવ-દેવીઓની સાંખ્યા એટલી બધી ઝડપથી વધતી ચાલી હતી કે તે સર્વને સંતુષ્ટ રાખવાના મહાન બોજામાં મનુષ્યોને પોતાના આત્મકલ્યાણનો અવકાશ જ રહેતો જ નહોતો. જે ગૌરવ, સન્માન અને મહત્ત્વ પોતાના ગુણ અને કૃતિના પ્રભાવથી પૂર્વે સ્વીકારાતાં હતાં તે હવે બ્રાહ્મણો પોતાના પરંપરાગત હક તરીકે ગણવા લાગ્યા હતા. જ્ઞાતિની મર્યાદાઓ અત્યંત સાંકડી થઈ ગઈ હતી અને સ્થૂલ કિંમતના બદલામાં બ્રાહ્મણો લોકોને પારમાર્થિક શ્રેયની લાલચ આપી તેમની વતી ક્રિયાકાંડમાં પ્રવર્તતા હતા. સમાજની શ્રદ્ધાને અધમ રસ્તા ઉપર ઘસડવામાં આવતી હતી અને તેનો અણઘટતો લાભ તે કાલના બળવાન વિભાગે - બ્રાહ્મણોએ લેવા માંડ્યો હતો. ધર્મભાવનાનું જીવંતપણું વિલુપ્ત થઈ માત્ર સંપ્રદાયનું સાંકડાપણું અને ક્રિયાકાંડની જડતા અવશેષ રહી હતી."

"મહાવીરના કાળથી પાંચસે વર્ષ ઉપર પણ લગભગ આવી જ વસ્તુસ્થિતિ વર્તતી હતી. તે વખતે પણ ખેદ ઉપજાવે તેવા યજ્ઞયાગ પૂરજોસથી ચાલતા હતા; છતાં સૌભાગ્યનો વિષય એ હતો કે તે કાલે કેટલાક સમજુ ઋષિઓ એવી ક્રિયાઓનું તુચ્છપણું જોઈ શક્યા હતા અને તેમણે પારમાર્થિક શ્રેય માટે તેનું નિરુપયોગીપણું સમાજને દર્શાવી આપ્યું હતું. તેમણે ઉપનિષદોની રચના કરી તેનાં રહસ્યો ભણી તેમનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું. અસંખ્ય નાનામોટા દેવોને હડસેલી પાડી તેનું સ્થાન સમસ્ત નિર્સર્ગનું મહારાજ્ય કે જે એક પરમ તત્ત્વ વડે વ્યાપી રહ્યું છે તેને આપવામાં આવ્યું હતું. વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે અનેક સત્ત્વોને પ્રસન્ન રાખવા અને તેઓ દુનિયાના વ્યવહારમાં ડામલ ન કરે તે માટે યજ્ઞાદિકથી સંતોષવાનો પ્રચાર, પરમબ્રહ્મની વિશુદ્ધ ભાવનાના બલવાનપણાથી ગૌણપણાને પામ્યો હતો અને તેથી બ્રાહ્મણોની વૃત્તિના સ્વાર્થી અંશને આઘાત પહોંચવા પામ્યો હતો; તેમ છતાં પણ ઉપનિષદનાં રહસ્યોથી સમાજના ડાહ્યા અને પ્રગતિશીલ વિભાગ ઉપર એવી ઉત્તમ અસર થઈ હતી કે ઘણા કાળ સુધી યજ્ઞાદિક ક્રિયાકાંડનું જોર પ્રવર્તી શક્યું નહીં. સમાજનું ધ્યાન, વિશેષ કરીને પ્રાકૃતિક સત્ત્વોને રાજી રાખવા કરતાં, પારલૌકિક જીવન અને આત્માના સ્વરૂપ સંબંધે બહુ આવેગપૂર્વક આકર્ષાયું હતું; છતાં એ સ્થિતિ ઘણો કાળ નભવા પામી નહીં. લગભગ ત્રણસે ચારસે વર્ષ સુધી તેની અસર ન્યૂનાધિકપણે રહી; પણ મહાવીર દેવના આલિભાવકાલે તે જૂનાં સામર્થ્યો પાછાં સંપૂર્ણ વેગમાં આવ્યાં હતાં. તાત્ત્વિક વિભાગ તરફ લોકોની રુચિ મંદ પડી ગઈ હતી. ધર્મગુરુઓ રુણવત લઈ સ્વર્ગ અને મોક્ષ સુધીનો પરવાનો આપવાની ધૃષ્ટતા કરતા શરૂ થયા હતા, અને શાસ્ત્રાભ્યાસ તેમ સ્વતંત્ર વિચારણા માટે બ્રાહ્મણો સિવાય કોઈનો પણ અધિકાર નહોતો. યજ્ઞાદિક કર્મના અધિકાર માટે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો વચ્ચે જબરી તાણાતાણ ચાલતી હતી. આચારવિચારના નિયામક મંત્રોમાંથી અર્થ ઊઠી ગયો હતો - માત્ર શબ્દનાં ખાલી ખોખાં પડ્યાં રહ્યાં હતાં. સમયના બદલાવા સાથે આચાર પણ બદલાયાથી આખો આચારકાંડ ગંધાતા જળના ખાબોચિયા જેવો બની ગયો હતો. આત્માના ચાલી ગયા

પછી પાછળ પડી રહેલા પિંજર જેવી સ્થિતિ પ્રત્યેક સ્થળે બની રહી હતી. ઉત્તરિક્રમ અને પ્રગતિશીલતાનાં ચક્રો જૂના વિચારના કીચડમાં એટલી હદે ખૂંચી ગયાં હતાં કે તેને પાછાં સડક ઉપર ચાલતી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે એક વીર આત્માની જરૂર હતી.”

મહાવીર પ્રભુના આવિર્ભાવકાલે કેવી વસ્તુસ્થિતિ વર્તતી હતી તેનું વર્ણન મિ. દત્ત આ પ્રમાણે આપે છે :

Such was the state of things in India in the Sixth century before Christ. Religion in its true sense had been replaced by forms. Excellent social and moral rules were disfigured by the unhealthy distinctions of caste, by exclusive privileges for Brahmins, by cruel laws for Shudras. Such exclusive caste privileges did not help to improve the Brahmans themselves. As a community they became grasping and covetous, ignorant and pretentious until Brahman Sutrakāras themselves had to censure the abuse in the strongest terms. For the Sudras who had come under the shelter of the Aryan religion, there was no religious instruction, no religious observance, no social respect. Despised and degraded in the community in which they lived, they sighed for a change; and the invidious distinction became unbearable as they increased in number, pursued various useful industries, owned lands and villages and gained in influence and power. Thus society was held in cast-iron mould which it had long out-grown and the social, religious and legal literature of the day still proclaimed and upheld the cruel injustice against the Sudra long after the Sudra had become civilized and industrious and a worthy member of society.

– Romesh Chandra Dutt.

આનું ભાષાંતર રા. સુશીલ આ પ્રમાણે કરે છે :

“૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આર્યવર્તની સ્થિતિ આવી હતી : ધર્મની વ્યર્થ ભાવનાનો નાશ થઈ તેનું સ્થાન અર્થહીન આચારવિચારે લીધું હતું. ઉત્તમ સામાજિક અને નૈતિક નિયમો, દુષ્ટ જ્ઞાતિભેદથી અને બ્રાહ્મણો માટે ખાસ હક અને શૂદ્રો માટે ઘાતકી ધારાઓથી વિકૃત થયા હતા. આવા જ્ઞાતિજન્ય વિશેષ અધિકારથી બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ ઊલટી બગડવા પામી. આખા સમાજ તરીકે તેઓ એટલી હદે લોભી, લાલચુ, અજ્ઞાન અને અભિમાની બની ગયા કે બ્રાહ્મણ સૂત્રકારોને પણ વસ્તુસ્થિતિની ઘણી સખત ભાષામાં અટકણી કાઢવી પડી હતી. શૂદ્રો કે જેઓએ આર્ય ધર્મના છત્રતળે આશ્રય લીધો હતો તેમને માટે ધાર્મિક શિક્ષણ, વ્રત, અને ક્રિયાનો નિષેધ હતો. સામાજિક સન્માન તેમને માટે મુદ્દલ નહોતું, અને સમાજમાં તેઓ વસતા હતા પણ તેમના તરફથી

તિરસ્કાર અને ધિક્કાર પામવાથી તેઓ કાંઈક પરિવર્તન માટે આતુરતાથી રાહ જોતા હતા; અને જેમજેમ તેઓની સંખ્યા વધતી ચાલી, ઉપયોગી હુન્નર, ઉદ્યોગમાં પ્રવિષ્ટ થતા ગયા, જમીન અને ગામોના માલિક બનતા ગયા, અને તેમનો પ્રભાવ અને સત્તા વિસ્તારતાં ગયાં તેમતેમ આવી દ્વેષયુક્ત જ્ઞાતિભિન્નતા તેમને અસહ્ય થતી ગઈ. આ પ્રમાણે આખો સમાજ વજ્રતુલ્ય દૃઢ ખોખામાં ગોંધાઈ રહ્યો હતો. શૂદ્રો સ્ત્રવ્યતા અને ઉદ્યોગમાં આગળ વધવા છતાં અને સમાજના સત્ય તરીકે લાયક થવા છતાં તે કાલનું સામાજિક ધાર્મિક અને કાયદા સંબંધીનું સાહિત્ય તેમના પ્રત્યે અધમ ન્યાય વર્તાવી રહ્યું હતું.”

“ઉત્પત્તિનાં આવાં અવરોધક કારણો દૂર કરવા માટે એક પ્રબળ શક્તિમાન વીર આત્માના પ્રાદુર્ભાવની જરૂર હતી. ઘણા કાળના એકત્ર થયેલા કચરાના ઢગલાઓને ઝાડી કાઢ્યા વિના સમાજથી એક પગલું પણ આગળ વધાય તેમ નહોતું. જીવનના આત્મિક અંશોને મૂર્છાવસ્થામાંથી પાછા ચેતનવંત કરવા માટે એક જીવનપ્રદ અમૃતપ્રવાહની આવશ્યકતા હતી. તે કાલે જીવનવ્યવહાર તદ્દન પ્રાકૃત કોટિનો થઈ ગયો હતો; અને તેથી લોકોની લાગણીનું બળ ઠંડું થવાથી પરમાર્થ પ્રવૃત્તિનો વેગ શિથિલતાને પામ્યો હતો; ક્રિયા, રૂઢિ, અને અર્થહીન મંતવ્યોના પ્રાબલ્યથી સામાજિક જીવનમાં એકમાર્ગીપણું (monotony) વ્યાપી ગયું હતું. લોકહૃદયની કરમાઈ ગયેલી ઉચ્ચ વૃત્તિઓને પુનઃ પ્રફુલ્લ કરવા માટે વૃષ્ટિની રાહ આતુરતાપૂર્વક જોવાતી હતી. ધર્મભાવનાના નાશ સાથે પ્રજાજીવનની સમસ્ત ભાવનાઓને આઘાત પહોંચ્યો હતો. આ બધા અંતરાય તોડવા માટે એક વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિસ્કોટન થવું જ જોઈએ.”

મુનિમહારાજ શ્રી જિનવિજયજીના શબ્દો અત્ર નોંધવા જેવા છે :

“ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે. ભારતની પ્રજાની બહુમૂલ્ય સંપત્તિ તે તેની ધર્મભાવના છે. ધાર્મિક સત્તા એ ભારતીય પ્રજાના મતે સર્વોપરી સત્તા છે. જેમ એ ધર્મપ્રિયતાએ ભારતવર્ષને સંસારમાં સર્વશ્રેષ્ઠપણું સમર્પ્યું છે તેમ તેને હીનપણું પણ તેણે આપ્યું છે. જેમ એક જાતની ધર્મપ્રિયતાએ ભારતને જગતના ગુરુપદે સ્થાપ્યું છે તેમ બીજી જાતની ધર્મપ્રિયતાએ તેને જગતમાં ગુલામીના આસને પણ બેસાડ્યું છે. એમાંથી પ્રથમ પ્રકારની ધર્મપ્રિયતાને હું ‘આદર્શ શ્રદ્ધા’નું નામ આપું છું. (કે જે ધર્મશ્રદ્ધાને પરિણામે આ પ્રકરણના મથાળે મિસિસ એની બેર્સેટનાં વાક્યોનું રહસ્ય સમજી શકશે.) અને બીજા પ્રકારની ધર્મપ્રિયતાને ‘અંધશ્રદ્ધા’ તરીકે જણાવવા ઇચ્છું છું. ભગવાન મહાવીરના અવતાર સમયે આદર્શ શ્રદ્ધાનો લોપ થઈને, દેશમાં અંધશ્રદ્ધાનું વાતાવરણ છવાઈ રહેલું હતું. અંધશ્રદ્ધાની પરાધીનતા વિદેશી સત્તાની નીચેની પરાધીનતા કરતાં વધારે બન્ધનકારક અને વધારે સ્વાતંત્ર્યવિવાતક હોય છે. સત્તાની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવું સહેલું છે, પરંતુ શ્રદ્ધાની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવું કઠિન છે. શ્રદ્ધાની ગુલામીએ સંસારમાં જેટલો ક્ષોભ અને ઉદ્વેગ મચાવ્યો છે તેટલો સત્તાની ગુલામીએ નથી મચાવ્યો. જગતમાં હિંસા અને અધર્મના સામ્રાજ્યનું કારણ મૂળ અંધશ્રદ્ધા જ છે. આવી અંધશ્રદ્ધાની સત્તામાં તે વખતનું ભારતવર્ષ જોડાયેલું હતું.” આ અંધશ્રદ્ધાનું વર્ણન તે મુનિશ્રી અર્ચગંભીર શબ્દોમાં આગળ જતાં કરે છે કે “ધર્મગુરુ

બ્રાહ્મણો બ્રહ્મ-ચિંતા છોડી દ્રવ્યચિંતાના મોહમાં સપડાયા હતા, અને તેના લીધે ધર્મગુરુના ઝબ્બા નીચે તેઓ જાત્યભિમાન, કુલાભિમાન અને સત્તાભિમાનનાં અનેક છૂપાં પહેરણો પહેરી રહેતા હતા. ધર્મ-કર્મની સર્વ સત્તા તેઓ પોતાના કબજે કરી બેઠા હતા અને જેઓ તેમના એ ઝબ્બાને માન આપી તેમનું પ્રભુત્વ સ્વીકારતા તેમને જ તેઓ આસ્તિક કે આર્યનો મિતાબ આપી તેમના માટે મોક્ષનાં દ્વાર તેઓ ઉઘાડાં રાખતા. તે સિવાયના લોકો તેમના મતે શૂદ્ર, વ્રાત્ય, અનાર્ય કે નાસ્તિક ગણાતા અને તેઓ મોક્ષના અનધિકારી કહેવાતા. એક તરફ તેઓ આવી રીતે પોતાના વિરોધીઓને તિરસ્કારતા અને બીજી તરફ તેઓ પોતાના ભક્તોને પણ યજ્ઞ-યાગના મહાન આડંબરો અને દક્ષિણના જબરદસ્ત કરોથી અપ્રીતિ ઉપજાવતા. દેશ બહારની જે પ્રજાઓ ભારતવર્ષનો આશ્રય લેવા આવતી તેમને અસ્પૃશ્ય અને અયોગ્ય (અનાર્ય) કહી – ધર્મ અને જ્ઞાનના અનધિકારી બતાવી મનુષ્યતાની કોટિમાંથી પણ બહિષ્કૃત કરતા-કરાવતા. અશ્વમેધ, છાગમેધ, ગોમેધ, નરમેધ જેવા હિંસક યજ્ઞોમાં જીવહત્ત કરી સદય અને ઉદાર આર્યોનાં અંતઃકરણ દુભાવતા. દેશમાં આવી રીતે અંધશ્રદ્ધાના યોગે દ્વેષ, ક્લેશ અને ઘૃણાની ભાવના સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી, અને ધર્મના નામે અધર્મનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું.” – ‘મહાવીર’ (ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ વીરાત્ ૨૪૪૭)

૬. ધર્મપ્રવર્તક તરીકે મહાવીર

મુનિશ્રી જિનવિજયજી મહારાજના શબ્દોમાં કહીએ તો એવા જ સમયમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો હતો. “આર્યપ્રજાનું (બ્રાહ્મણોનું) ધર્મના નામ નીચે આવું (ઉપર વર્ણવ્યા મુજબનું) અધર્માચરણ જોઈ તેમનું (મહાવીરનું) મન ઉદ્વિગ્ન થયું. અંધશ્રદ્ધાના બલિ થયેલા લોકોને પોતાના ઐહિક સુખ માટે અસંખ્ય પ્રાણીઓનો સંહાર કરતા જોઈ તેમનું દયાલુ હૃદય થરથરી ઊઠ્યું. તેમના અગાધ અંતઃકરણમાંથી ઊંડો ધ્વનિ ઊઠ્યો કે –

“વુજ્ઞાહિ ચત્તિયવરવસહા । સયલજગજીવહિયં પવત્તેહિ ધમ્મતિથં । હિય સુય નિસેયસકરં સવ્વલોણ સવ્વજીવાણં ભવિસ્સહિ તિ ॥”

– હે ક્ષત્રિયવર શ્રેષ્ઠ ! ઊઠ, જગતના સકલ જીવોના હિતાર્થે ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવ ! તારો ધર્મ બધા જીવોને હિત(કર), સુખ(કર) અને નિઃશ્રેયસકર થશે !

પોતાના અંતઃકરણમાં ઊઠેલા આવા (દિવ્ય) અવાજને માન આપી એ ક્ષત્રિયકુલ નેતાએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કીધો અને પૂર્ણ નિર્ઝન્ય બની જગતના ઉદ્ધારનો માર્ગ ખોળી કાઢવા માટે નિર્જન વનોની ગહન ઝાડીઓનો આશ્રય લીધો. સાડાબાર વર્ષની ઘોર તપશ્ચર્યાના અંતે એ મહાવીર નરને મુક્તિનો માર્ગ પ્રત્યક્ષ જણાયો અને પછી તદનુસાર જીવનનાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષો સુધી સતત પરિવ્રમણ કરી” આર્યપ્રજાને તેમણે પોતાના મોક્ષમાર્ગનો સાચો સદ્બોધ આપ્યો.

આ વિકટ મામલામાં સાહિત્યસમ્રાટ ડોક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે તેમ

Mahavira proclaimed in India the message of salvation that religion is a reality and not a mere social convention. – That

salvation comes from taking refuge in that true religion, and not from observing the external ceremonies of the community – that religion cannot regard any barrier between man and man as an eternal verity. Wondrous to relate this teaching rapidly overstepped the barriers of the races abiding instinct and conquered the whole country. For a long period now the influence of Kshatriya teachers completely suppressed the Brahmin power.

આનું ભાષાંતર રા. સુશીલ આ પ્રમાણે કરે છે :

“મહાવીરે ડિડિમનાદથી એવો મોક્ષનો સંદેશ ભારતવર્ષમાં વિસ્તાર્યો કે ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રૂઢિ નહિ પણ વાસ્તવિક સત્ય છે – મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયા-કાંડ પાળવાથી મળતો નથી પણ તે સત્ય ધર્મના સ્વરૂપમાં આશ્રય લેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે – અને ધર્મમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી. કહેતાં આશ્ચર્ય ઊપજે છે કે આ શિક્ષણે, સમાજના હૃદયમાં જડ ઘાલીને બેઠેલી ભાવનાઓ રૂપી વિઘ્નોને ત્વરાથી ભેદી નાંખી, અને આખા દેશને વશીભૂત કર્યો. ત્યાર પછી ઘણા કાળ સુધી આ ક્ષત્રિય ઉપદેશકોના પ્રભાવ-બળથી બ્રાહ્મણોની સત્તા અભિભૂત રહી હતી.”

કોઈપણ ધર્મપ્રવર્તકને ધર્મવ્યવસ્થામાં (organization) દેશની સ્થિતિ – તેના સંજોગો પર ખાસ લક્ષ આપવું પડે છે. મહાવીરના સમયમાં બે ભાગ નામે બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો – ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ મુખ્યપણે વહેંચાઈ ગયા હતા. બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય અતિશય વિશેષ, અન્યથી અતીવ ચડિયાતું હતું અને રાજાઓમાં એકચક્રે રાજ્ય કરનાર ચક્રવર્તી કે સમ્રાટ કોઈ ન હોવાથી જુદાંજુદાં રાજ્યો પર સત્તા ધરાવતા રાજાઓ અનેક હતા અને તેમની સત્તા પ્રજાની સહાય સાથે, અગર અન્ય રાજ્યકીય જાતિઓની સહાય સાથે પ્રબલપણે તેની પ્રજા પર પ્રવર્તતી હતી.

“મહાવીર જાણતા હતા કે સમાજ ઉપર ખરી અસર બ્રાહ્મણો દ્વારા જ થઈ શકશે કેમકે તે જમાનામાં તેમનું જોર પ્રબળપણે વર્તી રહ્યું હતું. તેથી તેમણે પોતાના પ્રભાવનો પ્રથમ ઉપયોગ તે કાળના મુખ્ય અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પોતાના પક્ષમાં લેવામાં કર્યો. જૈન ગ્રંથોમાં ઈંદ્રભૂતિ, વાયુભૂતિ, અગ્નિભૂતિ આદિ અગિયાર સુવિખ્યાત બ્રાહ્મણોએ મહાવીર આગળ દીક્ષા લીધાની જે હકીકત અસ્તવ્યસ્ત આકારમાં આ કાળે રહેલા પામી છે તે એ જ વાતનું સમર્થન કરે છે કે મહાવીરે સર્વથી પ્રથમ, જેના વડે સમાજની પ્રગતિ અવરોધને પામી હતી તેવા બ્રાહ્મણોને પોતાના પક્ષમાં લેવા ઉદ્યોગ કર્યો હતો. પ્રભુના અગિયાર ગણધરો પ્રથમ ક્રિયાકાંડી બ્રાહ્મણો હતા અને તેના ઉપદેશથી અનુરંજિત થઈ પોતાના મોટા શિષ્યસમુદાયો સહિત તેમના શરણે આવ્યા હતા.”

પ્રજા જેના જુલમ અને ત્રાસથી પીડાતી હતી, અને જે પ્રજાની પ્રગતિને બાધક અધર્મ અને અનીતિથી ભરેલ કારણો હતાં તે આ : ઘણાં વર્ષોથી, સ્વાર્થને લઈને

બ્રાહ્મણોએ ઊભી કરેલી વર્ણવિષમતા - જાતિભેદ (પોતાનું આધિપત્ય અને અન્ય વર્ણનું અનધિકારીપણું અને કનિષ્ઠપણું), વૈદિક હિંસા-યજ્ઞાદિ, અનેક દેવોનું અસ્તિત્વ કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢી તેને તુષ્ટમાન કરવા માટે કપોળકલ્પિત યોજેલી પૂજાવિધિઓ - પ્રાયશ્ચિત્ત, ખાનપાન શયનાદિ હમેશની ક્રિયા માટે ઉપજાવેલ કર્મકાંડ વગેરે રૂઢિઓ પ્રસ્રવિત હતી. તે સર્વને તિલાંજલિ આપવા માટે મહાવીરે સતત આપેલ ઉપદેશ અને આદેશ; તેમજ અહિંસા અને સમાનતાનો વીરસંદેશ એટલો બધો વેગવાન હતો કે ભારતવર્ષના ચારે ખૂણામાં ફરી વળ્યો. આથી લોકો પરનો - બ્રાહ્મણોતર લોકો પરનો જુલમ જવાથી તેમનું સાંત્વન થયું.

આથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે -

હોમહવનાદિક લૌકિક રિવાજ ઘણો ચાલતો જોઈ, તીર્થંકર ભગવાને (વીરપ્રભુએ) પોતાના કાળમાં દયાનું વર્ણન ધણું જ સૂક્ષ્મ રીતે કર્યું છે. જૈનના જેવા દયા સંબંધીના વિચારો કોઈ દર્શન કે સંપ્રદાયવાળાઓ કરી શક્યા નથી; કેમકે તેઓ (જૈન) પંચેન્દ્રિયનો ઘાત તો ન કરે, પણ તેઓએ એકેન્દ્રિયાદિમાં જીવ હોવાનું વિશેષ વિશેષ દઢ કરી દયાનો માર્ગ વર્ણવ્યો છે.

રાજાઓ મહાન સત્તા દરેક સંબંધે લોકો પર ધરાવે છે અને તેનું આચરણ લોકોને અનુકરણ રૂપ થાય છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તેના પ્રભાવથી અનેક પ્રજાજનો તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. આથી મહાવીરે પોતાના સર્વમાન્ય ઉપદેશથી ઘણા રાજાઓને મુગ્ધ કર્યા અને તે એટલી બધી હદે કે કેટલાકોએ પોતાનું રાજ્યપાટ છોડી દઈ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ સાધુનું ભીષણ વ્રત સ્વીકાર્યું; અને ઘણાઓ મહાવીરના ધર્મનુયાયી થયા. આથી લોકો પર વિશેષ પ્રકારનો પ્રભાવ પડ્યો.

આમ છતાં મહાવીરે બળાત્કારે પોતાના વિચાર અને સિદ્ધાંતો રાજા કે પ્રજા પર ઠસાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો નથી.

મહાવીરે દેશની પ્રચલિત ભાષામાં સાદી અને સરલ રીતે સત્યના પ્રભાવને જનહૃદયમાં અંકિત કર્યો; અને આત્મધર્મના સ્વરૂપને તેના ગૌરવ-સ્થાન ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી લોકોને ઘણા કાળની મોહનિદ્રામાંથી જગાડ્યા. લોકભાષામાં પોતાના આદર્શો મૂક્યા.

આ આદર્શો શું હતા તે સંબંધમાં રા. પરમાનન્દ કુંવરજીના વિચાર મનનીય હોઈ અત્ર ટાંકીએ છીએ :

"ભગવાન મહાવીરે જૈન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો એટલે કે જૈનના જે વિશિષ્ટ આદર્શો ગણાય તે સમાજજીવનમાં લુપ્ત થતા જતા હતા તેની સમાજશરીરમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. આ આદર્શો શું ?^૧ અહિંસા, સત્ય અને સંન્યાસ. જેનો ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ કર્યો તે જ આત્મજીવનમાં તેમણે જીવી બતાવ્યું. તેમના જીવનની સમીક્ષા કરીએ તો ઉક્ત ત્રણ આદર્શો સવિશેષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. યજ્ઞયાગાદિકમાં તેમજ

૧. સરખાવો દશવૈકલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથા - ધમ્મો મંગલ મુક્કિદ્ધં અહિંસા સંજમો તવો - અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મ છે - ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. આવો વિશાળ સિદ્ધાંત મહાવીર-શાસનમાં ગાજી રહ્યો છે.

અત્રવ્યવહારમાં હિંસાનું પ્રાબલ્ય હતું; ભગવાન મહાવીરે હિંસાનો હ્રાસ કીધો; અહિંસા ધર્મનો પ્રચાર કીધો. લોકોમાં વહેમનું સામ્રાજ્ય હતું, તેઓના વિચારસ્વાતંત્ર્યને વેદોની બેડીથી જકડી લેવામાં આવ્યું હતું. પથ્થર એટલા દેવ પૂજાતા હતા, બ્રાહ્મણવર્ગ સલાહકાર મઠી સત્તાલોભી બની ગયેલ હતો. આ સમયે ભગવાન મહાવીરનું યુદ્ધ હતું. ધર્મની કિંમત સત્યથી થાય છે; સત્યની કિંમત ધર્મથી થતી નથી એ તેમણે બતાવવાનું હતું. જે પ્રજાથી અનુમત ન હોય તેનો અન્ય પ્રમાણથી સ્વીકાર થઈ ન શકે એ લોકોને સમજાવવાનું હતું. આ તેમણે કરી બતાવ્યું અને એ રીતે સત્ય ધર્મની તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી. સંન્યાસ ધર્મનો દિગ્વિજય પણ તેમને આભારી છે. આ અહિંસા, સત્ય અને સંન્યાસ ભગવાન મહાવીરના જીવનની ત્રણ મુખ્ય વિભૂતિઓ છે. આ ત્રણેનું જ્યાં જ્યાં દર્શન થતું હોય ત્યાં ત્યાં જૈન ધર્મનો જ વિજય વર્તે છે....” (‘જૈન અને મહદ્દ જૈન’ લેખ)

તેમણે મુક્તિનો અધિકાર મનુષ્યમાત્રને માટે (અરે ! સર્વ જીવ માટે) સરખા હકથી સ્થાપિત કર્યો, પછી તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય. આથી જાતિભેદની વર્ણવિષમતા દૂર કરી.

આ રીતે સામ્યવાદના ધોરણનું સ્થાપન કરી કહ્યું કે :

કમ્મુણા બંમણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ ચત્તિઓ !

વડસ્સો કમ્મુણા હોઈ સુદ્ધો હવડ કમ્મુણા !!

સવ્વં ખુ દીસઈ તવો વિદોસો ન દીસઈ જાઈવિસેસુ કોઈ !

સોવાળપુતં હરિણસસાહુ, જસેરિસા ઇદ્દહી મહાણુભાવા !!

ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન ૨૫, ગાથા ૩૧ તથા અ. ૧૨, ગા. ૩૧ અર્થાત્ - (કોઈ મનુષ્ય, માત્ર જન્મથી જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોઈ શકતો નથી, કિંતુ) મનુષ્યમાત્રમાં તે તે પ્રવૃત્તિને અંગે - કર્મના અંગે બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ કે શૂદ્રત્વ આવી શકે છે, અને બ્રાહ્મણ પણ કાલે કરીને શૂદ્રતાને પામે છે અને શૂદ્ર પણ વિકાસના પ્રકર્ષને લીધે બ્રાહ્મણત્વની પરાકાષ્ઠાને પહોંચે છે. માનવમાત્રની પૂજ્યતા તેના ગુણો, આચારો અને કર્તવ્યોમાં જ સમાયેલી છે, નહિ કે તેની જાતિમાં. કુલે કરીને ચાંડાળ પણ તેના ગુણોને લીધે પૂજાપાત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ પામી શકે છે. તપવિશેષ સાક્ષાત્ દેખાય છે, કોઈ જાતિવિશેષ દેખાતો નથી. શ્વપાક (ચંડાલ)ના પુત્ર હરિકેશ સાધુને જુઓ જેને આવી મહાનુભાવ - મહાપ્રભાવક ઋદ્ધિ છે.

શ્રી મહાવીરે જગતને પોતાના પેગામો આ પ્રમાણે આપ્યા છે :

(૧) અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરવા માટે કહ્યું કે ‘સતતં મૂઢે ધમ્મં ણાભિજાણાતિ’ - જે સતત મૂઢ છે, અંધશ્રદ્ધાળુ છે તે ધર્મને જાણતો નથી - જાણી શકતો નથી.

(૨) જાત્યભિમાન - કુલાભિમાન - વર્ણાભિમાન દૂર કરવા જણાવ્યું કે ‘જો હીણે, જો અતિરિત્તે’ - જગતમાં કોઈ હીણ કે અતિરિક્ત - નીચ કે ઊંચ નથી. જાતિભેદ મહાવીરે સ્વીકાર્યો નથી. તેમના ધર્મસામ્રાજ્યમાં સર્વ વર્ણને - આર્ય-અનાર્યને સરખો અધિકાર છેવટના સાધ્ય - મુક્તિ સુધ્ધાંનો છે. તેમણે ઉપદેશ પણ આર્ય-અનાર્ય બન્નેને સંબોધીને આપેલ છે. ઔપપાતિક સૂત્ર-પદમાં જણાવ્યું છે કે ‘તેસિં સવ્વેસિં

આરિયમનાદિયાણં અગિલાણં ધમ્મં આઈક્કહિ’ આ સર્વને – આર્ય અને અનાર્યોને તેણે અગ્લાનપાત્રો – થાક લીધા વગર ધર્મ કહ્યો.

(૩) યજ્ઞની હિંસામય વિધિનો નિષેધ કરવા પ્રકટ કર્યું કે સર્વ જીવોને જીવનનો સરખો હક્ક છે. ‘સવ્વેસિં જીવિયં પિયં’ – સર્વ જીવોને જીવન પ્રિય છે – ઇષ્ટ છે.

‘સવ્વે પાણા પિયા પિયાડવા, સુહસાવા, દુઃખપડિકૂલા, અપિયવહા, પિયજીવિણો, જીવિડકામા । પાતિવાણ્ણં કિંચણં ।’

– સર્વ પ્રાણીઓને આયુષ્ય પ્રિય છે, સર્વને સુખની શાતા – ઇચ્છા છે, બધાને દુઃખ પ્રતિકૂલ છે, બધાને વધ – હણાવું અપ્રિય છે, સૌને પોતાનું જીવિત પ્રિય છે, સર્વ જીવવા યાદે છે – જીવવાની કામના રાખે છે, તેથી કોઈનેય મારવું કે દુઃખ આપવું નહિ. કોઈને તેમ કરવાનો હક્ક નથી.

તેમણે જણાવ્યું કે (જુઓ આચારાંગ સમ્યક્ત્વ નામનું ચોથું અધ્યયન) :

“હું કહું છું કે – જે અતીતમાં થયા, હાલ પ્રત્યુપન્ન છે અને હવે પછી થશે તે સર્વ ભગવાનો એવી રીતે વદે છે, ભાષામાં બોલે છે, વર્ણવે છે અને પ્રરૂપે છે કે :

‘સવ્વેપાણા સવ્વે ભૂયા સવ્વે જીવા સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા, ણ અજ્ઞાવેયવ્વા, ણ પરિઘતવ્વા, ણ પરિતાવેયવ્વા, ણ ઉદ્ધવેયવ્વા.’

– સર્વ પ્રાણીને – સર્વભૂતોને – સર્વ જીવો – સર્વ સત્ત્વોને હણવા નહીં, તેમના પર હુકુમત ચલાવવી નહીં, તેમને કબજે કરવાં નહીં, તેમને પરિતાપ આપવો નહીં, તેમને હેરાન કરવાં નહીં.

સર્વ લોકનાં ખેદ અને દુઃખના જ્ઞાતાએ આવો શુદ્ધ અને નિત્ય ધર્મ (શાસન) ઉત્થિતને – જાગેલાને, અનુત્થિત એટલે નહિ જાગેલા – નહિ તૈયાર થયેલાઓને, ઉપરતદંડનિગ્રહીઓને, અનિગ્રહીઓને, બાહ્ય પતિતને, અપતિતને, સંયોગરત ભોગીઓને તથા યોગીઓને બતાવ્યો છે.

‘તદ્ધં ચેયં તદ્ધાચેયં અસિંસં ચેયં પવુછહિ.’

– તે જ ધર્મ શ્રેય છે, તથારૂપપણે – ખરેખરો શ્રેયરૂપ છે, અને તે જ પ્રમાણે – તેથી તે શ્રેય કહેવાય છે.

‘માટે તે ધર્મને યથાર્થપણે જાણીને ગોપવવો નહિ, ફેંકી દેવો – નેવે મૂકવો નહિ – તે ધર્મને જાણીને યથાર્થપણે વર્તવું. દષ્ટિથી નિર્વેદ – વૈરાગ્ય ધરવો. જો લોગસેસણં ચરે – લોકેપણાને અનુસરવી નહિ – લોકોની દેખાદેખીથી દોરાવું નહિ.”

આવું અહિંસાનું પરમતત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરી અહિંસાનો પરમધર્મ – મહાન સિદ્ધાંત સમજાવ્યો.

અહિંસાના સિદ્ધાંતને આવી સરલ-સાદી, સ્વાભાવિક અને સત્ય રીતે સંસારમાં બીજા કોઈએ સમજાવ્યો હોય તેમ જણાતું નથી.

(૪) યજ્ઞથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈ કૃપા કરે છે – વાંછિત ફલ આપે છે, યા તો સ્વર્ગ-સુખ મેળવાય છે, એ ભ્રમનો ઉચ્છેદ કરવા – એ કૃપાવાદનો નિરાસ કરવા, અને આત્મસંયમ અને બંધ-મોક્ષના રહસ્યને સ્પષ્ટ કરતાં એ વીરે જણાવ્યું કે :

‘પુરિસા ! અત્તાળમેવ અભિણિગિજ્ઞા, एवं दुःक्खा पमोक्खसि । — बन्धमोक्खो च तुज्झ अज्झत्थमेव ।’

— હે પુરુષ ! તું તારા આત્માને જ આશાતૃષ્ણાથી દૂર રાખ, જેથી દુઃખથી મુક્ત થશે — બંધ અને મોક્ષ એ બંને તારા અંતરમાં જ છે.

વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે તેમણે જે સ્વાવલંબનનો — આત્મબલ (Soul-force) પર જ નિર્ભર રહેવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે પૂર્ણ સત્ય અને સનાતન છે. પુરુષ કે દેશને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરનાર અન્ય કોઈ નથી પણ કેવલ આપણું પોતાનું જ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને આચરણ છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક, સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને જાગ્રત રાખી જો આપણે સદાચારનું યથાર્થ પાલન કરીશું તો અવશ્ય આપણે પરાધીનતામાંથી મુક્તિ મેળવીશું. એ મહાવીરનો આર્યપ્રજાને એક, નિત્ય અને અમોઘ ઉપદેશ છે.

पढमं गाणं तओ दया, एवं चिह्णइ सव्वसंजए ।

अणाणी किं काही, किं वा णाही छेय पावगं ॥

सोच्चा जाणइ कल्लणं सोच्चा जाणइ पावगं ।

उभवंपि जाणइ सोच्चा जं छेयं तं समाचरे ॥

પહેલું જ્ઞાન છે અને પછી દયા છે. એમ સઘળા સંયતી — સાધુઓ પ્રવર્તે છે. (કેમકે) અજ્ઞાની શું કરશે ? — કરી શકે ? તેમાં શું શ્રેય છે, શું પાવક-પાપ છે એટલે શું સારું-રસું — ભલું-ભૂંડું છે તે શું જાણશે — જાણી શકે ?

જે કલ્યાણ (રૂપ) છે તે સાંભળીને જે જાણે, અને જે પાપ (રૂપ) છે તે સાંભળીને જાણે, — એ બંનેને એટલે શ્રેય અને પાપ — ધર્મઅધર્મ — કર્તવ્ય અકર્તવ્યને સાંભળીને જે જાણે તે જ શ્રેયરૂપ જે છે તેને આચરે. (ઉપદેશપદ ટીકાકારે ઉદ્ધોભેલી ગાથા. પૃ. ૧૫૧)

संसयं परियाणतो संसारे परिज्जाते भवति ।

संसयं अपरिजाणओ संसारे अपरिण्णा ते भवति ॥

— જે સંશયને જાણે છે તે સંસારને પણ જાણે છે, જે સંશયને નથી જાણતો, તેણે સંસાર પણ જાણ્યો નથી.

— આચારંગ સૂત્ર અ. ૫, ઉ-૧, ગા. ૨૬૭

(૫) લોકોના રાગદ્વેષ સ્વચ્છંદે ન દોરાઈ જાય તે માટે વિકટ આચારમાર્ગની ઘટના કરી; અને તેમાં બે ઉત્તરોત્તર માર્ગ કરી ઉચ્ચ પ્રતિભા માટે — સાધુ માટે સાધ્વાચાર — સાધુધર્મ અને તેથી ઊતરતી પંક્તિના ગૃહસ્થ વર્ગ માટે શ્રાવકાચાર — શ્રાવકધર્મની ઘટના કરી. “શ્રાવક અને સાધુના માર્ગ — ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમમાં વિશિષ્ટ પદ તેમણે સંન્યાસને આપ્યું. ચારે વર્ણને સંન્યાસના અધિકારી બનાવ્યા. સંન્યાસ પરત્વે સ્ત્રીનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનો અસ્વીકાર કરી ચંદનબાળાને પોતાની પ્રથમ સાધ્વી બનાવી. સંન્યાસ વિના મનુષ્યજીવનનો ઉદ્ધાર સંભવી શકતો જ નથી એ આત્મજીવથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.”

(૬) મનુષ્યને પોતાના સ્વાર્થ માટે કોઈનો વધ કરવાની સત્તા નથી. સર્વ જીવોને

પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવાની સત્તા છે. સર્વ જીવો પોતાના જેવા છે, અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવ પણ મુક્તિ પ્રત્યે ગમન કરવા માટે હક્કદાર છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેને પુરુષાર્થથી હસ્તગત કરી શકે છે. આથી વૈદિક હિંસા જેવી કૂર અને ભયંકર રૂઢિના પર સામત અને તીવ્ર ઘા મૂકી અહિંસા કે જેની અંદર જે કંઈ સુંદર, હિતકર અને કલ્યાણકર છે તે સમસ્ત સમાઈ જાય છે તેનો પ્રચંડ ઉદ્દ્યોષ કરી 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

(૭) મનુષ્ય કે કોઈ જીવને પોતાના પુરુષાર્થ સિવાય મુક્તિપ્રાપ્તિમાં અન્ય સહાયની અપેક્ષા નથી, તેથી કોઈ દેવ કે બીજાને યજ્ઞાદિકથી રાજી રાખવા અને તેમ રાજી રાખ્યે ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવી શકાય છે એ તદ્દન મિથ્યા છે એમ બતાવી યજ્ઞાદિકથી દેવોનું આહ્વાન, તેમના પ્રસાદ (કૃપા)ની પ્રાપ્તિ આદિ ઉપર માંડું મૂક્યું, અને man is the architect of his fortune - મનુષ્ય પોતાના સૌભાગ્યનો પોતે જ અધિપતિ - નિર્માતા છે એ અમિશ્રિત અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જગત સમક્ષ પ્રતિપાદિત કર્યું.

(૮) દર્શન - તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્માનું અસ્તિત્વ બતાવી તે આત્માનું અંતિમ લક્ષ્ય સાધવા માટે એકલું જ્ઞાન, એકલી ક્રિયા; એકલું તપ, એકલી ભાવના; એકલું વીર્ય, એકલી સાધ્યદષ્ટિ; એકલું કથન - કલેણી, એકલો આચાર - રહેણી એ નિષ્કળ છે, પણ તે સમસ્તની જરૂર છે - સફલતા માટે એ સમસ્તનો યોગ આવશ્યક છે. જગતની અને આત્માની નિત્યતા અનિત્યતા, અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ, વક્તવ્યતા અવક્તવ્યતા, એમ બંને જુદીજુદી દષ્ટિથી જોતાં જણાય છે. આમ સર્વનું મિશ્રણ અને સર્વથી સ્વાતંત્ર્ય એ બંને સ્વરૂપ જણાવી વિશ્વવ્યવસ્થા, આત્મસ્વરૂપ, અને મુક્તિમાર્ગ વિશાલ દષ્ટિથી દર્શાવેલ છે અને તેથી તે સમગ્ર વાદને 'સ્યાદ્રવાદ' અથવા તે દર્શનને 'અનેકાંત દર્શન' એવું વ્યાપક અને સર્વલક્ષી નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ સ્યાદ્રવાદનો સિદ્ધાંત વિશેષ સમજતાં-સમજાવતાં અનેક પૃષ્ઠો ભરાય તેમ છે તેથી સ્થૂલ વ્યાખ્યા રૂપે તેને અત્ર દર્શાવેલ છે.

જેન દર્શનના છેલ્લા ધર્મપ્રવર્તકનું 'મહાવીર' એ નામ ઉચ્ચારવા સાથે તેમના ઉપલા સિદ્ધાંતો જાણ્યા પછી તેમની મહાન શક્તિનું ભાન થાય તેમ છે. તેઓ દાનવીર, ધર્મવીર અને કર્મવીર હતા - તેમનામાં આત્મબળ (Soul-force) મહાન હતું અને તે આત્મબળથી જ પોતાની તેમજ બીજા અસંખ્ય આત્માઓની સિદ્ધિ થઈ શકી હતી.

પોતાના તપોબળથી શુભાશુભ કર્મોને વિખેરી નાંખી આત્માની અનંત શક્તિ પ્રાપ્ત કરી પોતાના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ તેમણે કર્યો હતો. તેમના સમયમાં થતી હિંસા, અમુક વર્ગનો જુલમ અને તેથી બીજા વર્ગોની થતી અવગણના, એ સર્વ દૂર કરવા અર્થે તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં પોતાના વાણી-બળનો - ઉપદેશબળનો ઉપયોગ સફળ રીતે કર્યો હતો.

આમ મહાવીરના ઉપદેશમાંથી વધુને બાજુએ મૂકીએ તો આટલું તો તાત્પર્ય સ્પષ્ટાકારમાં પારદર્શક રીતે (પુનરુક્તિનો દોષ વહોરી રા. સુશીલના શબ્દોમાં કહીએ તો) જણાશે કે મુખ્ય બે વાત ઉપર વધારે ભાર મૂકી તેની અસર સમાજ ઉપર તેમણે દઢ રીતે વિસ્તારી હતી :

૧. પ્રાણીમાત્રને જીવવાનો એકસરખો હક્ક છે, માટે 'જીવો અને જીવવા દો' (Live and let live)નો સિદ્ધાંત. માર્હિસ્યાત્ - અહિંસા પરમો ધર્મ:નો સિદ્ધાંત : એટલે કે મિત્તિ મે સવ્વ ખૂણસુ વેરં મજ્ઞં ન કેળદ્ - સર્વ જીવો પ્રત્યે - મનુષ્ય કે પશુપંખી, જુલમી કે નિષ્પાપી - સર્વ પ્રત્યે મારે મૈત્રી છે. મારે કોઈ સાથે વેર નથી - આ ભાવનાથી અહિંસાત્મક રહી અહિંસાના શાસન - ફરમાનને વળગી રહી સર્વ પ્રવૃત્તિ કરો - વ્યવહાર કરો. 'સર્વે જીવ કરું શાસન રસી, ઇસી દયા (ભાવદયા) મન ઉદ્ધસી' એ પ્રકારની મહાવીરની ભાવના હતી. આ ભાવનાને સંગત રહીને સર્વ જાતના વર્ણ, વર્ગ, જાતિ વગેરેના ભેદભાવને ત્યાગી સર્વની સમાનતા છે એ સત્ય પ્રકાશિત કર્યું

૨. પોતાના કલ્યાણ માટે કોઈ ઇતર બાહ્ય શક્તિ ઉપર કે તેના પ્રસાદ (Favour) ઉપર આધાર કે અપેક્ષા ન રાખતાં સ્વશક્તિનું અવલંબન લેવાનો સ્વાવલંબનનો સિદ્ધાંત.

આ બે સત્યોના પ્રકાશનની તે યુગમાં અત્યંત જરૂરી હતી. જોકે તે સત્યો તદ્દન સાદાં અને એક બાળકથી પણ અજ્ઞાત રહી ન શકે તેવાં સર્વવિદિત છે તોપણ જ્યારે તેવી સદ્ભાવનાઓનો લોપ થવા બેઠો હોય છે ત્યારે આખા દેશને બલ્કે આખા જગતને ઘણીવાર તેનું એકસાથે વિસ્મરણ થઈ જાય છે અથવા બીજી પ્રબળ વિરોધી ભાવનાઓની સત્તામાં તે દબાઈ જાય છે.

તે કાળે પણ તેમજ થવા પામ્યું હતું. લોકો આત્મકલ્યાણના મુખ્ય નિશ્ચયોની અવગણના કરી પોતાના હિતસાધન તરીકે નાનાંમોટાં અસંખ્ય દેવદેવીઓને સંતુષ્ટ રાખવા માટે પ્રાણીહિંસાયુક્ત યજ્ઞયાગદિકની ભ્રમજાળમાં પડ્યા હતા. આ હિંસાપ્રધાન ધર્મને નામે ચાલતી ક્રિયાઓ સામે મહાવીરે સખ્ત લડત ચલાવી જીવદયાનો સિદ્ધાંત ફેલાવ્યો, કે જે માટે અનંત મૂંગાં પ્રાણીઓ પોતાની મૂક વાણીમાં આજે પણ તે પ્રભુનો ઉપકાર ગાય છે.

હવે બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ :

"When the religion formerly received in rent by discords, and when the holiness of the professors of religions decayed and full of scandal, and withal the times be stupid, ignorant, and barbarous, you may doubt the springing up of a new sect; if then also there should arise any extravagant and strange spirit to make himself author thereof. If a new sect have not two properties, fear it not, for it will not spread; the one is the supplanting, of the opposing of authority established - for nothing is more popular than that; the other is the giving license to pleasures and a voluptuous life, for as for speculative heresies (such as were in ancient times the Arians, and now the Arminians), though they work mightily upon men's wits, they

do not produce any great alteration in states except it be by the help of civil occasions. There be three manners of plantations of new sects: by the power of signs and miracles; by the eloquence and wisdom of speech and persuasion; and by the sword. For martyrdoms, I reckon them among miracles, because they seem to exceed the strength of human nature; and I may do the like of superlative and admirable holiness of life.

– Bacon's Essay on 'Vicissitudes of Things.'

અંગ્રેજી ફિલસૂફ બેકન 'વસ્તુનાં પર્યાયાંતરો - ફેરફારો' (Vicissitudes of Things) એ નામના ગૂઢ નિબંધમાં જણાવે છે કે "જ્યારે પ્રાચીન ધર્મ બેદો વડે વહેંચાઈ જાય છે અને ધર્મના મુખ્ય શિક્ષા-ગુરુઓની પવિત્રતા સડો પામી નિંદાથી પરિપૂર્ણ થાય છે, અને તે સાથે તે સમયમાં મૂર્ખતા, અજ્ઞાનતા અને અસંસ્કૃતિ પ્રસરેલી હોય છે, ત્યારે એક નવીન સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થશે એવો શક કદાચિત રહે છે; જો તેવો સંપ્રદાય જાગે તો તેના પ્રણેતા તરીકે કોઈ અતિ પ્રવૃત્તિવાળો વિલક્ષણ આત્મા ઉદ્ભવે છે. જો તે નવીન મતમાં બે લક્ષણો ન હોય તો તે પ્રસાર પામે એવી બીક રાખતા નહીં. તેનો પ્રસાર થવાનો હોય તો તેમાં બે લક્ષણો જોઈએ : (૧) મૂળ ધર્મની સ્થાપિત થયેલ ભાવનાને - તેનાં ફરમાનોને દાબી દેવાનું યા તેથી વિરુદ્ધ પડવાનું, કારણકે તે પ્રાચીનતાને લઈને લોકપ્રિય અવશ્ય થયેલ હોય, (૨) જીવનનાં ભૌતિક સુખો અને ઈન્દ્રિયના વિલાસોને છૂટ આપવાનું, કારણકે કલ્પના ઉપર સ્થાપિત થયેલ મત (જેવા કે પૂર્વના આર્યો અને હાલના આર્મિનિયન) મનુષ્યની બુદ્ધિ પર પ્રબલ અસર કરે છે, છતાં રાજ્યોમાં મોટો ફેરફાર કરી શકતા નથી. નવા મતને સ્થાપિત કરવામાં ત્રણ પદ્ધતિ કામે લાગે છે : (૧) ચમત્કારથી (૨) ઉપદેશ અને સમજાવવાની શક્તિમાં રહેલ વક્તૃત્વ અને પ્રજ્ઞાથી (૩) તરવારથી - યુદ્ધથી. ધર્માર્થે પ્રાણની આહુતિ આપવી તેને હું ચમત્કારમાં ગણું છું. કારણકે મનુષ્યસ્વભાવના બલ કરતાં તે અતિ વધી જાય છે; અને જીવનની અતિશયવાળી અને ઉદાત્ત પવિત્રતાને પણ હું ચમત્કારમાં ગણું છું."

બેકનની આ ટીકા પોતાના જ્ઞાનના પ્રદેશ પ્રમાણે સત્ય છે, પરંતુ જ્યારે આપણે તેને જૈનધર્મ કે બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસને લાગુ પાડીએ છીએ, ત્યારે આપણને જણાય છે કે તે ટીકામાં ઘણો સુધારોવધારો કરવો જોઈએ છે. જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના ઉદ્ધારકો શ્રીમન્ મહાવીર અને બુદ્ધ ભારતના બ્રાહ્મણવર્ગ (Hierarchy)ની અસર - તે ધર્મના શિક્ષાગુરુઓની પવિત્રતામાં સડો થઈ લોકોમાં તે અતિશય નિંદાને પાત્ર બની, ત્યારે થયા છે. પરંતુ તે વખતનાં મૂર્ખતા, અજ્ઞાનતા અને અસંસ્કૃતિ હોવાને બદલે સર્વ દિશામાં અતિ ઉત્સુકતાભરી બુદ્ધિ અને નીતિથી ભરપૂર ચંચલતા દરમ્યાન થતી હતી; સર્વ દિશામાં પ્રાચીન સિદ્ધાંતોને તેના શિક્ષાગુરુઓ ફરીફરી દઢીભૂત કરતા હતા, જ્યારે તેના પ્રતિપક્ષી ટીકાકારો તેના પર આક્રોશ કરતા હતા, અને નવીન દર્શનો દરેક સ્થળે ઉદ્ભવતાં હતાં. મહાવીર અને બુદ્ધ પોતે "અતિ પ્રવૃત્તિવાળા અને વિલક્ષણ આત્માઓ નહિ હતા, પરંતુ ધર્મના આદર્શમય જીવનો ગાળવામાં એકસંમત એક સંગત

હતા અને આર્ય આદર્શના નમૂનારૂપ હતા. તેમના ધર્મે બ્રાહ્મણોની સત્તાને નાબૂદ કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમ કરવામાં તેમણે કદી પણ જીવનના ભૌતિક સુખ અને ઈન્દ્રિયવિલાસોને માટે સ્વચ્છંદભરી છૂટ આપી નથી તેમ તરવારનો પણ ઉપયોગ કર્યો નથી. તેમની આશ્ચર્યકારક ફત્તેહ થઈ તે તેમના ઉપદેશ અને સમજાવવાની શક્તિમાં રહેલ વક્તૃત્વ અને પ્રજ્ઞા અને તેમના જીવનની અતિશય ઉત્તમ અને ઉદાત્ત પવિત્રતાને લઈને થઈ હતી.

‘મહાવીરે કેવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે શૈલીએ ઉપદેશપ્રવૃત્તિ કરી હતી તેમાંથી પણ અનેક શિક્ષણીય અંશો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તેમણે કદી હાલના ઉપદેશકોની માફક બીજાઓનાં છિદ્ર શોધવા અથવા બીજાઓના ધાર્મિક વર્તાવ કે આચારવિચાર ઉપર બેધારું ખડગ ફેરવવા ઉદ્યોગ કર્યો નથી. વિશ્વનું સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ કરવા માટે જ તેમના તીર્થંકરપદનું નિર્માણ હતું; છતાં તેમણે તે નિર્માણ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈને પોતાનો ઉપદેશ પરાણે અથવા સામાની અનિચ્છા છતાં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમજ તેમના આચારવિચારને તરછોડી નાંખી પોતાના વાઙમાં આવવાને લોકોને લલચાવ્યા નથી. તેમની ઉપદેશપદ્ધતિ શાંત, રુચિકર, દુઃશમનને પણ તરત ગળી ઊતરે તેવી, હૃદયસ્પર્શી, મર્મગ્રાહી અને તેમના આશયને શ્રેષ્ઠ હૃદયમાં સીધી રીતે પરિણમાવે તેવી સરળ હતી.

‘દુનિયા’ મારા અભિપ્રાયને જ મળતી થઈ જાય અને મારા આશયને જ અનુસરવાળી થાય’ એવી ઇચ્છા પ્રભુએ કદી રાખી નહોતી. તેઓ જાણતા હતા કે એવી ઇચ્છા એ પણ એક પ્રકારની નબળાઈ છે અને તે મનુષ્યહૃદયના બંધારણનું અજ્ઞાન સૂચવનારી છે. આખી દુનિયા ગમે તેવા વિવાદ વિનાના વિષય ઉપર પણ કદીપણ મતભેદ વિનાની બની જ નથી અને ભવિષ્યમાં બનવાનો સંભવ પણ નથી. કહેવાય છે કે કેવલ્યજ્ઞાન પછી તેમની પહેલી દેશના ખાલી ગઈ હતી. અર્થાત્ તેમના ઉપદેશની અસરથી એક પણ અંતઃકરણ ચલિત થયું નહોતું. (કે જે જૈનોના માનવા પ્રમાણે કોઈપણ તીર્થંકરના સંબંધમાં બન્યું નથી અને બનતું નથી) છતાં પણ પ્રભુએ તે ઉપરથી દુનિયાના હિત માટે ડશી જ ચિંતા દર્શાવી નહોતી. આજે જેવી અનેક મતભેદ અને સંપ્રદાયોની ધમાલ ચાલે છે તેવી તે દેશકાળના સ્વરૂપને અનુસરતી ધમાલ તે વખતે પણ જરૂર ચાલતી જ હશે, કેમકે મનુષ્યહૃદયનું બંધારણ બધા દેશકાળમાં એક જ પ્રકારનું રહે છે – માત્ર તેના ઉપર પ્રચલિત ભાવનાઓની છાપ જ પડે છે.

‘મહાવીર પ્રભુએ પોતાનો સમુદાય, બીજા સંપ્રદાયોના સમુદાયના મુકાબલે સંખ્યામાં પાછળ રહી જાય તેની દરકાર કરી નથી. માત્ર પોતાના સંબંધમાં આવનાર મનુષ્યોને તેમણે અત્યંત સરલપણે, પ્રેમભાવ અને મિત્રવાગ્મીથી તેમના અધિકારને ઘટતો ઉપદેશ આપ્યો હતો. મહાવીર પ્રભુના અનુયાયીઓની સંખ્યા, ગોશાળ જેવા એક સામાન્ય મત પ્રવર્તકના (બીજા ઇતિહાસ પ્રમાણે) અનુયાયીઓની સંખ્યા કરતાં પણ થોડી હતી એ જ એમ દર્શાવી આપે છે કે પ્રભુએ કદી પણ પોતાનો વાડો વિસ્તારવા ભણી બીજાની માફક લક્ષ્ય રાખ્યો નહોતો. જો તેમણે તેવો આશય રાખ્યો

હોત તો પોતાના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે તેઓ પોતાને અનુસરનારાઓની મોટી સંખ્યા ઊભી કરી શક્યા હોત; પરંતુ પોતાના ચારિત્ર ઉપરથી સાદ જણાઈ આવે છે કે તેઓએ પોતાના ઉપદેશ રૂપી જળનો ઘડો ઉઠાવી ઘેરઘેર દુનિયાને પાવા માટે નીકળવાનો ઉદ્યોગ કર્યો નથી. પ્રભુનો એ એક અનુભવગત સિદ્ધાંત હતો કે દુનિયાના ગળે પોતાનો ઉપદેશ પરાણે વળગાડવાથી તેમનું વાસ્તવિક હિત સધાતું નથી. કદી ક્ષણભર ઉપદેશના દિવ્ય પ્રભાવ કે પ્રતિભાથી અંજાઈ જઈ મનુષ્યો તેમને અનુસરે, પણ તેથી તેમનું સ્થાયી કલ્યાણ થતું નથી. તેથી માત્ર લોકસમૂહમાં સત્ય પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થાય અને તેમના હૃદયમાં ઇષ્ટ ઉપદેશ પરાક્ષપણે તેમને ખબર પણ ન પડે તેવી રીતે (unconsciously) પરિણમી જાય તેવી શૈલીએ પ્રભુએ કામ લીધું હતું. સંખ્યા અથવા સમૂહ ઉપર પ્રભુએ કદી ભાર મૂક્યો નથી, અથવા તેમાં જનહિતનો કાંઈપણ સંકેત હોય એવું તેઓએ માન્યું નથી. તેઓ જાણતા હતા કે સંખ્યા એ કૃત્રિમ રીતે એક સ્થાનમાં જમાવેલા ધુમાડાના ગોટા જેવું એક ક્ષણિક દશ્યમાત્ર છે. સંખ્યાના બળને ધર્મના મૂલની ઊંડાઈ અથવા વિસ્તારનું માપક તેમણે કદી ગણ્યું જ નહોતું.

‘લોકોના હૃદયપ્રદેશ ઉપર સત્યનો પટ બેસાડવા ભણી જ પ્રભુનું લક્ષ્ય હતું - ગોશાળની જેમ સંખ્યા વધારવા ભણી ન હતું. પ્રભુ પરિણામદર્શી હતા. સંખ્યાને એકત્રિત રાખનાર મનુષ્ય જ્યારે ચાલ્યો જાય છે ત્યારે તે સમૂહ ધુમાડાની પેઠે ચોદિશમાં વીખરાઈ જઈ પાછળ પોતાનું કંઈ પણ ચિહ્ન પણ મૂકવા જેટલું કરી શકતો નથી. સંખ્યાનું બળ એકદું કરવું અને લોકહૃદય ઉપર કલ્યાણની ભાવના અંકિત કરવી એ તદ્દન જુદાં જ કાર્યો છે. પૂર્વનું કાર્ય ફત્તેહમંદીથી કરવા માટે વ્યવસ્થાપક શક્તિ (Organizing power) આદિ લૌકિક સામર્થ્યોની અપેક્ષા છે, ત્યારે પાછળનું કાર્ય કરવા માટે જનકલ્યાણ ઉપર વિશુદ્ધ પ્રેમ અને કાંઈપણ લૌકિક આશયના અભાવની જરૂર છે. મહાવીરે પૂર્વનો હેતુ છેક ગૌણપણે રાખી માત્ર મનુષ્યોના વાસ્તવિક અને ખરા હિત ભણી જ વિશેષ લક્ષ્ય ગણ્યું હતું; અને જેમ બને તેમ પોતાને અનુભૂત થયેલા સુખદ સિદ્ધાંતોને જન-મન ઉપર ઊંડા કોતરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો. સંખ્યાબળમાં શ્રદ્ધા રાખનાર ગોશાળનો એક પણ અનુયાયી ભારતના ચારે ખૂણામાં આજે શોધ્યો પણ જડતો નથી, અને તેના સિદ્ધાંત સંબંધી કાંઈ જ અવશેષ-ચિહ્ન સરખું પણ ભાગ્યે જ રહેવા પામ્યું છે. ત્યારે માત્ર જનહિતની જ ચિંતા રાખનાર મહાવીરના અનુયાયીની સંખ્યા છેવટ પંદર લાખ જેટલી પણ રહી શકી છે. જ્યારે બુદ્ધ જેવા એક કાળે (અશોકના કાળમાં) સમસ્ત હિંદ ઉપર ધર્મચક્ર વિસ્તારનાર દર્શનને હિંદમાં આજે નહિવત્ સ્થાન રહ્યું છે. ત્યારે જૈન પોતાની ધર્મભાવનાની ઊંડાઈના બળથી અનેક વિરોધો અને વિકટ મામલાઓ વચ્ચે હજુ સુધી પોતાનો પગ દઢપણે જમાવી રહેલ છે. આ પ્રતાપ માત્ર મહાવીરની ઉપદેશશૈલીનો જ હતો.”

જૈનો ૨૪ તીર્થંકરોને માને છે તેમાંના ૨૪મા છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુ હતા; અને તે છેલ્લા હોવાને લીધે આપણા નિકટમાં નિકટ - આસપાસ ઉપકારી છે; તીર્થંકર એટલે તીર્થ - દર્શન પ્રવર્તાવનાર. પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ દર્શન પ્રવર્તાવ્યું, અને તેમના નિર્વાણ પછી તે દર્શનની અસર વિશેષ પ્રદીપ્ત, જ્વલંત અને ચિરસ્થાયી

બનાવવામાં શ્રીમન્ મહાવીરસ્વામીએ અપૂર્વ ક્ષણો આપ્યો. દર્શન પ્રવર્તાવવા માટે જે-જે યોગ્યતાઓ જોઈએ છે તે સર્વ યોગ્યતાઓ તીર્થંકરોમાં અવશ્ય રહેલા અષ્ટપ્રાતિહાર્ય, ચાર અતિશયમાં સમાઈ જાય છે. દર્શનપ્રવર્તકમાં જે-જે અયોગ્યતાઓ ન જોઈએ તે તીર્થંકર જે ૧૮ દોષોથી રહિત હોય છે તે દોષોમાં સમાઈ જાય છે.

બેકન જે યોગ્યતા ‘ઉપદેશ અને સમજાવવાની શક્તિમાં રહેલ વક્તૃત્વ અને પ્રજ્ઞા’ (the eloquence and wisdom of speech and persuasion) એ નામથી જણાવે છે તે તીર્થંકરની વાણીના ૩૫ ગુણમાં સમાઈ જાય છે. તે ૩૫ ગુણોમાંના મુખ્ય ગુણો લઈશું તો તે વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાશે :

૧. સર્વ ઠેકાણે સમજાય તેવી, સંસ્કારી, પ્રૌઢ, ગંભીર, સ્પષ્ટ, પૂર્વાપર વિરોધ વગરની, સંદેહ વગરની, મધુર, વ્યાકરણના દોષ વગરની, પુનરુક્તિ વગરની, વક્તા સર્વગુણસંપન્ન છે એવું ભાન કરાવનારી, પરનિંદા અને આત્મસ્તુતિ વગરની... વગેરે ગુણો છે.

૨. બીજી યોગ્યતા બેકનના શબ્દોમાં Superlative and admirable holiness of life જીવનની અતિશયવાળી અને ઉદાત્ત પવિત્રતા છે, તે શ્રીમન્ મહાવીરના ચરિત્રને અવલોકતાં પળેપળે પ્રતીત થાય છે, તે ચરિત્રના અનેક અંશો છે. તેમનું જીવન ટૂંકમાં અત્ર આપવામાં આવે છે.

૭. મહાવીરનું જીવન

નમો દુર્વારરાગાદિ વૈરિવાર નિવારણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તામિને ॥

ભાવાર્થ – જેઓ દુઃખથી નિવારી શકાય એવા રાગ, દ્વેષ, મોહ, આદિ શત્રુઓના સમૂહનો નાશ કરનાર છે, યોગીઓના જે સ્વામી છે, અને સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરનાર છે, તે અર્હત – શ્રીમન્ મહાવીર પરમાત્માને નમસ્કાર છે.

ગર્ભાવસ્થાથી ગૃહસ્થાશ્રમ અને પ્રવ્રજ્યા સુધી : ઈ.સ. પૂર્વે ૫૯૮ થી ૫૬૮ સુધીનાં લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી : તીર્થંકર જૈન માન્યતાનુસાર ગર્ભથી જ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાનના ધારક હોય છે^૧; તે પ્રમાણે મહાવીર ત્રણ જ્ઞાનસહિત હોવાથી તેમાં અવધિજ્ઞાનથી ગર્ભમાં રહેલા એવા તેમણે જાણ્યું કે પોતાના ફરકવાથી પોતાની માતાને વેદના થાય છે ત્યારે તે દૂર કરવાને તે યોગીની જેમ નિશ્ચલ રહ્યા.

આમ થયા પછી તેમની માતાને ચિંતા થઈ કે ગર્ભ ફરકતો નથી તો શું થયું ? શું તે ગળી ગયો કે નાશ પામ્યો ? – અને બહુ દુઃખ લાગ્યું. એટલે આખું કુટુંબ ખેદ

૧. જ્ઞાન ૫ પ્રકારનાં છે (૧) મતિજ્ઞાન – બુદ્ધિ, ઈંદ્રિયો અને મનના સાધનથી સ્વ-સ્વવિષયની અપેક્ષાએ જે જ્ઞાન થાય તે – આભિનિબોધિક જ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન – ઈંદ્રિયો દ્વારા આત્મા શબ્દાર્થ પર્યાય આલોચના સહિત જે વિશેષ અર્થ જ્ઞાન કરે છે તે – શાસ્ત્રજ્ઞાન (૩) અવધિ જ્ઞાન – અવધિ એટલે મર્યાદાએ માત્ર મન વડે ઈંદ્રિયોની અપેક્ષા વગર આત્મા વિષે સાક્ષાત્ જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે (૪) મન:પર્યાય જ્ઞાન – આત્મા જે વસ્તુ ચિંતન કરે તેનું સમસ્તપ્રકારે જ્ઞાન અને (૫) કેવલજ્ઞાન – સર્વજ્ઞતા – સંપૂર્ણજ્ઞાન – એ વિશ્વલોચન અનંતજ્ઞાન છે.

પામ્યું. પ્રભુએ આ જાણ્યું તેથી ગર્ભજાપન કરાવવાને માટે એક અંગુલિ ચલાયમાન કરી. આથી માતાને નિરાંત થઈ કે 'મારો ગર્ભ હજુ અક્ષત છે.'

આ પરથી મહાવીર સ્વામીએ પોતાના અવધિ જ્ઞાનથી જાણી લઈને તે જ ક્ષણે નિશ્ચય કર્યો કે હું ગર્ભમાં છું તે છતાં મારાં માતૃશ્રીને આટલો બધો મોહ છે તો પછી હું દીક્ષા લઈશ તો તેમની શી દશા થશે ? આમ વિચારી જ્યાં સુધી માતાપિતા જીવતાં હોય ત્યાં સુધી દીક્ષા નહિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

— માતાપિતાનો આપણા ઉપર એટલો બધો ઉપકાર છે કે એનો બદલો કોઈ પણ રીતે આપણે વાળી શકીએ તેમ નથી. આપણે તેમના પ્રત્યે હમેશાં પૂજ્ય ભાવ બતાવવો જોઈએ. મહાવીર પ્રભુએ ઊંચું મનોબલ વાપરી જે ભોગ આપ્યો છે તેવું આપણે કદાચિત ન કરી શકીએ તો પણ આપણે આપણાં માતાપિતાને સંતોષ આપી શકીએ એટલું તો કરી શકીએ તેમ છીએ.

તેમની યુવાવસ્થા થઈ ત્યારે માતાપિતાની ઇચ્છા તેમને પરણાવવાનો લહાવો લેવાની થતાં તેમને પરણવાનું કહેવામાં આવ્યું. મહાવીર તે ઇચ્છાને માન આપવા માટે પોતાને ભોગાવળી કર્મ છોડવાનું બાકી હતું તે જાણી પરણ્યા.

દરેક તીર્થંકરને દીક્ષા લેવાની હોય જ છે. દીક્ષા એટલે સંસારની સર્વ સંપત્તિ ઉપાધિનો ત્યાગ — વૈરાગ્ય. 'મારાં માતાપિતા જીવતાં તેમને મારા વિયોગનું દુઃખ ન થાઓ એવા હેતુથી હું દીક્ષા લેવાને ઉત્સુક છતાં પણ હમણાં દીક્ષા લેતો નથી' એવું ધારી માતાપિતાની હયાતીમાં દીક્ષા ન લીધી; માતાપિતાનો દેવલોકવાસ થયા પછી પોતાના વડીલ બંધુ નંદિવર્દન પાસે દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા મોંગતાં તેને માતાપિતાનો વિયોગ તાજો જ હતો ત્યાં બંધુવિયોગ થાય એ વિચારથી દુઃખ લાગતાં પ્રભુએ બે વર્ષ સુધી દીક્ષા લેવાનું માંડી વાળ્યું. જોકે તે દરમ્યાન ભાવયત્તિના અલંકારોથી અલંકૃત થઈ નિત્ય કાયોત્સર્ગ ધરતા, બ્રહ્મચર્યમાં તત્પર રહેતા, સ્નાન તથા અંગરાગથી રહિત વિશુદ્ધ ધ્યાનમાં તત્પરપણે એપણીય (શુદ્ધ) અને પ્રાસુક (અચેત) અત્રથી પ્રાણવૃત્તિ કરતા ગૃહવાસમાં રહ્યા.

આ ઉપરથી શ્રી મહાવીર પ્રભુની માતાપિતા તથા વડીલ બંધુ પ્રત્યેની પ્રીતિ, તેમની આજ્ઞાધારકતા, કેટલી બધી હતી એ સ્પષ્ટપણે જાણાય છે. હાલની પ્રજા આ પરથી અનુકરણ કરી તેવા ગુણોનો આદર કરશે.

દાન, શીલ, તપ અને ભાવના — એ ચાર પાયા પર જેની ઇમારત રચાયેલી છે એવા જેન ધર્મના અંતિમ પ્રવર્તક મહાવીર સ્વામીએ દાન સંબંધમાં પોતાના ચરિત્રથી શું શીખવ્યું છે તે જોઈએ.

દાન — દીક્ષા લીધી એટલે ત્યાગ પોતે તો કર્યો પરંતુ તે ત્યાગથી અન્ય પર ઉપકાર કરવા અર્થે ત્યાગનો અર્થ દાન પણ થાય છે તે અર્થમાં પ્રભુએ યાચકોને ઇચ્છા પ્રમાણે વાર્ષિક દાન આપ્યું અને અખૂટ દ્રવ્ય તે રીતે ખર્ચી પ્રજાને દારિદ્ર્ય વગરની કરી. આ રીતે પોતાની પાસે જે હતું તેમાંથી આપ્યું, પણ દીક્ષા લીધા પછી ઈંદ્રે પ્રભુના સ્કંધ ઉપર એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર નાંખ્યું હતું, તેમાંથી પણ અર્ધું વસ્ત્ર આપી દીધું હતું. પ્રભુના દાનનો ઉપયોગ લીધા વગરનો એક વૃદ્ધ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ હતો તેણે જ્યારે દાન

આપવાની વિનંતિ કરી ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું 'હે પ્રિય ! હવે તો હું નિઃસંગ થયો છું તથાપિ મારા ખભા ઉપર જે આ વસ્ત્ર છે તેનો અર્ધો ભાગ તું લઈ લે.' તે વિપ્ર અર્ધ વસ્ત્ર લઈ ગયો. આ સાથે જણાવવાનું કે અલ્પ સમયની તૃપ્તિ જે દાનથી થાય તે દાન કરતાં અનંતગણું ઉત્તમ એવું ધર્મદાન ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની દેશનાથી મહાવીર પ્રભુએ આપેલ છે. પ્રભુએ દીક્ષા ઈ.સ. પૂર્વે ૫૬૮માં લીધી. વૈરાગ્યથી ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અને તે સાથે જ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૬૮થી ૫૫૬ સુધીમાં સાહાબાર વર્ષ સુધી એક ગામથી બીજે ગામ અને એક શહેરથી બીજે શહેર એમ ઉગ્ર વિહાર કર્યો. મહાવીર પ્રભુ એક ગામમાં એક રાત અને શહેરમાં પાંચ રાત કરતાં વધુ વખત રહ્યા નથી. તેમણે પોતાના મન વચન કાયાના શુદ્ધ વ્યાપાર સહિત અખંડ શીલમય-તપોમય-ભાવનામય ચારિત્ર અંત સુધી આત્મશક્તિથી નિર્વહ્યું. ઈંદ્રે જ્યારે સહાય આપવા તૈયારી કરી અને તે લેવા વિનંતિ કરી ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું "અહંતો કદીપણ પરસહાયની અપેક્ષા રાખતા નથી. વળી અહંત પ્રભુ બીજાની સહાયથી કેવળ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે તેમ થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહીં. જિનેંદ્રો કેવળ પોતાના વીર્યથી જ - સામર્થ્યથી જ કેવળજ્ઞાન પામે છે અને પોતાના વીર્યથી જ મોક્ષે જાય છે." આવી અપૂર્વ આત્મશક્તિ રાખનારા પ્રભુ આપણને પણ એ જ બોધ આપે છે કે 'જો તમારે આ સંસારના ભવોથી મુક્ત થવું હોય, તમારે તમારો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તે તમો કરી શકશો અને તે તમારી આત્મશક્તિથી જ કરી શકશો. બીજા પર આધાર રાખવો ફોગટ છે.'

તપોમયજીવન - તપનો અર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ self-mortification એટલે દેહદમન એવો કર્યો છે તે જૈન શૈલીએ યુક્ત નથી. જૈનોએ તપના બે પ્રકાર પાડ્યા છે; ૧. બાહ્ય ૨. અંતરંગ. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસાદિનો સમાવેશ થાય છે. અંતરંગ તપમાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, અને કાયોત્સર્ગ (શરીરની ભાવનાનો ત્યાગ) એ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વળી ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપ એ અંતરંગ તપ લાવવા માટે છે એવું સ્વીકારેલું છે; તો શ્રી મહાવીર પ્રભુએ ઉક્ત સાહાબાર વર્ષ સુધીના તપમાં ફક્ત ૩૫૦ દિવસ આહાર લીધો હતો. છતાં એ સમય તેમણે એ માત્ર ઉપવાસાદિમાં જ ગાળ્યો એમ નહિ પરંતુ તેની સાથે ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ, મનન વગેરેમાં ગાળ્યો હતો. અને તેથી જ કર્મની નિર્જરા કરી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી શકાય - સર્વજ્ઞતા માત્ર ઉપવાસથી સિદ્ધ થતી જ નથી, જ્યારે તપ એ આવશ્યક છે. અનેક સંકટો-ઉપસર્ગો-કષ્ટો આવે છતાં મનને વિભાવમાં ન લાવવું - આત્માની સ્થિરતા અખંડ રાખવી - મન વચન કાયાના શુદ્ધ વ્યાપાર રાખવા એ ઉત્તમ તપ છે, અને એ તપમાં ભાવના એ ખાત્ર અને આવશ્યક ભાગ ભજવે છે. મહાવીરે બાર વર્ષ કરતાં વધુ સમય ઘોર તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેની અંદર ફક્ત ૩૪૯ પારણાં જ કરી અત્ર લીધું હતું તેમજ આ બાર વર્ષધિક સમયમાં માત્ર એક રાત્રી પ્રમાણ જ નિદ્રા કરી હતી. આ અખંડ અને અવ્યાબાધિત જાગ્રત દશા - અપ્રમત્તા દર્શાવે છે. તપશ્ચર્યાનું પ્રમાણ એ આપેલ છે કે : ૧ છમાસી ઉપવાસ, ૧ પાંચ દિવસ ન્યૂન છમાસી, ૯ ચોમાસી, ૨ ત્રિમાસી, ૨ અઢીમાસી, ૬ દ્વિમાસી, ૨ દોઢમાસી, ૧૨ માસશ્રમા, ૧૨ પાક્ષિક (પણવાડિયા સુધીના) ઉપવાસ, ૨ દિન ભદ્રપ્રતિમા, ૪ મહાભદ્રપ્રતિમા, ૧૦ સર્વતો ભદ્રપ્રતિમા, ૨૨૯ છક, ૧૨ અઠમ.

ભાવનામય જીવન - ભાવના એ દરેક ક્રિયામાં ભાગ ભજવે છે, તેના પર જ તે ક્રિયાના ફલનો આધાર છે. તેથી જ 'પરિણામેન બંધઃ' એ સૂત્ર થયેલું છે એટલે કે જેવા મનના પરિણામ - અધ્યવસાય, જેવી મનોભાવના તેવો કર્મનો બંધ થાય છે. ભાવનામાં મનની જે જે ઉચ્ચ ઉચ્ચ લાગણીઓ - આત્માનું ગૌરવ બતાવનાર માનસિક ગુણો જેવા કે ક્ષમા, સહનશીલતા, ધૃતિ, સમભાવ વગેરે છે તે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. વીર પ્રભુના ચરિત્ર પરથી જણાય છે કે દરેક અનિષ્ટ, ભયંકર દેહકષ્ટ કે અન્ય પ્રસંગે જે જે ભાવનાઓ મહાવીરે રાખી હતી તે એવી મહત્ત્વની અને ઉચ્ચ કક્ષાની છે કે તેનું અનુકરણ કરતાં આપણાં જીવનો લક્ષાવધિ ઉચ્ચ, પવિત્ર, શાંત અને મોક્ષગામી બની શકે તેમ છે. આવી આવી ભાવનાઓનું દિગ્દર્શન કરીએ :

(૧) તાપસના આશ્રમમાં જતાં તેઓની એક ઝૂંપડીમાં રહી ધ્યાનાવસ્થામાં રહ્યા. એ અખંડ ધ્યાનદશામાં તે ઝૂંપડીનો નાશ ગાયોએ આવી કરી નાંખ્યો ત્યારે તાપસ કોપ્યા. આથી તે વીરપ્રભુએ ૫ અભિગ્રહ (એક જાતનાં વ્રત) ધારણ કર્યાં. ૧. કદી પણ જ્યાં અપ્રીતિ થાય તેને ઘેર વસવું નહીં; ૨. જ્યાં રહેવું ત્યાં સદા કાયોત્સર્ગ કરીને જ રહેવું; ૩. પ્રાયઃ મૌન જ ધારણ કરવું; ૪. કરપાત્ર વડે ભોજન કરવું અને ૫. ગૃહસ્થનો વિનય કરવો નહીં.

(૨) દષ્ટિવિષ સર્પ હતો તેની ખબર પડતાં તેનો પૂર્વજન્મ - ચંડકૌશિક તાપસ - વિચાર્યો ત્યારે જણાયું કે કુકર્મના વિપાકથી તીવ્રાનુબંધી ક્રોધને લઈને તે આ જન્મ પામ્યો છે. તેથી 'તે દષ્ટિવિષ સર્પ અવશ્ય પ્રતિબોધ કરવાને યોગ્ય છે માટે ભલે મને તે ઉપસર્ગ કરે - પીડા કરે, પણ હું જાઉં અને તેને પ્રતિબોધું.' એમ વિચારી મહાત્મનું મહાવીર ગયા. સર્પે દષ્ટિ ફેંકી ને છોવટે કરડ્યો. પ્રભુને તે છતાં પોતાનું ધાર્યું કંઈ પણ ન કરી શક્યો. ઝેર ન પ્રસરતાં શરીરમાંથી દૂધ જેવી ગુધિરની ધારા નીકળી. સર્પ સ્તબ્ધ થયો. પ્રભુ અનુકંપા આપી બોલ્યા "અરે ચંડકૌશિક ! બૂઝ ! બૂઝ ! મોહ પામ નહીં." આથી સર્પને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. સર્વ છોડી દઈ તે દરમાં જ પોતાના અંત નુધી રહ્યો - પ્રતિબોધ પામ્યો.

(૩) 'સવી જીવ કરું શાસન રસી, એસી ભાવદયા મન ઉલસી' એ ભાવનાવાળા શ્રી વીર પ્રભુએ અનાયૈ ભૂમિમાં વિહાર કરી અનાયૈને પ્રતિબોધવા અને પોતાનાં કર્મોની નિર્જરા કરવા નિશ્ચય કર્યો, તે પહેલાં પ્રભુએ અવધિજ્ઞાનથી જાણ્યું હતું કે 'હજુ મારે ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરવાની છે. તે કર્મ સહાય વિના મારાથી ખપાવાય તેમ નથી, કારણકે સૈનિકો સિવાય શત્રુઓનો મોટો સમૂહ જીતી શકાતો નથી. આ આર્ય દેશમાં વિહાર કરવાથી મને તેવી સહાય મળવી દુર્લભ છે. માટે હવે હું શુદ્ધ ભૂમિ અનાયૈ દેશમાં વિહાર કરીશ.' ત્યાંથી લાટ દેશ, વજ્ર ભૂમિ, દંઢ ભૂમિ વગેરે મ્લેચ્છ દેશોમાં વિહાર કરી અનાયૈ તરફથી અનેક દુઃખો સહન કર્યા છે.

(૪) દંઢ ભૂમિ નામના મ્લેચ્છ દેશમાં પેઢાળા ગામમાં ધ્યાન દશામાં પ્રભુ રહ્યા તે વખતે ઈંદ્રે અવધિ જ્ઞાનથી ધ્યાનસ્થ પ્રભુને જોઈ કહ્યું કે 'ધન્ય છે ! પ્રભુને તેમના ધ્યાનને ચળાવવા કોણ સમર્થ છે ?' આવાં વચનો સંગમ નામના દેવથી સહન ન થયાં અને મહાવીરની કસોટી કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે ઉપરાઉપરી એક કરતાં બીજો ભયંકર

એવા વીસ ઉપસર્ગો કર્યા; પરંતુ પ્રભુ નિશ્ચલ અને અડગ રહ્યા; છેવટે તે અધમ દેવ નમસ્કાર કરી બોલ્યો, 'ક્ષમાનિધિ ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. આપ સુખે વિહાર કરો.' ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું 'હે સંગમ દેવ ! તું અમારી ચિંતા કરવી છોડી દે, અમે કોઈને અધીન નથી, અમે તો સ્વેચ્છાએ વિહાર કરીએ છીએ.' કેવું અદ્ભુત સ્વાવલંબન !

વીરપ્રભુને જે જે દુઃખો પડ્યાં છે તેવાં દુઃખો કોઈપણ તીર્થંકરને નથી પડ્યાં; આથી કોઈ શંકા કરશે કે વીરપ્રભુ કે જેમણે પોતાના જન્મોત્સવ વખતે મેરુપર્વત નમાવ્યો હતો, અને આઠ વર્ષની ઉંમરે વિકરાળ રૂપ ધરી આવેલ દેવતાને એક મૂઠીના પ્રહારથી અશક્ત કર્યો હતો ને એવી અપૂર્વ શક્તિ હોવા છતાં, આ દુઃખો મૂળા મૂળા ભોગવવાને બદલે કાપી ન નાંખે ? - ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે દુઃખો એ પૂર્વ કર્મને લઈને છે. જ્યાં સુધી તે પૂર્વકર્મ નિબિડ ને નિકાચિત નથી હોતું અને તે ઉદયમાં નથી આવતું, ત્યાં સુધીમાં ભાવથી વેદી નાખી શકાય છે યા તેની નિર્જરા કરી શકાય છે, પણ જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે અને જે નિકાચિત કર્મ કે જે અવશ્ય ઉદયમાં આવ્યા વગર રહેતું નથી તે ઉદયમાં આવે છે તેને વેદ્યા વગર છૂટકો થતો નથી. પરંતુ વેદવા વેદવામાં ફેર હોય છે. અજ્ઞાની એક કર્મ વેદે છે છતાં કર્મને બાંધે છે, જ્યારે જ્ઞાની તે જ કર્મ વેદતાં નવીન કર્મ બાંધતો નથી. આનું કારણ એ છે કે જેવો રસપરિણામ કર્મના વેદવામાં લેવાય છે તે પ્રમાણે કર્મ વેદતાં નવીન કર્મ બંધાય છે. જ્ઞાની કર્મ વેદતાં ક્રોધ આદિ કષાય - રાગ કે દ્વેષ - કરતા નથી. વળી આથી દરેકને બોધ મળે છે કે મનુષ્યને પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળો અવશ્ય મળવાનાં.

આ પરથી સમજાશે કે મહાવીર પ્રભુમાં અનેક - અનંત ગુણો હતા. તેમાંનાં દષ્ટાંત તરીકે થોડા લઈએ :

સમભાવ

કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં દેવકૃત, મનુષ્યકૃત અને તિર્યચોકૃત અનેક ઘોર ઉપસર્ગ તથા પરિષદો થયા છતાં શ્રી મહાવીરે તે સર્વને સમભાવપૂર્વક સહન કરેલ છે.

પન્નગે ચ સુરેન્દ્રે ચ કૌશિકે પાદ સંસ્પૃશિ ।

નિર્વિશેષ મનસ્કાયે શ્રી વીરસ્વામિને નમઃ ॥

ભાવાર્થ : શ્રી વીરપ્રભુના ચરણકમલનો સ્પર્શ ઈદ્ર મહારાજે ભક્તિભાવના આવેશથી કર્યો હતો, જ્યારે તે જ ચરણકમલનો સ્પર્શ દ્વેષબુદ્ધિથી ચંડકૌશિક નામના તાપસના પૂર્વજન્મવાળા સર્પે કર્યો હતો - આ બંને પાદસ્પર્શ કરનારમાં એકબીજાથી અત્યંત વિરોધી હૃદયભાવ હતો. ઈદ્રમાં અપૂર્વ ભક્તિભાવ, સેવકભાવ હતો અને સર્પમાં પાદસ્પર્શ કરતી વખતે એવો ભાવ રહેલો હતો કે 'આ વળી મારા સ્થાન પર કોણ ઊભો છે ? હું પલકમાં તેને દંશ મારી જમીન ઉપર પટકી દઈ મૃત્યુને પમાડું છું.' - આમ હોવા છતાં ભગવાનની બુદ્ધિ બંને પર સમાન - એકાકાર જ છે, કોઈના પર રાગદ્વેષ નથી. આવા મહાવીર પરમાત્માને મારો નમસ્કાર થાઓ !

શ્રી મહાવીરે લગ્ન કર્યું તેમાં હેતુ

માતાએ વિવાહ કરવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે પ્રભુ વિચારમાં પડ્યા કે, "આજે આ

મારે શું આવી પડ્યું ? (ધર્મસંકટ જેવું !) એક તરફ આ માતાનો આગ્રહ છે અને બીજી તરફ આ સંસારપરિભ્રમણનો ભય છે. માતાને દુઃખ થાય છે એવી શંકાથી હું ગર્ભમાં પણ અંગ સંકોચીને રહ્યો હતો. તો હવે તેમની મનોવૃત્તિ દુભાય નહીં તેવી રીતે ગૃહવાસમાં પણ મારે રહેવું જોઈએ. વળી મારે ભોગફલકર્મ પણ બાકી છે અને માતૃપિતા પણ માન્ય છે.” આ પ્રમાણે ચિંતવીને પ્રભુએ માતાના તે શાસનને માન્ય કર્યું.

જે પ્રકારનું પૂર્વ પ્રારબ્ધ ભોગવ્યે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે, તે પ્રકારનું પ્રારબ્ધ ઉદાસીનપણે વેદવું ઘટે; જેથી તે પ્રકાર પ્રત્યે પ્રવર્તતાં જે કંઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને પ્રસંગમાં જાગૃત ઉપયોગ ન હોય, તો જીવને સમાધિ વિરાધના થતાં વાર ન લાગે. તે માટે સર્વે સંગભાવને મૂળપણે પરિણામી કરી, ભોગવ્યા વિના ન છૂટી શકે તેવા પ્રસંગ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ થવા દેવી ઘટે; તોપણ તે પ્રકાર કરતાં સર્વાંશ અસંગતા જન્મે તે પ્રકાર ભજવો ઘટે છે.

મહાવીરનો વૈરાગ્ય - પરમાર્થજીવન

જે સત્પુરુષો બીજા જીવોને ઉપદેશ દઈ કલ્યાણ બતાવે છે તે સત્પુરુષોને અનંતો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે. સત્પુરુષો પરજીવની નિષ્કામ ક્રુણાના સાગર છે. વાણીના ઉદય પ્રમાણે, તેમની વાણી નીકળે છે. તેઓ કોઈ જીવને દીક્ષા લે તેવું કહે નહીં. તીર્થંકરે પૂર્વે કર્મ બાંધ્યું છે તે વેદવા માટે બીજા જીવનું કલ્યાણ કરે છે; બાકી તો ઉદય પ્રમાણે દયા વર્તે છે. તે દયા નિષ્કારણ છે, તેમ તેઓને પારકી નિર્જરાએ કરી પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું નથી. તેમનું કલ્યાણ તો થયેલું જ છે. તે ત્રણ લોકના નાથ તો તરીને જ બેઠા છે, સત્પુરુષ કે સમકિતીને પણ એવી ઉપદેશ દેવાની ઇચ્છા હોય નહીં. તે પણ નિષ્કારણ દયાની ખાતર ઉપદેશ દે છે. મહાવીરસ્વામી ગૃહવાસમાં રહેતા છતાં પણ ત્યાગી જેવા હતા.

હજારો વર્ષના સંયમી પણ જેવો વૈરાગ્ય રાખી શકે નહીં તેવો વૈરાગ્ય ભગવાનનો હતો. જ્યાં જ્યાં ભગવાન વર્તે છે, ત્યાં ત્યાં બધા પ્રકારના અર્થે પણ વર્તે છે. તેઓની વાણી ઉદય પ્રમાણે શાંતિપૂર્વક પરમાર્થહેતુથી નીકળે છે. અર્થાત્ તેમની વાણી કલ્યાણ અર્થે જ છે. તેઓને જન્મથી મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન હતાં. તે પુરુષના ગુણ ગ્રામ કરતાં અનંતી નિર્જરા છે. જ્ઞાનીની વાત અગમ્ય છે. તેઓનો અભિપ્રાય જણાય નહીં. જ્ઞાની પુરુષની ખરી ખૂબી એ છે કે, તેમણે અનાદિથી નહીં ટળેલા એવા રાગ, દ્વેષ ને અજ્ઞાન તેને છોદીબેદી નાખ્યા છે. એ ભગવાનની અનંત કૃપા છે. તેને પચીસસો વર્ષે થયાં; છતાં તેમની દયા આદિ હાલ વર્તે છે; એ તેમનો અનંતો ઉપકાર છે. જ્ઞાની આડંબર દેખાડવા અર્થે વ્યવહાર કરતા નથી. તેઓ સહજ સ્વભાવે ઉદાસીનપણે વર્તે છે.

સ્વાવલંબન

વીર દીક્ષા લઈ જ્યારે પ્રથમ વિહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે શકેદે વીરને વિનંતિ કરી કે ‘હે ભગવન્ ! તમારાં પૂર્વજન્મોનાં બહુ અશાન્તા વેદનીયાદિ કઠિન કર્મોનાં

બંધન છે, તેથી આપને છવ્વસ્થાવસ્થામાં ઘણા ભારી ઉપસર્ગ થશે જેથી આપની અનુમતિ હોય તો હું તમારી સાથે ને સાથે રહું અને તમારા સર્વ ઉપસર્ગ ટાળું - દૂર કરું.’

વીર - ‘ઈદ્ર ! આ વાત કદાપિ અતીત કાલમાં થઈ નથી, હમણાં પણ થાય નહીં અને અનાગતકાલમાં પણ થવાની નથી કે કોઈપણ દેવેન્દ્ર અસુરેન્દ્રાદિકની સાહાય્યથી તીર્થંકર કર્મક્ષય કરીને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે, કિંતુ સર્વ તીર્થંકર પોતાના પરાક્રમથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આથી હું પણ બીજાની સાહાય્ય વિના સ્વપરાક્રમથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ.’

શ્રી મહાવીરનું મૌનવ્રત

જન્મથી જેને મત્તિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન હતાં, અને આત્મોપયોગી એવી વૈરાગ્યદશા હતી, અલ્પકાળમાં ભોગકર્મ ધીણ કરી સંયમને પ્રહણ કરતાં મનઃપર્યવ નામનું જ્ઞાન પામ્યા હતા, એવા શ્રીમદ્ મહાવીરસ્વામી, તે છતાં પણ બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ સુધી મૌનપણે વિચર્યા. આ પ્રકારનું તેમનું પ્રવર્તન તે ઉપદેશમાર્ગે પ્રવર્તવતાં કોઈપણ જીવે અત્યંતપણે વિચારી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે એવી અખંડ શિક્ષા પ્રતિબોધે છે. તેમજ જિન જેવાએ એ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યું, તે પ્રતિબંધમાં અજાગ્રત રહેવા યોગ્ય કોઈ જીવ ન હોય એમ જણાવ્યું છે; તથા અનંત આત્માર્થનો તે પ્રવર્તનથી પ્રકાશ કર્યો છે. જેવા પ્રકાર પ્રત્યે વિચારનું વિશેષ સ્થિરપણું વર્તે છે; - વર્તવું ઘટે છે.

નિર્મોહી મહાવીર - સમતાવંત પ્રભુ - કુણ્ણાનિધિ ભગવાન્

શ્રી મહાવીર સ્વામીને સંગમ નામે દેવતાએ બહુ જ - પ્રાણત્યાગ થતાં વાર ન લાગે તેવા પરિપલ દીધા ત્યાં કેવી અદ્ભુત સમતા ! ત્યાં તેઓએ વિચાર્યું કે જેનાં દર્શન કરવાથી કલ્યાણ થાય, નામ સ્મરવાથી કલ્યાણ થાય તેના સંગમાં આવીને અનંત સંસાર વધવાનું આ જીવને કારણ થાય છે. આવી અનુકંપા આવવાથી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કેવી અદ્ભુત સમતા ! પારકી દયા કેવી રીતે ઊગી નીકળી હતી ? તે વખતે મોહશજાએ જો જરા ધક્કો માર્યો હોત તો તો તરત જ તીર્થંકરપણું સંભવત નહીં. પણ જોકે દેવતા તે ભાગી જાત. મોહનીયના મળને મૂળથી નાશ કર્યો છે અર્થાત્ મોહને જીત્યો છે તે મોહ કેમ કરે ?

સકલાર્દત્વમાં શ્રી વીરપ્રભુની સ્તુતિના સંબંધમાં લખેલું છે :

કૃતાપરાધેऽપિ જને કૃપામંથરતારયોઃ ।

ઈષદ્ વાષ્પાર્દ્રયોર્મદ્રં શ્રી વીરજિનનેત્રયોઃ ॥

- અપરાધ કરવાવાળા જીવો ઉપર પણ દયાથી નમ્ર અને અશ્રુથી આર્દ્ર એવા શ્રી વીર ભગવાનનાં નેત્રો સર્વનાં કલ્યાણ માટે થાઓ !

યોડનિષ્ઠદુષ્ટેષ્વપિ શિષ્ટભાવાત્ સુદૃષ્ટિરાસીત્સવગુણૈર્વિશિષ્ટઃ ।

સ વર્ધમાનો મમ વર્ધમાનં પ્રયચ્છત્તુ સ્વચ્છમતુચ્છવોધમ્ ॥

- જે અનિષ્ટ કરનાર દુષ્ટો પર પણ પોતાના શિષ્ટ ભાવથી સુદૃષ્ટિવાળા છે,

અને જે પોતાના ગુણે કરી વિશિષ્ટ છે એવા શ્રી વર્ધમાન સ્વામી મને વૃદ્ધિ પામતો એવો સ્વચ્છ અને અતુલ બોધ આપો.

— યશોધર ચરિત્ર

સંપત્સુ મહતાં ચિત્તં ભવત્યુત્પલકોમલમ્ ।

આપત્સુ ચ મહાશૈલ શિલાસંઘાતકર્કશમ્ ॥

— મહત્ પુરુષોનું ચિત્ત સંપત્તિમાં કુમુદપુષ્પ સમાન કોમલ હોય છે, જ્યારે આપત્તિમાં મહાન્ શિખરની શિલાના સંગ્રહ સમાન કર્કશ — કઠણ હોય છે.

અહંત્વત્યાગ

શ્રી મહાવીરસ્વામી સમીપે ગોશાલે આવી બે સાધુને બાળી નાખ્યા ત્યારે જો જરા ઐશ્વર્યપણું કરીને સાધુની રક્ષા કરી હોત તો તીર્થંકરપણું ફરી કરવું પડત; પણ જેને ‘હું ગુરુ છું, મારા શિષ્ય છે,’ એવી ભાવના નથી તેને તેવો કોઈ પ્રકાર કરવો પડતો નથી. ‘શરીરરક્ષણનો દાતાર નથી, ફક્ત ભાવ ઉપદેશનો દાતાર છું; જો હું રક્ષા કરું તો મારે ગોશાલની રક્ષા કરવી જોઈએ, અથવા આખા જગતની રક્ષા કરવી ઘટે’, એમ વિચાર્યું. અર્થાત્ તીર્થંકર એમ (મારાપણું) કરે જ નહીં.

બીજાની નિંદા કર્યા વગર ઊંચા ચડાવવા.

ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર સ્વામીને વેદના પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનું, સર્વ દોષનો ક્ષય કર્યો છે એવા તે મહાવીર સ્વામીએ વેદના (જ) દાખલા દઈ સમાધાન (સિદ્ધતા) કરી આપ્યું.

બીજાને ઊંચા ગુણે ચઢાવવા, પણ કોઈની નિંદા કરવી નહીં. કોઈને સ્વચ્છંદ કાંઈ કહેવું નહીં. કહેવા યોગ્ય તો અહંકારરહિતપણે કહેવું. પરમાર્થદષ્ટિ રાગદ્વેષ ઘટ્યો હોય તો ફલીભૂત થાય; વ્યવહારથી તો ભોળા જીવોને પણ રાગદ્વેષ ઘટ્યા હોય; પણ પરમાર્થથી રાગદ્વેષ ભોળા પડે તો કલ્યાણનો હેતુ છે.

મોટા પુરુષોની દષ્ટિએ જોતાં સઘળાં દર્શન સરખાં છે. જૈનમાં વીશ લાખ જીવો મતમતાંતરમાં પડ્યા છે ! જ્ઞાનીની દષ્ટિએ ભેદભેદ હોય નહીં.

આમ અનેક ગુણોની પરંપરા મળતી જાય છે અને તે મહાવીરજીવનના પ્રસંગો વાંચતાં વિચારતાં તુરત જ સમજી શકાય તેમ છે. તેથી વિશેષ વિવેચન અહીં ન કરતાં અત્ર જ વિરમીએ છીએ.

“હૃદય સરોરુહ જીવન સમજી પોષજો !

જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો !

પ્રકટ પિતાના પુણ્ય પુરાતન પંથમાં,

સ્નિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ જો !”

— સંદેશો એ બ્રહ્મા વીરચરિત્રનો —

વિભાગ-૩ : જૈન મતના સિદ્ધાંતો

ત્રણ તત્ત્વ

૧. ઈશ્વરતત્ત્વ - સદ્દેવતત્ત્વ :

જૈનમાં જે ત્રણ તત્ત્વ કહ્યાં છે તેમાં પહેલાં સામાન્ય રીતે શ્રદ્ધા રાખવાનું કહ્યું છે. તે તત્ત્વો સદ્દેવતત્ત્વ, સદ્ગુરુતત્ત્વ અને સદ્ધર્મતત્ત્વ છે. જ્યાં સુધી દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ બાબતનો સત્ રીતે નિશ્ચય થયો નથી ત્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન - આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંભવતું નથી. નિશ્ચયથી આત્માના સહજ ગુણ ઈશ્વરના ગુણ છે, આત્મા આત્માનો ગુરુ છે, અને આત્માનો ધર્મ તે આત્મરમણ છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માએ સ્વગુણ પ્રાપ્ત કર્યા નથી ત્યાં સુધી તેને સદ્દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું અવલંબન આવશ્યક છે, તે અવલંબન કરવાથી નિજસ્વરૂપ સમજાય છે, અને નિજસ્વરૂપને બાધક કર્મનાં આવરણને દૂર કરી શકાય છે.

ઈશ્વરનું લક્ષણ રાગદ્વેષનો અભાવ - વીતરાગતા છે અને તેથી તેને 'વીતરાગ' પણ કહેવામાં આવે છે. ઈશ્વરના ભેદ છે. જે સશરીર રહી લોકને બોધ આપી તીર્થને - ધર્મને પ્રવર્તાવે છે તેને 'અરિહંત' - 'તીર્થંકર' કહેવામાં આવે છે કે જે શરીર તજ્યા પછી મોક્ષે જાય છે એટલે 'સિદ્ધ' થાય છે. કેટલાક મહાત્માઓ કેવલ્યજ્ઞાન એટલે આત્માના સ્વરૂપને બાધક એવાં 'ઘાતી' કર્મોને દૂર કરી 'સર્વજ્ઞતા' પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તીર્થંકરની પેઠે તીર્થ નથી પ્રવર્તાવતા, અને દેહોત્સર્ગ કરી સિદ્ધ થાય છે. આમને સિદ્ધ થયા પહેલાં 'કેવલી' કહેવામાં આવે છે. તીર્થંકરને પણ કેવલ્યજ્ઞાન થયું હોય છે અને તેથી તે 'કેવલી' પણ ખરા, પણ દરેક કેવલી તીર્થંકર નથી હોતા તેથી 'કેવલી'ને તીર્થંકર એ પદથી ભેદ પાડવા માટે 'સામાન્ય કેવલી' કહેવામાં આવે છે.

તીર્થંકરથી ધર્મનો બોધ થાય છે, ઈશ્વરનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય છે તેથી તેમને પંચ નમસ્કારમાં (નવકારમાં) 'અરિહંત' એ નામથી પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું છે અને પછી 'સિદ્ધ'ને બીજું પદ આપવામાં આવ્યું છે; અને ત્યાર પછી સદ્ગુરુને ત્રણ ભેદથી આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. તે નવકારમાં પંચ નમસ્કાર છે તે આ પ્રમાણે છે (નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આચરિયાણં નમો ઉવજ્ઞાયાણં, નમો લોએ સર્વસાહુણં). આ નવકાર મંત્ર દરેક જૈન પ્રાતઃકાળે, દેવદર્શન વખતે, સૂતાં પહેલાં એમ અનેક વખત બોલે છે, અને તેનો એકસો અઠાર મણકાની માળાનો જપ કરે છે.

ઈશ્વર

અહીં ઈશ્વર એટલે તીર્થંકર - અરિહંત. જૈન સિદ્ધાંત (dogma) પ્રમાણે તેનામાં ૧૨ ગુણો હોય છે, અને તે ૧૮ દોષથી રહિત હોય છે. ૧૨ ગુણોમાં આઠ પ્રાતિહાર્ય (જેમ રાજાની પાસે પ્રતિહારી રહે તે પ્રમાણે તીર્થંકર પાસે હોય છે તેથી), અને ચાર અતિશય (Excellence) છે.

૮ પ્રાતિહાર્ય - અશોકવૃક્ષ, દેવતાથી થતી પુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર,

સિંહાસન, ભામંડલ, હુંદુભિ અને છત્ર. તીર્થંકર જ્યાં જ્યાં વિચરે અને દેશના માટે 'સમવસરણ' - સભા મંડળ આદિ કરે ત્યારે દેવતાઓ આ આઠ પ્રાતિહાર્ય રચે છે.

૪ અતિશય - (૧) જ્ઞાનાતિશય - જ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ - કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શન તેનામાં હોવાથી ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં જે સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુ છે તેનું એટલે ઉત્પાદ, વ્યય ધ્રોવ્યયુક્ત સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન હોય છે. (૨) વચનાતિશય - વાણી અનેક ગુણવાળી હોય છે. તે વચનગુણ ઉપ ગણાવ્યા છે - સંસ્કારત્વ, ઔદાત્ય, અગ્રામ્યત્વ, મેઘગંભીરઘોષત્વ, પ્રતિનાદવિધાયિતા, દક્ષિણત્વ (વચનની સરલતા), ઉપનીતરાગત્વ (રાગસંયુક્તપણું), મહાર્થતા (અર્થગંભીરતા), અભ્યાહિતત્વ (પૂર્વાપર વિરોધનો અભાવ), શિષ્ટતા, સંશયરહિતતા (શ્રોતાને જેથી સંશય ન થાય તે), નિરાકૃતાન્યોત્તરતા (બીજો ઉત્તર આપવો પડે નહીં એવી), હૃદયંગમતા, મિથઃસાકાંક્ષતા (અરસપરસ પદ-વાક્યોનું સાપેક્ષપણું), પ્રસ્તાવૈચિત્ય (દેશકાલ અનુસારતા), તત્ત્વનિષ્ઠતા, અપ્રકીર્ણ પ્રસ્તુતત્વ (અસંબદ્ધનો અવિસ્તાર અને સંબદ્ધનો વિસ્તાર), અસ્વશ્વાધાન્યનિંદતા (આમોત્કર્ષ તથા પરનિંદારહિતપણું), આભિજાત્ય (પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની ભૂમિકાને અનુસરવાપણું), અતિસ્નિગ્ધમધુરત્વ, પ્રશસ્યતા, અમર્મવેધિતા, ધર્માર્થપ્રતિબદ્ધતા, કારકાદ્ય વિપર્યય (કારક, કાલ, વચન તેમજ લિંગાદિનો જ્યાં વિપર્યય નહિ), વિભ્રમાદિ વિયુક્તતા (વક્તાના મનમાં ભ્રાંતિ વિશેષાદિ દોષરહિત), ચિત્રકૃત્ત્વ (કુતૂહલતાનો અભાવ), અદ્ભુતત્વ, અનતિવિલંબિતા (અતિવિલંબ વગરની), અનેક જાતિ વૈચિત્ર્ય (જાતિ આદિ વર્ણન કરવા યોગ્ય વસ્તુ સ્વરૂપના આશ્રયયુક્ત), આરોપિતાવિશેષતા (વચનાંતરની અપેક્ષાથી વિશેષપણું જેમાં સ્થાપન થયેલ છે), સત્ત્વપ્રધાનતા (શક્તિ જેમાં પ્રધાન છે), વર્ણપદવાક્યવિવિક્તતા (વર્ણાદિનું વિચિત્રપણું), અવ્યુચિત્તિ (વિવક્ષિત અર્થની સમ્યક્ પ્રકારે સિદ્ધિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી અવ્યવચિત્ર વચનનું પ્રમેયપણું), અને અખેદિત્વ (શ્રમરહિતપણું). (૩) અપાયાપગમાતિશય - અપાય - ઉપદ્રવનો નિવારક - મરકી-રોગ થતા નથી. (૪) પૂજાતિશય - જેથી લોકમાં અને દેવ વગેરેથી પૂજનીય છે.

૧૮ દોષ - વીતરાગમાં નથી તે નીચે પ્રમાણે :

અંતરાય દાનલાભ વીર્ય મોગોપમોગગાઃ ।

હાસો રત્યરતી ભીતિર્જુગુપ્સા શોક એવ ચ ॥

કામો મિથ્યાત્વમજ્ઞાનં નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા ।

રાગો દ્વેષશ્ચ નો દોષાસ્તેષામદાદશાપ્યમી ॥

(૧-૫) પાંચ જાતના અંતરાય નામે દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય. આ પાંચ અંતરાય એટલે દાનાદિમાં અંતરાય ન હોય. આનો એવો અર્થ નથી કે ઈશ્વર દાન દે છે, લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, શક્તિ બતાવે છે, ભોગોપભોગ કરે છે - એનો એ અર્થ છે કે એ પાંચ જવાથી દાન, લાભાદિની શક્તિઓ પ્રગટે છે. એ શક્તિનો ઉપભોગ કરે કે ન કરે એ જુદી વાત છે, પણ તેનામાં શક્તિઓ છે. (૬) હાસ્ય (૭) રતિ (આસક્તિ - વસ્તુની લાલસા) (૮) અરતિ (અપ્રીતિ) (૯) ભીતિ - ભય (૧૦) જુગુપ્સા - છીંટ (૧૧) શોક (૧૨) કામ -

વિષયસેવન (૧૩) મિથ્યાત્વ - દર્શનમોહ (૧૪) અજ્ઞાન (૧૫) નિદ્રા (૧૬) અવિરતિ - અપ્રત્યાખ્યાન (તુષ્ણા વગરનાને વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન હોય જ નહિ) (૧૭) રાગ (૧૮) દ્વેષ.^૧

અર્હતનાં જુદાંજુદાં નામ આ છે : અર્હન, જિન, પારગત, ત્રિકાલવિત્, ક્ષીણાષ્ટકર્મા, પરમેષ્ઠી, અધીશ્વર, શંભુ, સ્વયંભૂ, ભગવાન, જગત્પ્રભુ, તીર્થંકર, તીર્થંકર, જિનેશ્વર વગેરે.

આ ઉપરથી પ્રતીત થાય તેમ છે કે જે સ્ત્રીને પાસે રાખે, શસ્ત્ર રાખે, વિષય સેવે, ક્રોધાદિ સેવે તે દેવનાં ઉપરોક્ત લક્ષણથી, વિરુદ્ધ વર્તન રાખે છે તેથી તેને જૈનો 'કુદેવ' કહે છે; આમ ઈશ્વરને માનનારા જૈન છે અને તેથી તેને તે દષ્ટિએ નાસ્તિક ગણી શકાય તેમ નથી. આત્માનો, પરમાત્માનો, પરલોકનો, પુનર્જન્મનો અને કર્મવાદનો સ્વીકાર કરનારા જૈન નાસ્તિક નથી કે તેમ કદીપણ ગણી શકાય તેમ નથી - ફક્ત એટલો જ ભેદ છે કે કેટલાક બીજા ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે જ્યારે જૈન સાંખ્યઆદિની પેઠે ઈશ્વરને જગત્કર્તા સ્વીકારતા નથી.

જૈનમાં એવો સિદ્ધાંત (dogma) છે કે કાલચક્રના બે ભાગ નામે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી દરેક એવામાં આવા ઈશ્વર તીર્થંકર ૨૪ (૨૪થી ઓછા નહિ કે વધુ નહિ) થાય છે. હાલ અવસર્પિણી ચાલી છે. તેમાં યદિ ગયેલા ૨૪ તીર્થંકરને વર્તમાન ચોવીસ જિન કહેવામાં આવે છે. તેની પહેલાંના ઉત્સર્પિણી કાલમાં થયેલા ૨૪ તીર્થંકરને ભૂત ૨૪ જિન કહેવામાં આવે છે કે જેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : કેવલજ્ઞાની, નિર્વાણી, સાંગર, મહાયશ, વિમલનાથ, સર્વાનુભૂતિ, શ્રીધર, દત્ત, દામોદર, સુતેજ, સ્વામી, મુનિસુવ્રત, સુમતિ, શિવગતિ, અસ્તાગ, નેમીશ્વર, અનિલ, યશોધર, કૃતાર્થ, જિનેશ્વર, શુદ્ધમતિ, શિવકર, સ્યનંદન અને સંપ્રતિ.

વર્તમાન જિન ચોવીશીનાં નામ, ૧. ઋષભનાથ ૨. અજિતનાથ ૩. સંભવનાથ ૪. અભિનંદન ૫. સુમતિનાથ ૬. પદ્મપ્રભુ ૭. સુપાર્શ્વનાથ ૮. ચંદ્રપ્રભુ ૯. સુવિધિનાથ અથવા પુષ્પદંત ૧૦. શીતલનાથ ૧૧. શ્રેયાંસનાથ ૧૨. વાસુપૂજ્ય ૧૩. વિમલનાથ ૧૪. અનંતનાથ ૧૫. ધર્મનાથ ૧૬. શાંતિનાથ ૧૭. કુંથુનાથ ૧૮. અરનાથ ૧૯. મહિનાથ ૨૦. મુનિસુવ્રત ૨૧. નમિનાથ ૨૨. નેમનાથ ૨૩. પાર્શ્વનાથ અને ૨૪. મહાવીર.

આમાંના છેલ્લા મહાવીર અને પાર્શ્વનાથ આસન્ન ઉપકારી તરીકે સ્વીકારી તેઓ પ્રત્યે જૈનોમાં માહાત્મ્ય વધુ દેખાય છે. તે બંને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ હતી એ પુષ્કલ પ્રમાણોથી ડોક્ટર હર્મન જેકોબી નામના જર્મન પ્રોફેસરે આચારાંગાદિ જૈન સૂત્રોનાં પોતે કરેલાં અંગ્રેજી ભાષાંતર કે જે વોલ્યુમ ૨૪ અને ૪૫માં (સેકેડ બુક્સ ઓફ ધ

૧. પાતંજલમાં દર્શનમાં જણાવ્યું છે કે : ક્લેશ કર્મવિપાકાશયૈત્પરામૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષઈશ્વર - જે પુરુષવિશેષ ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયના સંબંધ વિનાનો છે તે જ ઈશ્વર. ક્લેશ પાંચ જાતના છે : અવિદ્યા (મિથ્યાજ્ઞાન), અસ્મિતા (જુદી વસ્તુમાં અભેદ પ્રતીતિ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (મરણભય). કર્મ બે=સુકૃત અને દુષ્કૃત (પુણ્ય અને પાપ). વિપાક=કર્મફળ કે જે ત્રણ પ્રકારનું છે : જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગ. આશય=વિપાકને અનુરૂપ સંસ્કાર.

ઇસ્ટ - પૌર્વાત્ય પવિત્ર પુસ્તકની માલામાં) પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં પુરવાર કરી આપ્યું છે. તેની આગળના ૨૨ તીર્થંકરોના સમય ને હાલના સમય વચ્ચે એટલું બધું વિશાલ અંતર છે કે તેને લઈને કોઈ પણ શિલ્પ કે વસ્તુ મોજૂદ રહી શકે નહીં કે જેથી તે સંબંધી કંઈપણ જ્યાં આવી શકે. થિઓસોફિસ્ટ પંથના પ્રમુખ વિદ્વપ એની બિસેટે ગત વર્ષમાં કહ્યું છે કે :

“Lord Mahavira was the last and not the first of the great twenty four Teachers, that Europe denied the historicity of the other 23 Tirthankaras who preceded him because, being itself young, it could not travel backward far enough and liked to make Indian thought less ancient than it is, that both Jainism and Hinduism went back further than either history or legend counted them, that Jainism was essentially an independent system of thought, that though it had a superficial resemblance with the Sankhya philosophy, there were profound differences between the two, that the ‘Jiva’ of the Jains was not the same thing as the ‘Purusha’ of the Sankhyas.”

ભાષાંતર : - “મહાવીરપ્રભુ મહાન ૨૪ ધર્મોપદેશકોમાં પહેલા નહિ, છેલ્લા ધર્મોપદેશક હતા. તેમની પહેલાં જે ૨૩ ધર્મોપદેશકો થઈ ગયા તેની ઐતિહાસિક સત્યતા યુરોપ સ્વીકારતું નથી. કારણકે પોતે કાલાપેક્ષાએ અલ્પવયસ્ક હોઈ ત્યાં સુધી - તે પ્રાચીનતા સુધી જઈ શકે તેમ નથી, અને તેથી ભારતીય વિચાર જેટલો પ્રાચીન છે તેના કરતાં તેને ઓછો પ્રાચીન કરવા પ્રત્યે પસંદગી ધરાવે છે; જૈન અને હિંદુ ધર્મ બંને ઇતિહાસ કે પુરાણ-દંતકથા કહી શકે તે કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન છે. જૈનધર્મ તત્ત્વથી એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, જોકે તેને સાંખ્યદર્શન સાથે ઉપરચોટિયું સરખાપણું થઈ પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે અત્યંત ભેદ - અંતર છે - જૈનોનો ‘જીવ’ અને સાંખ્યનો ‘પુરુષ’ એ બે એક વસ્તુ નથી.”

આ ઉપરાંત ઉક્ત ૨૪ તીર્થંકરોમાંના પહેલા તીર્થંકર ઋષભનાથના ઉલ્લેખો વેદોમાં, ભાગવત આદિ અનેક હિંદુ-બ્રાહ્મણના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. ઉદાહરણ તરીકે ઋગ્વેદ કે જે ભારતનો સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ મનાય છે, અને ચારે વેદમાં પણ જે સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો એમ સ્વીકારાય છે તેમાં ઉલ્લેખ છે કે :

“ॐ त्रैलोक्य प्रतिष्ठान् चतुर्विंशति तीर्थकरान् ऋषभाद्या वर्द्धमानान् सन्धान् शरणं प्रपद्ये । ॐ पवित्रं नग्नमुपवि प्रसामहे एषा नग्ना (नग्नये) जातिर्येषां वीरा”
 ઇત્યાદિ. આમાં ઋષભથી લઈ મહાવીર^૧ સુધીના ચોવીસે તીર્થંકરને ત્રિલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્વીકારી તેનું શરણ ચાચું છે.

૧. મહાવીરનું ચરિત્ર આ નિબંધમાં ટૂંકમાં આપેલું છે, તેને વિશેષમાં તથા તે સિવાયના ૨૩ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર જોવાં હોય તેણે હેમચંદ્રાચાર્યકૃત ‘ત્રિપષ્ટિ શલાકાપુરુષચરિત્ર’ વાંચવા ભલામણ છે.

પશુવેદના ૨૫મા અધ્યાયના ૧૯મા મંત્રમાં લખ્યું છે કે :

ૐ નમો અર્હતો ઋષભો ૐ ઋષભ પવિત્રં પુરુહૂતમધ્વરં યજ્ઞેષુ નમનં પરમં માહસંસ્તુતં
વરં શત્રું જયંતં પશુરિદ્રમાહુતિરિતિ સ્વાહા !

તેમાં જ ઋષભ સાથે અરિષ્ટનેમિની (નેમિનાથની) સ્તુતિ પણ તે સાથે જોવામાં આવે છે :

રીર્ષાયુવનાયુવાબ્રમજાતાય ૐ રક્ષ રક્ષ અરિષ્ટનેમિઃ સ્વાહા ।

વામદેવ શાન્ત્યર્થમનુવિધીયતે સોઽસ્માકં અરિષ્ટનેમિઃ સ્વાહા ।

ઋગ્વેદમાં પણ અરિષ્ટનેમિની સ્તુતિ છે - અષ્ટ, ૧ અં ૬, વર્ગ ૧૬

ૐ સ્વસ્તિન ઇંદ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિનઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ

સ્વસ્તિનસ્તાશ્વ્યો અરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિનો વૃહસ્પતિર્દાતુ ।

આ ૨૪ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ જૈનો (હમણાં ચાર શતકથી ભિન્ન પડેલ સ્થાનકવાસી નામના સંપ્રદાય સિવાય) પૂજે છે. મૂર્તિપૂજા મહાવીરના સમયમાં પણ ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં વિદ્યમાન હતી એવું વેદાદિમાંથી તેમજ જૈન સૂત્રમાંથી પ્રતીત થાય છે.^૧ આ ૨૪ તીર્થંકરની મૂર્તિ આકારમાં એક સરખી અને પ્રાયઃ એક જ આસનવાળી એટલે પદ્માસનસ્થ હોય છે, પણ તે દરેકને એકબીજાથી ઓળખવા માટે તે દરેકને જે લાંછન હોય છે તે મૂર્તિમાં નીચે કોરીને મૂકવામાં આવે છે. ૨૪ જિનનાં ૨૪ લાંછન અનુક્રમે આ છે : ૧. વૃષભ, ૨. હસ્તી, ૩. અશ્વ, ૪. કપિ (વાંદરો), ૫. કૌંચ પક્ષી, ૬. પદ્મકમલ, ૭. સ્વસ્તિક, ૮. ચંદ્ર, ૯. મગરમચ્છ, ૧૦. શ્રીવત્સ, ૧૧. ગેંડો, ૧૨. પાડો, ૧૩. વરાહ, ૧૪. સિંચાણો (બાજપક્ષી), ૧૫. વજ્ર, ૧૬. હરિણ, ૧૭. બકરો, ૧૮. નંદાવર્ત (એક જાતનો સાથિયો), ૧૯. કલશ, ૨૦. કચ્છપ (કાચબો), ૨૧. કમલ, ૨૨. શંખ, ૨૩. સર્પ, ૨૪. સિંહ.

ઈશ્વરવાદ સંબંધે વૈદિક દર્શનો

ન્યાયદર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્થાન મુખ્ય નથી - અતિશય ગૌણ છે. દુઃખનાશ અથવા અપવર્ગ લાભનો જે ઉપાય - તેમાં જણાવેલ ૧૬ પદાર્થના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ - બતાવેલ છે, તેની સાથે ઈશ્વરનો જરાપણ સંબંધ નથી. માણસના કર્મફળ-ભોગ જેને અધીન છે તે જ ઈશ્વર એટલું કહી તે સિવાયનો કોઈ પણ પ્રસંગ ઈશ્વર સંબંધે આ દર્શનમાં નથી.

વૈશેષિક દર્શન ઈશ્વરનો અસ્વીકાર કરતું નથી. એક સ્થળે ઈશ્વર સંબંધી ઉલ્લેખ સિવાય બીજે કોઈપણ સ્થળે ઈશ્વરનો પ્રસંગ આવતો નથી; એટલે આ દર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્થાન મુખ્ય નથી. તેમાં નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિનો માર્ગ નામે તત્ત્વજ્ઞાન (સાત પદાર્થ કે જેમાં ઈશ્વર નથી તેનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યજ્ઞાન)ના બળે દુઃખથી છૂટવું તેની સાથે ઈશ્વરનો સંબંધ ઘણો જ થોડો છે. ઈશ્વર જાય કે રહે, જીવની સાથે તેનો સંબંધ ઘાટો હો કે ન હો, તેમાં વૈશેષિકને કાંઈ લાભ-નુકસાન નથી. (આ સંબંધમાં જરા અત્રે

૧. આ સંબંધે વિસ્તારપૂર્વક જાણવાના ઈચ્છુકને 'ભારતવર્ષ મેં દેવતાઓંકી પ્રતિમાઓંકા પૂજન કબસે ચલા ?' એ નામનો પંડિત હીરાનન્દ શાસ્ત્રી M. A. M. O. L. નો લેખ, હિંદી પ્રસિદ્ધ માસિક 'સરસ્વતી'ના ઓગસ્ટ ૧૯૧૪ના અંકમાં (પૃષ્ઠ ૪૨૨) જોવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

જણાવવાનું કે નવીન નૈયાયિકોએ રચેલા વૈશેષિક દર્શનના ગ્રંથોમાં મૂલ સૂત્રમાં કહેલાં નવ દ્રવ્યમાંના એક આત્માનો વિચાર કરતી વખતે ઈશ્વરનો પ્રસંગ નજરે પડે છે. તેઓ આત્મા અને પરમાત્મા એવા બેદથી આત્મા બે પ્રકારનો કહે છે. અહીં પણ ઈશ્વરનો કશોયે પ્રસંગ જોવામાં આવતો નથી.)

મીમાંસકો નિરીશ્વરવાદી છે. તેઓ વેદને નિત્ય અને અબ્રાંત કહે છે ખરું, પણ વેદ એ ઈશ્વરવાક્ય છે એ સ્વીકારતા નથી. ખરું જોતાં આમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ઈશ્વરનો પ્રસંગ નથી. તેઓ ઈશ્વર માનતા નથી. જગતનો કોઈ બનાવનાર, પાલન કરનાર અને નાશ કરનાર છે એ વાત પણ સ્વીકારતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે જીવ પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફળ ભોગવે તેમાં ઈશ્વરને કશોયે સંબંધ નથી.

સાંખ્યો પણ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેના ગ્રંથો નામે તત્ત્વસમાસ અને કારિકામાં ઈશ્વરનો કશો પ્રસંગ નથી. સાંખ્ય પ્રવચનસૂત્રમાં યોગ્યી રીતે ઈશ્વરનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. [સાંખ્યસૂત્રમાં ઈશ્વરનો સ્પષ્ટ નિષેધ નથી કર્યો પણ એટલું કહ્યું છે કે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતી નથી. ईश्वरासिद्धेः प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि । કોઈ પણ પ્રમાણથી - પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે આગમથી પણ - ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી. અર્થાત્ જ ઈશ્વર નથી. હોત તો કોઈક પ્રમાણથી છેવટે આગમથી - સિદ્ધ થાત જ.

ઈશ્વર નથી કારણકે તે કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી. આ સૂત્ર હેતુ છે. પ્રતિજ્ઞા છે. - 'ઈશ્વર નથી' એમ કહી શકાય.] પ્રકૃતિનાં પરિણામમાં ઈશ્વરનો કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ તેઓ સ્વીકારતા નથી. પ્રકૃતિ પોતાની મેળે જ પરિણામ પામે છે એમ તેઓ કહે છે. પરિણામ પામવાં માટે પ્રકૃતિને બીજાં કોઈપણ કારણની જરૂર નથી. પ્રકૃતિ જડ અને અચેતન હોવા છતાં પણ પુરુષના ભોગ અને મોક્ષ માટે જગત સરજે છે.

પાતંજલ દર્શન કે જેમાં સાંખ્ય દાર્શનિક સિદ્ધાંતો કબૂલવામાં આવ્યા છે તે સાંખ્યના ૨૫ તત્ત્વ ઉપરાંત એક વધારે તત્ત્વ નામે ઈશ્વરને સ્વીકાર્યો છે, તેથી આ દર્શન સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. ખરું જોતાં આમાંથી ઈશ્વર તત્ત્વ અને ચિત્તનિરોધના ઉપાયોનો પ્રસંગ ઉઠાવી લઈએ તો તેમાં સાંખ્ય કરતાં વિશેષતા બતાવવા કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. આમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અગાઉની પાદટીપ(પૃ. ૮૬)માં જણાવ્યું તેમ ક્લેશ, કર્મ, વિપાક, અને આશયના સંબંધ વિનાનો એક પુરુષવિશેષ છે. ઈશ્વરનો કોઈ પણ વખતે ક્લેશ વગેરેની સાથે સંબંધ ન હતો, કારણકે તે નિત્ય મુક્ત છે. પુરુષ (જીવ) જેમ ઘણા છે, તેમ પુરુષવિશેષ - ઈશ્વર ઘણા નથી. તે એક અદ્વિતીય છે. ઈશ્વર કાળથી અવચિન્ન નથી - ત્રણે કાળથી અતીત છે. વળી ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ચિત્તવૃત્તિનિરોધના જુદાજુદા ઉપાયોમાં એક ઉપાય તરીકે જણાવ્યો છે.

વેદાન્તમાં બ્રહ્મ જ મુખ્ય છે. અદ્વૈતમત પ્રમાણે જીવ એ બ્રહ્મ છે; બ્રહ્મ સિવાય બધું અસત્ છે. જીવ અને જડ બ્રહ્મથી ભિન્ન લાગે છે. તે માયિક છે - અવસ્તુ છે, અને ભિન્ન લાગવાનું કારણ ભ્રાંતિ છે. દોરડીમાં જેમ સાપનો ભ્રમ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતનો ભ્રમ થયો છે. જીવ પોતે મુક્ત છે. મુક્તિની શોધ કરવી એ જ તેના સંબંધમાં વિડંબના છે. અવિદ્યાની - ભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે તો પોતાના શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત સ્વભાવને પામી બ્રહ્મની સાથે એકતા પામે છે, બ્રહ્મ સત્ ચિત્ આનંદ છે. નિરુપાધિ છે અને આખા વિશ્વમાં વ્યાપક છે.

[આ કેવલાદ્વૈત-વેદાંતનો મત છે, જેમાં ઈશ્વરનો સમાવેશ પણ અવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં થઈ જાય. પણ વેદાંતમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે સંપ્રદાયો છે. જે સર્વશક્તિમાન, સર્વગુણશાળી ઈશ્વરમાં માને છે.]

૨. સદ્ગુરુતત્ત્વ :

પાંચ મહાવ્રતના, ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીના પાળનારાને જૈન મતમાં ગુરુ કહેલ છે.

પાંચ મહાવ્રત

(૧) અહિંસા, (૨) સૂનૃત (સત્યવચન બોલવું), (૩) અસ્તેય (ઉચિત વસ્તુ કોઈ આપે તો જ સ્વીકારવી), (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ. આ પાંચે વ્રતને સાધુએ સર્વથા પાળવાનાં છે. અને શ્રાવકે - ગૃહસ્થે દેશથી - અંશે પાળવાનાં છે. તેથી સાધુનાં આ વ્રત મહાવ્રત કહેવાય છે અને શ્રાવકનાં ૫ વ્રત 'અણુવ્રત' કહેવાય છે. અણુવ્રત 'શ્રાવકના ધર્મ' એ વિષયમાં થોડા વિસ્તારથી આપેલાં છે, અને તે ઉપરથી આ પાંચ મહાવ્રત વિશે સમજી લેવાનું છે. પાંચ મહાવ્રત પર ભાવના પણ મુંદર ભાવવાની છે, પણ તે વિસ્તારભયથી અત્રે આપેલી નથી.

ચરણસિત્તરી એટલે ૭૦ જાતનાં ચરણ અને કરણસિત્તરી એટલે ૭૦ જાતનાં કરણ. ચરણ અને કરણમાં એ ભેદ છે કે ચરણ એટલે જે નિત્ય કરવું તે - નિત્યચર્યા, અને કરણ એટલે પ્રયોજન હોય ત્યારે કરવું (અને પ્રયોજન ન હોય તો ન કરવું) તે. ચરણસિત્તરીમાં ઉપર્યુક્ત ૫ વ્રત, ૧૦ પ્રકારના શ્રમણધર્મ, ૧૭ પ્રકારના સંયમ, ૧૦ પ્રકારનાં વૈયાવૃત્ય, ૮ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ. ૩ પ્રકારે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, ૧૨ પ્રકારનાં તપ અને ૪ પ્રકારે ક્રોધાદિ નિગ્રહ.

દશ શ્રમણધર્મ

(૧) ક્ષાન્તિ - ક્ષમા - કદાપિ સામર્થ્ય હોય વા ન હોય પણ બીજાનાં દુર્વચન સહન કરવાનાં પરિણામ - મનોવૃત્તિ અર્થાત્ ક્રોધનો સર્વથા ત્યાગ, (૨) માર્દવ - કોમલપણું, અહંકારરહિતપણું. નમ્ર થઈ અભિમાનનો ત્યાગ. (૩) આર્જવ - મનવચનકાયાથી સરલતા-કુટિલતાનો અભાવ; (૪) મુક્તિ - બાહ્ય તેમજ અંતરથી તૃષ્ણાનો-લોભનો ત્યાગ, (૫) તપ - આઠ પ્રકારનાં કર્મ જેનાથી ભસ્મ થાય તે અનશનાદિ ૧૨ તપ, (૬) સંયમ - આશ્રવની ત્યાગવૃત્તિ. (૭) સત્ય - મૃધાવાદથી વિરતિ, જૂઠનો ત્યાગ, (૮) શૈય - સંયમવૃત્તિમાં કલંકનો અભાવ, (૯) અકિંચન - કિંચિત્ માત્ર દ્રવ્યનું પોતાની પાસે નહિ હોવાપણું. (૧૦) બ્રહ્મચર્ય - સર્વથા મૈથુનનો અભાવ.

સંયમના ૧૭ પ્રકાર

(૧-૫) અહિંસા, મૃષા, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ અવ્રતરૂપી પાંચ આશ્રવ - કર્મદ્વારનો ત્યાગ તથા (૬-૧૦) ૫ ઈન્દ્રિયનામે સ્પર્શ, રસ, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એના સ્પર્શાદિ પાંચ વિષયોમાં લંપટપણાનો ત્યાગ. (૧૧-૧૪) ક્રોધ, માન, માયા અને

લોભ એ ચાર કષાયને જીતે, ઉદય આવે ત્યારે તેને નિષ્ફલ કરે તેમજ ઉદય આવી ગયા હોય તેને નવાં ઉત્પન્ન ન કરે. (૧૫-૧૭) જીવની ચારિત્રધર્મરૂપ લક્ષ્મી જેનાથી દંડાય એવા ખોટા મન, વચન, અને કાયા એ રૂપ ત્રણ દંડથી વિરતિ કરે. આના બીજી રીતે ભેદ એ છે કે (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) અગ્નિ, (૪) પવન, (૫) વનસ્પતિ, (૬) દ્વીદ્રિય જીવ, (૭) ત્રીદ્રિય જીવ, (૮) ચતુર્દ્રિય જીવ અને (૯) પંચદ્રિય જીવ - આ નવવિધ જીવોની મન, વચન અને કાયાથી કરવા, કરાવવા અને કરનારને અનુમોદવારૂપ હિંસાવૃત્તિનો ત્યાગ તે નવ પ્રકારના સંયમો તેમાં સરંભ, સમારંભ અને આરંભ^૧ ન થવા જોઈએ. (૧૦) અજીવ સંયમ - જે અજીવ વસ્તુને રાખવાથી, જેમ કે માંસ, મદિરા, સુવર્ણ, મોતી, શસ્ત્રાદિ, સંયમમાં કલંક લાગે તે ન રાખવાં. (૧૧) પ્રેક્ષા સંયમ. સર્વ જોઈને બીજા - જીવરહિત સ્થાનમાં સૂવું-બેસવું આદિ શારીરિક ક્રિયા કરવી તે. (૧૨) ઉપેક્ષા સંયમ - ઉપદેશથી કોઈપણ હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેવું ન બને તે માટે ઉદાસીન રહેવું તે. (૧૩) પ્રમાર્જન સંયમ - કોઈ સ્થાનમાં જવું, વસ્ત્રપાત્રાદિ ગ્રહણ કરવાં તો પૂંજીને - પ્રમાર્જનથી કરવું. (૧૪) પરિષ્કાપના સંયમ - અત્રાદિ જીવરહિત સ્થલે પરઠવવા તે. (૧૫) મનઃ સંયમ - મનનાં દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અભિમાન ન કરવાં અને ધર્મ-ધ્યાનાદિમાં પ્રવૃત્ત રહેવું તે. (૧૬) વચનસંયમ - હિંસાકારી કઠોર વચન ન બોલવાં, (૧૭) કાયાસંયમ - ગમનાગમન કરવામાં ઉપયોગપૂર્વક કાયાને પ્રવર્તાવવી તે.

દર્શ વૈયાવૃત્ત્ય

વૈયાવૃત્ત્ય એટલે સેવા. (૧) આચાર્ય - જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચાર એ પાંચ આચારના પાલનાર તે, (૨) ઉપાધ્યાય - જેની પાસે અધ્યયન કરાય તે, (૩) તપસ્વી (૪) નવદીક્ષિત શિષ્ય (૫) ગ્લાન સાધુ - જ્વરાદિ રોગવાળા, (૬) સ્થવિર - ધર્મમાં સ્થિર રહેનાર સાધુ, (૭) સમનોજ - જે સાધુ પોતાના જેવી સમાચારી પાળતા હોય તે, (૮) સંઘ - સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારેનો સમુદાય, (૯) કુલ - બહુ એક સરખા ગચ્છોના - સજાતિઓના સમૂહ. જેમકે ચંદ્રાદિ. (૧૦) ગણ-ગચ્છ - એક આચાર્યની વાચનાવાળા સાધુઓના સમૂહ. જેમકે કૌટિકાદિ. - આ દશેની વસ્ત્ર, સૂત્ર, પાણી, પાત્ર, સ્થાન આદિ આપીને સેવા-શુશ્રૂષા કરવી તે.

નવ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ

આને બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ કહેવામાં આવે છે : (૧) વસ્તી - સ્ત્રીપશુષંક ક સંયુક્ત વસ્તીમાં ન રહેવું તે. (૨) કથા - કેવલ સ્ત્રીઓને જ - એકલી સ્ત્રીઓને ધર્મ દેશનારૂપ કથા ન કહે તથા સ્ત્રીની કથા ન કરે. (૩) આસન - સ્ત્રીની સાથે એક આસન પર તથા જે આસનથી સ્ત્રી ઊઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધી ન બેસવું. (૪) ઈંદ્રિય - ઈંદ્રિયોના વ્યાપારનો સ્ત્રી સંબંધે ઉપયોગ ન કરે એટલે નેત્રથી સ્ત્રીનાં અંગોપાંગ ન દેખે વગેરે. (૫) કુડ્યાંતર - ભીંત આદિને આંતરે સ્ત્રીપુરુષ મૈથુન સેવતાં હોય યા

૧. સરંભ - પ્રાણીના પ્રાણના વિનાશ કરવાનો સંકલ્પ કરવો તે. સમારંભ - જીવના પ્રાણને પરિતાપ ઉપજાવવો તે. આરંભ - જીવોના પ્રાણનો વિનાશ કરવો તે.

તેઓના શબ્દ સંભળાતા હોય ત્યાં ન રહેવું. (૬) પૂર્વકીડા - પોતાના પૂર્વ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી સંબંધે સેવેલા પ્રસંગો ન સંભારવા. (૭) પ્રણીત - અતિ ચીકાશવાળા દૂધ, ઘી, આદિ ધાતુપુષ્ટ પદાર્થો ન ખાવા, (૮) અતિ માત્રાહાર - અધિક આહાર ન કરવો. (૯) વિભૂષણાદિ - શરીરની વિભૂષા સ્નાન-વિલેપન-ધૂપાદિથી ન કરવી.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર

(૧) જ્ઞાન - યથાર્થ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ જે કરે તે જ્ઞાન; જ્ઞાનાવરણાય કર્મનો ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલો બોધ. શાસ્ત્ર - અંગોપાંગાદિનું જ્ઞાન (૨) દર્શન - જીવાદિ નવ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા-તત્ત્વગુચિ. (૩) ચારિત્ર - સર્વ પાપના વ્યાપારોથી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક નિવૃત્ત થવું તે. આ સર્વ વિરતિ છે કારણકે સાધુ સર્વવિરતિ - અહિંસાદિ સર્વથા પાળે છે. ગૃહસ્થનું તેથી ઓછું અંશે ચારિત્ર છે કે જેને દેશવિરતિ કહેવામાં આવે છે, અને તે ગૃહસ્થધર્મમાં કહેવામાં આવશે.

બાર પ્રકરનાં તપ

તેમાં છ બાહ્ય અને છ અંતરંગ છે. છ બાહ્ય તપ તે (૧) અનશન - ન ખાવું. (૨) ઊણોદરી - થોડું ખાવું (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ - વૃત્તિને જરા સંયમમાં રાખવા-સંકોચવા માટે અનેક પ્રકારના નિયમ લેવા તે, (૪) રસત્યાગ - દૂધ દહીં, ઘી, તેલાદિ રસનો ત્યાગ કરવો, (૫) કાયકલેશ - વીરાસન દંડાસન આદિ અનેક આસનોથી શરીરને કષ્ટ આપવું. (૬) સંલીનતા - પાંચ ઈંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાં રોકવી - બીજામાં ન જવા દેવી. હવે બીજાં છ અંતરંગ તપ કહેવામાં આવે છે. (૭) પ્રાયશ્ચિત્ત - જે કાંઈ અયોગ્ય કામ કર્યું હોય તે ગુરુ પાસે કહી દંડ લેવો અને ભવિષ્યમાં ફરી તે પાપ ન થાય તેમ કરવું. (૮) વિનય - ગુણાદિકવાળાનું બહુમાન કરવું. (૯) વૈયાવૃત્ત્ય - પોતાનાથી ગુણાધિકની ભક્તિ કરવી. (૧૦) સ્વાધ્યાય - અભ્યાસ કે જે પાંચ રૂપે છે ૧. વાચના - પોતે ભણવું, બીજાને ભણાવવું. ૨. પૃચ્છના - સંશય થતાં ગુરુને પૂછવું. ૩. પરાવર્તના - ભણેલું ફરીવાર-વારંવાર સ્મરણમાં લાવવું. ૪. અનુપ્રેક્ષા - ભણેલું તેનું - તેના તાત્પર્યનું એકાગ્ર ચિત્તથી ચિંતવન કરવું. ૫. ધર્મકથા - ધર્મની કથા કરવી તે.^૧ (૧૧) ધ્યાન - તેમાં બે કુધ્યાન - આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન - તજવાં અને બે સદૃધ્યાન - ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન - અંગીકાર કરવાં (આનું સ્વરૂપ જૈન યોગમાં આપેલું છે). (૧૨) વ્યુત્સર્ગ - સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવો. આ રીતે છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર મળી ૧૨ જાતનાં તપ છે.

ચાર નિગ્રહ

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારેનો નિગ્રહ કરવો.

આ પ્રમાણે ૫ મહાવ્રત, ૧૦ શ્રમણધર્મ, ૧૭ સંયમ, ૧૦ વૈયાવૃત્ત્ય, ૯ બ્રહ્મચર્ય-ગુમ્ફા, ૩ જ્ઞાનાદિ, ૧૨ તપ, ૪ ક્રોધાદિનો નિગ્રહ મળી ૭૦ ભેદ ચારિત્રના થયા તે ચરણસિત્તરી.

૧. આ પાંચેમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ અભ્યાસના ત્રણ અંગનો સમાવેશ થાય છે.

હવે કરણસિત્તરી કલીએ છીએ : ૪ પ્રકારે પિંડવિશુદ્ધિ - આહાર, ઉપાશ્રય, વસ્ત્ર, અને પાત્ર એ ચાર વસ્તુને સાધુ ૪૨ દોષરહિત ગ્રહણ કરે તે. ૫ સમિતિ - સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ (૧) ઇર્યાસમિતિ - ઇર્યા એટલે ચાલવામાં જીવની વિરાધના ન થાય એવી સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ રાખવી, (૨) ભાષા સમિતિ - ભાષા હિતકર, મિત, સંદેહ વગરની પાપરહિત અને નિર્ણીત અર્થવાળી બોલવી. (૩) એષણા સમિતિ - એષણા એટલે આહાર આદિ દોષ રહિત લેવી. (૪) આદાન નિક્ષેપ સમિતિ - વસ્તુને લેવામાં તેમજ ત્યાગવામાં સંભાળ રાખવી. (૫) ઉત્સર્ગ (પરિષ્ઠાપનિકા) સમિતિ - ઉત્સર્ગ એટલે મલમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવામાં સમિતિ એટલે તેને જીવ વગરની ભૂમિમાં પરઠવવાં; ૩ ગુમ્પિ - (ગુપ્ - રક્ષા કરવી, રોકવું) જેના વડે સંસારથી રક્ષા થાય, યોગને રોકી શકાય તે. (૧) મનોગુમ્પિ - પાપસહિત - સાવધ સંકલ્પોનો નિરોધ, અસત્ ધ્યાનનો ત્યાગ. (૨) વચનગુમ્પિ - વાણીનો નિયમ અથવા સર્વથા મૌન રહેવું તે. (૩) કાયગુમ્પિ - શારીરિક ક્રિયામાં શરીરચેષ્ટાનો નિયમ રાખવો. ૧૨ પ્રતિમા - નિયમ વિશેષ. એક માસની, કોઈ બે માસની એમ અમુક અમુક મુદત માટે અમુક ચોવિહાર આદિ નિયમ ગ્રહણ કરવા. તે. ૨૫ પ્રતિલેખના - એટલે મુહુર્ત આદિ જે જે ઉપકરણો હોય તેને સંભારી જવી - ફેરવી જવી. ૪ અભિગ્રહ - દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી કોઈ અભિગ્રહ એટલે નિયમવિશેષ ગ્રહણ કરવો તે. ૫ ઈદ્રિયોનો નિરોધ, અને ૧૨ ભાવના (૧) અનિત્ય (૨) અશરણ (૩) સંસાર (૪) એકત્વ (૫) અન્યત્વ (૬) અશુચિ (૭) આશ્રવ (૮) સંવર, (૯) નિર્જરા (૧૦) લોકસ્વરૂપ (૧૧) બોધિદુર્લભ (૧૨) ધર્મ-ભાવના. આમ ૪ પિંડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૩ ગુમ્પિ, ૧૨ પ્રતિમા, ૨૫ પ્રતિલેખના, ૪ અભિગ્રહ, ૫ ઈદ્રિયનિરોધ અને ૧૨ ભાવના મળી ૭૦ કરણના ભેદ થાય તે કરણસિત્તરી.

ભાવના સ્વરૂપ

ઉપર કહેલી ૧૨ ભાવના ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. એથી કર્મનો ક્ષય થાય છે તેથી તે 'સંવર' હોઈ મોક્ષના કારણભૂત છે. જેવો ભાવ તેવો જ કર્મનો બંધ કે અબંધ. તો તેનું સ્વરૂપ કલીએ (૧) અનિત્ય ભાવના - ગમે તેવું સુંદર શરીર, સ્ત્રી, પરિવાર આદિ સર્વ અનિત્ય છે તો તેમાં મમત્વ રહિત થઈ તૃષ્ણાનો નાશ કરવો ઘટે છે. (૨) અશરણભાવના - પિતા માતા પુત્રાદિ કોઈપણ શરણ થાય તેમ નથી. અને આ સંસાર કે જે મૃત્યુ આદિ ભયમાં પડેલો છે તેમાં આત્માને પોતા સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી. (૩) સંસાર ભાવના - સર્વ જીવો કર્મવશ થઈ ચોરાશી લાખ યોનિરૂપ - ચારગતિરૂપ સંસારમાં ભટક્યાં કરે છે, અને અનેક દુઃખ સહન કરે છે. (૪) એકત્વ ભાવના - જીવ એકલો આવ્યો છે અને એકલો જશે, એકલો જ કર્મ કરે છે અને એકલા કર્મ ભોગવશે, પોતે જે-જે બીજાને માટે ગમે તેવી અનીતિથી ભેગું કરે છે તેનું ફલ પોતે જ ભોગવે છે; બાકી કોઈ પોતાનું નથી તેમ પોતાના માટે ફલ ભોગવે તેમ નથી. (૫) અન્યત્વ ભાવના - આ સંસારમાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ છે તે તું નથી તેમ તે તારાં નથી. તું બીજાથી અન્ય છો. કોઈ કોઈનું નથી. શરીરથી પણ તું અન્ય છે તો શરીરની પુષ્ટિ, તુષ્ટિ આદિ નકામું છે. (૬) અશુચિ ભાવના - આ શરીર મલિન

છે, અશુચિથી - મળમૂત્રમાં સંસ્કૃત મજ્જાથી ભરેલું છે તેથી તેમાં મમત્વ ન રાખવું. (૭) આસ્રવ ભાવના - આસ્રવ એટલે જેનાથી કર્મો આવે છે તે એવા મિથ્યાત્વ અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ, અને યોગનો મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાથી ત્યાગ કરવો કારણકે મિથ્યાત્વાદિથી વિશેષ સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. (૮) સંવર ભાવના - આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર; ક્રોધને ક્ષમાથી, માનને મૃદુતાથી, માયાને સરલતાથી અને લોભને સંતોષથી જીતવાથી સંવર થાય છે, ઇન્દ્રિયોના ઇષ્ટ અનિષ્ટ વિષયોથી થતા રાગ દ્વેષ ત્યાગવા કે જેથી કર્મો આવતાં અટકે. (૯) નિર્જરા ભાવના - કર્મનો નાશ જે-જે અંશે થાય છે તે-તે અંશે નિર્જરા (કર્મનું ખરવું, જવું) થાય છે. આ તપ આદિથી થાય છે. (૧૦) લોકસ્વરૂપ ભાવના - લોકનું સ્વરૂપ કે જે મનુષ્યાકારે છે અને છ દ્રવ્યથી પરિપૂર્ણ છે તે ભાવવું. (૧૧) બોધિદુર્લભ ભાવના - અકામ નિર્જરાથી જીવ નિર્ગોદમાંથી ઉત્ક્રાંત થઈ કેવી રીતે સમ્યક્ત્વ - બોધિ કે જે દુર્લભ છે તે પામે છે તેનું ચિંતન કરવું, તે જ સમ્યક્ત્વથી ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ધર્મની પ્રાપ્તિ એ બીજમાંથી મોક્ષ ફલ થાય છે; તેથી બોધિ વગર સર્વ નિષ્ફલ છે એ વિચારવું. (૧૨) ધર્મ ભાવના - દુસ્તર સંસારસમુદ્ર તરવાને ધર્મ એ જ ઉપાય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ, આત્માનું સ્વરૂપ, તે આત્મધર્મ પામવા માટે દશ શ્રમણ ધર્મ અન્ય સર્વ ક્રિયા આદિનું જ્ઞાન પામવું અને પાલન કરવું એ જ ધર્મ છે એનું ચિંતન કરવું.

આ સિવાય સાતમી આસ્રવ ભાવનામાં જણાવેલી ચાર મુખ્ય ભાવના છે ૧. મૈત્રી ભાવના - સર્વ પ્રત્યે સમાનભાવ. ૨. પ્રમોદભાવના - પોતાથી અધિક ગુણવાળા પ્રત્યે હર્ષપ્રમોદ કરવો. ૩. કરુણા ભાવના - રોગી દુઃખી પ્રત્યે કરુણાભાવ રાખવો અને ૪. માધ્યસ્થ ભાવના - અવિનીત આદિ પ્રત્યે તટસ્થ ભાવ રાખવો.

૩. સત્ત્વ ધર્મતત્ત્વ :

આમાં સમ્યક્ત્વ, ગૃહસ્થનાં વ્રત, સાધુનાં વ્રત આદિનો સમાવેશ થાય છે. તે દરેક જુદીજુદી રીતે આ નિબંધમાં વિસ્તારથી આવી જાય છે તેથી અહીં તેનું પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી.

કાલસ્વરૂપ

૧

આ જગતમાં કોઈપણ નાશ પામતું નથી એ જેટલી વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધ થયેલી બીના છે તેટલી જ સિદ્ધ થયેલી બીના એ છે કે જડ વસ્તુનો નિરંતર ફેરફાર થયા જ કરે છે - પર્યાય કર્યા જ કરે છે. કહ્યું છે કે :

સમણ સમણ પંતા પરિવહંતો ઉ વણમાઈયા ।

દવ્વાણં પજ્ઞાયા હોરત્તં તત્તિયા ચેવ ॥

- પંચકલ્યભાષ્ય.

- સમયે સમયે દ્રવ્યોના વર્ણ ગંધ વગેરે અનંત પર્યાયો બદલ્યા જ કરે છે, અને અહોરાત્ર - રાત્રિ દિવસમાં તે પ્રમાણે તેટલા જ બદલે છે.

બદલવામાં પર્યાયોની વૃદ્ધિ પણ થાય અને હાનિ પણ થાય; અને તે પ્રમાણે કાલના ભાગ પડે છે એટલેકે જે કાલમાં પદાર્થોને તે-તે પર્યાયો વડે પ્રથમ સમયથી આરંભીને નિરંતર વધાર્યા કરે તેનું નામ ઉત્સર્પિણી. (ઉત્સર્પયતિ પ્રથમ સમયાદારમ્ય નિરંતરં વૃદ્ધિ નયતિ તૈસ્તૈઃ પર્યાયૈર્ભવાન્ इति उत्सर्पिणी: અને તેથી ઊલટું એટલે જેમાં હાનિ થાય તે અવસર્પિણી.

હવે કાલનું પ્રમાણ અનંત છે, તો પણ એની ગ્રંથ્યા - હદ નિર્માણ કરવા માટે અમુક ભાગ ક્યાં છે, તેમાં મોટામાં મોટો અને હદમાં આવી શકે તેવો ભાગ કલ્પી તેનું નામ 'કાલચક્ર' કલ્પ રાખ્યું. ચક્ર એટલે પૈડું. એટલે કાલને પૈડાનું રૂપ આપ્યું. પૈડાના આરા જોઈએ તો કાલચક્રના બાર ભાગ પાયા, તેમાંના દરેકનું નામ ક્રમ પ્રમાણે પહેલો, બીજો એમ 'આર' - આરો રાખ્યું. આ રીતે દ્વાદશાર કાલચક્રના દરેક આરા સરખા નથી, પણ તેમાં એવી ગોઠવણ છે કે પહેલા છ આરાની જેટલી કાલસ્થિતિ તેટલી જ બીજા છ આરાની કાલસ્થિતિ. આ રીતે કાલચક્રમાં બે સરખા ભાગ પડ્યા. તેમાં એકનું નામ પર્યાયોમાં વૃદ્ધિ થવાને લીધે શરીર, આયુ, તથા શુભ પરિણામોની વૃદ્ધિ થવાથી ઉત્સર્પિણી, કે જેમાં પ્રથમના છ આરા આવી ગયા, એ નામ રાખ્યું, અને બીજા છ આરાના સરખા ભાગનું નામ પર્યાયોમાં હાનિ થવાને લીધે અને તેને લીધે શરીર, આયુ, તથા શુભ પરિણામોની હાનિ થવાથી અવસર્પિણી નામ રાખ્યું. તે દરેકનો સમય દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એટલે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે મળીને બાર આરાનું વીશ કોડાકોડી સાગરોપમનું કાલચક્ર થાય છે. આ બારે આરા અનુલોમ-પ્રતિલોમ ભાવથી આવે છે, એટલે જે ક્રમથી સુષમા સુષમા આદિ અવસર્પિણીમાં આવે છે, તેથી વિપરીત ક્રમથી અતિ દુઃષમા આદિ ઉત્સર્પિણીમાં આવે છે.

હવે ભરત ક્ષેત્રમાં હાલ ચાલતા અવસર્પિણીના છ આરા - કાળ સમય જોઈએ. તેનાં નામ ચડતા પડતા કાળાનુભાવ પ્રમાણે આ રીતે રાખવામાં આવ્યાં છે.

૧. સુષમસુષમા	ચાર કોડાકોડ (કોડાકોટી) સાગરોપમ
૨. સુષમા	ત્રણ કોડાકોડ (કોડાકોટી) સાગરોપમ
૩. સુષમદુઃષમા	બે કોડાકોડ ((કોડાકોટી) સાગરોપમ
૪. દુઃષમસુષમા	એક કોડાકોડ સાગરોપમ ઓછા ૪૨૦૦૦ વર્ષ
૫. દુઃષમા	૨૧૦૦૦ વર્ષ
૬. અતિ દુઃષમા	૨૧૦૦૦ વર્ષ

દશ કોડાકોડ સાગરોપમ.

દસ કોડાકોડીઓ સાગર નામાણ હંતિ પુત્રાઓ ।

ઉત્સર્પિણી પમાણી તં ચેવોસર્પિણીર્ ॥ ૧ ॥

છઘવ કાલસમયા હવંતિ ઓસર્પિણીઃ ભરહંમિ ।

તાસિં નામ વિહંતિં અહંકમં કિતઇસ્સામિ ॥ ૨ ॥

સુસમસુસમા ય સુસમા તઇયા પુણ સુસમદુસ્સમા હોઇ ।

દુસમસુસમા ચડત્થી દૂસઇ અઇ દૂસમા છઠી ॥ ૩ ॥

एए चेव विभागा हवन्ति उत्सर्पिणीइ छच्चेव ।
 पडिलोमा परिवाडी नवरि विभागेसु नायच्चा ॥ ४ ॥
 सुसम सुसमाइ कालो चत्तारि हवन्ति कोडिकोडीओ ।
 तिणि सुसमाइ कालो दुत्ति भवे सुसमदुसमाए ॥ ५ ॥
 एक्का कोडाकोडी बायालीसाइ जा सहस्सेहिं ।
 णसाण होई ऊणा दुसम सुसमाइ सो कालो ॥ ६ ॥
 अह दुसमाई कालो वास सहस्साइ एक्कवीसं तु ।
 तावडओ चेव भवे कालो अइ दुसमाए वि ॥ ७ ॥

અર્થ - દશ કોડકોડી સાગરોપમ પૂરા થાય તે ઉત્સર્પિણી, અને તેટલા જ કાળની અવસર્પિણી પણ છે. ભરતક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીના છ કાળ સમય થાય છે. તેમનાં અનુક્રમે નામો કહીએ છીએ. પહેલો સુષમસુષમા, બીજો સુષમા, ત્રીજો સુષમદુઃષમા, ચોથો દુઃષમસુષમા, પાંચમો દુઃષમા, અને છઠ્ઠો અતિ દુઃષમા. ઉત્સર્પિણીના પણ એ જ છ વિભાગો છે, પણ તે ઊલટા ક્રમે લેવાના છે. સુષમસુષમા ચાર કોડકોડ સાગરોપમનો છે. સુષમા ત્રણનો અને સુષમદુઃષમા બેનો છે. બેતાલીશ હજાર વર્ષે ઊણા એક કોડકોડ સાગરોપમ એ દુઃષમસુષમાનો કાળ છે. એકવીશ હજાર વર્ષનો દુઃષમા છે. અને અતિ દુઃષમાનો કાળ પણ તેટલો જ છે.

- ઉપદેશપદ. પૃ. ૧૪૭-૮

૨.

આ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીના ઊલટા ક્રમથી એટલે પહેલો અતિદુઃષમા, અને છેલ્લો સુષમસુષમા - એમ જાણવા. અહીં જણાવવું જોઈએ કે આ પૈકીનો અવસર્પિણી-દુઃષમ (પંચમ આગે - પંચમ કાળ) હાલ વર્તે છે.

પરમાર્થમાર્ગથી મનુષ્ય મુક્તિ મેળવે છે. તે પરમાર્થમાર્ગ જે કાલમાં સુખેથી પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ 'સુષમ' અને જે કાલમાં દુખેથી પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ 'દુઃષમ' છે. આ બે શબ્દોની ઘટનાથી સુષમસુષમા, સુષમદુઃષમા, દુઃષમસુષમા, દુઃષમદુઃષમા એ સામાસિક શબ્દો બંનેના ભાવને મિશ્રિત કરી દર્શાવવા પ્રયોજેલ છે. હમણાં ચાલુ વર્તમાનમાં ચાલતો કાલ 'પંચમકાલ' કહેવાય છે અને તે દુઃષમ છે. આ સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક એક વિદ્વાન વિચારક એમ દર્શાવે છે કે :

"જિનાગમમાં આ કાળને 'દુસમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કેમકે 'દુસમ' શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય' એવો થાય છે. તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય; અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જોકે પરમાર્થ માર્ગનું દુર્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે; પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુર્લભપણાના કારણ રૂપ છે.

અત્ર કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, ઘણું કરીને આ ક્ષેત્રે વર્તમાનકાળમાં પૂર્વે જેમ્ને પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે - અને તે સત્ય છે, કેમકે જો તેવા જીવનો સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્તતો હોય, તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે કરીને થઈ શકતી હોત; અને

તેથી આ કાળને ‘દુસમ’ કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. આ રીતે પૂર્વાશયક જૈનોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્તમાન કાળને વિષે જો કોઈપણ જીવ પરમાર્થમાર્ગની આરાધના ઇચ્છે, તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમકે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમ પૂર્વજ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને, વર્તમાનકાળમાં, માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવા યોગ્ય નથી. ઘણું કરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવો યોગ્ય છે; તેનાં ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

પ્રથમ કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે કે, પૂર્વનું ઘણું કરીને આરાધકપણું નહીં.

બીજું કારણ : તેવું આરાધકપણું નહીં તેને લીધે વર્તમાન દેહે તે આરાધક માર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામાં ન હોય; તેથી અનારાધક માર્ગને આરાધક માર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

ત્રીજું કારણ : ઘણું કરીને કયાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.

ચોથું કારણ : અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને અસદ્ગુરુઆદિનું ઓળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્તે છે, અને ઘણું કરીને અસદ્ગુરુઆદિકને વિષે સત્ય પ્રતીતિ માની જીવ ત્યાં જ રોકાઈ રહે છે.

પાંચમું કારણ : ક્વચિત્ સત્સમાગમાદિનો યોગ બને તો પણ બળ, વીર્યાદિનું એવું શિથિલપણું, કે જીવ તથારૂપ માર્ગ ગ્રહણ ન કરી શકે, અથવા ન સમજી શકે, અથવા અસત્યસમાગમાદિ, કે પોતાની કલ્પનાથી મિથ્યાને વિષે સત્યપણે પ્રતીતિ કરી હોય.”

વળી તેઓ જ લખે છે કે :

“ઊતરતા કાળના પાંચમા આરામાં તેના દુષ્કમપણાને લઈને કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઈએ તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે તે અવશ્ય જાણવા જેવા છે :

એઓ પંચમકાળનું સ્વરૂપ મુખ્ય આ ભાવમાં કહે છે : નિર્ઝથ-પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે, પાખંડી અને પ્રપંચી મતોનું મંડળ થશે. જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વળશે. સત્ય દયા હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ઠ ગુરુઓ પૂજ્યરૂપ થશે. દુષ્ટ વૃત્તિનાં મનુષ્યો પોતાના ફંદમાં ફાવી જશે. મીઠા પણ ધૂર્ત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાદિક શીલયુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિક જ્ઞાનના ભેદો હણાતા જશે. હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાન ક્રિયા બહુધા સેવાશે; વ્યાકુળ વિષયોનાં સાધનો વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષો સત્તાધીશ થશે. શૃંગારથી ધર્મ મનાશે.”

૩.

કાળપરિમાણનું કોષ્ઠક — જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૧) જ્યોતિષ્ એટલે પ્રકાશથી હોનાર જ્યોતિષ્ક દેવ એટલે સૂર્ય ચંદ્રમા આદિ નિત્યગતિવાલાથી કાલના ભેદ પડે છે.

તેઓની ભ્રમણાસંચરણ વિશેષગતિ એ કાલના વિભાગમાં હેતુ છે. આથી મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, વર્ષ આદિ પડે છે, તેમાં જૈનશાસ્ત્રમાં આથી ઘણા સૂક્ષ્મ ભાગો પણ પાડેલા છે, અને તે નીચે પ્રમાણે :

પરમસૂક્ષ્મ ક્રિયાવાનુ, સર્વ કરતાં ઓછામાં ઓછી ગતિ પરિણત કરનાર એક પરમાણુ પોતાના અવગાહન ક્ષેત્રને જેટલા કાળમાં ભ્રમવે તેટલા - અતિ સૂક્ષ્મકાલને સમય કહે છે.

આ સમયરૂપ કાલ ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી પરમ પુરુષોને - સાધારણ પુરુષોની અપેક્ષાએ અતિશય સહિત જનોને - પણ દુર્જ્ઞેય છે. આ કાલ ભગવાનુ પરમાર્થ કેવલી (સર્વજ્ઞ) જ જાણી શકે છે. ભાષા કે શબ્દથી ગ્રહણ કે ઈન્દ્રિયના પ્રયોગનો અહીં અસંભવ છે.

સંખ્યેય સમય=૧ આવલિકા

સંખ્યેય આવલિકા=૧ ઉચ્છવાસ અને

નિઃશ્વાસ=૧ પ્રાણ (બલવાનુ સમર્થ,

ઈન્દ્રિયસહિત, નીરોગ, યુવાનુ અને

સ્વસ્થ મનવાળા પુરુષનો)

૧ પ્રાણ=આને સમુચ્ચયે ઉચ્છવાસ

અગર શ્વાસ કહેવામાં આવે છે.

૭ પ્રાણ=૧ સ્તોક

૭ સ્તોક=૧ લવ

૩૮।। લવ=૧ નાલિકા

૭૭ લવ=૨ નાલિકા=૧ મુહૂર્ત

૩૦ મુહૂર્ત=૧ રાત્રિદિન

૧૫ રાત્રિદિન=૫ પક્ષ

૨ પક્ષ (શુકલ અને કૃષ્ણ)=૧ માસ

૨ માસ=૧ ઋતુ

૩ ઋતુ=૧ અયન

૨ અયન=૧ વર્ષ

૫ વર્ષ=૧ યુગ

૮૪ લાખ વર્ષ=૧ પૂર્વાગ

૮૪ લાખ પૂર્વાગ=૧ પૂર્વ

૮૪ લાખ પૂર્વ=૧ સંખ્યેય કાલ

આ પછી નિર્ણીત કરેલા કાલવિભાગને ઉપમાથી કહે છે :

૧ પલ્યોપમકાલ - એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબી તથા એક યોજન ઊંચી એક વૃત્તાકાર પલ્લ (રોમગર્ત - ખાઈ)ને એક રાત્રી તે વધારેમાં વધારે સાત રાત્ર સુધીમાં જન્મેલાં ઘેટાં આદિ પશુઓના વાળથી ગાઢ રૂપે ઠાંસીઠાંસીને પૂર્ણ ભરી હોય, ત્યાર પછી સો-સો વર્ષ પછી એક-એક વાળ તે ખાઈમાંથી કાઢવામાં આવે અને તેમ કરતાં જેટલા કાલમાં તે ખાઈ સાવ ખાલી થઈ જાય તેને એક પલ્યોપમ કાલ કહેવામાં આવે છે.

૧૦ કોટાકોટી પલ્યોપમ=૧ સાગરોપમકાલ

૧૦ કોટાકોટી સાગરોપમ=૧ અર્ધકાલચક્ર

(કે જેને તેમાં પર્યાયોની હાનિ થવાને લીધે

અવસર્પિણી અને વૃદ્ધિ થવાને લીધે

ઉત્સર્પિણી કહેવામાં આવે છે) - આ

દરેકની અંદર છ આરા હોય છે તે ઉપર સમજાવેલ છે.

૧ ઉત્સર્પિણી ને ૧ અવસર્પિણી=કાલચક્ર

- શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

૪.

આની સાથે હિંદુશાસ્ત્રની કાલગણના સરખાવીએ.

કમળની ૧૦૦ પાંખડીઓ એક ઉપર એક ગોઠવી, તેમાં સોય ઉપરથી નીચે સુધી એવી રીતે ભોંકવી કે, બધી પાંખડીઓ ભોંકાઈ જાય. એમ કરવાથી દરેક

પાંખડીને વીંધાતાં-ભોંકાતાં જે સૂક્ષ્મ વખત લાગે છે તેને ક્ષણ કહેવામાં આવે છે. એવી

૮ ક્ષણ=૧ લવ

૮ લવ=૧ કાષ્ઠા

૮ કાષ્ઠા=૧ નિમેષ

૮ નિમેષ=૧ કલા

૨ કલા=૧ ત્રુટિ

૨ ત્રુટિ=૧ અણુ કે અનાદ્રુત

૨ અણુ=૧ દ્રુત

૨ દ્રુત=૧ લઘુ (માત્રા) અક્ષર

૨ લઘુ=૧ ગુરુ

૩ ગુરુ=૧ પ્લુત

૨ ગુરુ અથવા ૪ લઘુ = ૧ કાકપદ કે

દ્વિગુરુ

૨ કાકપદ=૧ હંસપદ

૨ હંસપદ=૧ મહાહંસ

૧૦ પ્લુત=૧ પળ

૬૦ પળ=૧ ઘડી (ધટિકા)

૬૦ ઘડી=૧ દિવસ

માસ, વર્ષ, યુગ, મન્વંતર, કલ્પ વગેરે કાળનાં મહાન્ પરિમાણ છે. કોઈ હિંદુ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કાળનું માહાત્મ્ય ઘણું કહ્યું છે :

કાલઃ કલયતે લોકં કાલઃ કલયતે જગત્ ।

કાલઃ કલયતે વિશ્વં તેન કાલોઽભિધીયતે ॥

સર્ગપાલન સંહર્તા, સ કાલઃ સર્વતઃ સમઃ ।

કાલેન કલ્પ્યતે વિશ્વં, તેન કાલોઽભિધીયતે ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।

કાલ સ્વપિતિ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥

કાલસ્ય વશગાઃ સર્વે દેવર્ષિસિદ્ધ કિન્નરાઃ ।

કાલો હિ ભગવાન્ દેવઃ સ સાક્ષાત્પરમેશ્વરઃ ॥

આવાર્થ - કાળથી સર્વ લોકની અને જગત્ની કલના કરાય છે, તેમજ સર્વ વિશ્વની કલના - ગણના કરવામાં આવે છે તેથી કરીને 'કાળ' કહેવાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનાર જે કાળ તે સર્વ સ્થળે સમાન છે, એ કાળથી વિશ્વની કલના કે કલના કરાય છે તેથી જ 'કાળ' કહેવાય છે. કાળ સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રજાને સંહારે છે, તે જ કાળ જાગ્રત, સ્વપ્ન, નિદ્રા એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં દુરતિક્રમ છે. દેવો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, કિન્નરો એ સર્વ કાળને જ વશ છે ! એવો ભગવાન્ કાળ તે જ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે.

પ.

કાલનાં ઉપકાર (accessories) શું છે તો શ્રી ઉમાસ્વાતિ સૂત્રકાર જણાવે છે કે :

વર્તના પરિણામઃ ક્રિવા પરંત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય (અ.૫ સૂ.૨૨)

વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ એ કાલનાં ઉપકાર છે.

વર્તના - સર્વ પદાર્થોની વર્તના છે તે કાલને આશ્રયીને રહેલી વૃત્તિ છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, તથા સ્થિતિ કે જે પ્રથમ સમયને આશ્રયીભૂત છે તે વર્તના.

પરિણામ - આ બે પ્રકારનાં છે. (પરિણામ એટલે વસ્તુનો ભાવ-સ્વભાવ) તત્પાર્થ અ પ. સૂ. ૪૧

૧. અનાદિપરિણામ. આ અરૂપી-દ્રવ્ય (ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જીવ)માં હોય છે.

૨. આદિમાનુ (સાદિ) પરિણામ. આ રૂપીદ્રવ્યમાં હોય છે. તે અનેક પ્રકારનાં હોય છે જેમકે સ્પર્શ પરિણામ, રસ પરિણામ, ગંધ પરિણામ વગેરે.

- તત્ત્વાર્થ અ. પ. સૂ. ૪૨-૪૩

ક્રિયા - અર્થાત્ ગતિરૂપ ક્રિયા પણ કાલના જ ઉપકાર રૂપે છે. તે ત્રણ પ્રકારે છે.

૧. પ્રયોગગતિ - પુરુષપ્રયત્નજન્ય

૨. વિશ્રસાગતિ - સ્વયં પરિપાકજન્ય

૩. મિશ્રિકા-મિશ્રિકા - ઉભય (૧-૨)જન્ય.

પરત્વ અને અપરત્વ - ત્રણ પ્રકારનાં છે.

૧. પ્રશંસાકૃત. જેવી રીતે ધર્મ પર છે, જ્ઞાન પર છે, તથા અધર્મ અપર છે, અજ્ઞાન અપર છે.

૨. ક્ષેત્ર(દેશ)કૃત - એક દેશકાલમાં પહેલા બે પદાર્થો જે દૂર રહેલ હોય તે પર છે, જે સમીપ હોય તે અપર છે.

૩. કાલકૃત. જેમકે સોળ વર્ષ કરતાં સો વર્ષવાળો પર છે, આ સો વર્ષવાળા કરતાં સોળ વર્ષવાળો અપર છે.

આ સર્વમાં પ્રશંસાકૃત પરત્વાપરત્વ અને ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વ સિવાય બાકી બધું વર્તનાદિ સર્વ એટલે વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને કાલિક પરત્વાપરત્વ કાલકૃત છે - કાલે ઉપજાવેલું છે, કાલની સાથે રહેલ છે.

આત્માને કર્મનો સંયોગ

સ્વભાવમાં આત્મા પરિણમે તો મોક્ષ છે, વિભાવ-પરભાવમાં પરિણમવું તે બંધ છે. જેટલા અંશે પરભાવથી છુટાય તેટલા અંશે કર્મથી મોક્ષ છે, અને સર્વાંશે પરભાવથી છુટાવું તે સંપૂર્ણ મોક્ષ છે.

જે જે અંશે નિરુપાધિકપણું, તે તે અંશે જાણો ધર્મ.

અહીં ધર્મ 'આત્માનો સ્વભાવ' એ અર્થમાં છે. બંધ અને મોક્ષ એ બંને આત્માના અવસ્થાવિશેષ છે. જેનાથી કર્મનો બંધ થાય છે તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, અને યોગ - એને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. કષાયથી અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ વડે આત્મા દ્રવ્યકર્મને આકર્ષી તે વડે બંધાય છે, અને તે કર્મના ઉદયકાળે વ્યાકુળતાને અનુભવે છે. સુખદુઃખાદિ વેદવાંનું મૂળ કારણ કર્મબંધ છે, અને તેનો નિઃશેષ - બીજસહિત નાશ થયા પછી આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવી શકે છે. આ સ્વભાવ-અવસ્થા એ જ પરમહિત - સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ જ આ મનુષ્યત્વનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ સિવાયની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આ પ્રધાન કર્તવ્યને જેટલે અંશે ઉપકારક થાય તેટલે જ અંશે સફળ છે.

કેવા આચરણ વડે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં પ્રવર્તે ? જે નિમિત્તો વડે આત્માનું પરભાવમાં અનુરંજન થાય તે નિમિત્તોની સત્તાને કેવા ઉપાયોથી ક્ષીણ કરવી ? - આવી વિચારણા પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આત્માને ઊપજે છે.

કર્મનો અનાદિ સંયોગ

આત્મા અને કર્મનો સંયોગ કાળની 'આદિ'માં થયો હતો. કાળની આદિ કદી સંભવે ? સમય, આવૃત્તિ, ઘડી, દિવસ, માસ, વર્ષ, પલ્લોપમ, પરાવર્તન - એ સર્વ કાળની ઉપચારપૂર્વક કરેલી વ્યવહારઘટના છે, અને મનુષ્યોએ પોતાની સગવડ માટે જ કરેલી કલ્પનાઓ છે. કાળના તે સ્વાભાવિક - નિશ્ચયે ભેદ નથી, અને તેથી તે સર્વને શાસ્ત્રકારે વ્યવહાર-કાળ કહેલ છે. નિશ્ચયસ્વરૂપે કાળનું ઝરણ અનાદિઅનંત છે. તે ઝરણની ઉત્પત્તિ કે નાશ છે જ નહીં. આથી આત્મા અને કર્મનો સંબંધ કાળની આદિમાં થયેલો - કાળના ઝરણની ઉત્પત્તિનો સદ્ભાવીજ કહીએ તો તેનો અર્થ એ જ છે કે તે સંયોગ અનાદિ છે. કોઈપણ કાળે કર્મ અને આત્મા ન્યારાં હતાં જ નહીં. કાળની આદિથી - અનંતકાળ પહેલાંથી [અનાદિકાળથી] તે બંને એક બંધનરૂપ છે. સમયે સમયે તે કર્મવર્ગણાનું છૂટું થવું અને નવું મળવું થયાં જ કરે છે.

આત્મા અને કર્મનો સંયોગ અનાદિ છે. 'સંયોગ' એ શબ્દ આ સ્થળે વ્યવહારના વ્યક્તિકરોની માફક આદિને સૂચવનાર નથી. વ્યવહારમાં સામાન્ય રીતે 'સંયોગ' શબ્દ પૂર્વયોગને લક્ષીને વપરાય છે - એટલે જ્યારે પ્રથમ બે વસ્તુઓ જુદી હોય અને પાછળથી ભેગી થાય ત્યારે તે સંયોગ પામી એમ વ્યવહારમાં કહેવામાં આવતું જોવામાં આવે છે; પરંતુ કર્મ અને આત્માના સંયોગમાં તેમ નથી. અહીં 'સંયોગ' શબ્દ વાપરવામાં આત્મા અને કર્મ એ બંને નિશ્ચયે ભિન્ન છે એ બતાવવાનો આશય છે. બંનેનું ભિન્ન સ્વરૂપ : આત્મા જ્ઞાતા - દ્રષ્ટા છે, ઈન્દ્રિયાતીત, અમૂર્તિક, અસંખ્યાત પ્રદેશી એક દ્રવ્ય છે, જ્યારે તેથી ઊલટું કર્મદ્રવ્ય પૌદ્ગલિક, મૂર્ત-જડ પિંડ છે. તે બંને દ્રવ્યો અત્યંત ભિન્નભિન્ન સ્વભાવી છે - બંને એક પ્રદેશાવગાહી છતાં સ્વરૂપ-સ્વભાવે નિરાળાં જ છે. આત્માનો એકપણ પ્રદેશ કર્મરૂપ, અને કર્મનું એક પણ પરમાણુ આત્મરૂપ થતું નથી. સોનું અને રૂપું એ બંને ધાતુઓ ભિન્ન છે. તે બંનેને એક પાત્રમાં ઓગાળી ઢાળ પાક્યા છતાં સોનું એ પોતાના પીળાપણાના ગુણસહિત, રૂપું કે જેનો ગુણ શ્વેતત્વ છે તેથી ભિન્ન જ છે અને તેજાબના પ્રયોગથી બંનેને જુદાં પાડી શકાય છે; તેવી જ રીતે આત્મા અને કર્મનો અત્યારે એક ઢાળ પડી રહ્યો છે. છતાં સ્વભાવે બંને દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. સર્વજ્ઞની દષ્ટિએ તે ભિન્ન પ્રત્યક્ષપણે દેખાયા હોવાથી જ તેમનો સંયોગ વર્ણવ્યો છે. - એટલેકે સંયોગ શબ્દ એ અપેક્ષાને જ અત્ર સૂચવે છે.

જીવ અનાદિ છે તેમ કર્મ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. જીવ અને કર્મના સંબંધની યોગ્યતા તે સહજ પણ છે. જીવ અનાદિ છતાં પણ કર્મસંબંધયોગ્યતા વગર હોઈ શકતો જ નથી. જો જીવમાં કર્મસંબંધની યોગ્યતા ન હોય તો, તેને જ્ઞાનાચરણાદિ વ્યવહારનો જ અસંભવ થાય, બીજા અનેક દોષ નામે અતિપ્રસંગ, અતિવ્યાપ્તિ આવે, અને તેમ હોય તો અનાદિમાનુ એવા મુક્ત તે યોગ્યતારહિત સતે પણ પુનઃ બંધમાં પડશે, કારણકે બંધ, યોગ્યતાની અપેક્ષા વિના સ્વતઃ જ પ્રવર્તશે. જ્યારે યોગ્યતા ન માનીએ તો જે કારણથી અમુક્તને બંધનો સદ્ભાવ યોગ્યતા વિના પણ માન્યો, તે

કારણથી મુક્તને પણ તે અમુક્તજનોની પેઠે જ બંધ માનવામાં શો બાધ છે ? આથી જોકે આત્મા અનાદિ છે તોપણ તેનામાં કર્મસંબંધયોગ્યતા પણ અવશ્ય અનાદિથી સ્વભાવસિદ્ધ માનવી જોઈએ. એમ બંધ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ થયો. આ પર વિશેષ સમર્થન ડરતાં કહેવાનું કે અન્ય મુક્તિમાર્ગવલંબી મતવાળા નામે સાંખ્યયોગાદિના પ્રણેતા પુરુષ અને પ્રકૃતિના યોગથી સંસારનો સંભવ માને છે. તેમના મતમાં પણ પુરુષને જે 'દિદેશ્વા' નામ જોવાની ઇચ્છા અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં વિલાસ અનુભવવાની ઇચ્છા તે જ 'ભવબીજ' - સંસારનું કારણ છે, અને તે જૈને કહેલી કર્મસંબંધયોગ્યતા જ છે. આમ અન્ય મતોમાં પણ તેનો સ્વીકાર છે - અર્થાત્ એને સ્વીકાર્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ

કર્મ અને આત્માનો સંબંધ નિમિત્તનૈમિત્તિક છે. જે કાળે કર્મરૂપી નિમિત્ત ઉદયમાન થાય તે કાળે આત્મા સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે એટલે વિભાવ પરિણામને ભજે છે. આમ થવામાં કર્મનો આત્મા પર બળાત્કાર થાય છે એમ સમજવાનું નથી. કર્મ તો માત્ર વિભાવનું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે, અને આત્મા તે નિમિત્તની સત્તાથી પરભવ પામી વિભાવમાં પરિણમે છે તે પોતાની નિર્બળતા છે. જેવી રીતે સૂર્યના ઉદયકાળે ચક્રવાક અને ચક્રવાકી પક્ષીઓ મૈથુનભાવમાં યોજાય છે, અને તેમ થવામાં સૂર્યનો ઉદય માત્ર નિમિત્તક છે, તેવી જ રીતે આત્માનું પરભાવમાં અનુરંજિત થવામાં ઉદયમાન કર્મ ફક્ત નિમિત્ત જ છે. મોહનીય કર્મના ઉદયકાળે તે મોહનીય કર્મ કષાયનું નિમિત્ત રજૂ કરે છે, પણ તેમાં બળાત્કારે કોઈપણ કષાયમાં આત્માને યોજવાની સત્તા નથી. જેવી રીતે નાટ્યગૃહો, હોટેલ, મીકાઈની દુકાનો વગેરે રસ્તે ચાલ્યા જનારને નાટક જોવાનું, ચા-કોફી પીવાનું, અને મિષ્ટ આહાર લેવાનું માત્ર નિમિત્ત જ પૂરું પાડે છે, પરંતુ બળાત્કારથી તે નિમિત્તો તત્પ્રાયોગ્ય કાર્યમાં તેને યોજતા નથી, તેવી જ રીતે ઉદયમાન કર્મ પણ તેવાં નિમિત્ત પૂરાં પાડે છે, પણ બળાત્કારે એકે કાર્ય કે ભાવમાં યોજતાં નથી.

કર્મનો ભોગ અને બંધ

જૂનાં કર્મ ભોગ દ્વારા નીરસ થઈ ખરી પડે છે અને નવાં કર્મ રાગાદિક ભાવ વડે કર્મરૂપે પરિણમે છે. જે રાગાદિક ભાવ વડે આત્મા નવીન કર્મવર્ગીણને આકર્ષે છે તે પરિણામવિશેષ એ ભાવકર્મ છે, અને તે વડે ખેંચાયેલ કાર્મણવર્ગીણ એ દ્રવ્યકર્મ છે. કૃત્યકર્મ અને ભાવકર્મ એકબીજાનાં કારણભૂત છે, અર્થાત્ રાગાદિક કષાયની ઉત્પત્તિમાં (ભાવકર્મની ઉત્પત્તિમાં) પૂર્વે ઉપાર્જેનું દ્રવ્યકર્મ નિમિત્તભૂત છે. તે દ્રવ્યકર્મ જ્યારે ફલ આપવાને ઉદયમાન થાય છે ત્યારે આત્મા રાગાદિકમાં પ્રવર્તે છે. તે પ્રવર્તનમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત છે. વળી તે રાગાદિકમાં પરિણમનથી ફરી દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે. રાગાદિકમાં પરિણમન એ પુનઃ ભાવકર્મ છે, અને તે વડે નવીન કર્મને આત્મા આકર્ષે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યકર્મના ઉદયકાળે ભાવકર્મમાં પરિણમન અને તે પરિણમનથી નવીન દ્રવ્યકર્મનું ઉપાર્જન, પુનઃ તે દ્રવ્યકર્મનું ઉદયપાત્રું, અને તે નિમિત્તે વિભાવમાં

પરિણમન એમ કારણ-કાર્યની સાંકળ લંબાયા જ કરે છે.

રાગાદિકની ઉત્પત્તિ એ પૂર્વે ઉપાર્જેલાં દ્રવ્યકર્મનાં નિમિત્તથી જ થાય છે, જો નિમિત્ત વિના તે ઉત્પન્ન થાય તો તે રાગાદિકને આત્માનો સ્વભાવ માનવો પડે અને તેથી મુક્ત આત્માઓમાં પણ રાગાદિક સંભવે. જે કાંઈ નિમિત્ત વિના હોય તેનું નામ 'સ્વભાવ' છે. મુક્ત આત્માઓ છે તેણે નિમિત્તનો આત્યંતિક - તદ્દન નાશ કરેલ છે તેથી તેમને પરભાવમાં પરિણમવું પડતું નથી. આથી તેઓ કાળના અંત સુધી મુક્ત છે.

જે વીર્યવાન આત્માઓ નિમિત્તની સત્તાને વશ નથી તેઓ અલ્પકાળમાં પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરી શકે છે. જોકે ઉદયમાન કર્મ તો તેમને અને બાળજીવોને બંનેને એકસરખું ભોગવવું પડે છે તોપણ તે બંનેની ભોગવવાની ક્રિયામાં ફેર છે. બળવાન આત્માઓ માત્ર થોડા કાળમાં ફલાભિમુખ થયેલ કર્મને નિઃસત્ત્વ કરી ફેંકી દે છે. આઠ કર્મમાં મોહનીય કર્મ એ અન્ય કર્મોનું જનક અને પોષણ છે - તેના વડે જ અન્ય સર્વ કર્મોને પોષણ મળે છે. આથી જ્ઞાની પુરુષો તે મોહનીય કર્મના ઉદયકાળે બહુ સાવધ રહી તેનાથી પ્રજ્ઞ થયેલા નિમિત્તમાં અલ્પ પણ રંજનપણું ન પામતાં થોડા કાળમાં તેને ભોગવી લે છે અને ભાવકર્મ ઘડતા નથી. આથી બીજાં ત્રણ ઘાતીકર્મને નવું પોષણ મળતું નથી, અને તેથી તે ત્રણે કર્મ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ઉદયમાન રહી વીખરાઈ જાય છે. છેવટે તે જ્ઞાની પુરુષ પરમસિદ્ધિને વરે છે. મોહનીયના ઉદય કાળે આત્મા જો તત્પ્રાયોગ્ય કષાયભાવમાં ન યોજાતાં, તેનાથી પ્રગટ થતાં નિમિત્તમાં આત્મબંધ પરિણામે ન પરિણમતાં, તટસ્થ રહી જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણે સમભાવે તેને ભોગવી - વેદી લે તો તે આત્મભાવના તારતમ્ય (ન્યૂનાધિકા) અનુસાર ઓછા વધુ કાળમાં તે કર્મનો નાશ કરે છે, અને ફરીથી કાર્યકારણની સાંકળ લંબાતી નથી. આ પ્રમાણે કર્મ અને આત્માનો સંબંધ માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક છે. બળવાન આત્માઓ આત્મવિજયથી (Self-mastery) ખેદ વગર કર્મને સ્વીકારી નવાં કર્મ ન બંધાય તે રીતે તે ઉદયમુખ થયેલ કર્મને અલ્પકાળમાં ભોગવી લે છે.

કર્મસ્વરૂપ : આઠ કર્મો

જીવના અનેક ગુણો છે તેમાંથી કેટલાક થોડા ગુણ એવા છે કે જેનો કર્મ સાથે સંબંધ છે; અને તેમાં પણ કેવલ પાંચ ગુણ પ્રધાન છે : (૧) ચેતના, (૨) વીર્ય, (૩) સુખ, (૪) સમ્યક્ત્વ અને (૫) ચારિત્ર.

(૧) આત્માની જે શક્તિથી પદાર્થોનો પ્રતિભાસ થાય છે તેને 'ચેતના' કહેવામાં આવે છે. તે ચેતનાના વિષયના ભેદથી બે પ્રકાર છે : ૧. જે સમયે ચેતનામાં પદાર્થ-સામાન્યનો પ્રતિભાસ થાય છે તે સમયે તે ચેતનાને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે, અને ૨. જે સમયે તે ચેતનામાં પદાર્થવિશેષનો પ્રતિભાસ થાય છે તે સમયે તે ચેતનાને 'જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. દર્શનચેતના અને જ્ઞાનચેતના એ બેને 'દર્શન ઉપયોગ' અને 'જ્ઞાન ઉપયોગ' પણ કહેવામાં આવે છે. દર્શન નિર્વિકલ્પક છે અને જ્ઞાન સવિકલ્પક છે.

(૨) બળને 'વીર્ય' ગુણ કહેવામાં આવે છે.

(૩) આકુલતાની નિવૃત્તિપૂર્વક આહ્વાદાત્મક આત્માનો ગુણવિશેષ તે 'સુખ' છે.

(૪) સત્ય પદાર્થોમાં વિશ્વાસને - શ્રદ્ધાને 'સમ્યક્ત્વ' ગુણ કહે છે.

(૫) હિંસા, જૂઠું બોલવું, ચોરી, મૈથુન અને ધનકુટુંબાદિકમાં મમત્વરૂપ બાહ્યક્રિયા (પરિગ્રહ), તથા યોગ (પંચ સ્કંધોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ. - જીવને પુદ્ગલ સાથે જોડનારી શક્તિ-યુજ્ઞ=જોડવું એ ધાતુ પરથી), અને કષાય (કષ્ = સંસાર અને આય = લાભ, જેથી સંસારપ્રાપ્તિ થાય એવા ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ) રૂપ અભ્યંતર ક્રિયાની નિવૃત્તિથી પ્રાદુર્ભૂત આત્માનો ગુણવિશેષ તે 'ચારિત્ર' છે.

આ ગુણો સાથે કર્મનો સંબંધ જોઈએ : ગુણને કેટલાંક કર્મો ઘાતક હોય છે અને કેટલાંક ઘાતક હોતાં નથી, અને તે પ્રમાણે ઘાતી અને અઘાતી એવા કર્મના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. જે આત્માના ગુણના ઘાતક હોય તે 'ઘાતી' કર્મ કહેવાય છે, અને જે કર્મ જીવના ગુણોનો ઘાત ન કરે, પણ શરીર આદિ તથા ઇષ્ટઅનિષ્ટ પદાર્થોનો સંયોગવિયોગ આદિ જીવને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેને 'અઘાતી' કર્મ કહેવામાં આવે છે. ઘાતી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે : જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય.

જ્ઞાનને (મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનને) આવરે, તેનું આચ્છાદન કરે, તેનો ઘાત કરે તે 'જ્ઞાનાવરણ', ચક્ષુ આદિ સામાન્ય બોધને - દર્શનને જે આવરે - તેનું આચ્છાદન કરે, તેનો ઘાત કરે તે 'દર્શનાવરણ'. આમ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મથી આત્માની જ્ઞાન-ચેતના અને દર્શનચેતના અપ્રગટ રહે છે, અને તે કર્મનો જે અંશમાં ક્ષયોપશમ હોય તે અનુસાર કિંચિત્ જ્ઞાન અને દર્શન શક્તિની વ્યક્તતા થાય છે. આત્માની લાલની શક્તિ એ કર્મના અભાવથી નહિ પણ ક્ષયોપશમથી જ પ્રગટ થયેલી છે. સાંસારિક વૈભવ-સુખ-દુઃખ આદિ કર્મના આગમજન્ય છે, પરંતુ જ્ઞાન-શક્તિ કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય છે. એ ઘાત બુદ્ધિમાને ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે અંતર=વચમાં આવવું અર્થાત્ લાભાદિના વચમાં આવે - વિઘ્નભૂત થાય એટલે લાભાદિ જીવને પ્રાપ્ત થતાં અટકાવે, મતલબ કે જે આત્માના વીર્યગુણનો ઘાત કરે એટલે જેથી આત્માનું અનંત વીર્ય પ્રકટ થઈ શકતું નથી, અને સ્વભાવથી રમણરૂપ ચારિત્રનો લાભ બનતો નથી તેને 'અંતરાય' કહે છે; મોહથી જે જીવને વિચિત્રતા પ્રાપ્ત કરાવે તે 'મોહનીય'. તેના બે ભેદ છે. ૧. દર્શનમોહનીય ૨. ચારિત્રમોહનીય. સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ગુણનું જે કર્મ ઘાતક થાય તેને 'દર્શનમોહનીય' = 'મિથ્યાબોધ' કહેવામાં આવે છે, અને જે કર્મ ચારિત્રગુણનો ઘાત કરે તે 'ચારિત્રમોહનીય'-(રાગાદિ પરિણામરૂપ) છે. મતલબ કે મોહનીય કર્મના નિમિત્ત વડે કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ આદિ વિભાવ પરિણામમાં આત્મા અનુરંજન પામી પોતાના સ્વભાવથી ય્યુત થાય છે. આ ચાર ઘાતીકર્મની વિશેષ શક્તિ કહેવામાં આવી. સામાન્ય શક્તિ એ છે કે સમસ્ત ઘાતી કર્મ પોતાની સામાન્ય શક્તિથી જીવનો 'સુખ' ગુણ ઘાતે છે. હવે અઘાતીકર્મ પર આવીએ. તે ચાર છે : વેદનીય, ગોત્ર, આયુ અને નામકર્મ.

ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ ઈન્દ્રિય વિષયોનું જે અનુભવ કરાવે તે 'સાતા' (સુખરૂપ) અને 'અસાતા' (દુઃખરૂપ) - એ બે ભેદરૂપ 'વેદનીય કર્મ' છે, તેથી જીવને આકુળતા થાય. (વેદનીયમાં વેદવું = અનુભવવું, ભોગવવું એ ધાતુ છે.), જેના ઉદયથી - જે કર્મના

ફલથી જીવ ઉચ્ચ તથા નીચ ગોત્રમાં - કુલમાં જન્મ લે છે તે 'ગોત્ર' કર્મ છે. જીવોનું અવસ્થાન નરક, પશુ, મનુષ્ય કે દેવના શરીરમાં જે કર્મ કરાવે - જીવને રોકી રાખે - જેના ઉદયથી જીવ તે ગતિમાં જીવે છે તે 'આયુ' કર્મ છે, અને શુભ અશુભ શરીરાદિક સામગ્રી જે કર્મના ફલથી પમાય તેને તથા જે કર્મ જીવને ગતિ વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપ પરિણામાવે તે 'નામ' કર્મ છે.

જીવોનાં શરીર બે પ્રકારનાં છે : સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ. સૂક્ષ્મ શરીર વળી બે પ્રકારનું છે : તૈજસ અને કાર્મણ. સ્થૂલ શરીરને કાંતિ આપનાર શરીરને 'તૈજસ' શરીર કહે છે, અને આઠ કર્મોના સમૂહને 'કાર્મણ' શરીર કહે છે. સ્થૂલ શરીર ત્રણ પ્રકારનાં છે : ઔદારિક - મનુષ્ય તિર્યચનાં સ્થૂલ શરીર તે, વૈક્રિયક (વિક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ) - જે નાના, મોટા, એક અનેક વગેરે જુદાજુદા પ્રકારની ક્રિયાઓને કરે એવા દેવ અને નારક જીવનું શરીર તે, આહારક શરીર - છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને તત્ત્વોમાં કોઈ શંકા ઉત્પન્ન થવાથી કેવલી અથવા શ્રુતકેવલીની સમીપ તેનો ખુલાસો લેવા જવા માટે મસ્તકમાંથી ને એક હાથના પૂતળા જેવું શરીર તે કરીને જાય છે તે. આમ કુલ પાંચ શરીર થયાં. તેમાંથી સામાન્યપણે મનુષ્ય અને તિર્યચ (પશુ આદિ)ને ત્રણ શરીર હોય છે : ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ શરીરોમાં આહાર વર્ગજાથી સ્થૂલ શરીર, તૈજસ વર્ગજાથી તૈજસ શરીર, અને કાર્મણ વર્ગજાથી કાર્મણ શરીર થાય છે. અને મનોવર્ગજાથી મન, અને ભાષાવર્ગજાથી વચન બને છે. (વર્ગજા એટલે પ્રત્યેક કર્મપરમાણુને 'વર્ગ' કહેવામાં આવે છે, તે વર્ગનો સમૂહ તે વર્ગજા.) આ પ્રમાણે મન, વચન, અને સમસ્ત શરીર નામકર્મના ફલથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

આ રીતે વેદનીય, ગોત્ર, આયુ અને નામ એ ચાર ભેદ અઘાતી કર્મના છે. વેદનીય તે આત્માના અત્યાબાધ ગુણને અટકાવે, ગોત્ર જીવના અગુરુલઘુત્વ ગુણને

૧. વેદાંતમાં ત્રણ શરીર કહેલ છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ (અથવા લિંગ), અને કારણ. અને પાંચ પ્રકારના કોશ માનેલ છે : અત્રમય કોશ, પ્રાણમય કોશ, મનોમય કોશ, વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશ. અત્રમય કોશ (સરખાવો ઔદારિક શરીરને આહાર વર્ગજા) તે સ્થૂલ શરીર છે, સૂક્ષ્મ કે લિંગ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશનો સમાવેશ થાય છે - આમાં પ્રાણમય કોશ તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મેદિયો તથા પ્રાણો સંહિત છે, આનંદમય કોશ તે કારણશરીરમાં છે. સૂક્ષ્મ શરીર તે વેદાંત પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેદિય, પાંચ કર્મેદિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ ૧૭ તત્ત્વ વડે બનેલું છે. આ પાંચે કોશનો દ્રષ્ટા તેમનાથી ભિન્ન શુદ્ધ ચૈતન્ય છે.

આમાં પ્રાણમય કોશ ઉપર અત્રમય કોશની ઇમારત છે એટલે કે અત્રમય કોશને પ્રાણમય કોશનો આધાર છે. પ્રાણમય કોશના ભાસની અંદર જ મનોમય કોશનો ભાસ છે. સ્વપ્ન પાણ પ્રાણમય કોશથી આવે છે. પ્રાણમય કોશરૂપ દર્પણમાં મનોમય કોશરૂપ પ્રતિબિંબ વડે હું નિરાકાર સ્થાનરૂપ છું એવો અનુભવ આવે છે. અનુભવ એ વૃત્તિ કે કલ્પના છે. તે વૃત્તિ કે કલ્પના એ જ વિજ્ઞાનમય કોશ છે. ચારે કોશથી હું જુદો છું એમ આનંદથી અનુભવી બોલવા સાગવાથી અતિ આનંદ થાય છે તે આનંદમય કોશ છે. આનંદમય કોશને માણવાવાળો તેથી જુદો શુદ્ધાત્મા છે.

બાધક છે, આયુર્કર્મ આત્માના અવગાહગુણને અટકાવે અને નામકર્મ આત્માના સૂક્ષ્મત્વ ગુણને અટકાવે છે :

આ આઠે કર્મો જવાથી મુક્તજીવના - સિદ્ધના આઠે ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મનો નાશ થવાથી કેવલજ્ઞાન - અનંતજ્ઞાન (અર્વાંતર સત્તાવિશિષ્ટ વિવક્ષિત પદાર્થને વિષય કરવાવાળી ચેતના. લોક, અલોકના સ્વરૂપનું સમસ્ત પ્રકારે જ્ઞાન) થાય છે, દર્શનાવરણના જવાથી કેવલદર્શન-અનંતદર્શન (મહાસત્તા વિશિષ્ટ પ્રતિભાસ - લોક અલોકનું નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન - સામાન્યાકારે જ્ઞાન એટલે દર્શન) થાય છે, અંતરાયના નાશથી અનંતવીર્ય-બલ આવે છે, અનંતવીર્યથી અનંતદાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્યમય થવાય છે. મોહનીય જતાં અનંતચારિત્ર, ક્ષાપિક સમ્યક્ત્વ - વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય છે. નામકર્મના નાશથી સૂક્ષ્મત્વ - અરૂપીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (નામકર્મ હોય ત્યાં શરીર હોય, શરીર હોય ત્યાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ હોય - તેથી નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી ગુણ પ્રગટ થાય છે.) ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થતાં અગુરુલઘુત્વ = ભારીપણું નહિ તેમ હલકાપણું નહિ. - ઊંચનીચપણું રહેતું નથી. વેદનીય જતાં અવ્યાબાધ સુખ - નિર્વેદનીય - નિરુપાધિક અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે - આ આનંદમાં સુખદુઃખરૂપ વિકલ્પ હોતો જ નથી; અને આયુષ્યકર્મનો નાશ થતાં અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મ એ પૌદ્ગલિક છે અને તે પુદ્ગલ જ્યારે જીવ સાથે બંધાય છે, ત્યારે પુદ્ગલનું નામ 'કર્મ' પડે છે, તે સંયોગને બંધ કહે છે. બંધનું સ્વરૂપ 'બંધતત્ત્વ'માં જાણાવેલ છે.^૧ આ કર્મથી આત્મા સુખદુઃખ અનુભવે છે. અને તેનાથી સંસાર થાય છે.

ધાતી ચાર કર્મના નિમિત્તની સત્તા ઉપર આત્મા વિજયી થાય તો અનંત જ્ઞાનાદિ પોતાની સ્વસત્તાનો તેને લાભ થાય. આ કાળે તે સત્તા માત્ર શક્તિપાત્રે જ છે; તે અવ્યક્ત શક્તિ (latent powers)ને વ્યક્ત (patent) કરવાની ક્રિયા તે જ મોક્ષમાર્ગ છે અને તે માર્ગ જે આત્માઓને તેની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તે જ બતાવી શકે છે. બાકીના માર્ગ એ તર્ક અને અટકળ માત્ર છે. જેમાર્ગે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વેદ્યું છે તે જ અન્ય ભવ્યાત્માઓને તે માર્ગમાં વાળી શકે છે.

૧. જૈનો તથા વેદાન્તીઓ બંને આત્માને પુરુષ કહે છે, સાંખ્યો શ્રેત્રવિત્-શ્રેત્રજ્ઞ કહે છે [સાંખ્યો પણ પુરુષ કહે છે.] અને બૌદ્ધો જ્ઞાન - વિજ્ઞાનસ્કંધ કહે છે, તેમજ આત્માથી અન્ય એવું જે કોઈ માનીને સંસારાદિ વ્યવહારનો નિર્વાહ થાય છે તેને બૌદ્ધ અને વેદાંતીઓ 'અવિદ્યા' કહે છે, સાંખ્યો પ્રકૃતિ કહે છે અને જૈનો કર્મ કહે છે. પરંતુ એ બધા નામમાત્રના ભેદ છે, એમાં તાત્ત્વિક ભેદ નથી. વળી આત્મા અને તદન્ય એવું જે કોઈ (કર્મ) તેના સંયોગથી વ્યવહાર (સંસાર) ઉપજે છે, તો તે સંયોગને પણ જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવે છે : બૌદ્ધ તથા વેદાંતીઓ તેને ભ્રાંતિ કહે છે, સાંખ્યો પ્રવૃત્તિ કહે છે અને જૈનો બંધ કહે છે. તેમજ જેના અનુશલથી - પ્રસાદથી બંધમુક્તિ થાય છે તેને જૈનો શાસ્તા કહે છે, બૌદ્ધો વેદ્ય કહે છે અને શૈવ ભાગવત આદિ અવિકારી કહે છે. આ બધા નામભેદ છે અને તે નામભેદ બાધક નથી, કારણકે એકમાંથી અનેક ભેદનો સંભવ છે, પરંતુ પરિણામી એવો આત્મા સ્વયોગ્યતાથી કર્મનો સંયોગ કે તેનો વિયોગ અનુભવે છે એવું સર્વ દર્શને સ્વીકારેલું છે.

- યોગબિંદુ, શ્લો. ૧૭-૧૮

અઘાતી ચાર કર્મો આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને પ્રતિરોધ કરનારાં નથી. તે ચાર કર્મના આગમ કે ક્ષયને આત્માના વાસ્તવસ્વરૂપના પ્રાકટ્ય સાથે કશો સંબંધ નથી. તે ચાર કર્મને તો માત્ર બાહ્ય સામગ્રીઓ સાથે જ સંબંધ છે - તેઓના ઉદયથી બાહ્ય સામગ્રીઓનું મળવું થાય છે અને અનુદયે તે સામગ્રી ઉદ્ભવતી નથી. ઘાતી કર્મ આત્માના સ્વભાવને પ્રકટ થવા દેતાં નથી અને આત્માના ઊર્ધ્વગામી પથમાં વિઘ્ન નાંખે છે, ત્યારે અઘાતી વર્ણજ્ઞાની તેવી કશી સત્તા નથી. અઘાતી કર્મમાંનું વેદનીય ઉદય આવે છે ત્યારે આત્માને નાના પ્રકારનાં સુખ-દુઃખાદિનું ભાન કરાવનાર સામગ્રીનો યોગ થાય છે. આ યોગ કરાવી તે વેદનીય કર્મની સત્તા ત્યાંથી જ અટકે છે. તે સામગ્રીમાં સુખ-દુઃખનું ભાન કરાવવું તે મોહનીય કર્મનું કર્તવ્ય છે. વેદનીય તો માત્ર સામગ્રી આપીને ખસી જાય છે. સુખદુઃખાદિ વડે અનુરંજિતપણાનું તારતમ્ય તો મોહનીય કર્મને વશ છે. જો મોહનીય કર્મ સહકારી ન હોય તો વેદનીય કર્મ એકલું છેક સામર્થ્યહીન છે કેમકે તેનામાં સામગ્રી આપવા ઉપરાંત કશો અન્ય ગુણ નથી. નામકર્મથી ગતિ, જાતિ, શરીર આદિ બાહ્ય સામગ્રી નીપજે છે. ગોત્રકર્મ એ નીચ ઉચ્ચ કુળની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત છે, અને આયુકર્મથી પ્રાપ્ત દેહ સાથેનો સંબંધ અમુક કાળ સુધી ટકી રહે છે.

આઠ કર્મોની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ

કર્મની મૂળ આઠ પ્રકૃતિ - ભેદ ઉપર જણાવ્યા છે. તેની ઉત્તર-પ્રકૃતિ અર્થાત્ તે આઠ કર્મના બીજા અનેક ભેદો છે તેનું સંક્ષિપ્તમાં કંઈક બ્યાન કરશું.

૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ૫ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) : જ્ઞાનના ૫ પ્રકાર છે. (૧) મતિજ્ઞાન (આભિનિબોધિક) - બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી મળતું જ્ઞાન. (૨) શ્રુતજ્ઞાન - કહેલા કથનનું ગ્રહણરૂપ જ્ઞાન. (૩) અવધિજ્ઞાન - ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના આત્માને રૂપી વિષયોનું સાક્ષાત્ અર્થગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન. (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન - મનમાં ચિંતિત અર્થને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન. (૫) કેવલજ્ઞાન - સર્વજ્ઞતા એટલે લોકાલોકના સકલ પદાર્થસ્વરૂપનું ભાસન કરનારું જ્ઞાન. આ પાંચે જ્ઞાનનાં જે આવરણ તે જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ પ્રકૃતિ નામે (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

૨. દર્શનાવરણીય કર્મની ૯ પ્રકૃતિ : સામાન્ય બોધ એટલે દર્શન તેને આવરણ કરનાર તે દર્શનાવરણીય. તેના નવ ભેદ નામે (૧) ચક્ષુદર્શનાવરણીય (૨) અચક્ષુ દર્શનાવરણીય (૩) અવધિ દર્શનાવરણીય (૪) કેવલ દર્શનાવરણીય અને (૫-૯) પાંચ જાતની નિદ્રા નામે (૫) નિદ્રા (૬) નિદ્રાનિદ્રા (૭) પ્રચલા (૮) પ્રચલાપ્રચલા (૯) સ્ત્યાનર્દિ. તે દર્શનવર્ણિકાનાં આવરક ૮, ચક્ષુથી સામાન્યજાડી બોધ તે ચક્ષુદર્શન; ચક્ષુ વિનાની બીજી ચાર ઈન્દ્રિય તથા મનથી પોતપોતાના વિષયનું જે સામાન્યપણે ગ્રહણ થાય છે તે અચક્ષુદર્શન; સામાન્યપણે રૂપી દ્રવ્યનું મયાદાપૂર્વક ગ્રહણ તે અવધિદર્શન, અને સમસ્ત વસ્તુનું સામાન્યપણે ઉત્તમ ક્ષાયિક ભાવે દેખવું થાય તે કેવલદર્શન. (૧-૪) આ ચારે દર્શન જેના ઉદયથી આવરિત - આચ્છાદિત થાય તે અનુક્રમે ચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અવધિ દર્શનાવરણીય અને કેવલ

દર્શનાવરણીય. નિદ્રા ચૈતન્યને સર્વપ્રકારે અતિકુત્સિત કરે, સામાન્ય ગ્રહણરૂપ દર્શન ઉપયોગમાં વિઘ્ન કરે તે. નિદ્રા પાંચ પ્રકારની છે. અને કર્મપ્રકૃતિનાં નામ પણ તે જ છે. (૧) નિદ્રા - જેમાં ચપટી બજાવતાં નિદ્રા લેનાર જાગી ઊઠે એવી સુખપ્રતિબોધ તે. (૨) નિદ્રાનિદ્રા - જેમાં બહુ જ હલાવવાથી, કપડાં ખેંચવાથી નિદ્રા લેનાર જાગે - જેથી અતિશય નિદ્રા આવે તે, (૩) પ્રચલા - બેઠાંબેઠાં તથા ઊભાંઊભાં જીવને જે નિદ્રા આવે તે. (૪) પ્રચલા પ્રચલા - ચાલતાંચાલતાં જીવને નિદ્રા આવે તે. (૫) સ્થાનદ્વિ - જેનાથી ઋદ્ધિ એટલે આત્મશક્તિ સ્થાના એટલે પિંડીભૂતા થઈ છે તે. આ નિદ્રામાં જીવ કેટલાંક કાર્ય પણ કરે છે, પરંતુ કાર્યનું તેને ભાન રહેતું નથી. આ પાંચ નિદ્રા જે કર્મના ઉદયથી આવે તેને પણ તે જ નામ આપેલાં છે.

૩. મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિ : તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનને જે વિપરીત કરે, આત્માને જે મોહમાં નાંખે - મૂંઝવે તે મોહનીય કર્મ છે. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. ૧-૩. (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય. ૪-૨૮. (૨) ચારિત્ર મોહનીયના ૫ પ્રકાર છે. તેમાં ૧૬ કષાય મોહનીય પ્રકૃતિ છે અને ૮ નોકષાય છે. એ કષાયમોહનીય ૧૬ જાતના આ પ્રકારે છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે, એટલે (કષ્=સંસાર અને આય=લાભ) જેથી સંસારનો લાભ થાય છે તે તે દરેક ચાર જાતનાં છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાતી, પ્રત્યાખ્યાતી અને સંજ્વલન એ રીતે ૧૬ ભેદ થયા. જે ક્રોધાદિ અનંત સંસારનાં મૂલ કારણ છે તથા જેનો અનંતભવાનુબંધી સ્વભાવ છે. જેનો સ્વભાવ પથ્થરની રેખા સમાન છે એટલે જેની સાથે ક્લેશ થાય તેની સાથે તે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી રોષ છોડે નહીં - તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ. તેવી જ રીતે પથ્થરની સ્થંભની પેઠે જે માન નમે નહિ, તથા જે માયા વાંસની જડ સમાન કદાપિ સરલ ન હોય, તથા જે લોભ કૃમિના રંગ સમાન કદાપિ દૂર ન થાય એવા જે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભયુક્ત પશિષ્ટામ તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ છે. જેના ઉદયથી થોડું પણ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખ્યાણ) થતું નથી તે અપ્રત્યાખ્યાની; જેના ઉદયથી સર્વવિરત્તિપાણું - સાધુવ્રતનું પ્રત્યાખ્યાન લેવાય નહીં તે પ્રત્યાખ્યાની, અને જેના ઉદયથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય તે સંજ્વલન.

૯ નોકષાય - નો એટલે સહકારી. કષાયને જે સહકારી છે તે નોકષાય - ૧. સ્ત્રીવેદ - જેથી પુરુષ ભોગવવાની પ્રબલ ઇચ્છા થાય. ૨. પુરુષવેદ - જેથી સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા થાય. ૩. નપુંસક વેદ - જેથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય. ૪. લાસ્ય - જેથી હસવું આવે. ૫. રત્તિ - જેથી રમણીય વસ્તુઓમાં જીવ રમે - ખુશી થાય. ૬. અરત્તિ - જેનાથી રત્તિથી વિપરીતપાણું થાય. ૭. શોક - જેથી પ્રિયવિયોગાદિથી વિકલ મન, ગ્લાનિ, કંદન, શોક થાય. ૮. ભય - જેથી બીક લાગે. ૯ જુગુપ્સા - દુર્ગંધા - જેથી મલિનાદિ વસ્તુ દેખવાથી નાક ચઢે તે.

૪. અંતરાય કર્મની ૫ પ્રકૃતિ : (૧) જેના ઉદયથી આપવાની વસ્તુ પણ છે, ગુણવાન પાત્ર પણ છે, દાનનું ફલ પણ આપનાર જાગે છે, છતાં દાન કરી શકતો

નથી તે કર્મ - દાનમાં અંતરાય-વિદ્વન્રૂપ તે દાનાંતરાય (૨) જેના ઉદયથી દેવાયોગ્ય વસ્તુ પણ છે, દાતાર પણ બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે, માગનાર પણ માગવામાં અત્યંત કુશલ છે છતાંયે માગનારને કાંઈપણ મળે નહિ તે લાભાંતરાય. (૩) જેના ઉદયથી એકવાર ભોગવવા યોગ્ય - ભોગ્ય વસ્તુ - આહારાદિ વિદ્યમાન છે પણ જીવથી ભોગવાય નહિ તે ભોગાંતરાય (૪) જેના ઉદયથી વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય - ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ જેવી કે શય્યા, વસ્ત્રાદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં ભોગવાય નહીં તે ઉપભોગાંતરાય અને (૫) જેના ઉદયથી યુવાન રોગગ્રસ્ત, પુષ્ટાંગ તથા બલવાન પોતે હોવા છતાં પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ ન થઈ શકે તે વીર્યાંતરાય.

૫. નામકર્મની પ્રકૃતિઓ ઘણી છે. ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૩ છે. તે સર્વ અહીં જણાવતાં વિશેષ વિસ્તાર થાય તેથી અત્ર ઉપયોગી જે છે તે જ જણાવીશું. જેના ઉદયથી નરકાદિ જાતિ, દ્વીપ્રિયાદિ જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, સંહનન (શરીરનું બંધારણ), સંસ્થાન (શરીરના અંગોપાંગનું બંધારણ - આકૃતિવિશેષ), વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ જે પ્રાપ્ત થાય એ નામથી જુદીજુદી પ્રકૃતિઓ છે.

૬. ગોત્રકર્મની ૨ પ્રકૃતિ : ૧. ઉચ્ચ ગોત્ર કે જેથી ઉચ્ચ ગોત્ર પમાય, અને ૨. નીચ ગોત્ર કે જેથી નીચ ગોત્ર પમાય છે.

૭. આયુષની ૪ પ્રકૃતિ : ૪ ગતિ પ્રમાણે : ૧. નરકાયુ, ૨. તિર્યગાયુ, ૩. દેવાયુ અને ૪. મનુષ્ય આયુ.

૮. વેદનીયની ૨ પ્રકૃતિ : ૧. સાતા વેદનીય [સાતવેદનીય અથવા સદ્વેદ્ય] જેથી જીવ સુખ ભોગવે છે, ૨. અશાતા વેદનીય - [અસાતવેદનીય અથવા અસદ્વેદ્ય] જેના ઉદયથી જીવ દુઃખ ભોગવે છે.

આત્માને કર્મનું આવરણ

જેમ સૂર્ય વાદળોથી ઢંકાયેલો હોય છે તેમ આત્મા કર્મથી ઢંકાયેલો છે. આ દષ્ટાંત એકદેશીય છે, કારણકે સૂર્યનો માત્ર બાહ્ય પટ - સપાટી મેઘથી આચ્છાદિત હોય છે, પણ આત્માને તો પોતાના સર્વ પ્રદેશો કર્મવર્ગીણથી ગૂંથાયેલા છે. માત્ર નાભિ આગળના આઠ ડ્યુક પ્રદેશો જ નિર્લેપ છે. જો તેટલા પ્રદેશ નિરાવરણ ન હોત તો આત્માનું આત્મત્વ ટકી શકે નહીં. ગમે તેવી નિકૃષ્ટ દશા આત્માની હોય છતાં તેટલા પ્રદેશો ખુલા રહે છે, અને તેટલા અનાવરિત પ્રદેશના બળથી પુનઃ ઊર્ધ્વ ગતિને તે પામે છે. સૂર્ય ઉપરથી જેટલે અંશે મેઘનું પટ ખસે છે, તેટલે અંશે તે વ્યક્ત થાય છે અને જેટલા અંશો આચ્છાદિત છે તેટલા અવ્યક્ત રહે છે. તેવી જ રીતે આત્માનો જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવ છે તે કર્મપટના ખસી જવાથી પ્રકટ થયેલો સ્વાભાવિક અંશ છે, ઔપાધિક અંશ નહીં. નવાં કર્મને આકર્ષનાર અને તેને બંધરૂપે પરિણામાવનાર આ વ્યક્ત થયેલ આત્માનો સ્વાભાવિક અંશ નથી. જો એકાંતે - નિશ્ચયે તેમજ મનાય તો આત્મામાં કર્મને ખેંચવાના સ્વભાવનું આરોપણ થાય અને તેમ થાય તો અર્થાત્ કર્મને શ્રદ્ધવાનો આત્માનો સ્વભાવ જ હોય તો આત્મા કર્મથી કદી મુક્ત થઈ શકવાનો નહીં.

આથી (૧) આત્માનો જ્ઞાન-દર્શનનો વ્યક્ત થતો અને થયેલો અંશ કર્મના બંધમાં

એકાંત હેતુરૂપ નથી, તેમજ (૨) આત્માનો અવ્યક્ત - કર્માવરિત અંગ છે તે પણ કર્મને આકર્ષવા અશક્ત છે, કારણકે જેનું જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય કર્મના પ્રાબલ્યથી અભાવરૂપે છે તે અભાવસ્વરૂપ દ્રવ્ય અન્યના કારણભૂત કેમ સંભવી શકે ? (૩) વળી કર્મને ખેંચનાર કર્મ પણ નથી કારણકે કર્મ એ પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલ વડે આકર્ષાયેલું કર્મ જો આત્માના સુખદુઃખાદિના હેતુરૂપ હોય એમ માનીએ તો અકૃતાગમનો^૧ દોષ આવે. ત્યારે હવે -

કર્મને આકર્ષનાર કોણ ?

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અને અંતરાય એ જે ચાર ઘાતીકર્મ કહ્યાં તેના નિમિત્તથી ઉપસ્થિત થતા ભાવ વડે જીવ દ્રવ્યકર્મને આકર્ષે છે. મોહનીય કર્મના નિમિત્ત વડે થતાં મિથ્યાત્વ, કષાય ભાવ એ જીવના અસ્તિત્વથી ભિન્ન નથી પણ જીવના જ પરિણામવિશેષ છે એટલે જીવ પોતે જ તે પરિણામનો કર્તા છે. કર્તા (Efficient Cause) અને કર્મ (Effect) એ ઉભય જીવમાં જ સમાયેલાં છે, પરંતુ તે વિભાવપરિણમન જીવનો સ્વભાવ નથી. કર્મગ્રહણ તો ઔપાધિક ભાવે છે. જ્યારે જીવ પરભાવમાં વર્તે છે ત્યારે તે કર્મનો કર્તા છે.

વેદાંતાદિ દર્શન આત્માને શુદ્ધ-બુદ્ધ-અકર્તા-અભોક્તા માને છે તેનું સર્વ અંશે ગ્રહણ જૈન સિદ્ધાંત કરતું નથી, કારણકે તેમ કરતાં વિરોધ આવે. સર્વ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ દુઃખના આત્યંતિક ક્ષય અર્થે છે અને જ્યાં સુધી જ્ઞાન થાય નહીં ત્યાં સુધી તે દુઃખનો સર્વથા ક્ષય થાય નહીં એવો સર્વ દર્શનોનો એક મત છે. હવે જો દુઃખ જ ન હોય તો પછી તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો કયા હેતુઓ અર્થે હોય ? આત્મા કર્મનો કર્તા છે અને દુઃખ એ કર્મનું ફળ છે એ માન્યા સિવાય આવે તેમ નથી, પરંતુ તેથી આત્માનો કર્મકર્તૃત્વ સ્વભાવ ઠરતો નથી. આત્માનું કર્મકર્તૃત્વ ઔપાધિક ભાવે છે - સ્વાભાવિક ભાવે નહિ. જ્વરપીડિત ઓસડ ગ્રહણ કરે તે માટે તેનો સ્વભાવ ઓસડ ગ્રહવાનો છે એમ ઠરતું નથી. તે તેનો ત્યાગ પણ ઇચ્છા થતાં કરી શકે છે. આત્માનું કર્મગ્રહણ મોહનીયાદિ કર્મના શબ્દેષરૂપ પરિણતિથી નિમિત્તથી છે, તે નિમિત્ત દૂર થતાં અથવા તો તે નિમિત્તની સત્તાનો પરાજય કરવાથી તે કર્મગ્રહણનો અભાવ થઈ જાય છે.

સ્વભાવ અને વિભાવ

જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને દ્રવ્ય અને તેના ગુણોની જૈન શાસ્ત્રકારે બે પ્રકારે ઘટના કરી છે : ૧. સ્વભાવ પર્યાય ૨. વિભાવ પર્યાય. પર્યાયનો અર્થ આકાર અથવા એક સ્થિતિવિશેષ થાય છે. દ્રવ્ય જે રૂપે હોય છે તેમાં બીજું દ્રવ્ય નિમિત્તભૂત ન હોય તો તે દ્રવ્યનો 'સ્વભાવપર્યાય' ગણાય છે; અન્ય દ્રવ્યની સહાય અથવા નિમિત્ત હોય તો તે 'વિભાવપર્યાય' લેખાય છે. કેવલ્ય-જ્ઞાન (સંપૂર્ણ જ્ઞાન) એ આત્માનો સ્વભાવગુણ - પર્યાય છે, અને તેથી ઊતરતાં મતિ-શ્રુત-અવધિ આદિ નૈમિત્તિક જ્ઞાન આત્માનો વિભાવગુણ-પર્યાય છે. તેવી જ રીતે જડ પદાર્થોમાં પુદ્ગલના અંતિમ - અવિભાજ્ય

૧. અકૃતાગમદોષ = જેણે જે કર્યું નથી તેનું ફળ તેને આવે તે. કર્મનું ખેંચેલું કર્મ આત્માને ફળ આપી શકે તો તે દોષ છે.

પરમાણુઓના સ્પર્શ, વર્ણ, રસ, ગંધ પુદ્ગલનો સ્વભાવગુણ પર્યાય છે અને સમૂહાત્મક પરમાણુઓના સ્કંધમાં વર્તતા સ્પર્શ, વર્ણ, ગંધ, રસને વિભાવગુણપર્યાય કહેલ છે.

આત્મા તેની વિભાવદશામાં કર્મનું ગ્રહણ કરે તો તેમ કરવામાં તેને નિત્ય સ્વભાવ છે એમ ઠરતું નથી. કર્મ ગ્રહણીય દ્રવ્ય છે, આત્મા ગ્રહનાર છે. ઉભય ભિન્ન છે તેથી આત્માનું કર્મગ્રહણ તે તેનો સ્વભાવ થઈ શકે નહીં. આત્મા સાથે કર્મના બંધનું નિયામક ધનકુટુંબાદિક બાધ સામગ્રી નથી, પરંતુ તે-તે સામગ્રીમાં રહેલી મમત્વ ભાવના જ છે - આ શબ્દેષરૂપ પરિણતિથી આત્મા કર્મવર્ગજ્ઞાને ખેંચે છે.

શ્રી આદિ સામગ્રીને તજવાનું જે કહેલ છે તેમાં તે સામગ્રી તજવાથી લાભ નથી, પણ તેથી એમ માનવાનું છે કે તેમાં મમત્વભાવના - આસક્તિ તજવાની છે.

કર્મના ત્રણ ભેદ

ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ. ભાવકર્મ એ આત્માના શબ્દેષરૂપ પરિણામ છે, દ્રવ્યકર્મ એ પુદ્ગલનો વિકાર છે અને તે શબ્દેષરૂપ ભાવ વડે આકર્ષાઈ આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહ બની જાય છે, અને નોકર્મ તે ઉક્ત બંને કર્મની આધારભૂમિ છે. જૈન કવિ બનારસીદાસજી કહે છે કે :

જ્ઞાનરૂપ ભગવાન શિવ, ભાવકર્મ ચિત્તભર્મ
દ્રવ્ય કર્મ તન કારમણ, યહ શરીર નોકર્મ.

- જ્ઞાનથી અભિન્નભાવે વર્તતું એવું શ્રી પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. ચિત્તનો ભ્રમ - વિભાવદશા એ ભાવકર્મ છે. કાર્મણશરીર - કર્મના પરમાણુઓનો સમૂહ એ દ્રવ્ય કર્મ છે અને આ શરીર એ નોકર્મ છે. નોકર્મમાં નોનો અર્થ હપત્ - સત્તાયકારી અર્થ થાય છે. જે દ્રવ્ય ભાવકર્મના પરિણામનમાં ઉપકારક થાય છે તે નોકર્મ. જેમ ઈન્દ્રિયોના પ્રવર્તનમાં મન ઉપકારક લોવાથી મનને નોઈન્દ્રિય - છઠી ઈન્દ્રિય^૧ તરીકે સ્વીકારાય છે તેમજ શરીરને કર્મપ્રવર્તનમાં ઉપકારક સમજી તેને નોકર્મ સ્વીકારેલું છે. શરીર અને મન એ, નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું છે અને તેની ચેષ્ટાના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશમાં ચાંચલ્ય ઉપસ્થિત થાય છે.

યોગ

શરીર અને મન એ એક ક્ષેત્રવ્યાપી લોવાથી તે બેમાંથી એકમાં ચાંચલ્ય પ્રદેશ થતાં આત્મામાં તે પ્રતિધ્વનિત થાય છે. અને તે પ્રક્રમ અથવા આંદોલન વડે [કર્મપુદ્ગલ (??)] આત્મા પ્રતિ આકર્ષાય છે. આ વ્યતિકરને - મનવચન - કાયાના વ્યાપરને જૈન પરિભાષામાં 'યોગપ્રવૃત્તિ' કહેવામાં આવે છે.

કેટીપાક કાપાક શકિત મન અને શરીરના ચાંચલ્ય વડે આત્મામાં ઉપસ્થિત સ્ફુરણ એ સામાન્યતઃ 'યોગ' છે.

૧. બોદ્ધો પત્રવત્તનમાં પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન માને છે.
૨. યોગના અર્થ બોજાઆ આત્માને પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન રૂપ સમાધિ કરે છે તે જિનોની 'યોગપ્રવૃત્તિ'નો નથી; જિનોએ તે સમાધિનો અર્થ પણ (સ્ત્રીથી ??) સ્વીકારી તે પર 'યોગિન્દ્ર' આદિ અનેક ગ્રંથો લખાયા છે.

યોગથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ

આ યોગ પ્રવૃત્તિના નિમિત્તથી દરેક સમયે આત્મા અનંત કર્મપરમાણુઓ આકર્ષે છે. ત્યાં જો યોગનું અભ્યુપગમ લોય તો તેના પ્રમાણમાં ન્યૂન કર્મ પરમાણુઓનું આગમ લોય છે એટલે કર્મના ઓછા પ્રદેશ બંધાય છે અને અતિપ્રમાણમાં લોય તો કર્મ અધિક બંધાય છે. આમ કર્મનો પ્રદેશબંધ યોગ પર આધાર રાખે છે.

એક સમયમાં આ રીતે બંધાયેલી કર્મવર્ગણા, આયુષ્યકર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાત કર્મ અને તેની ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં વહેંચાઈ જાય છે અર્થાત્ તે તે પ્રકૃતિમાં પરિણમી જાય છે. જેમ આહારરૂપે શ્રદ્ધા કરેલા પરમાણુઓ લોહી, માંસ, મજ્જા, હાડકાં, વીર્ય આદિ શરીરધાતુઓ રૂપે પરિણમી જાય છે, તેવી રીતે યોગ વડે આકર્ષાયેલી કર્મવર્ગણા મૂળ અને ઉત્તરપ્રકૃતિઓ રૂપે તે-તે વર્ગણાના સ્વભાવાનુસાર પરિણમી જાય છે. વળી જેમ કેટલાક પ્રકારના આહારમાં ખાસ કરી મોટે ભાગે લોહી રૂપે પરિણમવાનો, કોઈનો વીર્યરૂપે પરિણમવાનો ખાસ ગુણ લોય છે તેવી રીતે અહીં પણ શ્રદેલી કર્મવર્ગણામાં કેટલીકનો સ્વભાવ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકૃતિરૂપે મોટા ભાગે પરિણમવાનો લોય છે. એટલે સમયપ્રબલ્લ વર્ગણાના સાત એક સરખા વિભાગ થઈ જાય છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ તે વર્ગણામાં જે વિશિષ્ટ સ્વભાવ લોય તે રૂપ મોટા ભાગે પરિણમે છે, અને બાકીની પ્રકૃતિઓમાં ન્યૂન અંશ માત્ર ભળે છે. જેમ બદામના આહારમાં વેદ્યક દૃષ્ટિએ મોટે ભાગે મગજને પોષણ આપવાનો ગુણ રહે છે જ્યારે માત્ર થોડો જ ભાગ રક્ત-માંસ આદિના પોષણમાં જાય છે, તેમ સમયપ્રબલ્લ કર્મવર્ગણાનું સમજવું. એટલું વિશેષ જાણવાનું છે કે જે પ્રકૃતિઓનું એકબીજા સાથે વિરોધ હોવારૂપ યુગલપણું છે જેમકે હાસ્ય શોક, રતિ અરતિ, તેમાં માત્ર તે બેમાંથી એકને જ દિસ્સે મળે છે. કોઈ કર્મ એકસાથે હાસ્ય અને શોક, રતિ અને અરતિ એ બંનેમાં પરિણમતું નથી; તેમજ ત્રણ વેદ (જાતિ) અર્થાત્ સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસક એ ત્રણમાંથી માત્ર એક રૂપે જ પરિણમે છે. આયુષ્ય કર્મની જે પ્રકૃતિ છે તે આખા જીવનમાં એક જ વાર બંધાય છે; તેથી પ્રત્યેક સમયે શ્રદ્ધાતાં કર્મ પુદ્ગલમાંથી આયુષ્ય પ્રકૃતિને કશો ફાળો મળતો નથી.

આ પ્રમાણે યોગ વડે ગૃહીત કર્મમાંથી બે ઘટના ફલિત થાય છે. (૧) કર્મની પ્રકૃતિ (Nature) અને (૨) તેનો પ્રદેશ (Extent). યોગ એક આજીવ એટલે જે રસ્તેથી કર્મ આવે છે તે છે. આ યોગાજીવની જવાબદારી કર્મની પ્રકૃતિ અને તેના પ્રદેશના નિયામક બન્યા પછી અટકે છે. તેનું કર્તવ્ય માત્ર કર્મવર્ગણાને ખેંચવાનું - તેનો જથ્થો ભેગો કરવાનું અને પછી તેની મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ રૂપે વહેંચણી કરવાનું છે. પછી તે કર્મ કેટલા કાળ સુધી ઉદયમાન રહેવાનું છે તથા તેની ફળદાયી રક્તિનું તારતમ્ય કેટલું છે, તે સાથે યોગાજીવને કશો સંબંધ નથી. તેનો આધાર કપાય ઉપર છે.

યોગના બે ભેદ

પ્રકૃતિબંધ સંબંધે યોગનું દ્વિવિધપણું છે. (૧) શુભોપયોગ (૨) અશુભોપયોગ. મન, વચન અને કાયાના શુભ વ્યાપાર અર્થાત્ ધર્મચિંતન, પરહિતકાય આદિ ઉત્તમ

પ્રવૃત્તિ એ શુભોપયોગ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ ઉપયોગ તે અશુભોપયોગ છે.

આત્મા-અનાત્માનો વિવેક થયા વિનાની ગમે તેવી શુભાશુભ યોગ પ્રવૃત્તિ એ ધાતી કર્મના બંધરૂપ જ હોય છે, અને અધાતી કર્મમાં શુભોપયોગ વડે શાતાવેદનીય આદિ પુણ્ય પ્રકૃતિ, અને અશુભોપયોગ વડે અશાતાવેદનીય આદિ પાપપ્રકૃતિનું ઉપાર્જન થાય છે. શુભ અને અશુભની જ્યાં મિશ્ર યોગપ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યાં કેટલાક પુદ્ગલ અંશ પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ અને કેટલાક પાપપ્રકૃતિ રૂપ પરિણમે છે. જે મહાભાગ પુરુષોને આત્મા-અનાત્માની ખ્યાતિ અર્થાત્ વિવેક - 'આત્મખ્યાતિ' વર્તે છે તેમને ધાતીકર્મનું ઉપાર્જન બહુ ન્યૂન હોવું સંભવે છે.

કષાય : તેથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ

હવે કર્મની ફળદાયી શક્તિના સંબંધે કયા હેતુ પ્રવર્તે છે તે જોઈએ. કર્મો કેટલા કાળ સુધી ટકશે એટલે સ્થિતિબંધ અને કેવું તીવ્ર અથવા મંદ ફળ આપશે એટલે અનુભાગબંધ - તેનો આધાર આત્માના કષાયભાવ ઉપર રહેલો છે.

'કષાય' એટલે મોહના ઉદયથી ક્રોધાદિક મિથ્યાત્વભાવ ઉપસ્થિત થવો તે; અથવા આત્માના સ્વરૂપજ્ઞાન રૂપ સમ્યક્ત્વનો અને સ્વરૂપાયરણરૂપ દેશચારિત્ર, સકલ ચારિત્ર અને યથાખ્યાત ચારિત્રનો રોધ કરે તે. ટૂંકામાં એવી વ્યાખ્યા તેની થઈ શકે કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ આત્માના વિભાવ પરિણામો.

હવે પ્રકૃતિબંધ અને અનુભાગબંધમાં સૂક્ષ્મ ફેર જોઈએ. પ્રકૃતિબંધનો કાર્યપ્રદેશ માત્ર કર્મવર્ગજ્ઞાને આત્માની સાથે યોજવાનો છે, જ્યારે અનુભાગબંધનું કાર્ય એ કાર્મણ સંક્રંધોમાં રહેલી ફળદાનશક્તિને વિસ્તારવાનું અને તે મુજબ આત્માને શુભાશુભ રસાસ્વાદ દરાવવાનું છે. જ્યારે આત્મા કષાયરહિતપણે માત્ર યોગથી જ કોઈ કાર્યનું સેવન કરે છે ત્યારે સ્થિતિ અને અનુભાગબંધને ત્યાં અવકાશ રહેતો નથી તેથી યોગમાત્રથી ઉપાર્જન કરેલી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ માત્ર શાતાવેદનીય કર્મ ચલાવ કરે છે. પણ જ્યારે તે યોગ કષાય વડે અનુરંજિત થયેલા હોય ત્યારે અનેક પ્રકૃતિઓનો બંધ વિવિધ અનુભાગ - રસ અને સ્થિતિ સહિત થયા વિના રહેતો નથી.

આત્મા સાથે બંધાયેલી કર્મપ્રકૃતિ જ્યાં સુધી ફળ આપવાને તત્પર થતી નથી ત્યાં સુધીના કાળને 'આભાષા કાળ' કહે છે; અને તે અનુદય કાળમાં તે કર્મપ્રકૃતિમાં આત્મા પોતાની સ્વસત્તા વડે 'અપકર્ષણ' (ન્યૂનતા), 'ઉત્કર્ષણ' (આધિક્ય), 'ચંક્રમણ' (સજાતીય એક ભેદ મટી અન્ય ભેદરૂપ થવું) કે 'ઉદયાભાવી ક્ષય' (ફળ આપ્યા વિના કર્મનું છૂટી જવું) કરી શકે છે; પણ એકવાર જ્યારે તે કર્મ ફળ આપવાને ઉદયમાન થાય છે ત્યારે તે પોતાનું સંપૂર્ણ ફળ તેની નિયત 'સ્થિતિ' અને 'અનુભાગ - રસ' સહિત આપ્યા વિના રહેતું નથી; અને તે સ્થિતિ પૂરી થતાં સુધી પ્રતિસમય તેને પ્રકૃતિનો ઉદય આવ્યા જ કરે છે.

આત્મા તેની સાંપ્રત સ્થિતિમાં કષાયભાવ વિના એક સમય પણ રહી શકતો નથી - તે 'કષાયાત્મા' છે; જો એક સમય પણ તે જો તદ્દન અકષાયી થાય તો તે જ ક્ષણે, 'કૈવલ્ય' પ્રાપ્ત થાય. વ્યક્ત કે અવ્યક્ત કષાયભાવ દશમા 'ઉપશાંત' ગુણ-

સ્થાન સુધી છે અને ત્યાં સુધી અશુભ યોગ વડે 'પાપાસ્રવ' હોવાનું જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ કષાય વડે આત્મા પ્રત્યેક સમયે આયુષ્યકર્મ સિવાયનાં સાતે કર્મોનું ગ્રહણ કરે છે. આયુષ્યનો બંધ આખા ભવમાં એક જ વાર થાય છે, અને જ્યારે તે થાય છે ત્યારે તે આખી જિંદગીના સેવેલા શુભાશુભ ભાવોના તારતમ્ય અનુસાર બંધાય છે. કષાયના બહુત્વથી પાપપ્રકૃતિની સ્થિતિનો બંધ ઘણો થાય છે તેથી દેવ તથા મનુષ્ય સંબંધી આયુષ્યની સ્થિતિ અલ્પ બંધાય છે, જ્યારે તેના અલ્પત્વથી લાંબી બંધાય છે. ઘાતી કર્મની સર્વપ્રકૃતિમાં અને અઘાતી કર્મની પાપપ્રકૃતિમાં કષાયના અલ્પત્વથી અનુભાગબંધ અલ્પ અને બહુત્વથી ઘણો થાય છે; તે જ પ્રમાણે પુણ્ય પ્રકૃતિનો અનુભાગબંધ કષાયની મંદતાથી વધે અને બહુત્વથી ન્યૂન થાય છે. આ પ્રકારે કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધનું સ્વરૂપ નિયમાય છે.

યોગ અને કષાય અને તે બંનેથી કર્મ પર નિયામકતા

યોગનું અતિ ચાંચલ્ય અને કષાયનું અલ્પત્વ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ ન્યૂન હોય છે, પણ યોગ વડે ઉપાર્જન થયેલી કર્મપ્રકૃતિનો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તારવાળો હોય છે, કેમકે પ્રદેશનો નિયામક યોગ છે. જેવી રીતે ભયાનક રીતે તૂટી પડવાની અણી પર દેખાતાં જળભર વાદળાંઓ ઘણા પ્રસંગે થોડીવાર ઝરમર ઝરમર છાંટા નાંખી વીજશઈ જાય છે; ત્યાં પ્રદેશ વિસ્તારવાળો છતાં ફળ અલ્પ જોવામાં આવે છે; શરીર સંબંધી વેદનીય પ્રસંગોમાં અનેક વખતે એવું બને છે કે શીળીનાં ચાકાં આખા શરીરે ઊઠી નીકળે છે એટલે વેદનીય પ્રકૃતિનો પ્રદેશ-વિસ્તાર આખા શરીર ઉપર બહોળો જોવામાં આવે છે પણ તેની સ્થિતિ અલ્પ હોય છે અને વેદનીયની અતિ મંદતા અર્થાત્ અનુભાગબંધ અલ્પ હોય છે. આવા પ્રસંગે એમ સમજવાનું છે કે તે પ્રકારનું કર્મ ઉપાર્જીતી વખતે માત્ર અશુભ યોગના ચાંચલ્યનું બહુત્વ અને કષાયનું અલ્પત્વ હોવું જોઈએ.

અને જ્યાં કષાયનું બહુલપણું અને યોગનું અલ્પત્વ હોય છે ત્યાં ફળદાનશક્તિ અને સ્થિતિનું તારતમ્ય અધિક હોય છે. એક નાની સરામી ફોદ્દી ઘાતીવાર આખા શરીરમાં તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને અનેક ઉપચાર કરવા છતાં મટતી નથી. અહીં પ્રદેશબંધનું અલ્પત્વ છતાં કષાયની અધિકતાના બળે અનુભાગ અને સ્થિતિ વિશેષ હોય છે.

આ ચાત વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બીજાં દૃષ્ટાંત લઈએ. ઘણા મનુષ્યો રાત્રિનિ મનમાં ને મનમાં તર્કવિતર્કના તાંતશા વણતા અને વિખેરતા હોય છે અને સહેજસાજ પ્રસંગમાં બહુ બોલી બાળવાની દેવવાળા હોય છે, તેમજ બેચેનીને લીધે તથા ગમ્મત ખાતર ઘડીવાર જોપીને ન બેસતાં આડીંથી તર્કી મટક્યાં કરે છે. આવા મનુષ્યોમાં મન, વચન અને શરીરના યોગનું ચાંચલ્ય ઘણું જોવામાં આવે છે, પણ તે યોગમાં કષાયનું બહુત્વ હોતું નથી. તેઓ બિચારા ભોળાભાવે અહોનિષ્ઠ યોગપ્રવૃત્તિ કર્યા કરતા હોય છે, છતાં ત્યાં તેમનો બહુ રાગભાવ હોતો નથી. માત્ર પ્રમાદ, અનુપયોગ અને અસંયમીપણાને લીધે તેમનું મન જૂના થીલાઓમાં ચાલે છે. આવામાં કર્મપ્રકૃતિ ઉપાર્જવાની સાથે

કષાયના અલ્પત્વને લીધે પ્રદેશના પ્રમાણમાં સ્થિતિ અને રસબંધ હોતો નથી.

કેટલાક ઊલટા એવા મનુષ્યો હોય છે કે યુક્તિથી આડંબર શમી આંતરિક લાલસાઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી મિશ્રિત શાખી વ્યવહાર ચલાવે છે કે તેના અંતરની બબર પડતી નથી અને તક આવ્યે ભયંકર નીવડે છે - શાણા બગલાની માફક ઉપરથી સંયમવાળા ભાવિક લાગે છે. આવામાં યોગવૃત્તિનું અલ્પત્વ હોય છે. ને તેથી બીજાનું - લોકનું માન મેળવે છે, પરંતુ કષાયનું બાહુલ્ય હોય છે.

કર્મ જડ હોવાથી આત્માને કેમ ફળ આપી શકે ?

કર્મને કેવું ફળ આપવું એનું જ્ઞાન તે જડ હોવાથી તેને હોતું નથી. તો તે તેની યથાયોગ્ય પ્રકૃતિ પ્રમાણે કેવી રીતે પરિણમી શકે ?

આ શંકાનો ઉત્તર આ રીતે છે : જડ કર્મને તેવા પ્રકારનું કશું જ જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ કર્મની ફળગર્ભિતા આત્માની શક્તિ વડે જ બની આવે છે. આત્માના કષાયભાવ વડે જ તે શક્તિ જડ કર્મપરમાણુમાં ઊપજેલી હોય છે. વાસ્તવમાં કર્મોની ફળશક્તિ એ આત્માની પોતાની જ શક્તિ છે. સર્પનું વિષ જેને રોમેરોમ ચડેલું છે તે મનુષ્ય પર કોઈ મંત્રસિદ્ધ મંત્રેલી કાંકરીથી વિષને ઉતારી નાંખે ત્યાં જેમ કાંકરીમાં કશું જ બળ નથી, પણ તે કાંકરીમાં આરોપાયેલા મંત્રીના આત્માના સામર્થ્યનો જ પ્રભાવ છે, તેમ અહીં પણ કર્મમાં વસ્તુતઃ કશું બળ નથી, પણ તેમાં આરોપાયેલા આત્માના રાગદ્વેષનું જ બળ છે. રાગદ્વેષ એ આત્મામાંથી પ્રકટેલું એક સામર્થ્યવિશેષ છે અને તેથી ગર્ભિત થયેલ કર્મવર્ગણા ફળ આપવા સમર્થ થાય છે. જ્યારે કર્મપ્રકૃતિ તેનું વિશિષ્ટ ફળ આપી રહે છે ત્યારે તે જડપિંડ કાર્મણ શરીરની સાથે ઘણીવાર અગાઉના જેવું જ જોડાયેલું રહે છે, છતાં તે કશી હાનિ કે લાભ કરી શકતું નથી કારણકે ફળ આપ્યા પછી તેનું પાણી - બળ ઊતરી ગયું હોય છે.

કર્મને પરિણામાવનાર પણ કોઈ જરૂરી શક્તિ હોતી નથી, પણ જે વખતે તે કર્મ આત્મા સાથે બંધાય છે તે કાળે જ ક્યારે, કેવી રીતે, કેવું અને કેટલું ફળ આપવું તે બધા નિયમોનો નિશ્ચય થયેલો જ હોય છે. શરીરમાં અત્રનો જથ્થો મોકલ્યા પછી તેમાંથી પોષક દ્રવ્ય છૂટું પાડવા માટે બીજી શક્તિ મોકલવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ બધું નિયમાનુસાર સ્વયં જ બની આવે છે. જેમ કેટલાંએક ઔષધોમાં પોતે જડ હોવા છતાં તેની અસર ઘણીવાર જિંદગી સુધી ચાલે છે; વળી જેમ કેટલાંકમાં લોહી સુધારવાનો, જ્ઞાનતંતુ બળવાન કરવાનો વગેરે વિવિધ પ્રકૃતિઓના ગુણો હોય છે, તેમ કેટલાંક કર્મોનો ઉદય આખી જિંદગી સુધી નભનાર હોય છે અને તેની વિવિધ પ્રકૃતિ અનુસાર ફળ આપ્યે જાય છે.

કર્મની ફલોદય પહેલાંની સ્થિતિ

આત્માના યોગ અને કષાયભાવથી આકર્ષાયેલો દ્રવ્યકર્મનો સમૂહ તેના ઉદયકાળપર્યંત - ફલાભિમુખ થયા પહેલાં એટલે અનુદયાવસ્થામાં આત્માની સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહપણે રહે છે. તે અનુદયાવસ્થામાં કર્મ 'સત્તા'માં (in potential state) રહે છે - અર્થાત્ તેટલો કાળ તે ફળ આપવાને તત્પર થયો હોતો નથી - તેની 'શક્તિ'

(static energy) સ્થિરપણે માત્ર ફળના સમયની રાહ જોતી હોય છે.

[વેદાંતમાં કર્મ સંચિત, સંચીયમાન (કે ક્રિયમાણ) અને પ્રારબ્ધ માનેલાં છે. સંચિત કર્મ એટલે ગત જન્મોમાં ભેગાં કરેલાં કર્મ પણ જેમણે હજુ ફળ આપવાની શરૂઆત નથી કરી પણ એમ જ પડ્યાં રહ્યાં છે. પ્રારબ્ધ કર્મ એટલે જે કર્મોએ ફળ આપવાની શરૂઆત કરી છે અને જેમને લીધે આ વર્તમાન જન્મ અને તેની પરિસ્થિતિ શક્ય બન્યાં છે તે. સંચીયમાન કે ક્રિયમાણ કર્મ એટલે આ જન્મમાં જે નવાં કર્મ એકઠાં કરવામાં આવી રહ્યાં છે તે. સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં સંચિત કર્મ બળી જાય છે અર્થાત્ તેમનામાં ફળ આપવાની શક્તિ રહેતી નથી. સમ્યગ્જ્ઞાન પછી અહંતા-મમતા કે કર્તૃત્વનો ખ્યાલ રહેતો નથી તેથી જરૂરી ક્રિયાઓ કરવા છતાં કર્મબંધન થતું નથી અને ક્રિયમાણ કર્મ જેવું રહેતું નથી. પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મોએ ફળ આપવાની શરૂઆત કરી જ દીધી છે તેથી તેમનો ક્ષય તો ભોગથી જ થાય અને માટે જ્ઞાન થયા પછી પણ ઐહિક જીવન કેટલોક વખત ચાલુ રહે છે.]

વેદાન્ત કર્મની આ અવસ્થાને 'પ્રારબ્ધ' કહે છે, જ્યારે જૈન તે જ અવસ્થાને 'સત્તાપણે' કહે છે. ધનુષ્ય પર ચઢાવેલું તીર છોડવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી તીરમાં જે સત્તા રહેલી છે તેને Static energy - સ્થિર વીર્યની સંજ્ઞા અપાય છે, અર્થાત્ ત્યાં શક્તિ તો છે પણ તે હજી 'ઉદય' રૂપ. - વેદાંત પરિભાષામાં 'ક્રિયમાણ' રૂપ થઈ નથી, અને જ્યાં સુધી તે શક્તિ ફલાભિમુખ થઈ નથી ત્યાં સુધી તે શક્તિ 'સત્તાપણે' રહેલી છે. તેથી તે શક્તિ ફેરફારને પાત્ર તે અવસ્થામાં હોય છે. કુંભારે ચાક પર ચડાવેલા માટીના પિંડને કેવો આકાર આપવો, તેનામાં કેવો ફેરફાર કરવો એ કુંભારના પોતાના હાથમાં છે તેમ કર્મની અનુદય સ્થિતિ - સત્તા અવસ્થામાં તેનું પરિવર્તન કે પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિક કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આત્માએ ગુમાવેલું હોતું નથી. પરંતુ કુંભાર એક આકાર બનાવી તેને અગ્નિમાં પકાવ્યા પછી તેમાં ફેરફાર કરી શકતો નથી તેમ આત્મા પણ કર્મના ઉદયાવસ્થાના સમય પછી તેમાં કશો પણ ફેરફાર કરી શકતો નથી - કર્મની રેખ પર મોખ મારવાનું આત્માનું બળ માત્ર કર્મની 'સત્તા' અવસ્થામાં જ હોય છે. તે અવસ્થામાં શુભ અશુભ કર્મની સ્થિતિ કે અનુભાગ અલ્પ હોય તો તેનું 'ઉત્કર્ષણ' કરી તેમાં વૃદ્ધિ કરી શકે છે, તે જ પ્રકારે બહુત્વનું અલ્પત્વ કરી શકે છે. સબળ જાગ્રત આત્માઓ તેમ કરી શકે છે.

કર્મનો ફલોદય

કર્મ જ્યારે ઉદયમાન થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્પણે સ્વયં કાંઈપણ નિપજાવી શકતું નથી, પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર માત્ર કાર્ય થવાનું નિમિત્ત રચી આપે છે. તેનું કાર્ય જ નિમિત્તમાત્ર રચી આપવાનું છે, બાકીનું કર્તવ્ય આત્માને અધીન છે. જો કર્મમાં નિમિત્ત આપવા - પૂરું પાડવા ઉપરાંત સત્તા હોત - એટલે બળાત્કારથી આત્માને તત્પ્રાયોગ્ય કર્તવ્યમાં જોડવાનું સામર્થ્ય હોત, તો આત્માને ત્રણે કાલમાં મોક્ષનો અસંભવ જ રહેત અને પછી ઈશ્વર - તીર્થંકર અને શાસ્ત્રનો આશય નિષ્ફળ જાત. કર્મ નિમિત્ત પૂરું પાડી સત્ત્વહીન થાય છે, પછી તે નિમિત્તનો લાભ લેવો કે નહિ, તે

નિમિત્ત આત્માને જે પ્રવૃત્તિવિશેષમાં જોડવા લલચાવે છે તેમાં યોજાવું કે નહિ તેનું સ્વાતંત્ર્ય આત્માને પોતાને હાથ છે. જો પોતાની સ્વાભાવિક સત્તા - અધિકારનો ઉપયોગ આત્મા કરે અને તે નિમિત્તમાં ન જોડાય - તત્પ્રાયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં ન યોજાય તો કર્મની ઉદયમાન સત્તા તેને સ્પર્શી શકતી નથી.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, સબળ અને નિર્બળમાં તફાવત એટલો જ છે કે જ્યારે જ્ઞાની જનો નિમિત્તથી રંગાવા કદી લલચાતા નથી, અને કદાચ પૂર્વે બાંધેલી કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગના બાહુલ્યથી લલચાય તો પણ પોતાની ભૂલ તુરત જ સુધારી લે છે, ત્યારે અજ્ઞાની - નિર્બળ આત્માઓ પ્રત્યેક ક્ષુદ્ર નિમિત્તને વશ બની પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવે છે, અને સંયોગીના બળમાં તૃણવત્ આમથી તેમ અથડાયાં કરે છે. પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આ વખતે જ છે. આ વખતે ભાવકર્મ કે જેથી દ્રવ્યકર્મ થાય છે તે ન કરવાં - નિમિત્તની આસક્તિમાં ન પડવું તે સંસારનું બંધન શિથિલ કરવા અને આખરે તોડી પાડવાનો એક જ અમોઘ ઉપાય છે.

જુદાજુદા સમયે ઉપાર્જેલાં પરંતુ એક જ કાળે ઉદયમાં આવવા યોગ્ય કર્મો જ્યારે ઉદયમાન થાય છે ત્યારે એ સર્વકર્મના અનુભાગનું જે એકત્રિત પ્રમાણ થાય તેટલું સામટું ફળ તે આપે છે એટલે એ બધા અંશો એકસાથે નિષ્પન્ન થાય છે. ત્યારે તે અત્યંત તીવ્ર ફળ આપે છે. એક કાળે ઉપાર્જેલાં કર્મોનો અનેક સમયે, અને અનેક સમયે બાંધેલાં કર્મોનો એક સમયે પણ ઉદય આવે છે; આ કર્મો પર વિજય મેળવવો તે પર જ આત્મબળનો આધાર છે.

ઉપસંહાર : આત્મા ને કર્મનો સંબંધ ત્રણ પ્રકારે

આત્મા ને કર્મનો સંબંધ ત્રણ જુદા પ્રકારનો છે : (૧) આત્માના અશુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પરિણામન થતો 'ભાવબંધ' - આ બંધ અરૂપી સાથે અરૂપીનો છે અર્થાત્ પરિણામ અને પરિણામીનો છે; કે જેમાં કર્તા પણ આત્મા, અને પરિણામન રૂપ કર્મ પણ આત્મા છે. (૨) પુદ્ગલની સાથે નૂતન કર્મપુદ્ગલ વર્ગીણાનો સંબંધ. આ સંબંધ રૂપીની સાથે રૂપીનો છે. જીવના પ્રદેશમાં એક ક્ષેત્રાવગાહપણે જે પૂર્વબદ્ધ વર્ગીણ છે તેમાં નવી વર્ગીણાનું સ્નિગ્ધ રુક્ષભાવ વડે આકર્ષાવું તે 'દ્રવ્યબંધ' અને (૩) આત્માની સાથે કર્મવર્ગીણાનો સંયોગસંબંધ - એ રૂપી અને અરૂપીનો સંબંધ છે. કારણકે આત્મા અરૂપી અને કર્મવર્ગીણા રૂપી છે.

વાસ્તવમાં 'નિશ્ચય' નય વડે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જે બંધ છે તે પ્રથમ વર્ગનો અશુદ્ધ અથવા વિભાવ પરિણામનરૂપ બંધ છે. પરિણામીપણું એ આત્માનો સ્વભાવ છે; જ્યારે તે નિજદ્રવ્યમાં પ્રવર્તન છોડી પરદ્રવ્યમાં પરિણમે છે ત્યારે પોતાનો સ્વભાવસિદ્ધ પરિણામ ત્યજી વિશેષતાસહિત પ્રવર્તે છે અને તે વિશેષ પરિણામ એ જ ભાવકર્મ છે, એ જ બંધનો હેતુ છે, એ જ સંસારનું બીજ છે. તે તજી પોતાના સ્વભાવને આત્મા ભજે છે ત્યારે સંસારબીજ ભસ્મીભૂત થતાં કર્મમળથી મુક્ત થાય છે. વસ્તુતઃ આત્મા કોઈ કર્મનો કર્તા હોય તો તે માત્ર આ વિભાવ પરિણામ રૂપ કર્મનો જ કર્તા છે. તે અશુદ્ધ પરિણામનું નિમિત્ત મેળવી દ્રવ્યકર્મ સ્વયં તેમાં પ્રવેશે છે, પરંતુ ત્યાં કાંઈ આત્મા

કર્મને ગ્રહવાના હેતુ વડે ગ્રહતો નથી.

જેમ વર્ષાઋતુમાં જળનો ભૂમિ સાથે સંયોગ થતાં તે નિમિત્ત મેળવી પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોતાની શક્તિ વડે ખાસ અને અંકુર રૂપે પરિણમે છે, તેમ આત્માના વિભાવ પરિણામનું નિમિત્ત મળતાં તે પરિણામને અનુરૂપ કર્મ પ્રકૃતિરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્વયં પરિણમે છે. પુદ્ગલસ્વભાવ જ કર્મની વિચિત્રતાનો હેતુ છે. આત્મા માત્ર પોતાના પરિણામનો જ કર્તા છે. નિશ્ચયથી આત્મા પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા નથી. અલબત્ત તેના જ પરિણામવિશેષનું નિમિત્ત મેળવી એક ક્ષેત્રાવગાહ પ્રમાણે રહેલી જડ વર્ગણ તે આત્મપરિણામને અનુરૂપ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ પ્રકૃતિ રૂપે રૂપાંતર પામે છે, પરંતુ તેમ થવામાં આત્મા તો માત્ર નિમિત્ત જ છે. જળવૃષ્ટિ એ ઘાસનો કર્તા નથી - તે તો પોતાના પતનરૂપ કર્મને જ કરે છે, પણ ઘાસ વગેરે તે જળનું નિમિત્ત મેળવી પ્રકટી આવે છે. ત્યાં માત્ર ઉપચારથી અથવા 'વ્યવહાર'થી તે વૃષ્ટિ ઘાસ આદિનો કર્તા કહેવાય. વસ્તુતઃ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા પુદ્ગલ પોતે જ છે, કારણકે કોઈ દ્રવ્યના પરિણામનમાં કોઈ બીજું દ્રવ્ય હાથ નાંખતું નથી, માત્ર નિમિત્ત આપે છે.

આ 'નિશ્ચયદષ્ટિ' અને 'વ્યવહારદષ્ટિ' પોતપોતાના પ્રદેશમાં અને પોતાના જુદા દષ્ટિબિંદુથી સાચી છે, પરંતુ પરમાર્થદષ્ટિ - દ્રવ્યાશ્રિત પરિણામન દષ્ટિ - કાર્યકર અને મોક્ષના હેતુની સાધક છે. આત્મા જ્યાં સુધી પોતાના બંધના નિયામક તરીકે અન્ય દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ('મિથ્યાત્વ'માં છે) ત્યાં સુધી તેના સ્વયં પુરુષાર્થનો અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે પોતાના પરિણામ વડે જ પોતે બંધાયેલાં સ્વીકારે છે - અને વાસ્તવમાં છે પણ તેમજ - ત્યારે તે 'સમ્યક્ત્વ' પામે છે - ત્યારે જે પરિણામોથી તે બંધાયો હોય છે તેના વિરોધી પરિણામનો આશ્રય લઈ બંધક પરિણામની સત્તાને વિખેરી નાંખે છે - એમ કરતાં, સર્વ કર્મથી મુક્ત થતાં મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યગ્દર્શન

જૈનશાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ ત્રણ હોય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણાવેલું છે. આમાં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા આપતાં ઉમાસ્વામિ પોતાના તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવે છે કે 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્' - તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન.

આ સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખના બીજભૂત મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, અને મિથ્યાચારિત્ર છે, જ્યારે તે સર્વને બાળી સુખ આપનાર - સુખના ઉચ્ચતમ સ્થાને લઈ જનાર સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર છે. મિથ્યાદર્શન ટળી જતાં જ્ઞાન અને ચારિત્રનું મિથ્યાપણું નાશ થઈ જવું જ જોઈએ એ નિયમ છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. સમ્યગ્દર્શન એ મોક્ષનું બીજ છે; તે વગર જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપી જળનું ગમે તેટલું સિંચન કરવામાં આવે તે નકામું છે. એક સમય માત્રનો સમ્યગ્દર્શનનો સ્પર્શ આપણી ઇચ્છા હોય કે અનિચ્છા હોય તોપણ વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળમાં મોક્ષમાં લઈ જાય છે એવું જૈનશાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે.

વ્યાખ્યા

સમ્યગ્દર્શનનો પ્રતિપક્ષી શબ્દ મિથ્યાદર્શન છે. આ જીવને અનાદિ કાળથી જે કર્મસંબંધ છે તે કર્મ પૈકીના 'દર્શનમોહ' નામના કર્મના ઉદયથી જે અતત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય છે તેને 'મિથ્યાદર્શન' કહેવામાં આવે છે. પદાર્થ જેવા રૂપે અવસ્થિત છે તેવા રૂપે તેનો નિશ્ચય થવો એ 'સમ્યગ્દર્શન' છે. અને જેવા રૂપે પદાર્થ અવસ્થિત નથી તેવા રૂપે તેનું દર્શન થવું - શ્રદ્ધાન થવું - વિપરીત અભિનિવેશ થવો - તેને મિથ્યાદર્શન - અતત્ત્વશ્રદ્ધાન કહેવામાં આવે છે. 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે અવલોકન થાય છે, પરંતુ આ સ્થળે તેનો અર્થ શ્રદ્ધાન એવો થઈ શકે, કારણકે સામાન્ય અવલોકનરૂપ ક્રિયા કાંઈ સંસારના મોક્ષ જેવા મહત્ત્વના વિષયમાં કારણરૂપ હોવી ઘટતી નથી. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમાં 'તત્ત્વ'નો અર્થ, જે અવસ્થામાં પદાર્થ અવસ્થિત છે તેવા પ્રકારે હોવાપણું છે અને તેનો જે નિશ્ચય કરવામાં આવે તે 'અર્થ' અને તે બંનેની સંજ્ઞા જણાવવા 'તત્ત્વાર્થ' કહેવામાં આવે છે. [તત્ત્વાર્થ=Reality એવો અર્થ થાય.]

શ્રદ્ધાન એ માનીનતા નહિ.

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન ઉપર જૈન દર્શને અત્યંત ભાર મૂક્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેને faith, બૌદ્ધમાં તેને 'બોધિ' કહે છે. [બૌદ્ધમાં 'સમ્મા દિદ્ધિ' છે. (બોધિ નહીં)] તેમજ અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોએ પ્રકારાંતરે તેનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. તેના ઉપર જ મોક્ષમાર્ગનો આધાર છે એમ જૈન દર્શન કહે છે. આ કાળે શ્રદ્ધાનનો અર્થ માનીનતા (belief) એવો થતો જોવામાં આવે છે પરંતુ તેમ નથી. શ્રદ્ધા અને માનીનતા એ જોકે એક જ વસ્તુની કળાઓ છે, તથાપિ પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ અને બીજી નિકૃષ્ટ પંક્તિની છે. શ્રદ્ધાન એ માનીનતાનો પરિપાક છે; તે મનુષ્યમાંથી દેવત્વ અને દેવત્વમાંથી ઈશ્વરત્વ પ્રકટ કરી શકે છે; જ્યારે માનીનતા ફક્ત મનુષ્યના મનનો અમુક પ્રકારનો ભાવ જ (attitude of mind) સૂચવે છે, અને કોઈપણ પ્રકારના સ્પષ્ટ ફળને પ્રકટ કરી શકતી નથી. માનીનતા પ્રાયઃ સર્વકાળ એક સરખી જ રહે છે જ્યારે શ્રદ્ધાનું રૂપાંતર અને અનુરૂપ કાર્ય વહેલુંમોલું થાય જ છે. વસ્તુસ્વરૂપ જે પ્રકારે શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રદ્ધવામાં અને માનવામાં વિશાળ અંતર છે. શ્રદ્ધાન ચતાંની સાથે જ પર્યાયશ્મિ નાશ પામી સ્વરૂપશ્મિમાં સ્થિતિ થાય છે, અર્થાત્ 'હું શરીર નહિ, પણ આત્મા છું' એવું અંતરના મર્મ ભાગમાં પ્રતીત થાય છે. મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરેમાંથી મમત્વબુદ્ધિનો વિલય, શ્રદ્ધાનના ઉદયની સાથે થવો જ જોઈએ.

'હું આત્મા છું, જડથી અસંગ છું, મારું અને પુદ્ગલનું સ્વરૂપ એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે' એમ આપણને શાસ્ત્રકાર શ્રદ્ધાન કરાવે છે અને એ વાતનું જો આપણને શ્રદ્ધાન થાય તો આપણા જીવનનો ક્રમ આ દ્વંશથી જ તદ્દન ફરી જઈ નવજીવનમાં પ્રવેશ થવો જોઈએ. જે મમત્વબુદ્ધિ શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયાદિકમાં હોય તે ઊઠી જાય અને આત્માના સ્વરૂપમાં અવાય. પરંતુ જો ઉપર્યુક્ત વાતની માન્યતા જ બંધાય તો તેથી આપણા જીવનમાં કશો મહત્ત્વનો ફેરફાર થતો નથી. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ વસ્તુસ્વરૂપને પોતાની બુદ્ધિના ધોરણ ઉપર કલ્પી તેનો તેવે પ્રકારે નિશ્ચય

કરે છે, પરંતુ સંસારમોક્ષ જેવા અગત્યના વિષયમાં આવી ભ્રમણાથી જેમ બને તેમ તુરંત મુક્ત થવું એ દરેક જૈનને આવશ્યક છે.

જ્ઞાન-સમ્યક્ત્વ

આ સ્થળે એવી શંકા સંભવિત છે કે વસ્તુસ્વરૂપનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય તો કેવળજ્ઞાન - સર્વજ્ઞતા વિના થઈ શકે તેમ તો નથી તો પછી મિથ્યા-દર્શનનો ત્યાગ અને વસ્તુ-સ્વરૂપનો સદ્નિશ્ચય કેમ થઈ શકે ?

આનું સમાધાન આ રીતે છે. જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે પદાર્થનું જ્ઞાન, અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનનો આધાર તો 'દર્શનમોહનીય' નામના 'મોહનીય' કર્મના ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ ઉપર જ રહેલો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રકટ થયેલું જ્ઞાન - એનું નામ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી, પરંતુ પ્રયોજનભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. અલબત્ત સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા છે, પરંતુ તેટલો ક્ષયોપશમ તો સર્વ પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય જ છે; તોપણ તે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે સાક્ષાત્ હેતુભૂત થતો નથી. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુજબાઠ કરવાથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત પદાર્થોના શ્રદ્ધાન સહિત હોય તો મિથ્યા જ છે, અને સંજ્ઞી તિર્થંચાદિકના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ ન્યૂન હોય તોપણ પ્રયોજનભૂત પદાર્થોના શ્રદ્ધાન સહિત હોવાના હેતુથી તે સમ્યગ્દર્શનના હેતુભૂત જ છે. આ ઉપરથી જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને અનુસરીને શ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિ નથી, પરંતુ દર્શનમોહ નામના મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ મિથ્યાદર્શન અને તેના નાશથી પ્રયોજનભૂત પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન અથવા સમ્યક્ત્વ - સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રયોજનભૂત પદાર્થ - સમ યા નવ તત્ત્વ

આ જગતમાં પ્રયોજનભૂત પદાર્થ માત્ર એક જ અને તે એ જ છે કે સુખનો યોગ અને દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ. તે સિવાય અન્ય સર્વ કોઈ પદાર્થ અપ્રયોજનભૂત અને નિષ્ફળ છે. તે પ્રયોજનભૂત વસ્તુની સિદ્ધિ માટે જીવ-અજીવ આદિના સત્ય શ્રદ્ધાનની જરૂર છે; કારણકે જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે અને પર કોણ છે એ જણાયું નથી ત્યાં સુધી સુખનો ઉપાય કોને વાસ્તે શોધાય ? મિથ્યાત્વના યોગે આત્મા અને કર્મનો સંયોગ તે 'બંધ', અને બંધનું કારણ 'આસ્રવ' અને આસ્રવનો અભાવ તે 'સંવર' અને કથંચિત્ કર્મનો અભાવ તે 'નિર્જરા' અને સર્વ કર્મની નિર્જરા તે 'મોક્ષ' - એમ પરસ્પર અવલંબનભૂત ઉત્તરોત્તર સાત તત્ત્વોનું જ્ઞાન એ જ પ્રયોજનભૂત જ્ઞાન છે અને તેનું સત્ય શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિનો એક જ ઉપાય છે અને તે ઉપર જણાવ્યાં તે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોનું સત્ય શ્રદ્ધાન છે. તે વિનાનું જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન અને જુદાજુદા દુષ્કર ચારિત્ર (તપાદિ) અંકરહિત શૂન્ય જેવાં નિષ્ફળ છે. 'પુણ્ય' અને 'પાપ' નામના તત્ત્વવિશેષ બંધ તત્ત્વમાં સમાય છે, તે જીવ, અજીવ, બંધ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વમાં ઉમેરતાં નવ તત્ત્વ થાય છે, અને તેથી તેનું પણ જ્ઞાન પરંપરાએ પ્રયોજનભૂત ગણી શકાય, કેમકે

સામાન્ય કરતાં વિશેષ અધિક બળવાન તેમજ સત્ત્વર ફળને ઉત્પન્ન કરનાર એ પાપ-પુણ્યનો નિયમ છે.

બ્રાંતિનો નાશ એ સમ્યક્ત્વ

ઉપરોક્ત પ્રયોજનભૂત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વ સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો અને તિર્યચોને જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું ક્ષયોપશમ હોય છે તે કરતાં વિશેષની કશી અગત્ય નથી; અને તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અમુક પ્રકારની બ્રાંતિ નિવારવા સિવાય બીજું કશું જ કરવાનું નથી. હું કોણ છું ? મારું સ્વરૂપ કેવું છે ? હું જેના વિષે મારાપણાનો દાવો રાખું છું તે ખરી રીતે મારું છે કે કેમ ? આ કર્મવર્ગણા કોના સંબંધે છે ? તે રાખવા યોગ્ય છે કે પરિહરવા યોગ્ય છે ? છેત્યાદિ વસ્તુ શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રયોજનભૂત જ્ઞાન ઉપરના આવરણરૂપ ‘બ્રાંતિ’નો તુરત વિલય થાય છે; અને તે બ્રાંતિ રહિત સ્વરૂપ દશા જ શાસ્ત્રદષ્ટિએ સમ્યક્ત્વ છે.

[હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વર્ગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું !

— રાજચંદ્ર]

જે કંઈ કર્તૃત્વ ભાસે છે તે આપણો દષ્ટિદોષ છે. અત્યંત શાંતિ, અકર્તૃત્વ, અચળતા અને તેવા જ નિષ્ક્રિય ભાવને સૂચવનાર વિધાનોનું મોક્ષક્રમમાં આદિસ્થાન છે. ટૂંકામાં પ્રયોજનભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન જ પરંપરાએ સર્વજ્ઞત્વને આપનારું અને સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચતમ સિદ્ધિના પદમાં સ્થાપનારું થાય છે.

શાસ્ત્રબોધ અને સર્વ શ્રુતનું સાક્ષ્ય તે સમ (નવ) તત્ત્વના શ્રદ્ધાનમાં જ છે. વિવેકદષ્ટિનો ઉદય થતાં સર્વ પ્રકારની બ્રાંતિ આપોઆપ સમાઈ જાય છે.

બ્રાંતિ

આ જગતમાં બ્રાંતિથી જ એક વસ્તુમાં અન્યત્વનો આરોપ થાય છે. આત્મામાં અનાત્માનો અને અનાત્મામાં આત્માનો આરોપ તેમજ તે આરોપનાં અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો માત્ર બ્રાંતિને લઈને જ પ્રકટે છે. આત્મા ઉપરથી બ્રાંતિનું આવરણ ન્યૂન અંશમાં ખસી જવું તે જ સમ્યક્ત્વ છે. પછી આ બ્રાંતિરહિત થયેલ ન્યૂન અંશ આત્માના સર્વાંશને બ્રાંતિરહિત પદ — કેવલ્યની કોટિમાં લાવી મૂકે છે. જેમ બીજનો ચંદ્રમા ક્રમેક્રમે પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાં રૂપાંતર પામે છે તેમ બ્રાંતિના વિલયજન્ય બીજજ્ઞાન ક્રમેક્રમે કેવલ્યને — સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; અને એટલા જ માટે ‘સમ્યક્ત્વ’ને શાસ્ત્રકારે ‘બીજજ્ઞાન’ એ યોગ્ય રહસ્યમય નામ આપેલ છે.

બ્રાંતિ તે શું અને કેવા પ્રકારની છે ?

અનાદિકાળથી કર્માવૃત્ત જીવ કર્મના નિમિત્તથી અનેક પર્યાય ધારણ કરે છે અને પ્રતિસમય પૂર્વપર્યાયને છોડી નવીન પર્યાયપરંપરાને ધારણ કરતો જાય છે^૧ અને તે

૧. બૌદ્ધોમાં આત્મા દરેક ક્ષણે બદલાય છે એવું માનવામાં આવે છે પરંતુ જે રીતે તેઓ એમ માની આત્માનો નિષેધ કરે છે તે રીત તેમજ આત્માનો નિષેધ જેનો તેમજ અન્ય દર્શનો સ્વીકારતાં નથી.

આ રીતે કે : - અનેક પુદ્ગલ પરમાણુવાળા શરીરમાં આત્મા પોતાપણાનો આરોપ કરે છે; પુદ્ગલના સ્વાભાવિક ધર્મને - વર્ણગંધરસસ્પર્શદિકને પોતાના ધર્મ માની લઈ હર્ષશોક અને રાગદ્વેષના દ્વંદ્વમાં લપટાય છે, પુદ્ગલના તે ધર્મ પલટે છે, હાનિવૃદ્ધિ પામે છે વગેરે જે ક્રિયા કરે છે તેને પોતાની સ્વરૂપ અવસ્થારૂપ માની લે છે. શરીર અને આત્માના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને સ્વરૂપસંબંધ માની લઈ ઉભયની સંયોગરૂપ ક્રિયાને પોતાની માને છે. દરેક ઈન્દ્રિય જે કાર્ય કરે છે તે પોતે તે વડે કરે છે એમ માને છે, અર્થાત્ કર્મના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલી ઈન્દ્રિયોના ધર્મોને પોતાના ધર્મો માને છે એમ અનેક જુદાજુદા પર્યાયમાં પોતાની સ્વબુદ્ધિનો આરોપ કરે છે. આથી આત્મા રાગદ્વેષથી રંગાઈ સંસારપ્રવૃત્તિથી છૂટી શકતો નથી.

મિથ્યા શ્રદ્ધાનથી - મિથ્યાત્વથી નિત્ય વસ્તુને અનિત્ય અને અનિત્યને નિત્ય માને છે. પોતાથી ભિન્નને પોતાથી અભિન્ન માને છે, સુખના કારણને દુઃખનું કારણ અને દુઃખના હેતુને સુખનો હેતુ માને છે. આવા અયથાર્થ શ્રદ્ધાનથી ઊપજતા મોહના ઉદયથી ઉદ્ભવેલા કષાયભાવને આત્મા પોતાનો સ્વભાવ માને છે. કષાયભાવ પોતાના જ્ઞાન-દર્શનોપયોગથી ભિન્ન ભાસતો નથી તેનું કારણ એ જ છે કે મિથ્યાત્વનો આશ્રય, જ્ઞાન અને દર્શન એ ત્રણેનો આધારભૂત આત્મા છે અને એ ત્રણેનું પરિણમન એક જ સમયે થતું હોવાથી તેનું ભિન્નપણું તેને જણાતું નથી. આ જ મિથ્યાદર્શન છે. આ મિથ્યાત્વજન્ય કષાયભાવની આકુળતાને લીધે આ જીવને વર્તમાન સમયે નિમિત્તભૂત પદાર્થોમાં સુખદુઃખદાનૃત્યનું ભાન થયાં કરે છે. પોતાના મિથ્યાત્વ કષાયભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો આરોપ, પોતાની ઇચ્છાનુસાર ન પ્રવર્તનાર પદાર્થમાં કરે છે. વસ્તુતઃ દુઃખ તો ક્રોધથી થાય છે, પરંતુ પોતાના ક્રોધ કષાયથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો હેતુ - ક્રોધનો હેતુ ક્રોધના નિમિત્તને માની લે છે; દુઃખ તો લોભ કષાયથી થાય છે, પરંતુ તે કષાયજન્ય દુઃખનો આરોપ અપ્રાપ્ય વસ્તુમાં કરે છે. વસ્તુતઃ તે અપ્રાપ્ય વસ્તુ તેને દુઃખ આપવા આવતી નથી, છતાં ભ્રમિત મનુષ્ય તેને પોતાના દુઃખનો હેતુ માને છે. એવી જ રીતે અન્ય કષાયો માન, માયાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખને નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલાં માની નિમિત્ત ઉપર ક્રોધ કરે છે. દુઃખનું સ્થાન તો કષાય છે. તેના ઉપર પ્રતિકષાય કરવાને બદલે અર્થાત્ ક્રોધ ઉપસ્થિત થતાં તે પ્રત્યે ક્રોધસ્વભાવતા દર્શાવવાને બદલે, માનની સામે દીનપણાનું માન દર્શાવવાને બદલે, માયા વિરુદ્ધ માયા દર્શાવવાને અને તે સિવાયના કષાયો પ્રત્યે પ્રતિકષાય દર્શાવવાને બદલે મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાના ઉપર લાકડીનો પ્રહાર કરનારને નહિ કરડતાં જેનાથી પ્રહાર થયો છે તેવી નિમિત્તભૂત લાકડીને કરડવા દોડનાર જ્ઞાનના જેવી ચેષ્ટા પ્રતિપળ દર્શાવે છે.

સમ્યક્ત્વ

આવી ભ્રમવાળી સ્થિતિ શાસ્ત્રજન્ય વિવેકથી નિવારવી તે જ મુમુક્ષુ જીવનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; અને તે ક્રમનો વિલય થતાં સમ્યક્ત્વનો લાભ અવશ્ય થવા યોગ્ય છે. આ કાળને વિષે દુર્લભ એવું સમ્યક્ત્વ વિવેકદષ્ટિએ વિચારતાં સાવ સુલભ છે અને ક્રમે તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. સંક્ષેપમાં ભ્રાંતિનો વિલય એ જ સમ્યક્ત્વ અને તેને જૈન શાસ્ત્રકારે 'ચતુર્થગુણસ્થાન' કહ્યું છે. તે હોય તો જ વ્રતાદિ ફલદાયક છે.

સમ્યક્ત્વ સંબંધે ૬૭ બાબતો

આને સમ્યક્ત્વના ૬૭ 'બોલ' કહે છે : તે આ પ્રમાણે છે :

૪ સદ્વલણા (સત્શ્રદ્ધા) રાખવી - ૧. પરમાર્થ સંસ્તવ - પરમ રહસ્ય પરિચય. જીવાદિ તત્ત્વ-પરમાર્થનો વારંવાર વિચાર કરવો, ૨. પરમાર્થ જ્ઞાતૃસેવના - તે પરમાર્થને જાણનારાની સેવા, ૩. વ્યાપન્ન દર્શન વર્જન - જેનું દર્શન મલિન થયું હોય या હોય તેવા કુગુરુનો ત્યાગ, ૪. કુદર્શન વર્જન - અવધાર્ય દર્શન - ધર્મનો ત્યાગ.

૩ લિંગ - જેનાથી સમ્યક્ત્વ અમુકમાં છે કે નહિ, તે વર્તી શકાય - ચિહ્ન.

૧. શુશ્રૂષા - ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવાની અત્યંત રુચિ, ૨. ધર્મરાગ - ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત અભિલાષા, ૩. વૈયાવૃત્ત - શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુનું વૈયાવૃત્ત (સેવાભક્તિ) અત્યંત પ્રેમથી સર્વ પ્રમાદ તજીને કરવી તે.

૧૦ પ્રકારનો વિનય - ૧. રાગદ્વેષાદિ રહિત અરિહંતનો, ૨. સર્વકર્મમળ રહિત સિદ્ધનો, ૩. જિન ચૈત્ય-દેરાસરનો કે જ્યાં શાંતરસયુક્ત જિન મુદ્રા હોય તેનો, ૪. શ્રુત - સિદ્ધાંતનો, ૫. યતિધર્મનો, ૬. સાધુ વર્ગનો, ૭. આચાર્ય મહારાજનો, ૮. ઉપાધ્યાયનો, ૯. પ્રવચન-સંઘનો, ૧૦. સમ્યક્ત્વની વિનય, ભક્તિ (બાહ્ય ઉપચાર - ઔષધાદિ વડે તથા વંદનનમસ્કાર વડે), હૃદયપ્રેમ (બહુમાન), ગુણસ્તુતિ, અવગુણ ઢંકવા, આશાતનાત્યાગ (મલિનતાજનક - નહિ કરવા યોગ્ય કામ તજવા) એ પાંચ પ્રકારે કરવો.

૩ શુદ્ધિ - ૧. મન:શુદ્ધિ (સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞની આજ્ઞા સત્ય માની મન શુદ્ધ રાખવું), ૨. વચનશુદ્ધિ - ઇષ્ટ સિદ્ધિ માટે સર્વજ્ઞ દેવની ભક્તિ છે એમ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવું, ૩. કાયાશુદ્ધિ - સર્વજ્ઞ દેવને જ નમવું.

૫ દૂષણ - ૧. શંકા - સર્વજ્ઞનાં પદાર્થોદિ સંબંધે વચનમાં સંદેહ, ૨. કાંક્ષા - અસત્ દર્શનીના રાગી થવું, ૩. વિચિકિત્સા - દાન શીલ તપ ભાવનારૂપ ધર્મકૃત્યના ફલનો જ સંદેહ (શંકા એ પદાર્થ સંબંધે છે અને વિચિકિત્સા ક્રિયાના સંદેહ સંબંધે છે), ૪. મિથ્યામતિ ગુણ વર્ણના - ઉન્માર્ગીનાં વખાણ કરવાં, ૫ મિથ્યામતિ પરિચય - ઉન્માર્ગીનો પરિચય.

૮ પ્રકારે પ્રભાવના - વિશેષ પ્રકારે ધર્મને દીપાવવો તે પ્રભાવના. તે જુદીજુદી આઠ રીતે થાય છે અને તે કરનારને પ્રભાવક કહે છે. ૧. પ્રાવચનિક - શાસ્ત્રપારગામી થવું, ૨. ધર્મકથી - ધર્મોપદેશક થવું, ૩. વાદી - તર્કશાસ્ત્રમાં નિપુણ થવું, ૪. નૈમિત્તિક - અછાંગ નિમિત્ત શાસ્ત્રમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી, ૫. તપસ્વી થવું, ૬. વિદ્યાસાધક થવું - પવિત્ર આત્માય યુક્ત મંત્રવિદ્યાની સિદ્ધિ મેળવવી, ૭. સિદ્ધ - અંજન આદિ યોગમાં નિપુણપણું પામવું, ૮. કવિ - ધર્મરહસ્યયુક્ત ચમત્કૃતિવાળાં કાવ્ય રચવામાં કુશલ થવું.

૫ ભૂષણ - જેથી સમ્યક્ત્વ શોભે તે. ૧. દેવગુરુવંદન, વ્રતપ્રત્યાખ્યાનમાં કુશળતા, ૨. તીર્થસેવા ૩. દેવગુરુભક્તિ ૪. ધર્મનિશ્ચળતા, ૫. પ્રભાવના - શાસનની ઉન્નતિ કરવી.

૫ લક્ષણ - ૧. શમ (ઉપશમ) - અપરાધી જીવનું પણ અહિત નહિ કરતાં બની શકે તો તેનું હિત જ કરવાનો પરિણામ. ૨. સંવેગ - મોક્ષસુખની જ અભિલાષા, ૩. નિર્વેદ - ભવવૈરાગ્ય, ૪. અનુકંપા - દુઃખીજનોને સહાય આપવાની - ઉદ્ધરવાની બુદ્ધિ, ૫. આસ્તિકતા - સર્વજ્ઞ કથિત તત્ત્વો પર પ્રતીતિ. આ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ છે.

૬ યત્ના. (સંભાળ) - કુદેવ કુગુરુને ૧. વંદન (હાથ જોડીને નમસ્કાર), ૨. નમન (મસ્તક નમાડીને નમવું), ૩. ગૌરવભક્તિ (ઇષ્ટ અત્રાદિક આપી ભક્તિ દેખાડવી.), ૪. અનુપ્રદાન (વારંવાર તેવું દાન આપવું), અને તેની સાથે ૫. આલાપ (અણબોલાવ્યા વાતચીત કરવી), ૬. સંલાપ (વારંવાર વાતચીત કરવી) કરાય નહિ તે માટે સંભાળ રાખવી.

૬ આગાર (છૂટ) - સમ્યક્ત્વમાં હૃદયથી રહ્યા છતાં બાહ્યથી તેની વિરુદ્ધ આચરણ છ જાતનાં કારણ થાય તો કરવાની છૂટ આપેલી છે. ૧. રાજાભિયોગ - રાજાના હુકમથી ૨. ગણાભિયોગ - ઘણા લોકોના કહેવાથી ૩. બલાભિયોગ - ચોર પ્રમુખના ભયથી. ૪. દેવાભિયોગ - ક્ષેત્રપાલાદિ દેવોના કારણથી. ૫. ગુરુનિગ્રહ - માતૃપિતાદિ વડીલોના અતિ આગ્રહથી ૬. ભીષણ કાંતારવૃત્તિ - આજીવિકાનો અન્ય રસ્તો ન હોવાથી અન્યથા આચરવું પડે તો મિથ્યાત્વ ન લાગે.

૬ ભાવના ૧. સમ્યક્ત્વમૂલ ભાવના - સમ્યક્ત્વ એ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે. ૨. સમ્યક્ત્વદ્વાર ભાવના - તે ધર્મનગરનું દ્વાર છે. ૩. સમ્યક્ત્વપીઠ ભાવના - તે ધર્મ મહેલનો પાયો છે. ૪. સમ્યક્ત્વ નિધાન ભાવના - તે સમસ્ત ગુણનું નિધાન છે. ૫. સમ્યક્ત્વ આધાર ભાવના - તે સમસ્ત ગુણનો આધાર. ૬. સમ્યક્ત્વભાજન ભાવના - તે સમ્યક્ત્વ શ્રુત-શીલાદિક ધર્મનું ભાજન છે - આમ હૃદયમાં ભાવી સમ્યક્ત્વ ગુણનું માહાત્મ્ય વિચારવું.

૬ સ્થાનક - ૧. આત્મા (ચેતના લક્ષણવંત) છે, ૨. આત્મા નિત્ય છે, ૩. આત્મા (કર્મનો) કર્તા છે, ૪. આત્મા (કર્મનો) ભોક્તા છે, ૫. મોક્ષ છે અને ૬. મોક્ષનો ઉપાય છે.

આ છોટાં છ સ્થાનકમાં આખો આત્મવાદ છે અને તે આ પદ્ધતિના પ્રકરણમાં ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચા છે.

આત્મવાદ - આત્માનું સ્વરૂપ (સમ્યક્ત્વનાં ૬ સ્થાનક)

[આ વિષયનું લેખકે કરેલું વિવરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ને આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

‘આત્મા છે, તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ,
છે ભોક્તા, વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.’

(કડી ૪૩)

અને આગળ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ કમે જ પદ્યબદ્ધ ચર્ચા કરી છે. શિષ્ય શંકા કરે છે અને ગુરુ એનું સમાધાન કરે છે.]

આત્માના અર્થને - સ્વરૂપને - પરમાર્થને સમજાવવા માટે શ્રમણ ભગવાન શ્રી

મહાવીરે 'આત્મા છે', 'આત્મા નિત્ય છે', 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે', 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે', 'આત્માનો મોક્ષ છે', 'મોક્ષનો ઉપાય પણ છે' - આ ષટ્પદી યોજના મુમુક્ષુના સિદ્ધાંતને - અનેકાંત અને સકલ દર્શનના મૂલતુલ્ય કરેલ છે.

૧. આત્મા છે.

કોઈ એમ શંકા કરે છે કે "આત્મા દષ્ટિમાં આવતો નથી, કે તેનું બીજું કંઈ રૂપ જણાતું નથી, અથવા સ્પર્શદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાતો નથી; માટે આત્મા અથવા જીવનું હોવાપણું સંભવતું નથી; અર્થાત્ જીવ નથી."

આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે દરેક પ્રાણીને શરીર હોય છે અને તે શરીરને ઈંદ્રિયો હોય છે. કેટલાક શરીરી જીવને એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ ઈંદ્રિય (સ્પર્શ, ચક્ષુ, કર્ણ, રસના, નાસા) હોય છે. હવે આ પાંચ ઈંદ્રિયના વ્યાપાર - અડવાના, ચાખવાના, ગંધ લેવાના, જોવાના અને સાંભળવાના વ્યાપાર તે પાંચ ઈંદ્રિયથી પર - અતીંદ્રિય વસ્તુ ન હોય તો થઈ શકતા નથી, તેમ થઈ શકતા હોત તો મરણ પામેલા શરીરમાં સર્વ ઈંદ્રિય હોવા છતાં તેમાંથી સર્વ વ્યાપાર થઈ શકત; પણ તે થઈ શકતા નથી તેથી પ્રાણીમાત્ર પાસે એક એવી વસ્તુ છે કે તે વસ્તુની જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ જણાય છે ત્યાં સુધી મનુષ્યનું મન મનન કરી શકે છે, ચિત્ત ચિંતવન કરી શકે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરી શકે છે, અહંકાર હુંપણું કરે છે, ત્વચા સ્પર્શ કરી શકે છે, જીભ રસ ચાખી શકે છે, નાસિકા ગંધ લઈ શકે છે, ચક્ષુ જોઈ શકે છે, અને શ્રોત્ર સાંભળી શકે છે - ટૂંકામાં માનસિક અને શારીરિક સર્વ વ્યાપાર ત્યાં સુધી જ ચાલે છે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં એક અલૌકિક પદાર્થ હોય કે જે પદાર્થ તિરોધાન થતાં, અંતર્ધાન થતાં કે અન્ય સ્થળે જતાં સર્વ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક વ્યાપારો બંધ પડે છે; અને જેના આભિર્ભાવથી સર્વ વ્યાપારો વ્યાપારરૂપે પ્રતીત થાય છે તે શરીરથી ભિન્ન પદાર્થને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આત્મા એ નામથી કહ્યો છે. અન્ય સંપ્રદાય-પ્રવર્તકોને (ચાર્વાક સિવાય) એ જ માન્ય છે.

આત્મા શું છે ?

કોઈ એમ કહે છે કે દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઈંદ્રિયો, પ્રાણ કે ચાસોચ્છ્વાસ છે તે જ આત્મા છે. એ સિવાય અન્ય કોઈ આત્મા માનવાનું કારણ નથી, કેમકે કંઈ બીજું ચિહ્ન જણાતું નથી; વળે જો આત્મા હોય તો જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો જણાય છે તેમ તે આત્મા જણાવો જોઈએ; અને જ્યારે તેમ તે જણાતો નથી તો આત્માનું હોવાપણું નથી.

આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લઈને આપણને દેહનો પરિચય છે - દેહાધ્યાસ છે તેથી આત્મા દેહ જેવો ભાસે છે, પરંતુ જેમ તરવાર અને મ્યાન બંને સાથે છતાં જુદાં છે તેમ આત્મા અને દેહ જુદા છે; કેમકે બંનેનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો જણાય છે. આત્મા આંખથી જોઈ શકાવા યોગ્ય નથી કેમકે એ તો આંખનો પણ જોનાર છે. આત્મા સ્થૂલ-સૂક્ષ્માદિ રૂપને જાણનાર પદાર્થ છે. વળી સર્વનો બાધ કરતાં કોઈપણ પ્રકારે જેનો બાધ થઈ શકતો નથી એવો જે બાકી અનુભવ રહે છે તે

જ આત્મા છે. તાત્પર્ય કે દેહ અથવા તેના પ્રત્યેક અવયવના દષ્ટાંત તરીકે જ્ઞાનગુણધારક કોઈ એક પદાર્થ અનુભવાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનગુણધારક પદાર્થને જોનાર તરીકે કોઈપણ બીજો પદાર્થ અનુભવાતો નથી. ત્વચા આદિ પાંચે ઈંદ્રિયો પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે કોઈ એક અસાધારણ પદાર્થથી પ્રેરાય છે, પરંતુ તેમાંની એકે ઈંદ્રિય પોતાના વિષય સિવાય - જોકે પોતાનો વિષય પણ આત્મા વિના અનુભવતી નથી - બીજી ઈંદ્રિયના વિષયને અનુભવતી નથી; જ્યારે એ આત્મા એ પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયને જાણે છે. આ જે જાણનાર પદાર્થ તે જ આત્મા છે.

આત્માને દેહ કે ઈંદ્રિયો અથવા શ્વાસોચ્છવાસરૂપ પ્રાણ જાણી શકતા નથી, પરંતુ તે સૌ આત્માની સત્તાપૂર્વક પ્રવર્તે છે; જો આત્માની સત્તાની પ્રેરણા ન હોય તો દેહાદિ સર્વ જડપણે પડ્યાં રહે છે. આવી જેની અસાધારણતા છે તે 'આત્મા' છે. જાગતાં હોઈએ કે સ્વપ્નમાં હોઈએ કે નિદ્રાધીન હોઈએ પરંતુ ત્યારે પણ આત્મા તે-તે અવસ્થાઓથી જુદો જ જોવામાં આવે છે, કારણકે નિદ્રામાં સ્વપ્નમાં હોવા છતાં પણ તે નિદ્રાદિ અવસ્થાઓને જાણનાર કોઈક પદાર્થ છે એમ સર્વનો અનુભવ છે. આવો જાણનાર જે પદાર્થ તે ચૈતન્યમય છે અને જે ચૈતન્યમય સ્વભાવવાળો પદાર્થ છે તે જ 'આત્મા' છે. વળી જો જ્ઞાનગુણ એ દેહનો ધર્મ હોય તો દુર્બળ દેહમાં પરમ જ્ઞાનબુદ્ધિ જોવામાં આવે છે અને સ્થૂલદેહમાં અલ્પજ્ઞાન-બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે તેવું થવું ન જોઈએ. આ કારણે પણ દેહનો ગુણ જ્ઞાન નથી પરંતુ કોઈ એક અન્ય પદાર્થનો તે ગુણ-જ્ઞાન છે. અને તે અન્ય પદાર્થ તે જ 'આત્મા' છે. કોઈપણ કાળે - કોઈપણ પ્રયોગે - જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી તે જડ; અને જે સર્વદા જાણવાના સ્વભાવસહિત છે તે ચેતન. આવા બંને ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળા જડ અને ચેતન બંને એકતા પામી ન શકે, માટે બંને ભિન્ન છે. વળી 'આત્મા નથી' એની શંકા કરનાર 'આત્મા' પોતે જ છે કારણ કે શંકા એ મતિજ્ઞાનથી થાય છે.

આત્માનું લક્ષણ ચેતના - જ્ઞાન છે. શ્રીમદ્ ભાગવતકાર પણ કહે છે કે યેન ચેતયતે જે વડે વિશ્વ - દેહ ચેતીભૂત થાય છે તે આત્મા છે.

યદિ શંકા થાય કે દેહ એ જડસંયોગથી બનેલ છે. તેમાંના કોઈ સંયોગથી દેહ ચેતીભૂત થાય છે અને તે સંયોગમાં ખામી આવવાથી જડ દેહ તે જડરૂપે - શબરૂપે જણાય છે, તેથી વાસ્તવમાં આત્મા એવી ચીજ સંભવી શકે નહીં. આવું કેટલાક મત માને છે. દાખલા તરીકે ચાર્વાક આદિ કેટલાક મતવાદી એમ માને છે કે પૃથ્વી, અપ્પ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતના સંયોગે ચેતના ઉત્પન્ન થઈ હોય એવો ભાસ થાય છે, જ્યારે વાસ્તવિક રીતે ચેતનની વ્યક્તિ જુદી છે જ નહીં. પંચમહાભૂતનો સંયોગ મટી જાય એટલે પાછું જેમ હતું તેમ થઈ જાય છે એમ 'ભૂતવાદી' કહે છે.

આનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે દશ્યનો દ્રષ્ટા દશ્યથી ભિન્ન જ હોય છે. ગૃહમાં રહેનાર દ્રષ્ટા કહે કે 'આ દશ્ય તે ગૃહ મારું છે' તો તેમાં ગૃહથી (દશ્યથી) તેમાં રહેનાર (દ્રષ્ટા) જુદો છે; તેવી જ રીતે દેહરૂપ દશ્યનો દ્રષ્ટા પણ દેહથી ભિન્ન છે. ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દશ્ય એક જ હોઈ શકે નહીં, માટે જે દેહનો દ્રષ્ટા છે તે દેહથી ભિન્ન છે, અને તે દ્રષ્ટાને શાસ્ત્રકારે 'આત્મા' એ નામ આપેલ છે. વળી સજાતિ સજાતિના

સંયોગથી જે નૂતન પદાર્થ બને તે પણ સજાતિ જ થાય, પણ વિજાતિ કદીપણ બને જ નહીં, તેમ સજાતિ એટલે જડ જાતિ એવાં જે પંચભૂતો તેમના અસરપરસ સંમેલનથી નૂતન પદાર્થ બને તે જડ જ બને, પણ ચૈતન્ય તો ત્રિકાલમાં પણ બની શકે નહિ, બની શક્યું નથી અને બની શકશે નહીં : અર્થાત્ જડદેહથી તેનો દ્રષ્ટા જે આત્મા તે કેવલ ભિન્ન છે. શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે તે ચૈતન્ય છે - તે જ આત્મા છે. એ આત્મા સૌસૌની પાસે એટલે સૌ સૌ રૂપ જ છે એ સમજાવવા માટે સ્થૂલ બુદ્ધિને ઉપદેશવા શ્રી નાનકે કહ્યું છે કે :

‘કલત ગુરુ નાનક ગુરુ પ્રતાપસેં, બોલી રહ્યો સો દુજો નહિ.’ -

એટલે જે શક્તિ વડે બોલી શકાય છે તે શક્તિ તે જ સ્વયં આત્મા છે.

આત્માનું બીજું નામ ‘ચૈતન્ય’ - ચેતનવાળો - જાણનાર છે. દેહ શું છે ? - દેહ છે તે જીવને માત્ર સંયોગસંબંધ છે, પણ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ તે કારણ નથી; અથવા દેહ છે તે માત્ર સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો પદાર્થ છે. વળી તે જડ છે એટલે અચેતન છે - કોઈને જાણતો નથી, પોતાને જાણતો નથી તો પછી બીજાને શું જાણે ? વળી દેહ રૂપી છે, સ્થૂલાદિ સ્વભાવવાળો છે, અને ચક્ષુનો વિષય છે; એ પ્રકારે દેહનું સ્વરૂપ છે. તો તે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને લયને શી રીતે જાણે ? અર્થાત્ તે પોતાને જાણતો નથી તો ‘મારાથી આ ચેતન ઉત્પન્ન થયું છે’ એમ શી રીતે જાણે ? અને ‘મારા છૂટી જવા પછી - નાશ થવા પછી આ ચેતન છૂટી જશે - નાશ પામશે’ એમ જડ એવો દેહ શી રીતે જાણે ? કેમકે જાણનારો પદાર્થ તો જાણનાર જ રહે છે, દેહ જાણનાર થઈ શકતો નથી, તો પણ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ-લયનો અનુભવ કેને વશ છે એમ કહેવું ? દેહને વશ છે એમ કહેવાય એવું છે જ નહિ, કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જડ છે, અને તેનું જડપણું જાણનારો એવો તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ પણ સમજાય છે. જો કદી એમ કહીએ કે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય ચેતન જાણે છે તો તે વાત બોલતાં જ ચેતનનો સ્વીકાર થઈ ગયો.

દેહ રૂપી છે, જ્યારે આત્મા તેથી ભિન્ન સ્વભાવવાળો અરૂપી છે: શ્રી મહાવીરે અરુચિ પ્ત્તા - અરૂપી એટલે નિરાકાર કહે છે અને તેથી જ તેને અમુકના જેવો છે એમ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી અર્થાત્ તે અનુપમ છે. ઉપમા એ તર્ક તથા વાણીનો વિષય છે તેથી તર્કો જ્યાં જતા નથી અને મતિ તેને ગ્રહણ કરી શકતી નથી એમ મહાવીરે જણાવેલ છે.^૧ આત્મા તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પરમાત્મા છે. તે વિભુ એટલે પિંડરૂપ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક, સત્ ચિદાનંદ, અરૂપ અને અદ્ભુત છે. એ આત્મસ્વરૂપ અનાદિ અનંત હોઈ શ્રુત કહે છે કે તે આદિ મધ્ય અને અંતરહિત એક જ છે. તે આત્મા સકલ સુખનિધાન છે. સંક્ષેપમાં તે આત્મા સકલસુખનિધાન છે.

સકલ જ્ઞાન અને સકલક્રિયા એ જો ‘આત્મા શું છે’ આ વિચાર માટે કરવામાં

૧. તદ્વા જત્ય ણ વિજ્ઞાતિ મતિ તત્ય ણ ગાહિતા - આની સાથે સરખાવો અચિન્ત્યમવ્યક્તમનંતરૂપં - આત્મા અચિન્ત્ય, અવ્યક્ત અને અનંતરૂપ છે.

- અથર્વવેદ કેવલ્યોપનિષદ્ની શ્રુતિ.

ત્વામવ્યયં વિમુમચિન્ત્યમસંખ્યમાયં - ભક્તામર સ્તોત્ર.

આવે તો તે સફળ છે એમ શ્રી જિનનો સિદ્ધાંત છે. એ દર્શાવવા માટે જ આચારાંગ સૂત્રમાં જણાવેલ છે કે, 'જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે : જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે' - અર્થાત્ જે એક વસ્તુને તેના સર્વ પર્યાયથી જાણે છે તે નક્કી સર્વને જાણે છે, કારણકે સર્વજ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને સ્વપર પર્યાયભેદથી ભિન્ન કરીને તેનાં સર્વ રૂપે સમજવી એ અશક્ય છે; જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે, તે એકને પણ સ્વપર પર્યાયભેદથી ભિન્ન રૂપે, યથાર્થ જાણે છે - તે પ્રમાણે એક આત્માને જે જાણે તે સર્વને જાણે. સકલ ક્રિયાઓ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કેવલ એક આત્માને જાણવા માટે જ છે. જ્યારે એ પ્રકારથી આત્માને જાણવામાં આવે છે ત્યારે જણાય છે કે આત્મા એ ઈશ્વર છે અને તે સૌ સૌની પાસે છે.

આ રીતે પંચભૂતવાદી ચાર્વાક અને નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધથી જૈન જુદા પડે છે. બૌદ્ધનો નૈરાત્મ્યવાદ (સર્વમનાત્મમ્) બૌદ્ધ દર્શન સંબંધે આ જ ગ્રંથમાં લખેલું છે તે પરથી સમજાશે.

૨. આત્મા નિત્ય છે.

આત્માનું નિશ્ચય સ્વરૂપ અવિનાશી છે એટલે નિત્ય - ત્રણે કાળ રહેવાવાળું છે, સત્ છે. પર્યાયદષ્ટિએ જોતાં જીવ મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ અનેક ગતિ લેતો વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે તેથી તેને અનિત્ય રૂપ માની શકાય તેમ છે. જૈનો સ્વાદ્વાદી જીવને નિત્યાનિત્યરૂપ - સદસદ્રૂપ માને છે, એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય માનતા નથી.

દેહના યોગથી એટલે દેહના જન્મ સાથે તે જન્મે છે અને દેહના વિયોગે એટલે દેહના નાશથી તે નાશ પામે છે એ શંકાનું સમાધાન ઉપર આપણે કરી ગયા છીએ એટલે તે પરથી દેહથી ભિન્ન એવો આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે. આત્મા દેહ તથા દેહના સંયોગીને જુએ છે અને જાણે છે; તેથી તે સંયોગીથી ભિન્ન છે, દ્રષ્ટા છે - જ્ઞાતા છે, અને દેહ અને સંયોગો દશ્ય છે. આથી કોઈપણ સંયોગથી અનુભવસ્વરૂપ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થઈ શકવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે. જીવને કોઈપણ સંયોગ જાણતા નથી, જ્યારે જીવ તે સર્વ સંયોગોને જાણે છે; એ જ જીવનું જુદાપણું અને સંયોગીથી ઉત્પન્ન નહિ થવાપણું સહજસિદ્ધ કરે છે. કોઈપણ સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થયું ન હોય અર્થાત્ જે પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય તેનો લય બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં થાય નહિ અને જો બીજા પદાર્થમાં તેનો લય થતો હોય, તો તેમાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવી જોઈતી હતી, નહિ તો તેમાં તેની લયરૂપ એકતા થાય નહિ, માટે આત્મા અનુત્પન્ન અને અવિનાશી - નિત્ય છે એ પ્રતીતિમાં આવે તેમ છે.

સર્વમાં જન્મથી કોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, પારેવાને વિશે જન્મથી જ નિર્હિંસકપણું હોય છે. માંકડ આદિ જંતુઓને પકડતાં તેને ભવ્ય સંજ્ઞા થાય છે તેથી તે નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કોઈક પ્રાણીમાં જન્મથી પ્રીતિનું, કોઈકમાં સમતાનું, કોઈકમાં નિર્ભયતાનું, કોઈમાં ભય સંજ્ઞાનું એમ વિશેષપણું જોવામાં આવે છે. આ ભેદ એટલે કોધાદિ સંજ્ઞાના ન્યૂનાધિકપણા આદિથી, તેમજ તે-તે પ્રકૃતિઓ જન્મથી સહચારીપણે રહેલી જોવામાં આવે છે તેથી, તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારો જ સંભવે છે.

કદાપિ કોઈ એમ કહે કે ગર્ભમાં વીર્ય અને રેતના ગુણના યોગથી તે-તે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમાં પૂર્વજન્મ કંઈ કારણભૂત નથી.^૧ આ કથન યથાર્થ નથી, કારણકે જે માબાપો કામને વિશે વિશેષ પ્રીતિવાળાં હોય છે તેના પુત્રો પરમ વીતરાગ જેવા બાળપણથી જ જોવામાં આવે છે, અને વળી જે માબાપોમાં ક્રોધનું વિશેષણપણું જોવામાં આવે છે તેની સંતતિમાં સમતાનું વિશેષણપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે શી રીતે થાય ? વળી તે વીર્યરેતના તેવા ગુણો સંભવતા નથી, કેમકે તે વીર્યરેત પોતે ચેતન નથી, પણ તેમાં સંચરે છે એટલે દેહ ધારણ કરે છે, એથી કરીને વીર્યરેતને આશ્રયે ક્રોધાદિ ભાવ ગણી શકાય નહિ. ચેતન વિના કોઈપણ સ્થળે તેવા ભાવો અનુભવમાં આવતા નથી; માત્ર તે ચેતનાશ્રિત છે, એટલે તે વીર્યરેતના ગુણો નથી. આમ હોવાથી તેના ન્યૂનાધિક્યથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિક્યપણું મુખ્યપણે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ચેતનના ઓછા અધિકા પ્રયોગથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિક્યપણું થાય છે. તેથી ક્રોધાદિક ગર્ભના વીર્યરેતનો ગુણ નહિ પણ ચેતનનો તે ગુણને આશ્રય છે; અને તેનું ન્યૂનાધિક્યપણું તે ચેતનના પૂર્વના અભ્યાસથી જ સંભવે છે, કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, ચેતનનો પૂર્વપ્રયોગ તથાપ્રકારે હોય તો તે સંસ્કાર વર્તે. આથી આ દેહાદિ પ્રથમના સંસ્કારોનો અનુભવ થાય છે અને તે સંસ્કારો પૂર્વજન્મ સિદ્ધ કરે છે, અને પૂર્વજન્મની સિદ્ધિથી આત્માની નિત્યતા સહજે સિદ્ધ થાય છે.

જો આત્મા નિત્ય ન હોય તો બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ એવી શરીરની ત્રણ અવસ્થા બદલાય છે, પરંતુ આત્મા તો તેનો તે જ રહે છે તેમ ન બને. આત્મા એનો એ જ રહે છે તેનું એ પ્રમાણ છે કે બાલવયમાં થયેલો અનુભવ, યુવાવયમાં સ્મૃતિમાં રહેલો જોવામાં આવે છે, અને યુવાવસ્થામાં થયેલો અનુભવ વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મૃતિમાં રહેલો અનુભવાય છે. જો આત્મા એક નિત્ય વસ્તુ ન હોય તો તેમ ન બને. એટલે જેમ બૌદ્ધો માને છે તેમ આત્મા ક્ષણેક્ષણે બદલાતો હોય તો એક અવસ્થામાં થયેલો અનુભવ બીજી અવસ્થામાં સ્મરણમાં ન રહેવો જોઈએ. આ કારણથી આત્મા 'ક્ષણિક' નહિ, પણ 'નિત્ય' છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

એક વચન બોલવા પહેલાં તેનો વિચાર કરવો પડે છે. જે ક્ષણે વિચાર કરવો પડે છે તે જ ક્ષણે તે વિચાર બોલાતો નથી; અર્થાત્ પહેલું વિચારવું અને પછી બોલવું થાય છે. જો બોલનાર, વિચાર કરતી વેળા એનો એ જ ન હોય, તો તેણે જે વિચાર કર્યો હોય છે તે રૂપ અનુભવ બોલતી વખતે તે વિચાર દર્શાવી કેમ શકે ?

આ ઉપરાંત એક એવો સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ વસ્તુનો કોઈપણ કાલે (નિશ્ચયથી) સર્વથા નાશ થાય નહિ, કે કોઈપણ વસ્તુની કોઈપણ કાલે ઉત્પત્તિ થાય નહિ, માત્ર અવસ્થાંતર થાય.^૨ જેમકે માટીનો ઘડો ફૂટતાં તેના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કટકા કરી રજ કરવામાં આવે તો પણ માટીના પરમાણુ જે મૂલ સમૂહમાં હતા તે છૂટા છૂટા થયા

૧. અહીં Law of Heredity (વંશપરંપરા ગુણદોષ ઉત્તરોત્તર ઊતરે છે) એવો પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો એક સિદ્ધાંત સૂચવવામાં આવેલ છે.

૨. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવિદ્યાનો એવો જ એક સિદ્ધાંત છે કે 'Nothing is produced and nothing is destroyed' - 'કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને કોઈપણ નાશ પામતું નથી.'

પછી પણ તેના તે જ રહે છે.

પૂર્વજન્મ - ઉપર કહ્યું તેમ પૂર્વજન્મ આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. નિત્ય એટલે પૂર્વકાળમાં, વર્તમાનકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં હોવાપણું. તો હવે પૂર્વજન્મ સંબંધે જૈન દર્શન શું કહે છે તે કહીએ : પૂર્વજન્મના સ્મરણને 'જાતિસ્મરણ' (જાતિ=જન્મ. તેની સ્મૃતિ) એ નામ આપેલ છે અને જૈન દર્શનમાં કહ્યું કે જાતિસ્મરણ બ્રહ્મચર્ય, તપ, સદ્ગુણાધ્યયન, વિદ્યામંત્રાદિ, સત્તીર્થસેવન, માતાપિતાની સમ્યક્ સેવા, આતુરને ઔષધદાન, દેવપ્રાસાદાદિનો ઉદ્ધાર - એટલાથી થાય છે.

જેમ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન જવાય છે તેમ પરલોકથી આ લોકમાં આવવું થાય છે. અહીં એમ શંકા કરવામાં આવે કે એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાને જતાં સ્મૃતિ રહે છે તેમ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહેતી નથી; તો કહેવાનું કે ઉન્માદ એટલે મોહ તથા ગ્રહ એને ભૂતાદિ સંનિવેશને લીધે જેમ સમગ્ર અનુભવની સ્મૃતિ વિશેષરૂપે રહેતી નથી, તેમજ સર્વને એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાને જતાં રહેતી નથી. તે જ રીતે પુનર્જન્મ સંબંધે થાય છે. બાકી સામાન્ય રૂપે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહે છે. વારંવાર એટલે જન્મોજન્મ તેનો તે અભ્યાસ થવાથી પ્રાણીમાત્ર જન્મતાં વાર જ સ્તનપાનાદિ પ્રતિ આકાંક્ષા રાખે છે ને તેમાં આપોઆપ પ્રવૃત્ત જ થઈ જાય છે - એ પૂર્વજન્મના અનુભવની સ્મૃતિનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ હેતુ અસિદ્ધ પણ નથી, કારણકે દૂધ પાવાથી બાળક રોતું બંધ થાય છે. આકાંક્ષા જે પદાર્થનો પહેલાં અનુભવ કર્યો હોય તેની જ થાય છે.

વળી કોઈ કહે કે સ્વપ્ન થયા પછી જાગ્રત અવસ્થામાં એમ સ્મરણ રહે છે કે અમુક સ્વપ્ન થયું હતું તેમ આ જન્મના અનુભવનું કારણ પૂર્વજન્મના અનુભવ છે એવું અનુસંધાન થતું નથી. તો તેનું સમાધાન એ છે કે જાગ્રતના અભ્યાસને લીધે સ્વપ્નમાં જે વૃત્તિ - જ્ઞાન થાય છે તે અમુક અનુભવની આ સ્મૃતિ છે એવી વિશિષ્ટ સ્મૃતિરૂપે સર્વદા જ્ઞાન રહેતું નથી. તેમ જાગ્રતમાં પણ સ્વાપ્નાનુભવનું વિશિષ્ટ સ્મૃતિરૂપે સર્વદા જ્ઞાન થતું નથી, તો પુનર્જન્મના સંબંધમાં તેવું ક્યાંથી થાય ?

વળી અનેક મહાત્માઓને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયેલ છે અને અઘાપિ પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ થાય છે એવું સમાચારપત્રોથી આપણે જાણીએ છીએ. અથવા અનેક મનુષ્ય મરણ પામી ભૂતાદિક દેવયોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતાને પૂર્વમનુષ્યભવમાંથી તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલ બતાવે છે. આ સંબંધે પણ અનેક લેખ સમાચારપત્રોમાં આવ્યા છે.

આ સર્વનું સમાધાન એ રીતે છે કે જીવ તેમજ અન્ય સર્વ દ્રવ્યોમાં અસ્તિત્વ નામનો એક સામાન્ય ગુણ છે. તે ગુણનું એ કાર્ય છે કે જે દ્રવ્ય છે તે હમેશાં છે છે ને છે અને હંમેશા રહેશે; અર્થાત્ સત્ (Existence)નો કદીપણ વિનાશ (nonexistence) થતો નથી. અને અસત્ (nonexistence) નો કદીપણ ઉત્પાદ (Existence) થતો નથી.

સંસારમાં જે પદાર્થોના ઉત્પાદ અને વિનાશ થતા જોવામાં આવે છે તે માત્ર અવસ્થાંતર છે અને તે જ દષ્ટિએ આત્મા પણ જુદાજુદા દેહધારી જુદાજુદા જીવ કરે

છે તેથી તેને 'અનિત્ય' પણ તે દષ્ટિએ કહેવામાં વિરોધ નથી. ઘટનો વિનાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિનો અર્થ એ છે કે માટી દ્રવ્ય એક આકારથી બીજા આકારમાં ગયું. પહેલાં માટી દ્રવ્ય પિંડાકારમાં હતું તે ઘટાકાર થયું ત્યારે ઘટોત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે, અને ઘટાકારને છોડી કપાલાકાર (ટીંકરાં આકાર)માં આવ્યું તેને ઘટનો વિનાશ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં કોઈ પદાર્થ નષ્ટ થતો નથી તેમ કોઈ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી.

૩. આત્મા કર્મનો કર્તા છે

વ્યવહારનયથી આત્મા પુદ્ગલકર્મ આદિનો - જ્ઞાનાવરણ આદિ દ્રવ્યકર્મોનો તથા 'આદિ' એટલે ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારકરૂપ ત્રણ શરીર અને આહાર આદિ છ પદાર્થોને યોગ્ય જે પુદ્ગલ પિંડરૂપ છે તેનો કર્તા છે અને તે જ રીતે બાહ્ય વિષય ઘટ પટ આદિનો કર્તા જીવ છે. નિશ્ચયનયથી આ આત્મા ચેતન-કર્મનો કર્તા છે એટલેકે રાગદ્વેષરૂપ ભાવકર્મનો કર્તા છે. અને શુદ્ધ નયથી અનંતજ્ઞાન, સુખ આદિ શુદ્ધભાવોનો છઠ્ઠાસ્ય અવસ્થામાં એકદેશ કર્તા આત્મા છે જ્યારે મુક્તદશામાં અનંતજ્ઞાનાદિ શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે.

જીવ કર્મનો કર્તા નથી, પણ કર્મ પોતે જ કર્મનો કર્તા છે, અથવા તે કર્મ અનાયાસે થયાં કરે છે, કારણકે જો એમ ન સ્વીકારીએ તો જીવનો કર્મ એ ધર્મ - સ્વભાવ જ થઈ જાય અને તેમ થયે જીવ કદીપણ કર્મથી નિવૃત્ત ન જ થાય કારણ કે ધર્મમાં હમેશાં ધર્મ નિત્યપણે હોય છે. આ શંકાનું નિવારણ એ છે કે ચેતનની પ્રેરણાથી જ કર્મનું ગ્રહણ થાય છે. જો તેવી પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે ? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવા રૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહિ. અને જો એમ હોય તો ઘટ, પટાદિ પણ ક્રોધાદિ ભાવમાં પરિણમવા જોઈએ અને કર્મના ગ્રહણકર્તા હોવા જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ તો કોઈને ક્યારે પણ થતો નથી; જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણ કહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ચેતનમાં છે, પણ કાંઈ જડ પદાર્થમાં - કર્મમાં તે સ્વભાવ નથી. અને જો સ્વભાવ ન હોય તો તેનું પરિણામ પણ થાય નહિ. તેથી જડકર્મમાં પ્રેરણારૂપ ધર્મ નહિ હોવાથી તે-તે રીતે ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ છે અને કર્મનું કરવાપણું જીવને છે, કેમકે તેને વિષે પ્રેરણા શક્તિ છે તેથી કર્મનો કર્તા કર્મ કહેવાય નહિ. વળી કર્મો અનાયાસથી થાય છે કે નહિ તે વિચારીએ. અનાયાસ એટલે શું ? (૧) આત્માએ નહિ ચિંતવેલું અથવા (૨) આત્માનું કંઈપણ કર્તૃત્વ હોવા છતાં પ્રવર્તેલું નહિ ? [આત્માનું કંઈપણ કર્તૃત્વ ન હોવા છતાં પ્રવર્તેલું ?] (૩) અથવા ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી થયેલું ? અથવા (૪) પ્રકૃતિ પરાણે વળગે તેથી થયેલું ?

(૧) પ્રથમ વિકલ્પ આત્માએ નહિ ચિંતવેલું એવો છે. જો તેમ થતું હોય તો તો કર્મનું ગ્રહણપણું રહેતું જ નથી અને જ્યાં ગ્રહણપણું રહે નહિ ત્યાં કર્મનું હોવાપણું સંભવતું નથી, અને જીવ તો પ્રત્યક્ષ ચિંતવન કરે છે અને ગ્રહણગ્રહણ કરે છે - એમ અનુભવ થાય છે.

(૨) જેમાં તે કોઈપણ રીતે પ્રવર્તતો જ નથી તેવા ક્રોધાદિભાવ તેને સંપ્રાપ્ત થતા જ નથી, તેથી એમ જણાય છે કે નહિ ચિંતવેલાં અથવા આત્માથી નહિ પ્રવર્તેલાં એવાં કર્મોનું ગ્રહણ તેને થવા યોગ્ય નથી.

(૩) ત્રીજો પ્રકાર ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ થાય છે એ પણ ઘટતો નથી. પ્રથમ તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નિર્ધારવું ઘટે છે. ઈશ્વર જગત્પત્તો કર્તા નથી તેમ કર્મનો પ્રેરક નથી તેમજ કર્મફલદાતા નથી. જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તો જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પદાર્થ રહ્યો નહિ, કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠર્યાં અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠર્યાં. તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ. માટે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહિ, પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવા યોગ્ય છે.

ઈશ્વરે પોતાના અંશ રૂપ જીવને ઉત્પન્ન કર્યાં છે તેથી જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે અને જીવ તથા ઈશ્વરનો અંશાંશીભાવ રૂપે સંબંધ છે એ માનવું યોગ્ય નથી. જો જીવ ઈશ્વરનો અંશ માનીએ તો ઈશ્વરના જેવો જીવ હોવો જોઈએ કારણકે અંશાંશીમાં ભેદ હોતો નથી, તેથી ઈશ્વરની પેઠે જીવ પણ નિર્મલ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યારે આવા નિયતિસ્વરૂપી જીવને કર્મ લગાડીને મલસહિત કરવાનું કારણ શું હતું ? ઈશ્વર પોતાના અંશને તેવો બનાવે તે માનવું ઈશ્વરને દૂષણરૂપ છે. તેમ ઈશ્વરને કર્મકલંક સહિત માનવો યોગ્ય નથી. માટે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી આત્મા કર્મ બાંધે છે અને પૂર્વે બાંધ્યા છે એ માનવું અયોગ્ય છે. જે થાય છે તે કર્મથી થાય છે, અને આજ્ઞા તે કર્મને બાંધે છે. આત્માના શુભાશુભ પરિણામથી જીવને કર્મ લાગે છે. શુભથી શુભ કર્મ ને અશુભથી અશુભ કર્મ લાગે છે. બાકી કર્મને કોઈ જ્ઞાન નથી જે આ જીવે પાપ કર્યું માટે હું એને પાપરૂપી કર્મ થઈ લાગું.

(૪) ચોથો વિકલ્પ પ્રકૃત્યાદિ પરાગ્રે વળગવાથી કર્મ થાય છે તે પણ યથાર્થ નથી; કારણકે પ્રકૃત્યાદિ જડ છે, તેને આત્મા ગ્રહણ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવા યોગ્ય થાય ? અથવા દ્રવ્ય કર્મનું બીજું નામ પ્રકૃતિ છે; એટલે કર્મનું કર્તાપણું કર્મને જ કહેવા બરાબર થયું. અને તેનો નિષેધ ઉપર કચી બતાવેલ છે. પ્રકૃતિ નહિ તો અંતઃકરણાદિ કર્મ ગ્રહણ કરે તેથી આત્મામાં કર્તાપણું વળગે છે એમ કહીએ તો તે પણ એકાંતે સિદ્ધ નથી. અંતઃકરણાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણા વિના અંતઃકરણાદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી ? ચેતન જે કર્મવળગણાનું મનન કરવા રૂપે અવલંબન લે છે તે અંતઃકરણ છે. જો ચેતન મનન કરે નહિ તો કંઈ તે કર્મવળગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી, તે તો માત્ર જડ છે. ચેતનની પ્રેરણાથી ચેતન તેને અવલંબીને કંઈ ગ્રહણ કરે છે અને તેથી તેના વિષે કર્તાપણું આરોપાય છે, બાકી મુખ્યપાત્રે ચેતન તે કર્મનો કર્તા છે.

જો કોઈપણ પ્રકારે આત્માને કર્મનું કર્તૃત્વ ન હોય તો કોઈપણ પ્રકારે તેને ભોક્તૃત્વ પણ ન ઠરે અને જ્યારે એમ જ હોય, તો પછી તેનાં કોઈપણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ પણ ન થાય. જ્યારે કોઈપણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ આત્માને ન જ થતો હોય, તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે તે શા માટે ઉપદેશે છે ? ‘જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નહિ ત્યાં સુધી દુઃખની આત્મિક નિવૃત્તિ થતી નહિ’ – એમ વેદાંતાદિ કહે છે તે જો દુઃખ ન જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શા માટે કહેવો જોઈએ ? અને કર્તૃત્વ ન હોય તો દુઃખનું ભોક્તાપણું ક્યાંથી

હોય ? એમ વિચાર કરવાથી આત્માને જ કર્મનું કર્તાપણું ઠરે છે.

હવે અત્રે એક પ્રશ્ન થવા યોગ્ય છે. 'જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે, અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ધર્મીથી વિચ્છેદ પામવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ તેનાથી કેવળ ભિન્ન પડી શકવા યોગ્ય નથી; જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા અથવા પ્રકાશ તેમ.' આના જવાબમાં કર્મનું કર્તૃત્વ હોય તો તે કર્મ ટળે જ નહિ એથી કોઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી પણ શકાય; કેમકે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુથી ગ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવલ એકત્વ કેમ થાય ? તેથી જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ, તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવા યોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મ તે અનાદિ ભ્રમ છે અર્થાત્ તે કર્મનું કર્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે. અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્તાપણું ન હોય તો તો ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ કશું પણ સમજવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

પરમાર્થથી આત્મા અસંગ છે, પણ તે જ્યારે આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે. તે સિવાય આત્મા કેવલ - એકાંતે અસંગ નથી; અસંગ હોત તો ક્યારે પણ કર્મનું કરવા પાણું ન હોત અને તેમ થયે આત્માનું સ્વરૂપ મૂળથી જ પ્રાપ્ત થયું હોત. પણ તે તો થયું નથી અને તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ હજુ લક્ષ્ય છે. આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્તા છે.

પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિયપણું છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે, છતાં આત્માને શુદ્ધાવસ્થામાં ઉપર પ્રમાણે કર્તા કહેવાથી સક્રિય થયો તેનું કેમ ? આના ઉત્તરમાં એ કે શુદ્ધાત્મા પરયોગનો - પરભાવનો - વિભાવનો ત્યાં કર્તા નથી, માટે અક્રિય કહેવા યોગ્ય છે, પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો કર્તા છે - જો એમ કર્તા ન માનીએ તો પછી તેનું કંઈપણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને મન, વચન, કાયાના વ્યાપારરૂપ યોગક્રિયા નહિ હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે. ચૈતન્યાત્મપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું પરિણમવું તે એકાત્મ-પણે જ છે. અને તેથી પરમાર્થનયથી સ્વભાવે તો કર્તા કહેવાય. નિજ સ્વભાવમાં પરિણમવા રૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્તાપણું શુદ્ધાત્માને છે, કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મી હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે; તેથી સક્રિય કહેતાં પણ દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે તે વિચારના પરમાર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી.

આ રીતે સાંખ્ય કે જે આત્માનું અકર્તાપણું અને ઉપચારમાત્રથી - લક્ષણાવૃત્તિથી ભોક્તાપણું માને છે તેનો નિરાસ થયો.

સાંખ્ય એવું માને છે કે કોઈ આત્મા બંધાતો નથી, તેમ મુકાતો પણ નથી અને સંસારમાં ભ્રમણ પણ કરતો નથી. જે વિવિધ પ્રકારના આશ્રયવાળી પ્રકૃતિ છે તે જ

સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે, બંધાય છે ને મુકાય છે.

જૈનમાં એ મંતવ્ય છે કે આત્મા બંધાય છે, મુકાય છે. જો પ્રકૃતિને બંધમોક્ષ સાંખ્ય પ્રમાણે માનીએ તો તેથી સંસારાવસ્થા તથા મોક્ષાવસ્થામાં આત્માના અભિન્ન - એક સ્વભાવને લીધે યોગી પુરુષો માટે જે યોગશાસ્ત્રમાં યમનિયમાદિ અનુષ્ઠાન સાંખ્યના જ શાસ્ત્રમાં મુક્તિફલ આપનારું કહ્યું છે તે વ્યર્થ જવાનું. [હેમચંદ્રે આ જ વસ્તુ તેમના યોગશાસ્ત્રમાં કહી છે. સરખાવો -

અયમાત્મેવ સંસારઃ કષાયેન્દ્રિયનિર્જિતઃ ।

તમેવ તદ્વિજેતારં મોક્ષમાહુર્મનીષિણઃ ॥]

બૌદ્ધમાં એમ કહેલ છે કે :

ચિત્તમેવં હિ સંસારો રાગાદિક્લેશવાસિતમ્

તદેવ તૈર્વિનિર્મુક્તં ભવાંત ઇતિ કથ્યતે ।

- રાગાદિ ક્લેશોથી સંસ્કાર પામેલું 'ચિત્ત જ' સંસાર છે. જ્યારે ચિત્ત તે રાગાદિ ક્લેશોથી મુક્ત થયું ત્યારે ભવ - સંસારનો અંત - મોક્ષ થયો એમ જાણવું.

જ્યારે જૈનો એમ સ્વીકારે છે કે આત્મા બંધન પામનાર છે અને તે બંધન વસ્તુ એટલે પરમાર્થથી વિદ્યમાન એવું 'કર્મ' છે. બૌદ્ધ પ્રમાણે ચિત્તથી કર્મ જુદું નથી એમ માનીએ તો કર્મનું વસ્તુપણું રહેતું નથી - તે અવસ્તુ ગણાય. કારણકે જે વસ્તુ જેનાથી જુદી નથી તે વસ્તુ તે રૂપ જ કહેવાય છે અને તેથી લોકમાં જે નથી તે વસ્તુ જરૂરી નથી એટલે આત્મા, તેનાથી - તે પોતે અવસ્તુ - કર્મથી બંધાય છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. જેમ પુરુષ અને બેડી તે જુદાજુદા સ્વભાવનાં છે તેમાં પુરુષ અધ્યમાન અને બેડી બંધન છે તે છતાં લોકમાં 'પુરુષ બેડીમાં પડ્યો' એવા વ્યવહારથી બોલાય છે - તેમ અહીં આત્માએ કર્મ બાંધ્યાં એમ કહેવાય - કર્મરૂપ આત્માએ કરી આત્મા બંધાયો એમ કહેવાતું નથી, તો બૌદ્ધમત પ્રમાણે કર્મ અને ચિત્ત એ બે જુદાં નથી એમ માનીએ તો સંસાર અને મોક્ષનો ભેદ પણ નહિ થાય, કારણકે માત્ર ચિત્તનું બંને ઠેકાણે વિશેષપણું નથી અર્થાત્ સરખાવણું છે, તેથી ચિત્ત ને કર્મ બે જુદી જ વસ્તુ છે.

૪. આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે.

કોઈ એમ કહે કે જીવને કર્મનો કર્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહિ ઠરે, કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય ? - ફળદાતા થાય ?

જો ફળદાતા ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય. પણ પરને ફળ દેવા રૂપ ઈશ્વર માનીએ તો તેનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી અને આવો ઈશ્વર જ્યારે સિદ્ધ ઠરતો નથી ત્યારે જગત્નો નિયમ પણ કોઈ સંભવે નહિ; અને જો તેવો નિયમ ન હોય તો પછી શુભ અથવા અશુભ કર્મનાં ભોગવવાનાં સ્થાનક પણ રહેતાં નથી. આ કારણે આત્માને કર્મનું ભોક્તૃત્વ રહેતું નથી.

આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જણાવી ગયા પ્રમાણે કર્મ બે પ્રકારનાં છે (૧) ભાવકર્મ (૨) દ્રવ્યકર્મ. આત્માને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રાંતિ તે ભાવકર્મ છે અને તેથી આ ભાવકર્મ ચેતનરૂપ છે. આ ચેતના ભાવકર્મને અનુસરી જીવનું વીર્ય સ્ફુગાયમાન

થાય છે અને સ્ફુરાયમાન થતાં દ્રવ્યકર્મ કે જે જડ છે - જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મો અને તેની પ્રકૃતિઓ - તેની વર્ગીકૃતિ ગ્રહણ કરે છે. ઝેર કે અમૃત પોતાના સ્વભાવને જાણતાં નથી; પરંતુ જે તેનો ઉપયોગ કરે છે તેને તથાપ્રકારે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મ પોતાના ફલને જાણતાં નથી છતાં તે કરનારને તે-તે પ્રકારનું ફલ આપનાર થાય છે. રાજા અને રંક એવા ઉચ્ચનીચના જે ભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કોઈપણ કારણ હોવું જોઈએ અને વિચારતાં શુભ અને અશુભ કર્મ સિવાય એવું બીજું કોઈ કારણ જોવામાં આવતું નથી કે જે આવા ભેદ નિપજાવનાર હોય. ઈશ્વર ફલ આપનાર હોવો જોઈએ એવી પણ કશી જરૂર નથી, જો કર્મનાં ફળને ઈશ્વર આપે છે એમ ગણીએ, તો ત્યાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ફળ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્તતાં ઈશ્વરને દેહાદિ અનેક પ્રકારનો સંગ થવો સંભવે છે, અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો ભંગ થાય છે. મુક્ત જીવ જેમ નિષ્ક્રિય એટલે પરભાવાદિનો કર્તા નથી, જો પરભાવાદિનો કર્તા થાય તો તો સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ ઈશ્વર પણ પરને ફળ દેવા આદિ રૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો તેને પણ પરભાવાદિના કર્તાપિજ્ઞાનો પ્રસંગ આવે છે અને મુક્ત જીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે; તેથી તો તેનું ઈશ્વરપણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. વળી જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. બંનેને જો ચૈતન્ય સ્વભાવ માનીએ, તો બંને સમાન ધર્મના કર્તા થયા; તેમાં ઈશ્વર જગત્તાદિ રચે, અથવા કર્મનું ફળ આપવા રૂપ કાર્ય કરે અને મુક્ત ગણાય; અને જીવ એક માત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પામવા માટે ઈશ્વરાશ્રય ગ્રહણ કરે, તેમજ બંધમાં ગણાય, એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય ? વળી જીવ કરતાં ઈશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તો પણ વિરોધ આવે છે. ઈશ્વર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્ત જીવમાં અને તેમાં ભેદ ન પડવો જોઈએ અને ઈશ્વરથી કર્મનાં ફળ આપવાદિ કાર્ય ન થવાં જોઈએ; અથવા મુક્ત જીવથી પણ તે કાર્ય ન થવું જોઈએ; અને ઈશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ ક્યાંથી થાય ? અથવા દેહધારી સર્વજ્ઞની પેઠે તેને 'દેહધારી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર' માનીએ તો પણ સર્વ કર્મફળદાતૃત્વરૂપ 'વિશેષ સ્વભાવ' ઈશ્વરમાં કયા ગુણને લીધે માનવા યોગ્ય થાય ? અને દેહ તો નાશ પામવા યોગ્ય છે તેથી ઈશ્વરનો પણ દેહ નાશ પામે અને તે મુક્ત થયે કર્મફળદાતૃત્વ ન રહે, એ આદિ અનેક પ્રકારથી ઈશ્વરને કર્મફળદાતૃત્વ આરોપતાં દોષ આવે છે, અને ઈશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ઈશ્વરપણું ઉત્થાપવા સમાન થાય છે. ઝેર અને અમૃતની પેઠે શુભ અને અશુભ કર્મ પોતપોતાના ધર્મો પ્રમાણે ફળ આપે છે ત્યાં ઈશ્વરની જરૂર ક્યાં રહી ? શુભ અને અશુભ કર્મો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પરિણામી રહી નિઃસત્ત્વ થઈ નિવૃત્ત થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયથી ઉત્કૃષ્ટ શુભ ગતિ, અત્યંત અશુભ અધ્યવસાય તે અત્યંત અશુભ ગતિ અને શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મિશ્ર ગતિ છે; કારણકે પરિણામેન કર્મબંધ: જેવા મનના પરિણામ તેવા કર્મનો બંધ; અને વસ્તુતઃ જીવના જે જે પ્રકારના પરિણામવિશેષ તે તે પ્રકારની ગતિ છે; અને આ જે ગતિઓ

– નરકાદિ તે કર્મ ભોગવવાનાં સ્થાનકો છે.

હવે કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘ઈશ્વર જો કર્મફળદાતા ન હોય અથવા જગત્કર્તા ન ગણીએ, તો કર્મ ભોગવવાનાં વિશેષ સ્થાનકો એટલે નરકાદિ ગતિ આદિ સ્થાન ક્યાંથી હોય, કારણકે તેમાં તો ઈશ્વરના કર્તૃત્વની જરૂર છે.’ તો આ શંકા પણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે મુખ્યપણે તો ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ દેવલોક છે અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ નરક છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મનુષ્ય તિર્યચાદિ છે અને સ્થાનવિશેષ એટલે ઊર્ધ્વલોકે દેવગતિ એ આદિ ભેદ છે. જીવસમૂહનાં – કર્મદ્રવ્યનાં પણ – તે પરિણામવિશેષ છે, એટલે તે તે ગતિઓ જીવના કર્મવિશેષ પરિણામાદિ સંભવે છે. અર્થિત્ય એવું જીવવીર્ય, અર્થિત્ય એવું પુદ્ગલ-સામર્થ્ય – કર્મસામર્થ્ય – એના સંયોગવિશેષથી લોક પરિણામે છે.^૧

૫. આત્માનો મોક્ષ છે.

ઉપર કહી ગયા કે આત્મા કર્તાભોક્તા છે. હવે તેમ છતાં કોઈ કહે કે તેનો મોક્ષ થવા યોગ્ય નથી કેમકે અનંતકાળ થયો તો પણ કર્મ કરવા રૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્તમાન જ છે. શુભ કર્મ કરે તો દેવાદિ ગતિમાં તેનું શુભ ફળ ભોગવે, અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે, પણ કર્મરહિત કોઈ સ્થળે આત્મા હોય નહિ.

આ શંકાના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જેમ શુભાશુભ કર્મ કરવાથી તેનાં ફળ ભોગવાય છે તેમ નહિ કરવાથી અથવા તો તે કર્મની નિવૃત્તિ કરવાથી તે નિવૃત્તિ પણ થવા યોગ્ય છે. માટે તે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે એટલે શુભાશુભ કર્મ જેમ અફળ જતાં નથી તેમ તેની નિવૃત્તિ પણ અફળ જવા યોગ્ય નથી. તે નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ.

કર્મસંયોગથી અનંતકાળ વીત્યો તે તે શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લઈને, પણ તેના પર ઉદાસીન થવાથી તે કર્મફળ છેદાય અને તેથી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ – મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય.

જીવને દેહાદિસંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયાં કરે છે, પણ તે પાછો પ્રવળ્ય ન થાય તે રીતે તેનો વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે અને શાશ્વતપદે અનંત આત્માનંદ ભોગવાય.

૬. મોક્ષનો ઉપાય છે.

મોક્ષપદ સ્વીકારવા છતાં કોઈ એમ કહે કે ‘તે પ્રાપ્ત કરવાના સંપૂર્ણ ઉપાય લાગતા નથી, કારણ કે અનંત કાળનાં કર્મો તે મનુષ્યના અલ્પાયુષી દેહમાં કેમ છેદી શકાય ? વળી તેના ઉપાયો જુદાંજુદાં દર્શનો અને મતો અનેક અનેક પ્રકારે કહે છે તો તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય થઈ શકવો સંભવિત નથી. આ કારણથી ઉપર્યુક્ત પાંચ પદોની સિદ્ધિ કરવામાં આવી તે પણ જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય ન હોય તો નિરર્થક છે.’

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે. કર્મભાવ તે અજ્ઞાન છે. મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાન અંધકારના

૧. સરખાવો ગીતાનું વાક્ય ‘લોકોડયં કર્મબંધનઃ’ તેમજ બૌદ્ધ પણ જણાવે છે કે ‘કર્મજં લોકવૈચિત્ર્યં’

જેવું છે. જેમ પ્રકાશ થતાં અંધકાર નાશ પામી જાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ થતાં અર્થાત્ આત્મા અને કર્મનું સમ્યક્ જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાન નાશ પામે છે. જે જે કારણોથી કર્મ બંધાય છે, તે તે કારણોનો સંવંધ છેદ કરવામાં આવે તો કર્મ સર્વથા છેદાઈ મોક્ષ પ્રકટે છે. કર્મ બાંધવા રૂપી માર્ગ તે કર્મબંધનો માર્ગ છે, અને કર્મ છેદવારૂપી માર્ગ તે મોક્ષનો માર્ગ છે. રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન (મોહ) એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથીઓ છે, અર્થાત્ એનાથી કર્મ બંધાય છે; એની સર્વથા નિવૃત્તિ તે મોક્ષમાર્ગ છે. આત્મા અવિનાશી અને સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય હોઈ સર્વ વિભાવ (પરભાવ - આત્માના સ્વભાવથી અન્ય ભાવ) અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત છે - આ જે કેવળ શુદ્ધાત્મનું પદ - તે પામવું એ મોક્ષમાર્ગ છે. કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે અને તેનો મુખ્ય આઠ પ્રકાર નામે જ્ઞાનાવરણીયાદિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ આઠ કર્મોમાં મુખ્ય મોહનીય કર્મ કહ્યું છે. મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે ભેદ છે : દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. 'દર્શન મોહનીય' એટલે પરમાર્થને વિશે અપરમાર્થબુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિશે પરમાર્થબુદ્ધિ; અને ચારિત્રમોહનીય એટલે તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને સ્વભાવમાં સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વ સંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય તે. દર્શનમોહનીય આત્માનું ખરું ભાન થવા દેતું નથી, અને ચારિત્રમોહનીય વીતરાગપણું પામવા દેતું નથી. જો દર્શનમોહનીય જાય તો સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્મસ્વરૂપ સમજાય; અને ચારિત્રમોહનીય જાય તો - (દર્શનમોહનીય જતાં ચારિત્રમોહનીય અવશ્યમેવ થાય છે) - વીતરાગતા આવે છે. દર્શનમોહનીય એટલે મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વનો પ્રતિપક્ષ તે આત્માનો સત્યબોધ. ચારિત્રમોહનીય એટલે રાગાદિ પગિષ્ઠામ. આ રાગાદિક પગિષ્ઠામનો પ્રતિપક્ષ તે વીતરાગભાવ. જેમ અંધકારનો પ્રતિપક્ષ જે પ્રકાશ તે ઉત્પન્ન થતાં અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના પ્રતિપક્ષો સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતા ઉત્પન્ન થયે એટલે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય જતાં મોક્ષસ્વભાવ પ્રકટે છે. ક્રોધ ક્ષમાથી હાણાય છે, સરલતાથી માયા રોકાય છે; એમ રાગદ્વેષના જે જે ઉત્તમ પ્રતિપક્ષીઓ તે તે ઉત્પન્ન કરતાં રાગદ્વેષ જઈ વીતરાગતા ઉત્પન્ન થાય છે અને સંપૂર્ણ વીતરાગતા તે સંપૂર્ણ મોક્ષ છે. ક્રોધાદિનો વિરોધ કરનાર ક્ષમાદિ છે એવો આપણને સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ અત્ર જ છે એટલે મોક્ષના ઉપાયનો સંદેહ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

આ મારો મત છે માટે મારે તેને વળગી જ રહેવું - મતાગ્રહ રાખવો, આ મારું દર્શન છે માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ કે એવા વિકલ્પને છોડીને આ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. તે સાધનાર અલ્પજન્મ પામે છે. સમ્યગ્દર્શન થાય પછી તે જો ચાલ્યું ન જાય - વમાય નહિ તો તેને ઘણામાં ઘણો પંદર ભવ થાય એમ જિને કહ્યું છે અને જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે પાત્ર મોક્ષ થાય.

ઉપર્યુક્ત છયે પદની સર્વાંગતામાં જિનકથિત મોક્ષમાર્ગ છે. એમાંનું કોઈપણ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતાં મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. તે માર્ગ ગમે તે જાતિ કે વેશથી પમાય છે. એમાં કંઈ ભેદ નથી. જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે. તેમાં બીજા કશા પ્રકારનો ઊંચનીચત્વાદિ ભેદ નથી.

પરૂપદ્રવ્ય

દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ. જે પોતાના સદ્ભાવ પર્યાયને - ગુણને દ્રવે છે, તે તે ભાવે પરિણમે છે તે દ્રવ્ય. જુદાંજુદાં દર્શનોએ દ્રવ્યના ભાગ જુદીજુદી રીતે પાડેલ છે, જ્યારે જૈનદર્શને તેના ૬ વિભાગ પાડેલ છે. તે કહીએ તે પહેલાં જૈન દર્શનમાં દ્રવ્યનાં લક્ષણ શું છે તે જોઈએ :

તેનાં લક્ષણો ત્રણ રીતે કથનમાત્ર ભેદે કહ્યાં છે : (૧) સત્ પદાર્થ (૨) ગુણ અને પર્યાય જેને છે તે પદાર્થ (૩) ગુણ સમૂહાત્મક - તે દ્રવ્ય. વસ્તુતઃ આ ત્રણે લક્ષણો એક જ અર્થને સૂચવે છે તે આ રીતે :

સત્તની વ્યાખ્યા એ છે કે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ જેને છે તે સત્. પદાર્થની ઉત્પત્તિ, નાશ અને નિત્યત્વ હોવાના કારણે તે કથંચિત્ નિત્ય અનિત્ય છે. જેવી રીતે એક માટીનો ઘડો તૂટી જતાં જે ઠીકરાં રહે છે તેની ઉત્પત્તિ તે વખતે છે, અને તેની સાથે જ તે ઘડાનો નાશ છે, આ ઉત્પત્તિ અને નાશની બંને અવસ્થામાં તેનું ઉપાદાન કારણ જે માટી તે ધ્રૌવ્ય - નિત્યરૂપે રહે છે, તેવી જ રીતે સત્તરૂપ વસ્તુ એટલે દ્રવ્યની ઉત્તરાવસ્થાની ઉત્પત્તિ તથા પૂર્વાવસ્થાનો નાશ થાય છે, તેની જ સાથે તે વસ્તુ સત્તરૂપ હોવાથી સદૈવ નિત્ય રહ્યાં કરે છે.

આમ એક અવસ્થાને છોડી બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ અમુક મૂલ - વસ્તુગત અવસ્થા સદાકાલ નિત્ય રહે છે. હવે આ દ્રવ્યની બે અવસ્થા કરીએ : ૧. સહભાવી અને ૨. કમભાવી. સહભાવી અવસ્થાને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે, કમભાવીને 'પર્યાય' (= ફેરફાર) કહેવામાં આવે છે. આથી ગુણપર્યાયવાનુપાત્તું એ પણ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. જેવી રીતે ઘડો અને ઠીકરાં એ બંને માટીના પર્યાય છે અને વસ્તુતઃ માટી જ છે - માટી સિવાયના જુદા પદાર્થ નથી, તેવી રીતે દ્રવ્યના પર્યાયો પણ તે દ્રવ્યના ગુણોના વિકાર જ છે - દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થ નથી, આ જ કારણને લઈને દ્રવ્યને ગુણોના સમુદાયવાળું પણ કહેલ છે.

સત્ પદાર્થને જ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, અને પદાર્થ સર્વથા નિત્ય નથી તેમજ સર્વથા અનિત્ય પણ નથી, કારણકે જો પદાર્થને સર્વથા નિત્ય માનીએ તો વસ્તુનો વિકાર થાય છે - એટલે તેની બીજી અવસ્થા થાય છે એ કારણથી તેમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. એટલે 'પદાર્થને નિત્ય રૂપ જ માનીએ તો વિકાર - બીજી અવસ્થા ઉત્પન્ન ન થવી જોઈએ અને તેની ક્રિયા અવસ્થાના અભાવથી પ્રમાણ રહેશે નહીં તેમજ તેનું ફલ પણ નથી.'^૧

તેમજ વસ્તુને સર્વથા અનિત્ય માનવાથી શશશુંગવત્ તે વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવશે - 'નિશ્ચયે પદાર્થને ક્ષણિક-અનિત્ય જ માનવાથી પ્રત્યભાવક્રમ આદિનો અસંભવ છે અને ક્રમાદિ રહેશે નહિ; અને તે દ્રવ્યનું પ્રત્યભિજ્ઞાન (આ પદાર્થ કે જે પહેલો હતો તે એવું જ્ઞાન)નો અભાવ આવશે; તેમ થયે કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ ને તેનું ફલ થશે નહિ.'^૨

૧. નિત્યત્વેકાંતપક્ષેડપિ વિક્રિયાનોપપદ્યતે । પ્રાગેવ કારકાભાવા : [કારકાભાવાત્ (?)] ક્વ પ્રમાણં ક્વ તત્કલમ્ ॥ [અહીં પ્રમાણ અને ફળની વાત છે.]

૨. ક્ષણિકેકાંતપક્ષેડપિ પ્રેત્યભાવાદયસંભવઃ । પ્રત્યભિજ્ઞાનાદ્યભાવાન્ન કાર્યારંભઃ કુતઃ ફલમ્ ॥

સરખાવો આ સાથે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત નામે Indestructibility of matter - (જડ) વસ્તુનું અવિનાશિત્વ.

અતઃ દ્રવ્યનું પ્રત્યભિજ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ સ્વરૂપે તેની નિત્યતા, કોઈ સ્વરૂપે તેની ઉત્પત્તિ અને કોઈ સ્વરૂપે તેનો નાશ - એક જ કાલમાં ત્રણ અવસ્થાઓ દ્રવ્ય ધારણ કર્યા કરે છે એ સ્વીકારવું જોઈશે : જેમકે સામાન્ય સોનું, તૂટેલું ફૂટેલું સોનું અને સોનાનું પાત્ર - એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં તેના ઘરાકને સામાન્ય, વિષાદ કે હર્ષરૂપ પરિણામો યથાક્રમે સાથે સાથે એક સોનાનું પાત્ર ફટી જવાની સાથે થાય છે તેવી જ રીતે. પરંતુ વસ્તુ જે સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વરૂપે તેનો નાશ થતો નથી, તેમ નિત્ય રહેતું નથી, અને જે સ્વરૂપે તેનો વ્યય થાય છે તે સ્વરૂપે તેના ઉત્પાદ કે દ્રૌવ્ય નથી. આ કારણે કોઈ વસ્તુનું દ્રૌવ્ય - નિત્યત્વ સદૈવ રહે છે. તે નિત્ય હોવાનું કારણ ગુણ છે અને તે અનિત્ય છે તેનું કારણ તેની અવસ્થાઓમાં ઉત્પાદ અને વ્યય ક્ષણ પ્રતિક્ષણ થયાં કરે છે તે છે અને તેનું નામ 'પર્યાય' છે. આ રીતે વસ્તુમાં ગુણ અને પર્યાય બંને હોય છે.

જેવી રીતે સમુદ્રની લહેર સમુદ્રના પાણીથી જુદો પદાર્થ નથી, બલકે તે જ જળની એક જુદી વ્યવસ્થારૂપ પરિણમન છે અને તે લહેરને તે સમુદ્રરૂપ યા તે સમુદ્રના જલરૂપ જ ગણવામાં આવે છે, તેવી રીતે પર્યાય ગુણથી ભિન્ન કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. પણ ગુણની જ જુદી અવસ્થારૂપ પરિણમન છે તેથી પર્યાય પણ ગુણોમાં ગર્ભિત છે.

આમ ઉપરનાં ત્રણે લક્ષણ અર્થથી એક જ ઘટી ગયાં. દ્રવ્યમાં અનેક ગુણો છે. જેટલા શબ્દ છે તે ધાતુઓથી બન્યા છે અને ક્રિયાવશ્યક શબ્દને ધાતુ કહે છે; ક્રિયા ગુણની હોય છે તેથી પ્રત્યેક શબ્દ ગુણવાચક છે. ગુણોથી ભિન્ન દ્રવ્ય નથી. એક દ્રવ્યના અનેક ગુણોમાંથી કેટલાક ગુણો એવા હોય છે કે જે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં હોય છે. અને 'સામાન્ય ગુણ' કહેવામાં આવે છે; અને કેટલાક ગુણ એવા હોય છે કે જે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં નથી હોતા. તેને 'વિશેષ ગુણ' કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય ગુણ જોકે અનેક છે તથાપિ તેમાં પાંચ ગુણ પ્રધાન છે : નામે (૧) જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્યનો સદાકાલ સદ્ભાવ રહે તેને 'અસ્તિત્વ' ગુણ કહે છે. (૨) જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્ય અર્થાત્ તેના સમસ્ત ગુણ પ્રતિક્ષણે એક અવસ્થાને છોડી બીજી અવસ્થા પામે છે તેને 'દ્રવ્યત્વ' ગુણ કહે છે. (૩) જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્યમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય તે 'વસ્તુત્વ'. (૪) જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્ય ગમે તેના જ્ઞાનનો વિષય થાય છે તે 'પ્રમેયત્વ'. (૫) જે શક્તિના નિમિત્તથી વસ્તુનું વસ્તુત્વ અવસ્થિત રહે અર્થાત્ દ્રવ્યથી દ્રવ્યાન્તરરૂપ આદિ પરિણમન થાય નહિ અને જલના મોજા રૂપ પોતપોતામાં પરિણમે તેને 'અગુરુલઘુત્વ' ગુણ કહે છે. જે સમય દ્રવ્યનું નિરૂપણ અસ્તિત્વ ગુણની મુખ્યતાથી કરાય છે ત્યારે તેને 'સત્' કહેવામાં આવે છે, વસ્તુત્વ ગુણની મુખ્યતાથી તેને 'વસ્તુ', દ્રવ્યત્વ ગુણની મુખ્યતાથી 'દ્રવ્ય', પ્રમેયત્વ ગુણની પ્રમેયતાથી 'પ્રમેય' કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે અગુરુલઘુત્વ ગુણનું સમજી લેવું.

વિશેષ ગુણથી એક દ્રવ્યનું બીજા દ્રવ્યથી ભિન્નત્વ - વિશિષ્ટત્વ સમજાય છે. તેથી દ્રવ્યોની પિછાન થાય છે. તે લક્ષણ દ્રવ્યના ભેદ કરતાં કહેવામાં આવશે.

દ્રવ્યના ૬ ભેદ

મુખ્ય રીતે સમસ્ત વિશ્વમાં બે જ દ્રવ્ય છે : ૧. જીવ અને ૨. અજીવ. ચેતના લક્ષણવંત તે જીવ છે અને તેથી વિપરીત લક્ષણવાળો તે અજીવ છે.^૧ અજીવ પાંચ પ્રકારના છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ. આ પાંચમાં ઉક્ત જીવદ્રવ્યને ભેળવતાં છ દ્રવ્ય થાય છે.

આ છ દ્રવ્યનાં વિશિષ્ટ ગુણલક્ષણ આ પ્રમાણે છે : (૧) જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. (૨) પુદ્ગલનું લક્ષણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ છે. (૩) ધર્મનું લક્ષણ ગતિ-સહાયતા - ગતિસહકારિત્વ છે. (૪) અધર્મનું લક્ષણ સ્થિતિ સહકારિત્વ છે. (૫) આકાશનું લક્ષણ અવગાહનસહકારિત્વ છે - અવકાશ આપવાનું અને (૬) કાલનું લક્ષણ પરિણમન સહકારિત્વવર્તના (રૂપાંતર થવું, પરિણમવું) તે છે. આમાંના પ્રથમનાં પાંચ અસ્તિકાય એટલે અસ્તિ=પ્રદેશ, પ્રકૃષ્ટદેશ, નિર્વિભાગ ખંડ તેનો કાય એટલે સમુદાય છે. કાલમાં પ્રદેશ ન હોવાથી તે અસ્તિકાય નથી તેમજ તેને લઈને દ્રવ્ય વસ્તુતઃ ન કહેવાય, પણ તેને ઉપચારથી દ્રવ્ય તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. આ છયે દ્રવ્ય જ્યાં જ્યાં અને જેટલે જેટલે છે તે સર્વને 'લોક' કહેવામાં આવે છે, અને લોકથી અન્ય 'અલોક'માં માત્ર આકાશદ્રવ્ય જ છે.

૧. જીવ - તે (૧) જ્ઞાનાદિ ધર્મથી મિત્રામિત્ર છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખદુઃખ, વીર્ય, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ, સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રાણધારિત્વ, કોધાદિ પરિણતત્વ, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ આદિ સ્વ અને પર પર્યાય તે જ્ઞાનાદિ ધર્મ છે. તેના થકી જીવ મિત્ર પણ નથી તેમજ અમિત્ર નથી, પણ મિત્રામિત્ર છે. જો જ્ઞાનાદિ ધર્મથી જીવ મિત્ર હોય તો હું જાણું છું, જોઈ છું, હું સુખી છું કે દુઃખી છું આદિ જ્ઞાન થવું ન જોઈએ અને જો જ્ઞાનાદિ ધર્મથી જીવ અમિત્ર હોય તો મારું જ્ઞાન, મારું જોવું ઇત્યાદિ પરસ્પર જ્ઞાનભેદની પ્રતીતિ ન થાય. જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનભેદ પણ થાય છે તેથી જીવ જ્ઞાનાદિ ધર્મથી મિત્રામિત્ર છે એમ જેનો કહે છે.^૨ (૨) વિવૃત્તિમાન એટલે મનુષ્ય, દેવતા આદિ ગતિમાં (પર્યાયમાં) ભ્રમવાવાળો છે.^૩ (૩,૪) શુભાશુભ

૧. વિશિષ્ટાદ્વૈતમત પ્રમાણે : દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે ૧. જડ ૨. અજડ. અજડ એટલે ચેતનના જીવ અને ઈશ્વર એવા બે વિભાગ છે : દ્રવ્ય દ્વંધા વિમક્તં જડમજડમિતિ × × તત્ર જીવેજભેદાન્ । અદ્વૈતવાદી કહે છે કે પરમાર્થે બ્રહ્મ એ એક જ પદાર્થ છે, અને જીવ તેમજ જગત્ એ તો દોરડીમાં સાપની પેઠે માત્ર અવિદ્યાની કલ્પના છે; વિશિષ્ટાદ્વૈતમતવાળા આ વાત કબૂલ રાખતા નથી. અિતી અદ્વૈતવાદી ન કહેતાં કેવલાદ્વૈતવાદી એમ કહેવું જોઈએ, જે આવું માને છે. બીજા અદ્વૈતવાદી મત છે જે આ સ્વીકારતા નથી.]

૨. જ્યારે વૈશેષિકોએ ધર્મ અને ધર્મીનું - જ્ઞાનાદિ ધર્મનું અને આત્માનું અત્યંત મિત્રપણું માન્યું છે, અને બૌદ્ધે, એકબાજુ અત્યંત અમિત્રપણું માન્યું છે કારણકે બૌદ્ધે પણ બૃદ્ધિશાળી પરંપરારૂપ આત્માનો સ્વીકાર ધર્મીરૂપે કરેલો છે,

૩. જ્યારે ચાર્વાક આત્માને ભવાંતરગામિત્વ - પુનર્જન્મ હોવાનું સ્વીકારતા નથી, વળી નૈયાયિકો આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા માને છે.

કર્મનો કર્તા તેમજ તેના ફલ તરીકે સુખદુઃખનો ભોક્તા છે.^૧ (૫) ચૈતન્ય (સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગાત્મક) છે.^૨ (૬) નિશ્ચયથી અમૂર્ત,^૩ ઈદ્રિયોથી અગોચર, શુદ્ધ અને બુદ્ધ સ્વરૂપ ધારક હોવાથી અમૂર્ત છે. (૭) સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમન કરનાર છે.^૪ (૮) દેહમાત્ર વ્યાપી^૫ (૯) કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય છે.^૬

અજીવ - ઉપર જે જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં તેથી વિપરીત લક્ષણવાળો છે. (૧) અજ્ઞાનાદિ ધર્મોવાળો રૂપરસગંધ સ્પર્શાદિથી ભિન્નાભિન્ન [અર્થાત્ જ્ઞાન-સુખાદિ તેના ધર્મ હોઈ શકે નહીં.] (૨) ભવાંતરમાં ન જનાર. (૩) જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો અકર્તા. (૪) તેમનાં ફલનો અભોક્તા. (૫) અને જડસ્વરૂપ છે. તે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, કાલ એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારનો છે.

૨. ધર્મ - લોકવ્યાપ, નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપી (અમૂર્ત), દ્રવ્ય, અસ્તિકાય, અસંખ્ય પ્રદેશ છે અને ગત્યુપકારી છે એટલે ગતિપરિણામ પામેલ જીવ અને પુદ્ગલનો ઉપકાર કરનાર અપેક્ષાકારણ છે.

૩. અધર્મ પણ લોકવ્યાપ, નિત્ય (સ્વભાવથી અપ્રચ્યુત), અવસ્થિત (અન્યુનામિક - અનાદિનિધન), અરૂપી (અમૂર્ત), દ્રવ્ય, અસ્તિકાય અને અસંખ્ય પ્રદેશી - ધર્મની પેઠે છે, પરંતુ તે સ્થિતિને ઉપકારક છે એટલે જીવ પુદ્ગલની સ્થિતિ થવામાં અપેક્ષાકારણ છે.

નોંધ : કારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે (૧) પરિણામી (ઉપાદાન) (૨) નિમિત્ત અને (૩) નિર્વર્તક. માટીમાંથી દંડાદિ વતી કુંભાર ઘડે છે તેમાં ઘડો થવામાં માટી એ પરિણામી કારણ છે, દંડાદિ નિમિત્તકારણ છે અને કુંભાર એ નિર્વર્તકકારણ છે.

નિમિત્તકારણ પણ બે છે : ૧. નિમિત્તકારણ ૨. અપેક્ષાકારણ. દંડાદિ નિમિત્તકારણ છે પણ તે દંડાદિને પ્રયોગાર્થક (પ્રયોગ અર્થે થયેલ) અને વૈશ્વસિકી (સ્વભાવથી ઉત્પન્ન) માત્ર ક્રિયા હોય ત્યાં તે નિમિત્તકારણ છતાં વિશેષે અપેક્ષાકારણ કહેવાય. આવી રીતે જીવપુદ્ગલને ગતિ અને સ્થિતિ કરવામાં ધર્મ અને અધર્મ અનુક્રમે અપેક્ષાકારણ છે. જેમ માછલાંને ગતિમાં અપેક્ષાકારણ પાણી છે તેમ જીવ અને પુદ્ગલને ગતિપણે પરિણમતાં ધર્માસ્તિકાય અપેક્ષાકારણ છે. જ્યાં સુધી આ ધર્મ દ્રવ્ય

૧. સાંખ્યો તો જીવને અકર્તા અને માત્ર લક્ષણાવૃત્તિથી જ ભોક્તા માને છે.

૨. નૈયાયિકો આત્માને જડસ્વરૂપ માને છે. ચાર્વાક પણ પંચમહાભૂતથી બનેલો માને છે. નૈયાયિકો આત્માને જડ માને છે એમ નહીં કહેવાય, પણ ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ માનતા હોઈ તેના જ્ઞાનાદિ ગુણોને તેનાથી જુદા માને છે અને મુક્તિની અવસ્થામાં તે આત્મામાં હોતા નથી, છતાં આત્મા જડ નથી કારણકે તે જ્ઞાનયોગ્ય છે, જ્ઞાન તેમાં થઈ શકે તેમ છે (જ્યારે જડમાં તે સંભવે નહીં) એમ તેઓ માને છે.]

૩. ભટ્ટ (નૈયાયિક) તથા ચાર્વાક અમૂર્ત આત્મા સ્વીકારતા નથી.

૪. અન્ય સર્વ દર્શનો આ સ્વીકારતાં નથી.

૫. વેદાંતમાં એક આત્મા (બ્રહ્મ) માનેલ છે અને તેને સર્વવ્યાપી માનેલ છે. નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય વગેરે દેહમાત્રવ્યાપી આત્માને માનતા નથી.

૬. સાંખ્ય એકાંતે કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા માને છે, અને બૌદ્ધ એકાંતે શ્વાસિક માને છે.

છે ત્યાં સુધી લોકની મર્યાદા છે. ત્યાં સુધી જ જીવપુદ્ગલ ગતિ કરે છે. આ રીતે જેમ પંથીજન રસ્તે થાકતાં વૃક્ષાદિની છાયા જોતાં ત્યાં બેસી જાય છે એટલે છાયા જે સ્થિતિનું કારણ છે તે જ રીતે અધર્મ જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિ કરવામાં અપેક્ષાકારણ છે.^૧

૪. આકાશ — તે લોકાલોક વ્યાપક, અનંતપ્રદેશી, નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપી, દ્રવ્ય, અસ્તિકાય છે અને તે અવગાહ્યોપકારક છે. ધર્મ અને અધર્મ લોકવ્યાપક અને અસંખ્યપ્રદેશી છે ત્યારે આ દ્રવ્ય લોક તથા અલોક બંનેમાં વ્યાપક અને અનંત પ્રદેશી છે; વળી આ જીવ અને પુદ્ગલને રહેવામાં અવકાશ આપે છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય એક બીજામાં મળી ગયેલ છે અને જેમાં તે ત્રણે દ્રવ્ય છે ત્યાં સુધી લોક છે, જ્યાં કેવલ આકાશ છે ત્યાં અલોક છે.

૫. પુદ્ગલ — (જેનો પૂરણ અને ગલન સ્વભાવ છે તે પુદ્ગલ.) સ્પર્શ, રસ, ગંધ વર્ણ જેને છે તે પુદ્ગલ. સ્પર્શ આઠ છે : મૃદુ (સુંવાળો), કઠિન, ગુરુ (ભારે), લઘુ (હલકો), શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ (ચીકણો), અને રુક્ષ (લૂખો). રસ પાંચ છે : તિક્ત (તીખો), કટુ (કડવો), કષાય (કષાયેલો), અમ્લ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો). (લવણનો મધુરમાં અંતર્ભાવ છે એમ કેટલાક માને છે, ને કેટલાક કહે છે કે તે સંસર્ગજન્ય છે). ગંધ બે છે : સુરભિ (સુગંધ), અસુરભિ (દુર્ગંધ). વર્ણ પાંચ છે : કૃષ્ણ (કાળો), લીલો, શતો, પીળો અને ઘોળો. આ પ્રમાણે સ્પર્શાદિ ધર્મવાળું પુદ્ગલ છે. તે ઉપરાંત અનેક સ્વભાવ છે.

શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, સંસ્થાન (આકૃતિ), ભેદ (કટકા થવાપાશું), તમસ્, છાયા, આતપ, ઉદ્યોત એ સર્વ પુદ્ગલના પર્યાય (વિકાર) છે.

૧. (૧) ગતિનિયમ — Law of motion માં આ ધર્મદ્રવ્યની અગત્ય સૂક્ષ્મ વિચારકને કદાચ સમજાશે. (૨) આ ગતિ અને સ્થિતિમાં સલાયક એવાં ધર્મ, અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યો જૈનદર્શન સિવાય કોઈપણ દર્શને દર્શાવેલાં નથી અને તેથી જૈનદર્શનની તેમાં પ્રતિભા (originality) સમજી શકાય છે. (૩) ધર્મ એટલે પુણ્ય અને અધર્મ એટલે પાપ એ અર્થમાં અત્ર દ્રવ્યવિચારમાં ધર્મ અને અધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી પણ ઉપરોક્ત પારિભાષિક અર્થમાં જ તેનો પ્રયોગ થયેલ છે. છતાં પ્રોફે. મજિલાલ નામુભાર્તિ તથા ડૉક્ટર હર્મન જેકોબી [?] જેવા ધુરંધર વિદ્વાનોથી તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર તેના સામાન્ય પુણ્યપાપના અર્થમાં કરવામાં ભૂલ થઈ ગઈ છે : ઉદાહરણ તરીકે પ્રોફે. મજિલાલે આદમી લંડન ઓરિએન્ટલ કોલેજ (૧૮૮૧માં ભરાયેલ)માં Jain philosophy in its relation to Brahmanism એ નામના પોતે લખી મોકલાવેલ નિબંધમાં જણાવે છે કે :

That which is not Jiva is of five Kinds : Dharmastikāya, Adharmastikāya, Akāśa, Pudgalastikāya and kōla. The word Astikāya means Substance — Thing. The first is that, which leads to Moksha, The second that which binds the Jiva to the world...

આમાં ‘ધર્માસ્તિકાય એ છે કે જે મોક્ષે લઈ જાય છે, અને અધર્માસ્તિકાય જીવને જગત્ સાથે બાંધી રાખે છે — સંસારપરિભ્રમણ કરાવે છે’ એવું જણાવેલ છે તે ધર્મ, અધર્મનો અપ્રસ્તુત અર્થ કરવાથી છે.

જે શરીરની કર્ષોદ્રિયના આધારથી ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે તેને શબ્દ કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ અનંત પરમાણુના પિંડ અર્થાત્ સ્કંધોથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે જ્યારે પરસ્પર સ્કંધોનું સંઘટન થાય છે ત્યારે શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન અને અનંત પરમાણુના પિંડભૂત શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ પરસ્પર મળીને આ લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે. જ્યાં જ્યાં શબ્દને ઉત્પન્ન કરવાને બાહ્ય સામગ્રીનો સંયોગ મળે છે ત્યાં ત્યાં તે શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ છે. તે સ્વયમેવ શબ્દરૂપ હોઈ પગિશમે છે. આ કારણથી શબ્દ નિશ્ચયથી પુદ્ગલસ્કંધોથી ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ આ જ રીતે દષ્ટિને રોકનાર અંધકાર, વૃક્ષઆદિની આશ્રયવાળી અને મનુષ્ય આદિના પ્રતિબિંબરૂપ છાયા, પ્રકાશ, તથા સૂર્યઆદિની આતપ તે સર્વ પુદ્ગલ જાણવાં. [શબ્દવન્ધસૌશ્ક્યસ્થૈલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્ચયાતપોઘોતવન્તશ્ચ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર પૂ.૨૪) તમસુ પુદ્ગલનો વિકાર (પર્યાય) છે. શબ્દ પણ પુદ્ગલનો વિકાર (પર્યાય) છે.

નૈયાયિકો તમસુને અલગ દ્રવ્ય નથી માનતા. નનુ દશમં દ્રવ્યં તમઃ કુતો નોક્તમ્ ? તદ્ધિ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે તસ્ય ચ રૂપવત્ત્વાત્ કર્મવત્ત્વાચ્ચ દ્રવ્યત્વમ્ ।...ન આવશ્યકતેજોડભાવેનેવોપપત્તૌ દ્રવ્યાન્તરકલ્પનાયા અન્યાયત્વાત્ । રૂપવત્તાપ્રતીતિસ્તુ ભ્રમરૂપા કર્મવત્તાપ્રતીતિરપ્યાલોકાપસરણૌપાધિકી ખ્રાન્તિરેવ । તમસોઽતિરિક્તદ્રવ્યત્વેઽનન્તાવયવાદિકલ્પનાગૌરવં ચ સ્યાત્ ।

(ન્યાયસિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી. કા.૩)]

પુદ્ગલ બે પ્રકારના છે : ૧. પરમાણુ. તે નિર્વિભાજ્ય પુદ્ગલનો સૂક્ષ્મ ભાગ છે. અને ૨. સ્કંધ - પરમાણુ. એ ત્રણ કે તેથી વધુ મળવાથી થાય તે. પરમાણુ સૂક્ષ્મ અને નિત્ય, એક રસ, એક વર્ણ, એક ગંધવાળું અને બે સ્પર્શવાળું છે અને કાર્યલિંગ દ્વયશુકાદિથી તે મહારસ્કંધરૂપી કાર્યના લિંગરૂપ છે અને તે જ અંત્યકારણ છે. કોઈપણ પદાર્થના જેટલા બની શકે તેટલા કટકા કરતાં પરમાણુથી ઓછો વિભાગ થઈ શકતો નથી એટલે તેનો કોઈપણ વિભાગ પરમાણુથી પાર ન જઈ શકતો હોવાથી પરમાણુ એ જ સર્વનું અંત્ય - છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ છે. (દ્વયશુકાદિ અંત્યકારણ નથી) તે સૂક્ષ્મ છે કારણ કે આપણને અતીંદ્રિય છે તેથી તે આગમગમ્ય છે. દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને

૧. કેટલાક મતાવલંબી (વિશેષિક) શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે (જુઓ તર્કસંગ્રહ : સૂત્ર:૧૪ શબ્દગુણમાકાશમ્ તત્રૈકં વિભુ નિત્યંચ અને તેથી તેને નિત્ય અને સર્વવ્યાપી વિભુ માને છે. [વિશેષિકો શબ્દને નિત્ય નથી માનતા. દ્રવ્ય નિત્ય હોય તેથી ગુણ નિત્ય હોવો જોઈએ એ જરૂરી નથી, જેમકે આત્મા નિત્ય છે પણ તેના વિશેષ ગુણો - સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા વગેરે નિત્ય નથી. શબ્દ આકાશનું લિંગ છે. શબ્દ તો ઉત્પાદ છે તેથી નિત્ય હોઈ શકે જ નહીં.] જ્યારે જૈનદર્શનમાં એમ કહે છે કે જો તેને આકાશનો ગુણ માનવામાં આવે તો કર્ષોદ્રિય દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય નહિ, કારણકે આકાશ અમૂર્ત છે અને ગુણીનો ગુણ પણ સમાનજાતીય જ હોય તે રીતે આકાશનો ગુણ શબ્દ પણ અમૂર્ત હોય; અને ઈંદ્રિયો મૂર્તિક છે તેથી મૂર્તિક પદાર્થને જ જાણે છે. આ કારણે જો શબ્દ આકાશનો ગુણ હોય તો કર્ષોદ્રિયથી ગ્રહણ ન થઈ શકે. જૈનદર્શન તેને પુદ્ગલનો એક પર્યાય - પરમાણુનો સમૂહ અને તેથી મૂર્ત અને પર્યાય દષ્ટિએ અનિત્ય ગણે છે.

પર્યાયાર્થિક નયથી નીલાદિ આકાર વડે અનિત્ય જ છે.

૬. કાલ - કાલ પરમસૂક્ષ્મ નિર્વિભાગ એવો 'સમય' છે. તેનો પ્રદેશસમૂહ થઈ શકતો નથી તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. સૂર્યાદિ ગ્રહનક્ષત્રની ઉદયાસ્ત ક્રિયાથી તે કાલ ગણાય છે, તેથી કેટલાક તેને દ્રવ્ય તરીકે ગણતા નથી. પરંતુ સમસ્ત પદાર્થોના પરાવર્તનમાં - ફેરફારમાં જે દ્રવ્ય સહાય કરે છે તે કાળ છે. કોઈમાં નવીનતા, જીર્ણતા થવી એ પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે તે ખરું, પણ ત્યાં અપેક્ષાકારણ તો કાલ છે. મેઘવૃષ્ટિ અમુક સમયે થાય છે, બાલ્ય, યૌવન અને જરા એ પણ કાળપરિપાકને લઈને થાય છે. મનુષ્યગર્ભમાં નવ માસ રહ્યા પછી બાળક આવે છે વગેરે વ્યવસ્થામાં કાળદ્રવ્ય સહાયકારી છે, આ સર્વને તે-તે દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપે ગણી શકાય છતાં તે વર્તના સ્વભાવવાળાને ઉપચારથી અથવા તેના નિયામક કારણ તરીકે એ નામ આપી તેને દ્રવ્ય માનવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી. કાલ પરિણામીકારણ નથી તેમ નિર્વર્તક કારણ નથી. પણ અમુક કાલે જ થવું - અન્ય કાલે નહિ એમ હોવાથી તે અપેક્ષાકારણ ગણાય. જ્યાં મનુષ્યક્ષેત્ર છે (જૈન પ્રમાણે તેનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે,) ત્યાં જ સમય લક્ષણ કાલની ગણના છે કારણકે ત્યાં સૂર્ય ચંદ્રની ગતિ છે અને તેના પર જ કાળનો વ્યવહાર છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર કાલદ્રવ્ય છે જ નહિ.^૧

ઉક્ત ષડ્દ્રવ્યની અરસપરસ તુલના - જીવ અને પુદ્ગલ એ બે અનેક છે અને બાકીનાં દ્રવ્ય એક છે. પુદ્ગલ મૂર્ત છે અને બાકીનાં પાંચ અમૂર્ત છે. આકાશ અનંત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. ધર્મ અધર્મ અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે જીવો અનંત છે. એક પરમાણુ એવાં અનંત પરમાણુઓ છે. બે પરમાણુઓ એકત્ર મળેલાં એવા દ્વ્યણુક સ્કંધ અનંત છે, એમ ત્ર્યણુક સ્કંધ અનંત છે. એમ ઉત્તરોત્તર અનંત પરમાણુ મળેલાં એવા અનંત સ્કંધ છે. પરમાણુ સર્વે એકરૂપ છે. વૈશેષિકો કહે છે તે પ્રમાણે ચાર, ત્રણ, બે કે એક એવા સ્પર્શાદિગુણવાળા પાર્થિવ, આપ્ય, તૈજસ, અને વાયવીય પરમાણુની જાતિના ભેદ થકી પરમાણુ પણ ચાર રૂપનાં છે એ જૈનો સ્વીકારતા નથી. લવાણ એ સ્પર્શ, ચક્ષુ, રસના, અને દ્રાણ એ ચાર ઈન્દ્રિયથી ગમ્ય હોવા છતાં જળમાં ગળી જાય છે ત્યારે પરિણામવિશેષતાને લીધે એ ચાર ઈન્દ્રિયથી ગમ્ય રહેતું નથી. તેથી જ રીતે પાર્થિવાદિ પરમાણુ પણ પરિણામ વિશેષતાને લીધે એક જાતિનાં જ જાણવાં - એ સર્વેન્દ્રિયગ્રાહ્ય રહે નહિ.

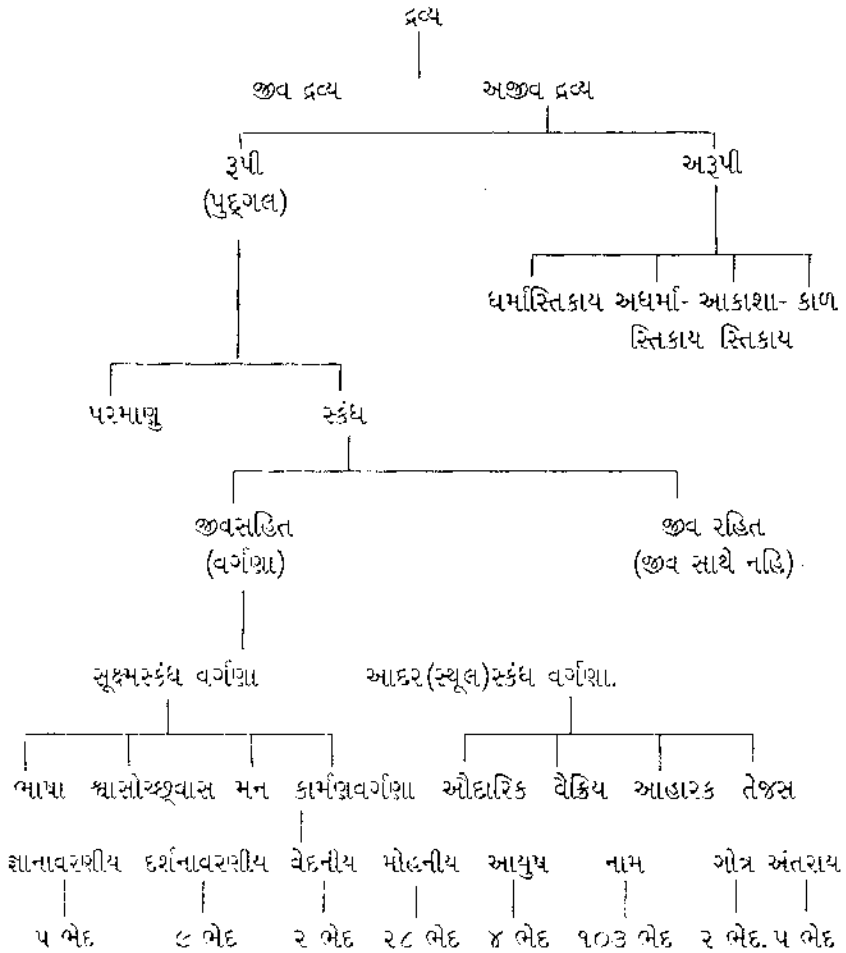
વૈશેષિકો પૃથિવી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિઠ્ઠ, આત્મા અને મન એ પ્રમાણે નવ દ્રવ્યો માને છે. પ્રથમનાં ચારેને ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય માન્યાં છે તે વાસ્તવિક નથી એમ જૈન કહે છે, કારણકે તે તેમણે પરમાણુના પ્રકાર માન્યા છે અને પરમાણુ તે પ્રયોગ કે વિશ્રસાથી (સ્વભાવથી) પૃથિવી આદિના રૂપપણે પરિણામે પણ છે તો

૧. આ ઉપરાંત દ્વિગંભરાચાર્યો વિશેષ એમ માને છે કે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે એકેક કાળાણુ રહેલો છે (બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ, શ્લોક ૨૨ અધ્યાય૧).

બૌદ્ધમાં મનુષ્યજીવનની બાલ્ય, યૌવન, જરા, મરણ આદિ બદલાતી અવસ્થાઓ સમય પરત્વે હોઈ કાલની ક્ષણપરંપરા બદલાતી માની છે. ઉત્તર ક્ષણ પૂર્વ ક્ષણ જેવી નથી. આમ બંનેની અનિત્યતા માની 'સર્વ અનિત્ય છે' એ સિદ્ધાંત મનાયેલ છે.

પાણ પોતાના દ્રવ્યપણાને તજતા નથી અને અતિપ્રસંગ દ્રોષ આવે છે તેથી અવસ્થાભેદ દ્રવ્યના ભેદ માનવા યોગ્ય નથી એમ જૈન કહે છે. તે ચારેનો સમાવેશ જૈને જીવદ્રવ્યમાં કરેલ છે. (આ રીતે તેમાં જીવ છે એવું જૈનદર્શન સિવાય કોઈપણ દર્શનમાં તેને જીવ તરીકે સ્વીકારેલ નથી) આકાશ અને કાલ, અને આત્માને (જીવને) જૈનોએ દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારેલાં છે. દ્વિશાને આકાશનું અવયવભૂત છે તેથી પૃથક્ દ્રવ્ય ગણેલ નથી. મન તેમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અંતર્ભાવ પામે છે કારણ કે તે સ્પર્શાદિમાન છે.

છેલ્લે ઉપસંહાર તરીકે દ્રવ્યના ભેદનો એક કોઠો નીચે મુકવામાં આવ્યો છે.

આ સર્વ ભેદ વગેરે કર્મસ્વરૂપમાં આવશે.

નવ તત્ત્વ

જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય દ્રવ્ય છે તેથી તે જ મુખ્ય બે તત્ત્વ છે એ આપણે કહી ગયા. હવે તે જીવ અને અજીવ (પુદ્ગલવિશેષ) બંનેના સંબંધથી તથા વિયોગથી જે આત્માનું સ્વરૂપ છે તે ૭ તત્ત્વમાં જૈન દર્શને વહેંચ્યું છે. તેનાં નામ જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, અને મોક્ષ છે અને તેમાં પુણ્ય અને પાપ કે જે પ્રકારાંતરે અજીવના ભાગ છે તે ઉમેરવાથી નવ તત્ત્વ થાય છે.

૧. જીવતત્ત્વ

જીવનું સ્વરૂપ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, પણ અહીંયાં તેથી કંઈક વિશાળ થોડું કહીશું, જે ત્રણે કાલમાં જીવે છે – પ્રાણને ધારે છે તે જીવ છે. વ્યવહારનયથી તે દશ પ્રાણીનો (પાંચ ઈંદ્રિય, ત્રણ બલ નામે મનોબલ, વચનબલ અને કાયબલ, અને આયુ તથા આસોચ્છવાસ)^૧ ધારક છે. અને નિશ્ચય નયથી ભાવપ્રાણ (શુદ્ધ ચૈતન્ય – શુદ્ધજ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર)નો ધારક છે. જીવ સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષે પહોંચે છે ત્યારે તેને ભાવપ્રાણ જ હોય છે, પણ જ્યાં સુધી તે કર્મથી લેપાયેલ છે – સંસારી જીવ છે ત્યાં સુધી તેને દ્રવ્યપ્રાણ હોય છે, જેના સંયોગથી આ જીવ જીવનઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય અને વિયોગથી મરણઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તેને પ્રાણ કહે છે. પ્રાણ એ આત્મિક સત્તા છે. આ દશ પ્રાણમાંથી એક પણ પ્રાણની વિરાધના – તેનું હરણ – કે તેને દુઃખ થાય તે હિંસા છે. હિંસાનું સ્વરૂપ જ પ્રમાદથી પ્રાણવ્યપરોપણ છે. નિશ્ચયથી જીવ સિદ્ધસ્વરૂપ અને તેની ઈંદ્રિયોથી અગોચર શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણ (ભાવપ્રાણ) છે તેના પ્રતિપક્ષીભૂત ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન) પાંચ ઈંદ્રિયરૂપ પ્રાણ છે. અનંતવીર્યરૂપ જે બલપ્રાણ છે તેના અનંત ભાગોમાંના એક ભાગ જેટલા મનોબલ,

૧. જૈન દશ પ્રાણ કહે છે અને વેદાંત મુખ્યત્વે એકાદશ પ્રાણ કહીને તેથી જુદો એક મહાપ્રાણ ગણે છે. જૈનના પ્રાણ સાથે વેદાંતમાંના પ્રાણ સરખાવતાં આ પ્રમાણે છે :

જૈન	વેદાંત
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (ચક્ષુ આદિ)	તે જ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય
મનોબલપ્રાણ	મન – એકાદશમું
વચનબલપ્રાણ	- પાંચ કર્મેન્દ્રિય [વાક, પાણિ, પાદ, વાયુ, ઉપસ્થ]
કાયબલપ્રાણ	
આયુષ્ય પ્રાણ	- મુખ્ય-મહાપ્રાણ
આસોચ્છવાસ પ્રાણ	

વેદાંતમાં કોઈ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ પ્રકારે પ્રાણ માને છે, કોઈ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, વાક અને મન એમ સાત, તો કોઈ બે શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે ઘ્રાણ તથા એક વાક મળી સાત પ્રાણ માને છે. કોઈ હસ્ત ઉમેરી આઠ, તો કોઈ વાયુ ને ઉપસ્થ એમ બે ઉમેરી નવ માને છે. કોઈ સ્થળે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય ને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી દશ પ્રાણ, કોઈ સ્થળે મન સહિત એકાદશ પ્રાણ, કોઈ સ્થળે બુદ્ધિ સહિત દ્વાદશ પ્રાણ, કોઈ સ્થળે અલંકાર સહિત ત્રયોદશ પ્રાણ કહેલ છે. પરંતુ મુખ્યત્વે ઉપર પ્રમાણે એકાદશ પ્રાણ – પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન માનવા યોગ્ય છે.

વચનબલ અને કાયબલરૂપ પ્રાણ છે. અનાદિ, અનંત તથા શુદ્ધ જે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) પ્રાણ છે તેનાથી વિપરીત - વિલક્ષણ સાદિ (આદિસહિત) અને સાંત (અંતસહિત) એવું આયુપ્રાણ છે. શ્વાસોચ્છ્વાસના આવાગમનથી ઉત્પન્ન થતા બેદથી રહિત એવું શુદ્ધ ચિત્ત પ્રાણ છે તેનાથી વિપરીત આનપ્રાણ - શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ છે. આ દ્રવ્યપ્રાણ સંસારી જીવને છે. વ્યવહારનયથી તે સંસારી છે.

સંસારી અને સિદ્ધ એમ બે ભેદ પાડી સંસારી જીવના તેમની ઈંદ્રિય આદિના વિકાસ પ્રમાણે બે ભાગ પાડી શકાય છે : ૧. સ્થાવર કે જે સ્થિત હોય છે અને ૨. ત્રસ કે જે હાલેચાલે છે (ત્રસ=ભયપામવો તે ધાતુ પરથી). સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે : પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. આ પાંચેને એક જ ઈંદ્રિય નામે સ્પર્શંદ્રિય હોવાથી એકેંદ્રિય જીવ કહેવામાં આવે છે. ત્રસના ચાર ભેદ છે. દ્વીંદ્રિય (સ્પર્શ અને રસન ઈંદ્રિયવાળા), ત્રીંદ્રિય, (સ્પર્શ, રસન, નાસિકા, એ ત્રણ ઈંદ્રિયવાળા), ચતુર્ંદ્રિય (પૂર્વોક્ત ત્રણ અને એક ચક્ષુ મળી ૪ ઈંદ્રિયવાળા), અને પંચેંદ્રિય (પૂર્વોક્ત ચાર અને કાન એ પાંચ ઈંદ્રિયવાળા). આમાં એકેંદ્રિયથી તે ચતુર્ંદ્રિય સુધી સર્વ જીવો અસંજી એટલે મન વગરના છે. પંચેંદ્રિય એ ચાર જાતના છે નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. સ્થાવર જીવ બે પ્રકારના છે (૧) સૂક્ષ્મ - આંખેથી જોઈ ન શકાય તેવા (૨) બાદર - તે સ્થૂલ.

પર્યાપ્તિ

વળી સ્થાવર અને ત્રસમાં જેજે આહાર વગેરેનાં પુદ્ગલગ્રહણનું પરિણમન કરનાર શક્તિવિશેષ - નામે પર્યાપ્તિ છે તે બધી મળી છ છે. (૧) આહારપર્યાપ્તિ - આહાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ - શરીર રચવાની શક્તિ (૩) ઈંદ્રિયપર્યાપ્તિ - ઈંદ્રિય કરવાની શક્તિ. તેવી જ રીતે (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ, (૬) મનપર્યાપ્તિ. જીવ જ્યારે ગર્ભ લે છે ત્યારે તે જેટલી પર્યાપ્તિવાળો જીવ હોય તેટલી પર્યાપ્તિ અનુક્રમે ઉપરના ક્રમમાં પ્રાપ્ત કરે છે. આ છ પર્યાપ્તિમાંથી એકેંદ્રિયને - સ્થાવરને પ્રથમની ૪ પર્યાપ્તિ છે અને બે, ત્રણ અને ચાર ઈંદ્રિયવાળા જીવને મનપર્યાપ્તિ સિવાયની પાંચ પર્યાપ્તિ છે. પંચેંદ્રિયમાં છએ પર્યાપ્તિ છે. આ છએ પર્યાપ્તિમાંથી જે જે જીવને જેટલી જેટલી પર્યાપ્તિ હોવી જોઈએ તે કરતાં ઓછી હોય તો તે જીવ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

સ્થાવર એકેંદ્રિય જીવ પૃથ્વીકાય, જલકાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય એ ચારેમાં અસંખ્ય જીવ છે. અને વનસ્પતિકાયના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રત્યેક - આમાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે. આંબો, લીમડો વગેરે (૨) સાધારણ વનસ્પતિકાય - તેમાં એક શરીર અનંત જીવો વચ્ચે હોય છે. સુરણ બટાટાદિ સર્વ કંદ, સર્વજાતના ફૂળા અંકુરા, થેક વગેરે. જેની ગૂઢ શિરા હોય, જે છેઘા છતાં વાવવાથી ફરી ઊગે તે સર્વ સાધારણ વનસ્પતિ અથવા અનંતકાય કહેવાય છે. આથી કરી આવી વનસ્પતિનું ભક્ષણ કરવાનો જૈન ગૃહસ્થને કે સાધુને નિષેધ કરેલ છે.

ત્રસમાં બે ઈંદ્રિય જીવ જેવા કે અળસિયાં, કીડા, પુરા વગેરે, ત્રીંદ્રિય જીવ જેવા

કે કાનખજૂરા, માંકણ, જૂ, કીડી, ઊધઈ, મંકોડા, વગેરે, ચતુરિંદ્રિય જીવ જેવા કે વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, માંખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, પતંગિયાં વગેરે, અને પંચેન્દ્રિયમાં જે ચાર ભેદ છે નામે દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી, તે દરેકના પ્રકાર કહીએ.

(૧) દેવતા - ચાર પ્રકારે ૧. વૈમાનિક ૨. ભુવનપતિ, ૩. વ્યંતર ૪. જ્યોતિષી.

૧. વૈમાનિકના બે પ્રકાર છે : કલ્પોપપન્ન એટલે જેમાં કલ્પ એટલે આચાર છે એટલે ઈંદ્ર અને તેનું સેવકપણું આદિ આચાર જ્યાં વર્તે છે તે, અને કલ્પાતીત - કે જેમાં તેવો કલ્પ વર્તતો નથી. સૌ અહમેવઈંદ્ર - પોતે જ ઈંદ્ર છે એમ માની વર્તે છે - કોઈ કોઈનું આધિપત્ય નથી. કલ્પોપપન્ન એવા ૧૨ દેવલોક છે નામે ૧. સૌધર્મ ૨. ઈશાન, ૩. સનત્કુમાર ૪. માહેન્દ્ર ૫. બ્રહ્મ, ૬. લાંતક, ૭. શુક, ૮. સહસ્રાર, ૯. આનન્દ, ૧૦. પ્રાણત, ૧૧. આરણ્ય અને ૧૨. અચ્યુત. કલ્પાતીતમાં નવઐવેદિક દેવો, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો સમાય છે. આ સિવાય નીચ જાતિના એટલે હલકાં કામ દાસપણું આદિ કરનારા ત્રણ પ્રકારના કિલ્બીષીઆ દેવો તથા દેવલોકોની એકબીજાને આંતરે રહેનારા નવ પ્રકારના લોકાતિક દેવ છે.

૨. ભુવનપતિ - ભુવનાધિપતિ દેવતા દશ છે. અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્રુતકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશિકુમાર, વાયુકુમાર, તથા સ્તનિતકુમાર.

૩. વ્યંતર દેવતા - આઠ છે. પિશાચ, ભૂત, યજ્ઞ, રાક્ષસ, કિત્તર, કિંપુરુષ, મહોરગ, અને ગંધર્વ. તથા બીજા બ્રહ્મવ્યંતર આઠ છે : અણપત્રી, પણપત્રી, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદિત, કોલંડ, પતંગ.

૪. જ્યોતિષી દેવતા - પાંચ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તથા તારા. તે ફરી બે પ્રકારના છે. ચર અને અચર. ચર એટલે અસ્થિર, સદાકાલ ફરતા રહે તે મનુષ્ય-ક્ષેત્રને વિષે છે; જ્યારે મનુષ્યક્ષેત્રથી બાહેર છે તે સ્થિર છે, તેમનાં વિમાન ફરતાં નથી.

(૨) મનુષ્ય - તે જે ભૂમિમાં રહે છે તે પરથી તેના ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. જ્યાં કૃષિ વાણિજ્ય આદિ કર્મ પ્રધાન છે તે કર્મભૂમિ કહેવાય છે અને ત્યાં રહેનારા મનુષ્ય કર્મભૂમિજ કહેવાય છે, ૨. જ્યાં તેવાં કર્મ નથી તે અકર્મભૂમિમાં રહેનાર અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે, ૩. અંતરદ્વીપજ છપન અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

(૩) તિર્યંચ - એના પાંચ પ્રકાર છે. ૧. જળચર - માછલાં, મગર, કાચબા વગેરે, ૨. સ્થળચર - ગાય, ભેંસ, બળદ, ઊંટ, શ્વાન, બિલાડી વગેરે, ૩. ખેચર - આકાશમાં ફરનારા કાગડા, ચકલી, ગીધ, પોપટ, પારેવાં વગેરે. ૪. ઉગ્રપરિસર્પ - છાતીએ ચાલનારા સર્પ વગેરે. ૫. ભુજપરિસર્પ - ભુજાથી ચાલનારા, નોળિયાં ખીસખોલી વગેરે. આ બધા બે પ્રકારના છે. જે માતાપિતાની આપેલા વિના ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સંમૂર્ચ્છિમ' કહેવાય છે, અને જે ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય તે 'ગર્ભજ' છે.

(૪) નારકી - નારકી જીવો સાત પ્રકારની નરકભૂમિમાં રહે છે. તેનાં નામ - ઘમા, વંશા, સેલા, અંજણ, રિકા, મઘા તથા માઘવતી.

૮૪ લક્ષ જીવયોનિ

જેમ જેનેતર મતોમાં ૮૪ લાખ યોનિ મનાય છે તેમ જૈનમાં પણ માનેલી છે, અને ૮૪ લાખ યોનિમાં સંસારી જીવો સ્વકર્મવશવર્તી પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જેના એકસરખા જ હોય તે એક ‘જીવયોનિ’ ગણાય છે. આવી જીવયોનિઓ ૮૪ લાખ છે તે આ પ્રમાણે :

પૃથ્વીકાય	૭ લક્ષ	બેઈન્દ્રિય	૨ લક્ષ
અપૂકાય	૭ લક્ષ	ત્રીન્દ્રિય	૨ લક્ષ
તેજસ્કાય	૭ લક્ષ	ચતુરિન્દ્રિય	૨ લક્ષ
વાયુકાય	૭ લક્ષ	દેવતા	૪ લક્ષ
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦ લક્ષ	નારક	૪ લક્ષ
સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૪ લક્ષ	તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૪ લક્ષ
		મનુષ્ય	૧૪ લક્ષ

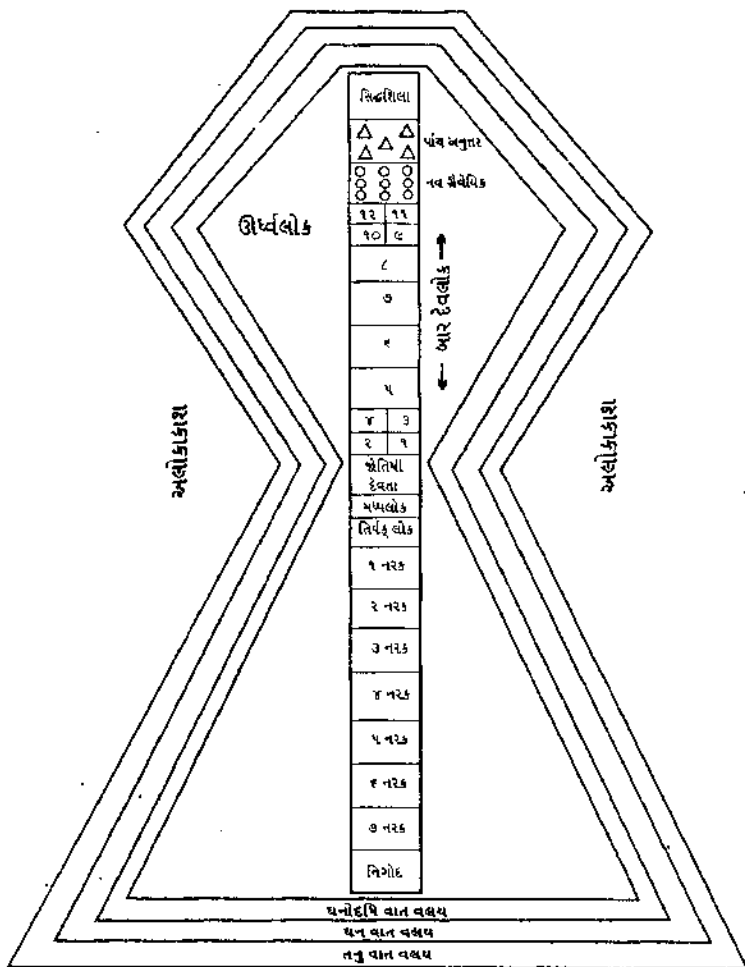
૮૪ લાખ

લોકસ્વરૂપ

જૈનમતમાં છ દ્રવ્યથી પરિપૂર્ણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે સ્વરૂપ સંયુક્ત એવો લોક કલ્પો છે. તે અનાદિ અનંત છે, કોઈનો રચેલ નથી. તેનો આકાર મનુષ્યાકારે છે. જેમ કોઈ પુરુષ જામો પહેરીને પોતાની કમરમાં બંને હાથ લગાડી પણ પાત્રેળા કરી ઊભો હોય તેમ તેનો આકાર છે. તેના શિરના અગ્રસ્થળે સિદ્ધસ્થાન (સિદ્ધ મંડા) છે. અને તે ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મધ્યલોક – તિર્યંકલોક એમ ત્રણ વિભાગમાં સર્વ જીવપુદ્ગલ તેની અંદર પ્રવર્તે છે; તેની બહાર જીવ કે પુદ્ગલ કાંઈપણ નથી; માત્ર આકાશ તત્ત્વ છે અને તેને ‘અલોકાકાશ’ કહે છે. જે સિદ્ધગતિ પામે છે તે ઊર્ધ્વજનન કરી લોકના અગ્રે સ્થિત થાય છે પરંતુ તે ઉપર અલોકાકાશમાં જઈ શકતો નથી કારણ કે અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય કે જેનો ગુણ ગતિ આપવાનો છે – ગતિસહાય ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી તેથી સિદ્ધ જીવને ગતિ મળી શકતી નથી. અલોકનું આકાશ અનંત છે.

લોકનો નીચેનો ભાગ – અધોલોક છે તેમાં જુદીજુદી નીચે ઉપર સાત પૃથ્વી છે અને તેમાં નરકવાસી જીવ રહે છે તેથી તેને સાત નરકભૂમિ કહેવામાં આવે છે અને ત્યાં કોઈ જગાએ ભુવનપતિ દેવતા તેમજ વ્યંતર દેવતા રહે છે. તિચ્છાં (તિર્યંક) લોકમાં (મધ્યલોકમાં) મનુષ્ય, તિર્યંચ તેમજ વ્યંતર રહે છે. તેમજ જ્યોતિષી દેવતા રહે છે, તેથી ઉપર બીજા દેવતાઓ વસે છે. એટલે ત્યાં બાર દેવલોક, નવ ત્રૈવેદિક, અને પાંચ અનુનર વિમાન એક પછી એક આવેલા છે. અને તેની ઉપર સિદ્ધશિલા છે. આમાં ત્રૈવેદિક એ નામ પણ લોકને પુરુષ રૂપ હોવાથી તે પુરુષની ગ્રીવા એટલે ડોકનું જ્યાં સ્થાન આવે ત્યાં તે રહેલા હોવાથી પડેલ છે. (ગ્રીવા – ડોકના સ્થાને રહેનાર તે ત્રૈવેદિક.) લોકની આસપાસ વાયુનાં વલય એટલે પડ છે.

લોકસ્વરૂપ

૨. અજીવતત્ત્વ

આમાં પાંચ દ્રવ્ય નામે પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલનો સમાવેશ થાય છે અને તેનું સ્વરૂપ 'ષડ્દ્રવ્ય' પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

૩. પુણ્યતત્ત્વ

પુણ્ય એટલે સત્કર્મ પુદ્ગલ, જે કર્મના ફલ તરીકે સ્વર્ગ, તીર્થંકરત્વાદિ છે એવું શુભ કર્મ; જે શુભ પ્રકૃતિથી પોતે કરેલાં કર્મ જીવોને સુખ આપે છે તે પુણ્ય.

પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાનાં ૮ કારણ છે : (૧) સુપાત્રે અન્નદાન, (૨) જલ પાવું, (૩) વસ્ત્ર આપવાં, (૪) રહેવાને સ્થાનક આપવું, (૫) સૂવા બેસવાને આસન આપવાં, (૬) ગુણીજનને દેખી મનમાં સંતોષ માનવો, (૭) ગુણીજનની વચનથી પ્રશંસા કરવી, (૮) અને કાયાથી સેવા કરવી, (૯) અને ગુણીજનને નમસ્કાર કરવો.

પુણ્યથી ઉચ્ચ ગોત્ર, ઉચ્ચ કુળ, ઉચ્ચ ગતિ, શરીરને સુખ, સાંગોપાંગ શરીર, ઉત્તમ શરીરનો બાંધો, યશ, પૂજ્યતા, લોકપ્રિયતા આદિ અનેક સુખકારક સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પાપતત્ત્વ

પુણ્યથી વિપરીત તે પાપ, એટલે અશુભ કર્મ - કે જેનાથી જીવોને દુઃખ થાય અને જેનાથી નરકાદિ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે.

પાપ અઢાર પાપસ્થાનકોથી બંધાય છે અને ૮૪ અશુભ કર્મની પ્રકૃતિઓથી પાપ ભોગવાય છે - જે કર્મના ભેદોમાં જણાવવામાં આવેલ છે. ૧૮ પાપસ્થાનકો તે નીચે પ્રમાણે છે : ૧. પ્રાણાતિપાત (જીવહિંસા) ૨. મૃષાવાદ (જૂઠું બોલવું) ૩. અદત્તાદાન (ચોરી કરવી), ૪. મૈથુન (અબ્રજ્વલ્ય) ૫. પરિગ્રહ (વસ્તુ વિષે મારાપણું રાખવું), ૬. ક્રોધ ૭. માન, ૮. માયા (કપટ), ૯. લોભ એમ ૬-૯ એ ચાર કષાય, ૧૦. રાગ (આસક્તિ), ૧૧. દ્વેષ (ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ વગેરે) ૧૨. ક્લેશ ૧૩. અભ્યાન્યાન ૧૪. પૈશુન્ય (ચાડી ખાવી તે), ૧૫. પરપ્રવાદ (નિંદા), ૧૬. રત્તિઅરત્તિ, ૧૭. માયામૃષા, ૧૮. મિથ્યાદર્શન શલ્ય.

ઉપર્યુક્ત પાપ-પુણ્યનો બંધતત્ત્વમાં અંતર્ભાવ થાય છે, છતાં તેને જુદાં ગણાવવામાં પરમતવાળાના આ સંબંધે વિવિધ વિચારોનો નિષેધ કરવાનો હેતુ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે પુણ્ય જ છે, પાપ નથી; બીજા કહે છે કે પાપ છે પણ પુણ્ય નથી; ત્રીજા કહે પાપ અને પુણ્ય બંને એક જ વસ્તુ છે; કેટલાક કહે છે કે મૂલથી કર્મ જ નથી અને આ આખું જગત્ પ્રપંચ સ્વભાવસિદ્ધ છે.

આ બધા મત યોગ્ય નથી, કારણકે સુખ અને દુઃખ એવાં બે સ્પષ્ટ જુદાંજુદાં સર્વે અનુભવે છે, અને તેથી તે સુખદુઃખના કારણરૂપ પુણ્ય અને પાપ બંને સ્વતંત્ર રીતે સ્વીકારવાં ઘટે છે. કર્મનો અભાવ માનનારા અને વેદાંતીઓ કહે છે કે પુણ્યપાપ આકાશાપુષ્પ જેવાં છે, સત્પુણ્ય નથી તો પછી તેમના ફલના ભોગનાં સ્થાન સ્વર્ગ નરકાદિ ક્યાંથી હોય ? - આ વાત યોગ્ય નથી, કારણકે પુણ્યપાપ ન હોય તો સુખદુઃખનું કારણ કાંઈ રહ્યું નહિ એટલે તે પેદા જ ન થવાં જોઈએ. અને તે વાત તો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. જેમકે મનુષ્યત્વ સર્વત્ર સમાન છે છતાં કેટલાક સ્વામીપણું તો બીજા તેનું સેવકપણું ભોગવે છે, કોઈ શ્રીમંત, તો કોઈ કંગાલ છે ઇત્યાદિ બધી દુઃખસુખની વિચિત્રતા દેખાય છે. તો તેના કારણરૂપે પાપપુણ્ય માનવાં જોઈએ અને તે માન્યાં એટલે તેમનાં ફલનો ઉપભોગ કરવા યોગ્ય સ્વર્ગ-નરકનાં વિશિષ્ટ ભોગસ્થાન પણ માનવાં જોઈએ.

વેદાંતીઓ પુણ્ય-પાપ માને છે. શાંકર વેદાંતીઓ તેમને વ્યાવહારિક સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે, પણ વ્યવહાર-દશામાં તેમના નિયમોના પાલનનો આગ્રહ છે. પારમાર્થિક

દષ્ટિએ આત્માને તેમનો સ્પર્શ ન હોવાથી તે મિથ્યા છે અને તેમના પ્રત્યે કર્તૃત્વભાવના ન રાખવાથી તે બંધનકારક રહેતાં નથી. પાપના જેટલું જ પુણ્ય પણ બંધનકારક છે એમ જૈનોમાં પણ મનાય છે. કુંદકુંદાચાર્યે પોતાના સમયસાર આદિ ગ્રંથોમાં આ વાત ભારપૂર્વક કહી છે.]

૫. આસ્રવ તત્વ

જેનાથી કર્મ આસ્રવે - આવે એટલે જેના વડે જીવોને કર્મોની પ્રાપ્તિ થાય એવા કર્મના દ્વાર રૂપ તે આસ્રવ છે. આ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ બંધહેતુ એટલે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધના હેતુ છે.

મિથ્યાત્વ - અસત્ દેવ, અસત્ ગુરુ અને અસદ્ ધર્મમાં સત્ દેવ, સત્ ગુરુ અને સત્ ધર્મરૂપ માનવાની જે બુદ્ધિ તે.

અવિરતિ - હિંસા, ચોરી આદિથી ન વિરમવું તે.

પ્રમાદ - મદ્ય વિષયાદિ.

કષાય - ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

યોગ - મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર.

બંધ અને આસ્રવને સંબંધ એ છે કે પૂર્વબંધને લઈને (કારણ) આસ્રવ (કાર્ય) થાય છે. અને આસ્રવથી (કારણ) ઉત્તર બંધ (કાર્ય) થાય છે. એ જ પ્રમાણે પૂર્વ આસ્રવથી (કારણ) બંધ (કાર્ય) થાય છે અને બંધથી (કારણ) ઉત્તર આસ્રવ (કાર્ય) થાય છે. આ પ્રમાણે બંધ અને આસ્રવ વચ્ચે બીજાંકુર જેવો પરસ્પર કાર્યકારણનો સંબંધ છે. આમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ થતો નથી, કારણ કે પ્રવાહની અપેક્ષાથી બંને અનાદિ છે. આ આસ્રવ પુણ્ય અને પાપનો હેતુ છે, તેમજ મિથ્યાત્વાદિની ન્યૂનતાથી ન્યૂન અને અધિકતાથી અધિક થાય છે.

બીજી રીતે આસ્રવના ૪૨ ભેદ કહ્યા છે.

૫. ઈંદ્રિય - સ્પર્શ ઈંદ્રિય, રસ ઈંદ્રિય, ઘ્રાણ ઈંદ્રિય, નેત્રેંદ્રિય, શ્રોત્રેંદ્રિય,

ચાર કષાય - ૧. ક્રોધ - સચેતન અચેતન વસ્તુઓ ઉપર જેથી પ્રાણી સંનિમિત્ત કે નિર્નિમિત્ત ક્રોધ કરે તે. આ મોહનીય કર્મને લઈને છે. ૨. માન તે મૃદુતાનો અભાવ. આના બે પ્રકાર છે - અપ્રાપ્ત વસ્તુ છતાં અહંકારવૃત્તિ તે માન, અને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ વડે જે અહંકાર થાય તે મદ. તે મદ આઠ રીતે છે જાતિમદ, કુલમદ, બલમદ, રૂપમદ, જ્ઞાનમદ, લાભમદ, તપમદ અને ઐશ્વર્યમદ.

પાંચ અવ્રત - પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન (અબ્રહ્મસેવન), પરિગ્રહ.

ત્રણ યોગ - મનનો વ્યાપાર તે મનોયોગ, વચનનો વ્યાપાર તે વચનયોગ અને શરીરનો વ્યાપાર તે કાયયોગ.

પચીસ ક્રિયા - ૧. કામિકી ક્રિયા - શરીરથી ક્રિયા થયાં કરે તે. ૨. અધિકરણ ક્રિયા - કસાઈ પ્રમુખશસ્ત્રથી પરજીવોને ઉપઘાત કરે છે તે. ૩. પ્રાદેષિકી ક્રિયા - જીવ તથા અજીવ પર દ્રેષની ચિંતવના કરવી તે, ૪. પારિતાપનિકી ક્રિયા - પોતાને

તથા પરને પરિતાપ ઉપજાવવો, ૫. પ્રાજ્ઞાતિપાતિકી ક્રિયા - એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને હણવા હણાવવાની ક્રિયા, ૬. આરંભિકી ક્રિયા - પૃથ્વીકાયાદિ જીવના ઉપઘાત કરવા કરાવવા સારુ કર્ષણ પ્રમુખ કરવું કરાવવું, ૭. પારિગ્રહિકી ક્રિયા - ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહ મેળવતાં અને તેના રક્ષણ સારુ તે પરની મૂચ્છાના પરિણામે જે ક્રિયા કરવી પડે તે. ૮. માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા - બીજાને ઠગવા સારુ કપટયુક્ત ક્રિયા, ૯. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી - અસત્પ્રરૂપણા કરવા રૂપ ક્રિયા, ૧૦. અપ્રત્યાખ્યાતિકી - સંયમને વિઘાતકારક કષાયોના ઉદયથી પર્યખાણ લીધા વિના જે સર્વ વસ્તુની ક્રિયા લાગે તે, ૧૧. દષ્ટિકી - કૌતુકથી અશ્વાદિ જોવા તેમ જ રાગાદિથી કલુષિત ચિત્તથી જીવ અજીવ જોવા તે, ૧૨. સ્પૃષ્ટિકી - રાગદ્વેષમોહથી સંયુક્ત ચિત્રથી સ્ત્રી આદિના શરીરને સ્પર્શ કરવો તે, ૧૩. પ્રાતિત્યકી - બીજાઓના જીવ અજીવાદિ જોઈ દ્વેષ થાય અને તેઓ પાસે તે ક્યાંથી એવી અસત્ ચિંતવના કરવી તે, ૧૪. સામંતોપનિપાતિકી - પોતાની સંપદાની પ્રશંસામાં હર્ષ લેવા રૂપ અને ઉઘાડાં ઘીતેલ આદિનાં પાત્ર રાખવાથી ત્રસ જીવ તેમાં આવે તે રૂપ ક્રિયા, ૧૫. નૈસૃષ્ટિકી - પરોપદેશિત પાપમાં લાંબા વખત સુધી પ્રવર્તવું અને પાપભાવની અનુમોદના કરવી. ૧૬. સ્વહસ્તિકી - બીજા પાસે જે કાર્ય કરાવવાનું હોય તે આરંભાદિ વગેરે પોતે કાર્ય કરવું તે, ૧૭. આજ્ઞાપનિકી - જીવાજીવાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોની જિનાજા વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવા રૂપ, ૧૮. વૈદારણિકી - બીજાનાં અછતાં ખોટાં આચરણો પ્રગટ કરવાં, તેમની પૂજાનો નાશ કરવો તે. ૧૯. અનાભોગ - જે ઉપયોગથી વિપરીત તે અનાભોગ - તેથી અસાવધાનીથી ઉપલક્ષિત ક્રિયા, ૨૦. અનવકાંક્ષા પ્રત્યયિકી - પોતાની તેમ જ પરની અપેક્ષાથી વિપરીત તે અનવકાંક્ષા, અને તેને લીધે થયેલ ક્રિયા, ૨૧. પ્રયોગ - ચાલવું દોડવું વગેરે કાયાના વ્યાપાર, હિંસામય જૂઠ વગેરે બોલવાના વચનના વ્યાપાર, અને પરદ્રોહ ઈર્ષ્યા અભિમાનાદિ મનોવ્યાપાર - એ ત્રણેનું કરવું તે. ૨૨. સમુદાન - જેનાથી વિષય ગ્રહણ થાય તે સમુદાન ઈન્દ્રિય - તેની ઉપઘાતરૂપ ક્રિયા તે, કે જેથી આઠે કર્મનું સમુદાયપણે ગ્રહણ થાય તે. ૨૩. પ્રેમપ્રત્યયિકી - માયા તેમજ લોભથી થતી ક્રિયા. ૨૪. દ્વેષ પ્રત્યયિકી - ક્રોધ અને માનથી થતી ક્રિયા, ૨૫. ઈર્ષ્યાપ્રયિકી - ચાલવાથી જે ક્રિયા લાગે તે.

ત્રણ યોગ - મન વચન કાયાના વ્યાપાર. (કષાય અને યોગથી કેવા પ્રકારે કર્મ બંધાય છે તેનું સ્વરૂપ 'આત્માને કર્મનો સંયોગ' એ મથાળા નીચે આપેલું છે)

આમ સર્વ મળી ૪૨ ભેદ આજ્ઞવના આ પ્રકારે થયા.

૬. સંવર તત્ત્વ

મિથ્યાત્વાદિ બંધનો હેતુ તે આજ્ઞવ. પણ તે આજ્ઞવનો નિરોધ તે સંવર એટલે કે મિથ્યાત્વ અવિરતિ પ્રમાદ કષાય યોગરૂપ આજ્ઞવનો (૧) સમ્યગ્દર્શન, (૨) વિરતિ-વ્રત, (૩) પ્રમાદપરિહાર (૪) ક્ષમાદિ, (૫) ગુપ્તિત્રય એ વગેરે ધર્મના આચરણથી નિરોધ એટલે નિવારણ, ઢોકવાપણું, રૂંધન તે સંવર છે (સંવૃ=ઢોકવું તે પરથી). બીજી રીતે સંવર ૫૭ પ્રકારે છે. ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૧૦ યતિધર્મ,

૧૨ ભાવના, ૨૨ પરિષદ, અને ૫ ચારિત્ર, આમાંના ૨૨ પરિષદ અને ૫ ચારિત્ર સિવાયના બધાનું વર્ણન ગુરુતત્ત્વમાં આપેલું છે. તેથી અહીં પરિષદ, ચારિત્ર સંબંધી જણાવીશું.

૨૨ પરિષદ - પરિષદ એટલે વેઠવું, સહન કરવું. એવા ૨૨ પ્રકાર કહ્યા છે કે જે સહન કરવાથી કર્મ આવતાં અટકે છે અને તે આ છે : ૧. ક્ષુધા પરિષદ - ક્ષુધા વેઠવી તે અને તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યા વગર (એટલે નિરવધ - નિર્દોષ આહાર ન મળે તો સાવધ ન લાવવો), આર્ત ધ્યાન કર્યા વગર અને સમ્યક્ પરિણામે વેઠવી. તેવી જ રીતે ૨. પિપાસા પરિષદ, ૩. શીતપરિષદ. આ વેઠતાં અકલ્પ્ય વસ્ત્રોની વાંછા ન કરની જોઈએ, તાપની વાંછા પણ નહીં, ૪. ઉષ્ણપરિષદ - તડકામાં ચાલતાં જોડા વગેરેની, તેમજ પંખા વગેરેની વાંછા ન રાખે. ૫. દંશમશક પરિષદ - ડાંસ, મચ્છર માંકડ વગેરેને વેદના થતી હોય તો ઈજા વગર તેનું નિવારણ કરવું યા સમ્યક્ પરિણામે વેદના સહન કરવી, ૬. અચેદ પરિષદ - વસ્ત્રાદિ પર મૂર્છા ન રાખતાં તે વિશષ મળે યા ન મળે તેની દરકાર ન કરતાં જે કલ્પ્ય વસ્ત્ર મળે તે જ રાખવાં, બીજાં નહિ, ૭. અરતિ પરિષદ - સંયમ પાળતાં અરતિ ઉત્પન્ન થાય તો સહન કરવી, ૮. સ્ત્રી પરિષદ - સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગાહ્યાદિ મનમાં ન ચિંતવવાં તેમ તે પ્રત્યે વિકારબુદ્ધિથી ન જોવું, ૯. ચર્યાપરિષદ - ચર્યા એટલે ચાલવું તેમાં ઘરરહિત - અનગરપણે ગ્રામ નગરાદિમાં અનિયત વાસ મમત્વરહિત કરવા તે. ૧૦. નિષદ્યા પરિષદ - નિષદ્યા એટલે રહેવાના સ્થાનમાં રહેતાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ઉપસર્ગ થાય તે સહન કરવા, ૧૧. શય્યા પરિષદ - શય્યા, આસન વગેરે ગમે તેવી મળે તેથી ચલાવી લેવું, ૧૨. આક્રોશ પરિષદ - કોઈ અનિષ્ટ વચન કહે ત્યારે ક્રોધ ન કરતાં સહી લેવું, ૧૩. વધ પરિષદ - હસ્તાદિથી કોઈ મારે તો શરીર પર મમત્વ ન રાખતાં સહવું, ૧૪. યાચના પરિષદ - માગવાથી સર્વ વસ્તુ મળે છે તો તેથી તેવી બુદ્ધિ રાખી સમ્યક્ પરિણામથી સહન કરવું, ૧૫. અલાભ પરિષદ - ગૃહસ્થ પાસેથી ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળે તો ખેદ ન ધરવો, ૧૬. રોગ પરિષદ - જ્વરાદિ રોગ પર શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉપચાર કરવા ને સહવા, ૧૭. તુણસ્પર્શ પરિષદ - દર્ભાદિ કઠણ ઘાસનો સ્પર્શ સહવો, ૧૮. મલપરિષદ - શરીરે મેલ ચડે છે અને ઉનાળામાં ધૂળ પરસેવા સાથે મળતાં શરીર મલિન થાય છે તો શરીરની વિભૂષા ન કરતાં સહવું, ૧૯. સત્કાર પરિષદ - સત્કાર કોઈ કરે તો મનમાં અભિમાન ન કરતાં સહવો, ૨૦. પ્રજ્ઞાપરિષદ - અત્યંત બુદ્ધિ હોવા છતાં અભિમાન ન કરવું, ૨૧. અજ્ઞાન પરિષદ - પોતે મૂર્ખ, જડ હોય તે છતાં શોક ન લાવવો, ૨૨. દર્શન પરિષદ - સમ્યગ્દર્શન થતાં ગયેલી ભ્રાંતિ પર વિચાર કરી તે ભ્રાંતિના વિષયોમાં ન જવું; પણ સ્થિર રહેવું. વિકલતા કે તત્ત્વોમાં સંદેહ ન લાવવા.

૫ પ્રકારનાં ચારિત્ર - ૧ સામાયિક ચારિત્ર - સર્વ સાવધ (પાપવાળા) કામનો ત્યાગ અને નિર્દોષ કાર્યનું સેવન કરવું તે કે જેથી શમતાનો લાભ થાય. ૨. છેદોપ-સ્થાપનીય ચારિત્ર - પંચ મહાવ્રત બરાબર પાળવા તે, ૩. પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર - [શુદ્ધ ચારિત્રના નિયમોનું જ્ઞાન અને તેમના પાલન માટેનું વીર્ય હોવું તેવું તપ.] ૪. સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર - સૂક્ષ્મ સંપરાય નામના ગુણસ્થાને પહોંચતા સાધુનું ચારિત્ર,

૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર - સર્વ કષાયનો સર્વથા નાશ થતાં સાધુઓનું જે ચારિત્ર થાય તે. તે કેવલી (સર્વજ્ઞ)ને હોય છે.

આમાંનાં છોઠાં ત્રણ ચારિત્ર વિચ્છિન્ન થયેલ છે એટલે આ કાળમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવી શકે.

૭. બંધતત્વ

સંસારમાં છ દ્રવ્ય છે, તેમાંના જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોનું શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પરિણમન થાય છે; અન્ય ચાર દ્રવ્યોનું તો શુદ્ધ પરિણમન થાય છે. અન્ય દ્રવ્યથી લિપ્ત થયા વગર કોઈ દ્રવ્યનું પોતામાં અને પોતામાં જ જે પરિણમન થાય તેને 'શુદ્ધ પરિણમન' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એક દ્રવ્ય બીજા કોઈ દ્રવ્ય સાથે મળી એકીભાવ પ્રાપ્ત કરી બંધ પર્યાયરૂપ પરિણમે તેના તે પરિણમનને 'અશુદ્ધ પરિણમન - વિભાવ' કહેવામાં આવે છે. જેમ હળદર અને ચૂનાનો પરસ્પર સંગમ થવાથી પીત્તભાવ અને શ્વેતભાવનો ત્યાગ થઈ રક્તભાવરૂપ એકત્વ પ્રાપ્ત કરી 'અશુદ્ધ પરિણમન' બંને કરે છે. જીવ અને પુદ્ગલમાં એક ગુણ એવો છે કે જેને 'વૈભાવિકી શક્તિ' કહેવામાં આવે છે, તેનાથી બંનેનું અશુદ્ધ પરિણમન થાય છે, પરંતુ બાકીનાં ચાર દ્રવ્યોમાં આ ગુણ ન હોવાથી તે ચાર દ્રવ્યોનું અશુદ્ધ પરિણમન થતું નથી. આ અશુદ્ધ પરિણમનને 'બંધ' કહેવામાં આવે છે. 'બંધ' એટલે બંધન, પરસ્પર મળવું.

બંધ બે પ્રકારનો છે : એક સજાતીય બંધ, અને બીજો વિજાતીય બંધ. પુદ્ગલની સાથે પુદ્ગલનો બંધ તે સજાતીય બંધ છે અને જીવની સાથે પુદ્ગલનો બંધ તે વિજાતીય બંધ છે. એક જીવનો બીજા જીવ સાથે બંધ થતો નથી, તેથી જીવમાં કેવલ વિજાતીય બંધ હોય છે, જ્યારે પુદ્ગલમાં સજાતીય અને વિજાતીય એમ બંને પ્રકારના બંધ થાય છે. કાર્યની સિદ્ધિ અનેક કારણો મળવાથી થાય છે. આથી જીવ અને પુદ્ગલમાં કેવલ વૈભાવિક શક્તિ હોવાથી જ બંધ થઈ જતો નથી, પરંતુ બંધ થવામાં બીજાં સહકારી કારણોની પણ જરૂર રહે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં એક સ્પર્શ ગુણ છે. એ સ્પર્શ ગુણના સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ એવા બે પર્યાય પણ છે. આ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષનું પરિણમન અરસપરસ મળતાં થાય છે. આ બે પર્યાય પુદ્ગલનો પુદ્ગલ સાથે બંધ થવામાં સહકારી કારણ છે. આ સજાતીય બંધ સંબંધી સમજાવું.

એક દ્રવ્ય જ્યારે બીજા દ્રવ્યની સાથે બંધ પામે છે ત્યારે તેનું અશુદ્ધ પરિણમન થાય છે. આ અશુદ્ધ પરિણમનમાં બે દ્રવ્યોના ગુણ પોતાના સ્વરૂપથી વ્યુત થઈ વિકૃત ભાવને ભજે છે. જીવ દ્રવ્યનો ગુણ પણ અશુદ્ધ અવસ્થામાં તે જ રીતે વિકાર પામતો રહે છે. તેનું મુખ્ય કારણ વૈભાવિકી શક્તિ છે અને સહાયકારી નિમિત્ત જીવના ગુણોનું વિકૃત પરિણમન છે. આથી જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો બંધ અશુદ્ધ અવસ્થામાં થાય છે, શુદ્ધ અવસ્થા થયે વિકૃત પરિણમન થતું નથી. વિકૃત પરિણમન જ બંધનું નિમિત્ત છે અને શુદ્ધ અવસ્થામાં તેનો અભાવ છે તેથી એક વાર શુદ્ધ થયા પછી કારણના અભાવથી પુનઃ કદાપિ બંધ થતો નથી. સંસારમાં જે અનેક જીવ જોવામાં આવે છે તે સર્વ અશુદ્ધ છે. જો તેને શુદ્ધ માનવામાં આવે તો કોધાદિ પરિણામ જીવના

સ્વાભાવિક ગુણો ઠરશે. સ્વાભાવિક ગુણ નિત્ય હોય છે. પરંતુ ક્રોધાદિ અનિત્ય છે, તેથી ક્રોધાદિ ગુણોના અભાવથી ગુણી જે જીવ - તેના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. આથી જીવ બંધસહિત છે. અથવા અનુમાન પ્રમાણથી જીવ બંધસહિત અશુદ્ધ જ સિદ્ધ થશે. તે આ રીતે :

સંસારી જીવ બંધવાનુ છે, કારણકે પરતંત્ર છે.

જે જે પરતંત્ર છે તે તે બંધવાનુ છે, જેમકે બેડીએ બાંધેલ હાથી.

- આમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણકે તેની સત્તાનું સાધક આ અનુમાન છે.

આ સંસારી પરતંત્ર છે, કારણકે તેણે હીન સ્થાનનું ગ્રહણ કર્યું છે.

જે જે હીનસ્થાનનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે પરતંત્ર છે, જેમકે કેદી.

- આમાં પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણકે તેણે શરીરને ગ્રહણ કરી રાખ્યું છે.

અને તે શરીરાદિનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિદ્ધ છે, અને શરીરનું હીનસ્થાનપણું આ અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ છે :

શરીર હીનસ્થાન છે, કારણકે તે દુઃખનું કારણ છે.

જે જે દુઃખનું કારણ છે તેને હીનસ્થાન છે જેમકે કેદખાનું.

આ હેતુ દેવશરીરમાં પણ અવ્યભિચારી છે, કારણકે મરણનું દુઃખ ત્યાં પણ વિદ્યમાન છે. આ રીતે અનુમાન પ્રમાણથી આ સંસારી જીવ બંધ સહિત અશુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં શંકા ઊઠે છે કે સંસારી જીવ અનાદિકાલથી અશુદ્ધ છે કે પૂર્વ શુદ્ધ હતો અને પછીથી અશુદ્ધ થયો ?

ઉત્તરમાં નિવેદન કરવાનું કે આ જીવ સંતાનક્રમથી બીજવૃક્ષવત્ અનાદિકાલથી અશુદ્ધ છે. જો પહેલાં શુદ્ધ હતો તો વિના કારણ પછીથી કેમ અશુદ્ધ થઈ શકે ? જો વિના કારણ અશુદ્ધ થઈ ગયો, તો પછી તે અશુદ્ધ થયા પહેલાં અશુદ્ધ કેમ ન થઈ ગયો ? - અને એમ માનીશું તો મુક્ત જીવને પણ પુનઃબંધનો પ્રસંગ આવશે. વિના કારણ કાર્ય થવાથી કાર્યકારણ ભાવના ભંગનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જો એમ કોઈ કહે કે અનાદિકાલની અશુદ્ધતા અનંતકાલ સુધી રહેલી જોઈએ તો તે પણ ઠીક નથી, કારણ કે ડાંગરનો બીજવૃક્ષ સંબંધ અનાદિકાલથી ચાલ્યો આવ્યો છે, પરંતુ જ્યારે ડાંગર પરથી ફોતરાં ઉભેડી નાંખવામાં આવે તો તે ભાત અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ ઊગતા નથી. તે જ રીતે જીવને પણ અનાદિ સંતાનક્રમથી વિકૃત ભાવો વડે કર્મબંધ અગર કર્મના ઉદયથી વિકૃતભાવ થતો ચાલ્યો છે, પરંતુ જ્યારે ફોતરાં ડાંગર વિકૃતભાવ જુદો થઈ જાય છે તો પછી ચોખાડૂપી શુદ્ધ જીવને અંકુરોત્પત્તિડૂપી કર્મબંધ થતો નથી. જે રીતે લોહચુંબકમાં લોહને આકર્ષણ કરવાની શક્તિ છે, અને લોહમાં આકર્ષિત થવાની શક્તિ છે, અને બીજા પદાર્થોમાં તેવી શક્તિના અભાવથી તે બીજા પદાર્થ લોહને ખેંચતા નથી, તેમ તે લોહચુંબક તે લોહ સિવાય બીજા પદાર્થને ખેંચતું નથી, તે જ રીતે પુદ્ગલના ૨૨ પ્રકારના સ્કંધોમાંથી કેવલ પાંચ સ્કંધ નામે આહારવર્ગણા તેજસવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા, મનોવર્ગણા અને કાર્મણ વર્ગણા જીવની આકર્ષણશક્તિથી ખેંચાય છે અને જીવ તેને પોતાની આકર્ષણશક્તિથી ખેંચે છે. જીવ અને આ પાંચ

સ્કંધો સિવાયનાં બીજાં દ્રવ્ય તથા સ્કંધોમાં આકર્ષક-આકર્ષ્ય શક્તિનો અભાવ હોવાથી આકર્ષ્ય-આકર્ષક ભાવ હોતો નથી. જીવની આ આકર્ષક શક્તિ અર્થાત્ એક ગુણના વિકૃત પરિણામને 'યોગ' કહેવામાં આવે છે. 'યોગ' એટલે મનોવાક્યાય વ્યાપાર. આ યોગશક્તિના નિમિત્તથી અનુકૂલ ક્ષેત્રમાં અવસ્થિત પંચ સ્કંધ ખેંચાઈ આકર્ષણ કરનાર જીવની સાથે બંધ પર્યાય પ્રાપ્ત કરી એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ અવસ્થિત રહે છે. જીવ અને પુદ્ગલના આ રીતના એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ અવસ્થાનને બંનેનો બંધ કહેવામાં આવે છે; અને આ એક ક્ષેત્રાવસ્થાનને લીધે પંચ સ્કંધોના આગમનને 'દ્રવ્યાસ્રવ' કહેવામાં આવે છે. ઉભય બંધના કારણભૂત જીવની યોગશક્તિને 'ભાવબંધ' કહે છે; તથા દ્રવ્યાસ્રવના કારણભૂત જીવની યોગશક્તિને 'ભાવાસ્રવ' કહે છે, અને પંચસ્કંધોની આકર્ષ્યશક્તિને 'દ્રવ્યબંધ' કહે છે.

આ પાંચ સ્કંધો અને જીવનો સંબંધ કેવો છે કે જેવો ક્ષીર અને નીરનો સંબંધ છે તેમ. અગ્નિ અને લોહનો સંબંધ છે તેમ પરસ્પર અનુપ્રવેશાત્મક સંબંધ છે, (પણ કંચુકિક કંચુક સંબંધ જેવો નહિ.) આ અનુપ્રવેશાત્મક સંબંધને 'બંધ' કહેવામાં આવે છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે અમૂર્ત એવો જીવ તેને હસ્તાદિ તો છે નહિ એટલે લેવા મૂકવાની શક્તિપણ નથી, તો તેને 'કર્મગ્રહણ' કેમ સંભવે ? આનો ઉત્તર એ કે જીવને એકાંતે અમૂર્ત તરીકે જૈનદર્શનમાં માન્યો નથી. જીવ ને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે એટલે ઉભય ક્ષીરનીરની પેઠે એક હોય તેમ પરિણામ પામે છે અને એ જ રીતે મૂર્ત હોય તે પેઠે કર્મગ્રહણ કરે છે. કર્મને કાંઈ હાથે કરીને પકડવું કે લેવું પડે તેવું નથી, તે પૌદ્ગલિક છે. છતાં રાગદ્વેષમોહરૂપી પરિણામ - સદ્ અસદ્ અધ્યવસાયવિશેષથી જીવ તેલમાં પડેલ શરીર જેવો થાય છે; તેલવાળા શરીર પર જેમ રજ ચોટે છે તે પ્રમાણે જીવનું કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ સાથે સંમિશ્રણ છે. જીવના પ્રતિ પ્રદેશે અનંત પરમાણુનો સંસ્લેષ થવાથી જીવને કર્મ સાથે જે માર્ગે જવાપણું થાય છે તેથી જીવનું સંસારાવસ્થામાં મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ રૂપ મૂર્તત્વ પણ સ્યાદ્વાદીઓ (જૈનો) સ્વીકારે છે.

ઉક્ત પંચ સ્કંધોમાંની પહેલી કાર્મણ વર્ગણાના સ્કંધના બંધનું સ્વરૂપ જણાવીએ. કાર્મણ સ્કંધનો બંધ ચાર પ્રકારે છે : (૧) પ્રકૃતિબંધ (૨) પ્રદેશબંધ (૩) સ્થિતિબંધ (૪) અનુભાગબંધ.

(૧) પ્રકૃતિબંધ - કાર્મણસ્કંધ અનેક ભેદ સ્વરૂપ છે અને તે સ્કંધોમાં જીવના ગુણોને હણવાનો તેમજ દાબી દેવાનો સ્વભાવ અર્થાત્ પ્રકૃતિ (nature) છે. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિવાનમાં કથંચિત્ અભેદ છે, તે માટે પ્રકૃતિ શબ્દથી જીવના ગુણોને હણવાના કે દાબી દેવાના સ્વભાવવાળા કાર્મણ સ્કંધોનું ગ્રહણ છે. ભાવાર્થમાં જીવના અનેક શુભાશુભ પરિણામવાળા યોગથી જીવના ગુણોના ઘાતક સ્વભાવવાળા કાર્મણ સ્કંધોનો જીવ સાથે સંબંધ - બંધ તેને 'પ્રકૃતિબંધ' કહે છે. મૂલ પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણ આદિ આદ છે.

(૨) પ્રદેશબંધ - બધ્યમાન - બંધ થવાવાળાં કાર્મણ સ્કંધોમાં પરમાણુઓની સંખ્યા (extent)ને - કર્મની સંખ્યાને 'પ્રદેશબંધ' કહે છે. પરમાણુનો સમૂહ=પ્રદેશ.

આ કાર્મણ સ્કંધ જ જ્યારે જીવની સાથે બંધ પામે છે ત્યારે તે 'કર્મ' કહેવાય છે.

(૩) સ્થિતિબંધ - આ કર્મનો બંધ થવાના સમયથી જેટલો કાલ પછી ફલ આપે તે કાલસ્થિતિ - મર્યાદા. એટલે ઉદાહરણ તરીકે આ પ્રકૃતિ આટલા વખત સુધી જીવની સાથે રહેશે, પછી નહિ રહે, એવી જેનાથી સ્થિતિ થાય તેને 'સ્થિતિબંધ' કહેવામાં આવે છે. સ્થિતિ=રહેવું તે.^૧

(૪) અનુભાગબંધ - અનુભાગ=રસ. ઉક્ત પ્રકૃતિઓમાં તીવ્ર, મંદ રસ જે હોય અને તેથી કર્મની ફલ દેવાની શક્તિની ન્યૂનાધિક્તા થાય તે 'અનુભાગબંધ' કહેવામાં આવે છે.

ઉક્ત ચાર બંધનો બોધ થવા લાડવાનું દષ્ટાંત લઈએ. ૧. જેમ કોઈ લાડુ ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર અને મરી)નો બનાવેલ હોય તો તેનો સ્વભાવ વાડુનું હરણ કરવાનો છે, શીત દ્રવ્યોનો બનાવેલ હોય તો તેનો સ્વભાવ પિત્તહરણ કરવાનો છે, તથા અરૂસો અને ક્ષારાદિ વસ્તુનો કરેલો હોય તો તેનો સ્વભાવ કફહરણ કરવાનો છે. તે જ રીતે કર્મનો જુદોજુદો સ્વભાવ છે. કોઈ કર્મનો જ્ઞાનને આવરિત કરવાનો, કોઈનો દર્શનાવરણ વગેરે તે પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) બંધ છે, ૨. કોઈ લાડુ વજનમાં પાશર, કોઈ શેર એમ હોય છે તેમ કોઈ કર્મના પ્રદેશ સંખ્યામાં થોડા, કોઈ ઘણા એમ હોય છે તે પ્રદેશબંધ. ૩. કોઈ લાડુ એક દિવસ પછી બગડી જાય છે, કોઈ બે, ત્રણ દિવસ પછી, કોઈ માસ પછી બગડે છે, તેવી જ રીતે કોઈ કર્મની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત, તો કોઈની પ્રહર, દિવસ, પક્ષ, માસ, યાવત્ ૭૦ કોટાકોટી સાગરોપમ સુધીની છે. આ સ્થિતિબંધ. ૪. કોઈ લાડુનો રસ કડવો, કોઈનો મીઠો, એમ કોઈ કર્મનો રસ સુખરૂપ, તો કોઈનો દુઃખરૂપ છે. સંસારમાં જે જે અવસ્થા જીવોની થયાં કરે છે તે તે સર્વે કર્મના અનુભાગથી (રસથી) જ થાય છે. આ રસબંધ - અનુભાગબંધ. ઘણા નિબિડ અને સંકિલ્પ ભાવથી કરેલ કર્મના બંધને 'નિકાચિત' બંધ કહેવામાં આવે છે. તેવો બંધ કપાયની મંદતા કે તીવ્રતા ઉપર આધાર રાખે છે, અર્થાત્ કપાયની મંદતાથી શક્ય કર્મનું ઉપાર્જન થાય છે અને કપાયની તીવ્રતાથી અશુભ કર્મ બંધાય છે.

પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધનું કારણ યોગ છે, તથા સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધનું કારણ કષાય છે. આ ચારે પ્રકારના બંધના કારણભૂત એવા જીવના યોગ અને કષાયરૂપ પરિણામોને 'ભાવબંધ' કહેવામાં આવે છે.

જૈનમાં પરિણામ - મનના અધ્યવસાયથી બંધ - કર્મનો બંધ થાય છે. ગીતા કહે છે કે સાધારણ રીતે કર્મ એ બંધનનું કારણ છે. પણ એવી રીતે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી શકાય કે કર્મ પણ કરાય અને કર્મથી બંધન પણ ન થાય. કર્મની આવી કુશળતાને

૧. સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અને વધુમાં વધુ આઠે કર્મની જૈન શાસ્ત્રકારે જણાવેલી છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની તથા દર્શનાવરણીય કર્મની તથા અંતરાયકર્મની - દરેકની જઘન્ય એક અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમ કોટાકોટી છે. વેદનીયની જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ સાગરોપમ કોટાકોટી છે, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનુક્રમે ૭૦ અને ૪૦ સાગરોપમ કોટાકોટી સ્થિતિ છે. નામ અને ગોત્ર કર્મની જઘન્ય ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ સાગરોપમ કોટાકોટી સ્થિતિ છે અને આયુકર્મની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ગીતામાં 'કર્મયોગ' કહેવામાં આવે છે, અને આવો કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ પગથિયાં અનુક્રમે દર્શાવે છે. (૧) ફલની ઇચ્છા છોડી દેવી. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન । (૨) કર્તાપણાનું અભિમાન છોડી દેવું. (૩) ઈશ્વરાર્પણ - બધાં કર્મ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં. કર્મ જાળરૂપ થઈને જીવને બંધન કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ જીવની અહંકારબુદ્ધિ છે. આપણે જે કર્મ કરીએ છીએ તેની સાથે આત્માનો યોગ કરી દઈએ છીએ તેથી કર્મ આત્માને બંધરૂપ થાય છે અને તેનું ફળ જીવને ભોગવવું પડે છે. તેથી ગીતામાં કહ્યું છે કે :

ના મુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ।

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥

- ભોગવ્યા સિવાય તો કોટિકલ્પે પણ કર્મનો નાશ થતો નથી. કરેલાં કર્મનાં શુભાશુભ ફલ અવશ્યે ભોગવવાં પડે છે. આ ભોગનું કારણ કર્તૃત્વાભિમાન, 'હું કરું છું' એવું અભિમાન - માન્યતા છે. પણ ગીતા કહે છે કે જીવ વાસ્તવિક રીતે અકર્તા છે. તો કર્તૃત્વઅભિમાન કાઢી નાંખી ફલની નિરપેક્ષાએ સર્વ કર્મનું ફળ ઈશ્વરમાં સમર્પણ કરવું કે જેથી અભિમાન ચાલ્યું જાય - આ ત્રણ પગથિયાંમાંના ઉપદેશને જૈનના સ્યાદ્વાદમય અનેક દષ્ટિવાળા સિદ્ધાંતોને સરખાવવા ઘટે છે. જૈન પણ નિશ્ચયે આત્માને કર્મનો કર્તા માનતું નથી - જ્યાં સુધી સંસારી છે - કર્મયુક્ત છે ત્યાં સુધી માને છે અને તે વ્યવહારથી.

૮. નિર્જરા તત્ત્વ

જીવ સાથે બંધાયેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનું દેશથી નિર્જરવું - છૂટા પડી જવું તે નિર્જરા તત્ત્વ. સંપૂર્ણ નિર્જરા થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

નિર્જરા જે સાધનથી થાય છે તે તપ છે. તે તપના ૧૨ પ્રકાર છે કે જેનું સ્વરૂપ ગુરુતત્ત્વમાં આપેલ છે. આ ૧૨ પ્રકારના તપથી નિર્જરાના બાર ભેદ ગણાય છે.

નિર્જરા બે પ્રકારે છે. ૧. સકામા નિર્જરા અને ૨. અકામા નિર્જરા. સકામા એટલે કામ - ઇચ્છા સહિત - ઇચ્છાના આત્યંતિક નાશ વગર. તે અતિ દુષ્કર તપશ્ચર્યા, કાયોત્સર્ગ, ૨૨ પરીષદ આદિ આચરનારા, મસ્તકનો કેશલોચ આદિ કાયકલેશ કરનારા, અઢાર હજાર સીલાંગ ધારનારા, બાહ્ય-આંતર સર્વ પરિબ્રહ્મ પરિહરનારા એવા ચારિત્રીઓને હોય છે, અને જ્યારે તે અંત્ય શરીરી - ચરમશરીરી (બૌદ્ધ પરિભાષામાં 'અનાગામી') થાય છે ત્યારે તેને અકામા નિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે - ત્યાં જે ક્રિયા થાય છે તે કોઈપણ જાતના કામ - ઇચ્છા વગર થાય છે.

૯. મોક્ષતત્ત્વ

આ સંબંધમાં - મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે એ વિષયોમાં આત્મવાદના પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયું છે, તોપણ ટૂંકમાં એક તત્ત્વ તરીકે થોડુંક જણાવીએ :

જીવનો બંધાયેલાં કર્મોથી આત્યંતિક વિયોગ તે દેહાદિનો મોક્ષ કહેવાય છે. સદેહ - દેહી જીવને દેહ સાથે ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, ત્રણ વેદ (સ્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદ-જાતિ), કષાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, પુણ્ય-અપુણ્ય, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ આદિ છે તો તે સમેત દેહાદિનો આત્યંતિક એટલે સર્વ પ્રકારે સ્થાયી વિયોગ તે જ મોક્ષ છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે દેહનો આત્મત્તિક વિયોગ દેહ આદિ સહિત હોવાથી સંભવે, પરંતુ રાગાદિ અનાદિથી છે તેનો આત્મત્તિક વિયોગ કેમ સંભવે ? કારણકે જે અનાદિ છે તે વિનાશ પામતું નથી. આનું સમાધાન એ છે કે જોકે રાગાદિ દોષ જીવનમાં અનાદિ છે તોપણ જેમાં [કે જેને વિશે કે જેને લીધે] તે રાગાદિ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે સ્ત્રીશરીરાદિમાં, તેનું મૂલતત્ત્વ - વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે ત્યારે તે રાગાદિની પ્રતિપક્ષ ભાવના પેદા થાય છે અને તેથી રાગાદિ પ્રતિક્ષણ ઓછા થતા જ જાય છે. આ પરથી જણાય છે કે કાલ આદિ ખાસ સામગ્રી હોય, ભાવનાનો પ્રકર્ષ હોય તો રાગાદિનો ક્ષય તે નિર્મૂલ થાય તેટલા પ્રમાણમાં પણ થઈ શકે. જો એમ ન થાય તો રાગાદિ ઓછા થાય છે તે પણ ન સંભવે. વળી જે સહભૂ સ્વભાવ છે તે નિત્ય છે તેનો નાશ ન થઈ શકે, પણ જે સહકારીસંપાદ્ય સ્વભાવવાળા એટલે માત્ર સાથે સંયોગાનુવશ કે બીજી રીતે સહાય આપવા ખાતર રહેનારા એવા જે કંઈ હોય - જેમકે અહીં રાગાદિ તે નિત્ય ન હોવાથી તે જે નિમિત્તથી ઉદ્ભવે છે તેનો નાશ થતાં તેનો પણ સમૂળગો નાશ થઈ શકે.

ઉર્ધ્વગમન - સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં આત્મા તેથી તદ્દન હલકો - કર્મભાર રહિત થાય છે તેથી તે ઉર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધિને પામે છે. ઉર્ધ્વગમન કેમ થાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેમ થવામાં ચાર હેતુ છે :

(૧) પૂર્વપ્રયોગથી તેમ થાય છે અર્થાત્ અગિયંત્ય આત્મવીર્યથી સિદ્ધ થવા પહેલાં ઉપાંત્ય બે સમયમાં કર્મનો ક્ષય કરવા વાસ્તે જે વ્યાપાર પ્રારંભ કર્યો હતો તેનાથી જેમકે કુંભારનું ચાક પૂર્વપ્રયોગ ફર્યા કરે છે તેમ. હીંચકો કે બાણ પૂર્વપ્રયોગ કરતાં પોતાની ક્રિયા કરે છે તેમ. (૨) અસંગત્વ - કર્મસંગતિરહિત થવાથી ઉર્ધ્વગતિ થાય છે. જેવી રીતે માટીના લેપથી રહિત થતાં તુંબડાની જલમાં ઉર્ધ્વગતિ થાય છે તેમ. (૩) બંધચ્છેદ - ગાઢ બંધનથી રહિત થતાં, જેમ એરંડફલ બીજાદિ બંધનોથી છૂટું થતાં ઉર્ધ્વ ઉઠે તેમ કર્મબીજથી બંધનો વિચ્છેદ થતાં સિદ્ધ પણ ઉર્ધ્વગમન કરે. (૪) ઉર્ધ્વગૌરવ - ઉર્ધ્વસ્વભાવ. આત્માનો ઉર્ધ્વ જવાનો મૂલ નિજ સ્વભાવ છે. જેમકે અગ્નિનો ઉર્ધ્વજ્વલન સ્વભાવ છે તેમ આત્માનો પણ ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે.

છ લેશ્યા

[લિશ્યન્ત ઇતિ લેશ્યા । મનોયોગાવધમ્મજનિત્તપરિણામઃ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ભાષ્યટીકા ૨.૭. મનના વ્યાપાર પર આધારિત આત્માનો પરિણામ તે લેશ્યા.]

જે કારણથી પાપકર્મ બંધાય છે તે અશુભ કર્મ અને પુણ્યકર્મ બંધાય છે તે શુભ કર્મ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે લેશ્યા પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારની હોય છે. શુભ લેશ્યાથી પુણ્ય અને અશુભ લેશ્યાથી પાપ બંધ થાય છે; અર્થાત્ તીવ્ર કષાયથી અશુભ, અને મંદ કષાયથી શુભ લેશ્યા થાય છે.

સંસારમાં દરેક વસ્તુનાં ત્રણ પદ છે : ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. આ રીતે શુભ અને અશુભ લેશ્યાઓના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. દુનિયાની ખરાબ વસ્તુને કાળા રંગની અને સારી વસ્તુને શ્વેત રંગની ઉપમા દેવામાં આવે છે. આ કારણથી બૂરા મનુષ્યોનાં

મન કાળાં કહેવામાં આવે છે; આ જ પ્રમાણે લેશ્યાઓનાં નામ રંગો ઉપરથી રાજવામાં આવ્યાં છે. જે સર્વથી અશુભ લેશ્યા છે તે શ્યામ છે, મધ્યમ અશુભનો રંગ નીલ છે, કારણકે કાળા રંગથી નીલો રંગ કંઈ વધારે સારો છે, અને જે જઘન્ય અશુભ લેશ્યા છે તે કાપોત (કબૂતરના જેવા) રંગની છે કારણ કે તે રંગ વધારે ખુદ્ધો હોય છે. અને શુભલેશ્યા ઉત્તમ શુક્લ (સફેદ) રંગની, મધ્યમ લાલ રંગની અને જઘન્ય પીત (પીલા) રંગની હોય છે.

આ છ લેશ્યાઓનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ જંગલમાં છ મનુષ્ય જતા હતા. માર્ગમાં એક આમ્રવૃક્ષ આવ્યું કે જેમાં કેરીઓ મજાની પાકી ગઈ હતી. કાળી લેશ્યા વાળાને તે ફળ ખાવાની એટલી બધી ઇચ્છા થઈ કે તેણે વૃક્ષને જડ મૂળથી ઉખાડી લેવાનો વિચાર કર્યો. નીલ લેશ્યાવાળો મોટી ડાળી કાપવા તૈયાર થયો, કપોત લેશ્યાવાળો નાની ડાંખળીને કાપવા લાગ્યો, અને પીળી લેશ્યાવાળાએ કાચાંપાકાં સર્વ પ્રકારનાં ફળ તોડવાનું શરૂ કર્યું, લાલ લેશ્યાવાળાએ પાકાં ફળ તોડ્યાં પરંતુ શુક્લ લેશ્યાવાળાએ વૃક્ષ સામે કાંઈપણ નજર નાખતાં જે ફળ નીચે પડ્યાં હતાં તે પર સંતોષ રાખ્યો. આ પરથી મનના પરિણામની ધારા એક લેશ્યામાં અને બીજી લેશ્યામાં કેટલે દરજ્જે જુદી રહે છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

છ લેશ્યાનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે તે જણાવીએ :

૧. કૃષ્ણ - એક પુરુષ લૂંટ ખૂન આદિ દુષ્ટ કર્મોથી ધનને પેદા કરે છે, તથા બહેન-સ્ત્રીની દરકાર કરતો નથી તથા પોતાની પુત્રીને રૂપિયા લઈ કોઈ બૂઢા સાથે પરણાવે છે અને ઇચ્છા કરે છે કે બૂઢો જમાઈ મરી જાય તો તેનો બધો માલ પોતાના કબજામાં આવે. અથવા એમ ઇચ્છે છે કે મારો દુશ્મન મરી જાય અથવા તેનો માનીતો દીકરો મરી જાય.

૨. નીલ - એક પુરુષ ચોરી કરે છે પણ જબરદસ્તી કરતો નથી તથા દલાડે વેશ્યાસેવન કરે છે પરંતુ બહેન, ભાણેજ, સ્ત્રીની દરકાર રાખે છે, તથા પોતાની પુત્રીને બૂઢા શ્રીમંત સાથે રૂપિયાની લાલચથી પરણાવે છે, પરંતુ તે વિધવા થાય એવું ઇચ્છતો નથી, તથા પોતાના શત્રુની હાનિ ઇચ્છે છે, પરંતુ તેનો નાશ થાય અગર તેનો પુત્ર મરી જાય એવું ચાહતો નથી.

૩. કપોત - એક પુરુષ ચોરની પેઠે રાતે ચોરી કરવા જતો નથી, પરંતુ જૂઠું બોલી દગાકપટ કરી કોઈને નુકસાન કરી પોતે ધન કમાય છે તથા વેશ્યાસેવન કરે છે, પરંતુ બહુ છાની રીતે, તથા કોઈ વખત રૂપિયા લઈ પુત્રીને પરણાવે છે પણ માન-બઝાઈને ખાતર જુવાન શ્રીમંતની સાથે - પછી ભલે તે યોગ્ય ન હોય; પોતાના શત્રુની હાનિ તે ઇચ્છતો નથી પરંતુ ઝઘડા કરી લડી તેને જીતવાની ઇચ્છા રાખે છે.

૪. પીત - એક પુરુષ દગા, છળકપટ ઇત્યાદિથી દ્રવ્ય કમાતો નથી પરંતુ રૂપિયા પેદા કરવા માટે એટલો બધો શ્રમ વેઠે છે કે તે સિવાય તેને બીજું કંઈ સૂઝતું નથી; અગર દ્રવ્યની હાનિ થઈ જાય તો પણ શ્રમ ખેડે છે; તથા વેશ્યાસેવન તો કરતો નથી, પરંતુ સ્ત્રીમાં પ્રેમથી એટલો બધો ફસેલો છે કે બીજાં કામોમાં તેને લઈને ખરાબી થાય છે, પરંતુ તે સંબંધે કંઈ વિચાર કરતો નથી. તથા પોતાની પુત્રીનો વિવાહ એક યોગ્ય

વરની સાથે કરે છે પરંતુ નામનાની ઇચ્છાથી પોતે અધિક ખર્ચ કરે છે કે જેથી પોતે જ નિર્ધન સ્વયમેવ બને છે, અને પછી શ્રમ કરે છે. તથા શત્રુની હાનિ તો ઇચ્છતો નથી પરંતુ શત્રુથી પોતાને દૂર રાખવા અને તેથી પોતાને કષ્ટ ન થાય તેમ કરવા ઇચ્છા રાખે છે.

૫. રક્ત - લાલ - એક પુરુષ ન્યાયથી દ્રવ્ય કમાય છે. પરંતુ મતલબથી અધિક કમાતો નથી અને જો કમાય છે તો ઉદારતાથી તેનો ખર્ચ કરી નાંખે છે અને દ્રવ્યહાનિ થાય તો બિલકુલ શોક કરતો નથી તેમ દ્રવ્ય કમાવા માટે તદ્દીન રહેતો નથી. પરંતુ પોતાનો સમય ધર્મધ્યાન અને લોકનું ભલું કરવામાં વ્યતીત કરે છે, અને ધર્મધ્યાનને પોતાનો ધર્મ સમજે છે તથા દ્રવ્યને ધર્મધ્યાનમાં ખર્ચી હર્ષ માને છે; વેશ્યાસેવન તો શું પણ પોતાની સ્ત્રીના મોહમાં પણ તદ્દીન રહેતો નથી. ઈદ્રિયના વિષયભોગનો સર્વથા ત્યાગી નથી, પરંતુ તેની આસક્તિ પણ નથી. તથા પોતાની પુત્રીને યોગ્ય વરની સાથે પરણાવે છે અને એવું કોઈ પણ કાર્ય કરતો નથી કે જેથી પોતાની પુત્રી અને જમાઈને કષ્ટ થાય. તથા શત્રુની શત્રુતા દૂર કરવા ચાહે છે અને તેને માટે તેની ખુશામત કરવાનું અગર માફી ચાહે છે; અને વિચારે છે કે શત્રુની સાથે શત્રુતા કરવાથી શત્રુતા મટતી નથી પરંતુ મિત્રતા કરવાથી મટે છે.

૬. શુક્લ - એક પુરુષ દ્રવ્યની ઇચ્છા રાખતો નથી અને દ્રવ્યને માટે કોઈ તજવીજ પણ કરતો નથી. કોઈ ગોઠવણ કંઈક મળી જાય તો તેમાં જ સંતોષ માની તેનાથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને વિષયભોગથી તદ્દન દૂર રહે છે તથા સંતાનથી રાગ કરતો નથી તેમ કોઈને શત્રુ સમજતો નથી અને આ બાબતને હમેશાં લક્ષ્યમાં રાખે છે કે 'હું સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખું, ગુણીજનોને દેખી હું તેના ગુણથી મુગ્ધ બની પ્રસન્ન થાઉં. હું તેની યથાશક્તિ સેવા કરી યોગ્ય ભક્તિ કરું. દીનદુઃખી અજ્ઞાનીજનોની હું તનમનધનથી સેવા કરું, તેનું દુઃખ દૂર કરું. અને જે મનુષ્યો સાથે મારે સારું છે તેની સાથે મારો શત્રુભાવ નથી તેમ જ મિત્રતા નથી, પણ માધ્યસ્થ ભાવ છે.'

આ પ્રકારે લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ સમજી બૂરી લેશ્યાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ઉત્તમ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ વાતોને ધારણ કરવાથી જ વાસ્તવિક કલ્યાણ થઈ શકે છે તથા રત્નત્રય ધર્મ (સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર) ગ્રહણ થઈ શકે છે.^૧

જૈન દૃષ્ટિએ જીવની ઉત્કાન્તિ

વેદાન્તીઓ જેને અવિદ્યા કહે છે, સાંખ્યો જેને ક્લેશ કહે છે, જૈનો જેને કર્મ કહે છે, બૌદ્ધો જેને વાસના - તૃષ્ણા કહે છે, શૈવો (પાશુપતો) જેને પાશ કહે છે તે ભવનું કારણ છે એટલે તેથી સંસારબંધ થાય છે. આ કર્મથી જીવ અનંતભવોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. જીવને કર્મનો સંબંધ જૈનદર્શન અનુસાર અનાદિ છે. અનાદિ કાળથી ખાણમાં રહેલા સુવર્ણ સાથે જેમ માટી આદિનો મળ લાગેલ છે તેમ આત્મા સાથે કર્મ લાગેલાં છે; તે કર્મનો ક્ષય કરવા અર્થે અને તેથી આત્માના સહજ ગુણ - અનંત

૧. 'ગૃહસ્થવિચાર', પૃ. ૧૧-૧૩.

દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત ચારિત્ર પ્રગટાવવા પરમ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે. સુવર્ણ જેમ ખાણમાં માટીથી આવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં સુવર્ણત્વ તો રહેલું છે જ, તેવી રીતે ચેતન જીવ કર્માવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં શુદ્ધ ચેતનત્વ તો હોય છે જ એટલે ચેતનમાં જે મહાનુ ગુણો છે તે બહારથી લેવા જવાના નથી, પરંતુ તેની સાથે પ્રચ્છન્ન - આવૃતરૂપે રહેલાં છે તે ક્રિયા, યોગ, તપ, સંયમ વગેરે દ્વારા કર્મમળ દૂર કરવા અર્થે લીધેલા પરમ પુરુષાર્થથી વ્યક્ત કરવાના છે.

ઉક્ત કર્મ આઠ પ્રકારનાં છે અને તેના ઉત્તર ભેદો તથા તે પ્રત્યેકનું તારતમ્ય બહુ ભેદવિભેદમાં વહેંચાઈ ગયેલ છે. ૧. આત્માના જ્ઞાનગુણનું આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, ૨. દર્શનગુણનું આવરણ કરે તે દર્શનાવરણીય, ૩. વસ્તુપ્રાપ્તિમાં, તેના દાનમાં, ભોગોપભોગાદિમાં પ્રત્યવાય કરે - વિઘ્નભૂત થાય તે અંતરાય કર્મ, ૪. સંસારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ય માર્ગ સૂઝવા ન દેતાં મૂંઝવી નાંખે તે મોહનીય કર્મ, ૫. ચેતનને અનેક જાતિમાં જન્મ આપી તેને અવનવા અનુભવ કરાવે તે નામકર્મ, ૬. ઉચ્ચનીય જાતિમાં અવતરણ કરાવે તે ગોત્ર કર્મ, ૭. પ્રત્યેક ભવમાં અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ કરાવે તે આયુષ્ય કર્મ, ૮. શારીરિક સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય કર્મ. આ આઠ કર્મોના અનેક ભેદો થાય છે અને તે ચેતન ઉપર લાગ્યા કરે છે અને તેનો ભોગકાળ - ઉદયકાળ થયે ફળ આપી ખરી પડે છે, (એ સંબંધી વિશેષ વિવેચન આગળ પર જોવામાં આવશે.) ચેતન જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ દશામાં - અજ્ઞાનમાં વર્તતો હોય છે ત્યાં સુધી આ સર્વ કર્મો તેની પ્રચુરતા સાથે હોય છે. સર્વ કર્મમળ દૂર કર્યા પછી જીવ મોક્ષે જાય છે. મોક્ષે ગયા પછી એટલે એક વખત સર્વ કર્મમળનો સર્વથા નાશ કર્યા પછી ફરીવાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી. એટલે કર્મનું કાર્ય જે સંસાર તે થતો નથી એટલે મોક્ષમાં ગયા પછી ચેતનનું પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થતું નથી. આ મુક્ત જીવોને 'સિદ્ધ' - 'મુક્ત' કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધ સિવાયના જીવો બાહ્ય દષ્ટિએ બે પ્રકારે કલ્પાયેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવે છે - તેમાં એક અવ્યવહારરાશિ અને બીજો વ્યવહારરાશિ.^૧ સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો અવ્યવહારરાશિ છે અને તે સિવાયના બધા જીવો કે જેમાં સ્થૂલ (બાદર) નિગોદના જીવોનો સમાવેશ થાય છે તે વ્યવહારરાશિ છે. - એટલે જેને વ્યવહારમાં લઈ શકાય - જેની ગણતરી કરી જેના ભેદાદિ પડી શકે તે. સૂક્ષ્મ નિગોદ અને બાદર નિગોદ - બંને જાતના નિગોદ જીવોથી અખિલ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. જેમ કાજલ - મેશને

૧. અવ્યવહારરાશિમાં અનંત જીવો એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં આખા વિશ્વમાં ભરેલા છે તે સૂક્ષ્મ છે - આંખે જોઈ શકાય તેવા નથી, એક શ્વાસોચ્છવાસમાં એક નિગોદજીવના સાડાસોળ ભવ થાય છે અને તેવી સ્થિતિમાં તે અનંત કાળ ભવ કર્યા કરે છે. એક સ્થિતિમાં એક સોયના અન્નભાગ જેટલામાં તે જીવના અસંખ્ય ગોળક હોય છે અને એક ગોળકમાં અનંત જીવો હોય છે. એ જીવોને નિગોદના (infinitesimally small souls) કહેવામાં આવે છે. વિચાર કર્યા વગર (અકામ નિર્જરાથી) ઘર્ષણ ધૂર્ણન ન્યાયથી કર્મનો અંશમાં ક્ષય થતાં એમાંથી જીવ ઉત્તત સ્થિતિમાં આવે છે. આ નિગોદનું સ્વરૂપ જૈનગ્રંથોમાં વિસ્તારથી છે. આવા જીવો કોઈપણ દર્શનમાં ગણેલા કે ગણાવેલા નથી.

હાબલીમાં ભરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સમગ્રલોક નિગોદના જીવોથી ઠાંસીઠાંસીને અંતરરહિત ભરેલો છે. (આથી જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવ - આત્મા છે અને એ દષ્ટિએ અખિલ વિશ્વમાં જીવ વ્યાપક છે એમ જૈનો માને છે.) જેવી રીતે સમુદ્ર જલભર્યો હોય છે અને તેમાંથી અમુક તરંગો - વમળ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેવી જ રીતે સમગ્રલોક જીવથી ભરેલો છે. તે જીવોમાંથી કેટલાક જીવો જલતરંગવત્ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ પરિભ્રમણ કરતા જણાય છે. તે વ્યવહારરૂપ જ જણાતા વ્યવહારરાશિના જીવોને મુખ્ય ચાર પ્રકારે - ચતુર્ગતિમાં વહેંચવામાં આવેલ છે - નારક, તિર્યંચ, દેવ અને મનુષ્ય. આ ચાર ગતિમાં જીવ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ વ્યવહારરાશિ જીવોમાંથી જેટલા મનુષ્યભવે કર્મનો ક્ષય સર્વથા કરી સિદ્ધ થાય તેટલા જ જીવો અવ્યવહારરાશિમાંથી વ્યવહારરાશિમાં આવે એ અટલ સિદ્ધાંત સ્વીકૃત તરીકે જૈનો માને છે; તેથી આ વ્યવહારરાશિ જીવોની સંખ્યા વધે નહિ તેમ ઘટે પણ નહિ. જેમ માટીનું બીજું પગથિયું ઘટ વગેરે છે તેવી જ રીતે અવ્યવહારરાશિનું બીજું પગથિયું વ્યવહારરાશિ ઉપર પ્રમાણે ચતુર્ધા છે અને તે ચાર ગતિ લોકમાં વ્યવહારાતી જોવામાં આવે છે.^૧

આવી રીતે અવ્યવહારરાશિના નિગોદમાંથી અકામ નિર્જરા થતાં ઘુણાક્ષરન્યાયે નિયત કારણનો પરિપાક થવાથી જીવ વ્યવહાર નિગોદમાં આવે છે; ત્યાર પછી બાદર (સ્થૂલ) વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી કે જે સર્વ એકેન્દ્રિય નામે સ્પર્શેન્દ્રિયયુક્ત છે તેમાં આવે છે, તેમાંથી વળી કાંઈક નિર્જરા (કર્મનો ક્ષય) થતાં તે દ્વીન્દ્રિયમાં આવે - ત્યાં જિહ્વા ઈન્દ્રિય, ભાષા અને શરીરાદિક અધિકરણની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી શુભાશુભ અધ્યવસાયની ન્યૂનાધિકતા (તારતમ્ય) થતાં અકામ નિર્જરાની બહુલતા થાય. ૧. જૈનો જિનમંદિરમાં જાય છે ત્યારે નીચેના આકારમાં અશ્વત્થ વગેરેથી સ્વસ્તિક (આથિયો) કરી તે પર અશ્વત્થાદિની ત્રણ ઢગલી કરી તે ઉપર અર્ધચંદ્રાકાર - અર્ધમાત્રાનુસ્વર કરવામાં આવે છે.

૦ ૪ ૦

卐

આમાં સ્વસ્તિકનાં ચાર પાંખડાં તે ઉપર જણાવેલ નરકાદિ ચાર વ્યવહારદશા - ગતિ સૂચવે છે (અવ્યવહારરાશિ માટે તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી. વ્યવહારમાં જેજે આવેલા છે તેમને માટે જ એ સૂચન છે. સ્વસ્તિક ઉપરની ત્રણ ઢગલી તે જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય સૂચવે છે અને તેની ઉપર અર્ધ માત્રાનુસ્વર તે 'સિદ્ધશિલા' - મોક્ષસ્થાન-અજરામરચક્ર (શિરાત્રે કે લોકાત્રે) - તુર્ય અને તુર્યાતીત દર્શનચિહ્ન છે. આનો ભાવાર્થ એ છે કે ચાર ગતિ - વ્યવહારમાં પરિભ્રમણ કરનારા જીવો જ્યારે ચાર ગતિથી ભિન્ન થઈ, મધ્યસ્થ થઈ પોતાનો પ્રચ્છન્ન અનાદિ નિધાનરૂપ ગુણ - જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની ઉપાસના કરી આત્મસાક્ષાત્કાર કરીને પૂર્ણ થશે ત્યારે જ તે સિદ્ધિ પામશે. (જૈનોએ ઉપચારથી મારેલી 'સિદ્ધશિલા'એ જશે - નિશ્ચયે મુક્તિ પામશે) - નિજરૂપે સ્થિત થશે અર્થાત્ તેનું ચતુર્ગતિરૂપ વ્યવહારનું પરિભ્રમણ મટશે. આ પરથી સ્વસ્તિક કરનારા જૈને એ હેતુ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ કે શ્રી જિનદેવ આ પ્રમાણે આરાધન કરીને તરી ગયાના દષ્ટાંત રૂપ છે માટે તેણે પણ શ્રી જિનદેવ પેટે પ્રબલ પુરુષાર્થ દ્વારા નિજસ્વરૂપે સ્થિત થવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સ્વસ્તિક રચવામાં વાસ્તવ અને વિચારપૂર્વક પ્રયોજન રાખેલું છે.

તો ઊંચે ચડી ત્રીદ્રિયમાં આવે, નહિ તો એટલે હિંસાદિક દોષની બહુલતા થાય તો ફરી એકેદ્રિયમાં જાય, ને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાલ રહી પુનઃ કોઈ અકામનિર્જરાના યોગથી દ્વીદ્રિય, ત્રીદ્રિય, ચતુર્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેદ્રિય જીવ (બે, ત્રણ, ચાર ઈદ્રિયવાળા જીવ)ની ગણનામાં આવે છે. અહીં ઈદ્રિય, પ્રાણ, પચાંસિ વધતાં અધિકરણ પણ વધે અને તેથી હિંસાદિ કારણની વૃદ્ધિ થાય તો પાછો પતન પામી એકેદ્રિયાદિમાં આવી જાય, અને જો સામાન્યે રહે તો પોતાની દ્વીદ્રિયાદિ જાતિમાં રહે અને છેદનભેદન રૂપ અકામનિર્જરા થાય તો તેને યોગે ઊંચો પણ ચડે. આમ વિકલેદ્રિયમાંથી એકેદ્રિય ને એકેદ્રિયમાંથી વિકલેદ્રિય એમ અનંત ફેરા ખાધાં કરે. એમ કરતાં આગળ વધી પંચેદ્રિય તિર્યચમાં આવે છે.

પંચેદ્રિય તિર્યચના બે ભેદ છે. ૧. ગર્ભજ ૨. સંમૂર્ચિમ. સંમૂર્ચિમને મન નથી - તે મૂર્છામાં જ પડ્યા રહે છે છતાં તેમાં શરીર, પ્રાણ, પચાંસિ, આયુ પ્રમુખ અધિકરણની વૃદ્ધિ થાય તેથી હિંસાદિકની બહુલતા થતાં પહેલી નરકે જવું પડે, અને કદાચ જો અકામ નિર્જરા છેદનભેદન શીતતાપાદિકરૂપે કરવામાં આવે તો તેથી ગર્ભજ તિર્યચ કે ગર્ભજ મનુષ્ય થાય. ત્યાં પ્રાણ તથા પચાંસિ પૂર્ણ હોય તેથી પાંચ આસ્રવ-કર્મદ્વાર-બંધહેતુ સેવે, આર્તરીદ્ર ધ્યાન ધરે તો કર્મસ્થિતિ દીર્ઘ કરે અને તેમ થતાં કોઈ જીવો પ્રબલ હિંસાદિકથી પાછો એકેદ્રિયમાં જાય, અથવા છેદનભેદન તાપશીતાદિ સહન કરતો જાતિ સરલ પરિણામી થઈ તીવ્ર સંકલેશ ન કરે તો તેવી અકામનિર્જરાથી કોઈ જીવ દેવગતિમાં જાય, અથવા મનુષ્ય થાય. હવે જો દેવગતિમાં તેમ કરતાં જાય તો ત્યાં અતિશય વિષયાસક્ત બની તીવ્ર સંકલેશે મગીને તિર્યચ પંચેદ્રિય ગર્ભજ થાય, ત્યાં બહુલ હિંસાદિક કરી નરકે જાય અથવા પાછો પડી ચતુર્દ્રિયથી એકેદ્રિય એમ ચક્રમાં જાય. વળી ત્યાંથી નીકળી પંચેદ્રિયપણું પાલતાં અનંતકાળ વીતી જાય; અને જો દેવગતિમાંથી મનુષ્ય થાય તો અપરિપાકપણથી બહુલતાએ અનાય્ય ક્ષેત્ર અને અનાય્યકુલમાં જન્મ પામી અનાય્ય સંસ્કારોથી પ્રબલ કષાયવિષયાદિક અઢાર પાપસ્થાનક સેવી તે કર્માનુસાર તે યોગ્ય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય. આમ કર્મપ્રચરતા થતાં તે આગળ વધતો અટકીને પાછો નીચે પણ ઊતરી જાય છે (ઉત્ક્રાંતિ - Evolutionમાંથી અપક્રાંતિ - ineolution પણ થાય છે), અને કર્મ ઘટતાં કંઈ વખત ગર્ભજ પંચેદ્રિય તિર્યચમાંથી જીવ મનુષ્ય થાય છે. અને તેવો મનુષ્યભવ પામી ઘરકુટુંબની તીવ્ર મૂર્છા (મોહ)માં અજ્ઞાનથી ફરી તિર્યચથી એકેદ્રિયના ચક્રમાં પડે છે, અથવા કોઈ મનુષ્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાન વગર પણ સરળ પ્રકૃતિએ સહેજ કષાયમંદતાથી મરીને મનુષ્ય પણ થાય. વળી ત્યાં કાલપરિપાક વિના અશુદ્ધ કારણથી હિંસાદિની બહુલતાના પરિણામે મિથ્યાત્વાદિ અશુદ્ધ હેતુની પુષ્ટતાએ કર્મસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) કરે. (આ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે જણાવેલ છે.) આ કર્મોમાં મોહનીય કર્મ તે સર્વકર્મનું ઉત્પાદક અને પોષક છે. જેમ બીજથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ થાય છે, તેવી રીતે મોહનીયથી આઠે કર્મ અને આઠે કર્મથી મોહનીયની પુષ્ટિ થાય છે. આ મોહનીયની ૨૮ પ્રકૃતિ છે તેમાં 'મિથ્યાત્વ' મુખ્ય પ્રકૃતિ છે.

મનુષ્યગતિમાં જીવને શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુનો યોગ થઈ જાય તો તે શુદ્ધ ધર્મનું - માર્ગનું આરાધન કરી પોતાની પ્રગતિમાં વધારો કરે છે. એવી રીતે ઉત્ક્રાંતિ

અપકાંતિમાં નરક અને દેવલોકમાં દુઃખસુખ પણ અનેક પ્રકારનાં અનુભવે છે. શુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય લેતાં કોઈવાર તેની નિબિડ કર્મગ્રંથિનો ભેદ થાય છે અને આવો ભેદ થયા પછી તેને 'સમ્યગ્દર્શન' પ્રાપ્ત થાય છે. તે થયે ભવમર્યાદા અર્ધપુદ્ગલાવર્તન કાલ જેટલી બંધાય છે.

ત્રણ કરણ : ૧. યથાખ્યાતકરણ

હવે સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં કર્મગ્રંથિનો ભેદ કેમ થાય છે તે સમજાએ : સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારે થાય છે - ૧. સ્વાભાવિક રીતે (એટલે ગુરુ આદિના ઉપદેશ વગર) - નિસર્ગજ, ૨. ગુરુઆદિના બોધથી - અધિગમજ. સ્વાભાવિક સમ્યક્ દર્શન - શ્રદ્ધા જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણે : સંજી પંચેન્દ્રિય જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં ત્રણ 'કરણ' કરે છે. તેનાં નામ યથાખ્યાત, અપૂર્વ, અને અનિવૃત્તિ - કરણ. કરણ એટલે કર્તાને જે ફલ લાવી આપવામાં ઉત્તમોત્તમ સાધન - જેનાથી ક્રિયા થાય છે તે, અને તે મનનો પરિણામ - અધ્યવસાયવિશેષ છે. આ ક્યારે થાય છે તે જોઈએ. ઉપરોક્ત ૮ કર્મો પૈકી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય તથા અંતરાય એ દરેક કર્મની વધારેમાં વધારે - ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોટાકોટી સાગરોપમની છે; તથા નામ અને ગોત્ર એ દરેક કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોટાકોટી સાગરોપમની છે, અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોટાકોટી સાગરોપમની જૈન શાસ્ત્રકારે કહેલી છે. અનાદિ અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાંકરતાં પ્રાણીઓ ગોલપાષાણ ન્યાયે - પર્વત પરથી પડતી નદીમાં રહેલો પથર ઘંચના ઘોલના રૂપ ચાલવે કરી સહ્ય સુંવાળો પ્રાયઃ થાય અને કંઈક આકાર મેળવે તે ન્યાયે ઉક્ત સાત કર્મની સ્થિતિમાંથી પોતાની મેળે - અકામનિર્જરાથી - અનાભોગથી (અસાવધાનતાથી) સંસારની અસારતા જાણે, સંસારદુઃખરૂપ કરી જાણે એટલે અનાભોગ નવવૈરાગ્યથી દરેક કર્મની પલ્લોપમના અસંખ્યાતમે ભાગે ન્યૂન એવા એક કોટાકોટી સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ રાખે છે અને બાકીની સ્થિતિનો નાશ કરે છે ત્યારે જે ઉદાસીન પરિણામ થાય છે તે 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' કહેવાય છે. આ જીવ પરિણામથી અનાદિ સંસિદ્ધ થતા કર્મનો અમુક અંશે નાશ થાય છે. અહીં જીવના કર્મપરિણામજનિત ધનરાગદ્વેષ પરિણામ કર્કશ નિબિડ ચિરપ્રગ્ઢ કર્મગ્રંથિ દુર્ભેદ રહે છે એટલે જીવ 'અભિગ્રંથિ' હોય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ કરીએ તો (અનતિક્રમ્ય કરોતિ ઇતિ) એટલે જેમ અનાદિની ચાલ છે તેમની તેમ પ્રવૃત્તિ અને તેનું કરણ એટલે જીવના પરિણામનું પ્રવર્તન - એટલે અનાદિનું જે ચાલુ પ્રવર્તન છે તે ર્થુ નથી પણ જેમાં કારણ પરિપાકથી મિથ્યાત્વની મંદતા થાય તેમાં આયુકર્મ સિવાયનાં ઉપર્યુક્ત સાતે કર્મની ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ થાય છે. આ કરણ આત્મા અનંતીવાર કરે છે. હવે જીવો બે પ્રકારના છે : ભવ્ય અને અભવ્ય.

ભવ્ય અને અભવ્ય જીવ

અનાદિ સહજ પરિણામથી જીવ બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાથી બે જાતિના છે. એક ભવ્ય ને બીજા અભવ્ય. ભવ્ય (ભવ=થવું પરથી યોગ્યતાવાળા)માં મોક્ષે જવાની યોગ્યતારૂપ સ્વભાવની સત્તા અનાદિથી રહેલી છે, તેથી તેમની ભવપરિણતિ

પલટાય છે, અને અભવ્યમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા ન હોવાથી તેમની ભવપરિણતિ બદલાતી નથી - અનાદિથી જેવી છે તેવી ને તેવી જ રહે છે. ભવ્ય જીવોની ભવપરિણતિ બદલાય છે તેથી તેમના ભવના અનાગત પુદ્ગલ પરાવર્તન ઓછા ઓછા થતા જાય છે, તેમાં ભવ્યોની પણ અનાદિથી થયેલી કર્મબંધની યોગ્યતા, અતિશય સંકિલષ્ટ પરિણામવાળી ઘોર 'મિથ્યાત્વ', 'અવિરતિ', રાગદ્વેષાદિથી પરિણામેલી હોય અને તેથી તે ભવ્ય અતિ સંકલેશકારી કર્મબંધ કરે તો તે અનંત સંસાર પામે. આમ થતાંથતાં અનંત કાળચક્રોપર્યંત દુઃખ ભોગવતાંભોગવતાં જ્યારે અકસ્માત્ ઘુણાક્ષરન્યાયે અકામ નિર્જરા કાંઈક સારી રીતે થાય ત્યારે અનાદિ સહજ કર્મબંધ યોગ્યતા અતિ તીવ્ર પરિણામવાળી પૂર્વે હતી તે કાંઈક અંશે મંદ પરિણામવાળી થાય અને તેથી કર્મબંધ પણ ઓછો થાય. આમ થતાંથતાં અનાગત પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં એક એક પુદ્ગલ પરાવર્તન ઓછું થતું જાય - કર્મબંધની યોગ્યતા પણ પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તને મંદમંદ થતી જાય. એવા એવા કમથી અકામનિર્જરા વડે જીવ ઘણું કરીને ત્રણ કરણ કરી ચરમપુદ્ગલ પરાવર્તનમાં આવે એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ કે જે પૂર્વે અનેક પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલા કાલના અંતરાલે - અતિ દૂર હતી તે એક (છેલ્લા) પુદ્ગલપરાવર્તનના અંતરાલમાં - સમીપે આવે, તથાભવ્યતા પાકે, અને યથાર્થ ધર્મતત્ત્વાદિકને જાણવાની ઇચ્છા થાય - માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત થાય. (આ માર્ગાનુસારીપણું યથાપ્રવૃત્તિકરણ થયા પછી અને અપૂર્વકરણ થયા પહેલાં થાય છે અને ત્યારે જ ચરમ (છેલ્લા) પુદ્ગલાવર્તમાં જવાય છે. એ નીચે જોઈશું.) જ્યારે અભવ્યને જો કરણ થાય તો માત્ર એક જ અને તે પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ થાય છે, બીજા કદી થતાં નથી. સર્વકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના બંધને બાંધનાર જીવને સંકલેશ-ઘણો થાય, તેથી તેવા જીવ ઉક્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પણ ન કરે.

આ જીવોમાં અભવ્ય મિથ્યાદષ્ટિ છે - નિર્વાણ પામવાની અયોગ્યતાવાળા છે, કદીપણ કર્મગ્રંથિ પ્રદેશ પાસે જઈ શકે નહિ અને તે 'ગ્રંથિ' - દુર્ભેદ એવો રાગદ્વેષનો પરિણામ - ભેદાયા વગર સમ્યક્ત્વ પમાય નહિ તેથી યથાપ્રવૃત્તિકરણ અભવ્યને જ માટે છે, જ્યારે ભવ્યને ત્રણે કરણ થાય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ થયા પછી ગ્રંથિદેશની સમીપે ભવ્ય પ્રાપ્તિ આવે છે. ગ્રંથિદેશ સુધી આવેલા પ્રાણી પણ રાગદ્વેષથી પ્રેરાતાં કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરનારા થાય છે.

આમાંથી કેટલાક જીવો ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં આવ્યા પહેલાં મનુષ્યભવ પામીને તપ, જપ, પૂજા, સંયમ પ્રમુખ ક્રિયા કરે છે અને તેના ફલ તરીકે રાજ્યભોગ સ્વર્ગાદિક પામે છે પરંતુ તત્ત્વભૂત ધર્મમાર્ગ જાણવાની ઇચ્છા - રુચિને તેઓ પામેલા ન હોવાથી તેમને ધર્મસંબંધી સદ્ગુણાનની પ્રાપ્તિનો તેમજ સદ્જ્ઞાન ક્રિયાના ફલભૂત મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત જે ધર્મ તે પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ તેમને 'તથાભવ્યતા' પાકેલ ન હોવાથી યથાર્થ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો અભાવ હોય છે; પરંતુ જ્યારે તથાભવ્યતાનો પરિપાક થાય છે ત્યારે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે અને તેથી ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તનમાં અવાય છે. આપણે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તનમાં આવ્યા છીએ કે નહિ તે સમજવા માટે જ્ઞાનદષ્ટિએ પોતાનું અંતઃકરણ તપાસવાની જરૂર છે કે આપણને મોક્ષ પામવાનો અભિલાષ (સંવેગધર્મ) કરવાનો અભિલાષ અને તત્ત્વ જાણવાનો અભિલાષ) 'તત્ત્વજિજ્ઞાસા'

નિર્વાજપણે પારમાર્થિક ભાવથી ઉત્પન્ન થયો છે કે ઉપરચોટિયો છળ પરિણામવાળો અભિલાષ છે ? - આમ સત્યપણે આત્મસાક્ષીએ પોતાના હૃદયને વારંવાર તપાસતાં એ ત્રણે અભિલાષ પરમાર્થરૂપે છે એમ ભાસે તો જાણવું કે આપણે પરમપુદ્ગલ પરાવર્તનમાં વર્તીએ છીએ.

તથાભવ્યતા એટલે શું ?

જીવ જ્યારે પોતાના ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તન કાળમાં આવે ત્યારે કોઈ જીવની તથાભવ્યતા સ્વભાવે - સ્વતઃ પાકે છે અને ઘણા જીવોની ઉપાયના સેવનથી પાકે છે. આ ઉપાયો પર આવીએ તે પહેલાં તથાભવ્યતા એટલે શું તે સમજીએ. 'તથાભવ્યતા' એ અનાદિનો જીવોને મોક્ષગમનની યોગ્યતારૂપ પારિણામિક ભાવ છે. તે મોક્ષની યોગ્યતા સર્વ ભવ્યોને સ્વરૂપમાત્રે તો સરખી છે, પણ તે સર્વ જીવની સમકાળે પરિપક્વ થતી નથી કારણકે તેમ થતી હોય તો મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ સર્વ ભવ્ય જીવોને સમકાળે થાય; પણ તેમ ન થતાં તે જુદેજુદે કાળે પરિપાક પામે છે તેથી તે 'તથાભવ્યતા' એ નામ આપેલ છે (તથા = તે તે પોતપોતાના પાકવા યોગ્ય ક્રમાગત કાળને પામીને પાકવાના સ્વભાવવાળી + ભવ્યતા = મોક્ષગમનયોગ્યતા). આ તથાભવ્યતા જ્યારે પાકે ત્યારે તેના જોરથી મિથ્યાત્વાદિ પાપકર્મનું તથા અનાદિ કર્મબંધની યોગ્યતાનું બળ ઘટી જવાથી જીવ શુદ્ધ ધર્મ પામી શકે છે.

તથાભવ્યતા પાકવાને માટે ઉપાયો

હવે તે કોઈકને સ્વભાવે પાકે અને ઘણાને ઉપાયના સેવનથી પાકે છે તો તે ઉપાય જોઈએ : (૧) ચતુઃશરણ ભાવના - પ્રથમ તો પોતાના હૃદયમાં એવી નિર્ધાર કરવો કે 'મારો આત્મા નિરાધાર છે, અશરણ છે, અનાથ છે, કેમકે આ જન્મમાં પણ રોગાદિક કે રાજાદિકની આપદામાંથી ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે કોઈ મારું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી તો પછી પરભવમાં તે કેમ શરણભૂત થઈ શકે ? માટે જેના રાગદ્વેષનો નિતાંત નાશ થયો છે એવા વીતરાગ પ્રભુનું (અરિહંતનું), નિર્વજન સિદ્ધનું, શુદ્ધ નિરારંભી તત્ત્વજ્ઞાની મુનિઓનું અને સર્વજ્ઞભાષિત યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને દર્શાવનાર આગમ ધર્મનું - ધ્યાન સ્મરણરૂપે મારું શરણ હો.' આ ચાર શરણની અહોનિશ રટણ કરવાથી તથાભવ્યતા પાકે. (૨) આ ભવમાં કરેલાં અને પૂર્વજન્મમાં અજ્ઞાનપણે કરેલાં પોતાનાં દુષ્કૃત - પાપોને સત્યભાવે સદા નિંદવાથી ભવ્યતા પાકે. અને (૩) યથાશક્તિ વૈરાગ્ય ભાવથી મોક્ષની અભિલાષા સહિત તપ, સંયમ, દાનાદિ સુકૃત કરવાથી, દેવગુરુની પૂજાભક્તિ કરવાથી, સદ્ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી અને ન્યાયમાર્ગના સેવનથી તેમજ સ્વપરની કરેલી સુકૃતકરણીના અનુમોદનથી ભવ્યતા પાકે.

તથાભવ્યતા પાકવાથી થતા લાભો - માર્ગાનુસારિતા

આ ઉપાયોના સેવનથી તથાભવ્યતા પાકતાં મિથ્યાત્મપરિણામ દુર્બળ થાય, ભવ્યતાશક્તિ પ્રબલ થાય, મિથ્યાત્વાદિકનો પરાભવ આત્માને ઓછો થાય, તત્ત્વજિજ્ઞાસા પુષ્ટ થાય એટલે જીવ 'માર્ગાનુસારી' થાય. આનો અનુક્રમ હરિભદ્રસૂરિ આ પ્રમાણે જણાવે છે :

જે ભવ્ય જીવ છે તેને ભવ્યતાના ઉદયથી અક્રમ નિર્જરાએ કર્મનો ક્ષય થતાં

કલાદિ પાંચ કારણની અનુકૂલતાએ કરી બે પુદ્ગલાવર્ત શેષ સંસાર રહે ત્યારે 'ધર્મ' શબ્દમાં સામાન્ય સદ્વલણા - શ્રદ્ધા થાય. જેને આ ધર્મને નિર્વિવેકપણે પણ સાંભળવા તરફ અભિમુખતા હોય તે 'શ્રવણસન્મુખી' કહેવાય છે એટલે તેનામાં તથાવિધ આદર-પિપાસા હોય નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે ધર્મશ્રવણ થાય તો તેમાં વિમુખતા ન હોય. અહીંથી સંસારપરિભ્રમણ કરતો જીવ ઉચ્ચ ભાવમાં આવે ત્યારે દોઢ પુદ્ગલાવર્તન રહે. ત્યાર પછીથી માર્ગસંમુખતા, માર્ગશ્રવણ, માર્ગગવેષણા અને માર્ગાનુસારિતા થાય. કોઈને ધર્મ ભણી સંમુખતા હોય, શ્રવણ થાય, કોઈ રીતે ધર્મશ્રુતિ થાય, પણ તીવ્રભાવે ગવેષણા ન હોય તો તેને 'માર્ગપતિત' કહેવામાં આવે છે. આમ સંસારપરિભ્રમણ કરતાં એક (છેલ્લો) પુદ્ગલપરાવર્ત રહે ત્યારે માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત થાય. અહીં શુદ્ધ અને અશુદ્ધની ગવેષણા થાય. આ કાલને 'ધર્મયૌવનકાલ' કહેવામાં આવે છે. અહીં માર્ગાનુસારીના ન્યાયસંપન્ન વિભવ આદિ ઉપ ગુણો પ્રાપ્ત થાય, મિત્રાદિક દષ્ટિ (જેને જૈનયોગમાં મૂકવામાં આવી છે) પામવાનો અવસર મળે, ષટ્દર્શનની ભિન્નતા જાણે, અહીં મિથ્યાત્વ મંદ થયું તેથી વ્યવહારે 'દ્રવ્યધર્મ' પામે, ઉચિત - યથાર્થ વ્યવહારે પ્રવર્તે, પહેલા ત્રણ અનુષ્ઠાન (આના સંબંધમાં જૈનયોગના વિષયમાં જુઓ)ની પ્રબલતા હોય અને સર્વ ક્રિયા એવી કરે કે તેને બીજા અનેક જીવ જોઈ ધર્મ પામે; પણ પોતાને ધર્મપ્રાપ્તિ ન હોય તો તે ક્રિયાનું ફલ સ્વર્ગાદિક થાય પણ કર્મની નિર્જરા અર્થે ન થાય.

બીજું કરણ : અપૂર્વકરણ

આવી રીતે માર્ગાનુસારીનાં કરેલાં સુકૃત, સદનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિના હેતુ થાય, તેની કરેલી દેવગુરુની પૂજાભક્તિ પારમાર્થિક સેવારૂપે પરિણમે, તે વીતરાગ નિરંજનનો ભક્ત થાય. તેને સંસાર ચરમ પુદ્ગલાવર્ત જેટલો બાકી રહે અને અનાદિ મિથ્યાત્વનો ઉદય પ્રાયઃ ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તના 'સાર્વિક' - પ્રથમના અર્ધા ભાગ સુધી જ રહે. આવા માર્ગાનુસારીને - તત્ત્વ સમજવાની ઇચ્છાવાળાંને મિથ્યાત્વાદિનો ઘણો ભાગે પ્રલય થાય. પછી તત્ત્વવાર્તા સાંભળતાં અથવા ચિંતવતાં તેને 'અપૂર્વકરણ' - એટલે પૂર્વે અનાદિકાળમાં કોઈકાળે ન પ્રાપ્ત થયેલા એવા તત્ત્વજિજ્ઞાસાજન્ય પરમાનંદમય શુભ પરિણામ - ની પ્રાપ્તિ થાય. આ કરણથી માર્ગાનુસારી જીવ 'ંચિ'નો ભેદ કરે. તે ંચિ એટલે અતિ નિબિડ, ઘન, કઠિન, દુર્ભેદ, મોક્ષથી વિમુખ રાખનાર મિથ્યાત્વના અને મિથ્યાત્વના સહાયક અનંત જન્મની રચનાને રચનાર એવા 'અનંતાનુબંધ' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર 'કષાય'ના ઉદયથી ઊપજતા અતિ સંકિલષ્ટ મહારાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનરૂપ પરિણામ. તે ંચિનો ભેદ પ્રથમ કોઈ કાળે કર્યો નહોતો, તે હવે માર્ગાનુસારી જીવ અપૂર્વકરણરૂપ તીવ્ર પરિણામની ધારા વડે ભેદે છે - વીંધે છે - ભેદ પાડે છે.

ંચિભેદ : ભેદ એટલે અપૂર્વકરણરૂપ વજનની સોય વડે પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ તત્ત્વની શ્રદ્ધાના સામર્થ્યથી તે ંચિનું વિદારણ કરવું. ટૂંકમાં ંચિભેદ એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વની ગાંઠનું છેદન. તે કરવાથી અત્યંત એટલે પૂર્વની જેમ અતિ નિબિડ - ઘાડો સંકલેશ - રાગદ્વેષનો પરિણામ પ્રવર્તતો નથી. જેને વેધરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો મણિ કદી તેના છિદ્રમાં મળ ભરાય તોપણ પૂર્વની અવસ્થાને પામતો નથી એટલે

પ્રથમના જેવો છિદ્ર રહિત થતો નથી તે રીતે ગ્રંથિભેદ થવાથી તેને અગાઉનો જે રાગદ્વેષ પરિણામ અત્યંત સંકલેશરૂપે હોય છે તે તેટલા પ્રમાણમાં થતો નથી, કારણ કે ફરીથી તે ગ્રંથિનું બંધન થતું નથી. આને સ્પષ્ટપણે સમજાવીએ તો ગ્રંથિભેદ વખતે આયુઃકર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાત કર્મની દેશે ઓછા એક કોટાકોટિ જાગરોપમની સ્થિતિ રહે છે, અને તેટલી જ સ્થિતિ ગ્રંથિભેદ પછી કદાચ સમ્યક્ત્વ જાય એટલે મિથ્યાત્વ ભાવ પમાય ત્યારે બંધાય છે - એટલે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પામવાને અવસરે જેટલી કર્મની સ્થિતિ રાખી હોય છે તેટલો જ નવીન કર્મબંધ થાય છે. વળી ગ્રંથિભેદ થતાં સમ્યક્ત્વનો નાશ ન થતાં દુર્ગતિ એટલે કુદેવ, કુમાનુષ, તિર્યંચ, નરકગતિ, ગ્રંથિભેદ કર્યા પહેલાં તે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય તો થતી નથી.

ત્રીજું કરણ : અનિવૃત્તિકરણ

આમ ગ્રંથિભેદ થતાં - અનંતાનુબંધી ક્રોધ આદિ ચાર કષાયના ઉદય અને બંધરૂપ પાપકર્મનો વિનાશ થતાં મિથ્યાત્વનો ઉદય મંદરસવાળો થઈ જાય છે અને તેથી તે ભવ્ય, માર્ગાનુસારી, સમ્યક્ત્વયોગ્ય જીવને ગ્રંથિભેદ થયા પછી એક અંતર્મુહૂર્તમાં 'અનિવૃત્તિકરણ' નામનો પરિણામવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અધ્યવસાય ફળપ્રાપ્તિ વગર નિવર્તે નહિ - પાછો જાય નહિ એટલે પૂર્વે થયેલ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામ પાછો જાય નહિ તે અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણથી આત્મા મિથ્યાત્વ મોહનીયનામનું કર્મ કે જેની મોટી સ્થિતિ હોય છે તેનાં જે દળ - પ્રદેશ હોય છે તેમાંથી અંતર્મુહૂર્તવેદ્ય એટલે એક અંતર્મુહૂર્તમાં ખપી જાય એટલી સ્થિતિનાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનાં દલ નજીક ખેંચી લે - એટલે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના પુંજની સ્થિતિ બે કરે - એક મોટી સ્થિતિ અને બીજી નાની સ્થિતિ. આ બે સ્થિતિમાં જે અંતર રહે તેને 'અંતરકરણ' કહેવામાં આવે છે. હવે તે નાની સ્થિતિનો = અંતર્મુહૂર્તવેદ્ય દલ છે. તેનો એક અંતર્મુહૂર્તમાં ક્ષય કરી નાંખે અને જીવ મોટી સ્થિતિમાંથી ઉદય પામતાં દલને ઉપશમાવે એટલે એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં લાવવા ન આવે (નિષ્ક્રમિત ઉદય કરે). આમ દીર્ઘકાળ સુધી ઉદયપણે વર્તવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની મોટી સ્થિતિ - 'સત્તા' જે જીવને છે તેનો ઉદય, આ પરિણામવિશેષથી - અનિવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી સર્વથા રૂંધાઈ જવાથી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વનો સર્વથા અનુદય થાય, તે અવસરે - અંતઃકરણના પ્રથમ સમયે જીવને શુદ્ધ ધર્મમૂળ 'ઔપશમિક' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. આનું નામ પ્રથમ શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ

આ 'ઔપશમિક' એટલે જ્યાં મિથ્યાત્વનો ઉપશમ છે તે - ઉપશમજન્ય. ઉપશમ એટલે મિથ્યાત્વના ઉદયનો નાશ અને અનુદયનો રોધ. આથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ તત્ત્વોની યથાર્થપણે સ્વાદ્વાદ મર્યાદાએ પ્રતીતિ - સ્વરૂપ શ્રદ્ધારૂચિનો જનક આત્મભાવ પ્રગટે છે, તેથી જીવને જીવાદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરવાથી આત્માદિ પદાર્થના સ્વરૂપની ઝલક ભાસમાન થાય છે; માર્ગાનુસારીપણામાં જે દેવગુરુ પૂજાદિ 'તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન' હતા તે 'અમૃતાનુષ્ઠાન' થઈ જાય છે. (જૈન યોગના વિષયમાં આ અનુષ્ઠાન પાંચ અનુષ્ઠાન પૈકીના એક તરીકે આપેલ છે તે જુઓ.) અને લોકદષ્ટિએ કરાતા

‘યમનિયમ’ વગેરે સ્વરૂપ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન તે, પરમાર્થવૃત્તિએ કરાતા અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન થાય છે.

ત્રણ પુંજ

પછી ઉપશમસમ્યક્ત્વરૂપ ગુણથી મોટી સ્થિતિવાળી મિથ્યાત્વ મોહનીયની પ્રકૃતિ કે જે સત્તામાં (in potentiality) રહેલી છે, જે ઉદય^૧ કે ઉદ્દીરણમાં^૨ આવી નથી, જેનાં સર્વ દળ-પ્રદેશ દુષ્ટ રસથી ભરેલાં છે તેને ઉદયમાં આવ્યા અગાઉ જ પરિણામવિશેષના પ્રભાવથી શોધી કાઢી તેના ત્રણ પ્રકારનાં પુંજ કરે છે. તે આ રીતે :

(૧) જે દળમાંથી ક્લિષ્ટ રસનો ઉત્પાદક દુષ્ટ રસ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય તેવા દળનો રાશિ તે ‘સમ્યક્ત્વ પુંજ’ - શુદ્ધ પુંજ છે. તે શુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવે તો તે જીવના સમ્યક્ત્વગુણનો ઘાત કરતો નથી, શુદ્ધ શ્રદ્ધા બની રહે છે. આનું બીજું નામ ‘સમ્યક્ત્વ મોહનીય’ છે. આ પુંજનો ઉદય થતાં ‘ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ’ થાય છે.

(૨) જે દળનો દુષ્ટરસ અર્ધ નષ્ટ થયો હોય ને અર્ધ રહ્યો હોય તેનો રાશિ તે ‘મિશ્રપુંજ’ - અર્ધશુદ્ધ પુંજ અથવા મિશ્ર મોહનીય છે. તે પુંજ ઉદયમાં આવે તો અંતર્મુદૂર્ત સુધી જીવ મિશ્ર દષ્ટિવાળો રહે. આવા મિશ્ર દષ્ટિવાળા જીવને શુદ્ધ ધર્મ પર પ્રેમ પણ ન હોય ને દ્વેષ પણ ન હોય, એટલે તે સમ્યક્ત્વની પણ નહિ, અને મિથ્યાત્વની પણ નહિ.

(૩) અને જે દળમાંથી દુષ્ટ રસ નષ્ટ જ થયો ન હોય, જેવો ને તેવો કાયમ રહ્યો હોય તેનો રાશિ તે ‘મિથ્યાત્વપુંજ’ - અશુદ્ધ પુંજ અથવા મિથ્યાત્વ મોહનીય છે.^૩ તેના ઉદયથી જીવ સાદિસાંત મિથ્યાદષ્ટિ થાય, કારણકે તે સમ્યક્ત્વથી પતન પામી મિથ્યાત્વની થાય ત્યારે તેની આદિ - શરૂઆત થઈ તે ‘સાદિ’, અને ફરીને તેનો અંત કરી અવશ્ય સમ્યક્ત્વ પામવાનું છે તેથી તેનો અંત આવ્યો તે ‘સાંત’ (અંતઃસાદિત). આ મિથ્યાદષ્ટિ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિથી

૧. પૂર્વ ઋણ કરેલાં કર્મ અમુક કાળ (જેને ‘અબાધાકાળ’ કહે છે) વ્યતીત થયે તેના રસ (ફળ) રૂપે વેદવામાં - ભોગવવામાં આવે તે ‘ઉદય’ કહેવાય છે, જેમ બીજ વાળ્યા પછી અમુક વખત વીત્યા બાદ ફળનો ઉદય - ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેમ કર્મના ઉદય સંબંધે સમજવું.
૨. સ્વાભાવિક રીતે ઉદય નહિ આવેલાં એટલે સત્તામાં રહેલાં કર્મને ખેંચીને પ્રવત્નવિશેષથી ઉદયમાં લાવી વેદી લેવાં - ભોગવવાં તેને ‘ઉદ્દીરણ’ કહે છે.
૩. મિથ્યાત્વના કાલ આશ્રયી ગુણદોષપ્રાપ્તિ આશ્રયે ચાર ભંગ કહ્યા છે : (૧) અનાદિઅનંત - અનાદિનું મિથ્યાત્વ છે તે કદી પણ મટે નહિ, જેમકે અભવ્યને બને છે. (૨) અનાદિસાંત - ભવ્યને પ્રથમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે અનાદિ મિથ્યાત્વનો અંત આવ્યો હોય છે તે. (૩) સાદિ સાંત - જે જીવ સમ્યક્ત્વ પામી વળી તેને વખી નાંખે છે અને મિથ્યાત્વ ઝાલે છે ત્યારે મિથ્યાત્વની સાદિ થઈ, વળી પુનઃ શુભ સામગ્રીના યોગથી સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે મિથ્યાત્વનો અંત થયો (જેમ અહીં થયું તેમ). (૪) સાદિ અનંત - આ ભંગ મિથ્યાત્વ સંબંધમાં મિથ્યાત્વની હોય નહિ. તે ભંગ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ ક્ષાયક ભાવે જેને જે ગુણ પ્રગટ થયા તે ગુણ તેને સાદિ અનંત ભંગે હોય, એટલે તે ગુણ પ્રગટે ત્યાં આદિ શરૂ થઈ તેથી સાદિ, અને તે ગુણ આવ્યા પછી જાય નહિ તેથી તે અનંત - એટલે ભવ્ય મિથ્યાત્વની પ્રથમના ત્રણ ભંગા (ભંગ) લાગુ પડે - હોય, અને અભવ્ય મિથ્યાત્વની એક જ ભંગ નામે અનાદિ અનંત હોય.

કોઈક ઉજ્જવળ પરિણામી હોય છે, અને અનાદિની નિજસ્વભાવભૂત કર્મબંધની યોગ્યતા બંધશક્તિમાં અનંતગણી ઓછી હોય છે, તેથી ગ્રંથિભેદની વખતે જેટલી સ્થિતિવાળાં કર્મ જીવ બાંધતો હતો તે કરતાં અધિક સ્થિતિવાળાં કર્મ તે હવે મોક્ષ જવા પર્યંત બાંધે નહિ અને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાલની અંદર અવશ્ય મોક્ષે જાય.

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ

ઉપર કહ્યું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ અંતર્મૂલૂર્તની છે તે પૂર્ણ થતાં ઉપર્યુક્ત શુદ્ધ પુંજનો ઉદય થતાં 'ક્ષયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ' થાય છે (ઉદય આવતા મિથ્યાત્વાદિનો ક્ષય કરે અને અનુદયનો રોધ કરે. ઔપશમિકમાં પણ તેમજ છે છતાં તેમાં અને આમાં એટલો જ ફેર છે કે આમાં શુદ્ધ દલનો ઉદય છે, જ્યારે ઔપશમિકમાં અશુદ્ધ દલનો ઉદય છે). આ સ્થિતિમાં જો ઉત્કૃષ્ટપણે રહે તો જીવ અસંખ્યાતા કાલ સુધી રહે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં વર્તતા કોઈક જીવ 'દેશવિરતિ'ને પામે - શ્રાવકનાં વ્રતગ્રહણ કરે, કોઈક 'સર્વવિરતિ'ને - સાધુવ્રત પ્રાપ્ત કરે, કોઈક જીવ ઉપરોક્ત ત્રણે પુંજોનો ક્ષય કરી શુદ્ધ અપૌદ્ગલિક - 'ક્ષાયિક' સમ્યક્ત્વ પામી 'ક્ષાયક શ્રેણી'એ ચઢી સકલ મોહનીય, અંતરાય, જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય એ ચારે ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી વીતરાગ - સર્વજ્ઞ થાય (૧.૩મા અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે, અને પછી મનવચન કાયાના વ્યાપારરૂપ યોગનો નિરોધ કરી સમગ્ર કર્મ રહિત થઈ તે જ ભવે મોક્ષે જાય).

સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ

જેને સમ્યક્ત્વ થયું તે 'સમ્યગ્દષ્ટિ' જીવ કહેવાય છે, અને ન થયું હોય તેને 'મિથ્યાદષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે. જીવના આ ભેદ તેના પરિણામભેદને લઈને છે અર્થાત્ અંતઃકરણના ભાવના ભેદરૂપ ભેદ છે. તેવો ભેદ થવાનું કારણ કર્મનો જેવો બંધ હોય છે તે પ્રમાણે છે. મિથ્યાદષ્ટિને માહાબંધ હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિને ક્ષિપ્તિ ક્રોમલબંધ હોય છે. બંનેનો બાહ્યચાર સરખો હોય, તોપણ તેમના પરિણામમાં ફેર હોય, તેથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિ કહી શકાય.

સમ્યગ્દષ્ટિને - ધર્મરાગવાળાને કર્મવશાત્ અન્યથી પ્રવૃત્તિ થાય તો તેમાં એ રાગનો અભાવ સૂચવાતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ (જીવ)ને બૌદ્ધમાં 'બોધિસત્ત્વ'^૧ અને સમ્યગ્દર્શનને 'બોધિ' એ નામ આપેલ છે.

૧. સમ્યગ્દષ્ટિવાળો તે જ બોધિસત્ત્વ કહેવાય. બૌદ્ધોએ બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ કયું છે તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળાને વિષે યથાર્થ ઘટે છે. તે બૌદ્ધો એમ કહે છે કે કાપપાતી એટલે શરીર થકી જ પતન પામનાર જ બોધિસત્ત્વ છે અને ચિત્તપાતી એટલે ચિત્તથી પતન પામનાર નહિ; એટલે ભાવથી કરીને દૃઢ સત્ત્વવાળો, પણ કર્મવશાત્ શરીરથી સ્ખલિત થનારો તે 'બોધિસત્ત્વ' આ જ લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિનું પાત્ર છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ બંને પરાર્થરસિક, ધીમાનુ, માર્ગગામી, મલ્લશય, ગુણરાગી વગેરે સમાન રીતે હોય છે. બંને મોક્ષ પામવા નિર્માયેલા છે. જે સમ્યગ્દર્શન, તે જ બૌદ્ધોએ કહેલ 'બોધિ' છે. તે બોધિ જેમાં પ્રધાન છે - એ જ જેનો સાર છે એવો મતોદય તે જ બોધિસત્ત્વ. (યોગબિંદુ, શ્લો. ૨૭૦-૨૭૩).

ચૌદ ગુણસ્થાનક (મોક્ષપદસોપાન)

જૈન દર્શનમાં જીવની સિદ્ધપદ સુધીની ઉત્ક્રાંતિનાં ૧૪ 'ગુણસ્થાન' - મોક્ષે જવાનાં પગથિયાં (મોક્ષપદસોપાન) કહેલ છે તેમાં સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને ૪થું સમ્યક્ત્વ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે પહેલાંનાં જે ત્રણ ગુણસ્થાન છે તેનાં નામ (૧) મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન (૨) સાસ્વાદન ગુણસ્થાન (૩) મિશ્ર ગુણસ્થાન. આ પછી (૪) સમ્યક્ત્વ. ત્યાર પછી વ્રત પરચામાણ (પ્રત્યાખ્યાન), ત્યાગ, વૈરાગ્ય, યોગાદિ કાર્યથી વિરતિભાવને પમું અને છઠું ગુણસ્થાન નામે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ (બંને પ્રમત્તગુણસ્થાન) કહેવામાં આવે છે, તે સવિશેષ રૂપમાં પામી જીવ ઉચ્ચ આચરણ કરી અપ્રમાદીપણે (૭મું અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન) શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં ૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨માં ગુણસ્થાન નામે અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મ સંપરાય, ઉપશાંત-મોહ, ક્ષીણમોહમાં કર્મનો ભાર જીવને જેમ જેમ ઓછો થાય છે તેમ તેમ અનુક્રમ જઈને છેવટે શુદ્ધ કેવલ્ય જ્ઞાન (૧૩મું સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન પામતાં) પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સચરાચર જગતના ત્રિકાળભાવો પ્રત્યેક સમયે જાણે દેખે છે અને તેની અંતે શેષ અલ્પ કર્મમળ હોય છે તેનો પણ ક્ષય કરી અજરામરપદ (૧૪મું અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન) પ્રાપ્ત કરે છે - સિદ્ધ - મુક્ત થાય છે.

[૧૪ ગુણસ્થાન : (૧) મિથ્યાદષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન સમ્યગ્દષ્ટિ (૩) સમ્યગ્-મિથ્યાદષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ (૫) દેશવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમત્ત-સંયત (૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિવૃત્તિ - બાહર સંપરાય (૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય (૧૧) ઉપશાન્ત-કષાય-વીતરાગ-છન્નસ્ય (૧૨) શ્રીણ કષાય (૧૩) સયોગ-કેવલિ-ગુણસ્થાન (૧૪) અયોગ-કેવલિ ગુણસ્થાન.

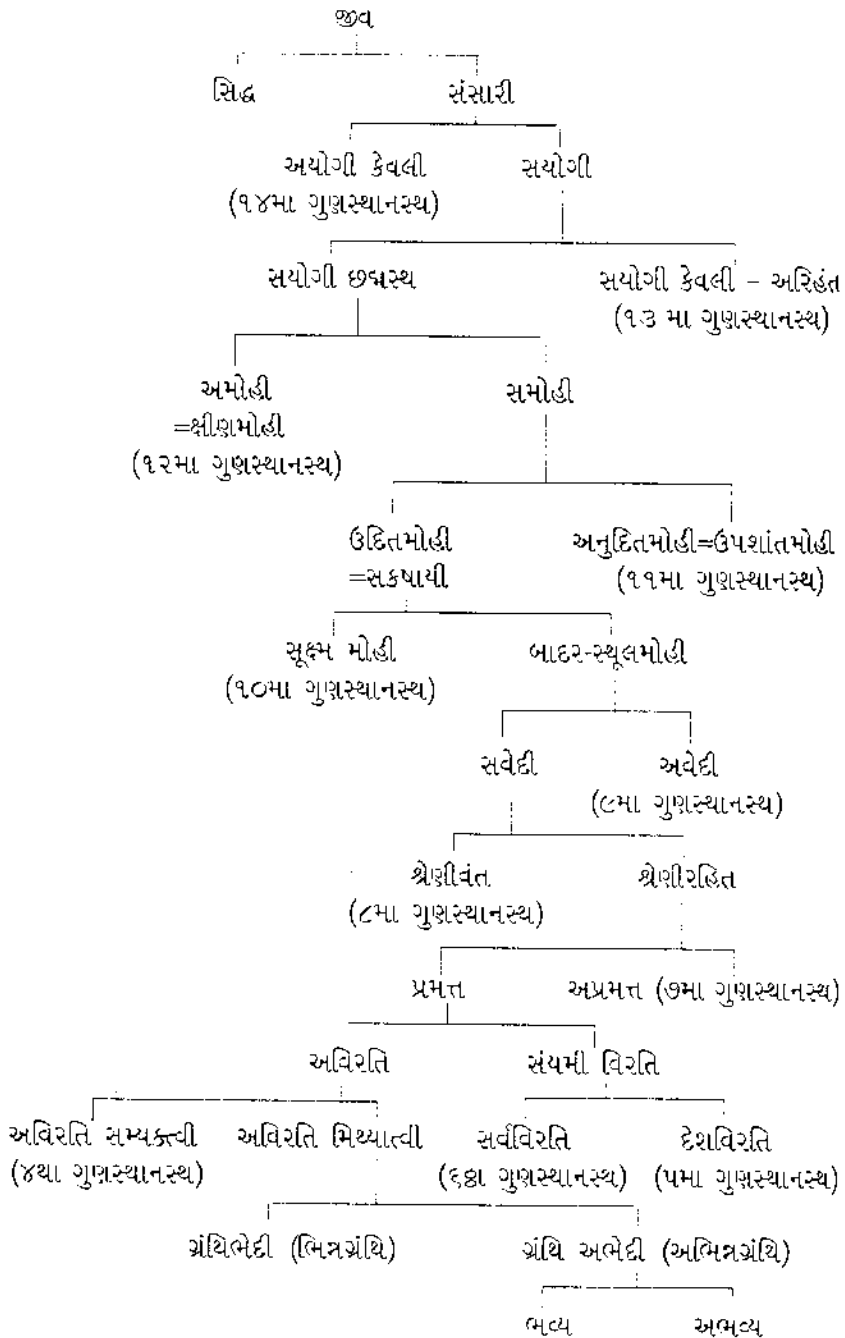
જુઓ 'Studies in Jaina Philosophy', (P. 268-280), Nathmal Tatia]

આ ૧૪ ગુણસ્થાન બરાબર સમજવા માટે તે દરેકમાં આવતા જીવનો કોઠો પાત્રીએ : (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૪ પર)

ભવ્ય, અભવ્ય, ગ્રંથિભેદી એટલે ગ્રંથિભેદ કરનાર, વગેરે સંબંધી આપણે આગળ જોઈ આવ્યા છીએ. હવે ગુણસ્થાન અથવા ગુણસ્થાનક ચૌદ છે તેનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં જોઈએ :

૧. મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન - વસ્તુસ્થિતિના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે જે અયથાર્થ શ્રદ્ધાને તેને 'મિથ્યાત્વ' કહે છે, કેમકે યથાર્થપણાની શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન એ જ આત્માનો ગુણ છે, પણ તે ગુણ મિથ્યાત્વ મોહનીય નામે કર્મના આચ્છાદનથી વિભાવ દશાને પામી ગયેલો, જેથી અયથાર્થતાને ભજે છે, પણ તે વિભાવિક પણ આત્મિક ગુણ છે તેથી મિથ્યાત્વ એનું ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

આત્મા સાથે વળગેલાં કર્મપરમાણુનો સમૂહ ઉદયમાં હોય છે તેને 'ઉદયિક ભાવ' કહેવામાં આવે છે, અને તે જ કર્મપુદ્ગલો ઉદયમાં હોય તેટલાં ક્ષય થઈ જાય, ખરી જાય અને સત્તામાં રહેલાં કર્મપુદ્ગલો ઉદયમાં ન આવે તેવી સ્થિતિને 'ઓપશમિક ભાવ' કહેવામાં આવે છે; અને ઉદયમાં આવેલાં કર્મપરમાણુઓના રસનો ક્ષય થઈ

જવાથી શુદ્ધ નિર્મળ કર્મપરમાણુઓ આત્માથી જુદાં પડેલાં ન હોય, એટલે આત્મા સાથે રહ્યાં હોય તે નિર્મળ કર્મપરમાણુ દ્વારા આત્મશક્તિનો આવિર્ભાવ થયેલો હોય તેવી સ્થિતિને 'ક્ષાયોપશમિક ભાવ' કહેવામાં આવે છે; અને ઉદયમાં આવેલાં અમુક જાતનાં કર્મો સદંતર નાશ પામી જાય અને ફરીથી તેવાં કર્મપરમાણુઓને આવવાપણું ન રહે તેવી દશાને 'ક્ષાયક ભાવ' કહે છે. આ છેલ્લા ત્રણ પ્રકારના આત્મભાવ અમુક કર્મો અથવા અમુક કર્મોના ભેદોના સંબંધમાં હોઈ શકે છે.

૨. સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક - ઉપર બતાવેલો 'ઔપશમિક ભાવ' બે સ્થિતિએ હોઈ શકે છે; એક તો અંતર્મુહૂર્ત સુધી સર્વથા મિથ્યાત્વના અવેદક જીવને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે તે, અને બીજો ઉપશમશ્રેણી પ્રતિપત્ત જીવને મિથ્યાત્વનો ઉપશમ થતાં સ્વશ્રેણીગત ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. આ બંને પ્રકારનું ઉપશમ-ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે) બીજા ગુણસ્થાનક સાસ્વાદનની ઉત્પત્તિમાં મૂળ કારણ છે. હવે જ્યારે શાંત થયેલાં મિથ્યાત્વ કર્મપુદ્ગલો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચારમાંથી એક પણ જ્યારે ઉદયમાં આવી જાય છે ત્યારે જીવ ૧૧મા ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાન સુધી ગયેલો હોય છે. ત્યાં ઔપશમિક રૂપ ગિરિશિખરથી પડતાં મિથ્યાત્વરૂપ ભૂતળને પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં જીવ એક સમયથી લઈને છ આવલિકાના કાળ સુધી જે હદે અટકે છે તેને 'સાસ્વાદન' ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. આ એવી સ્થિતિ છે કે જેમ એક માણસે દૂધપાક અગર બાસૂદીનું ભોજન કરેલું હોય અને તેને પાછી ઊલટી થઈ જાય તે વખતે મુખમાં ફરીથી ભોજનનો સ્વાદ આવે છે, તેની માફક પતિત જીવને પૂર્વકાળમાં અનુભવેલ ઔપશમિક શાન્તિનો આસ્વાદ માત્ર રહી જાય છે તે કારણથી તેને સાસ્વાદન (=આસ્વાદન સહિત) કહેવામાં આવે છે.

૩. મિશ્રગુણસ્થાનક - જે જીવ સમકાળે મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ બંનેના એકત્ર મળવાથી મિશ્રભાવમાં વર્તે છે, તે જીવ મિશ્રગુણસ્થાનકસ્થ કહેવાય છે. મિશ્રપણું જે છે તે બંનેના મેળાપનું એક જાત્યંતરરૂપ છે. જેમ ગર્દભ અને અશ્વ બંનેથી ઉત્પન્ન થયેલ ખચ્ચર ત્રીજી જાતિ કહેવાય છે, જેમ દહીં અને ખાંડ મળવાથી શીખંડનો એક વિલક્ષણ સ્વાદ થઈ જાય છે કે જેને દહીં જેવું ખાટું પણ ન કહેવાય, તેમ ખાંડ જેવું મીઠું પણ ન કહેવાય, તે રીતે મિશ્રગુણસ્થાનકવર્તી જીવની દશા છે. તે જીવ સત્ય-અસત્ય, યોગ્ય-અયોગ્યની તુલના કરતા નથી, કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, સર્વેને માને-સ્વીકારે એટલેકે દરેક ધર્મોનાં તત્ત્વો, દરેક ધર્મની ક્રિયાઓ, એકબીજાથી વિભિન્ન હોવા છતાં સર્વને માને. - વિવેક તેમાં [ન] રહે. આથી કેટલુંક અસત્ય સત્યરૂપે પ્રવિણમે છે.

૪. અવિરતિ સમ્યગ્દેષ્ટિ - આમાં રહેનારની ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેવા ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમ સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ એ ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વવાળી સ્થિતિ હોય છે. અત્ર ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ અને ક્ષાયક એ ત્રણે ભાવ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ અને તેના ભેદો સંબંધી સમજવાનું છે. ઉપશમ ઇત્વરકાલિક અને ક્ષાયોપશમ તથા ક્ષાયિક દીર્ઘકાલિક છે. આ ગુણસ્થાનકથી જૈનત્વ પ્રગટે છે. સાધક દશા આવે છે. સમ્યક્ત્વ - યથાર્થ શ્રદ્ધા થાય છે કારણકે મિથ્યાત્વમલના

અસદ્ભાવે આત્મિક શક્તિ નિર્મળ હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરી વસ્તુસ્થિતિના સ્વરૂપને સમજી શકાય છે. સમ્યકદષ્ટિ એ જ અર્થ સૂચવે છે કે યથાર્થદષ્ટિ. વસ્તુ, જીવનું સ્વરૂપ, જીવની ક્રિયા અથવા તો કર્મના ઉદયથી સુખ, લાભ, હાનિ વગેરે અમુક અમુક કર્મના સદ્ભાવને લઈને છે એમ જ્યારે સમજાય છે ત્યારે તે જીવ નિમિત્તકારણ ઉપર રાગદ્વેષ કરતો નથી. કોઈએ ગાળ દીધી, બીજાએ સ્તુતિ કરી, એક હણવા તૈયાર થયો, બીજાએ રક્ષણ કર્યું, એકે ઘરમાંથી ચોરી કરી, બીજાએ તે ચોરીનું ધન મેળવી આપ્યું છતાં એક તરફ પ્રીતિ ને બીજા તરફ દ્વેષ નહિ - તેવી જ રીતે સંયોગ વિયોગ જે જે નિમિત્તોથી થતા હોય તે નિમિત્તો તેમાં કારણભૂત છે એમ મનમાં ન આવે - પણ એ બધો કર્મપ્રવાહ છે - જો મારાં તથા પ્રકારનાં કર્મો ન હોય તો આવા જીવોને જુદીજુદી રીતે જુદુંજુદું કરવાનું મારા માટે મન શાનું થાય ? એમને તેમ કરવાની પ્રેરણા થઈ, અથવા તેમનામાં જે ઇચ્છા થઈ તેમાં મારાં શુભ-અશુભ કર્મ કારણરૂપ કેમ ન હોય ? તો પછી આ નિમિત્ત કારણો ઉપર મારે રાગદ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી અગર તેવાં કર્મોથી દૂર થવા પ્રયત્ન કરું એવો ઉપયોગ સમ્યકદષ્ટિમાં રહેતો હોવાથી તે રાગદ્વેષને મંદ કરે છે. આથી ખરું 'જૈનત્વ' આવે છે.

આમાં અનંતાનુબંધી કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય)નો તેમજ મોહનીયકર્મની ત્રણ મુખ્ય પ્રકૃતિઓ નામે સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય અને મિશ્રમોહનીયનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થાય છે. શ્રદ્ધા યથાર્થ થાય છે.

૫. દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક - આ શુદ્ધ શ્રાવકની ભૂમિકા છે. તેમાં અંશ ચારિત્ર - સદ્વર્તન છે. આમાં શ્રાવકનાં પાંચ અશુભ્રતનું પાલન, માર્ગાનુસારીના ગુણની પ્રાપ્તિ, ગુણસ્થાનના છ કર્મ, સચિત્ત (સજીવ) આહારનો ત્યાગ, સદૈવ એકાસણું કરવું, બ્રહ્મચર્યનું પાલન, મહાવ્રત સ્વીકારવાની ઇચ્છા, શ્રમણની ઉપાસકતા, ૧૧ પ્રતિમા - નિયમવિશેષ ક્રમેક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન મંદતા પામે છે અને ધર્મધ્યાનનો અભ્યાસ - પ્રારંભ પડે છે.

૬. (સર્વવિરતિ) - પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનક - આ શુદ્ધ સાધુની ભૂમિકા છે. તેમાં સર્વાંશે ચારિત્ર - સદ્વર્તન છે. પંચ મહાવ્રતનું પાલન આમાં હોય છે. પરંતુ સંજ્વલન કષાયનો તીવ્ર ઉદય તથા પ્રમાદ (મદ, વિષય, કષાય, નિંદા અને વિક્રયા) અત્ર રહે છે તેથી આ ગુણસ્થાનક સંયત એટલે યતિનું ખરું પણ 'પ્રમત્ત' કહેવાય છે. આ પ્રમાદનો કાલ અંતર્મુહૂર્ત છે. ત્યાં સુધી પ્રમાદ રહે તો આ ગુણસ્થાન છે, પરંતુ તેથી વધુ રહે તો નીચે પતન થાય છે અને પમા ગુણસ્થાન 'દેશવિરતિ'માં અવાય છે, અને અંતર્મુહૂર્ત ઉપરાંત પ્રમાદ રહિત થવાય તો સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકમાં ચડાય છે. આમાં આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન મુખ્યપણે અને સાલંબન ધર્મધ્યાન (આજ્ઞા વિચવાદિ) ગૌણતાએ રહે છે.

૭. અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક - આમાં પંચમહાવ્રતી - સાધુ ચતુર્થ કષાય એટલે સંજ્વલન ક્રોધાદિનો મંદ ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રમાદ જતાં અપ્રમત્ત થાય છે અને મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયમાં આવી તેનો ક્ષય કરી, અનુદયમાં હોય તેને ઉપશમાવી નિરાલંબ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. પહેલાં આસન વગેરેમાં બેસી

વિધિપૂર્વક નિષ્કંપ સમાધિ લગાવે છે; પછી પવન, આસન, ઈન્દ્રિય, મન, ક્ષુધા, નિદ્રાનો જય કરી અંતઃકરણમાં વારંવાર તત્વાભ્યાસ કરે છે અને સર્વ જીવો પર મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અધિક કરે છે. ત્યાર પછી મૌન બાહ્યાંતર રહી હૃદયસરોવરમાં સતત અમૃત પીધા કરે છે. એટલે ધર્મધ્યાન મુખ્યપણે રહે છે અને રૂપાતીતપણે શુક્લ ધ્યાન પણ અંશમાત્ર - ગૌણતાથી થાય છે.

૮. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક - આમાં જે પૂર્વે સ્થિતિ ન હતી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની સ્થિતિ પૂર્વે હતી તે અલ્પ કરવામાં આવે છે, તે કર્મોમાં જે રસ હતો તેને પણ મંદ કરવામાં આવે છે અને તે થોડા કાલમાં ખપાવી નાંખવા જેવી ગુણપ્રાપ્તિ થાય છે અને કર્મની સ્થિતિ પણ અહીં નાની બંધાય છે. આથી આ અપૂર્વ યોગની પ્રાપ્તિથી આ ગુણસ્થાનકને 'અપૂર્વકરણ' કહે છે. આમાં ૧૬ શુક્લ ધ્યાન થાય છે.

આ ગુણસ્થાનકમાં બે પ્રકારના જીવ હોય છે - એક તો કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરવાવાળા - ભારેલા દેવતાની માફક સત્તાપણે દાબી દેનારા 'ઉપશમક', અને બીજા ક્ષય કરવાવાળા - 'ખપાવનારા' - તે 'ક્ષપક'; અને તેની આગળ જવાની પ્રગતિને તે જ નામથી 'શ્રેણી' કહે છે એટલે એક 'ઉપશમ શ્રેણી' અને બીજી તે 'ક્ષપક શ્રેણી.' ખરી રીતે આ બંનેનો બરાબર પ્રારંભ ૮મા ગુણસ્થાનમાં થાય છે, છતાં તેના અંશો અહીંથી સ્ફુરે છે તેથી અત્ર જણાવેલ છે. તેથી નીચેનાં ગુણસ્થાનમાં તે બંને સંબંધી કહેવું પડશે.

૯. અનિવૃત્તિબાદર - અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક - દષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત એવા ભોગની આકાંક્ષાદિ સંકલ્પવિકલ્પ રહિત થઈને પરમાત્મ તત્ત્વ પર નિશ્ચલ રહી તેમાં એકાગ્ર ધ્યાનની પરિણતિરૂપ ભાવમાંથી 'અનિવૃત્ત' એટલે પ્રવૃત્ત રહેવાથી આ અનિવૃત્તિ નામનું ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. તેનું આખું નામ અનિવૃત્તિ બાદર છે; તેમાં બાદરનો અર્થ એ છે કે બાદર - સ્થૂલ કષાય એટલે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ ૧૨ કષાય અને ૯ નોકષાયને ઉપશમાવવા માટે યા ખપાવવા માટે આ ગુણસ્થાન તેવા ગુણ - લક્ષણવાળું છે.

ઉપશમશ્રેણીવાળો - ઉપશમક સંજ્વલન લોભ સિવાય મોહનીયની ૨૦ પ્રકૃતિને ૮મા તથા આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમાવે છે.

ક્ષપકશ્રેણીવાળો - ક્ષપક પ્રકૃતિઓ ખપાવે - તેનો ક્ષય કરે.

૧૦. સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક - સૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાના બલથી ૨૦ પ્રકૃતિરૂપ મોહનીય કર્મ શાંત થયે યા ક્ષીણ થયે એક લોભ સૂક્ષ્મ ખંડીભૂત રહે છે તેથી જ્યાં તે લોભ નામનો કષાય સૂક્ષ્મ હોય છે તે સૂક્ષ્મ સંપરાય (સંપરાય=લોભ) નામનું ગુણસ્થાનક.

ઉપશમ શ્રેણીવાળો - શમક જીવ સંજ્વલન લોભને સૂક્ષ્મ કરે છે.

ક્ષપક શ્રેણીવાળો - ક્ષપક જીવ ક્ષણમાત્રમાં સ્થૂલ સંજ્વલન લોભને સૂક્ષ્માણુરૂપે કરે છે.

૧૧. ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનક - અહીં ઉપશમશ્રેણીવાળો - ઉપશમક જીવ પરમ ઉપશમની મૂર્તિરૂપ નિઃસલજ સ્વભાવના જ્ઞાનબલથી સકલ મોહનું શમન કરે છે.

ઉપશમક જીવ સૂક્ષ્મલોભને સર્વથા ઉપશમાવે છે.

ક્ષપક જીવ આ ગુણસ્થાન કરે જ નરિ; તે તો દશમા ગુણસ્થાનમાંથી લોભના ખંડ સૂક્ષ્મ કરીને ખપાવી - ક્ષય કરી ૧૨મા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનમાં જાય છે.

૧૨. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક - અહીં ક્ષપક જીવ ક્ષપક શ્રેણીના માર્ગથી દશમા ગુણસ્થાનથી સંપૂર્ણ કષાયને નિઃશેષ કરી શુદ્ધ આત્મભાવનાના બલથી સકલ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરે છે તેથી આ ગુણસ્થાનકને 'ક્ષીણમોહ' કહે છે. ક્ષપક જીવ અહીં મોહનો ક્ષય કરી વિશેષે કરીને જેમાંથી રાગ ગયો છે એવો વીતરાગ, યથાખ્યાત ચરિત્રવાળા - મહાયતિ, વિશુદ્ધ ભાવવાનુ થઈ, બીજા શુક્લ ધ્યાનનો આશ્રય કરે છે, અને તે ધ્યાનથી આ ગુણસ્થાનકને અંતે કર્મરૂપી ઈંધન સળગાવી નિદ્રા ને પ્રયત્ન એ પ્રકૃતિનો નાશ કરે છે અને અંતે કેવલજ્ઞાની થાય છે.

૧૩. સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન - અહીં કેવલજ્ઞાન છે પરંતુ હજુ મન, વચન, કાયાનો યોગ રહેલો હોય છે તેથી સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહે છે. અહીં આત્માના ભાવ કેવલ શુદ્ધ-ક્ષાયિક ભાવ હોય છે, સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પણ ક્ષાયિક જ થાય છે, કારણકે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય થાય છે. અહીં સામાન્ય કેવલી ઉપરાંત ધર્મપ્રવર્તક અને ધર્મોપદેશક શ્રી તીર્થંકર, જો તે યોગ્ય કર્મ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો, થવાય છે. તે કર્મ ૨૦ સ્થાનકના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે : નામે ૧. અરિહંત, ૨. સિદ્ધ, ૩. પ્રવચન, ૪. આચાર્ય, ૫. સ્થવિર, ૬. ઉપાધ્યાય, ૭. તપસ્વી, ૮. જ્ઞાન, ૯. દર્શન, ૧૦. વિનય, ૧૧. આરશ્યક, ૧૨. શીલવ્રત, ૧૩. તપ, ૧૪. ક્રિયા, ૧૫. દાન, ૧૬. વૈયાવૃત્ત્ય, ૧૭. સમાધિ, ૧૮. અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણ, ૧૯. શ્રુતભક્તિ, ૨૦. તીર્થપ્રભાવના.

૧૪. અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક - દેહોત્સર્ગ કરતાં પહેલાં છ માસ પહેલાં કેવલી 'સમુદ્ઘાત' કરી સર્વલોકમાં પોતાના આત્મપ્રદેશને વિસ્તારી સંકોચી નાંખે છે અને પછી ધ્યાનથી સર્વ યોગથી મુક્ત થાય છે તેથી 'અયોગી કેવલી' એ નામ આ ગુણસ્થાનકનું છે. સંમુદ્ઘાત કરી એટલે તેનાથી નિવૃત્ત થઈ કેવલી પોતે હજુ મન, વચન અને કાયાના યોગવાળા હોવાથી તે યોગનો નિગોધ કરવા અર્થે ત્રીજું શુક્લ ધ્યાન કરે છે, ત્યાર પછી આયુષ્ય પૂર્ણ થવાને પાંચ હસ્વાક્ષર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ)ના ઉચ્ચારણ જેટલો કાલ બાકી રહે છે ત્યારે તેને ચોથા શુક્લધ્યાનની પરિણતિરૂપ શૈલેશીકરણ - પર્વત સમાન સ્થિરતા થાય છે અને સૂક્ષ્મરૂપ કાયયોગમાં રહી ત્વરિત યોગાતીત - અયોગી ગુણસ્થાનમાં જાય છે. ત્યારપછી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી દેહનો ઉત્સર્ગ કરી સિદ્ધ થાય છે.

(આમાં ધ્યાન જે કહેલાં છે તેનું સ્વરૂપ જૈન યોગમાં કહેલ છે અને કર્મનું સ્વરૂપ 'કર્મસ્વરૂપ'માં કથેલ છે તો ત્યાં જોઈ લેવું.)

[સમુદ્ઘાત - મુક્તિ પામતા જીવના આયુઃ-કર્મમાં કોઈ ફેરફાર - વધઘટ થઈ શકતી નથી. હવે જો અઘાતી એવાં વેદનીય, નામ, ગોત્ર કર્મોની સ્થિતિ આયુઃકર્મ કરતાં વધારે હોય તો સર્વની સ્થિતિ સમાન કરવી જોઈએ, કારણકે સર્વજ્ઞને પણ આ ચારેય કર્મ ભોગવવાનાં તો છે જ અને સામાન્ય રીતે સર્વજ્ઞના વેદનીય કર્મની સ્થિતિ

તેના આયુઃકર્મની સ્થિતિ કરતાં વધારે હોય છે તેથી બધાંને સમાન સ્થિતિવાળાં કરવાં આવશ્યક છે. આ સમુદ્ધાતથી થઈ શકે. જે કર્મોનો અન્ય કાળમાં અનુભવ કરવાનો હોય તેને જલદી મપાવવાનું કામ સમુદ્ધાતમાં લાગેલો જીવ કરે છે. આ કામ આઠ ક્ષણમાં થાય છે. પહેલી ચાર ‘સમય’માં જીવ પોતાને લોકમાં સર્વત્ર વિસ્તારે છે અને છેલ્લી ચારમાં તેથી વિપરીત મૂળ દશામાં આવી જાય છે. તેથી ચારેય કર્મની સ્થિતિ સમાન થઈ જાય છે અને તે ૧૪મા અયોગ-કેવલિ ગુણસ્થાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. શુક્લ ધ્યાનના અનુસંધાનમાં આનું નિરૂપણ કર્યું છે.]

કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય : પાંચ સમવાય

કોઈપણ કાર્ય થવાને માટે પાંચ કારણો નામે^૧ ૧. કાલ, ૨. સ્વભાવ, ૩. નિયતિ, ૪. પૂર્વકૃત અને ૫. પુરુષકાર - પુરુષાર્થની જરૂર જૈન દર્શને સ્વીકારેલી છે. આને ‘સમવાય’ - એટલે યત્ત્વસમવાયે કાર્યમુત્પદ્યતે જેના મળવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે - કહેવામાં આવે છે. આ પાંચે મળે તો કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, પણ તેમાંના કોઈ એકથી, બેથી ત્રણથી કે ચારથી કાર્ય થાય એમ માનવાનું નથી એમ અનેકાંતિક જૈનો કહે છે. એમ માનનાર તે એકાંતિક છે.

હવે આપણે દષ્ટાંત લઈએ. (૧) કોઈ કહેશે કે આંબા પર કેરી પાકવાનું કારણ ગ્રીષ્મકાળ છે, કારણકે તે શીતળ ઋતુમાં જોઈએ તેવા આંબા પાકતા નથી માટે ઉનાળો જ આંબાનું કારણ, વરસાદ વરસવાનું કારણ ચોમાસું જ, કારણકે વરસાદ ઉનાળે આવતો નથી. આ પ્રમાણે કોઈ કાળને જ કાર્યનું કારણ માને છે, કારણકે કાળે કર્ષણ, કાળે જન્મ, કાળે મરણ, કાળે ગર્ભ વગેરે થાય છે. (૨) વર્ષાઋતુ વખતે બધી વનસ્પતિ ફાલે ફળે, પણ ‘જવાસા’નું ઝાડ કરમાઈ જાય, તેનું કારણ તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે ચોમાસામાં તે ફૂલેફાલે નહિ. લીંબડો વાવતાં આંબો પાકતો નથી કારણકે લીંબડાનો સ્વભાવ જ એવો છે. મગ બાફતાં કેટલાક મગ ‘કોરડું’ હોવાને લીધે કોરા ને કોરા રહે છે તે તેના સ્વભાવને લઈને; સાકર પાણીમાં ઓગળી જાય છે, મીઠું પાણીમાં નાંખતાં ઓગળી જાય છે, પણ કાળમીઠું પથ્થર ગળતો - ઓગળતો નથી વગેરે જુદીજુદી વસ્તુઓના સ્વભાવે લઈને તે તે કાર્ય થાય છે, તેથી કેટલાક સ્વભાવને જ કાર્યનું કારણ માની સ્વભાવવાદી હોય છે.

કઃ કણ્ઠકાનાં પ્રકરોતિ તૈશ્વયં

વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।

સ્વભાવતઃ સર્વમિદં પ્રવૃત્તં

ન કામચારોઽસ્તિ કુતઃ પ્રયત્નઃ ॥

કંટકોની તીક્ષ્ણતા, મૃગ-પક્ષી આદિનો વિચિત્રભાવ એ બધું કોણ કરે છે ? કોઈ

૧. કાલોસહાય નિયર્ઘ્ય પુલ્લકયં પુરિસકરિણ પંચ ।

સમવાય સમ્પત્તે ઇતંતે હોઢ મિચ્છ તે ॥

- કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકર્મ અને પુરુષકાર એ પાંચ સમવાયનો સ્વીકાર કરેલ છે, (તેમાંથી ફક્ત કોઈપણ એકનો જ એટલે) એકાંતનો - અમુક જ નિશ્ચય છે એવો સ્વીકાર કરવો તે મિથ્યાત્વ છે. - સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ‘સમ્મતિતર્ક’.

નહીં. માત્ર તે-તે વસ્તુના સ્વભાવથી જ તે બધું એમ થાય છે એટલે ઇચ્છાનુસાર કાંઈ થવાનું નથી, બધું સ્વભાવવાદીન છે. તો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. - આવું સ્વભાવવાદનું સ્વરૂપ છે. (૩) એક અવી વાત છે કે એક પક્ષીનું યુગલ ઝાડ પર બેઠું હતું તેને મારવા માટે શિકારી બાણ તાકી ઊભો હતો, તેવામાં બાજ પક્ષી પણ તે યુગલને પકડી મારી નાંખવા માટે તે ઝાડ પર ટાંપીને ઊડતો હતો - આમ કોઈ રીતે તે પક્ષીયુગલને બચવાનો ઉપાય ન હતો, પણ યોગાનુયોગ, નિયત ભાવી, થવાકાળ કે એક એરી સાથે તે શિકારીને ડંખ માર્યો, તે નીચે પડ્યો ને બાણ હાથમાંથી છટક્યું તે જઈને બાજ પક્ષીને લાગ્યું. બાજ પક્ષી મરણ પામી નીચે પડ્યો ને પક્ષી-યુગલ બચી ગયું : આનું નામ નિયતિ, ભવિતવ્યતા, ભાવી; અને તેથી કેટલાક એકાંતે નિયતિવાદી હોય છે. (૪) અયોગ્ય વર્તનથી રોગનો ઉદ્ભવ થતાં તે દૂર કરવા માટે વૈદ્ય, દવા, સારવાર વગેરે બધી સામગ્રી છતાં રોગ ન જાય. તો તે પૂર્વકર્મનું, પ્રારબ્ધનું કાર્ય લાગે છે. આમ કેટલાક પૂર્વકર્મવાદી હોય છે. (૫) કોઈએ પોતે જે કંઈ ધન મેળવ્યું હોય, માન મેળવ્યું હોય તે પોતાના શ્રમથી - પુરુષાર્થથી મેળવ્યું છે એમ માને છે, કારણકે પુરુષાર્થ પરમ આવશ્યક કારણ છે. આમ પુરુષાર્થવાદી એકાંતે હોય છે.

આવી રીતે પાંચે જણ જુદાજુદા કારણ ઉપર અવલંબન રાખી કાર્યની સિદ્ધિ માટે તે તે પરમ આવશ્યક છે એમ જુદીજુદી રીતે માને છે, જ્યારે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં તે પાંચે કારણ સમુદાયે આવશ્યક છે અને તેમાં એકપણ જો ઓછું હોય તો કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી એમ સ્વીકારે છે.

ઉપરનાં દેષાંતોનું જરા સમાધાન કરીએ. (૧) આંબો ગ્રીષ્મઋતુમાં પાકે છે એ ખરી વાત છે, પણ તેનું કારણ ગ્રીષ્મઋતુ જ છે એ બંધબેસતી વાત નથી. આંબામાં આંબાપણું (સ્વભાવ) ન હોત તો આંબો પાકત ? બીજ દગ્ધ થયું હોત એટલે બીજનું બીજપણું ન હોત તો આંબો પાકત ? નહિ જ, તો કાળની સાથે સ્વભાવ મળ્યો. હવે આંબા પાકવામાં તથાવિધ સામગ્રી જોગવાઈ (નિયતિ) જેવી કે તથાવિધ જલસિંચન, ઋતુની અનુકૂળતા, ભૂમિની અનુકૂળતા આદિ હોવી જોઈએ. આંબો એકંદ્રિય સ્થાવર વનસ્પતિકાય જીવ છે. પૂર્વે એવું કર્મ ઉપાજ્યું છે કે આંબારૂપે એણે - એ જીવે સ્થૂલદેહ ધારણ કર્યો. એ (પૂર્વકર્મ) ન હોત તો આંબા રૂપે જન્મત જ નહિ. જીવે જે પૂર્વે પ્રારંભેલું હોય - પ્રારબ્ધ હોય - તે તેને ઉદય આવી જુદાજુદા વિપાકનું (ફલનું) કારણ થાય છે. વળી આ ચારે હોવા છતાં તે આંબાએ - સ્થાવર એકંદ્રિય સ્થૂલ જીવે પાણી વગેરેની જે જોગવાઈ હતી તે ગ્રહણ કરવામાં અવ્યક્ત (પુરુષાર્થ) ન કર્યો હોત તો તે કદી મિષ્ટ ફળ આપી ન શકત. આ પ્રમાણે પાંચે કારણ મળવાથી આંબા પાકવાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું. (૨) ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવું. (૩) પક્ષીનું યુગલ બચી ગયું તેમાં 'યથાયોગ્ય' - અવશ્યભાવ એ કારણ ખરું, પણ કાળના પરિપાક વગર, તેના પૂર્વકર્મ વગર, સ્વભાવ ને પુરુષાર્થ વગર તે બને નહિ. વગેરે વગેરે.

જેમ સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે છે તેમાં પ્રથમ કાલની અપેક્ષા છે, કારણકે કાલ વિના ગર્ભધારણ થતું નથી. બીજું કારણ સ્વભાવ છે. જો તેમાં બાળક ઉત્પન્ન હોવાનો સ્વભાવ હોય તો બાળક ઉત્પન્ન થાય, નહિ તો નહિ. વંધ્યામાં એ સ્વભાવ નથી. ત્રીજું કારણ અવશ્યભાવ (નિયતિ) છે. જો પુત્ર ઉત્પન્ન હોવાવાળો હોય તો ઉત્પન્ન થશે.

પુરુષાર્થની પણ જરૂર છે કારણકે કુમારી કન્યાને સંબંધ વગર પુત્ર થઈ શકતો નથી. આ બધું ખરું પણ તેની સાથે ભાગ્યમાં (કર્મ) હોય તો થાય, નહિ તો સર્વ કારણ નિષ્ફળ જાય. કેવલ ભાગ્ય પર જ આધાર રાખી બેસી રહેવાથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. જેમ તલમાં તેલ છે તે ઉદમ વગર કાઢી શકાતું નથી. જો ઉદમને જ ફલદાયક માનવામાં આવે તો ઊંદર ઉદમ કરતો સર્પના મુખમાં આવી પડે તો તે ઉદમ નિષ્ફળ જાય છે. ભાગ્ય ને ઉદમ (પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થ) બંનેથી જ કાર્ય થવાનું માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે ખેડૂત સમયવગર સત્તાવાન બીજને ઉદ્યોગપૂર્વક વાવે તો પણ કાલ વગર - તેની ઋતુ વગર તે ફલીભૂત થતું નથી. જો આ ત્રણેને જ કાર્યનાં કારણ માનવામાં આવે તો કોરડું મગ વાવવાથી કાલ, ભાગ્ય, પુરુષાર્થ હોવા છતાં ઊગવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી ઊગતા નથી. જો પૂર્વોક્ત ત્રણમાં ચોથો સ્વભાવ પણ મળી જાય તો પણ જો બધી સામગ્રી અનુકૂળ ન હોય તો બીજ ઊગતું નથી. જેમકે ખેડૂતે યોગ્ય સમયમાં બીજને વાલ્યું, તે બીજમાં સત્તા પણ છે, અને એકર પણ તેના ફૂટ્યા, પણ જો અનુકૂળ પવન આદિ જોગવાઈ ન મળી અને તોફાન આદિ ઉપદ્રવ થયો તો તે પૂરો ઊગે તે પહેલાં નાશ પામશે. આમ પાંચ કારણો વગર કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી.

યદચ્છા એટલે અકસ્માત - અનિયમથી જે કાંઈ થવાપણું તે - તેવી યદચ્છાથી કોઈપણ કાર્ય કોઈ કાલે અને કોઈ સ્થળે થતું નથી. તે જ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ (કર્મ)ના સંબંધ જીવનો તેવો સ્વભાવ છે તેથી થાય છે. આથી અનંત પુદ્ગલપરિવર્તમાં ભ્રમવાનું થાય છે તે સ્વભાવ વગર થતું નથી. કોઈ એમ કહે કે સ્વભાવવાદ સ્વીકારવાથી કાલાદિ કારણોનો નિષેધ થશે તો તેને કહેવાનું કે કાલાદિ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી તે ઇષ્ટ છે એટલું જ નહિ. પણ યુક્તિપુરઃસર છે, અને સ્વભાવને ઉપકારક છે. આત્મપરિણામથી કર્મનો બંધ થાય છે અને તેનાં દુઃખ સુખ કાલાનુસાર અનુભવાય છે, પરંતુ તે પણ તે તે વસ્તુના સ્વભાવ વિના બનતું નથી. માટે સ્વભાવ મુખ્ય છે અને કાલ ઉપકારક, ગૌણ છે, તેથી કાલાદિ કંઈ કરતા નથી તેથી તેને વૃથા કહેવાં એ યોગ્ય નથી. પણ તે સ્વભાવને ઉપયોગી છે, તે નિરુપયોગી નથી. માટી જેમ ઘટનું પરિણામી - ઉપાદાન કારણ છે અને ચક્રદંડ કુલાલાદિ સહકારી (નિમિત્ત) કારણ છે તે પ્રમાણે કાલાદિ સહકારી કારણ છે અને સ્વભાવ પરિણામી કારણ છે.

આ સામાન્ય દષ્ટાંતો લઈને જણાવ્યું કે પાંચ કારણોથી કાર્યસિદ્ધિ છે; તેમ મોક્ષરૂપી ફલની સિદ્ધિમાં (સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિમાં) વગેરે દરેક વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક કાર્યની સિદ્ધિમાં પણ ઉપરોક્ત પાંચે કારણો આવશ્યક છે. દાખલા તરીકે મોક્ષપ્રાપ્તિ કાર્ય લઈએ અને તેમાં તે પાંચ કારણો ઘટાવીએ.

શ્રી મહાવીર પ્રભુ મોક્ષે ગયા. ક્યારે ? (૧) 'કાળલબ્ધિ' થઈ ત્યારે - કાળ પરિપાક થયો ત્યારે. કોઈ એમ પૂછે કે તથાવિધ કાળ અનંત ભૂતકાળમાં એમને નહિ મળ્યો હોય ? ઉત્તરમાં તેમને તો શું પણ આપણને પણ અનંતીવાર મળ્યો હશે પણ બીજાં કારણોની ઉત્પત્તિ નહિ થઈ હોય. હાલનાં અક્ષરવાળાં અંગ્રેજી ગોળ તાળાં આવે છે તેમાં એક સીલીડર ઉપર ફરતાં ત્રણ, ચાર, કે પાંચ એમ એકબીજાને અડોઅડ ચક્કર ગોઠવેલ હોય છે અને તે પર જુદાજુદા અક્ષર પાડેલા હોય છે. આમાંના અમુક

સાંકેતિક અક્ષરો જ્યારે બરાબર સીધી લીટીમાં આવે ત્યારે તે તાળું ખોલી શકાય છે કે બીડી શકાય છે. ધારો કે 'શ્રીમહાવીર' એ પાંચ અક્ષરો સીધી લીટીમાં મૂકતાં તાળું ખોલી શકાય છે કે બીડી શકાય છે એવી ગોઠવણ છે. તો જોકે પ્રથમનો 'શ્રી' આંક પાડેલ સીધી લીટીમાં અનેક વખત આવે, પણ 'મહાવીર' એ ચારે અક્ષરો જો તે 'શ્રી'ની સાથે એકી વખતે એક સમાન લીટીમાં ન આવે ત્યાં સુધી તે તાળું ઊઘડી ન શકે કે બિડાય નહિ. તેવી જ રીતે એક, બે, ત્રણ કે ચાર કારણો ભેગાં થયાં હોય પણ પાંચે જ્યાં સુધી ભેગાં ન થાય ત્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય. શ્રીમન્ મહાવીરને અનેક વખત નિર્વાણયોગ કાલ પ્રાપ્ત થયો હશે. (૨) તેઓ ભવ્ય હતા, અર્થાત્ તેઓની સ્વભાવ ભવ્યત્વ (મોક્ષ પામવા યોગ્ય) હતો; ભવ્યને જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય એવું આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ (જુઓ 'જીવની ઉત્ક્રાંતિ'માં ત્રણ કરણનું નિરૂપણ કરતી વખતે 'તથાભવ્યતા' સંબંધે વિવેચન). આમ ભવ્યત્વ અનાદિકાળનું હતું, પણ (૩) તથારૂપ જોગવાઈ (નિયતિ) એટલે સદ્ગુરુ, સદ્દેવ, સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ જ્યારે થઈ ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી તેઓએ મોક્ષનું નિયત કારણ ઉપાર્જ્યું. (૪) પૂર્વકર્મ પણ - પ્રારબ્ધ પણ, મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રથમનું પૂર્વકૃત પણ 'તીર્થંકર નામકર્મ'રૂપ હતું - અર્થાત્ પૂર્વે અપૂર્વ ભાવધ્યાનાદિ પરિણામે મોક્ષ આપે એવું પ્રારબ્ધ સંચ્યું હતું - એવું પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઉપાર્જ્યું હતું, જ્યાં સુધી પૂર્વનું પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધ હતું ત્યાં સુધી તે મોક્ષ ન પામ્યા. અને પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધ સતે (૫) પ્રબળ પુરુષાર્થથી, ઉપશમબળથી, વૈરાગ્યથી, શાંતિથી, ઉપસર્ગ પરિષદ સમભાવે વેદ્યા ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતી કર્મની નિર્જરા કરી પરમસિદ્ધિ મેળવી.^૧

૧. વેદાંતમાં એક દષ્ટાંત છે. વેદાંતમાં ચોરાશી લાખ ભવકેરા કલ્યા છે. તેમાં એમ કલ્યું છે કે ચોરાશી લાખ કેરા ફરતાં વચ્ચમાં ભીંતમાં એક સૂક્ષ્મ દ્વાર આવે છે ત્યાં જે સ્પર્શ તે તરી જાય છે, તેને મોક્ષ મળે છે. હવે જોવાનું છે કે એ સ્પર્શ થવો કેટલો બધો મુશ્કેલ છે ? પ્રબળ સાધ્ય દષ્ટિ હોય તો જ એ સ્પર્શ થાય. જીવ જાણે કે ઓચિંતો મળી જાય તો ટીક છે. કોણ જાણે ક્યા ભવે ક્યારે એ દ્વારનો સ્પર્શ થાય ? માટે આંખો મીંચી ખાઓ, પીઓ, મજા કરો. આમ કર્યે કદીપણ એ દ્વારનો સ્પર્શ ન થાય. દ્વાર આવે ત્યાં તો મોહના પાટા આંખ પર આડા આવી ગયા હોય. આમ અનંતીવાર ચોરાશી લાખ યોગિ ભમવું પડે જ. માટે સર્વે મનુષ્યે જાગ્રત અવસ્થા રાખવી યોગ્ય છે. તેમ પુરુષાર્થપૂર્વક સાધ્ય દષ્ટિથી કાળપરિપાકની રાહ જોવી ઘટે છે. પુરુષાર્થ હશે, જાગ્રત દશા હશે તો કાળલબ્ધિ આદિ પાંચે કારણો સહજ ભેગાં થઈ જ જશે. જૈન અધ્યાત્મરસિક આનંદઘનજી નામના મહાત્મા કહે છે કે :

કાળલબ્ધિ લઈ પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ

એ જન જીવે રે જિનજી જાણજો રે, આનંદઘન મતિ અંબ.

અહીં સાથે સાથે કહેવાનું કે જેમ વેદાંતમાં ૮૪ લાખ ભવકેરા માનેલ છે. તેમ જૈનમાં પણ ૮૪ લાખ જીવયોગિ માનેલી છે તે આ રીતે : ૭ લાખ પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, નિત્ય નિગોદ, સાધારણ નિગોદ એ દરેકની તથા ૧૦ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિની મળી એકેન્દ્રિય જીવની ૫૨ લાખ, તેમાં બે લાખ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય એ દરેકની થઈ વિકલેન્દ્રિયની ૬ લાખ, ૧૪ લાખ મનુષ્ય, ૪ લાખ નરક, ૪ લાખ દેવ, અને ૪ લાખ પંચેન્દ્રિય તિર્યચની એમ પંચેન્દ્રિયની ૨૬ લાખ આ રીતે ૫૨+૬+૨૬=૮૪ લાખ જીવયોગિ છે.

આ પ્રમાણે જૈનદર્શન પાંચ કારણ સિવાય અન્ય કોઈપણ કારણ અમુક કાર્યની નિષ્પત્તિ માટે સ્વીકાર કરતું નથી. ઈશ્વર કોઈનો જગત્ આદિનો કર્તા નથી, કર્મોની ઉત્પત્તિ તથા તેના નાશમાં ઈશ્વરનું કાંઈપણ કારણપણું નથી. ઈશ્વર તો અકર્તા છે. ઉક્ત પાંચ કારણોને લઈને જ પુણ્યપાપજન્ય સ્વર્ગનરકને વિશે જીવ ગમનાગમન કરે છે, ચતુર્ગતિરૂપ ભવપરંપરા પામે છે અને પોતાનાં ઉપાર્જેલાં શુભાશુભ કર્મ ભોગવે છે. સ્વભાવ એ પરિણામી - ઉપાદાન કારણ છે, અને કાલાદિ સર્વકારણ સહકારી કારણ છે - અપેક્ષા કારણ છે. દ્રવ્યમાં જે અનાદિ દ્રવ્યત્વશક્તિ છે, તે જ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ લય કરે છે. તે શક્તિ ચૈતન્ય અચૈતન્યાદિ અનંત સ્વભાવવાળી છે. તેને ઈશ્વર, જગત્કર્તા માનવાથી જૈન દર્શનને કાંઈ હાનિ થતી નથી.

ઈશ્વરનું કર્તાપણું - સૃષ્ટિકર્તૃત્વવાદ

જગદાદિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવાંતર પ્રલય માનનારા નૈયાયિકો ત્રણ કારણ માને છે : (૧) સમવાયી કારણ જેવાં કે પરમાણુ, (૨) અસમવાયી જેવાં કે દ્વયણુકાદિ સંયોગ (૩) નિમિત્તકારણ ઈશ્વર, અદૃષ્ટ અને કાલાદિ. આમાં પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી પૂર્વોક્ત પરમાણુ, દ્વયણુકાદિ સંયોગ, કાલ, અદૃષ્ટ એ કારણો માનવામાં જૈન દર્શનને વિવાદ નથી, પરંતુ ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ માનતું નથી કારણકે કૃતકૃત્ય એવા ઈશ્વરને દુનિયા બનાવવાના ફંદમાં નાંખવા ઉચિત નથી.

વેદાંત જેને 'બ્રહ્માંડ' કહે છે, અન્ય જેને 'સૃષ્ટિ' કહે છે, તેને જૈન 'લોક' કહે છે. લોકનું લક્ષણ એ છે કે, લોક્યન્તે જીવાદયો યસ્મિન્ સ લોકઃ' - જેમાં (જેટલા આકાશમાં) જીવાદિક છ દ્રવ્ય જોવામાં આવે છે તેને 'લોક' કહેવામાં આવે છે. છયે દ્રવ્યનું નિવાસક્ષેત્ર લોક છે. જ્યાં સુધી જીવ કર્મના સંબંધથી બદ્ધ છે ત્યાં સુધી તે 'સંસારી' છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે, અને તે કર્મનો નાશ કરી સંસારથી છૂટી લોકાગ્રે વિરાજમાન થઈ સમસ્ત દુઃખવર્જિત અનંત અને અવિનાશી સુખનો ભોક્તા બને છે તેને 'મુક્ત' જીવ કહેવામાં આવે છે. આ મુક્ત જીવને જૈન ઈશ્વર કહે છે. મુક્ત જીવથી ભિન્ન કોઈ ઈશ્વર નથી અને લોક અનાદિનિધન છે. છ દ્રવ્યના સમૂહને લોક એવી સંજ્ઞા આપેલ છે. તે દ્રવ્યને બનાવવાની અથવા દ્રવ્યોના સમૂહરૂપ કરનારની શું જરૂર છે ? કોઈ કહે કે છે તો પહેલાં હતી કે નહિ ? પહેલાં હતી તો પછી તેના બનાવવાની શું જરૂર હતી ? જો નહિ હતી તો તે દ્રવ્ય ઈશ્વરે ઉપાદાન કારણ વગર કેવી રીતે બનાવી ? કોઈ કહે કે ઈશ્વર પોતે જ ઉપાદાન કારણ છે તો ઉપાદાન કારણના ગુણ કાર્યમાં આવવા જ જોઈએ, તો તે પ્રમાણે ઈશ્વરનાં સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિત્વ આદિ ગુણ આ દ્રવ્યોમાં આવવાં જોઈતાં હતાં, પરંતુ તે તો જાણતાં નથી. આથી ઈશ્વર દ્રવ્યોનું ઉપાદાન કારણ કદાપિ નથી.

કોઈ કહે કે ઈશ્વર નિમિત્તકારણ છે, અને જગત્ એટલે સર્વ પ્રાણીમાત્ર, જડ વગેરે ઈશ્વરનાં કાર્ય છે - પિતા જેમ પુત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમ ઈશ્વર સર્વ પ્રાણી

માત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે. આને માટે જૈન એમ કહે છે કે ત્યારે ઈશ્વર પિતારૂપ અને સર્વ પદાર્થો પુત્રરૂપ માનવા જોઈએ. પુત્રની ઉપર પિતાનો પ્યાર હોય એ સ્વાભાવિક સિદ્ધ છે. તેમ ઈશ્વરનો પણ સર્વની ઉપર પ્યાર હોવો જોઈએ. જો એમ હોય તો સર્વ પ્રાણી માત્ર સુખી હોવા જોઈએ. તેમ તો દીઠામાં આવતું નથી. કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ પાપી, કોઈ પુણ્યવાન, કોઈ નરકગામી તથા કોઈ સ્વર્ગગામી વગેરે સર્વ જીવોની જુદીજુદી વિપરીત અવસ્થા જોવામાં આવે છે. આ સાથે વળી કોઈ કહે છે કે બ્રહ્મને - ઈશ્વરને ઇચ્છા થઈ કે એકોઽહં बहुस्याम् (વેદવચન) હું એક છું તે બહુ થાઉં - અને તે પ્રમાણે ઈશ્વરે જગત્ રચ્યું. આના ઉત્તરમાં જૈન એમ કહે છે કે શું પૂર્વાવસ્થા સારી નહોતી કે બીજી અવસ્થામાં આવવાની ઇચ્છા થઈ ? જો તે સારી અને સુખરૂપ હતી તો શું કુતૂહલ ઊપજ્યું ? તો પૂર્વની સુખરૂપ હોવા પછી બીજી તેના કરતાં વધારે સારી - સુખરૂપ અવસ્થા હોય તો કુતૂહલ કરવાનું મન થાય, પણ બ્રહ્મને તેમ હોવું અશક્ય છે. આ સંબંધે અતિથિવિશાલ વાદ - ચર્ચા છે.^૧

અવતારવાદ

ઉક્ત પાંચે કારણોમાંનું પૂર્વકર્મ ઈશ્વરને રહ્યું જ નથી. તે સિદ્ધ અવસ્થા સર્વકર્મનો ક્ષય કરીને જ પામે છે, એટલે પછી તેને જેનાથી જન્મ, મરણ થાય છે, તે (કર્મ) ન હોવાથી પુનઃજન્મ - અવતારગ્રહણ કરવો પડતો નથી, સહેજે થઈ શકતો નથી. બીજ દગ્ધ થયા પછી તેમાંથી અંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, તે જ રીતે કર્મબીજ દગ્ધ થયે ભવરૂપી અંકુર ઉદય પામતો નથી. તેમ ઈશ્વરને કોઈ શત્રુભાવ હોતો જ નથી એટલે પછી દાનવોરૂપી શત્રુને મારવા ને દેવતા રૂપી મિત્રને બચાવવા જન્મ લેવાનો સંભવ હોતો જ નથી. આ જ પ્રમાણે ગીતાનું વચન યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત । પુનઃ સંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગેમાં રહેલ મુક્ત જીવનો તે આશાયપૂર્વક પુનરવતાર તેમજ પરાર્થ માટે અવલોકિતેશ્વર અને મૈત્રેય આદિ બુદ્ધનો ફરી અવતાર (કેટલાક બૌદ્ધો માને છે તે) જૈનો સ્વીકારતા નથી, કારણકે જે મુક્ત થઈ ભવમાં પડે, નિર્વાણને પણ અનિષ્ટ જાણી દૂર કરીને ફરીથી ભવમાં પડે એવો મોહ સિદ્ધમાં આરોપણ કરવા જેટલી કલ્પના પણ જૈનોને માન્ય નથી. તેવી જ રીતે વેદાંત, સાંખ્ય, ન્યાય-વૈશેષિક અને બૌદ્ધોના અમુક અને મોટો ભાગ મુક્તનું પુનરાવર્તન સ્વીકારતા નથી.

૧. જેમને સૃષ્ટિ કર્તૃત્વમીમાંસા સંબંધે જૈનદર્શનનું શું વક્તવ્ય છે તે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છા હોય તેને સંમતિતર્ક પડ્દર્શન સમુચ્ચય ભાષાંતર પૃ. ૧૭૩-૧૨૧, સૃષ્ટિકર્તૃત્વમીમાંસા - પં. ગોપાલદાસજી બરૈયા લિખિત, જગત્કર્તૃત્વમીમાંસા, વગેરે ગ્રંથો જોવાનિચારવાની વિનંતિ છે.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માને છે. વેદાંતમાં તેના સિદ્ધાંતમાં નથી - વ્યવહારમાં છે, બાકી અન્ય - સાંખ્ય, અને બૌદ્ધ જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માનતા નથી. [‘વેદાંત’ શબ્દ અત્તરી ‘શાંકરવેદાંત’ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. બીજા વેદાંત-સંપ્રદાય ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે.]

જૈન યોગમાર્ગ

આત્માના ત્રણ પ્રકાર

સર્વ જીવને વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રહે છે. આ સુખની કલ્પના જેવા પ્રકારનો જીવ પોતે હોય છે તે પ્રકારે કરે છે. પશુ આદિ તિર્યચોની સુખ સંબંધે કલ્પના સ્થૂલ હોય છે. મનુષ્યજીવમાં પણ સુખનો ખ્યાલ વિવિધ પ્રકારનો હોય છે. કેટલાક ઈંદ્રિયના ભોગોમાં, કોઈ ધન, ઐશ્વર્ય, કીર્તિ આદિની પ્રાપ્તિમાં સુખ માને છે. કેટલાક તેથી આગળ વધીને માત્ર બાહ્ય વસ્તુના ત્યાગમાં આનંદ માને છે અને ધન યૌવન આદિને સ્થિર માને છે. આ સર્વ બાહ્ય આત્માઓ - બહિરાત્માઓ છે. આથી આગળ વધેલા પૌદ્ગલિક (જડ) અને આત્મીય વસ્તુનો તત્કાવત સમજી પૌદ્ગલિકનો ત્યાગ કરનાર અને આત્મીય વસ્તુનો આદર કરનાર પ્રાણીઓ ઘણા અલ્પ હોય છે તેને અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે; અને તે આત્માઓ અંતરાત્મદશામાં વર્તતા - અંતરાત્મા પાસેથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન મેળવી તદનુસાર વર્તન કરતા - આત્માને આત્મા સ્વરૂપે ઓળખી તેનો નિશ્ચય કરી આત્મપ્રગતિ વધારી પરમાત્મા બને છે. જે આત્મા તદ્દન નિર્લેપ, નિષ્કલ (શરીર રહિત), શુદ્ધ, નિષ્પત્ર, નિવૃત્ત (કર્મથી), નિર્વિકલ્પ હોય તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે.

અંતરાત્મા અને બહિરાત્મામાં એટલો જ ભેદ છે કે બહિરાત્મા જ્યારે ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને દેહાદિ પદાર્થ - પર વસ્તુઓ સાથે જોડે છે ત્યારે અંતરાત્મા તેને સર્વ બાહ્ય પરવસ્તુઓથી જુદો - છૂટો કરે છે; અર્થાત્ ઈંદ્રિય દ્વારા આત્માને જે માની લીધેલું સુખ મળે છે તે રૂપ વ્યાપાર કરનાર શરીરને બહિરાત્મા આત્મભાવે જુએ છે, અજ્ઞાનજ્વરથી પીડિત થઈ બહિરાત્મભાવમાં વર્તી પોતાથી અત્યંત ભિન્ન પુત્ર, સ્ત્રી, પશુ અને ધન આદિમાં પણ 'હું' 'મારું' એમ આત્મત્વ જુએ છે, અને ઈંદ્રિય દ્વારા આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈ પરભાવમાં રમાણ કરી રહ્યો છે; તેથી આવા ભ્રમમાં પડી જઈ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે, હાલની દશાનું કારણ શું છે તે સમજતો નથી અને આત્મસંપત્તિનો નાશ કરતો અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ બહિરાત્મભાવ છોડી દઈને અંતરાત્મભાવમાં આવવા જીવ પ્રયાસ કરે છે ત્યારે ઈંદ્રિયનો નિરોધ થતાં અંતરાત્મા બરાબર પ્રસન્ન થાય છે અને થોડો વખત જે તત્ત્વસ્ફુરણ થાય છે તે પરમાત્મભાવનું રૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું યથાસ્થિત જ્ઞાન કરવું, મનમાંથી વિકલ્પોને તજી દેવા, અને મનને આત્મતત્ત્વમાં યોજી દઈ સત્તાગત અનંત સુખસ્વરૂપ ચિદાનંદમય સાક્ષાત્ પ્રમુત્ત્યનું સ્વમાં દર્શન કરવું એ અંતરાત્મભાવ છે અને તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું એ પરમાત્મભાવ છે. જ્યાં સુધી આત્મામાં અચળ અવસ્થિતિ થતી નથી ત્યાં સુધી સંસારબંધનથી મુક્તિ મળતી નથી અને તેથી ત્યાંસુધી પરમાત્મભાવ પ્રગટ થતો નથી. આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એ છે કે આત્મતત્ત્વનું અંતરંગમાં દર્શન કરવું, બાહ્ય-પરવસ્તુ દેહગેહ વંગેરેનું દર્શન કરવું અને તે બંનેના સંદેહ વગરના જ્ઞાતા થઈ આત્મનિશ્ચયથી જરા પણ ડગલું નહિ. આ સાધ્યબિંદુ - પરમાત્મભાવ કે જ્યાં સ્થાયી ખરું સુખ સંપૂર્ણપણે છે તે મેળવવા માટે અનેક માર્ગોમાં વ્યાપકપણે રહેલું અતિ

અગત્યનું સાધન યોગ છે.

યોગનો અર્થ તેમાં રહેલ યુજ્જ=જોડવું એ ધાતુ પરથી જે સાધ્યની સાથે ચેતનને જોડે એ થાય છે. અન્ય તે જ પારિભાષિક શબ્દ નામે 'યોગ' કે જેનો અર્થ (શુભ, અશુભ) કાયિક, વાચિક તથા માનસકર્મ એ થાય છે તે અર્થ અહીં લેવાનો નથી. આ યોગની અનેક ક્રિયાપ્રક્રિયા - સાધન આદિ છે તે માટે ગુરુગમની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો યોગમાંથી યોગભાસમાં પતન થાય છે.

યોગની વ્યાખ્યા વિચારીએ. પાતંજલ યોગદર્શનકાર ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને અથવા ચિત્તવૃત્તિની સંસ્કારશેષ અવસ્થાને યોગ કહે છે. આની સાથે જૈનની યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા મળતી થતી નથી. સાધ્ય સાથે ચેતનનો યોગ તે જૈન અર્થ છે. જૈનાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ 'યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે 'અયોગ એટલે શુભઅશુભ મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ - તેને યોગોમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગ કહેવામાં આવે છે અને તેનો મોક્ષની સાથે જોડવાનો ભાવ છે અને તેનું સ્વરૂપ - લક્ષણ સર્વસંન્યાસ એટલે સર્વત્યાગ છે.' ચિત્તની તદ્દન નિરોધાવસ્થા અથવા શૂન્યસમાધિસ્વરૂપ જૈન દંષ્ટિએ કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી નથી.

આપણે 'જીવની ઉત્કાંતિ' આગળ જોઈ ગયા છીએ; અને તેમાં જણાવેલ છે કે મનુષ્ય સમ્યગ્દર્શન અમુક પ્રગતિ કરી પ્રાપ્ત કરે છે. હવે તેને જરા વિસ્તારથી કહી તેથી આગળ વધનાર - વધવા ઇચ્છા રાખનાર સાધક જીવની ઉત્કાંતિ જોઈએ :

ઉન્નતિક્રમ બતાવવા માટે ચૌદ 'ગુણસ્થાનક' એ નામના વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. જેમ જેમ આત્મા - ચેતન ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેના આત્મીય ગુણો સ્વિશેષપણે પ્રકટ થતા જાય છે અને છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાનકના છેડે તે પહોંચે છે ત્યારે તેને તદ્દનંતર ક્ષણે જ સાધ્ય - મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સંબંધી વિચારણા થઈ ગઈ છે. અત્યારે તો એટલું જણાવીશું કે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકથી (પહેલાથી) આગળ ચાલતાં ચતુર્થ 'અવિરતિ સમ્યગ્દંષ્ટિ' નામના ગુણસ્થાનકની દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે હવે પછી કહેવામાં આવતી ચતુર્થદંષ્ટિથી આગળ વધવામાં આવે છે. પાંચમા ગુણસ્થાનકે દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને છઠ્ઠે સર્વવિરતિવાળી પ્રમત્ત દશા થાય છે. સાતમા ગુણસ્થાનકે અપ્રમત્તદશા થાય છે. ત્યાંથી અષ્ટમ પ્રગતિમાનુ (Progressive) ગુણસ્થાનકમાં અવાય છે. એમ આગળ ચડતાં અનેક આત્મીય ગુણો પ્રગટતાં કર્મનો નાશ થતો જાય છે અને છેવટે કર્મરહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમાંના પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આગળ પ્રગતિ કરતી વખતે બહુ સ્પષ્ટતાથી અને સપાટાબંધ ઉન્નતિ થાય છે. આ ગુણસ્થાનકનો - ઉન્નતિક્રમનો અગત્યનો વિષય યોગની આઠ દંષ્ટિ સાથે થોડોથોડો વિચારીશું.

યોગની આઠ દંષ્ટિ

દંષ્ટિની વ્યાખ્યા સત્શ્રદ્ધાસંગી બોધ છે. વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખી નિર્ણય કરવો અને સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવું એનું નામ દંષ્ટિ છે. આત્માના ઉન્નતિક્રમમાં જેટલા ભેદો ઉન્નતિસ્થાનના થઈ શકે તેટલા દંષ્ટિના ભેદ થાય છે; પરંતુ તેના મુખ્ય આઠ વિભાગ

આઠ દષ્ટિ દ્વારા પાડ્યા છે. તે આઠ દષ્ટિનાં નામ ૧. મિત્રા, ૨. ત્વરા, ૩. બલા, ૪. દીપ્તા, ૫. સ્થિરા, ૬. કાંતા, ૭. પ્રભા અને ૮. પરા એ છે. આમાંની પ્રથમ દષ્ટિ અને તે પછીની ત્રણ દષ્ટિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પણ સંભવે છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવને એ ચાર દષ્ટિ કે જેનું સ્વરૂપ ઉત્તતિક્રમ વિશેષ સૂચવે છે તે કેમ થતી હશે એમ સહેજે શંકા થશે. તો તે સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે પ્રથમ 'ઓઘદષ્ટિ' શું છે તે જોવું જોઈશે.

'ઓઘદષ્ટિ' એટલે જનસમૂહની સામાન્ય દષ્ટિ. વિચાર કર્યા વગર ગતાનુગતિક લોકન્યાયે વડીલના ધર્મને અનુસરવું, બહુજનસંમત કે પૂજ્ય ધર્મના અનુયાયી થવું, પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ ન કરવો એ આ દષ્ટિ છે. મેઘવાળી રાત્રિમાં જેમ ચંદ્રનું સ્પષ્ટ દર્શન ન થાય, પણ અલ્પ દર્શન થાય, તેમ આવશ્યકસંહિત બુદ્ધિવાળા - અવિવેકી બાળજીવોને જે સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે તે ઓઘદષ્ટિએ સમજવું. એકાંત દષ્ટિએ અમુક વસ્તુ તરફ જોવામાં આવે ત્યાં મનમાં પ્રથમથી ધારી રાખેલું પરિણામ આવે. આ દષ્ટિથી જુદી પાડવા માટે ઉક્ત આઠ દષ્ટિને 'યોગદષ્ટિ' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વભાવમાં હણાતો આ ચેતન જ્યારે ઓઘદષ્ટિ તજી દે છે ત્યારે તે ઉત્તતિક્રમમાં આગળ વધે છે.

અનંત સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં જ્યારે જીવને તેની સાધ્યસામીપ્યદશા થાય છે અને તેની ભવસ્થિતિ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે ઉક્ત દષ્ટિમાંની પહેલી મિત્રાદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો અનંત વર્ષોનું એક પુદ્ગલાવર્ત, એવા અનંત પુદ્ગલાવર્ત કરી આ ચેતન ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિમાં જીવ રખડ્યા કરે છે - એમ કરતાં કરતાં ચરમ (છેલ્લું) પુદ્ગલાવર્ત પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તેટલી સંસારની મર્યાદા બંધાય છે ત્યારે આ પ્રથમની ચાર યોગદષ્ટિની પ્રાપ્તિ તે કરે છે. દષ્ટિની કરેલી 'સત્ત્વદ્વા સંગી બોધ' એ વ્યાખ્યામાંના સત્સંગનો યોગ અહીં પ્રથમની ચારે દષ્ટિમાં સારી રીતે થઈ શકે છે તેથી મિથ્યાભાવમાં વર્તતા જીવોને પણ યોગદષ્ટિવાળા જીવ કરેવામાં આવે છે. અને તેથી તે ચાર દષ્ટિનો સમાવેશ યોગદષ્ટિમાં કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે પ્રથમની આ ચાર દષ્ટિમાં ઉત્તતિક્રમમાં પ્રગતિ કરતાં કરતાં પતન પણ થઈ જાય છે. જ્યારે તે પછીની પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિથી આઠમી સુધીમાં મોક્ષ તરફ કરેલ પ્રયાણ અટકતું નથી ને પ્રગતિ જ થયા કરે છે. પ્રથમ ચાર દષ્ટિ સુધી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક છે.

૧. મિત્રાદષ્ટિ - આમાં યોગનું પ્રથમ અંગ 'યમ' - નામે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, મૈથુનવિરમણ અને અપિરગ્રહ એ સુપ્રસિદ્ધ પાંચ યમ^૧ - પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં બોધ તૃણના અગ્નિ જેવો - વીજળીના ચમકારા જેવો અલ્પબોધ થાય છે. આ દષ્ટિનું લક્ષણ 'અખેદ' - શુભકાર્ય કરતાં જરા પણ કંટાળો ન આવવો તે છે. તે અન્ય અશુભ કાર્યો કરનાર પ્રત્યે 'અદ્વેષ'ની હદ સુધી જાય છે. તે પ્રત્યે તેની ક્રુણા આવે છે - પરમતસહિષ્ણુતા (Tolerance) આવે છે એટલે બીજાને ખોટે રસ્તે દોરાતો કે દોરવતો જોઈને તે બંનેના પર દયા આવે છે અને તેઓના ઉદ્ધારના બોધ દ્વારા એ રસ્તો લે છે; છતાં જો તે બોધ દેતાં પણ શુભ માર્ગ તે અંગીકાર ન કરે અને

કુતર્કજાલમાં ફસાઈ રહે તો તેઓની ઉપર દ્વેષ ન કરતો કર્મપરિણતિ વિચારી મધ્યસ્થતા ધારણ કરે છે. આ દષ્ટિમાં યોગબીજની વાવણી થાય છે, સંસાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્વેગ આવે છે, સિદ્ધાંત - ધર્મનીતિમય પુસ્તકો વગેરે લખાવવાં, વાંચવાં, મનન કરવાં વગેરે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ આકર્ષણ થાય છે અને તે પ્રત્યે પ્રયત્ન કરે છે. ત્રણ પ્રકારના અવ્યયક ભાવ^૧ આ દષ્ટિમાં થાય છે. આ દષ્ટિમાં આવી સ્થિતિ થાય છે કારણકે આ દશાએ પ્રાણીના કર્મમલ - ભાવમલ અલ્પ થયાં હોય છે. અહીં કોઈ શંકા કરશે કે આ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકમાં - હજી પહેલી દષ્ટિમાં આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ થાય છે તો પછી મિથ્યાત્વ ગયા પછીની ચતુર્થ પંચમ આદિ ગુણસ્થાનકની શી વાત કરવી ? કારણકે ત્યાં ચડવા માટે તો અતુલ વીર્ય વાપરવાની જરૂર રહે. જવાબ એ જ કે આ વસ્તુસ્થિતિ છે. સાધારણ બાહ્ય ક્રિયામાત્ર કરવાથી પોતાની જાતને ઉત્તર થયેલી માનનાર ઘણુંબહુ આત્મવંચના કરે છે - આત્માને ઠગે છે. માત્ર પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ જેવી ઊંચ સ્થિતિ માની લેવી એ મોટી ભૂલ છે. જે પછીની દષ્ટિનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે કે સમ્યક્ત્વ જેવી મહાવિમળા દશાએ પહોંચવા માટે ઘણાંઘણાં સાધનો એકઠાં કરવાની જરૂર છે. વળી મિત્રાદષ્ટિમાં વર્તતા જીવોને બીજકથા સાંભળીને ઉપરમ - મનમાં બહુ આનંદ આવી જાય છે, અને અહીં શ્રદ્ધાનો સંગમ થાય છે.

૨. તારાદષ્ટિ - આમાં યોગનું દ્વિતીય અંગ નામે 'નિયમ' પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પાંચ છે : શૌચ (શરીર ને મનની શુદ્ધિ), સંતોષ (પ્રાણયાત્રાને નિભાવનાર પદાર્થો સિવાય અન્યની અસ્મુહા), તપ (ક્ષુધાપિપાસાદિ પરીષદ સાથે દેહદમન), સ્વાધ્યાય (સૂત્રગ્રંથ વગેરેનું અધ્યયન) અને ઈશ્વરપ્રણિધાન^૨ (આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવું). અહીં બોધ છાણાના અગ્નિ જેવો છે. આ દષ્ટિનું લક્ષણ 'તત્ત્વજિજ્ઞાસા' (તત્ત્વજ્ઞાન કરવાને માટે લાલસા) છે. આ દષ્ટિમાં વર્તતા જીવને યોગકથા પર બહુ પ્રેમ આવે છે. તે યોગીઓ પ્રત્યે યથાશક્તિ અન્નદાનાદિ વડે ઉપચાર કરે છે, ઉચિત ક્રિયા કરવામાં કદી પાછું જોતા નથી, જ્યારે અનુચિત ક્રિયા કરતા નથી, પોતાના આચારની લીનતા પ્રત્યે મહાત્રાસ છૂટે છે, પોતાની પ્રજ્ઞાની કલ્પનામાં અવિસંવાદ (અવિપરીતભાવ) જોવાને લીધે તેમાં વિવિધ પ્રકારની મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે, પોતે જાણવાને અશક્ત હોવા લીધે જે શિષ્ટ પુરુષો છે તેના આચાર પ્રમાણે પોતે વર્તે છે. કારણકે તેઓ એમ માને છે કે અમારી બુદ્ધિ મોટી નથી તેમ ચાત્ર અનેક છે ને તેનો સંગ્રહ કર્યો નથી તેથી શિષ્ટ પુરુષો જ પ્રમાણરૂપ છે. આમાં સમ્યગ્દર્શનનો મનાફ - જરા સ્પર્શ થાય છે.

૩. બલાદષ્ટિ - આમાં દૃઢ દર્શન રહેલું છે. જીવને રહેલી અનેક પ્રકારની તુષ્ણાથી તે અનેક દુઃખ પામે છે. આમાં તેવી તુષ્ણા નિવૃત્ત થઈ જવાથી પ્રકૃતિસ્તૈમ્યતા એવી આવે છે કે યોગનું ત્રીજું અંગ 'આસન' પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં 'શુશ્રૂષા' (શ્રવણની ઇચ્છા) એવી પ્રબળ થાય છે કે જેવી બહુ સુંદર મુત્ત - પાંની સાથે પરિપૂર્ણ

૧. (૧) યોગાવ્યયકભાવ - સત્પુરુષોનો યોગ - સંવ્રંધ તે (૨) ક્રિયાવ્યયકભાવ - સત્પુરુષોનો નમસ્કાર, તેમની પૂજાવિધિ વગેરે (૩) ફલવંચકભાવ - સત્પુરુષોથી ધર્મસિદ્ધિ.

૨. પાતંજલયોગ સૂત્ર ૨, ૩૨

સામગ્રીવાળો સુખો પ્રાણી દિવ્યગાયન સાંભળવાની ઇચ્છા રાને અને તેના શ્રવણથી તેને જેમ જેમ મજા પડે તેમ આ દષ્ટિમાંના જીવને તત્ત્વશ્રવણેચ્છાથી તેમ કરતાં આનંદ આવે છે. આમાં બોધ કાષ્ઠના અગ્નિના કણ જેવો છે. ક્ષેપદ્રોષ (અન્યતા ચમત્કાર દેખી લલચાઈ જવારૂપ) તે નાશ પામે છે, અને તેથી યોગમાં રહેલ અક્ષેપ – અપ્રતિબંધથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે અને યોગસાધનના ઉપાય મેળવવાની કુશળતા થાય છે. અહીં પ્રથમની બે દષ્ટિ કરતાં વધુ પ્રગતિ થાય છે. અહીં વિઘ્ન આવવાથી પડી જવાનો સંભવ રહે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખી તે વિઘ્નને દૂર કરી આગળ વધવાનું છે.

૪. દીપ્રાદૃષ્ટિ – આમાં યોગનું ચતુર્થ અંગ નામે 'પ્રાણાયામ'નો લાભ થાય છે – એથી એ સમજવાનું છે કે બાહ્ય ભાવનો રેચ થાય છે, અંતર ભાવનો પૂર થાય છે અને સ્થિરતાભાવનો કુંભક થાય છે – એટલેકે રેચક, પૂરક અને કુંભક નામના પ્રાણનો આયામ થાય છે. આવા પ્રકારના પ્રાણાયામથી (બાહ્ય – સ્થૂળ અર્થમાં પ્રાણાયામ શબ્દ વપરાય છે તેથી આત્મોત્તિમાં બહુ લાભ થતો નથી) ગ્રંથિભેદ તુરંત થાય છે, તેથી પ્રશાંતવાહિતાનો લાભ થાય છે. અહીં બોધ દીપપ્રભા જેવો – પ્રથમની ત્રણ દષ્ટિ કરતાં વધુ થાય છે. અત્યાર સુધી શ્રવણેચ્છા હતી તે વધીને 'બોધ' પામે છે અને તે એટલે સુધી કે પ્રાણનો અંત થાય તોપણ ધર્મને ન છોડે એવી ધર્મ પર પ્રીતિ થાય છે. જોકે આમાં વર્તતા જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન ગ્રંથિભેદપૂર્વક થયું નથી તેથી તેને સૂક્ષ્મ બોધ હોતો નથી, તોપણ ગુરુભક્તિ વિશેષ હોવાને લીધે તેને તીર્થંકરદર્શન ઉત્કૃષ્ટ લાગે છે. અને તેની તેને સમાપ્તિ થતાં – ધ્યાનથી સ્પર્શના થતાં તે સાધ્યપ્રાપ્તિનું – મોક્ષપદનું કારણ થાય છે. સૂક્ષ્મબોધ તો 'વેદ્યસંવેદ્ય' પદની પ્રાપ્તિથી થાય છે. અહીં 'અવેદ્ય સંવેદ્ય' પદ હોવાથી સૂક્ષ્મ બોધ થતો નથી. છતાં શ્રવણેચ્છાનું ફળ – 'શ્રવણ' સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. અહીં 'વેદ્યસંવેદ્ય' પદ પર વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં 'અવેદ્ય સંવેદ્ય' પદ છે અને છેલ્લી ચારમાં 'વેદ્યસંવેદ્ય' પદ છે. અવેદ્ય સંવેદ્ય પદમાં મિથ્યાત્વ છે, બોધ ઉપરઉપરનો છે. સંસાર પર રુચિ છે, પાપમાં આસક્તિ છે, ભવાભિનંદીપણું છે, અને સમારોપ સમાકુલતા એટલે મિથ્યાત્વદોષથી થતાં દુઃખને પામવા પ્રત્યે જવાથી ગણિતપણું છે. અવેદ્ય એટલે અ= વિપરીત + વેદ્ય=જાણવા યોગ્ય વસ્તુ. સંવેદ્ય એટલે જે ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી જાણાય છે તે. પદ એટલે આશયસ્થાન. જાણવા યોગ્ય એવી વસ્તુને જે આશયસ્થાનમાં ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી જાણાય છે તે વેદ્યસંવેદ્ય પદ. એથી વિપરીત એટલે જે પદમાં વસ્તુ અજ્ઞાનથી આવરણ પામેલા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિના નાશથી મૃગતૃષ્ણાના જળ માફક જાણાય છે તે. ભવાભિનંદીનાં લક્ષણ ક્ષુદ્ર (કપાણ), લાભરતિ (યાંચાશીલ), દીન (ભવિષ્યમાં અકલ્યાણ થશે એવું જોનાર), મત્સરી (બીજાનાં કલ્યાણથી દુઃખી થનાર), ભયવાન્ (લંમેશાં બીકાણ), શઠ (માયાવી, કપટી), અજ્ઞ (મૂર્ખ), અને ભવમાં આનંદ માનનાર – સંસારમાં આસક્ત એ ભવાભિનંદી છે અને તેનાં ઘણાં કાર્યો એવાં હોય છે કે જેનું ફલ કંઈ મળે નહિ. આ ભવાભિનંદીપણાના પરિણામે આ પદમાં સ્થિત થયેલ એટલે પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીને કદાચ

બોધ થાય છે તો તે અસત્ પરિણામવાળો હોય છે; સુંદર થતો નથી. જેવી રીતે વિષને સ્પર્શ કરેલ અન્ન નકામું થાય છે તેમ નિયમથી આ પુદ્ગલમાં આસક્ત પ્રાણીને સુંદર બોધ થતો નથી. તે પ્રાણી વિપર્યાસ કર્યા કરે છે, હિત-અહિતનો વિવેક તેને હોતો નથી અને વર્તમાનદર્શી હોઈ ખેદ પામે છે. આથી જન્મ-મૃત્યુ-જરા- વ્યાધિ આદિથી પૂર્ણ સંસારને જોઈને ઉદ્વેગ થતો નથી. કુકૃત્ય કૃત્ય ભાસે છે, કૃત્ય કુકૃત્ય સમાન લાગે છે. દુઃખને સુખ માની વહોરી લે છે. ખરજ થઈ હોય તો તેને ખણવાથી શાંતિ ન થાય, પણ તે ખરજના નાશથી શાંતિ થાય, છતાં આ વાત પ્રથમની ચાર દષ્ટિવાળા - અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં રહેલા જીવોથી બરાબર સમજાતી નથી, તેથી ખરજને તોડવા માટે ખણવાનો ઉપાય શોધે છે. આવા અવેદ્યસંવેદ્યપદને સત્સંગ અને આગમના યોગથી જીતી લેવો ઘટે છે, નહિ તો વળી અધઃપાત થાય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધી આવીને ઘણા જીવો પાછા સંસારમાં પડી જાય છે ને રખડવા કરે છે. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવાથી નિયમાત્મ જીવને તત્ત્વથી કુતર્ક રૂપી વિષમ ગ્રહ દૂર થાય છે. જ્યાં સુધી કુતર્ક ત્યાં સુધી તેની સાથે જ બોધરોગ, શમમાં વિઘ્ન, શ્રદ્ધાભંગ, મિથ્યાભિમાન છે વગેરે અનેક ભાવશત્રુઓ રહેલા છે. તો કુતર્કમાં મહાત્માઓએ અભિનિવેશ ન રાખતાં શ્રુત, શીલ અને સમાધિમાં રહેવું યુક્ત છે.

ઉપર કહેવાયું છે કે સંસાર ચરમપુદ્ગલવાર્ત્તકાલ રહે છે ત્યારે પ્રથમની ચાર દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં તો જરૂર મુક્તિ થાય છે. કેટલાક ઉન્નત આત્માઓની ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી ઉન્નતિ એટલી શીઘ્ર થાય છે કે અંતર્મુહૂર્ત જેટલા બહુ અલ્પકાળમાં તેઓ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે કેટલાકની મંદ પ્રગતિ થાય છે, તોપણ એટલું તો ચોક્કસ કે ગ્રંથિભેદ થયો કે વહેલામોડું સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત થવાનું જ. કેટલાક જીવો ગ્રંથિભેદ પછી સમ્યક્ત્વ વમી નાંખે છે, ને અપકાંતિમાં પડે છે, વળી તે પાછા ઉન્નત થઈ પૂર્વસ્થિતિ પર આવી પ્રગતિ કરે છે. એટલે જૈનમાં Theory of evolution and involution of Soul - ઉત્ક્રાંતિવાદ અને અપકાંતિવાદ બને છે.

૫. સ્થિરાદૃષ્ટિ - આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરનાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના આચાર અને વિચારમાં અને પ્રાકૃત પ્રાણીઓના આચાર-વિચારમાં મોટો તફાવત પડી જાય છે. એ વર્તનના ઊંચામાં ઊંચા ગુણો - 'માર્ગાનુસારી'ના ગુણો જેવા કે ન્યાયસંપન્ન વૈભવ, દાક્ષિણ્ય, દયા વગેરે પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં આવી જાય છે. (આ ગુણો હોય તો સમ્યક્ત્વ હોય જ એમ નથી, પણ સમ્યક્ત્વ હોય તો આ ગુણો હોવા જ જોઈએ.) અહીં તત્ત્વબોધ રત્નપ્રભા તુલ્ય હોય છે. અત્યાર પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને સર્વજ્ઞની શિષ્ટતામાં રહેતી શંકા અહીં વિરામ પામે છે. બોધ સમ્યક્ અને સૂક્ષ્મ થાય છે. વિષયની આસક્તિ અહીં ઘટે છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં ઈન્દ્રિયોને જોડતાં તેને સ્વચિત્તસ્વરૂપાનુસારી બનાવે તે યોગનું પાંચમું અંગ 'પ્રત્યાહાર' અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલ અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા અને શ્રવાણને અંગે આ દર્શનમાં 'સૂક્ષ્મબોધ' પ્રાપ્ત થાય છે કારણકે ગ્રંથિભેદથી વેદ્યસંવેદ્યપદની અહીં ઉપપત્તિ છે. અહીં જીવ તમોગ્રંથિના વિભેદથી અખિલ ભવચેષ્ટા બાલકોની ધૂળમાં ઘર

બાંધવા જેવી કીડા સમાન લેખે છે અને બાહ્ય પદાર્થોને શ્રુતવિવેકથી પરમાર્થે મૂળતુષણ - સ્વપ્ન સમાન જાણે છે. બાધારહિત અને પીડા વગરની આંતરજ્યોતિ લોકમાં પરમ તત્ત્વ છે અને તેથી અન્ય સર્વ દુઃખમય છે એમ તે સમજે છે. આમ વિવેકજ્ઞાન થવાથી સુષ્ણ ચેતન પ્રત્યાહારમાં ચિત્ત પરોવી ધર્મમાં બાધા કરનાર બાબતોનો પરિત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તે સમજે છે કે ધનના અભાવમાં કે ધનમાં દુઃખસુખ ન માનતાં ભોગમાં પાપભાવના રાખે છે. ધર્મજનિત ભોગ પણ અનર્થાવહ છે એટલે ધર્મ કેવલ ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કરે છે. નહિ તો જેમ ચંદનથી થયેલ અગ્નિ આખા વનને બાળી નાખે છે તેમ ધર્મથી થયેલ સુખ પણ સાધ્યનો ક્ષય કરે છે અને સંસાર વધારે છે. આવી રીતે નિરાશીભાવથી કાર્ય કરી કર્મની મહાનિર્જરા કરે છે. આથી અલૌલ્ય, આરોગ્ય, અનિષ્કૃત્ત્વ, શરીરની શુભ ગંધ, અલ્પ મૂત્રપુરીષ, સુંદર કાંતિ, સ્વરસૌમ્યતા - એ ચિહ્નો પહેલાં દેખાય છે; પછી મૈત્રાદિયુક્ત ચિત્ત, વિષયોમાં અનાસક્તિ, ધૈર્યવાળો પ્રભાવ, અભીષ્ટ લાભ અને જનપ્રિયત્વ એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તે નિષ્પન્ન યોગીને દોષનો નાશ, પરમ નૃત્તિ (તૃપ્તિ), ઔચિત્યયોગ, મહાનુ સમતા, વૈરાદિનો નાશ અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ સહજે મળે છે.

૬. કાન્તાદષ્ટિ - આ દષ્ટિમાં યોગનું દૃઢું અંગ ધારણ - ચિત્તની (ધ્યેય) દેશમાં સ્થિતિ^૧ - સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. આથી મન વિક્ષેપમાં ન પડતાં ધર્મમાં એકાગ્ર થાય છે. તેમ થવાથી ધર્મના માહાત્મ્યને લઈને તથા સમાચાર વિશુદ્ધિથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય બને છે. તેનું એકાગ્રમન એવું હોય છે કે શ્રુત-સિદ્ધાંતમાં નિત્ય ભાવનામય મન રાખે છે, અને તેથી તેની શરીરક્રિયા અન્ય રોષ્ટામાં હોય છે તોપણ તેનામાં સમ્યગ્ આક્ષેપક જ્ઞાન હોવાથી તે ચેષ્ટા-ભોગ-ઈદ્રિયાર્થ સંબંધો સંસારના હેતુ થતા નથી. એટલે તત્ત્વથી તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુને માયાજલ માની તેનાથી અળગો રહે છે, અને સ્વરૂપથી ભોગને માયાજલ માને છે તેથી તેને ભોગવતો છતાં અસંગ રહી પરવશતાના અભાવથી પરમપદ પામે છે. આનામાં 'મીમાંસા' ગુણ રહેલો હોય છે એટલે સદ્વિચારમયતાગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી તે ગુણથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. આ દષ્ટિમાં બોધ 'તારા'ની પ્રભા જેવો હોય છે એટલે જોકે ઘણો નહિ પણ એકસરખો - અખંડિત પ્રકાશ આપે છે. તે પ્રકાશ એવો હોય છે કે આ દષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીનું ચરિત્ર સહજ નિરતિચાર થાય છે, અનુષ્ઠાન શુદ્ધ હોય છે, પ્રમાદરહિત વર્તન હોય છે, શુભ વસ્તુમાં આત્માનો વિનિયોગ થાય છે અને આશય ઉદાર અને ગંભીર થાય છે. આ પરથી ભાસે છે કે પ્રમાદરહિત વર્તન હોવાને લીધે અહીં સાતમું અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જોયું છે કે પાંચમી દષ્ટિથી સમ્યક્ત્વ થાય છે - ત્યાંથી વેદ-સંવેદપદની પ્રાપ્તિ થવા મારે છે. બોધ સમ્યગ્ હોવાને લીધે તે થયા પછી યમનિયમ પ્રથમ દેશથી અને પછી સર્વથા આદરે છે. યમને દેશથી (અમુક અંશે) આદરવાથી દેશવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થતાં પાંચમું દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે, અને યમને સર્વથા આદરવાથી સર્વવિરતિગુણ પ્રાપ્ત થતાં છઠું સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે સર્વવિરતિભાવમાં વર્તતા અપ્રમાદ ગુણ આવે છે ત્યારે સપ્તમ

૧. દેશબંધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા - પાતંજલ યો.સૂ. ૩-૧.

અપ્રમત્તગુણસ્થાન વર્તે છે. આ દૃષ્ટિમાં મીમાંસાભાવથી - સદ્વિચારભાવથી નિત્ય - સર્વકાલ મોહ થતો નથી અને તત્ત્વમાં જ દૃષ્ટિનો સમાવેશ કરી આત્માની પ્રજ્ઞા ઉન્નતિ કરે છે.

૭. પ્રભાદૃષ્ટિ - આમાં બોધ સૂર્યની પ્રભા જેવો છે કે જે લાંબા વખત સુધી સ્થિરપણે વિશેષતાથી એકસરખો પ્રકાશ આપે છે. આ બોધથી ધ્યાન થાય છે. ધ્યાન એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા નામનું યોગનું સાતમું અંગ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનથી તત્ત્વ પર જ પ્રતિપત્તિ અને વિશેષ સમભાવ આવે છે તેથી કોઈ પણ અન્ય શાસ્ત્રના વાચનથી વિપરીત મતિ થતી નથી. આ ધ્યાનથી સુખ એવા પ્રકારનું થાય છે કે જેથી મનમથનાં બધાં સાધનો છૂતી લેવાય છે અને વિવેકબલ ઉત્પન્ન થતાં તેથી સમભાવ - સમતા જ પ્રગટે છે. જેટલું પરવશ છે તે સર્વ દુઃખ છે, જેટલું આત્મવશ છે તેટલું સર્વ સુખ છે. પુણ્ય એ પણ કર્મ છે અને તેથી પુણ્યથી થતું સુખ પણ દુઃખરૂપ છે. અહીં સ્પષ્ટ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉદ્ભવતો એવો નિર્મલ બોધ થવાથી મહાત્મા પુરુષો સદૈવ ધ્યાનમસ્ત હોય છે, અને કર્મમલ ક્ષીણપ્રાય થઈ જાય છે. આ ધ્યાન વધતાં વધતાં શુક્લધ્યાનની હદ સુધી આવી શકે છે. અહીં અનુષ્ઠાન^૧ અસંગ - કોઈપણ જાતના ફલની અપેક્ષા વગરનું વિધિયુક્ત - સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. તેથી તેની સદ્પ્રવૃત્તિ જ વર્તે છે. મહાપથ (મોક્ષ) તરફ પ્રયાણ થઈ આગળ વધે છે, અને તે નિત્યપદનું પ્રાપ્ત થઈ પડે છે કે જે પદથી સંસારમાં આવવાપણું રહેતું જ નથી. આ અસંગાનુષ્ઠાન સાધતો પ્રાણી આ દૃષ્ટિમાં રહી ઉક્ત નિત્યપદ ઘણી શીઘ્રતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે એવી મહાન સ્થિતિમાં આવે છે.

૧. આ જૈનોના અસંગાનુષ્ઠાનને અન્ય દર્શનોમાં જુદાં નામ આપેલ છે :

પ્રણાંતવાહિતાસંગે વિસમાગપરિક્ષય:

શિવવર્ત્ત ધ્રુવાધ્વેતિ યોગિભિર્નીયતે દ્વાદ: (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૭૪)

સાંખ્ય ને પાતંજલ યોગદર્શનમાં પ્રણાંતવાહિતા, બૌદ્ધમાં વિસભાગ પરિક્ષય, શૈવોમાં શિવવર્ત્ત, અને મહાવ્રતિકો - જૈમિનીય ધ્રુવાધ્વા (ધ્રુવમાર્ગ) એમ આ (અસંગાનુષ્ઠાન)ના યોગીઓ જુદાંજુદાં નામ આપે છે. પ્રણાંતવાહિતાનું લક્ષણ પાતંજલ યોગસૂત્ર વિભૂતિપાદ સૂત્ર ૧૦માં એમ આપે છે કે : તસ્ય પ્રણાંતવાહિતા સંસ્કારાત્ ; એટલે (નિરોધ)ના સંસ્કારથી તેની (ચિત્તની) પ્રણાંતવાહિતા (થાય છે) - અર્થાત્ નિરોધનો પુનઃપુનઃ અભ્યાસ કરવાથી - તે નિરોધના સંસ્કારની દૃઢતાથી જેમાંથી વ્યુત્થાનના સંસ્કારરૂપ મલની નિવૃત્તિ થઈ છે એવા ચિત્તની પ્રણાંતવાહિતા એટલે નિરોધ સંસ્કારની પરંપરાને વહન કરનારી સ્થિતિ થાય છે. આનાથી સમાધિ થઈ એકાગ્રતા થાય છે અને છેવટે તેઓને સંસ્કારશેષદશા પ્રાપ્ત થાય છે જે લગભગ આત્માના નાશ જેવી હોવાથી જૈનની ભેદાભેદ દૃષ્ટિએ ઉપકારી નથી. અહીં વક્તવ્ય માત્ર એટલું જ છે કે આ યોગદર્શનકારોએ પ્રણાંતવાહિતામાં જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ અસંગાનુષ્ઠાનથી થાય છે.

વિષભાગક્ષય એટલે રાગદ્વેષ, અહંકૃતિ, કામેચ્છાદિના નાશથી મોક્ષ એમ બૌદ્ધનો મત છે; જ્યાં ઉત્પાદ કે વિનાશ નહિ અને જે ધ્રુવ હોય તે મોક્ષ એમ જૈમિનીયનો મત છે. અને આ સાતમી દૃષ્ટિનો પ્રાણી એ સર્વ પદાર્થ અસંગભાવથી અલિપ્ત ક્રિયાયુક્ત ઉત્તમ આત્મગુણના પરિણામ સહિત, કર્મોપાધિ શલિતપણે શુદ્ધ એવા મોક્ષ પરિણામવાળો હોય છે.

૮. પરાદષ્ટિ - આમાં 'સમાધિ' નામનું યોગનું આઠમું અને છેલ્લું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સમાધિ સંબંધે અન્ય દર્શન સાથે જૈનદર્શન શું કહે છે તે જોઈશું. પાતંજલ દર્શન 'દેશબંધાશ્ચિત્તસ્ય ધારણા' (૩-૧), એટલે ચિત્તની (ધ્યેય) દેશમાં સ્થિતિ - સ્થિરતા એમ ધારણાની વ્યાખ્યા કરી ધ્યાનની એ વ્યાખ્યા કરે છે કે "તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં" (૩-૨) એટલે તેમાં (ધારણાના પ્રદેશમાં) વૃત્તિઓની એકાગ્રતા (તે) ધ્યાન કહેવાય છે; અને ત્યાર પછી 'સમાધિ'ની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં મૂકે છે : "તદેવાર્થ માત્ર નિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ" (૩-૩) એટલે તે (ધ્યાન) જ (જ્યારે) ધ્યેય માત્ર રૂપે પ્રકાશ પામનારું (અને પોતાના) સ્વરૂપથી રહિત જેવું - શૂન્ય (થાય છે ત્યારે) સમાધિ કહેવાય છે. આમ આત્મલય કરનાર - આત્મસ્વરૂપની જ્યાં શૂન્યતા હોય એવું પતંજલિની સમાધિનું સ્વરૂપ હોવાથી તે જૈનદષ્ટિએ ઉપયોગી નથી. જૈનદષ્ટિએ એક દ્રવ્યમાં એકાગ્રતા કરવી તે સમાધિ છે. ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કરનાર કારણોનો અભિભવ થાય છે, ત્યારે સમાધિમાં તેનો સર્વથા અભિભવ થાય છે. અને તે એટલે દરજ્જે કે પછી પૂર્વમાર્ગમાં પાછી ગતિ થતી નથી - તાત્પર્ય કે પૂર્વ અવસ્થામાં જે વિક્ષેપનો ક્ષયોપશમ થયો હોય છે એટલે જે વિક્ષેપ કંઈ શાંત થયા હોય છે અને કંઈક અંદર ગુપ્ત રહ્યા હોય છે તેનો અહીં સર્વથા અભિભવ થાય છે - જેમ માટી પિંડરૂપ ધર્મનો ત્યાગ કરીને ઘટરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે તેવી રીતે અહીં સમજવું. આ દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ છે - સમાધિના સંગ સિવાય આ દષ્ટિમાં બીજું કંઈ નથી. તેની પ્રવૃત્તિ એટલે આ દષ્ટિવાળા મહાત્મનૂની પ્રવૃત્તિ આત્મીકૃત છે - આત્મિક ગુણમાં પ્રવૃત્ત થયેલી છે - બીજા કશામાં (બાહ્ય ક્રિયા આદિમાં) નથી. આથી અતિચાર - દૂષણ કોઈપણ લાગતું નથી. અને તેથી પોતે નિરાચાર પદ પામે છે - પ્રતિક્રિયાશૂન્ય, આલોચના, આદિ આચાર સેવવાની જરૂર તેને હોતી જ નથી કારણકે જે કર્મો આચારથી જિતાય છે તે ન હોવાથી તે આચારની જરૂર ન જ રહે. આ દષ્ટિમાં ચંદ્રની ચંદ્રિકા જેવો સૂક્ષ્મ બોધ થાય છે કે જે સ્થાયી રહેવા ઉપરાંત સૂર્યપ્રભા જેવો આંખને આંજી નાંખનાર નથી, પરંતુ શાંતિ આપનાર અને અંતરંગ પર અસર કરનાર હોય છે. આવા સૂક્ષ્મ બોધને અંગે ઉપર જણાવેલી એવી 'પ્રવૃત્તિ' - આત્મગુણપ્રવર્તન થાય છે. સાતમી દષ્ટિમાં જે તત્ત્વપ્રતિપત્તિ કહી તે અહીં પ્રવૃત્તિમાં પરિપૂર્ણતા પામે છે. અહીં ગુણશ્રેણી પર આરોહણ કરે છે. તેનાં શરીરરુદ્ગલો ચંદનગંધ જેવાં થઈ જાય છે. પહેલાં કષાય ઉત્પન્ન કરનાર - સાંપરાયિક કર્મનો ક્ષય થતો હતો, અને હવે ભવાંતની આડે આવનાર - ભવોપગ્રાહી કર્મનો ક્ષય થાય છે એટલેકે અહીં કર્મક્ષય એવો થાય છે કે ફરી વાર સંસારમાં આવવાપણું રહેતું જ નથી. જે ધર્મસંન્યાસ ઉપવારથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં (પ્રમત્ત સંયતગુણસ્થાનકમાં) શરૂ થાય છે અને પારમાર્થિક દષ્ટિએ ૮મા અપૂર્વકરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે અહીં પરાકાષ્ઠા પામે છે, અને છેવટે કેવલશ્રી - મુક્તિરૂપી લક્ષ્મી સદૌદયા - સર્વકાલાબાધિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેરમા સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં તેના ઘનઘાતી - આત્મગુણના ઘાતક એવાં ચાર કર્મો નામે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાયનો સર્વથા ક્ષય થાય છે. અનાદિથી કર્મસંબંધને લઈને જીવ જોકે પોતાની પ્રકૃતિથી એટલે આત્મીય તત્ત્વની

શુદ્ધિથી ચંદ્રવત્ વિજ્ઞાન છે, પરંતુ તે ઉક્ત જ્ઞાનાવરણીયાદિ વાદળાંથી ઘેરાયેલા ચંદ્રવત્ સ્થિત છે. તે વાદળાં દૂર થયાં કે મૂળ સ્વરૂપવાળો ચંદ્રવત્ થયો એટલે જ્ઞાનકેવલી થયો.

(આત્માનું સ્વરૂપ જૈનદષ્ટિએ જ્ઞાન છે,^૧ અને તેને આવરણ લાગેલાં હતાં તે દૂર થયાં એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા થાય છે). હવે સયોગી કેવલી થયા પછી મનોયોગાદિ રહે છે, બીજાં ‘અઘાતી’ કર્મો નામે ‘વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્’ એ ચાર કર્મો રહ્યાં હોય છે, તો ત્યાર પછી સર્વજ્ઞતાથી અનેક પ્રાણીઓના અંધકાર ભેદી સ્વાભાવિક આનંદની પરાકાષ્ઠા અનુભવતો છેવટે મનોયોગાદિના પર જય કરી મેરુ પર્વત જેવી સ્થિર – શૈલેશી અવસ્થા – ‘શૈલેશીકરણ’ પ્રાપ્ત કરી અવશેષ ઉપર્યુક્ત ચારે કર્મનો નાશ કરી અંતે અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક મેળવે છે – સિદ્ધ થાય ન્હો – મુક્તિ પામે છે. ત્યાંથી કદીપણ – કોઈપણ કાલે જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં તેને આવવાનું થતું નથી. આ સ્થિતિ એ સૌનું સાધ્ય છે. ત્યાંની સચ્ચિદાનંદમય સ્થિતિ અવાર્ણનીય છે.

યોગનું લક્ષણ

જે મોક્ષ સાથે જોડનાર તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પાતંજલ યોગનું લક્ષણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એમ આપે છે.

યોગભાસ

લોકના આરાધનની ઇચ્છા રાખી મલિન અંતરાત્માથી જે સત્ક્રિયા કરવામાં આવે તે લોકપંક્તિ અથવા મિથ્યા યોગ છે. તેથી અશુભ-પાપકર્મ બંધાય છે.

યોગપ્રાપ્તિનો સમય

ઓઘદષ્ટિ તજી યોગદષ્ટિમાં પ્રાણી આવે છે, તે પહેલાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન કર્યા કરતો હોય છે, અને જ્યારે ચરમ પુદ્ગલાવર્તનમાં આવે છે ત્યારે તેને યોગદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે જ ભવાભિનંદીપણાનો ત્યાગ અને માર્ગાનુસારીપણું આવે છે.

યોગના ભેદ

અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એ પાંચ પ્રકારથી મોક્ષનો યોગ થાય છે તેથી તે પાંચ યોગ છે અને તેમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. (યોગબિંદુ)

૧. અધ્યાત્મ – ઉચિત પ્રવૃત્તિથી વ્રત (અણુવ્રત, મહાવ્રત)થી યુક્ત થનારનું જિનવચનાનુસાર તત્ત્વચિંતન (જીવાદિ પદાર્થની અર્થસહિત પર્યાલોચના) કરવું, મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના સત્ત્વાદિ વિષયોમાં અત્યંત કરવી તેને

૧. આ વાત જોકે એકાંતે પણ બીજી રીતે અન્ય દર્શનમાં કહી છે તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ – બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. – શ્રુતિવાક્ય.

(૨) જ્ઞાનં નૈવાત્મનો ધર્મો ન ગુણો વા કથંચન

જ્ઞાનસ્વરૂપ એવાત્મા નિત્યઃ સર્વગતઃ શિવઃ ॥

– જ્ઞાન એ કોઈપ્રકાર આત્માનો ધર્મ કિંવા ગુણ નથી, પણ નિત્ય, સર્વગત અને કલ્યાણરૂપ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. – સ્મૃતિવાક્ય.

અધ્યાત્મને જાણનારા અધ્યાત્મ કહે છે. (યોગબિંદુ શ્લો. ૩૫૭). આનું ફલ એ થાય છે કે પાપનો ક્ષાય (જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્લિષ્ટ કર્મનો લય) થાય છે, સત્ત્વ એટલે વીર્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે, શીલ એટલે ચિત્તની સમાધિ થાય છે, વસ્તુના અવબોધરૂપ જ્ઞાન થાય છે, એથી અતિદારુણ મોહરૂપી વિષવિકાર જતાં અનુભવસિદ્ધ - સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ એવું અમૃત અનુભવાય છે.

૨. ભાવના - આ અધ્યાત્મની પુનઃ પુનઃ ભાવનારૂપ, (અભ્યાસ) હમેશાં મનની સમાધિથી યુક્ત - ચિત્તનિરોધપૂર્વક કરવા યોગ્ય છે. આથી કામક્રોધાદિરૂપ અશુભ અભ્યાસથી નિવૃત્તિ, જ્ઞાનાદિ વિષયરૂપ શુભ અભ્યાસમાં અનુકૂલતા, અને સત્પ્રકારે શુદ્ધ ચિત્તનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

૩. ધ્યાન - શુભ એવું એક જ આલંબન છે જેનું એવું જે ચિત્ત એટલે એક જ શુભ વસ્તુ આદિ પર ચિત્તવૃત્તિની સ્થિરતા તેને બુદ્ધિમાનો ધ્યાન કહે છે. આમાં ઉત્પાદ આદિ વિષય પર સૂક્ષ્મ ઉપયોગ હોય છે, અને તે સ્થિર દીપ જેવું હોવું જોઈએ. આનું ફલ એ થાય છે કે સર્વ કાર્યમાં આત્માની સ્વતંત્રતા - સત્તા રહે છે; વૃત્તિની સ્થિરતા, અને અન્ય ભવો કરાવનાર કર્મદિનો નાશ થાય છે.

૪. સમતા - અનાદિ અવિદ્યા - ખોટી વાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પથી કલ્પિત એવી ઇષ્ટાનિષ્ટ (ઈન્દ્રિય-મનને પ્રમોદ આપનાર) વસ્તુના વિવેકથી ત્યાગમાં મનની તુલ્યરૂપતા - સમતા રાખવી તેનું નામ સમતા છે. આનું ફલ ઋદ્ધિ પ્રત્યે અપ્રવૃત્તિ, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, યથાખ્યાત ચારિત્ર આદિ અટકાવનાર એવાં સૂક્ષ્મ કર્મોનો નાશ અને અપેક્ષા કે જે બંધનો હેતુ છે તે રૂપી તંતુનો વિચ્છેદ થાય છે.

૫. વૃત્તિશય - આત્માથી અન્ય એવા મનોદ્રવ્યના તેની સાથેના સંયોગથી જે સ્વભાવથી તરંગ વગરના સમુદ્ર સમાન છે એવા આત્માને વિકલરૂપી વૃત્તિ થાય છે તેનો કેવલજ્ઞાનના લાભ વખતે અને અયોગિકેવલિકાલે જે પુનર્ભવ ન પામવા રૂપ સ્થિતિ થાય છે તે વૃત્તિશય છે. તેનું ફલ કેવલજ્ઞાન (સકલદ્રવ્યપર્યાય પરિપૂર્ણ જાણવારૂપ), શૈલેશીકરણ (સર્વ સંવરરૂપ પર્વત અને તેના ઈશ - મોટા પર્વત જેવી અવસ્થાનો લાભ), અને ત્યાર પછી અનાબાધ (સર્વ શારીરિક માનસિક વ્યથાથી રહિત) અને સર્વકાલ આનંદ આપનારી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.^૧

શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં ત્રણ પ્રકારના યોગ કહ્યા છે તેનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં જણાવીએ : તેનાં નામ ૧. ઇચ્છાયોગ, ૨. શાસ્ત્રયોગ અને ૩. સામર્થ્યયોગ છે. આ ત્રણેય યોગ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તયકયોગીના ઉપકાર અર્થે છે, નિષ્પત્તયોગીના ઉપકાર અર્થે નથી.

૧. ઇચ્છાયોગ - જે પ્રાણીઓથી જ્ઞાની હોવા છતાં - તત્ત્વાર્થ જાણ્યા છતાં શ્રુત અને આગમ પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પ્રમાદને લઈને સંપૂર્ણ ધર્મયોગ-ધર્મવ્યાપાર થઈ શકતો નથી તેને ઇચ્છાયોગ કહેવામાં આવે છે.

૧. કષાદ મુક્તિનું સ્વરૂપ 'સુખદુઃખલ્યવચ્છેદરૂપ' - જ્યાં સુખ અને દુઃખનો નાશ છે - એવું આપે છે, તે જૈન મત પ્રમાણે ઇંદ્ર નથી, માટે જ મુક્તિને દુઃખરહિત કહેવા સાથે સુખવાળી - આનંદમદય કહી છે.

૨. શાસ્ત્રયોગ - શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ. એમાં પરાક્રમથી ધર્મવ્યાપાર હોય છે. એટલે યથાશક્તિ અપ્રમાદી થઈને આત્મામાં શ્રદ્ધાવાળા - શ્રાદ્ધને આગમના તીવ્રબોધથી અખંડ ધર્મવ્યાપાર હોય છે તેને શાસ્ત્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

૩. સામર્થ્યયોગ - શાસ્ત્રમાં યોગસિદ્ધિના ઉપાયો દર્શાવેલા હોય છે આમાં તે શાસ્ત્રનું ઉલ્લેખન કર્યા વગર પોતાની આત્મશક્તિના ઉદ્દેક-પ્રાબલ્ય-વૃદ્ધિથી વિશેષ ઉપાયો જે શોધે છે તે ઉત્તમ સામર્થ્યયોગ છે. શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિ - મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ માટે સમ્યગ્દર્શનાદિને ઉપાયો બતાવેલા છે તે પરમાર્થથી તદ્દન સંપૂર્ણ ન હોય અને પરમાર્થથી તેનો તદ્દન સાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે એમ હોય તો યોગીઓ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ સર્વજ્ઞ થઈ શકે. માટે શાસ્ત્રમાંથી જ સિદ્ધિના ઉપાયો સર્વથા મળે છે તે ન સ્વીકારતાં પોતાની આત્મશક્તિ સ્ફુરારી સિદ્ધિના ઉપાયોનો સાક્ષાત્કાર જે યોગથી પ્રાપ્તી કરે છે તેને સામર્થ્યયોગ કહેવામાં આવે છે. આની ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદશા અને ચારિત્રમાર્ગ તે પ્રાતિભજાનનો વિષય છે. પ્રાતિભજાન તે કેવલજ્ઞાન પૂર્વેનું છે. જેમ સૂર્યોદય પહેલાં અરુણોદય થાય છે તેમ કેવલજ્ઞાન પૂર્વે પ્રાતિભજાન થાય છે. તેથી સાધ્યનો પ્રકાશ તદ્દન સ્પષ્ટાકારે નજીક હોય છે.

આ સામર્થ્યયોગના બે ભાગ છે. (૧) ધર્મસંન્યાસ, (૨) યોગસંન્યાસ. ક્ષમાદિ દશ ધર્મો વગેરે ક્ષયોપશમભાવ તજીને અવિચ્યુતપણે (ક્ષાયિકભાવે) પ્રાપ્ત થાય તેને ધર્મસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે અને શરીરાદિ યોગ - વ્યાપાર ઉપર અંકુશ આવી જાય છે અને યથાસ્વરૂપે યોગપ્રાપ્તિ થાય છે તેને યોગસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. ધર્મસંન્યાસ આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્તી બીજી વખત અપૂર્વકરણ કરે છે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે અપ્રમત્ત યતિ શ્રપકશ્રેણી આદરે છે તેને તાત્ત્વિક ગીતે ધર્મસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. આની પહેલાં જે ધર્મસંન્યાસ થાય છે તે અતાત્ત્વિક હોય છે, કારણકે સામાન્ય દીક્ષાગ્રહણ વખતે ધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે અતાત્ત્વિક - સાધારણ હોય છે. દીક્ષાને યોગ્યના ગુણ શાસ્ત્રકાર એવા કહે છે કે “તે આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ, વિશિષ્ટ કુળવાળો, કર્મમલબુદ્ધિ જેની ક્ષીણપ્રાય થઈ હોય તે. જેને એમ લાગતું હોય કે મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે, જન્મમરણ નિમિત્તરૂપ છે, લક્ષ્મી ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગવિયોગ થયા કરે છે, પ્રતિક્ષાશે મરણ થાય છે, અને કર્મનાં ફલ દારુણ છે - આવા આવા વિચારો ભાવતો હોય, સંસારથી વિરક્ત હોય, જેના કપાય ઓછા હોય, હાસ્યાદિ અલ્પ હોય, જે કૃતજ્ઞ, વિનીત, હોય, જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પહેલાં પણ રાજ્ય, પ્રધાન, નગરવાસી વગેરેમાં બહુમાન પામેલ હોય, અદ્રોહ કરનાર, કલ્યાણ કરનાર, શ્રદ્ધાગુણસંપન્ન હોય.” આવી સ્થિતિનો જે પ્રાપ્તી ઉત્તતિક્રમમાં વધેલો હોય છે તે પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય ગણાય છે. અને તે ધર્મસંન્યાસને આગાધી શકે છે. આટલા પરથી સમજાશે કે ઉપરઉપરનો અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ છઠ્ઠા પ્રમત્તગુણસ્થાનકે (સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકે) થાય છે, પરંતુ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસની પ્રાપ્તિ આઠમા ગુણસ્થાનકે (અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકે) થાય છે, ત્યારે ક્ષાયોપશમિક ભાવો નાશ પામે છે, અને મોહ વગેરે ઘનઘાતી કર્મોનો નાશ થતો જાય છે. (આ બીજા અપૂર્વકરણ વખતે પ્રાપ્તી ક્ષપક શ્રેણી માંડે છે, અને પ્રથમ અપૂર્વકરણ વખતે ગ્રંથિભેદ કરે છે તે

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.) અને યોગસંન્યાસ કેવલજ્ઞાનનો યોગ થવા પછી શૈલેશી અવસ્થાના ફલરૂપે ભવોપગ્રાસી, કર્મના નાશ થવા રૂપેની સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી અયોગીગુણસ્થાનની અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં યોગનો અર્થ મનાદિયોગનો અયોગ એ સંપૂર્ણપણે થાય છે.)

હવે યોગીઓના ભેદ પર ગયા પહેલાં ૫ પ્રકારના યમ અને ત્રણ પ્રકારના અવંચકભાવ વિચારી જઈએ :

પાંચ પ્રકારના યમ નામે અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ - અકિંચનત્વ (મહાવ્રત) આપણે જાણીએ છીએ,^૧ તે ૫ યમનું હવે પછી વિવેચન થશે. કારણ કે યોગનાં ૮ અંગમાંનું પ્રથમ અંગ છે. બીજી રીતે યમના ૪ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

યમના ચાર ભેદ

યમના ૪ ભેદ આ પ્રમાણે : ૧. ઇચ્છાયમ, ૨. પ્રવૃત્તિયમ, ૩. સ્થિરયમ, અને ૪. સિદ્ધિયમ. હવે તે દરેક લઈએ.

૧. ઇચ્છાયમ - જે યમી - યમમાં પ્રવૃત્ત હોય તેની કથા શ્રવણ કરવામાં આનંદ આવે અને તેવા યમ કરવાની ઇચ્છા થાય તે ઇચ્છાયમ.

૨. પ્રવૃત્તિયમ - ઇચ્છાથી આગળ વધી જેમાં પ્રવૃત્તિ થાય એટલે ઉપશમ-ભાવપૂર્વક યમનું પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયમ.

૩. સ્થિરયમ - ક્ષયોપશમભાવથી સ્વભાવતયા અતિચાર(દોષ)ની ચિંતા-રહિતપણે જે યમનું પાલન કરવું તે સ્થિરયમ.

૪. સિદ્ધિયમ - શુદ્ધ અંતરાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિસાધક યોગની અચિંત્ય વીર્યોદ્ઘાસપૂર્વક પ્રક્રિયા કરવામાં આવે તે. આમાં ઉત્કૃષ્ટ યમપ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેથી આસપાસ વૈરત્યાગ થઈ જાય છે. (યોગદષ્ટિસમુચ્ચય. ૨૧૨-૨૧૬)

અવંચકના ત્રણ ભેદ

અવંચક એ અવ્યક્ત સમાધિ છે અથવા ક્ષયોપશમને લઈને તેના જેવો આશયવિશેષ છે. તે ત્રણ જાતનાં છે. તેનું ટૂંક લક્ષણ મિત્રાદષ્ટિમાં આગળ પાદટીપમાં કહ્યું છે. તે ત્રણનાં નામ ૧. યોગાવંચક, ૨. ક્રિયાવંચક અને ૩. ફલાવંચક છે.

૧. યોગાવંચક - વિશિષ્ટ પુણ્યવાન સત્પુરુષો અને જેનાં દર્શનથી પવિત્ર થવાય એવાનાં દર્શનનો યોગ - લાભ તે યોગાવંચક.

૨. ક્રિયાવંચક - તેવા સત્પુરુષોને પ્રજ્ઞામ કરવા તેમજ બીજી તેવી ક્રિયા કરવી તે. આથી મહાપાપ - નીચગોત્રકર્મનો ક્ષય થાય છે.

૩. ફલાવંચક - આ છેલ્લો ફલાવંચકયોગ તે ઉપરના બેથી - સત્પુરુષોના નિયોગથી શુભ અનુબંધરૂપ ધર્મસિદ્ધિમાં ફલની પ્રાપ્તિ થવી તે છે. (યો.દ.સ. ૩૪-૨૧૭-૨૧૮)

૧. જૈનો જેને 'વ્રત' કહે છે તેને સાંખ્ય - યોગદર્શન 'યમ' કહે છે. અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યા-પરિગ્રહા યમાઃ - પાતંજલ યોગશૂત્ર ૨-૩૦.

યોગીના ભેદો

૧. ગોત્રયોગી - કુલયોગી - જે યોગીના ગોત્ર કે કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તે ગોત્ર-કુલયોગી છે. તેઓ પોતાના ચિત્તમાં એમ માને છે કે અમો પણ યોગી છીએ. જેના ધર્માચાર રૂઢિમાર્ગને અનુસરતા હોય એવા સામાન્ય બુદ્ધિએ વર્તતા સર્વ તાપસાદિ કુલયોગી છે. તેના વિશેષ ગુણ એ છે કે તે સર્વત્ર અદ્વેષી છે, ગુરુ-દેવ-દ્વિજ વગેરે તેને પ્રિય છે, દયાલુ, વિનીત બોધવાન અને યતેન્દ્રિય છે.

૨. પ્રવૃત્તચક્રયોગી - જેનામાં ઉપર કહેલ ચારમાંના પ્રથમના બે યમ હોય, શુશ્રૂષા આદિ આઠ ગુણ^૧ હોય અને ઉપર કહેલ ત્રણ અવંચક યોગમાંથી પહેલો યોગાવંચક પ્રાપ્ત થયો હોય અને બીજા બે ક્રિયા ને ફલાવંચક ભાવની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી કહેવાય છે. તેને જૈનમાં 'સંવિજ્ઞપક્ષી' પણ કહેલ છે.

વળી યોગની અંતરંગ સ્થિતિ પ્રમાણે જેવા જેવા યોગ વર્તે તે પ્રમાણે અનેક ભેદો યોગીના પાડી શકાય તેમ છે. ગ્રંથિભેદ થયા પછી અવિરતિ દશામાં રહેનાર જીવોને અવ્રતીયોગી, દેશથી - અમુક અંશે લીધેલ યમી શ્રાદ્ધને દેશવિરતિ-યોગી, સર્વથા પંચ યમ કરનાર મહાત્માને સર્વવિરતિયોગી કહેવાય છે. વળી એ સર્વવિરતિ યોગીઓમાં પણ જેઓ અપ્રમત્ત દશામાં હોય છે તેમાંના કેટલાક શ્રેણીઆરૂઢ અને શ્રેણીઅનારૂઢ અવસ્થામાં હોય છે. વળી શ્રેણીગત યોગીઓમાં કેટલાક ઉપશમ શ્રેણીગત અને કેટલાક ક્ષાયિકશ્રેણીગત હોય છે. ક્ષાયિકશ્રેણીગતમાં કેટલાક સયોગી અને કેટલાક અયોગી, પરમયોગી હોય છે. (યો.દ.સ. ૨૦૬-૨૧૦)

યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય

યોગની પ્રાપ્તિ માટે 'પૂર્વસેવા' - પૂર્વસાધન કરવાની જરૂર છે. જીવ ગમે તે યોનિમાં હોય તથાપિ તે ભવ્ય હોવા છતાં પણ જો ચારિત્રવાન્ (દેશથી કે સર્વથા) ન હોય ત્યાં સુધી તેને યોગ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી. આ પર દષ્ટાંત એ કે તૃણ છે તે ગાય ખાય છે અને તેનું ઘી થાય છે એટલે તૃણ ઘૃતયોગ્ય છે, પરંતુ તે તૃણ ઘૃતયોગ્ય છતાં પણ તૃણ તૃણાવસ્થામાં જ રહે તો ઘૃત થતું નથી, તેમ જીવ જે સ્થિતિમાં હોય તેમાં જ રહે ને ચારિત્રવાન્ ન થાય તો તે ભવ્ય - યોગ્યતાવાળો હોવા છતાં પણ યોગરૂપી પરિણામને પામતો નથી. આ પરથી જાણવાનું કે પૂર્વે કહેલ અધ્યાત્મ આદિ યોગ પ્રાપ્ત કરવાને ચારિત્રાદિ પૂર્વાંગની જરૂર છે. પહેલા ચિત્તની નિર્મલતા જોઈએ. તેમ થતાં પૂર્વે કહેલ અધ્યાત્મયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે તે નિર્મલ કરવામાં પૂર્વસેવા ઉપયુક્ત છે અને તે 'પૂર્વસેવા' શું છે તે કહે છે.

પૂર્વસેવા ૪ પ્રકારની છે : - ૧. ગુરુદેવાદિપૂજન, ૨. સદાચાર, ૩. તપ અને ૪. મુક્ત્યદ્વેષ.

૧. ગુરુદેવાદિપૂજન - (અ) ગુરુમાં માતા, પિતા, કલાચાર્ય, તેમના સંબંધી, વૃદ્ધો, ધર્મોપદેશકો એ સમાઈ જાય છે. તેમનું ત્રણે સંધ્યા સમયે પૂજન કરવું એટલે નમન

૧. શુશ્રૂષા શ્રવણ ચૈવ ગ્રહણ ધારણ તથા, ऊहाऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः આ આદિ બુદ્ધિના ગુણ છે.

કરવું અને તેઓનો અવસર - સંજોગ પ્રાપ્ત ન થાય તો ચિત્તમાં તેમને આરોપી નમન કરવું. તેમનો ઊભા થઈ સત્કાર કરવો, વિનયથી ભાષણ કરવું, આસન-ભોજનાદિ આપવાં વગેરે.

(બ) દેવપૂજન દ્રવ્યથી અને ભાવથી થાય છે. દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ વસ્તુ ઉપચારથી - ઉત્તમ પુષ્પ, બલિ, વગેરેથી પૂજા કરવી તે. અને ભાવપૂર્વક મનમાં તેઓને સ્થાન આપવું તે. જેવા કે સ્તોત્રાદિ સ્તુતિ અને ધ્યાનથી ભાવવું તેને ભાવપૂજન કહે છે. જો અમુક દેવમાં સદ્દેવના ગુણો હોવાનો નિર્ણય ન થઈ શક્યો હોય તો પ્રશસ્ત આશયવાળા ગૃહસ્થે સર્વ દેવની પૂજા કરવી. અમુક એક જ દેવને નમસ્કાર કરવાની આગ્રહબુદ્ધિ કરતાં આવી ઓઘદષ્ટિથી સર્વદેવોને નમસ્કાર કરવા તે અપેક્ષાએ સારું છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે : 'જે એક જ દેવને ન વળગી રહેતાં સર્વ દેવને નમસ્કાર કરે તે જિતેન્દ્રિય અને જિતક્રોધ જનો ઉત્તમ ગતિ પામે છે.'^૧ આને માટે શાસ્ત્રકાર ચારિસંજીવની ચાર ન્યાય^૨ બતાવે છે. આ રીતે કરવાથી માર્ગદર્શીપણું આવે છે. અને વિશેષ બોધ થતાં સર્વ કરતાં અમુક દેવ ગુણથી અધિક છે એમ નિશ્ચય થાય છે - સદ્દેવતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અન્યનો દેષ કર્યા વિના જ તે દેવ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધારૂપ ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય છે.

(ક) અન્યપૂજન - એટલે પાત્ર એના વ્રતસ્થ પુરુષો કે જે વિશેષે ભિક્ષામાત્રથી નિર્વાહ કરે છે તે તથા પોતાના સિદ્ધાંતાનુસાર અવિરુદ્ધ આચરણ આચરે છે તે પ્રત્યે, તેમજ દીન એવા અંધ, વ્યાધિગ્રસ્ત, ગરીબ, નિર્વાહ કરવામાં અશક્ત એવા પ્રત્યે, પોતાના કુટુંબ આદિ પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કરવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે ધર્મથી અવિરુદ્ધપાત્રે એટલે દેનાર અને લેનારને દોષ ન આવે એવી રીતે દાન કરવું એ પણ પૂજનપ્રકાર છે. દાન, શીલ, તપ અને ભાવના એ ચાર અંગવાળા ધર્મનું પ્રથમ અંગ

૧. સર્વાન્દેવાત્રમસ્યન્તિ નૈકં દેવં સમાશ્રિતાઃ ।

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા દુર્ગાળ્યતિતરન્તિ તે ॥ યોગબિંદુ. ૧૧૮

૨. આ ન્યાય આ પ્રમાણે છે : એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણની પુત્રીને એક બહેનપણી હતી તે પરાણી એટલે જુદી પડી, ને બ્રાહ્મણીનો પતિ તેને તેની સખી પાસે જવા ન દે તેથી તે ઘણી ક્લેશ પામવા લાગી. એવામાં બ્રાહ્મણને ઘેર પરોણા આવ્યા. તેમણે તેને ઉદાસ દેખી કારણ પૂછતાં એક ઔપધિ આપીને કહ્યું કે આનાથી તારો પતિ બળદ થઈ જશે. પરોણા ગયા પછી બ્રાહ્મણીએ ઔપધિ અજમાવી તો બ્રાહ્મણ બળદ થઈ ગયો. પછી ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરતી તેને જંગલમાં ઘાસ ચરાવતી ફરે પણ કાંઈ વળે નહિ. એવામાં એક વડની હેઠે બેઠી હતી ત્યાં આકાશગામી જોડવું તેની શાખામાં આવી બેઠું. તેમણે પરસ્પર વાત કરી કે આ બળદ ખરો બળદ નથી, પણ પુરુષ છે અને જો આ વડ નીચે સંજીવની ઔપધિ છે તે સૂંધે તો પુરુષ થાય. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણીએ સાંભળતાં તે કઈ ઔપધિ છે તે ખબર ન હોવા છતાં બધી વનસ્પતિ તે ગ્રાડ નીચે હતી તે ખબરાવી અને એને ચરાવતાં ચરાવતાં - ચારો આવતાં તે બળદ પુરુષ થઈ ગયો. જેમ આ પુરુષને પેલી સખી પાસે લઈ જવા બળદ કયો અને ચરાલ્યો (ચારિ) અને સંજીવની ઔપધનો ચારો (ચાર) કરાલ્યો ને તે પુરુષ થયો. (તે ચારિસંજીવની ચાર ન્યાય કહેવાય છે.) તે પ્રમાણે ગુરુ બળદ જેવા શિષ્યને વિવિધ દેવના પૂજનાદિમાં ચારતે ચારતે છેવટ સમ્યગ્દેવતારૂપી સંજીવની બતાવે છે. અને યોગ્ય જ્ઞાન ઉપર લઈ જાય છે.

- પદ દાન છે. અને તે દારિદ્ર્યનો, દુર્ગતિનો નાશ કરે છે અને કીર્તિમાં વધારો કરે છે.

૨. સદાચાર - નીતિના ઉત્તમ નિયમોનું અનુસરણ તે સદાચાર છે. તેમાં અનેક ગુણો આવે છે. બહુ અગત્યના ગુણો લઈએ તો લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાય તો તે માટે મરણથી પણ વિશેષ ભય લાગે તે લોકાપવાદભીરુત્વ, દુઃખી પ્રાણી ઉપર દયા લાવી તેના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રયત્ન તે દીનોદ્ધારનો આદર, પારકાના ઉપકારની કદર કરવી તે કૃતજ્ઞતા, ગંભીરધીર પ્રાણી મત્સર રહિત થઈ પ્રકૃતિથી જ બીજાનાં કાર્યો કરવાની તત્પરતા તે દાક્ષિણ્ય, બીજાની નિંદાનો ત્યાગ, સાધુપુરુષોની પ્રશંસા, દુઃખપ્રસંગે અદીનભાવ, સંપત્તિ સમયે નમ્રતા, પ્રસંગે મિત્ર અને હિત ભાષણ, પ્રતિજ્ઞાપાલન, વ્રતનિયમાદિ ક્રિયા, અને અવિરુદ્ધ સ્વકુલના આચારનું અનુસરણ, અસત્ અથવા અનુપયોગીમાં ધનના વ્યયનો ત્યાગ, દેવપૂજનાદિમાં વ્યય, વિશિષ્ટ ફલ આપનાર પ્રયોજનમાં આગ્રહ, મદ્યપાનાદિ પ્રમાદનો ત્યાગ, લોકાચારનું અનુસરણ, ઔચિત્યનું સ્વ અને પરપક્ષે પાલન, પ્રાણ જાય તો પણ નિંદિત કાર્યમાં અપ્રવૃત્તિ વગેરે સદાચાર છે. યોગાધિકારી ઉત્કૃષ્ટ નૈતિક ધર્મ પાલનાર હોવો જોઈએ. નીતિ ઉત્તમ ન હોય તો યોગની પ્રાપ્તિ અલબ્ધ છે. નૈતિક થયા વગર ગ્રંથિભેદ થાય નહિ.

૩. તપ - ચાંદ્રાયણ, કૃત્ષ્ણ આદિ અનેક પ્રકારના તપ છે. તપ જે બાહ્ય અને આંતર કહેલ છે તેમાં અહીં બાહ્ય તપ યોગપ્રાપ્તિની પૂર્વાવસ્થામાં ઉપયોગી ગણેલ ભાસે છે. આમ ગણવાનું કારણ એ છે કે દેહની સ્થૂળ શક્તિઓ ઉપર અંકુશ આવવા ઉપરાંત તે દ્વારા માનસિક વૃત્તિઓ પર પણ એક જાતનો સંયમ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. મુક્ત્યદ્વેષ - આ મહત્ત્વનો અંતરંગ ઉપાય છે. સર્વ કર્મની આત્યંતિક મુક્તિ તે મોક્ષ છે અને ત્યાં ભોગ કે કલેશ હોતો જ નથી. આવી મુક્તિ પ્રત્યે ભવાભિનંદીનો આદર હોતો નથી. તેઓ એમ કહે છે કે ‘મોક્ષ જેવી વસ્તુ જ ક્યાં છે ? હોય તો ત્યાં જઈને શું કરવાનું છે ?’ - ‘મોક્ષ એ અનિશ્ચિત છે. માટે એ નિશ્ચિત વિષય વિનાની વાતની ઇચ્છા કરવા કરતાં રમ્ય વૃંદાવનમાં શિયાળ થઈને ભટકવામાં વધારે સુખ છે.’ આવા મુક્ત્યદ્વેષી પ્રલાપ મોહમાં ડૂબતા થઈ સંસારને વધારે છે. જેઓ આવા નથી, મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ રાખતા નથી તે પુરુષો ભવબીજનો ત્યાગ કરી, ચરમપુદ્ગલાવર્ત કરી કલ્યાણભાગી થાય છે. આથી જડવાદ (materialism), સમાજને સુખ થાય તેટલું કરવું, તેથી વિશેષ નહિ એવો જનસુખવાદ (utilitarianism), ખાઓપીઓ ને મજા કરો એવો ચાર્વાક આદિનો નાસ્તિકવાદ વગેરેનો પરિહાર કરી મુક્તિના ખરા સ્વરૂપ પ્રત્યે આધાર રાખવાથી મોક્ષમાર્ગોપયોગી અધ્યાત્મયોગ પમાય છે. પૂર્વ કયેલ ગુરુદેવાદિ પૂજન વગેરે કરતાં આ વિશેષ ઉપયોગી અને મહત્ત્વનો છે.

(યોગબિંદુ, શ્લોક ૮૪-૮૭, ૧૦૮)

પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન

કેટલાંક અનુષ્ઠાન એવાં હોય છે કે જેથી યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે દ્રવ્યાનુષ્ઠાન હોય છે. તેમાં આશય મૂલ હોતો નથી યા હોય છે તો અશુભ આશય હોય છે. તે માટે તે આશય પ્રરથી અનુષ્ઠાનના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. ૧. ભવાભિષ્વંગથી

અને ૨. અનાભોગથી. ભવાભિષંગ એટલે આ લોક અને પરલોકમાં (જેવી કે કીર્તિ, સ્વર્ગસુખ વગેરે) ફલની અપેક્ષા, કારણકે તેથી જ સંસારનો સંબંધ રહ્યાં જ કરે છે. અનાભોગ એટલે કરાતાં કર્મમાં અનધ્યવસાય - અનવધાનતા - અસાવધાનતા (અનુ=નહિ + આભોગ=અધ્યવસાય). આ બંનેથી થતાં અનુષ્ઠાનો યોગપ્રાપ્તિ થયાં પહેલાં એટલે ચરમાવર્તથી અન્ય આવર્તોમાં હોય છે, કારણકે ચરમાવર્તમાં સહજ અલ્પ કર્મમલ હોય છે એટલે તેમાં જ યોગપ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપર ગુરુદેવાદિપૂજન જે બતાવ્યાં તેમાં જેવી આશય રાખીએ તેવું ફલ મળે છે, અને તે હલકો આશય બે પ્રકારનો છે તે ઉપલા ફકરામાં કહ્યું. તે પરથી અને ઉચ્ચ આશય પરથી અનુષ્ઠાનના પાંચ ભાગ કર્યા છે. ૧. વિષ ૨. ગરલ ૩. અનનુષ્ઠાન ૪. તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન ૫. અમૃત અનુષ્ઠાન. આમાં પહેલાં ત્રણ ચરમાવર્તથી પૂર્વના આવર્તોમાં હોય છે અને છેલ્લાં બે ચરમાવર્તમાં હોય છે. ઉપર્યુક્ત પૂર્વસેવા એકની એક જ છતાં કર્તાના આશયબેદે ચરમાવર્તમાં - યોગની પ્રાપ્તિના સમયમાં ગુરુદેવાદિ પૂજન અન્ય પ્રકારનું થાય. તે પાંચ અનુષ્ઠાનનાં લક્ષણ જોઈએ.

૧. વિષાનુષ્ઠાન - કીર્તિ આદિની સ્મૃત્તાથી પરિશુદ્ધ એવા અંતઃકરણના પરિશામનો વિનાશ કરવો તે વિષાનુષ્ઠાન છે. આમાં લઘુ - તુચ્છ ભાવનો આશય હોવાથી તેમજ આત્માને વિષ જેમ તુરત ફલ આપે તેમ તુરત ફલ આપતું હોવાથી વિષાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે.

૨. ગરલાનુષ્ઠાન - સ્વર્ગભોગાદિ ઇચ્છાથી જે અનુષ્ઠાન તે 'ગર' કહેવાય. કારણ કે આમાં પણ શુદ્ધચિત્તનો નાશ થવાથી અનેક જન્મમરણના ચક્રમાં પડાય છે. બહુ સમયે તેનું ફળ થાય છે તેથી ગર નામ આપ્યું છે, જ્યારે ઉપર્યુક્તનું ફલ તુરત થાય છે તેથી 'વિષ' નામ તેને અપાયેલું છે. બાકી બંનેનો અર્થ એક જ એટલે ઝેર થાય છે.

ઉપલાં બંને ભવાભિષંગથી થાય છે.

૩. અનનુષ્ઠાન - અનાભોગથી થતું અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. અનાભોગથી એટલે મૂર્છામાં રહેલ મનથી અથવા સંપ્રમુગ્ધ મનથી પૂર્વસેવાનું અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાન જ કહેવાય, કારણકે ચિત્તાના અપ્રણિધાનથી કરેલી સેવા તે ન કર્યા જેવી જ છે - અનુષ્ઠાન છતાં પણ અનનુષ્ઠાન જ છે.

આ અનુષ્ઠાન ઉપર કહેલ અનાભોગથી થાય છે.

૪. તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન - ઉપર્યુક્ત પૂર્વસેવાદિ પરમરાગપૂર્વક કરવી તે સદનુષ્ઠાનનો ઉત્તમ હેતુ હોવાથી તેને તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. આમાં મુક્ત્યદ્વેષરૂપ સદ્ભાવનો અંશ રહે છે તેથી તે સદ્ભાવનો હેતુ છે. આ પ્રાયઃ ચરમાવર્તમાં થાય છે.

૫. અમૃત અનુષ્ઠાન - ભાવ - શુદ્ધ શ્રદ્ધા જેમાં પ્રધાન છે અને જે સંવેગ એટલે નિર્વાણાભિલાષાથી અત્યંત ગર્ભિત છે એવું જે સેવાદિનું અનુષ્ઠાન તેને અમૃત અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે, કારણકે તે આત્માને અમૃત સમાન છે.

આ છેલ્લાં બે ચરમાવર્તમાં - યોગની પ્રાપ્તિના સમયમાં થાય છે. પૂર્વાવર્તોમાં દેવાદિપૂજન હતું તે નિશ્ચયે યોગની અયોગ્યતાપૂર્વક હોય છે, જ્યારે ચરમાવર્તમાં

દેવાદિપૂજન સમુદ્ધસિત. યોગના યોગ્ય ભાવમાં હોય છે. આ બંનેમાં ફેર છે.

આ પરથી સમજાશે કે અમુક ફલની અપેક્ષાથી અનુષ્ઠાન કરવાં તે વિષ અને ગરલ છે. માત્ર અનુષ્ઠાન ખાતર જ અનુષ્ઠાન કરવાં. ફલની ઇચ્છા ન રાખવી.^૧

(યોગબિંદુ, ૧૫૦-૧૬૧)

અષ્ટાંગ યોગ - યોગનાં આઠ અંગ

૧. યમ, ૨. નિયમ, ૩. આસન, ૪. પ્રાણાયામ, ૫. પ્રત્યાહાર, ૬. ધારણા, ૭. ધ્યાન અને ૮. સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગ છે.

૧. યમ - સંસારસમુદ્રને ઓળંગવામાં આત્મીયગુણો - જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પ્રગટાવવાની જરૂર છે. તેમ થવા માટે ત્રણ તત્ત્વ નામે સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર છે. આ શ્રદ્ધા બરાબર ટકી શકે તે માટે રાગદ્વેષરહિત વીતરાગ એવા સદ્દેવ તત્ત્વને શોધવા જોઈએ. તે તત્ત્વ બતાવનાર તરીકે નિઃસ્પૃહ, સમતાવાન અને શુદ્ધ તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ કરનાર, ક્ષમાઆદિ દશ ધર્મ અને પંચમહાવ્રતધારક સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને તેવા સદ્ગુરુ મળ્યે તે પાસેથી અગર શાસ્ત્રથી સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. આમ સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મની બરાબર શોધ કરી તેમને આદરવા તેને 'સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે; તેમજ જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી તેમાં શ્રદ્ધા રાખી જડ અને જીવનો ભેદ વહેંચવા રૂપે આત્મજ્ઞાનને 'સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે. આ સમ્યક્ત્વ થયું કે નહિ તેની નિશાની તરીકે તેનાં પાંચ 'લિંગ' કહ્યાં છે.

(૧) તીવ્ર કષાયના ઉદયના ત્યાગરૂપ શમ, (૨) મોક્ષની અભિલાષા રૂપ સંયોગ (૩) સંસાર પર ખેદ - અનાદરવૃત્તિ તે નિર્વેદ (૪) કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર દુઃખી પ્રાણીને દુઃખમાંથી છોડાવવાની ઇચ્છા તે અનુકંપા, (૫) શુદ્ધતત્ત્વ પર શંકારહિતપણું તે અસ્તિક્ય. આ પાંચ લિંગ પરથી સમ્યક્ત્વના અસ્તિત્વની ખબર પડે છે. ગ્રંથિભેદ થઈ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પ્રાણી દેશવિરતિપાણું પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે પાંચ યમોને અમુક અંશે પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં હિંસાદિનો ત્યાગ સ્થૂલપણે થાય છે, અને પછી સર્વથા ત્યાગ કરી સર્વવિરતિપાણું પ્રાપ્ત કરે છે. આ પાંચ યમો (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય અને (૫) અપરિગ્રહ છે. જૈનો તેને 'વ્રત' કહે છે.

(૧) અહિંસા - પ્રમાદના યોગથી ત્રસ કે સ્થાવર જીવોનો નાશ ન કરવો તે.

(૨) સત્ય - પ્રિય, પથ્ય (હિતકારી), અને સત્યવચન બોલવું તે.

(૩) અસ્તેય - અદત્ત વસ્તુનું નહિ લેવું તે.

૧. આ સાથે વૈષ્ણવો જેને 'સમર્પણ' કહે છે તે સરખાવો. તેઓ સર્વ ક્રિયા તેમના પ્રભુને અર્પણ કરે છે. આમાં પ્રભુને આપવાથી પ્રભુ કંઈ લેતો નથી, લેવાની તેને ઇચ્છા નથી - તેની પાસે અખૂટ નિધિ છે, પરંતુ આમાં રહસ્ય એ છે કે મમકાર છોડી, 'હું કરું છું' એ ભાવ તજી પ્રભુ અર્થે સર્વ છે એમ ભાવના ભાવવામાં ફલની અપેક્ષા રહેતી નથી. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે :

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કવાચન ।

(૬) બ્રહ્મચર્ય - સ્થૂલથી સ્વદાશાસ્ત્રોપ, પરસ્ત્રીમૈથુનથી વિરમાણ અને સૂક્ષ્મથી મૈથુનનો સંવેચા ત્યાગ.

(૫) અપરિગ્રહ - સર્વભાવમાં મૂઝણ - મોહનો ત્યાગ તે.

આ બધાં વ્રત સ્થૂલથી લીધે છે - અમુક અંશે લીધે છે ત્યારે દેશવિરતિ - દેશત્યાગ કરેવામાં આવે છે (શ્રાવકનાં અશુવ્રત). સૂક્ષ્મથી - સર્વથા લીધે છે ત્યારે સર્વવિરતિ - સર્વત્યાગ - સર્વથાત્યાગ કરેવામાં આવે છે. (સાધુનાં ૫ મહાવ્રત.)

૨. નિયમ - પાતંજલ [યોગશાસ્ત્ર] પ્રમાણે શૌચ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો છે તેનું દ્રઢ લક્ષણ બીજી તારાદૃષ્ટિમાં આપેલ છે. આના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી પોતાની બાવીશમી બગીચીમાં કહે છે કે શૌચથી છઠ્ઠી અશુચિભાવના ભાવી શરીર પર જુગુપ્સા થાય છે. આથી આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતાં રજસ અને તમોભાવ અભિહત થાય છે, ઈન્દ્રિય ઉપર જય સધાય છે અને આત્મદર્શન કરવાને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે; સંતોષથી ઉત્તમ પ્રકારનું આત્મિક શાન્ત થાય છે, સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દર્શન થાય છે, તપથી શરીર અને ઈન્દ્રિય પર બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો અંકુશ આવે છે, અને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈનમાં શ્રાવકના ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ નિયમો છે. આમાં ૫ અશુવ્રત કે જેનું યમમાં નિરૂપણ થયું તે ઉમેરતાં શ્રાવકનાં બાર વ્રત થાય છે. આ ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતનો સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતમાં સહજ સમાવેશ થાય છે. પરચ્છાણ (પ્રત્યાખ્યાન) એ પણ નિયમ છે.

૩. આસન - આની અનેક પ્રક્રિયાઓ યોગશાસ્ત્ર કારોએ બતાવી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, અબ્જાસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદાસિકાસન, તથા કાપોત્સર્ગનું લક્ષણ બતાવેલ છે. આ વિષય તેના અગ્ન્યાસી પાસેથી જાણવા જેવો છે. જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનાદું જાણવું. આસન ધ્યાનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આવશ્યક છે, પરંતુ એ માટે એક નિયમ નથી. ઈન્દ્રિયોની ચપલતા ન થતાં મન વિકલ્પ પર ન ચડે તે માટે આસન ઉપયોગી ગણેલ છે.

૪. પ્રાણાયામ - પ્રાણ પાંચ પ્રકારના છે : પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન. પ્રાણવાયુ નાસિકાના અગ્રભાગ, હૃદય, નાભિ અને પગના અંગૂઠામાં રહે છે ને લીલા વર્ણનો લીધે છે. અપાનવાયુ કાળા રંગનો અને ગળાની પાછળની નાડીઓમાં, ગુદામાં અને પગના પાછલાડેના ભાગમાં રહે છે; સમાનવાયુ શ્વેત છે ને સંધિસ્થાનોમાં રહે છે. રક્ત વર્ણનો ઉદાન વાયુ હૃદય, કંઠતાળુ અને કપાળના મધ્યભાગમાં રહે છે અને વ્યાનવાયુ ઈન્દ્રિયનુપચના વર્ણવાળી ચામડીમાં સર્વત્ર રહે છે. આ વાયુનાં લક્ષણ જાણી તેના પર વિજય મેળવવો તેને પ્રાણાયામ કરે છે. શાસ્ત્રોચ્છ્વાસની ગતિને છેદ કરવો તેને પ્રાણાયામ કરે છે, અને તે રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારનો છે. નાભિમાંથી બહુ યત્નપૂર્વક ધીમેથી વાયુને બહાર કાઢવો તે 'રેચક', બહારથી ખેંચી લીધેલા વાયુને નાભિમાં સારી રીતે ભરીને ત્યાં સ્થાપવો તે 'કુંભક', અને ખેંચી લેવાના કાર્યને 'પૂરક' કરેવાય છે. આ પ્રાણાયામથી શારીરિક અને માનસિક અનેક વ્યાધિઓનો

નાશ થાય છે. નાડીજ્ઞાન પણ આમાં સમાય છે. ડાબી નાસિકામાં શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે તેને ઇંડાનાડી (ચંદ્રનાડી) કહે છે, જમણી નાસિકામાંથી પવન ચાલે તેને ત્રિંગ્લનાડી (સૂર્યનાડી) કહે છે અને બંને બાજુની નાસિકામાંથી પવન ચાલે તેને સુપુમ્બાનાડી કહેવામાં આવે છે. આ નાડી દર વખતે એક જ રહેતી નથી - ફરે છે, અને તે પરથી અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે જેને સ્વરોહ્ય જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ બધું બીજા પૌદ્ગલિક લાભ માટે ન કરતાં આત્મધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે કરવું યોગ્ય છે અને તે અર્થે પ્રાણાયામ ઉચિત છે. પવનનો જય કરવાથી મનનો જય થાય છે, ઈન્દ્રિયવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. કદર્યના થાય તો તે ઉપયોગી નથી. યોગપ્રાપ્તિમાં બાહ્ય ભાવનું રેચન કરી અંતર્ભાવનું પૂરણ કરવું અને નિશ્ચિત અર્થમાં કુંભન કરવું એ ભાવ પ્રાણાયામ છે.

૫. પ્રત્યાહાર - ઈન્દ્રિયોમાંથી મનને ખેંચી લઈ તથા વિષયોથી વિરક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં મનને નિશ્ચલ કરવું એ ધ્યાનના પ્રથમ પગલા તરીકે પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપદર્શક લક્ષણ છે (યોગશાસ્ત્ર ૬.૬); પ્રશાંતબુદ્ધિ આત્મા પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મનને વિષયમાંથી ખેંચી પોતાની ઈચ્છા લોય ત્યાં ધારણ કરે તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે (જ્ઞાનાર્ણવ ૩૦.૧). ભગવાન પતંજલિની વ્યાખ્યા લગભગ આવા પ્રકારની છે. જે ઈન્દ્રિયવૃત્તિ પોતાના વિષયના વિયોગકાળે પોતે જાગે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે (યોગસૂત્ર ૨.૫૪). આ પ્રત્યાહારથી ઈન્દ્રિયો સારી રીતે વશ થઈ જાય છે, તેનો જય થાય છે. વિષયાનંદ દૂર થાય છે, અને મન ધ્યેય પર સ્થિર થાય છે. જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કે 'ઈન્દ્રિયવિષયોથી નિવૃત્ત થયેલું મન સમભાવ પામે છે, ધ્યાનતંત્રમાં જોડાય છે અને પ્રાણાયામમાં જે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી તે અત્ર થાય છે અને તેથી છેવટે તેનો આત્મામાં લય થાય છે.' વળી તેઓ કહે છે કે 'જે મુનિ સંસારદેહભોગથી વિરક્ત હોય, કપાય જેના મંદ થયા હોય, જે વિશુદ્ધભાવયુક્ત હોય, વીતરાગ હોય અને જિતેન્દ્રિય હોય તેવાઓએ પ્રાણાયામ કરવો પ્રયોજન્યુક્ત નથી.' મતલબ તે અમુક અંશે પૌદ્ગલિક લોવાને લીધે, શરીરને કટ આપનાર લોવાને લીધે ઉપયોગી નથી - કદાચિત્ દુધ્યાન એવું અન્તર્ધ્યાન કરાવનાર થાય છે.

૬. ધારણા - ધ્યેય દેશ પર ચિત્તને સ્થાપન કરી ત્યાં એકાગ્ર કરવું તેનું નામ ધારણા છે. એ ભગવાન પતંજલિની વ્યાખ્યા છે (યોગસૂત્ર ૩.૧). ધારણના દેશના બે વિભાગ છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર. બાહ્ય પદાર્થોમાં સંયુક્ત ઈશ્વરનું ધ્યાન કરે છે અને અભ્યંતરમાં નાસિકા, જિહ્વા તથા સપ્તચક્રોની વ્યવસ્થા બતાવે છે. આધારચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાનચક્ર, કર્મણપૂરચક્ર, અનાહતચક્ર, વિશુદ્ધિચક્ર, આજ્ઞાચક્ર અને અજગમચક્રનું સ્વરૂપ તેઓ બતાવી તેનો પ્રયોગ સદ્ગુરુ પાસેથી શીખી લેવાની ભલામણ કરે છે. પતંજલિ જેને અજગમચક્ર કહે છે તેને જૈનો 'સિદ્ધશિલા' - 'લોકાગ્રસ્થિતિ' કહે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય નાભિ, હૃદય, નાસિકાના અગ્રભાગો, કપાળ, અકુદ્ધિ, તાલુ, આંખ, મુખ, કાન અને મસ્તક એ ધ્યાનની ધારણાનાં સ્થાનકો ગણાવે છે. (યોગશાસ્ત્ર ૬.૭). અહીં નિયમ એવો છે કે જેમ ધનુષ્ય પ્રયોગ શીખનાર માણસ પ્રથમ સ્થૂલ વિષયનો લક્ષ્ય કરે છે અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ તરફ વધતો જાય છે તે પ્રમાણે અહીં પ્રથમ બાહ્ય વિષયમાં મૂત્ત પદાર્થને ધ્યેય કરી ધારણા કરવી અને તેમાં જ્યારે સિદ્ધિ થાય ત્યારે

આગળ પ્રગતિ કરી અંતરમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થાય તેમ જુદાજુદા સ્થાનકેથી તેને ધ્યેય કરવો. સાલંબન ધ્યાનની પ્રથમ જરૂર છે એ નિશ્ચય થાય છે.

ઉપર ગાણાલેલ આઠ અંગોમાંનાં પ્રથમનાં પાંચ અંગ મંદાધિકારી માટે છે અને છેલ્લાં ત્રણ મધ્યમ તથા વિશિષ્ટ અધિકારી માટે છે.

૭. ધ્યાન - આ યોગનું કેંદ્રસ્થાન છે. આ માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ અતિશય અને ખાસ કરી લખેલ છે.

ધ્યાન બે પ્રકારનાં છે ૧. કુધ્યાન ૨. મુધ્યાન. કુધ્યાનમાં આર્ત અને ગૌદ્ર એ ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે અને તેનું ધ્યાન ઘરવાથી જીવ સંસારચક્રમાં ભટક્યા કરે છે તેથી તેને મોક્ષપદ મેળવવામાં બિલકુલ સ્થાન નથી છતાં અત્ર ધ્યાનનો વિષય છે તેથી તેનું ટૂંકું સ્વરૂપ જોઈ જઈએ.

આર્તધ્યાન - આર્તિ એટલે પીડા. મનની પીડા - અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ થઈ જાય છે તેથી આ ધ્યાન થાય છે. તેના ૪ ભેદ છે (૧) ઇષ્ટ વિયોગજ - જે પ્રિય પદાર્થ નામે માતપિતા, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિનો નાશ થતાં - વિયોગ થતાં જે મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી વિલાપ થાય તે. (૨) અનિષ્ટ સંયોગજ - અપ્રિય પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું. જેમકે દરિદ્રતા, વૈરીપણું, કુભાર્યાં દુપુત્રનો યોગ થતાં જે દુઃખ થાય અને અશુભ ચિંતવન થાય તે. (૩) રોગચિંતાજન્ય - શરીરમાં રોગ થવાથી મનની વ્યથા થાય તે. રોગ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે, છતાં તેની ચિંતા કરવી તે. (૪) અગ્રશોયજ (ભોગાર્તજ) - કોઈપણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પહેલાં શોચ કર્યા કરવો - પુત્ર ન હોય તેથી ચિંતા કરવી, વ્યાપારધંધો નવા વરસનો કેવો થશે તેની ચિંતા કર્યા કરવી વગેરે. આ સર્વ આર્તધ્યાનમાં શંકા, શોક, ભય, પ્રમાદ, કલહ, ચિત્તભ્રમ, ભ્રાંતિ, ઉન્માદ, વિપયોત્કંઠા, નિદ્રા, જડતા, મૂર્ચ્છા વગેરે મોહનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ રીતે થાય છે અને તેથી પ્રાણી તિર્યંકૃયોનિ - તિર્યંચગતિનો બંધ કરે છે. આ ધ્યાનના પરિણામ પાંચમા અથવા છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય.

ગૌદ્રધ્યાન - ગૌદ્ર એટલે ભયંકર - ક્રૂર - જેથી ક્રૂર અને કઠોર પરિણામ ઉદ્ભવે તે ધ્યાન. કોઈ જીવને ગૌદ્રધ્યાન થયાં કરે છે તેથી કઠણ કર્મનો બંધ થાય છે. તે ચાર પ્રકારનાં છે (૧) હિંસાનુબંધી (હિંસાનંદી) - જીવની હિંસા કરી હર્ષ પામવો, બીજા હિંસા કરે તેની અનુમોદના કરવી, તેમજ યુદ્ધ વગેરેમાં હજારો માણસોનો નાશ થતો ઝોઈ હર્ષ પામવો તે હિંસાના પરિણામવાળું ધ્યાન. (૨) મૃપાનુબંધી (મૃપાનંદી) - જૂઠું બોલી હર્ષ પામવો, તે જૂઠું છુપાવવામાં કપટથી ફત્તેહ મળે તેથી ખુશી થવું ને જૂઠાને ઉત્તેજન આપવું એમ અસત્યના પરિણામવાળું ધ્યાન. (૩) સ્તેયાનુબંધી (ચોરીનંદી) - ચોરી અને ઠગાઈથી લાંપત થવું, ચોરી કરવાના પરિણામ રાખવા ને ચોરી કરનાર-કરાવનારને ઉત્તેજન આપવું તે. (૪) પરિગ્રહ સંરક્ષણાનુબંધી - સંરક્ષણાનંદી - ધનધાન્યશ્વેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, બીજી ધાતુ, દાસદાસી અને ગાય-ઘોડા એ નવ પ્રકારના પરિગ્રહ વધારવા માટે અનેક જાતના પાપારંભ કરવાનું ચિંતવન કર્યાં કરવું, તે માટે ક્રૂર પરિણામથી ગમે તેવાં પાપનાં કામ કરવાં, ઘણો પરિગ્રહ થવાથી અલંકાર કરવો તે. ગૌદ્રધ્યાનથી જીવને ઘણા જ કર્મના વિપાક ભોગવવા પડે છે અને

નરક ગતિમાં જવાય છે. આ ધ્યાનના પરિણામ પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે અને કોઈકને હિંસાનુબંધી શૈલધ્યાનના પરિણામ છઠા ગુણસ્થાનકે પાત્ર લોય છે.

હવે સદ્ધ્યાન ત્રીશું. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન. ધર્મધ્યાનમાં ધર્મ એટલે શુભપરિણામથી વ્યવહારરૂપ ક્રિયા, તેના ઉપાદાનપાત્રે સાધનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્ર છે. નિશ્ચયથી અભેદ રત્નત્રયી સાધન - સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ આત્માનું ધ્યાન કારણકે વત્થુમહાવૌ ધમ્મો - વસ્તુસ્વભાવ એ જ ધર્મ છે. આત્માનું નિજ સ્વરૂપ - ધર્મ પામવા જે ધ્યાન - તન્મયતાનો ઉપયોગ તે ધર્મધ્યાન છે. તેમાં સર્વજ્ઞની આજ્ઞા આદિ ચાર ભાગ છે તે ક્રમ સાલંબન ધ્યાનનો છે. તે થયા પછી ચિત્તસ્થિરતા થયે નિરાલંબન ધ્યાન થાય છે, કારણકે મૂઢાવસ્થામાં જ્યાં સુધી સ્થૂલ વસ્તુનો ત્યાગ થયો નથી ત્યાં સુધી આત્મચિંતન થતું નથી. લક્ષ્યમાંથી અલક્ષ્ય, સાલંબનમાંથી નિરાલંબન પ્રવેશ કરવા માટે ધર્મધ્યાન છે.

ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) આજ્ઞાવિચય - સર્વજ્ઞની આજ્ઞા સદ્વહવાી, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું, એટલે તે આજ્ઞાનો ઉપયોગ હમેશાં કાર્ય કરતાં રાખવો તે. (૨) અપાય-વિચય - આત્માના નિજ સ્વરૂપને પ્રકટ કરવામાં અપાય - વિઘ્નરૂપ થતાં રાગદ્વેષ, કષાય, અજ્ઞાન આશ્રવ વગેરે દોષને દૂર રાખવાનો ઉપયોગ રાખી પોતાના નિજસ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે. (૩) વિપાકવિચય - કર્મનાં વિપાક એટલે ફલ અવશ્ય થાય છે તો તે કેવી રીતે અને શું થાય છે તેનો ઉપયોગ રાખી શોક કે હર્ષ ન કરતાં તે કર્મનો બંધ, ઉદય, ઉદીરણા સત્તા આદિનો વિચાર કરવો - તેનું ચિંતન કરવું તે. (૪) સંસ્થાન વિચય - ચૌદ રજજી પ્રમાણ લોકના આકારનો વિચાર કરવો તે અને તેની સાથે વિચારવાનું કે પોતે કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને પોતાનો સમગ્ર શોક સાથે શું સંબંધ છે તે. આ ચારે ધ્યાન ચોથા ગુણસ્થાનથી તે સાતમા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે.

શુક્લધ્યાન - નિરાલંબન ધ્યાન છે. કોઈપણ આલંબન વગર કેવળ આત્મસ્વરૂપથી તન્મયપાત્રે જે ધ્યાન કરવું તે શુભ ધ્યાન. તેના ચાર ભેદ છે. (૧) પૃથક્ત્વ અવિતર્ક અવિચાર - જીવથી અજીવ, સ્વભાવથી વિભાવ, દ્રવ્યથી તેના ગુણપર્યાય, સ્વધર્મથી પરધર્મ - એ વગેરેનું પૃથક્કણ કરી તેનો ચિત્તકે એટલે શ્રુતજ્ઞાન વડે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરવો તે. આ ટમાથી ૧૧મા ગુણસ્થાનક સુધી સરી શકે છે. (૨) એકત્વ અવિતર્ક અવિચાર [એકત્વ ચિત્તકાંવિચાર] કોઈપણ વિકલ્પ અને વિચાર વગર આત્માના ગુણની એકતાનું ધ્યાન કરવું તે - આ બંને પ્રકારમાં ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન લોય છે, અને તે છત્રસ્થ યોગીને થાય છે. પહેલું ત્રણે યોગવર્ણાને થાય છે, બીજામાં મનોયોગ રહેલો છે. (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી - મનવચનક્રિયાના સૂક્ષ્મયોગનું ઇંધન કરવું તથા શૈલેશીકરણ એટલે પવતસમાન સ્થિરતા કરીને અધોગી થવામાં નિર્મળ અચલતારૂપ પરિણામ તે. બ્રીજું શુક્લધ્યાન ઉપર કહ્યું તેની છેવટની સ્થિતિમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ને અંતરાય એ ચારે ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ઉદય અને સત્તામાંથી નાશ થાય છે અને પછી કેવલજ્ઞાન - દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે - નિરાલંબનપાત્રું પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ નામમાત્ર રહે છે - કેવલો થાય છે. તીર્થંકર નામકર્મ ઉદય આવ્યું લોય તે તીર્થંકર પોતાના અતિશયાદિ સહિત થાય છે.

તે આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે 'કેવલીસમુદ્ઘાત' કરે છે ને તે દ્વારા બાકીનાં કર્મોને આયુષ્યકર્મ સમાન સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે એટલેકે એ કેવલીસમુદ્ઘાત દ્વારા વધારાનાં કર્મો ભોગવીને ફેરી દે છે. સમુદ્ઘાત સાત સમયમાં થાય છે. પ્રથમ સમયે દંડ કરે છે, એટલે ઊર્ધ્વ શ્રેણીએ અને અધોશ્રેણીએ લોકાન્તપર્યંત આત્મપ્રદેશને સીધા ગોઠવે છે, બીજા સમયે કપાટ કરે છે એટલે દંડની બંને બાજુએ આત્મપ્રદેશને ગોઠવીને ઊર્ધ્વ અધો અને તિર્યક દિશાએ એક પ્રદેશે પૂર્ણ ચૌદ રજજુપ્રમાણ લોક કરે છે, ત્રીજે સમયે પ્રતર કરે છે એટલે વચ્ચે રહેલા આંતરઓ આત્મપ્રદેશથી પૂરે છે અને આવી રીતે ચોથા પ્રદેશમાં ફરેક આકાશપ્રદેશ પર આત્મપ્રદેશ ચૌદે રાજલોકમાં પૂરી તેના પર કર્મવર્ગજ્ઞાને ગોઠવી તેને ઝટકો મારી ખાંમેરી નાખે છે. પમા, દક્ષા, અને ઊમા સમયમાં તેથી ઊલટી ક્રિયા કરી એટલે પ્રતર, કપાટ અને દંડને સંકેલી નાખે છે. આ રીતે ૭ સમયમાં સમુદ્ઘાત કરી આત્મપ્રદેશથી સર્વ વિશેષ કર્મોને દૂર કરે છે. આ 'કેવલીસમુદ્ઘાત' અતિ 'આશ્ચર્ય' ઉપજાવે તેવી હકીકત છે. તે સયોગી કેવલ્યજ્ઞાની - સર્વજ્ઞને જ થાય છે. અહીં કાયયોગની ઘણી સૂક્ષ્મ સ્થિતિ હોય છે તેથી તેને સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. (૪) સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી મનચયનકાયાના ત્રણે યોગનું રૂંધન કરી સર્વ કર્મક્રિયાથી રહિત જીવ થાય તે સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. બધી ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય છે. સયોગી ગુણસ્થાનક થયા પછી છેલ્લી પંચરૂપવાકર અ ઇ ઉ ઋ લુ - બોલાય તેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે અયોગી નામનું ૧૪મું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય. જીવ સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં વિશુદ્ધ મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં ઊર્ધ્વગમન કરે છે. (આ કેમ થાય તે 'મોક્ષતત્ત્વ'માં જણાવેલ છે.)

સદ્ધ્યાનના બીજી રીતે ચાર ભાગ પાડ્યા છે - ધ્યેયના ભેદથી. (૧) પદસ્થ - તેમાં પંચપરમેષ્ટી - અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુના ગુણનું સ્તવન - ધ્યાન કરવું. (૨) પિંડસ્થ - શરીરમાં રહેલા ઉક્ત પંચ પરમેષ્ટી રૂપ આત્મા છે અને તેમાં તેના ગુણ રહેલા છે એમ ધ્યાન કરવું તે. (૩) રૂપસ્થ - દેહરૂપ 'રૂપ' ધારણ કરેવું હોય છતાં આત્મા અરૂપી અને અનંતગુણી છે એ રીતે ધ્યાન ધરવું તે. આ ત્રણ ધ્યાનનો ધર્મધ્યાનમાં સમાવેશ થાય છે. (૪) રૂપાતીત - આત્મા રૂપથી રહિત નિરંજન નિરાકાર સત્ચિદાનંદ છે એ રૂપ એકતાથી ધ્યાન ધરવું તે. આમાં કર્મનો ક્ષયોપશમ ભાવ ટળે છે.

તેથી આ શુક્લધ્યાન છે.

૮. સમાધિ - સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયાં પાડેલાં ચૌદમા અયોગીકેવલી ગુણસ્થાને અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ શુક્લધ્યાનની અતિ ઉત્કૃષ્ટ દશા છે તેથી અહીં સમાધિની જરૂર રહેતી નથી. સમાધિની જે વ્યાખ્યા પતંજલિએ આપી છે, તેવી સમાધિ તો શુક્લધ્યાનની શરૂઆતથી જ થાય છે. પાતંજલ યોગના ધ્યાન અને સમાધિમાં ફેર બતાવતાં કહે છે કે ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે અથવા ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે, જ્યારે સમાધિમાં તે અવિચ્છિન્ન હોય છે. આ સ્થિતિ તો 'એકત્વાવિચાર શુક્લધ્યાન'માં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જૈન યોગકાગેએ શુક્લધ્યાનના ચતુર્થ વિભાગમાં ધ્યાનની - યોગની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા સ્વીકારી છે.

પ્રત્યેક આત્મવાદ અને મોક્ષસ્વરૂપ

પ્રત્યેક આત્મવાદ અને પૃથક્ આત્મવાદ

પ્રત્યેક આત્મા સ્વસ્વરૂપે સ્વતંત્ર સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈનો અંશ નથી એ પ્રત્યેક આત્મવાદ છે. દરેક શરીરે આત્મા પૃથક્પૃથક્ (જુદોજુદો) છે, કોઈ સર્વવ્યાપી આત્માનો તે અંશ નથી, પણ પ્રત્યેક વ્યક્ત છે, સિદ્ધ - મુક્તદશામાં પણ પ્રત્યેક આત્માનું ભિન્નત્વ પૃથક્પૃથક્ અવગણનારૂપે - સ્થિતિરૂપે સ્પષ્ટ વ્યક્ત અને ભિન્ન રહે છે એ પૃથક્ આત્મવાદ છે. એ પ્રત્યેક આત્મવાદ અથવા પૃથક્ આત્મવાદ જૈન દર્શનને માન્ય છે.

ભિન્નભિન્ન દર્શનકારો આત્માના અનેક પ્રકાર કલ્પે છે, તેની ઉત્ક્રાંતિ અને છેવટની સ્થિતિને અંગે જુદાજુદા વિચાર બતાવે છે : કોઈ આખા વિશ્વમાં એક સર્વવ્યાપી આત્માને માની માયાથી તેના પૃથક્કર્મેદો થયેલા સમજે છે અને અંત્ય અવસ્થામાં જ્યોતિનો વિસ્ફુલ્લિંગ - તાણખો જુદો જમ્બાવેલો તે પાછો જ્યોતિમાં મળી જાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક આત્મા જુદા નથી, જુદા દેખાતા હતા તે માયાથી લાગતા હતા. (વેદાંત); વળી કોઈ સર્વકાર્યના કર્તાહર્તા ઈશ્વરને માને છે (નૈયાયિક) અને કહે છે કે પ્રત્યેક જીવનું કાંઈ કર્યું કે ધાર્યું થતું નથી; આ પ્રમાણે સુખદુઃખ દેનાર ઈશ્વરને કલ્પી આત્માની શક્તિ દબાવી દે છે અથવા તેની શક્તિને નકામી બતાવી ઈશ્વરેચ્છાને બળવાનું બનાવે છે - વગેરે આત્મા સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતા છે. તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનકારો શું કહે છે તે સંક્ષેપમાં વિચારીએ.

જૈન દર્શનમાં જિનેન્દ્ર દેવતા છે કે જે રાગદ્વેષથી રહિત છે; મોહ મલમલને હાણનાર, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનયુક્ત છે; તેઓ સુરાસુરથી પૂજ્ય, સદ્મૂલ અર્થના પ્રકાશક અને સર્વકર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદ પામેલા છે. અનાદિકાળથી જીવને કર્મમળનો સંબંધ છે અને તે સંબંધ આત્માના સત્ત્વજગુણ - સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર પરમપુરુષાર્થથી પ્રગટાવતાં આત્મીયિક તૂટે છે અને આત્મા મુક્તિમાં જાય છે. આત્મા પ્રત્યેક શરીરે દેહપ્રમાણ ભિન્ન છે, અને સર્વ કર્મમળ દૂર કરી મોક્ષમાં જાય ત્યારે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ (individuality) નુસ્પષ્ટ જ રહે છે. એક વખત કર્મમળ આત્મીયિક દૂર થયા પછી ફરીવાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી - એટલે મોક્ષમાં ગયા પછી ચેતનનું પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થતું નથી. આવી રીતે મુક્ત જીવોની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાળ સુધી થાય છે અને મોક્ષમાં તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે અનંત આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમાં રમણ કરે છે. આવી રીતે આત્માનો ભેદાભેદ સ્વીકારનાર સ્યાદ્વાદ શૈલી જે ચેતનજીવની ઉત્ક્રાંતિ બતાવે છે તે સમજને વિચારવા યોગ્ય છે (કે જે આજળ બતાવેલી છે). આમાં મૂળ જીવ અને અજીવ (જડ) એમ બે તત્ત્વ છે અને તેથી સાત અથવા નવ તત્ત્વ થયેલ છે. ચેતન્યસ્વરૂપ તે જીવ, અને જડ તે અજીવ. કર્મપ્રકૃતિને ચેતન સાથે મળવાનો માર્ગ - પ્રણાલિકા તે આસ્રવ, તેનો અવરોધ કરવાનો કારણો તે સંવર, આત્મા સાથે લાગેલ કર્મમળને ખોંચેરી નાખવો તે નિવરણ, તેનો સંયોગ થવો તે બંધ, અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષ. આ સાત તત્ત્વો સાથે સુખનો અનુભવ કરાવનાર તે પુણ્યતત્ત્વ અને તેથી વિપરીત દુઃખનો

અનુભવ કરાવનાર તે પાપતત્ત્વ એ બેને ઉમેરતાં નવ તત્ત્વ થાય છે. ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી. સમન્મગી અને સાત નેત્ર અને તેના ઉપભેદો તે આ મતની ક્ષત્રી છે, ઉપયુક્ત જીવતત્ત્વમાં પૃથ્વીકાય, અપ્સકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય એ પાંચે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્ન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે. જીવ અને પુદ્ગલ (matter)ને ગતિસહાય આપવાના સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય નામે 'ધર્માસ્તિકાય' અને સ્થિતિ સહાય આપવાના સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય નામે 'અધર્માસ્તિકાય', અવકાશ આપનાર દ્રવ્ય 'આકાશાસ્તિકાય', શબ્દ અંધકારાદિ દ્રવ્ય 'પુદ્ગલ' અને 'કાળ' એ પાંચનો અજીવતત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે. વિષયકષાયાદિમાં મનવચનકાયોનો વ્યાપાર તે આજીવ, અને દેશવિરત્તિ, માધવ્રત, સમિત્તિ, ગુપ્તિ, યત્તિધર્મો વગેરે સંવરમાં આવે છે. બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મની નિજંજા થાય છે, કર્મના બંધ વખતે તેનાં 'પ્રકૃતિ' 'સ્થિતિ', 'રસ' અને 'અનુભાગ' ['પ્રકૃતિ', 'સ્થિતિ', 'રસ (અનુભાગ)', 'પ્રદેશ'] નિર્ણીત થાય છે અને સર્વ કર્મથી રહિતપણાને મોક્ષતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આત્મા (જીવ), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાં કાળને ઔપચારિક દ્રવ્ય કહેલ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે, અને પુદ્ગલ તથા જીવ અનેક છે. પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે. કર્મ પણ પૌદ્ગલિક છે. એનો સંબંધ તૂટતાં ચેતન ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. તે સિદ્ધશામાં ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, મન આદિ 'દ્રવ્યપ્રાણ' હોતા નથી, પણ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અને અનંતસુખરૂપ - અનંતચતુષ્ટયરૂપ 'ભાવપ્રાણ' હોય છે. સિદ્ધશાનું સુખ સાંસારિક સુખ કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે, અને તે પરમાનંદરૂપ છે. તેની સ્થિતિ અનંતકાળ સુધી છે. આ દર્શનમાં (૧) ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ), (૨) વ્યય, અને (૩) દ્રુવયુક્ત હોય તેને 'સત્' કહેવામાં આવે છે. એ ત્રિપદીમાં બહુ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમાયેલું છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની એમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ માનવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરત્તિ, કપાય અને મનવચનકાયોના વ્યાપાર-યોગથી કર્મબંધ થાય છે અને તેનો જૈમ જૈમ પ્રતિબંધ કરવામાં આવે અને મનના સંકલ્પવિકલ્પ - અધ્યવસાયને દૂર કરવામાં આવે તેમ તેમ નવીન કર્મપત્તિ ઓછી થતી જાય છે. આત્મા પ્રગતિ કરતાં નવીન કર્મ ઓછાં ગ્રાણ કરે, અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો કાંઈક પ્રદેશ અથવા વિચાકઉદયથી ભોજ કરી લે, તથા કાંઈક નિજંજાથી ક્ષય કરી નાંખે ત્યારે છેવટે સર્વથા કર્મનો ક્ષય કરતાં તે મોક્ષ - અજરામર પરમાનંદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં અનંતકાલ સુસ્થિતપણે રહે છે. ચેતનનું ત્યાં પણ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રહે છે. જોકે ગુણસાદેય છે પણ પરમ તત્ત્વમાં મળી જઈ તેની વ્યક્તિ નાશ પામી જતી નથી એ જૈન મતના મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય છે. (આ દર્શનના સિદ્ધાંતો એ આ નિબંધનો વિષય હોવાથી તેને સ્પષ્ટ અને વિશેષ આકારમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.)

બૌદ્ધ શાશ્વિકવાદી છે. તેઓ દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આયસત્ય માને છે. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ દુઃખના પ્રકાર છે. આ સંસારી સ્કંધ રૂપ જ જીવ છે, તેથી અન્ય જીવો કોઈ પદાર્થ નથી. રૂપ, રસ વગેરેનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન, એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, આજ્ઞોયના માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન Perception થાય

તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સુખ, દુઃખ અને અદુઃખ રૂપી વેદના એ પૂર્વકૃત કર્મના ઉદયથી થાય છે. નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવાપણું તે પ્રત્યય અને તેનાથી જાતિવ્યક્તિનો યોગ કરી સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય તે સંજ્ઞા. પુણ્ય-પુણ્યાદિ ધર્મસમુદય તે સંસ્કાર, એના પ્રબોધથી પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણ વગેરે થાય છે. અને પૃથ્વી ધાતુ વગેરે રૂપસ્કંધ. આ પાંચ સ્કંધ સિવાય 'જીવ' અથવા 'આત્મા' એવો પદાર્થ કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી. આ પાંચે સ્કંધને ક્ષણસ્થાયી સમજવા - તે નિત્ય અથવા કાલાંતરાસ્થાયી નથી. આવી રીતે બૌદ્ધો દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. લોકમાં 'દુઃ' અને 'મારું' વગેરે જે અખિલ ગણ ઉદય પામે છે તેને દુઃખનું કારણ - સમુદયતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમાં બંધાઈ છે તેને દૂર કરવા રૂપે - દુઃખના દૂર કરવાના સાધનને માર્ગ કહેવામાં આવે છે અને દુઃખનો અટકાવ તેને નિરોધ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ચાર આર્યસત્ય માનવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કારનું ક્ષણિકત્વ બૌદ્ધો બહુ યુક્તિસર સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે. તેઓ સંસ્કારને નિત્ય માનવામાં કેવાકેવા હેત્વાભાસો થાય છે તે સંબંધી અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે.^૧ સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એમ કરીને તેઓ એમ બતાવવા માગે છે કે કોઈપણ પ્રકારે આત્મા કે જીવ એવો પદાર્થ માનવો નહિ પણ જ્ઞાનક્ષણનો સંતાન જ વ્યવહાર માટે બસ છે. ક્ષણિક સંસ્કાર અન્ય ક્ષણે બીજા તદ્દ્રૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે અને આવી ક્ષણસંતાન-પરંપરાથી જ એક વિષયનું દીર્ઘકાળ સુધી જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે (૧) સૌચાંતિક નામના બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મત છે. (૨) વૈભાષિક સંપ્રદાયવાળા આર પદાર્થને માને છે. તેઓ પણ સંસ્કારને તો ક્ષણિક જ માને છે. બૌદ્ધો પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર ભાવનાથી માને છે - ૧. સર્વ ક્ષણિક છે, ૨. સર્વ દુઃખ છે, ૩. સર્વ સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી, પોતે પોતાના જેવું જ છે), અને ૪. સર્વ શૂન્ય છે. આ ચાર ભાવનાથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્ય રૂપ પરિનિર્વાણનો આરિર્ભાવ - નિર્વાણ - મુક્તિ થાય છે. બૌદ્ધની જુદીજુદી શાખાઓમાં મતભેદ હોવા છતાં આત્માનું ક્ષણિકત્વ તો સર્વમાં સામાન્ય છે અને સર્વ એમ માને છે કે રાગાદિના, જ્ઞાનસંતાનના, અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે. (આ દર્શનનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન આ નિબંધમાં અન્ય સ્થલે આપવામાં આવ્યું છે.)

નૈયાયિક (અક્ષપાદ) દર્શનવાળા ગૌતમના અનુયાયી કહેવાય છે. અહીં પોતાની અર્થિત્ય શક્તિના મારાત્મ્યથી મહેશ્વર સૃષ્ટિ કરનાર અને તેનો સંહાર કરનાર ગણાય છે. અને દુઃખના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ નિઃશ્રેયસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી તેની માન્યતા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિ થાય છે પણ સંત એમ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે એમાં પ્રથમ છેદ્યાનો અને ત્યારપછી ઉત્તરોત્તર તેની આગળનાનો નાશ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિમાં રહેલી આત્મબુદ્ધિના પોતાના અનુકૂળ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા

૧. જુઓ 'પદ્મદર્શન સમુચ્ચય' શ્લોક ૬ પરની ટીકા, અને 'અવદર્શનસંગ્રહ'નો બૌદ્ધપ્રવચ્ચ વિભાગ.

મોહ એ દોષો છે. રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબંધી હોવાથી મોહને પામેલો પ્રાણી રાગયુક્ત થાય છે. અને રાગી મોહ પામે છે; વસ્તુતઃ આત્માને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ કંઈ નથી. આ દોષોથી પ્રેરિત પ્રાણી પ્રતિષિદ્ધ આચરણો કરી પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધર્મને લાવે છે અથવા દાન, રક્ષણ, સત્યાદિ આચરણ કરી પુણ્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મને લાવે છે. આ ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યાં શરીરાદિ દ્વારા પ્રતિકૂળ વેદનીયતાવાળું વાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષો અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે અને તે જ સંસાર છે, અને તે ઘટીચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે. કોઈ સદુપદેશ દ્વારા જ્યારે પ્રાણીને જાણાય છે કે આ સર્વ હેય છે ત્યારે તેને નિર્વહન કરનાર અવિદ્યાદિ નિવૃત્તિ કરવા તે ઇચ્છે છે. તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. ચાર વિદ્યામાં વિભક્ત પ્રમેયની ભાવના કરનાર તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને સમ્યગ્દર્શન^૧ કહે છે, [પ્રત્યક્ષાદિ ચાર પ્રમાણો દ્વારા પ્રમેયોનું જ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે] તેનાથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનો નાશ થતાં દોષોનો નાશ થાય છે, તેથી પ્રવૃત્તિનો નાશ, તેથી જન્મનો નાશ, તેથી આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે. આ આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. આ દર્શન સીળ તત્ત્વ માને છે.

વૈશેષિક (કાશાદ) અને નૈયાયિક વચ્ચે તત્ત્વસંબંધી મતભેદ છે, તથાપિ અન્યોન્ય તત્ત્વાર્થતર્ભાવ થઈ શકવાને લીધે બહુ થોડો જ અંતર રહે છે. તેથી ઉભયના મત તુલ્ય છે. આ દર્શનમાં દુઃખની નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે. અખંડજ્ઞાન અને સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. જગત્ દ્વારા અનુમાનથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરપ્રસાદને આવશ્યક માનવામાં આવે છે. આમાં પરમાણુને કારણ માનવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ અને કેટલાક અભાવ મેળવી સાત પદાર્થ માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, અંતરિક્ષ, કાલ, દિગ્, આત્મા અને મન એમ નવ પ્રકારનાં દ્રવ્ય માને છે. ગુણ ૨૪ પ્રકારના છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનું લંબાણથી વિવેચન આના ગ્રંથોમાં દેખાય છે. સામાન્ય એટલે જાતિ. વિશેષ એટલે એકસરખા દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યમાંથી જુદું સ્પષ્ટપણે પાડી આપે છે તે. કર્મ ક્રિયારૂપ છે, અને દ્રવ્યમાં અંત્યવિશેષ સંબંધ બતાવનાર આધાર આધેયભૂત સંબંધના પ્રત્યયના હેતુને સમવાય કહેવામાં આવે છે. પટના તંતુમાં પટ છે એવા પ્રત્યયના હેતુરૂપ અસાધારણ કારણને સમવાય કહેવામાં આવે છે. અભાવ ૪ પ્રકારના ગણેલ છે - ૧. પ્રાગભાવ એટલે પ્રથમનો અભાવ ૨. પ્રધ્વંસાભાવ એટલે નાશ, ૩. અત્યંતાભાવ એટલે સર્વથા વિનાશ અને ૪. અન્યોન્યાભાવ અરસપરસને અપેક્ષિત છે. દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

વૈશેષિક દર્શનમાં સંયોગ ગુણ છે અને સમવાયને અલગ પદાર્થ માન્યો છે. જે બે પદાર્થો એવા હોય કે છૂટા પડતાં એકનો નાશ થાય તેવા પદાર્થો વચ્ચે સમવાય સંબંધ હોય છે. જેમકે દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે. ગુણ સમવાય સંબંધથી

૧. જૈનોનું સમ્યગ્દર્શન આનાથી તદ્દન પૃથક્ છે.

દ્રવ્યમાં રહે છે, ક્રિયા સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યમાં રહે છે, જાતિ સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યાદિમાં રહે છે; જ્યારે લાથમાં લાકડી પકડી લોય તો તેમનો સંયોગ સંબંધ છે. બને જુદા હતા અને જુદા રહી શકે.]

પ્રાગભાવ - ઘટાદિ ઉત્પન્ન થયા તે પહેલાં તેનાં અભાવ જે અનાદિ અને સાંત છે.

પ્રધ્વંસાભાવ - ઘટાદિ નાશ થયા પછી તેમનો અભાવ જે સાદિ અને અનંત છે.

અત્યંતાભાવ - જલમાં ગંધ નથી અથવા શશવિષાણ જેવો પદાર્થ નથી તે પ્રકારનો અભાવ.

અન્યોન્યાભાવ - ઘટ પટથી ભિન્ન છે. એકમાં બીજાનો અભાવ છે.]

સાંખ્ય (કપિલ) મતાવલંબીઓ કેટલાક નિરીશ્વરવાદને માને છે અને કેટલાક ઈશ્વરને માને છે. તત્ત્વવ્યવસ્થા બંનેની સમાન છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે : આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું છે : શારીર અને માનસ. વાત-પિત્ત-કફના વૈષમ્યને લીધે આત્મા એટલે દેહમાં જવર અતિસારાદિ થાય તે શારીરિક દુઃખ, અને કામ ક્રોધ લોભ મોહ ઈર્ષ્યા એ આદિથી થાય તે માનસિક દુઃખ. આ બધું આંતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાયથી સાધ્ય દુઃખ બે પ્રકારનાં છે : યક્ષ, રાક્ષસ, ગ્રહાદિના આવેશથી થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક, અને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, મૃગ, સર્પ વગેરેથી થયેલું તે આધિભૌતિક. આ ત્રિવિધ દુઃખને ટાળવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. આ દર્શન પચીસ તત્ત્વને માને છે તેમાં બે મુખ્ય તત્ત્વ નામે પ્રકૃતિ (અથવા પ્રધાન) અને પુરુષ છે. પ્રધાન ૨૪ તત્ત્વરૂપ છે. (૧) પ્રકૃતિ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી (૨) બુદ્ધિ (કે જેને મહાનુ કહે છે), (૩) તેમાંથી અલંકાર, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો સોળનો સમૂહ નામે ((૪-૮) સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ શ્રોત્ર એ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય, (૯-૧૩) વાયુ, ઉપસ્થ, વાક, પાત્રિ, અને પાદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, (૧૪) મન, અને (૧૫-૧૯) સ્પર્શ, ગંધ, રસ, રૂપ અને શબ્દ એ પાંચ તન્માત્ર) અને તે પાંચ તન્માત્રથી ઉદ્ભવતાં (૨૦-૨૪) વાયુ, પૃથ્વી, જલ, તેજ, અને આકાશ - આ ૨૪ તત્ત્વ છે. આમાં પુરુષતત્ત્વ ઉમેરતાં ૨૫ તત્ત્વ થાય છે. આ રીતે એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થતું બતાવી સાંખ્ય પોતાનો સૃષ્ટિક્રમ બતાવે છે. સત્ત્વ, રજસુ અને તમસની સમાવસ્થાને પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન કહેવામાં આવે છે. પુરુષ અવ્યક્ત, નિત્ય, કૂટસ્થ (જે કદાપિ વિકાર ન પામે તેનો), અવિકૃત અનવયવ છે. અને તે ૨૪ તત્ત્વથી અન્ય, અકર્તા, વિગુણ (સત્ત્વ રજસુ તમસુ એ ગુણથી રહિત), અને ભોક્તા (લક્ષણાથી) છે. આમાં પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર નથી; બુદ્ધિ, અલંકાર અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય એ પ્રકૃતિવિકૃતિ છે એટલે તે પરનાં કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ છે અને જાતે કાર્યરૂપ હોવાથી વિકૃતિ પણ છે; બાકીનાં સોળનો સમૂહ વિકૃતિ છે; જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિ નથી કે વિકૃતિ નથી. તન્માત્રમાં પંચભૂત લય પામે છે, તન્માત્રા મલતુમાં અને મલતુ પ્રકૃતિમાં |તન્માત્ર અલંકારમાં અને અલંકાર મલતુમાં| લય પામે છે, જ્યારે પ્રકૃતિ કળામાં લય પામી શકતી નથી. આત્મા - પુરુષ તો અકર્તા જ છે કારણકે વિષય સુખાદિક અર્થાત્ તેનાં કારણ પુણ્યપાપાદિ કરતો નથી. એક તુણ પણ વાળી શકવાને આત્મામાં શક્તિ નથી, પણ કતરંપાકાનો ધર્મ પ્રકૃતિમાં છે. તે પુરુષ લક્ષણાથી ભોક્તા

કદી શકાય કારણકે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ ઉભયમુખ દપણ જેવી છે. તેમાં સુખદુઃખાદિનું જે પ્રતિબિંબ પડે તે સ્વચ્છ આત્મામાં સ્ફુરે અને તેથી તેને ભોક્તા લક્ષણથી કદી શકાય. તે તો માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી છે તથાપિ જેમ સ્ફટિકની પાછળ ગમે તે રંગની વસ્તુ મૂકી લોય તો તેનો વર્ણ તદ્દમ દેખાય છે તે પ્રકારે પુરુષનું સ્વરૂપ બદલાયથી વિપ્રત્યય તું લોય અને તત્પ્રમાણમાં તેનાં સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું પુરુષને આરોપાય એ પણ ઠીક છે. એટલે પુરુષનું લક્ષણ ચૈતન્ય એટલું જ છે, જ્ઞાન નહિ. કેમકે તેઓ જ્ઞાનને બુદ્ધિનો ધર્મ ગણે છે. આત્મા જે કેવળ છે તે બુદ્ધિથી વ્યતિરિક્ત છે પણ સુખદુઃખાદિ ભાવ ઈંદ્રિય દ્વારા બુદ્ધિમાં સંક્રાંત થાય છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ બુદ્ધિને ઉભયમુખ દર્પણ જેવી માનેલી એટલે તેનામાં ચૈતન્યશક્તિ પ્રતિબિંબ પામે છે અને તેથી 'હું સુખી' 'હું દુઃખી' એમ પુરુષમાં સુખદુઃખની લક્ષણ આરોપાય છે. જન્મ-મરણાદિનો સંભવ આત્માને ઘટી શકે માટે તેને અનેક માને છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભય સંબંધિત છે - નિત્ય છે, અરસપરસ સંયુક્ત છે. તેમના સંબંધ જગત્માં પાંગળા અને આંધળાના સંબંધ જેવો છે. પુરુષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત શબ્દાદિનું પોતાનામાં પ્રતિબિંબ પડતાં તેમાં આનંદ માને છે અને પ્રકૃતિને આવી રીતે સુખરૂપ માની સંસારમાં પડ્યો રહે છે. આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ શું છે તે સમજાતાં વિવેકજ્ઞાન થાય છે અને તેથી પુરુષનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થાય છે એ મોક્ષ સમજવો. પ્રકૃતિનો વિવેક સમજાતાં પ્રકૃતિ ટળી જાય છે અને પુરુષ સ્વરૂપે રહે છે. બંધના છેદથી મોક્ષ થાય છે - એ બંધ ત્રણ પ્રકારના છે : ૧. પ્રકૃતિને આત્મા જાણી તેની ઉપાસના કરવી તે જ પ્રાકૃતિક બંધ, ૨. ભૂત, ઈંદ્રિય, અલંકાર, બુદ્ધિ એ વિકારને આત્મા જાણી ઉપાસના કરવી તે વૈકારિક બંધ, અને ૩. યાગાદિ કરને પુરુષબુદ્ધિથી સેવવાં તે દાક્ષિણ બંધ. આ બંધને લીધે મરેલાંને પણ પાછી સંસારપ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરુષને સંસાર નથી, મોક્ષ નથી અને બંધ પણ નથી, - તે સર્વ પ્રકૃતિને જ છે અને પ્રકૃતિનો પુરુષ સાથે સંબંધ ગણવામાં આવે તે અવિવેકને લીધે જ છે. પુરુષ તો કૃટસ્થ (અવિકૃત), નિત્ય અને અપરિણામી છે. સાંખ્યમત પ્રાયઃ નિરીશ્વરવાદને સ્વીકારે છે. જગત્ના કારણમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન (પ્રકૃતિ)ને માને છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા તેનાથી માને છે; તેમ જ અચેતન પ્રકૃતિ પુરુષના (આત્માના) મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તે છે, તેના દષ્ટાંતમાં એમ બતાવે છે કે જેમ અચેતન દૂધ વત્સની વૃદ્ધિ માટે થઈ શકે છે તે પ્રમાણે અચેતન પ્રકૃતિ (પ્રધાન) પુરુષના મોક્ષ માટે થઈ શકે છે. 'પરમેશ્વર કચ્છાએ કચીને પ્રવર્તે છે' એ વાદને સાંખ્યો અનેક હેતુઓ આપી રદ કરે છે.

યોગદર્શન - સાંખ્ય મતના એક ભેદ અથવા વિભાગ જેવો પતંજલિનો મત છે. તે પાતંજલ દર્શનને સેશ્વર સાંખ્યદર્શન પણ કદી શકાય. આ મતમાં ઉપર જણાવેલ સાંખ્યનાં પચીસ તત્ત્વ ઉપરાંત ઈશ્વરને છવીસમું તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરનો અનુબ્રાહ્મ સંસારોગારથી તમ થયેલા પ્રાણી પર થાય છે. પુરુષને તદ્દન શુદ્ધ માનવામાં આવે છે, પણ બુદ્ધિકૃત પ્રતીતિને અનુસરે છે અને આવી રીતે જોનાર આત્મા તદાત્મક જાણાય છે. સંસારથી આમ તમ પુરુષ લાંબા વખત સુધી અષ્ટાંગયોગ સાધે છે અને પરમેશ્વરનું પ્રણિધાન કરે છે ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા શુદ્ધરૂપે જાણાય.

છે. તે વખતે અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશ, તથા સારાનઠારા ક્રમાંશય સમૂળ નષ્ટ પામે છે. આ પછી નિર્લેપ પુરુષનું પૂર્ણ મુક્ત રૂપે કરીને અવસ્થાન તે તેનું કૈવલ્ય છે. આ દર્શન સૈશ્વર સાંખ્યમત ગણાય છે, છતાં તેમાં પણ ઈશ્વરનું કાર્ય લગભગ નહિવત્ છે. આમાં યોગનાં ૮ અંગ બતાવ્યાં છે : યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ. પુરુષને નિઃસંગ માનવામાં આવે છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિરૂપ વૃત્તિઓ કે જેનું બીજું નામ અંતઃકરણ આપવામાં આવ્યું છે તેને ચિત્તના ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. તેનો (ચિત્તવૃત્તિનો) નિરોધ કરવો તે યોગ છે. પુરુષનું નિર્મળ સત્ત્વ સદા સ્થિત રહે છે. જે-જે પદાર્થો ઉપર તે અનુરક્ત થાય છે તે તે દૃશ્ય પદાર્થની તેના ઉપર છાયા પડે છે, છતાં સ્વતઃ તે નિઃસંગ રહે છે - મતલબ કે તે અપરિણામી છે જ્યારે ચિત્તશક્તિ [અચિત્ત કે ચિત્તશક્તિ] પરિણામી છે. ચિત્તની અસ્થિરતા સ્વાભાવિક હોય છે અથવા વ્યાધિ આદિ જન્ય હોય છે; તે ક્ષિતાવસ્થા ત્યાજ્ય ગણેલ છે; એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ અવસ્થા ઉપાદેય ગણેલી છે. એકાગ્ર અવસ્થામાં એક વસ્તુમાં એકતાન થાય છે અને જે અવસ્થામાં સર્વવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સંસ્કારશેષ રહે છે તેને નિરુદ્ધાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સમાધિના બે પ્રકાર છે : સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત. એકાગ્ર ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓના નિરોધને પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. એ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી સચિચાર, અચિચાર, સાનંદ અને સાસ્મિત એવા ૪ પ્રકાર છે. બાહ્ય પદાર્થમાં ચિત્તનું ફરીફરીને નિવેશન કરવું અને અન્ય સર્વનો પરિહાર કરવો એનું નામ ભાવના અથવા સમાધિ છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. ક્લેશ, ક્રંભૈવિપાક, અને આશયનો જેમાં અટકાવ થાય એવા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામાં આવે છે. ક્લેશ પાંચ પ્રકારના છે : ૧. અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખ અને અનાત્મમાં અનુક્રમે નિત્યત્વ, શુચિત્વ, સુખ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ કરવી એ પ્રથમ અવિદ્યા ક્લેશ છે, ૨. દૃક્ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા, ૩. સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખનાં સાધનોમાં તૃષ્ણાપૂર્વક દૈચ્છ તે રાગક્લેશ; ૪. દુઃખને જાણનારની દુઃખના સ્મરણપૂર્વક દુઃખનાં સાધનોમાં નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષક્લેશ, અને ૫. શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાય તો સારું એ પ્રકારનો નિમિત્તવગર પ્રવર્તનારો ભયક્લેશ. આ ૫ પ્રકારના ક્લેશ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સાંસારિક દુઃખના હેતુ થઈને પુરુષને પીડે છે. વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે. એનાં સાધનોમાં પ્રથમ ક્રિયાયોગની જરૂર યોગદર્શન બતાવે છે. તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઈશ્વરપ્રણિધાનને ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. ફળની દૈચ્છ શખ્યા વગર આ ક્રિયાયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. પછી યોગનાં ઉપર્યુક્ત ૮ અંગ વર્ણવે છે. તેમાંનાં યમનિયમાદિ પ્રથમ પાંચ અંગ મધ્યમ અધિકારી માટે છે. એ આઠે અંગના યોગનું આદરથી નિરંતર અને દીર્ઘકાળ સુધી અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિ વિરોધી ક્લેશનો ક્ષય થતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરી મધુમત્તી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. - એ મધુમત્તી સમાધિ એ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. આવી સિદ્ધિઓથી અમુક સત્ય જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. એના પ્રત્યેક બિંદુમાં રસ હોય છે તેથી તેને મધુપ્રતીક

કહેવામાં આવે છે. પછી વિવેકજ્ઞાન થાય છે તેમાં સર્વભાવને શાંત, ઉદિત કે અવ્યપદિશ્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વવૃત્તિનો અસ્ત થતાં પરમ વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર ક્લેશનો નિરોધ કરવાને સમર્થ એવી નિર્બીજ સંસ્કારશેષતાને અસંપ્રજાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મનના લય સાથે ક્લેશના બીજનો પણ લય થઈ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્યકારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે અને બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. આ પાતંજલ યોગદર્શનનો મોક્ષ છે.

મીમાંસક – આ દર્શનમાં બે મોટા વિભાગ છે : યજ્ઞ વગેરે કરનારને પૂર્વમીમાંસાવાદી કહેવામાં આવે છે. તેઓ કુકર્મ વર્જે છે, યજ્ઞનાદિ ષટ્કર્મ કરે છે, બ્રહ્મસૂત્ર ધારણ કરે છે, ગૃહસ્થાવાસમાં વસે છે, અને શૂદ્ર અન્નાદિ વર્જે છે. બીજો ઉત્તરમીમાંસાવાદી છે તેને વેદાંતી પણ કહેવામાં આવે છે. [‘વેદાંતી’ શબ્દથી શાંકરવેદાંતી સમજવા. બીજા પણ વેદાંતસંપ્રદાય છે જેમાં મુક્તિ અવસ્થામાં પણ જીવ બ્રહ્મથી અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે.] તે અદ્વૈત બ્રહ્મને માને છે, સર્વ શરીરમાં આત્મા એક છે, બ્રહ્મ સર્વત્ર છે અને ભેદ દેખાય છે તે માયાથી થાય છે, પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી એમ તેઓનો મત છે. બ્રહ્મમાં લય થઈ જવો એને તેઓ મુક્તિ માને છે, અને એ સિવાય અન્ય મુક્તિ – મોક્ષ કંઈ નથી એમ તેમનો મત છે.

પ્રથમ, પૂર્વમીમાંસાવાદી (જૈમિનીય) લઈએ. તેઓ વેદવાક્યને પ્રમાણ ગણે છે, ગુરુ પણ તેને જ ગણે છે અને સ્વયં સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરે છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ થઈ શકે એ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. સૃષ્ટિકર્તા અથવા સર્વદર્શી કે વીતરાજ એવા સર્વજ્ઞ કોઈ મનુષ્યથી હોવાનું બનવું તદ્દન અસંભવિત છે એમ તેમનું માનવું છે. આવા પુરુષના અભાવે તેનું પ્રમાણ થઈ શકે એવું તો બને જ શી રીતે ? હૈંદજાળથી પણ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના આઁબર થઈ શકે છે, પરંતુ આઁબરના કારણથી અમુક પ્રાણીને હૈંજર માનવો એ આ મત પ્રમાણે એક ધુષ્ટતા છે. અત્યાસથી શુદ્ધિનું તારતમ્ય થાય પણ બુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થાય એ તદ્દન અસંભવિત હકીકત છે. વેદવાક્ય નિત્ય અને અપૌરુષેય છે એમ તેઓની માન્યતા હોવાથી તેમાં તેઓ યથાર્થત્વની સંભાવના કરે છે. વેદવાક્યનો પાઠ કરવાથી ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે. ધર્મસાધન શોધતાં તેનાં નિમિત્તો કયાં કયાં છે તેનો વિચાર થાય છે. અહીં ક્રિયા પ્રત્યે પ્રવર્તક વચનને નોંદના કહેવામાં આવે છે અને તે રૂપ ધર્મ માનવામાં આવે છે. મતલબ કે વેદવચનકૃત નોંદનાથી ધર્મ જાણાય છે જે અતીંદ્રિય હોવાથી તેને જાણવાનું સાધન જ નોંદના છે. આ મતનાં સૂત્રો જૈમિનીએ રચ્યાં છે. વેદને તેઓ સ્વતઃપ્રમાણ કહે છે. વેદનું અપૌરુષેયત્વ અત્ર શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વેદની અંદર આવેલાં કર્મકાંડનાં જુદાંજુદાં વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવવી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસા – આમાં શાંકરવેદાંતદર્શનનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વમીમાંસાની અપેક્ષાએ નૂતન દર્શન છે. નેતિ નેતિ એ સૂત્ર પર, તેમજ ‘અત્તં બ્રહ્માસ્મિ’, ‘એકોહં બ્રહ્મણ્યમ્’ એ સૂત્રો પર આ દર્શનનો મુખ્ય આધાર છે. સર્વ જગત્ને બ્રહ્મમય માને

છે, પદાર્થનું અન્ય રૂપ માયાકૃત છે એમ કહે છે, માયાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એમ ગણે છે, આત્માનું પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ પ્રગટ કરી પરબ્રહ્મમાં તેનો લય કરી દેવો એ તેની મુક્તિ સમજવામાં આવે છે. આત્માની મુક્તિ થયા પછી આગનો તારાબો આગમાં સમાઈ જાય તેમ તેનું વ્યક્તિત્વ (individuality) રહેતું નથી એ આ દર્શનનો સિદ્ધાંત છે. એ અદ્વૈતવાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

[ઉત્તરમીમાંસા કે વેદાંતદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ તે બાદરાયણાચાર્યકૃત બ્રહ્મસૂત્ર; જેમાં જૈમિનિના વેદાંતવિષયક મતનો ઉલ્લેખ છે. જૈમિનિના પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર પર પૂર્વમીમાંસાદર્શનની ઇમારત ચણાઈ છે, અને બાદરાયણના ઉત્તરમીમાંસા સૂત્ર કે બ્રહ્મસૂત્ર પર ઉત્તરમીમાંસા કે વેદાંતની એમ સામાન્યતઃ સ્વીકાર્ય બન્યું છે.

આ અદ્વૈતવાદ તે શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈતવાદ.

આ ઉપરાંત ભાસ્કરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, નિમ્બાકચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા આચાર્યોના અદ્વૈતવાદ છે જે આનાથી જુદો મત ધરાવે છે.]

ચાર્વાક અથવા લોકાયતમતવાળાને બાર્હસ્પત્ય એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આ મતવાળા નસ્તિક છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતાત્મક જગત્ માને છે. આ ચાર અથવા કોઈના મત પ્રમાણે આકાશ ઉમેરી પંચભૂતના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરથી ચૈતન્યશક્તિને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે જીવ નથી, નિવૃત્તિ-મોક્ષ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્યપાપનું ફળ નથી; માતા વગેરે અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરે છે, વરસમાં એક દિવસ સર્વ ચાર્વાકો એકઠા થઈ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે અને આ શરીરે ભોગવાય તેટલું સુખ ભોગવી લેવાની ભલામણ કરે છે. ઈન્દ્રિયગ્રેહર જગત્ને જ માને છે, પરલોક કે મોક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેની તપાસી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે અસ્પૃષ્ઠ અનાસ્વાદિત અનાદ્યાત અદષ્ટ અને અશ્રુત એવા જીવાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગે અપવગાદિ સુખની વિપ્તાથી છેતરાઈ શિરોવેદના મુંડન તપશ્વરણ વગેરે કરી જન્મ ત્ર્યંચ કરે છે તે મત્યમોદમાં ભમે છે, અગ્નિત્રેતાદિ કર્મ તો માત્ર બાલકીકા છે, એ બુદ્ધિ અને પુરુષત્વ વગરના લોકોની આજીવિકા છે. તેઓ કહે છે કે સ્વર્ગ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, પરલોકજગમી આત્મા પણ નથી. જિવાય ત્યાં સુધી જીવવું, વિષયસુખ ભોગવવું, દેહ ભસ્મ થઈ જશે તો પાછો અવતાર નથી. અનુમાનાદિ પ્રમાણથી જેઓ સ્વર્ગ - મોક્ષ માને છે તેની આ મતવાળા મરકરી કરે છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેયનો વિચાર કયાં વગર જે મળે તો ખાવું-પીવું અને આનંદ કરવો એ આ મતનો સિદ્ધાંત છે. જુદાજુદા દર્શનકારોએ બતાવેલા વિધિનિપેદ માત્ર આજીવિકા નિમિત્તે જ છે એમ કહી ચૌરન-ધન-સંપત્તિ આ ભવમાં મળ્યાં તોય, તેને યથેચ્છ સ્વચ્છંદપણે ભોગવિલાસ કરવાનું આ મતવાળા કહે છે. ધર્મને અને કામને તેઓ એક જ ગણે છે. વળી તેઓ દલીલ કરે છે કે જ્યોતિપુત્રોમમાં મારેલ પશુ એ સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજ્ઞમાન પોતાના પિતાને શર માટે મારતો નથી ? આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલઓ જો તું થતા હોય તો મરેલની અગાડી ઉપર રહેલને

નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આવી શકાતું નથી ? આ દેહમાંથી નીકળેલો કોઈપણ જીવ જો સ્વપ્નમાં જતો હોય તો સપ્તસંવાસનાં રનેલથી પીડાઈ એકપણ જીવ પાછો કેમ આવતો નથી ? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વગેરે કાર્યો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે કર્યા છે. દેહ વ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી આ મતવાળા દેહસુખને જ પુરુષાર્થ માને છે. આ મતને કોઈ દર્શનમાં ગણવો કે નહિ તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

|યાર્વાર્ક કે લોકાયત દર્શનના મૂળ ગ્રંથ પણ પ્રામ થતા નથી. આ દર્શનનું જે કંઈક જ્ઞાન મળે છે તે અન્ય દર્શનના ગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષી તરીકે ચાર્વાકનો ઉલ્લેખ છે તેમાંથી છે. બાકી અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં રાજકુમારના અભ્યાસક્રમમાં લોકાયતનો સમાવેશ આદરપૂર્વક કર્યો છે, જેથી એ સ્પષ્ટ છે કે લોકાયતિકો રાજ્યમાં અને સમાજમાં Law and order, સુરક્ષિત વ્યવસ્થાના આગ્રહી હતા જ. વળી 'પદ્ધર્શનસમુચ્ચય', 'સર્વદર્શનસંગ્રહ' જેવા ગ્રંથોમાં લોકાયત દર્શનને દર્શનનું ગૌરવપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું જ છે, જે ભારતીય દાર્શનિકોની ઉદાત્તતા અને તટસ્થતા બતાવે છે. લોકાયતિકોમાં એક તત્ત્વોપાલવવાદી સંપ્રદાય પણ હતો જે કોઈ પ્રમાણને સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો, કે scepticism પ્રકારનો વિચાર ધરાવતો હતો. વળી તેઓમાં તાંત્રિકો પણ હશે જે એક દિવસે મળીને તાંત્રિક ક્રિયાઓ કરતા હશે જે પાશુપતો આદિ પણ કરતા. |

આ પ્રમાણે આત્મા સંબંધના તથા મુક્તિસંબંધીનાં જુદાં જુદાં આર્યદર્શનોના મત - અભિપ્રાય આપણે જોઈ ગયા. આર્યવર્તના ધર્મોના મુખ્ય બે ભેદ પાડી શકાય : ૧. વૈદિક અને ૨. અવૈદિક. વૈદિક એટલે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર અને અવૈદિક એટલે વેદનું પ્રામાણ્ય નહિ સ્વીકારનાર. આ બીજા મુખ્ય ભાગમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પ્રથમ મુખ્ય ભાગના બે મુખ્ય વિભાગ પડે છે : (૧) દર્શનધર્મો અને (૨) પુરાણધર્મો. દર્શનધર્મોના છ ભાગ છે : નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા.^૧ પ્રોફેસર મેક્સમુલરે 'પદ્ધર્શન' (Six Schools of Indian Philosophy) એ નામના પુસ્તકમાં આ છ દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે ઉપર જોયું તેમાં પણ ટૂંકમાં સર્વનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. જ્યારે પુરાણધર્મોમાં મુખ્ય શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત અને પ્રચૂર્ણ એ ચાર છે. શૈવ સંપ્રદાયમાં પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞા અને રસેશ્વર એ ચાર શાખાસંપ્રદાય છે; વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રી સંપ્રદાય અને માધ્વી સંપ્રદાય એવા બે વિભાગ છે. એ ઉપરાંત નૃસિંહજી સંપ્રદાય પણ વૈષ્ણવ મતમાં ચાલે છે. શાકત સંપ્રદાયમાં શક્તિની ઉપાસના થાય છે. - એના દક્ષિણ અને વામમાર્ગો એમ બે સંપ્રદાય છે કે જેમાં ધર્મ અને

૧. હરિમદ્સૂરિ પોતાના 'પદ્ધર્શનસમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં પદ્ધર્શનનાં નામોમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય ગણાવે છે. જૈમિનીય દર્શનમાં પૂર્વમીમાંસાનું સ્વરૂપ જ તેઓ બતાવે છે. વેદાંત અથવા ઉત્તરમીમાંસાના સંબંધમાં તે પરની ગુણવત્ત્વશૂરિકૃત ત્રીકામાં સદૃશ સૂચના માત્ર જ છે. આથી શાકત મતનો પ્રચાર હરિમદ્સૂરિના વખતમાં બહુ સંભવતો નથી. તોરણ તે સાધારણ રીતે પ્રવર્તતો હોવાથી તેના સંબંધે તેના 'શાસ્ત્રવાતા સમુચ્ચય' નામના મારાનું દાર્શનિક ગ્રંથમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે.

ઉપાસનાને નામે અનેક દુરાચાર પણ ચાલે છે. પ્રયૂક્તસંપ્રદાયમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય વગેરે આવે છે. એ સર્વ વિભાગ 'સર્વદર્શન સંગ્રહ' ગ્રંથમાં માધવાચાર્યે પાડેલા છે; તો જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીએ તે જોવું. (અહીં જૈન અને બૌદ્ધ એ બે દર્શનના સિદ્ધાંતો સાથે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતોની તુલના લેવાથી તે બે દર્શન અને વૈદિક ધર્મની ટૂંક ઉપરેખા અહીં આવશ્યક ગણેલ છે.) [વૈષ્ણવ - ભાગવતી-પાંચરાત્ર, શામાનુજ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, વલ્લભ, ચૈતન્ય. શૈવ - પાશુપત, શૈવસિદ્ધાન્ત, વીરશૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞા, શાક્તતન્ત્ર (કૌલદર્શન), કાલામુખ, કાપાલિક, રસેશ્વર.]

આવી રીતે દર્શનકારો આત્માની ઉત્ક્રાંતિ જુદીજુદી રીતે બતાવે છે તે અત્ર શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય' ગ્રંથ કે જેના પર ગુણરત્નસૂરિકૃત સુંદર ટીકા છે તે અને માધવાચાર્યકૃત 'સર્વદર્શનસંગ્રહ' નામના ગ્રંથના ગુજરાતી ભાષાંતર અનુસાર સંક્ષેપમાં લખેલ છે. (આ અતિવિસ્તીર્ણ વિષય ટૂંકમાં સમજાવવો એ અતિ કઠિન કાર્ય છે. તેથી તેના ખાસ અભ્યાસીને બહુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાખી સમજી શકાય તેમ છે, અને અહીં ટૂંકમાં આપતાં ઘણી મુશ્કેલી નહીં છે.) આ પરથી સમજાશે કે આત્માને અંગે આવા આવા મતભેદ છે. બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. [ઉત્તર] મીમાંસકો તેનો ઈશ્વર સાથે અભેદ માને છે, સાંખ્યો તેનું વર્તમાનરૂપ પ્રાકૃતિક છે એમ કહે છે, ચાર્વાકો તેનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેમજ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સૃષ્ટિકર્તા અને સંહારકર્તા શિવને માને છે તેમજ પુરાણ ધર્મો આત્માને અંગે જુદીજુદી વાત કરે છે. એ સર્વમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ છેવટે રહેતું નથી. કરેલ શુભ કર્મોનું ફળ અથવા કર્મનો નાશ થવા પછીનું ફળ અજરામર સ્થિતિની પ્રાપ્તિ ન હોય તે જૈનદર્શનને સંમત નથી.^૧ તેને પ્રત્યેક આત્મવાદ, કે જેમાં આત્માનું નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ બતાવી આત્માને જ વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા, કર્તા માન્યો છે અને કર્મનો નાશ થવાથી આત્માની મુક્તિ માની છે તથા જેમાં મુક્ત આત્માની આત્મા તરીકેની વ્યક્તતા નાશ પામતી નથી એ જૈનને સંમત છે, અને તે નય, નિર્લેપ, સમભંગી આદિથી જૈનદર્શને યુક્તિપૂરઃસર પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે એમ કહે છે કે જો આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું જ ન હોય તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ કરી તેને પ્રકૃતિ - કર્મ આદિથી મુકાવવાની જરૂર શું છે ? શા માટે કરવું ? કોને માટે કરવું ? જે કરાગ્રીનું ફળ આત્માના અન્યમાં લય થવામાં આવે તે કરાગ્રી નકામી છે, ઉપયોગ વગરની છે, શક્તિનો નકામો વ્યય બતાવનાર છે.

મોક્ષસ્વરૂપ - આના સંબંધે દરેક મતનું માનવું શું છે તે આપણે જોઈ જાયા, છતાં સ્પષ્ટતાથી ઉપસંહારરૂપે જોઈએ તો જૈન દર્શનમાં શરીર, ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, આસોચ્છવાસ, મનોયોગ, વચનયોગ આદિબાહ્યપ્રાણ, પુણ્ય, અપુણ્ય, વાણ, ગંધ, રસ,

૧. [આત્માનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી એમ કેવળ શાંકરવેદાંતી માને છે. બ્રીજા વેદાંતીઓમાં ભાસ્કરાચાર્ય મુક્તિ અવસ્થામાં જીવાત્માનો બ્રહ્મથી અભેદ માને છે, જ્યારે બ્રીજા વેદાંત સંપ્રદાયો મુક્તિમાં પણ જીવાત્મા બ્રહ્મથી અલગ તેના જેવા ગુણો ધરાવતો, તેનો ઘાસ કે સખા બનીને રહે છે એમ માને છે. ન્યાય - વૈશેષિક મુક્તિ અવસ્થામાં જીવાત્મામાં જ્ઞાનાદિ ગુણ નથી હોતા એમ માને છે. સાંખ્ય-યોગ મુક્તિ અવસ્થામાં પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમૂત વિત્ત તરીકે રહે છે એમ માને છે.]

સ્વપ્ન, પુનર્જન્મચક્રાવ્રત, પુરુષ-સ્ત્રી-નપુંસક એ ત્રણ વેદ, અજ્ઞાન, કપાયાદિ સંગ, આદિ સંકલિત - દેવાદિના આત્મતિક વિયોગને મોક્ષ કરેવામાં આવે છે. એ સિદ્ધાન્ત - મુક્તનું જીવન અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અને અનંતસુખ રૂપ હોય છે. સિદ્ધદશા સુખમય છે એ અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ મત આપનાર ત્રણ દર્શનો છે : ૧. વૈશેષિકો એમ કહે છે કે આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે બુદ્ધિચાદિ ગુણ માત્રનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે આત્માને સુખમય મનાય નહિ, ૨. બૌદ્ધો એમ જણાવે છે કે ચિત્તસંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો અસંભવ છે અને તેથી એ દશામાં સુખ માનવાની તે ના પાડે છે. [બુદ્ધે શાશ્વતવાદ અને ઉચ્છેદવાદ બંને અંતોનો નિષેધ કર્યો છે અને પ્રતીત્યસમુત્પાદની સ્થાપના કરી છે.] અને ૩. સાંખ્યો આત્મા અભોક્તા છે તેથી મોક્ષમાં તેની સુખમયતા માની શકાય નહિ એમ સમજાવે છે.

વૈશેષિકો કે જે મોક્ષમાં બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ કરે છે તેમાં તેઓ સ્મલના કરે છે. મોક્ષમાં ઈન્દ્રિયજન્ય બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ હોઈ શકે, પરંતુ આત્મસ્વભાવભૂત અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જતો હોય તો તેવી સિદ્ધિ તો કોઈ ઇચ્છશે નહિ. એક સ્થલે કહ્યું પણ છે કે 'વૃંદાવનમાં વાસ કરી શિયાળપણે અથવા તેની સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારું ગણે છે, પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ઇચ્છતો નથી.

[વરં વૃન્દાવને રમ્યે ક્રોષ્ટત્વમભિવાંછિતમ્ ।

ન તુ વૈશેષિકીં મુક્તિં ગૌતમો ગન્તુમિચ્છતિ ॥

‘સ્વાદ્વાદમંજરી’ શ્લો. ૮ ટીકા]

વૈશેષિકોની પેઠે મીમાંસકોનું પણ સમજી લેવું. તેઓ પણ કોઈપણ પ્રકારનું સુખદુઃખ ન રહે તે સ્થિતિને મોક્ષ કરે છે. વાસનાદિક સર્વે આત્મગુણ ઉચ્છિન્ન થયા નથી ત્યાં સુધી આત્મંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખદુઃખનો સંભવ ધર્મ અને અધર્મના નિમિત્તથી થાય છે, તેનો ઉચ્છેદ થતાં કાર્યરૂપ શરીરનો ઉપપ્લવ થાય અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ માટે તે મુક્ત કરેવાય એમ મીમાંસકો કહે છે. આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપનો ઉચ્છેદ મુક્તિમાં પણ સંભવતો નથી - એમ કહેવામાં ન આવે તો સર્વથા અવ્યવસ્થા થઈ જાય. જો સર્વથા સુખાભાવ મોક્ષમાં હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલ પ્રયત્ન પણ અર્થ વગરના થઈ જાય.

સાંખ્ય મતાનુસાર ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ એક તૂળને પણ નમાવવાને અસમર્થ છે, જડ પ્રકૃતિને આ ત્રથી તે અજ્ઞાન તમચ્છન્ન થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિગત સુખાદિ ફળને પોતાનામાં પ્રતિબિંબે છે. જ્ઞાન પેદા થવાથી એને દુઃખરૂપ સમજે છે અને જ્યારે તેને વિવેકપ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે કમથી વેગળો ખસતો જાય છે. પ્રકૃતિ દૂર થતાં પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે સાંખ્યમતનો મોક્ષ સમજવો. આનંદ વગેરે પ્રકૃતિનાં કાર્ય હોવાથી પુરુષને તેની સાથે લાગતુંવળગતું નથી. જ્ઞાનને આ દર્શનવાળા પ્રકૃતિનો ધર્મબુદ્ધિનો વિષય [ધર્મ] માને છે તે અસંભવિત છે, કારણકે તેઓના માનવા મુજબ મુક્તપ્રાપ્ત પણ જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન જ રહે છે. સંસારી આત્માને અકતાં

છતાં ભોક્તા માનવાથી કૃતનાશ અભ્યાસમરૂપ દૃષ્ટાંતો આવે છે. પ્રકૃતિ પુરુષનો સંયોજ કોણે કર્યો એ વિવાદાસ્પદ રહે છે અને તેમાં આત્મકૃત કે પ્રકૃતિકૃત સંયોજ માનવાથી અનવસ્થાદિ અનેક દોષો આવે છે. હવે જો પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોજ જ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિયોગનો સંભવ ક્યાંથી રહે ? વિવેકખ્યાતિ કહી તે પ્રકૃતિને થયી ઘટતી નથી, કારણકે તે પોતે તો અસંવેદ્ય છે. તેમજ આત્માને પણ ઘટે નહિ. જ્યારે આત્માને આ મતમાં [જૈન મતમાં] પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે તેની સાથે સુખદુઃખાદિનું પરિણામિત્વ સ્વીકારવું જ બંધબેસતું આવે છે.

બૌદ્ધ પક્ષમાં જ્ઞાનક્ષણ પ્રવાહ વગર બીજો આત્મા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે. આત્માના અસ્તિત્વથી તેમાં સ્નેહ બંધાવાથી તો સુખદુઃખની તૃષ્ણા થાય અને તે તો વિપરીત વાત છે; કારણ કે તૃષ્ણા હોય ત્યાં મુદ્ધી તો સંસાર બન્યો રહે છે. આવો આત્માભિનિવેશ તો રાગદ્વેષનું કારણ છે. માટે ભાવનાથી પુત્રકલત્રાદિનું દુઃખરૂપત્વ વિચારવું - એમ વિચારતાં અભિષ્વંજ તૂટી જાય અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય અને ચિત્તસંતાનની નિવૃત્તિ થાય એ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ (નિર્વાણ). એવી ભાવના વગર કાયકલેશરૂપ તપ કરવાથી મોક્ષ મળી શકે એ વાતની તેઓ તા પાડે છે. નિરાત્મ ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિઃકલેશાવસ્થા તે આ મતની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ છે. જ્ઞાનક્ષણ પ્રવાહ આત્માને માનવાથી કૃતનાશાદિદોષ આવે છે. અનાત્માની ભાવના આત્માએ કરવી એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત છે. વળી અહીં રાગાદિના ઉપશમને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે પણ તે નિર્લેપક લોચાથી અપત્તસિદ્ધ છે.

આ રીતે મોક્ષમાં સુખ નથી એ પ્રમાણે કરેનાર વૈશેષિક - મીમાંસક સાથે, સાંખ્ય અને બૌદ્ધ સંબંધી વાત સંક્ષેપમાં કહી; જ્યારે જૈન જે રીતે મોક્ષ માને છે તે પણ ટૂંકમાં જણાવ્યું.

નાયન્તાભાવરૂપા ન ચ જિહ્મમર્ચા વ્યોમવદુઃ ધ્યાપિની નો
 ન વ્યાવૃત્તિં દધાના વિષયસુખચના નેક્ષત્રે સર્વવિન્દ્યાઃ ।
 સદૃષાડત્મપ્રસાદા દૃગવગમગુણૌઘા ન સંસારસારા
 નિઃસીમાડત્વક્ષસૌઘ્યોદય વસતિરનિષ્પાતિની મુક્તિરુક્તા ॥

ભાવાર્થ : મુક્તિ બૌદ્ધોએ માનેલી અત્યંતભાવ સ્વરૂપવાળી નથી, નૈયાયિક અને વૈશેષિકોએ માનેલી જડસ્વરૂપવાળી પણ નથી, આજીવિક અને આયસમાજ્ઞોએ માનેલી આકાશની માદૃક વ્યાપક અને અન્યથી વ્યાવર્તન સ્વભાવ ધારણ કરનારી નથી, યવનોએ માનેલી વિષયસુખથી વ્યક્ત નથી, પરંતુ સર્વજ્ઞ એ એવી રીતે જોયેલ છે કે મુક્તિ સત્-ભાવસ્વરૂપવાળી, આત્માની પ્રસન્નતાવાળી, જ્ઞાનદર્શનાદિ અનેક ગુણના સમૂહવાળી, સાંસારિક સુખોથી રહિત, નિઃસીમ, અતીન્દ્રિય સુખવાળી, ઉદયનું જે સ્થાન છે તેવી, જેનું પતન નથી એટલે જે નિત્ય છે એવી મુક્તિ છે અને તે યથાસ્વરૂપે કરેલી છે.

[આજીવિક આવી મુક્તિ માનતા હોય એવો ઉદ્ધાન નથી. આયસમાજ્ઞો નિદેશ અસ્થાને છે.]

અનેકાન્તવાદ - સ્યાદ્વાદ

(Many-sided or Relative Philosophy)

દરેક વસ્તુ અનંતધર્મવાળી છે એટલે દરેક વસ્તુમાં અનંતધર્મ છે. અનંત એટલે અપરિમિત અને ધર્મ એટલે સ્વભાવ - સહભાવી અને ક્રમભાવી એવા સ્વપર્યાય. આ જેને વિશે છે તે અનંતધર્માત્મક - અનેકાંતાત્મક કહેવાય. [અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ = અનંતધર્માત્મક વસ્તુ]. અનેકાંતાત્મકનો અર્થ અનેક એટલે અનંત અને અંત એટલે ધર્મ અથવા નિશ્ચય, અને આત્મક એટલે સ્વભાવવાળું - અનંતધર્મના સ્વભાવવાળું. [ઉપયોગપિ દુષ્ટ: ઉપલબ્ધ: અન્તો નિર્ણય: । (શાંકરભાષ્ય. ગીતા ૨.૧૬)] વસ્તુતઃ દ્રવ્ય ચેતનાચેતન છે - જીવ અને અજીવ છે. આનું દષ્ટાંત સુવર્ણઘટ લઈએ. તે ઘટ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવ થકી વિદ્યમાન છે અને પરદ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવ થકી અવિદ્યમાન છે. ઘટનાં સત્ત્વાદિ તે સ્વપર્યાય જ છે, કોઈપણ પરપર્યાય નથી, કેમકે વસ્તુમાત્ર સત્ત્વાદિ ધર્મને લઈને સજાતીય છે, અને અભાવ તો વિજાતીયનો જ કહી શકાયો. દ્રવ્યથી ઘટ પૌદ્ગલિક - પુદ્ગલનું બનેલું છે, તેમાં જે પૌદ્ગલિકત્વ તે દ્રવ્યત્વરૂપે વિદ્યમાન છે, પણ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એ આદિ દ્રવ્યત્વરૂપે નથી. અહીં પૌદ્ગલિકત્વ તે સ્વપર્યાય છે અને ધર્મ, અધર્માદિ અનેક થકી વ્યાવૃત્ત હોવાથી પરપર્યાય નથી અને તે પર્યાય અનંત છે કારણકે તે દ્રવ્ય અનંત છે. ઘટ પૌદ્ગલિક હોવા છતાં પાર્થિવત્વરૂપે વિદ્યમાન છે, આપ, તૈજસ, આદિ રૂપે અવિદ્યમાન છે - અહીં પણ પાર્થિવત્વ એ ઘટનો સ્વપર્યાય છે અને તેની આખાદિ બહુ દ્રવ્ય થકી વ્યાવૃત્તિ છે - એ પર પર્યાય અનંત છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સ્વપર્યાય વ્યક્તિ વિચારી લેવી.

સુવર્ણઘટ પાર્થિવ છતાં ધાતુત્વરૂપે છે, મૃત્વરૂપે નથી; ધાતુત્વરૂપ છતાં સુવર્ણત્વરૂપે છે, ગૌણાદિ રૂપ થકી નથી. સૌવર્ણોપણ ઘટિત - બનાવેલ વસ્તુરૂપે છે, અઘટિત વસ્તુરૂપે નથી; સુવર્ણનો બનાવેલો ઘટ તે અમુક સોનીનો બનાવેલો છે. અમુક સોનીનો બનાવેલો રૂપરાંત તે જાગે પડોળો એવા આકાર થકી છે, મુકુટાદિ આકારે નથી; રાળી ગોળ છે, ગોળ નહિ એવે રૂપે નથી, ગોળ પણ સ્વાકાર થકી છે, અન્ય ઘટાકિના આકારરૂપે નથી. આ રીતે જે જે પર્યાય થકી એની વિવક્ષા થાય તે તે પર્યાય તે તેના સ્વપર્યાય, અને તેથી અન્ય તે બધા પરપર્યાય. આ રીતે દ્રવ્યતઃ સ્વપર્યાય થોડા થાય, અને વ્યાવૃત્તિરૂપ પરપર્યાય અનંત થાય, કેમકે અનંત થકી તે વ્યાવૃત્ત છે.

હવે ક્ષેત્રથી સુવર્ણઘટ જોઈએ - તે ઘટ ત્રિલોકમાં છે, કલ્પીથી પણ વ્યાવૃત્ત નથી માટે સ્વપર્યાય જ છે, પરપર્યાય નથી. ત્રિલોકમાં પણ તેના તિર્યંગલોકમાં છે, ક્રિધ્વં અધોલોકમાં નથી; તિર્યંગલોકવર્તી હોવા છતાં પણ જંબુદ્વીપવર્તિત્વ રૂપે છે એટલે તેના એક ભાગ નામે જંબુદ્વીપમાં છે. અન્ય દ્વીપમાં હોવા રૂપે નથી; જંબુદ્વીપમાં પણ ભરતલોકમાં છે, બીજા દેશમાં નથી, ભરતમાં પણ અમુકના અમુક ઘરમાં છે, બીજાના બીજા ઘરમાં નથી; ઘરમાં પણ અમુક પ્રદેશવર્તિત્વ રૂપે છે, અપર પ્રદેશવર્તિત્વરૂપે નથી. એ જ પ્રકારે યથાસંભવ અન્ય રીતિએ જાણવું. એમ ક્ષેત્રથી સ્વપર્યાય થોડા છે, પરપર્યાય અસંખ્ય છે, કારણકે જગત્ અસંખ્ય પ્રદેશવાળું છે, અથવા મનુષ્યલોકમાં

રહેલો ઘટ બીજાં સ્થાનને વિષે રહેલાં એવાં અનંત દ્રવ્યથી વ્યાવૃત્ત હોવાને લીધે તેના પરપર્યાય અનંત છે.

કાલથી તે સુવર્ણઘટ નિત્યરૂપે તે સ્વદ્રવ્યથી હતો, છે, અને રહેશે (કારણકે પુદ્ગલના પરમાણુ નિત્ય છે અને કદીપણ નાશ પામતા નથી) એટલે આ ઘટ કદીથી પણ વ્યાવૃત્ત નથી, પણ તે જ પાછો આ યુગમાં રહેલા રૂપે વિવક્ષિત થાય છે તેથી તે રૂપે છે, તે ભૂત અને ભવિષ્યના યુગમાં રહેલા રૂપ નથી. આ યુગમાં પણ આ વર્ષ સંબંધે તે છે, ભૂત અને ભવિષ્યાદિ સંબંધે નથી. આ વર્ષમાં પણ વસંતઋતુ સંબંધે છે, અન્ય ઋતુ સંબંધે નથી, તેમાં પણ નૂતનત્વ રૂપે છે, પુરાણત્વરૂપે નથી, તેમાં પણ વર્તમાન ક્ષણ રૂપે છે, અન્ય ક્ષણ રૂપે નથી. એમ કાલથી સ્વપર્યાય અસંખ્ય છે કારણકે એક જ દ્રવ્ય અસંખ્ય કાલમાં સ્થિતિ રહે છે: અનંતકાલમાં રહેવાપણાથી તે અનંત પણ કહેવાય. પરપર્યાય પણ અનંત છે કારણકે વિવક્ષિત કાલ કરતાં બીજા કાલમાં રહેલા અનંત દ્રવ્યથી વ્યાવૃત્તિ છે.

હવે ભાવથી જોઈએ. સુવર્ણઘટ પીતલવર્ણથી છે, નીલાદિ વર્ણરૂપે નથી. પીળો છતાં અમુક પીળા દ્રવ્ય કરતાં એક ગણો પીળો, બીજા કરતાં બમણો, કેટલાક કરતાં ત્રણ ગણો પીળો છે ઇત્યાદિ - આ પ્રમાણે પીળાપણાથી અનંત સ્વપર્યાય થયા: અપીતલવર્ણવાળા એવા દ્રવ્યના ન્યૂનાધિકત્વને લઈ અનંતભેદવાળાં એવા નીલાદિ વર્ણ થકી વ્યાવૃત્તિરૂપ પરપર્યાય પણ અનંત છે. એ પ્રમાણે રસ, ગંધ, સ્પર્શની અપેક્ષાએ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય અનંત છે. વળી શબ્દથી, સાંખ્યાથી, સર્વ સાથે નંયોગ - વિયોગથી, પરિમાણથી (નાનુંમોટું), પરસ્ત્વ-અપરસ્ત્વ (પાસે-દૂર) થકી, દિશાવિદિશા થકી, જ્ઞાન થકી, કર્મ(જલાપહરા, અન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત ઇત્યાદિ)થી, સામાન્યથી, વિશેષથી, સંબંધથી (આધારાધેયભાવ ઇત્યાદિ) ઘટના સ્વધર્મ અને પરધર્મ - સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય અનંત અનંત થાય. તેમાંપણ ઉત્પત્તિ, વિનાશ, સ્થિતિ પુનઃપુનઃ અનંતકાલમાં અનંત વાર થઈ, થાય છે અને થશે તેથી તેની અપેક્ષાએ પણ વસ્તુના ધર્મ અનંત છે.

આમ સ્વપર્યાયથી વિદ્યમાન (અસ્તિ) અને પરપર્યાયથી અવિદ્યમાન (નાસ્તિ) દરેક વસ્તુ છે.

હવે આ બંને પર્યાય યુગપત્ (સમાનકાલે) કહેવાઈ ન શકાય, કારણ કે જે જે કહેવું થાય છે તે શબ્દથી થાય છે અને શબ્દથી જે કહેવાય તે ક્રમથી જ કદી શકાય છે, આથી વસ્તુના ધર્મ અવક્તવ્ય છે એટલે દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવાદિ પ્રત્યેક પ્રકારે અવક્તવ્ય ધર્મ; અને અન્ય દ્રવ્ય થકી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અવક્તવ્ય પરધર્મ પણ અનંત છે.

આ જ રીતે - જેમ એક ઘટનું અનંતધર્મત્વ ખતાવું, તેમ આત્માદિ સર્વ વસ્તુમાં પણ ઘટાવવું.

હવે આવી કોઈ એમ કહેશે કે જે સ્વપર્યાય છે તે તો અમુક વસ્તુના સંબંધી હોય તો તે ઠીક છે, પરંતુ પરપર્યાય તો તેથી ભિન્ન વસ્તુને અશ્રિત છે એટલે તે પ્રકૃત વસ્તુના જ પર્યાય તરીકે કેમ કહેવાય ?

આ શંકાનો પરિહાર આ રીતે છે કે સંબંધ બે પ્રકારે છે : ૧. અસ્તિત્વ થકી, ૨. નાસ્તિત્વ થકી. સ્વપર્યાય તે અસ્તિત્વ થકી સંબંધ જેમકે ઘટનો સંબંધ ઉપાદિ સાથે; પરપર્યાય તે નાસ્તિત્વ થકી સંબંધ કેમકે તે પરપર્યાય પ્રકૃત વસ્તુમાં હોઈ શકતા નથી, જેમકે સુવર્ણઘટમાં માટીના પર્યાય નથી, તેથી તેની સાથે તે ઘટનો સંબંધ નાસ્તિત્વ સંબંધ રૂપે છે, માટે જ પરપર્યાય કહેવાય છે.

તથાપિ આ સમાધાનથી મૂળ શંકા જતી નથી, કારણકે જે જ્યાં હોય નહિ તે તેનું છે એમ કહેવાય ? દરિદ્રીને ધન નથી તો પછી તે તેનું છે એમ કેમ કહી શકાય ? - એથી તો લોકવ્યવહારની વ્યવસ્થા જ ઊંઘી થઈ જાય.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે તેવા પર્યાય નાસ્તિત્વ સંબંધે પણ પ્રકૃત વસ્તુના જ છે એમ વ્યપદેશ બનતો ન હોય તો સામાન્ય રીતે તે પર્યાય પર વસ્તુને વિષે પણ સંબંધ હોઈ ન શકે. અને એમ જો થાય તો પછી તે પર્યાય પોતાના સ્વરૂપ થકી હોઈ જ ન શકે કે જે ઇષ્ટ નથી તેમ અનુભવમાં પણ આવતી નથી; માટે અવશ્ય નાસ્તિત્વ સંબંધથી તે પરપર્યાય તેના છે એમ વ્યપદેશ કરી શકાવો જોઈએ. ધન પણ નાસ્તિત્વ સંબંધથી દરિદ્રીનું છે એમ કહી શકાય છે, અને લોકમાં જે એમ બોલાય છે કે 'આ દરિદ્રીને ધન નથી' - તેમાં 'તે તેનું કહી શકાય નહિ' એમ જે કહ્યું તેમાં એમ જાણવાનું છે કે અસ્તિત્વ સંબંધ થકી તે ધન દરિદ્રીનું છે એમ ન કહી શકાય, પણ નાસ્તિત્વ સંબંધે ન કહી શકાય એમ નહિ; એટલે તેમાં લોકવ્યવહારનો કશો અતિક્રમ નથી.

હવે ઘટના સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય જણાવ્યા, તેમાં ઘટ અમુક વિશિષ્ટ હોવાથી તેના કરતાં અન્ય દ્રવ્ય અનંત હોવાથી ઘટના જે પોતાના પર્યાય થાય તેના કરતાં તેનાથી મિત્ર જે અનંત દ્રવ્ય અને અનંત વસ્તુઓના પર્યાય વધુ - વધુ અનંત થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. તેથી પરપર્યાય તે સ્વપર્યાય કરતાં અનંત ગણાય છે અને બંને સ્વપરપર્યાય, સર્વદ્રવ્યપર્યાય પરિમાણ છે કારણકે સર્વદ્રવ્યમાં બધી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે તેથી સર્વદ્રવ્યના પર્યાયોમાં સર્વ સ્વ અને પરપર્યાયનો સમાવેશ થાય એ સ્પષ્ટ છે.

આ પરથી આચાર્યગ સૂત્રમાં જે જણાવ્યું છે કે : જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે તે સત્ય છે એમ તુરંત પ્રતીત થાય છે કારણકે તેનો ભાવાર્થ આ છે : જે એક વસ્તુને સર્વપર્યાય થકી જાણે છે તે નક્કી સર્વને જાણે છે; કેમકે સર્વ જ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને, સ્વપરપર્યાયભેદ થકી મિત્ર કરીને તેનાં સર્વરૂપે સમજવી એ અશક્ય છે; જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે તે એકને પણ સ્વપરપર્યાય ભેદ થકી મિત્રરૂપે યથાર્થ જાણે છે. આ જ વાત બીજે પ્રકારે પણ કહેલી છે :

एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्धः ।

सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ॥

- જેણે એક ભાવ સર્વથા - તત્ત્વથી જોયો, તેણે સર્વભાવ સર્વથા જોયા; જેણે સર્વભાવ સર્વથા જોયો, તેણે એકભાવ સર્વથા જોયો. માટે આ પ્રકારે સકલ વસ્તુનું

અનેક-અનંત ધર્માત્મકત્વ સિદ્ધ થયું. |વાચ એટલે વસ્તુ. દરેક વસ્તુનાં બેજી બધી વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય છે (સ્વપર્યાયથી કે પરપર્યાયથી.) તેથી એક વસ્તુનું જ્ઞાન જેને હોય તેને બધી વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.|

આ સર્વ વસ્તુના સર્વધર્મને જોવાથી - વિચારવાથી એટલે તેની દરેક અપેક્ષાએ તે વસ્તુ સ્વરૂપ નિર્ણીત કરે છે એવા જૈન દર્શનને ‘અનેકાંતવાદ’ કહેવામાં આવેલ છે.

ઉપરના અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય એ ધર્મ જુદીજુદી રીતે કરવાથી સમભંગ થાય છે : આ સાતમાંના દરેકને સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ - અપેક્ષાએ એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે : સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ, સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ, સ્યાત્ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય, અને સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ યુગપત્ અવક્તવ્ય.

ઉક્ત ‘સમભંગી’થી છવઅશ્ચવાદિક વસ્તુમાત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

૧. સ્યાત્ અસ્તિ - સ્વદ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવથી વસ્તુમાત્રમાં (સ્વપર્યાય રૂપે) અસ્તિ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. ‘સ્યાત્’ પદ અનેકાંત વાચક છે તેથી અસ્તિ ધર્મની અત્ર જોકે મુખ્યપણે પ્રતીતિ થાય છે તોપણ (પરપર્યાયરૂપે) તે વસ્તુના નાસ્તિ ધર્મનો નિર્ણય થતો નથી - પરંતુ નાસ્તિધર્મની પણ ગૌણરૂપે પ્રતીતિ થાય જ છે.

૨. સ્યાત્ નાસ્તિ - પરદ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવથી વસ્તુમાત્રમાં (પરપર્યાય રૂપે) નાસ્તિ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુ માત્રમાં તેના સ્વપર્યાય રૂપે જેમ અસ્તિ (સત્ય) ધર્મ રહે છે તેમજ તેના પરપર્યાયરૂપે નાસ્તિધર્મ પણ રહે છે. તાત્પર્ય કે વસ્તુમાત્રમાં પરપર્યાયરૂપે નાસ્તિ ધર્મનું પણ અસ્તિત્વ રહેલું છે. જો વસ્તુમાં નાસ્તિધર્મ અસ્તિરૂપે રહેતો ન હોય તો ઘટપટ્ટાદિક વ્યવહારનો લોપ થઈ જાય કારણકે ઘટ અને પટમાં કોઈ તફાવત રહેવા પામે નહિ. ઘટ અને પટ એ ભિન્ન છે તે તેના અસ્તિનાસ્તિ ધર્મથી ઓળખાય છે. ઘટમાં જેમ ઘટરૂપ - ઘટના સ્વપર્યાયરૂપ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવથી અસ્તિત્વ છે, તેવી જ રીતે તેમાં પટરૂપ - ઘટના પરપર્યાયરૂપ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવનું નાસ્તિત્વ પણ છે. આ બંનેમાં નાસ્તિ (અસત્ય) ધર્મની મુખ્યપણે પ્રતીતિ છે તોપણ અસ્તિધર્મની ગૌણપણે પ્રતીતિ થઈ શકે છે.

૩. સ્યાત્ અસ્તિ સ્યાત્ નાસ્તિ - વસ્તુમાત્રમાં જેમ અસ્તિધર્મ રહેલો છે તેવો જ નાસ્તિધર્મ પણ રહેલો છે. એક જ ક્ષણમાં ઉભય ધર્મનું અસ્તિત્વ હોવાથી ઉભયધર્મની અત્ર એકી સાથે પ્રતીતિ થઈ શકે છે તેથી આનો વિકલ્પ-ભંગ સંભવે છે.

૪. સ્યાત્ અવક્તવ્ય - અસ્તિધર્મ અને નાસ્તિધર્મ વસ્તુમાત્રમાં સાથે સાથે વિદ્યમાન હોવા છતાં તે બંને એક જ સમયમાં હોય અને પ્રતીતિ થાય છતાં પણ કયું શકતા નથી. વળી અસ્તિધર્મ અનંત છે અને તેથી પણ વધુ અનંત નાસ્તિધર્મ છે તે તે એક જ સમયમાં એકી સાથે શી રીતે કથી શકાય ? માટે તે અવક્તવ્ય છે એવો વિકલ્પ પણ સંભવે છે.

૫. સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય - ઉપર ઓછા વિકલ્પમાં જણાવ્યું કે અસ્તિધર્મ અને નાસ્તિધર્મ અનંત છે તેમાં દરેકને છૂટા પાડતો (અસ્તિધર્મ લેતાં પોંચમો અને

નાસ્તિધર્મ લેતાં છકા ભંગ થાય છે અને બંનેને ભંગો લેતાં સાતમો ભંગ થાય છે) એટલે અસ્તિધર્મ અનંત છે તેથી સર્વ અસ્તિધર્મ પણ એક જ સમયમાં અવક્તવ્ય છે એ ભંગ થાય છે. આ ભંગમાં મુખ્યપણે અસ્તિધર્મસમેત અવક્તવ્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે.

૬. સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય - નાસ્તિધર્મ પણ અનંત છે તેથી સર્વ નાસ્તિ ધર્મ પણ એક જ સમયમાં કથવા અશક્ય લોઈ અવક્તવ્ય છે. આ ભંગમાં મુખ્યપણે નાસ્તિધર્મ સમેત અવક્તવ્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે.

૭. સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય - અસ્તિધર્મ અને નાસ્તિધર્મ બંને અનંત છે અને તે ઉભયને એક સમયે એકી સાથે બોલવા અશક્ય લોઈ અવક્તવ્ય છે. આ ભંગમાં અસ્તિ અને નાસ્તિધર્મ - એમ બંને સુદૃઢિત તે બંનેનું અવક્તવ્યત્વ પ્રતીત થાય છે. આમાં જેમ અસ્તિ નાસ્તિ ધર્મનું પ્રતિપાદન થયું તેવી જ રીતે નિત્ય અનિત્ય આદિ ધર્મનું પણ પ્રતિપાદન થાય છે.

આ 'સ્યાદ્' શબ્દથી પ્રારંભાત્તા સમભંગનો વિસ્તાર જૈન ધર્મમાં છે તેથી તે જૈન દર્શનને 'સ્યાદ્વાદ' એ અભિધાન આપવામાં આવે છે.

હવે અનેકાન્તવાદ પર કોઈ શંકા કરે કે અનેકાન્ત વિરોધાત્મક છે કારણકે તે વસ્તુમાં એકબીજાથી વિરોધી ગુણો નામે સત્ત્વ અસત્ત્વ, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ આદિ મળે છે. જુઓ (૧) જે સત્ લોય તે જ અસત્ શી રીતે લોય ? કારણકે જે શીત લોય તે ઉષ્ણ ન લોય આથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે. (૨) નિશ્ચય રૂપે સત્ આદિ ગુણ ન લોવાથી 'સંશય' ઉત્પન્ન થશે. (૩) જે અંશે સત્ત્વ વસ્તુમાં છે તે અંશે તો સત્ત્વ તેમાં ખરું કે તે અંશે પણ સત્ત્વાસત્ત્વ બંને ? પહેલો પક્ષ લ્યો તો સ્યાદ્વાદની હાનિ થાય અને બીજો પક્ષ લ્યો તો ફરી એ જ પ્રશ્ન પૂછવો પડે કે વિરોધી ગુણ એકમાં કેમ લોય ? (૪) સર્વનું અનેકાત્મકત્વ સ્વીકારો છો તો જલાદિની પણ અગ્નિરૂપતા સંભવે, અને અગ્નિ આદિની જલરૂપતા સંભવે અને તેથી વ્યવહારનો લોપ થાય.

આ શંકાનું સમાધાન આમ છે. (૧) વિરોધ નથી. ત્ર્યુપાદિથી વસ્તુ સત્ લોય તે જ સમયે પરરૂપાદિથી તેના અસત્ત્વનો કોઈ અનુપલેખ નથી એટલે એક એકની સાથે રહેવા રૂપ પ્રીતીપણ સ્પર્શ જેવી વિરોધ થવાનો સંભવ નથી, કારણકે વિરોધ તો સાથે સાથે થનાર લોય ત્યાં સંભવે, પણ જ્યાં સત્ અસત્ સાથે પેદા થતાં નથી ત્યાં એટલે જ્યાં એક થાય છે ને બીજું નથી થતું ત્યાં વિરોધ સંભવે નહિ. (નૈર્વાસિન્ન સંભવાત્) | આ સૂત્ર આવી દીક નથી લાગતું. આ સૂત્ર બ્રહ્મસૂત્રમાં જૈનોના ખંડન માટે છે. | એક જ પુરુષ એકનો પુત્ર, બીજાનો પિતા, ત્રીજાનો પત્તિ, ચોથાનો શિષ્ય એમ ચાર શકે છે પણ તેમાં વિરોધ નથી. તેમાં તે પુરુષ એકનો પુત્ર લોય તો તેનો પિતા ન થઈ શકે; એટલે પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પોતે પિતા છે, અને પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ તે પુત્ર છે. (૨) આમાં સંશય પણ ઉદ્ભવે નહિ, કારણકે સત્ત્વ અને અસત્ત્વની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ થાય છે. સંશય તો જ્યાં અદૃઢ પ્રતીતિ લોય ત્યાં જ સંભવે, જેમકે દોરડી કે ગાવ, સ્યાણુ કે પુરુષ એ ત્રિપે. (૩) સત્ત્વ અસત્ત્વ આદિ

વસ્તુધર્મ છે, ધર્મના ધર્મ નથી. ધર્મને ધર્મ ન હોય. એકાંત નિશ્ચય સ્વીકારવાથી અનેકાંતવાદની હાનિ થાય છે એમ નથી કારણકે અનેકાંત મત પણ સમ્યગ્ એકાંત નિશ્ચય વિના બને નહિ. નય એકાંત સ્વીકારે છે, છતાં પ્રમાણ થકી તો અનેકાંતનો જ નિશ્ચય છે. (૪) જલાદિને સ્વરૂપની અપેક્ષાથી જલરૂપતા છે, પરરૂપની અપેક્ષાથી નથી એટલે જલના અર્થાને અગ્નિ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી; કેમકે સ્વપર પર્યાયાત્મકત્વથી સર્વ વસ્તુ સર્વરૂપે માનેલી છે. નહિ તો વસ્તુસ્વરૂપ જ બને નહિ. વળી ભૂત ભવિષ્ય ગતિને લઈને જગપરમાયુને પણ ભૂત ભવિષ્યની અગ્નિપરિણામની અપેક્ષાથી અગ્નિરૂપતા પણ છે જ; અને ઊના પાણીમાં તો પાણીની કોઈ પ્રકારે અગ્નિરૂપતા મનાય પણ છે જ.

આ રીતે ઘણી સૂક્ષ્મતાથી ન્યાયથી ભરપૂર અનેકાંત દર્શન છે; તેમાં નય, નિષેધ, પ્રમાણ આદિ અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

નય - (Aspect - standpoint)

વસ્તુના અનંત સ્વભાવમાંથી કોઈ સત્ અંશનો સ્વીકાર કરી દેતર અંશો પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતાર 'નય' કહેવાય છે. (ની = લઈ જવું. તે પરથી લઈ જનાર - પ્રાપક તે નય) એટલે જેનાથી વસ્તુનો બોધમાર્ગ - જીવાદિ પદાર્થનો બોધ સદંશ - સત્ય અંશ સ્વીકારવાથી અને બીજા અંશ તરફ ઉદાસીનતા રાખીને પ્રાપ્ત થાય છે તે નય - અને એક અંશનો સ્વીકાર કરી બીજા સર્વનો નિષેધ કરે તે નયાભાસ છે. તે સાત છે. ૧. નેગમ, ૨. સંગ્રહ, ૩. વ્યવહાર, ૪. ઋજુસૂત્ર, ૫. શબ્દ, ૬. સમભિરૂદ્ધ, અને ૭. એવંભૂત.

૧. નેગમનય - વસ્તુમાત્રને સામાન્યરૂપે (જાતિ) અને વિશેષ (ખિન્નખિન્ન વ્યક્તિ) રૂપે એમ ઉભયરૂપે ગ્રહણ કરે છે. સામાન્યધર્મથી સૈક્યો વ્યક્તિઓમાં એકતાબુદ્ધિ થાય છે, જેમકે અનેક ઘડોમાં ઘટત્વ એક પ્રકારનું છે; પણ વિશેષ ધર્મથી તેના વિશિષ્ટ ધર્મને લઈ વ્યક્તિ ખિન્નખિન્ન ઓળખી શકાય છે. રાતા ઘડાથી પીળો ઘડો જુદો ઓળખી શકાય છે, એ તનાં રહેલ પીતત્વ વિશિષ્ટ ગુણને લઈને છે. નેગમ નય કહે છે કે સામાન્ય વગર વિશેષ નથી, અને વિશેષ વગર સામાન્ય નથી. આ નયનું જ ગ્રહણ ન્યાય અને વૈશેષિક ધર્મન કરે છે.

૨. સંગ્રહ નય - આ નય મુખ્યપણે સામાન્ય ધર્મને - સત્તાને સ્વીકારે છે. તે એમ જણાવે છે કે વનસ્પતિમાં નિંબ, આમ્ર આદિનો સમાવેશ થાય છે; આગળના નખ આદિ લાથથી ન્યારા ન હોવાથી તેનો લાથમાં સમાવેશ થાય છે. અદૈન વેદાંત અને સાંખ્ય દર્શનો આ નયને જ સ્વીકારે છે.

૩. વ્યવહાર - તે વ્યવહારમાં થાય છે તેમ વિશેષ ધર્મને સ્વીકારે છે. વનસ્પતિ લેવાનું કોઈને કહેવામાં આવે, પરંતુ તેને અમુક કેળાં, કેરી આદિ લેવાનું ખાસ કરીને કહેવામાં ન આવે તો સામાન્યતઃ વનસ્પતિ કહેવાથી તે શું ગ્રહણ કરી શકશે ? માટે સામાન્યનો કોઈ તેવી ખપ પડતી નથી. વિશેષ ધર્મ ઓળખાણ ખરી પડે છે. ચારાંક દર્શન આ નયને જ માન્ય કરે છે.

૪. ઋજુસૂત્ર નય - (ઋજુ = સરલ + સૂત્ર = બોધ) તે સરલ એવા વર્તમાન સત્યગ્રાહી હોવાથી અતીત અનાગત ભાવને તજી કેવળ વર્તમાન પર્યાયવાળા પોતાના ભાવને જ વસ્તુપણે માન્ય રાખે છે, કારણકે એથી જ વર્તમાન ભાવથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, પણ અતીત અને અનાગત તેમજ પરભાવથી કંઈ કાર્યનિષ્પત્તિ નથી. આથી તે નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિષ્કેપને ન સ્વીકારતાં ભાવનિષ્કેપને જ સ્વીકારે છે. (આ ચાર નિષ્કેપનું ટૂંક સ્વરૂપ નયે આપેલ છે.) હાલ વસ્ત્ર પીળું હોય તો તે પીળું છે એમ કલેશે પરંતુ તે પૂર્વે ધોળું હોય અથવા હવે પછી કાળું થવાનું હોય તો તેની અપેક્ષા નહિ રાખે. રાજપુત્ર જ્યાં મુઘી રાજા નથી થયો ત્યાં સુધી તે રાજપુત્ર છે પણ તે ભાવી રાજા કે અપેક્ષાએ રાજા છે એવું આ નય સ્વીકારતો નથી. બૌદ્ધ દર્શન આ નયને જ ગ્રહે છે (બૌદ્ધ આત્મા મરીને ક્યાં જાય છે, તે રહે છે કે નહિ તે વિશે બિલકુલ વિચાર કરવાની ના કહે છે. પણ વર્તમાનમાં જ જે દુઃખ છે - જે ભવપીડા છે તેને દૂર કરવાને મથવા જ કહે છે.)

૫. શબ્દ નય - આ વસ્તુનાં જે જે બીજાં નામો - શબ્દપર્યાયો હોય તેને એક જ અર્થના તરીકે સ્વીકારે છે. જેમકે કુંભ, કલશ, ઘટ ઇત્યાદિ અનેક શબ્દો એક વાચ્યાર્થ (ઘટ)ને એક જ પદાર્થ એટલે ઘડો સમજે છે. આ નયમાં કાલ, લિંગ, વચન આદિ ભેદે પણ એક જ પદાર્થ - વાચ્યાર્થ સૂચવાય છે. જેમકે સ્ત્રી, કલત્ર, દારાઃ એ એક જ વસ્તુ સૂચવે છે ઇત્યાદિ.

૬. સમભિરૂઢ નય - ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયશબ્દોથી તેના વ્યુત્પત્તિ આદિના કારણે ભિન્ન ભિન્ન વાચ્ય પદાર્થ બને છે એમ આ નય સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે ઈંદ્ર, પુરંદર, શક એ શબ્દનયથી એકાર્થવાચ્ય છે એટલે તે સર્વનો અર્થ એક જ થાય છે, પણ આ નયથી ઈંદ્રનથી - ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હોય તે ઈંદ્ર, પુદ્ગલિથી - (દૈત્યોનાં) નગર નાશ કરવાથી પુરંદર, અને શકનથી - શક્તિથી સંયુક્ત હોય તે શક.

૭. એવંભૂત નય - પોતાનું કાર્યકરનાર વસ્તુને જ વસ્તુગતે વસ્તુ માને છે અને તે પ્રમાણે તે વાખતે કહે છે. દાખલા તરીકે ઈંદ્ર, શક, પુરંદર. ઈંદ્ર ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે ઇન્દ્રનક્રિયા - ઐશ્વર્ય અનુભવતો હોય, શકનક્રિયા એટલે શક્તિનો ઉપયોગ જ્યારે તે કરતો હોય ત્યારે તે શક કહેવાય. અને જ્યારે દૈત્યોનાં પુરનો નાશ કરતો હોય ત્યારે જ તે પુરંદર કહેવાય.

આ છોણ ત્રણ નયો વૈયાકરણીઓ - શબ્દશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારે છે.

આ સાતે નયો વસ્તુઓમાં ઘટાવી શકાય છે. (આનું જગત વિસ્તારથી વર્ણન જોવું હોય તો જુઓ 'નયકર્ણિકા' કે જે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.)

નિષ્કેપ - એટલે આરોપણ. વસ્તુમાં ચાર રીતે આરોપણ થાય છે તેથી તે ચાર નિષ્કેપ કહેવાય છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ.

૧. નામનિષ્કેપ - વસ્તુ માત્રને તેના આકાર કે ગુણ આદિની કાંઈપણ અપેક્ષા વગર નામ થકી બોલાવવી તે. જેમકે માદ્રાવીર. (આ પરથી માદ્રાનું વીર હોય તેને જ

મહાવીર કહેવામાં આવ્યું છે. એ તે અપેક્ષા વગર નામ આપવામાં આવેલ છે.) દરિદ્રી હોય છતાં 'ધનપતિ' નામ હોય છે.

૨. સ્થાપના નિષ્કેપ - પદાર્થનો આકાર જોઈ તેમાં તે જ પદાર્થનું આરોપણ કરવું તે. દેવળમાં મૂર્તિ જોઈ તેમાં અમુક પ્રભુનું આરોપણ કરવું કે આ 'મહાવીર સ્વામી' છે. તે જ રીતે ચિત્ર, હોટો જોઈને કહેવાય છે કે આ કૃષ્ણલાલ છે, આ મોહનલાલ છે.

૩. દ્રવ્યનિષ્કેપ - દ્રવ્ય એ ભાવનું ઉપાદાન કારણ છે. જેમ માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે તેમ. અને જ્યાં સુધી ભાવ કાર્યરૂપે પરિણમે નહિ ત્યાં સુધી તે દ્રવ્યની અવસ્થામાં છે. આથી ભાવહેતુક યાને વસ્તુસ્વરૂપ નિમિત્તભૂત તે દ્રવ્યનિષ્કેપ. જેમકે જ્યાં સુધી જીવ પોતાનું સ્વરૂપ નથી જાણતો - પામતો ત્યાં સુધી તે દ્રવ્ય જીવ છે, જ્યાં સુધી સાધુ પોતાના જાગ્રત સ્વરૂપમાં ઉપયોગપૂર્વક રહેતો નથી ત્યાં સુધી તે 'દ્રવ્યસાધુ' છે. જ્યાં સુધી તીર્થંકરને કેવલજ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી તે દ્રવ્ય તીર્થંકર છે.

૪. ભાવનિષ્કેપ - ભાવનું ઉપાદાનકારણ દ્રવ્ય છે. ભાવમાં વસ્તુના ગુણો સમાવેશ પામે છે. તે-તે ગુણો પ્રકટે છે ત્યારે ભાવનિષ્કેપ થાય છે - અમુક વસ્તુના સદ્ભૂત ગુણયુક્ત ભાવને ભાવનિષ્કેપ કહે છે. જેમકે આત્માનું જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે ત્યારે તે શુદ્ધ આત્મા કહેવાય છે, તીર્થંકરને જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે અને ધર્મદેશના આપે છે ત્યારે તે ભાવતીર્થંકર કહેવાય છે અને સાધુ બરાબર ઉપયોગપૂર્વક પોતાના આચારમાં વર્તે છે ત્યારે તે ભાવસાધુ છે. વગેરે. આ નિષ્કેપમાં વસ્તુનો નિશ્ચયગુણ હોય છે.

હવે પ્રમાણ જોઈએ. આનું સ્વરૂપ વિશાલ છે, પણ અત્ર મર્યાદિતપાત્રે માત્ર રેખાદર્શનરૂપે નામ ગણાવીએ. પ્રમાણ એટલે સ્વપરનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય કરાવે તે.

મુખ્ય રીતે બે પ્રમાણ છે : ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. પરોક્ષ. અપરોક્ષપક્ષે પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે. (૧) સર્વપ્રત્યક્ષ અને (૨) દેશપ્રત્યક્ષ. સર્વપ્રત્યક્ષ તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીને હોય છે અને દેશપ્રત્યક્ષ તે અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યવજ્ઞાનીને હોઈ શકે છે. રૂપી-અરૂપી સર્વ વસ્તુનું - આત્માનું પ્રત્યક્ષપાત્રું થવું તે સર્વથા સર્વ રીતે સંભવે છે, અને અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યવજ્ઞાનીને દેશથી - અમુક અંશે સંભવે છે. બીજાઓ નૈયાયિકાદિ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે તેમ અત્ર નથી; આ પ્રમાણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન જ છે, ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી અરૂપી દ્રવ્યો દોમી કે જાળી શકાતા નથી તેથી તે અત્ર અપ્રમાણ છે. રક્ત જ્ઞાન જ સ્વપરનો નિશ્ચય કરી શકે છે તેથી તે જ પ્રમાણભૂત છે. જઙ્ઙ એવી ઈન્દ્રિયથી અતીન્દ્રિય આત્માનો નિશ્ચય થી રીતે થઈ શકે ?

પરોક્ષપ્રમાણ - જેથી વસ્તુધર્મનો અસ્પષ્ટ બોધ થાય તે પરોક્ષ પ્રમાણ; તે પાંચ પ્રકારનાં છે. ૧. સ્મરણ - સંસ્કારજન્ય બોધથી અનુભવેલી બાબતનું જ્ઞાન થવું તે. ૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન - અનુભવ તથા સ્મૃતિના યોગથી જે વસ્તુવિષયનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય

તે. આ જો છે, ગોસદશ ગવય છે. ૩. તર્ક - આ હોય તો અમુક જ હોય એ અન્વય વ્યાપ્તિ અને અન્યથાએ તે ન જ હોય એ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સંબંધી જ્ઞાન તેને 'હિલ્' અથવા તર્ક કહે છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. વહિના અભાવે ધુમાડાનો અભાવ હોય છે. ૪. અનુમાન - સાધ્યની સાથે વ્યાપ્તિએ રહેલ વિંગમાંથી સાધ્યનું નિશ્ચય કરનાર જ્ઞાન. આના બે પ્રકાર છે. (૧) સ્વાર્થાનુમાન એટલે પોતાના અનુભવથી - પોતાને માટે બાંધેલું અનુમાન અને (૨) પરાર્થાનુમાન - બીજાના અનુભવથી - બીજાને માટે બાંધેલું અનુમાન. આમાં (૧) પહેલા પ્રકારનું અનુમાન વારંવાર દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યા પછી પોતાના મનમાંથી જ કાઢેલું હોય છે. ધારો કે રસ્તેડું અને બીજાં સ્થાનોમાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં અગ્નિ છે એમ વારંવાર જોયા પછી અને જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અવશ્યમેવ - વ્યાપ્તિથી અગ્નિ હોય એવું મનમાં પ્રતીત કર્યા પછી કોઈ મનુષ્ય પર્વત પર જાય છે અને તે પર્વત પર અગ્નિ છે કે નહિ એવી શંકા થાય છે તેટલામાં તે ઉપર ધુમાડો જુએ છે કે તરત જ ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેની વ્યાપ્તિ તેના સ્મરણમાં આવે છે અને તેથી મનમાં નિર્ણય પર આવે છે કે પર્વત વહિમાન છે કારણકે તે ઉપર ધૂમ છે. આ સ્વાર્થાનુમાન છે. (૨) પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રસિદ્ધ અર્થનો પ્રકાશ કરવાથી અને તે બંને બીજાને જાણવાનાં સાધન હોવાથી પરાર્થાનુમાન છે; કારણકે તે બંનેને પરાર્થાનુમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જે જ્ઞાન પોતાને અર્થે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે તે વાક્ય દ્વારા બીજાને આપી શકાય છે. પમું પરોક્ષપ્રમાણ શાબ્દ છે - દષ્ટ એટલે પ્રમાણથી દષ્ટ અને નિશ્ચિત અર્થવાણું જે વાક્ય અબાધિતપણે પરમાર્થને કહે છે તે વાક્યમાંથી તત્ત્વતઃ ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે. તેના બે પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક એટલે કોઈ વિશ્વસનીય પુરુષ પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન. (૨) શાસ્ત્રજ - એટલે શાસ્ત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું.

ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે, અને તે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાને.

[પરોક્ષ પ્રમાણ : સ્થાનાંગસૂત્ર જેવા આગમગ્રંથો પ્રમાણે પરોક્ષ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે - ૧. અભિનિબોધ કે મત્તિ અને ૨. શ્રુત. (કારણકે આ બંમાં ઇન્દ્રિયોની મદદ લેવી પડે છે. જ્યારે અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલમાં જીવ ઇન્દ્રિયની મદદ વિના જ્ઞાન કરે છે જે પ્રત્યક્ષ છે. (જીવ અક્ષ છે.) બીજા દાર્શનિક વિચારકો ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે તેથી તેમની સાથે ચચાંની સરખતા ખાતર પછીના જૈન દાર્શનિકો (જેમકે જિનભદ્રાચાર્ય) ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ કહે છે અને આ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પરોક્ષ પ્રમાણમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞા, તર્ક, અનુમાન અને આગમ કે શબ્દનો સમાવેશ કરે છે.]

સર્વ દર્શનોની સરખામણીનો કોઠો

તત્ત્વ	જૈન	વેદાંત	સૌખ્ય	ન્યાય-વૈશેષિક	બૌદ્ધ
આત્મા	ચૈતન્ય	બ્રહ્મરૂપ સરોવરનો એક પરપોટો	પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ	બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ આદિ આઠ ગુણવાળો	શક્ષિક વિજ્ઞાન- સ્વરૂપ શક્ષિક અનિત્ય, પ્રવાહે નિત્ય વિજ્ઞાનાલય
નિત્ય કે અનિત્ય ?	નિત્યાનિત્ય	નિત્ય	નિત્ય	નિત્ય
કર્તૃ-ભોક્તા	દ્રવ્યપર્યાય આશ્રી	અંતઃકરણ	બુદ્ધિ	મનદ્વારા આત્મા
કોણ ?	વ્યવહારનયે - જીવ; નિશ્ચયનયે - કર્મ	વ્યાપક	શરીર પ્રમાણે	વ્યાપક.
આત્મપ્રમાણ	શરીર પ્રમાણે	[કેવલદૈતમાં આત્મા સર્વવ્યાપી જ્યારે અન્ય વેદાંત સંપ્રદાયોમાં આત્મા અણુ-પરિમાણ. (વેદાંતની ચર્ચા શાંકર વેદાંતને ધ્યાનમાં રાખી કરી છે.)]	[ચિત્ત શરીરપ્રમાણ, આત્મા વ્યાપક]
એક કે અનેક	પ્રતિ શરીર, એકેક આત્મા	બધા શરીર વચ્ચે એકજ બ્રહ્મરૂપ આત્મા	પ્રતિશરીર બિન્ન	પ્રતિશરીર બિન્ન	પ્રતિશરીર: બિન્ન
કર્મનો બંધ	જીવને બંધ.	અંતઃકરણને બંધ;	બુદ્ધિને બંધ;	આત્માને
કોને ?	નિશ્ચય નયે તો- કાર્મણને બંધ; અભિમાની આત્મા.	જીવ ફટકચ સાક્ષી	તેનો અભિમાની આત્મા.

મોક્ષ,	કર્મનો કાય	અંતઃકરણ યા ચારુનાનો કાય સંસ્કાર-વાસના	પ્રકૃતિ, પુરુષનો વિશેષ	દુઃખનો નાશ	હુંપણું મુક્તાય દીવો મુક્તાય યા શૂન્ય.
મૂલ-સ્વીજ	રાગ-દ્વેષ	સંસ્કાર-વાસના	ત્રિગુણની, વિપ્રમત્તા	તત્ત્વનું અજ્ઞાન	અદંભાવઃ 'હું' છું' એવી કલ્પના.
જગત્	અનાદિથી છે,	કલ્પના માત્ર	અનાદિ	ઉત્પત્તિ-પ્રલય	અનાદિ
ઈશ્વર કર્તા	ઈશ્વર કર્તા નથી	સિદ્ધાંતમાં નથી; વ્યવહારમાં છે.	કર્તા નથી	ઈશ્વર કર્તા	કર્તા નથી.
પુનર્જન્મ, પુણ્ય પાપ, સ્વર્ગ, નર્ક.	છે.	છે.	છે.	છે.	છે.
જગત્નો નાશ	જગત્નો નાશ નથી; ભ્રાનિવૃદ્ધિ છે.	વાસ્તવિક નથી; કલ્પનામાં પ્રલય છે.	નાશ નથી	પ્રલય છે.	નથી.
મુક્તનું પુનરા- વર્તન નથી.	નથી.	નથી.	નથી.	નથી.	નથી.
શરીર કેટલાં ?	ઉ.વે.તે.આ	સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ.	સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લિંગ	એકશરીર
મન ^૧	કાર્મણ. મનુષ્યને દાણો ભાગે ત્રણ શરીરપ્રમાણે	કોણ પાંચ અતમય આદિ.	--	અણુ પ્રમાણે	...
શાથી મુક્તિ ?	જ્ઞાન-દર્શન-આશિષથી	કર્મ-ભક્તિથી અંતઃ- કરણની શદ્ધિ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ.	પ્રકૃતિ - પુરુષનો ભેદ જાણવાથી	તત્ત્વજ્ઞાન.	નૈરાત્મ્ય ભાવથી

[૧. સાંખ્યમાં ધિન શરીરપરિમાણ છે. મન વિશે ક્યાંય પરિમાણની ચર્ચા ધ્યાનમાં નથી. પરંતુ પાંચ દંડિઓના પાંચ વિકલ્પો પુણપદ્ધ માન્યા નથી એટલે મન શરીરપરિમાણ નહિ, હોય એમ લાગે છે. પણ ચોક્કસ કરી શકાય નથી. જૈનની જેમ સાંખ્ય પણ શરીરપરિમાણ માની શકે.]

ગૃહસ્થધર્મ અને યતિધર્મ

ધર્મ

ધર્મમાં ધૃ ધાતુનો અર્થ ધારણ કરવું એ થાય છે. તો વ્યાવહારિક અર્થમાં દુર્ગતિમાં પડતાં જે જીવને ધારણ કરી રાખે તે ધર્મ; અને તે પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણવાળા યથાર્થ વચનથી જણાવેલું અને મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી યુક્ત એવું જે અનુષ્ઠાન તે છે. ધર્મ પરંપરાથી મોક્ષને સાધનારો છે.^૧ પરંપરાથી એટલે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિના (શ્રાવકના) ચતુર્થ ગુણસ્થાન વગેરેમાં આગેલણ કરવાથી અથવા સુદેવત્વ અને મનુષ્યત્વાદિ પ્રાપ્ત કરીને એમ જાણવું.

ધર્મના ભેદ

અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષના ભેદથી ધર્મ બે પ્રકારનો છે : ૧. ગૃહસ્થ ધર્મ અને ૨. યતિ ધર્મ.^૨ ઉપાયના ભેદથી ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે : ૧. સમ્યગ્જ્ઞાન ૨. સમ્યગ્દર્શન ૩. સમ્યક્ચારિત્ર^૩ (કે જેનું વર્ણન હવે પછી કરીશું.)

ગૃહસ્થધર્મ

બે પ્રકારનો છે. (૧) સામાન્ય એટલે સર્વ શિષ્ટ સાધારણ અનુષ્ઠાનરૂપ અર્થાત્ સામાન્ય ‘માર્ગાનુસારી’ શિષ્ટ પુરુષોની અપેક્ષાએ આચરવારૂપ ધર્મ. (૨) વિશેષવિશેષથી ‘સમ્યગ્દર્શન’ની પ્રાપ્તિ તથા શ્રાવકનાં ‘અણુવ્રત’ (ભાર વ્રત) પ્રમુખ અંગીકાર કરવારૂપ ધર્મ.

કુલપરંપરાથી આવેલું, નિંદા રહિત, વૈભવાદિની અપેક્ષાએ જે ન્યાયપૂર્વક આચરણ તે ગૃહસ્થોનો સામાન્ય ધર્મ છે. આમાં માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો સમાય છે. તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાથી ‘ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતા’ આવે છે.

‘માર્ગાનુસારી’ના ૩૫ ગુણ (માર્ગ એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિનો માર્ગ તેને અનુસરનાર તે માર્ગાનુસારી) :

૧. વૈશેષિક દર્શનમાં યતોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ । - જેનાથી ઐહિક અને પારલૌકિક ઉદય થાય તે ધર્મ, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તદ્ વિપર્યયઃ - વેદવિહિત કર્મ તે ધર્મ અને વેદવિરુદ્ધ તે અધર્મ.

આમ ધર્મની વ્યાખ્યાઓ જુદા જુદા બુદ્ધિમાનો જુદી જુદી રીતે આપે છે. જૈનો વેદને અપૌરુષેય માનવાનો નિષેધ કરવા ઉપરાંત વેદને સ્વીકારતા નથી તેથી જૈન ધર્મ અવેદિક ધર્મ ગણાય છે.

૨. વૈદિક ધર્મમાં ચાર આશ્રમ સ્થાપેલ છે : ૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ૨. ગૃહસ્થાશ્રમ ૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમ ૪. સંન્યસ્તાશ્રમ - આમાંનો છેલ્લો આશ્રમ પાળનાર સંન્યાસીને જૈનમાં યતિ, મુનિ, સાધુ, અણગાર, શ્રમણ આદિ નામ આપેલ છે અને પહેલા ત્રણ આશ્રમને ગૃહસ્થધર્મમાં સમાવ્યા છે. ગૃહસ્થનું બીજું નામ ‘શ્રાવક’ જૈન પરિભાષામાં છે.

૩. આની સાથે સરખાવો. વેદમાં ધર્મને ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલો છે : ૧. જ્ઞાનકાંડ ૨. ઉપાસનાકાંડ ૩. કર્મકાંડ.

૧. ન્યાયસંપત્તિ વૈભવ - આ ગુણ ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ન્યાયથી (પ્રમાણિકપણે) મેળવેલ ધન ધર્મકાર્યમાં વાપરવાથી આ લોક અને પરલોકના હિત અર્થે થાય છે. તે ધનના ભોગવતા પુરુષ પર કોઈ જાતની શંકા આવતી નથી તેથી તેનું ચિત્ત અવ્યાકુલ અને તેના પરિણામ સુંદર રહે છે. દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ અને રહસ્યભૂત ઉપાય ન્યાય જ છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. ન્યાયથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિમાં 'લાભાંતરાય' કર્મ દૂર થાય છે તેથી વિશેષ સંપત્તિ મળે.

૨. સમાનકુલ શીલવાળા સાથે તેમજ અગોત્રજ સાથે વિવાહ - પોતાના કુલ એટલે વંશ અને શીલ એટલે મઘમાંસાદિ ત્યાગ કરવારૂપ વ્યવહાર જેવા બીજાના હોય તેની સાથે વિવાહ કરવાથી પરસ્પર અસંતોષ રહેતો નથી અને અહંકાર અને અવજ્ઞા દૂર થાય છે. એક ગોત્રમાં વિવાહ કરવાથી નાનામોટાનો વ્યવહાર લોપ થાય છે અને વિનયનો ભંગ થાય છે.

૩. દંષ્ટ અને અદંષ્ટ ઉપદ્રવથી બીતાં રહેવું - અન્યાયથી વ્યવહાર, જુગાર, પરસ્ત્રીગમન આદિ દુષ્ટ ઉપદ્રવનાં કારણો છે, અને મઘમાંસનું સેવન કે જેનાં ફલ શાસ્ત્રમાં નરકયાતના આદિ છે તે અદંષ્ટ ઉપદ્રવનાં કારણો છે. આ કારણોથી બીતાં રહી દૂર રહેવું ઘટે છે કે જેથી ભય ચિત્તમાં થતો નથી, અને અન્ય લોકની વિડંબના નડતી નથી.

૪. શિષ્ટચરિતની પ્રશંસા કરવી - સદાચારમાં રહેલા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષો એ શિષ્ટ છે. તેમનું આચરણ તે શિષ્ટાચાર છે : જેવા કે લોકાપવાદથી ભય, દીનજનનો ઉદ્ધાર કરવાનો આદર, કૃતજ્ઞતા, સુદાક્ષિણ્ય (સારું હડાપણ), સર્વની નિંદાનો ત્યાગ, સાધુપ્રશંસા, આપત્તિમાં અદૈન્ય, સંપત્તિમાં નમ્રતા, પ્રસ્તાવે મિતભાષણ, વૃથા વિવાદનો ત્યાગ, પ્રતિપત્તિક્રિયા, કુલધર્મપાલન, અસદ્વ્યવસ્થાત્યાગ, યોગ્ય સ્થાને ક્રિયા, મુખ્ય કાર્ય કરવામાં આગ્રહ, પ્રમાદનો ત્યાગ, લોકાચારનું અનુસરણ, સર્વત્ર યોગ્યતાનું પાલન, પ્રાણ જાય તોપણ નિંદિત કામમાં અપ્રવૃત્તિ. આ શિષ્ટાચારની પ્રશંસા કરી ગુણ ગ્રહણ કરવું.

૫. છ અંતરંગ શત્રુનો ત્યાગ - કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ એ છ અંતરંગ શત્રુનો ત્યાગ કરી અવિરુદ્ધ અર્થનો અંગીકાર કરી - ગૃહસ્થધર્મને યોગ્ય રીતે ચાલી ઈન્દ્રિયનો જય કરવો.

૬. ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો - પોતાના અને પરના રાજ્યના સૈન્યના વિક્ષોભથી, દુકાળ, મહામારી, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીડ વગેરેથી અસ્વસ્થ થયેલ નિવાસ - ગામ નગર પ્રમુખનો ત્યાગ કરવો. એમ ન થાય તો ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિનાશ થવાનો સંભવ, તેથી ઉભયલોકમાં અનર્થ જ ઉત્પન્ન થાય.

૭. પોતાને યોગ્ય એવા પુરુષનો આશ્રય કરવો - સ્વામી એવો શોધવો કે જે ધાર્મિક, કુલાચારથી શુદ્ધ, પ્રતાપી અને ન્યાયી હોય.

૮. ઉત્તમ અને સદાચારી પુરુષોનો સંગ કરવો.

૯. સારે સ્થલે ગૃહ રાખવું. - જે સ્થાન અતિ ખુલ્લું અથવા અતિ ગુપ્ત હોય અને જ્યાં પડોશ ખરાબ હોય તે રહેવાને અનુચિત સ્થાન છે. વળી તે ઘર વાસ્તુનાં સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હોવું જોઈએ. અને તેમાં જવા-આવવાના ઘણા રસ્તા ન હોવા

જોઈએ કારણકે તેથી ચોરી થતી, તેમજ સ્ત્રીની લજ્જા વગેરે જતી અટકે છે.

૧૦. પોતાના વૈભવાદિને યોગ્ય એવો વેશ રાખવો. – વિરુદ્ધ વેશનો ત્યાગ કરવો.

૧૧. આવકપ્રમાણે ખર્ચ રાખવો.

૧૨. પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પાળવા.

૧૩. નિંદિત કાર્યમાં બિલકુલ પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ – મદ્યમાંસસેવન, પરસ્ત્રીગમન આદિ નિંદ્ય છે.

૧૪. સર્વપ્રાણીઓનો અવર્ણવાદ (નિંદા) કરવો છોડી દેવો, તેમાં રાજા, મંત્રી, પુરોહિત (રાજ્યગુરુ) વગેરેનો વિશેષપણે છોડી દેવો.

૧૫. સદાચાર વગરના પુરુષો સાથે સંસર્ગ રાખવો નહિ.

૧૬. માતાપિતાની પૂજા કરવી. (ગુરુજનનો વિનય સાચવવો.) માતાપિતાને પરલોકના ધર્મવ્યાપારમાં પ્રેરણા કરવી, તેમની આજ્ઞાથી આ લોક અને પરલોકના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી.

૧૭. કોઈને ઉદ્વેગ ન થાય તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી.

૧૮. જે ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય હોય તેમનું ભરણપોષણ કરવું. તેમને યોગ્ય કાર્યમાં જોડવા, તેમના ધર્મ, અર્થ, અને કામના પ્રયોજનમાં હમેશાં લક્ષ રાખવું અને અનર્થમાંથી તેમની રક્ષા કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો.

૧૯. જ્ઞાન-ગૌરવની રક્ષા – જો તે પોષ્ય વર્ગ નિંદા કરવા યોગ્ય થાય તો પછી ગૃહસ્થે પોતાના જ્ઞાન અને ગૌરવપણાની રક્ષા કરવી.

૨૦. દેવ, અતિથિ અને દીનજનની સેવા કરવી અને તેમાં ઉત્તમ પુરુષનું ઉદાહરણ લઈને દેવાદિકની યોગ્યતાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું.

૨૧. પોતાની પ્રકૃતિની અનુકૂલતાએ વખતસર ભોજન કરવું અને યુગ્ધિ ઉપરાંત જમવાની લોભુપતા રાખવી નહિ અને જો અજીર્ણ થયું હોય તો ભોજન કરવું નહિ.

૨૨. શરીરમાં નબળાઈ લાગે તો તેનો ઉપાય કરવો.

૨૩. અઘટિત દેશ તથા અઘટિત કાલ પ્રમાણે ચાલવું નહિ.

૨૪. યોગ્યતા પ્રમાણે લોકવ્યવહાર કરવો – લોકવિરુદ્ધ આચરવું નહિ, હલકા લોકોની સાથે હીનક્રમથી – લોકવ્યવહારના તુચ્છપણાથી વર્તવું.

૨૫. અતિ પરિચયનો ત્યાગ કરવો.

૨૬. સદાચારી અને જ્ઞાનવૃદ્ધની સેવા કરવી.

૨૭. પરસ્પર ગૂંથાયેલ ધર્મ, અર્થ અને કામને એકબીજાને ઉપધાત ન થાય તેવી રીતે સેવવા. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે; તેમાં જેનાથી સદ્ગતિ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તે ધર્મ, જેનાથી સર્વપ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તે અર્થ, અને જેનાથી અહંકારના રસથી વ્યાપ્ત એવી સર્વઈન્દ્રિયોની પ્રીતિ થાય તે કામ છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે ધર્મને બાધા ન આવે તેવી રીતે કામ અને અર્થને વિષે યત્ન કરવો. જે અર્થ તથા કામનો ઉપધાત કરી કેવલ ધર્મનું સેવન કરે તેને તો યતિપણું લેવું સાદું છે – ગૃહસ્થને તો અર્થ તથા કામનું આરાધન કરવું શ્રેય છે. અતિ કામાસક્તનું દ્રવ્ય તથા

ધર્મ નાશ પામે છે અને લાંબે કાળે તે સુખી થતો નથી. અતિ દ્રવ્યાસક્ત પુરુષ દ્રવ્યનો સંચય કરે પણ ક્યારે પણ ખર્ચે નહિ તેથી ધર્મનું પાલન ન થાય, તેમજ ગૃહસ્થધર્મ સેવી શકે નહિ.

૨૮. ધર્મ, અર્થ, કામ - એ ત્રણમાંથી હરકોઈને બાધ થવા સંભવ લાગે તો મૂલ પુરુષાર્થને બાધ થવા દેવો નહિ. મૂલ પુરુષાર્થ તે ધર્મ છે.

૨૯. પોતાની શક્તિ અને અશક્તિ વિચારી કામ કરવું.

૩૦. ધર્મ અર્થ અને કામની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિરૂપ અનુબંધ (આગ્રહ) રાખવામાં પ્રયત્ન કરવો.

૩૧. જે કાલે જે વસ્તુ યોગ્ય હોય તેનો વિચાર કરી તેને અંગીકાર કરવી.

૩૨. હમેશાં ધર્મનું શ્રવણ કરવું.

૩૩. સર્વકાર્યમાં કદાગ્રહ ન રાખવો.

૩૪. ગુણોમાં પક્ષપાત રાખવો.

૩૫. ઊહ, અપોહ આદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણનો યોગ સાધવો - ગ્રહણ કરવો. બુદ્ધિના આઠ ગુણ આ છે :- (૧) સાંભળવાની ઇચ્છા તે 'શુશ્રૂષા' (૨) પછી સાંભળવું તે 'શ્રવણ' (૩) શાસ્ત્રના અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે 'ગ્રહણ.' (૪) જે ધાર્યું હોય તે ભૂલવું નહિ તે 'ધારણા.' (૫) મોહ, સંદેહ અને વિપર્યાસ રહિત જ્ઞાન થવું - જાણવું તે 'વિજ્ઞાન.' (૬) જે અર્થ જાણ્યો હોય તેને અવલંબીને તેવી જાતના અન્ય અર્થમાં વ્યાપ્તિ થવાથી જે ચિત્કંડ કરવો તે 'ઊહ.' (૭) ઉક્તિ (વચન) અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ એવા અર્થથી પ્રત્યવાયની સંભાવના લાવી નિવૃત્ત થવું તે 'અપોહ' (સામાન્યજ્ઞાન તે ઊહ અને વિશેષજ્ઞાન તે અપોહ છે). (૮) વિજ્ઞાન, ઊહ અને અપોહથી શુદ્ધ થયેલ 'આ આમ જ છે' એવો નિશ્ચય તે 'તત્વાભિનિવેશ'. આ આઠ ગુણથી જેણે બુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તે કદી પણ અકલ્યાણ પામતો નથી. આ ગુણોથી સમ્યગ્દર્શનાદિ નિજસ્વભાવનો ઉત્કર્ષ થાય છે અને તેથી ચારિત્રવંત અતત્ત્વને વિષે આગ્રહવાળો હોતો નથી. માટે આ ગુણોવાળો સદ્ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં યોગ્યાધિકારી થાય છે. ગૃહસ્થધર્મ (શ્રાવકનાં બાર વ્રત) પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયેલું હોવું જોઈએ અને તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી આશુવ્રત વગેરેનું ગ્રહણ કરવું ઘટિત છે, અન્યથા નથી.

શ્રાવકના ૨૧ ગુણ - ૧. અશ્વુદ્ર - ઉદારદિલ - પરાયણ છિદ્ર જોવામાં સહજ ઉપેક્ષાવાળો. ૨. રૂપવાન્ - સારા બાંધાનો. ૩. પ્રકૃતિસૌમ્ય - શીતળ સ્વભાવનો. ૪. લોકપ્રિય (દાનશીલવિનયદિ ગુણથી જનપ્રિય). ૫. અકૂર - કોમળ હૃદયનો. ૬. ભીરુ - પાપ ને પરભવનો ડર રાખનારો. ૭. અશઠ - છળકપટ રહિત. ૮. સદાક્ષિણ્ય - મોટાનું માન રાખવાને તેમના કહેવા મુજબ કરનારો. ૯. લજજાળુ - લાજમર્યાદા રાખનાર. ૧૦. દયાળુ, ૧૧. મધ્યસ્થ સૌમ્યદષ્ટિ - નિષ્પક્ષપાતી, ૧૨. ગુણરાગી, ૧૩. સત્કથ - ધર્મકથા જેને પ્રિય છે. ૧૪. સુપક્ષયુક્ત શીલવંત કુટુંબસગાંવાળો. ૧૫. સુદીર્ઘદર્શી - લાંબી નજરવાળો, ૧૬. વિશેષજ્ઞ - વસ્તુના ગુણદોષ વિશેષ રીતે સમજનાર, ૧૭. વૃદ્ધાનુગ - જ્ઞાનવૃદ્ધ વયોવૃદ્ધને અનુસરનાર, ૧૮. વિનીત - ગુણી પ્રત્યે નમ્ર, ૧૯. કૃતજ્ઞ - ઉપકાર ન ભૂલતાં પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છાવાળો, ૨૦.

પરહિતાર્થકારી - સ્વાર્થ વગર અન્યનું હિત કરનારો, અને ૨૧. લબ્ધલક્ષ - ચંચળ અને કાર્યદેક્ષ.

શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રત

૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ ૨. સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ ૩. સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ ૪. સ્થૂલ અબ્રહ્મચર્ય વિરમણ ૫. સ્થૂલ પરિગહ વિરમણ. આ પાંચ અણુવ્રત છે. આ ઉપરાંત ત્રણ ગુણવ્રત નામે ૬. દિશા પરિમાણ વ્રત ૭. ભોગોપભોગ પ્રમાણ, ૮. અનર્થ દંડ વિરતિ છે, અને ૪ શિક્ષાવ્રત નામે ૯. સામાયિક, ૧૦. દેશાવકાશિક, ૧૧. પૌષ્ઠોપવાસ અને ૧૨. અતિથિ સંવિભાગ છે.

પાંચ અણુવ્રત - શ્રાવકનાં ઉપરોક્ત પાંચ વ્રત અણુ એટલે લઘુ - સાધુના પંચ મહાવ્રતની અપેક્ષાએ - ગણાય છે.

૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ - સ્થૂલ અહિંસા.^૧ પ્રમત્તપણાના યોગથી પ્રાણીનો નાશ કરવો તે પ્રાણાતિપાત છે. તે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એમ બે પ્રકારે છે. પૃથ્વી વગેરે સ્થાવર (એકેંદ્રિય) જીવોની હિંસા તે સૂક્ષ્મ પ્રાણાતિપાત છે. દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુર્દિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય (એ ત્રસ) જીવોની હિંસા તે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત છે, અને તેનાથી દૂર રહેવું તે આ પ્રથમ અણુવ્રત છે. સાધુઓ સૂક્ષ્મપ્રાણાતિપાતથી દૂર રહી શકે છે એટલે એકેંદ્રિય (સ્થાવર)ની દયા પણ પાળી શકે છે તેથી તેના આ વ્રતને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે.

આ અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર (વિગ્રહના, દેશભંગ) છે કે જે કરવાથી વ્રતનો અમુક અંશે પણ ભંગ થાય છે: (૧) બંધ - દોરી, રસ્સીથી બાંધવું, (૨) વધ - તાડન કરવું, ચાબુક વગેરેથી મારવું (૩) છવિચ્છેદ - છવિ એટલે ચામડી તેનો છેદ એટલે છરી વગેરેથી કાપવું, (૪) અતિભારોપણ - ઘણો બોજો પ્રાણી ઉપર નાંખવો, (૫) અન્નપાનનિરોધ - અન્ન અને પાણીનો અભાવ કરવો - ન આપવો.

આ અતિચાર જેનું અંતઃકગણ ક્રોધ તથા લોભાદિ કષાયમલથી કલંકિત થયેલું હોય છે અને પ્રાણીઓના પ્રાણને નાશ કરવામાં જે અપેક્ષા રહિત છે તેને લાગે છે, પણ જે બંધ વગેરે કરવામાં અપેક્ષાસહિત એટલે ઢોર વગેરેને બાંધી ઘેર રાખવા માટે બંધ વગેરે કરે છે તેને અતિચાર લાગતા નથી.

૨. સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ - સ્થૂલ સત્ય. સ્થૂલ એટલે મોટા અસત્યનો ત્યાગ કરવો તે. ઉત્તમ પુરુષ તો સર્વદા મૃષાવાદનો ત્યાગ કરે, પણ તેમ જો ન બની શકે તો પાંચ મોટાં અસત્ય તો ન જ બોલે - તેનો ત્યાગ કરે. તે પાંચ સ્થૂલમૃષાવાદ આ છે : (૧) કન્યાલીક - કન્યાસંબંધે જૂઠું. તેના સંબંધે ઊલટાસૂલટું બોલી તેનો બીજા સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપે કે જેથી જન્મભર દુઃખ સહન કરવું પડે. માટે તેવું જૂઠું ન કરવું. (૨) ગવાલીક - ગાય આદિના સંબંધે જૂઠું. ગાય સારી છે, દૂધાળી છે,

૧. સરખાવો. શ્રીમદ્ ભાગવત.

અહિંસા લક્ષણો ધર્મો દ્વધર્મઃ પ્રાણિનાં વધઃ ।

તસ્માદ્ધર્માભિલાષિભિઃ ક્રિયતે પ્રાણિનાં દયા ॥

બળદ બહુ સારો ચાલે છે વગેરે જૂઠું બોલી સારો ભાવ લઈ સ્વાર્થ સાધવો - વગેરેનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. (૩) ભૂમ્યલીક - ભૂમિ સંબંધી જૂઠું. બીજાની જમીન પોતાની કહેવી એ તેમજ ઘર, ગાડી, આડ વગેરે સર્વ પરિગ્રહ સંબંધી જૂઠું બોલવું ન જોઈએ. (૪) ન્યાસમૃષા - (થાપણ મોસા) કોઈ પોતાને ત્યાં થાપણ મૂકી ગયો હોય અને એનો ઇનકાર કરવો એ આ વ્રતસ્થને યોગ્ય નથી. (૫) અસત્ય સાક્ષી પૂરવી, આનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે તે વર્જવા : (૧) મિથ્યાઉપદેશ - મૃષા ઉપદેશ - અસત્યનો ઉપદેશ કરવો, વિષય સેવવા સંબંધે શીખવવું વગેરે. (૨) રહસ્યાભ્યાખ્યાન - જે અથવા વધુ એકાંતમાં મસલત કરતા હોય તેને રાજ્ય વિરુદ્ધ પ્રપંચ કહેવો. (૩) કૂટલેખકરણ - ખોટા લેખ બનાવવા. (૪) ન્યાસાપહાર - ન્યાસ એટલે પારકે ઘેર મૂકેલી થાપણ તેનો અપહાર એટલે તેને ઓળવવા માટે ઇનકાર કરવો. (આ ઉપરોક્ત પાંચ સ્થૂલ મૃષાવાદમાં આવી જવાથી અહીં સહસ્રાભ્યાખ્યાન નામનો અતિચાર મૂકવામાં આવે છે - તેનો અર્થ એ થાય છે કે વિચાર કર્યા વગર કોઈના પર જૂઠાં કલંક - વ્યભિચારી વગેરેનાં - દેવાં). ૫. સ્વદારમંત્રભેદ - સ્વદાર એટલે પોતાની સ્ત્રી, તેમજ ઉપલક્ષણથી મિત્રો, ભાઈ વગેરેએ કહેલ ગુપ્ત વાતનો ભેદ બહાર પાડવો - પ્રકટ કરવી.

૩. સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ - સ્થૂલ અસ્તેય - સ્થૂલ એટલે મોટી ચોરીનો ત્યાગ કરવો - તેનાથી અટકવું તે. જેવી કે ઘાડ પાડવી, લૂંટ કરવી, ઘર ફાડી ચોરી કરવી, છલકપટથી કે વિશ્વાસઘાતથી બીજાની વસ્તુ ખાઈ જવી, મિલકતનો અપરાધ સહિત ખોટો ઉપયોગ કરવો કે મિલકતની અદલાબદલી કરવી વગેરે.

આના પાંચ અતિચાર આ છે : (૧) સ્તેન પ્રયોગ - સ્તેન એટલે ચોર^૧ અને તેનો પ્રયોગ એટલે વ્યાપાર - એટલે ચોરી કરનારને મદદ કરવી. (૨) સ્તેનાહ્તાદાન - ચોરે લઈ આવેલી વસ્તુને જાણીને લેવી. (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ - પોતાના રાજાથી વિરુદ્ધ રાજ્યમાં જવું. (૪) હીનાધિક માનોન્માન - ન્યૂનાધિક કાટલાં, માપાં રાખવાં. (૫) પ્રતિરૂપક વ્યવહાર - સારીમાં ખરાબ વસ્તુ ભેળવી (દૂધમાં પાણી, ઘીમાં છાશાદિ એમ ભેળવી) વ્યવહાર કરવો - વેચવી.

૪. સ્થૂલ અબ્રહ્મચર્ય વિરમણ - સ્વદારસંતોષ - પરદારપરિહાર વ્રત - (સ્થૂલ મૈથુનત્યાગવ્રત) - તે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો, પરપુરુષની વિવાહિતા સ્ત્રી તથા પરની રાખેલી સ્ત્રી તેની સાથે અનાચાર ન સેવવો એવું જે વ્રત તે આ છે. સ્વપત્નીમાં સંતોષ રાખવાનું વ્રત છે.

૧. ચોર સાત પ્રકારના કહ્યા છે.

चौरश्चौराणको मंत्री मेदतः काणकः क्रयी ।

अन्नदः स्थानदश्चैव चौरः सप्तविधः स्मृतः ॥

- ચોર, ચોરી કરાવનાર, ચોરીનો વિચાર કરી ગોઠવણ કરનાર, ચોરીના ભેદને જાણી તેને મદદ આપનાર, ચોરેલી વસ્તુને વેચનાર તથા લેનાર, ચોરને અન્ન આપનાર અને ચોરને સ્થાન આપનાર - એ ૭ પ્રકારના ચોર કહેલ છે.

આ વ્રતના પાંચ અતિચાર આ છે : (૧) પરવિવાહકરણ - પારકાં છોકરાંનો વિવાહ કરી આપવો. (૨) ઈત્વરઅપરિગૃહીતાગમન - ઇત્વર એટલે અલ્પકાલ કોઈ પુરુષે પરિગ્રહેલી - રાખેલી વેશ્યા સાથે વિષયસેવન. (૩) પરિગૃહીતાગમન - પરણ્યા વગરની કુમારી અથવા વિધવા સ્ત્રી અપરિગૃહીતા કહેવાય છે તેની સાથે વિષયસેવન. (૪) અનંગકીડા - અહીં અનંગના બે અર્થ થાય છે - અંગ એટલે દેહનો અવયવ, પણ મૈથુનની અપેક્ષાએ તેનો અર્થ યોનિ અને લિંગ એ બે છે તે સિવાયનાં અંગ તે અનંગ કહેવાય છે તેની સાથે કીડા કરવી તે, અથવા અનંગ એટલે કામ. તેની અથવા તે વડે કીડા એટલે પોતાના લિંગે કરી જેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેવા પુરુષે કૃત્રિમ લિંગ ઉત્પન્ન કરી યોનિસેવન કરવું તે. (૫) તીવ્રકામાભિલાષ - કામ - મૈથુનમાં અથવા કામભોગમાં (શબ્દ અને રૂપ એ બે કામ, તથા ગેંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ભોગ) તીવ્ર અભિલાષ એટલે અત્યંત અધ્યવસાય રાખવાપણું અર્થાત્ નિરંતર વિષયસુખને ભોગવવાને વાજીકરણ વગેરે ઉપચાર કરી કામોદીપન કરવું તે.

૫. સ્થૂલ પરિગ્રહપ્રમાણ - (સ્થૂલ અપરિગ્રહ) જે જે વસ્તુ ગૃહસ્થને ઉપયોગી છે અને પોતાની પાસે રાખવામાં આવે છે તેનું પરિમાણ કરી અમુક મર્યાદા સુધીની રાખવી તે આ વ્રત છે. આનો હેતુ સાંસારિક વસ્તુઓ પરની મૂર્ચ્છા ઉતારવાનો છે. તે વસ્તુઓને પાંચ રીતે વહેંચી શકાય : (૧) ક્ષેત્રવાસ્તુ - ક્ષેત્ર એટલે ધાન્યની ઉત્પત્તિની ભૂમિ અને વાસ્તુ - ઘર, ગામ, તથા નગર વગેરે રહેવાનાં સ્થલ. (૨) હિરણ્યસુવર્ણ - સોનુંરૂપું (૩) ધનધાન્ય - ધનમાં ગણાય તેવું - ગણિમ (સોપારી વગેરે), જોખાય તેવું - ધરિમ (ગોળ વગેરે), મપાય તેવું - મેય (ધી વગેરે), અને પરિચ્છેદ (માણેક વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે; ધાન્યમાં સર્વજાતનાં ધાન્યનો સમાવેશ થાય છે. (૪) દાસીદાસ - આમાં ઉપલક્ષણથી બેપગાં - ચારપગાં પ્રાણીનો પણ સમાવેશ થાય છે. (૫) કુપ્ય - આસન, શયન વગેરે ઘરનાં ઉપકરણ, તેમજ ત્રાંબાપિત્તળ આદિ ધાતુઓનો સમાવેશ થાય છે.

આના પાંચ અતિચાર ઉપરોક્ત વસ્તુપ્રકારના પરિગ્રહણપ્રમાણનો અતિક્રમ થતાં થાય છે. જેમકે (૧) ક્ષેત્રવાસ્તુ પ્રમાણાતિક્રમ, (૨) હિરણ્યસુવર્ણ પ્રમાણાતિક્રમ (૩) ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ (૪) દાસદાસી પ્રમાણાતિક્રમ અને (૫) કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ છે.

ત્રણ ગુણવ્રત - ઉપરોક્ત પાંચઅણુવ્રતને જે ગુણકારી - ઉપકારક છે તેનું નામ ગુણવ્રત આપવામાં આવેલ છે. તે ત્રણ છે : ૧. દિકપરિમાણવ્રત ૨. ભોગોપભોગ પ્રમાણ ૩. અનર્થદેહવિરતિ. ને તે શ્રાવકનાં બારે વ્રતમાં ૬-૭ ને ૮ સંખ્યાવાળાં છે.

૬. દિશાપરિમાણ - ચારે દિશામાં તથા ઊર્ધ્વ, અધઃ - નીચે, જવામાં મર્યાદા કરી લેવી કે અહીં સુધી જવું. આથી અતિશય ધન મેળવવાની વગેરે તૃષ્ણા ઓછી થાય છે. અને મર્યાદિત ક્ષેત્રની બહાર વ્યભિચારાદિ થતાં નથી. આના પાંચ અતિચાર : (૧) ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ (૨) અધોવ્યતિક્રમ અને (૩) તિર્યગ્વ્યતિક્રમ એટલે ઊંચું, નીચું અને તીરછું ક્ષેત્ર પરિમાણ કરી રાખેલ હોય તેનું ઉહંધન કરવું, (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ - એક ક્ષેત્રની મર્યાદા બીજા ક્ષેત્રમાં ભેળવી તે ક્ષેત્રનું ઉહંધન કરવું. (૫) સ્મૃતિભ્રંશ - સ્મૃતિ

ન રહેવાથી એક ક્ષેત્રની મર્યાદા જે હોય તેથી આગળ જવું અને જવાયું હોય તો પછી સ્મૃતિ થતાં પાછું ન વળવું તે.

૭. ભોગોપભોગ પરિમાણ - ખાનપાનની ચીજ કે જે એક વખત ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહેવામાં આવે છે, અને જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તે (દાગીના, વસ્ત્ર વગેરે) ઉપભોગ કહેવાય છે. આ બંનેનું પરિમાણ બાંધવું - જેટલું જરૂરનું હોય તેટલા માટે છૂટ રાખી બીજા માટે પ્રત્યાખ્યાન લેવું તે - તેનો ત્યાગ કરવો તે. આને માટે ૧૪ નિયમ કરવામાં આવ્યા છે. વળી પાપમય - સાવધ ૧૫ જાતના વેપાર છે તેનો ત્યાગ કરવો કારણ કે તેથી કર્મનું આદાન-આગમન થાય છે. આને ૧૫ કર્મોદાન કહેવામાં આવે છે : (૧) અંગારકર્મ. લાકડાના અંગારા - કોયલા કરી વેચવા. (૨) વનકર્મ - વન વેચાતું રાખી તેને કાપી કાપી વેચવું. (૩) શકટીકર્મ - ગાડાં પ્રમુખ વાહન રાખી ધંધો કરવો, (૪) ભારી કર્મ - ગાડાં ભાડે રાખવાં, રખાવવાં. (૫) સ્કોટી કર્મ - ટાંકવું, ફોડવું કે હલથી જમીન ઉખેડવી. (૬) દંતવાણિજ્ય - હાથીદાંતનો વેપાર કરવો, (૭) લાક્ષાવાણિજ્ય - લાખનો વેપાર (૮) રસવાણિજ્ય - મદિરાદિ રસનો વેપાર (૯) કેશવાણિજ્ય - ચમરના વાળ વગેરેનો વેપાર (૧૦) વિષવાણિજ્ય - ઝેરનો વેપાર, (૧૧) યંત્રપીલન કર્મ - ઘાણીપ્રમુખ પીલવાનાં યંત્રો કરવાં (૧૨) નિર્લેછન કર્મ - પશુઓને ડામ દઈ આંકવાં - અંડછેદન વગેરે, (૧૩) દવદાન કર્મ - વનમાં દવ સળગાવવો, (૧૪) સરતડાગશોષ કર્મ - સરોવર કૂવા વગેરે સૂકવવાં, અને (૧૫) અસતીપોષણ કર્મ - વળી આ વ્રતસ્થે^૧ ૨૨ અભક્ષ્ય ત્યાગવાં જોઈએ અને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૮. અનર્થદંડ વિરમણ - વિરતિ - પોતાને કે પોતાના સ્વજનકુટુંબ વાસ્તે જે પાપકારણ કરવું તે અર્થદંડ છે અને તે સિવાયનું અનર્થદંડ છે અને તેનાથી વિરક્ત રહેવું તે આ વ્રત છે.

તેના ૪ ભેદ છે : (૧) અપધ્યાન અનર્થદંડ (૨) પાપોપદેશ અનર્થદંડ (૩) હિંસ્રપ્રદાન અનર્થદંડ (૪) પ્રમાદાયરિત અનર્થદંડ.

(૧) અપધ્યાન અનર્થદંડના બે ભેદ છે. (અ) આર્તધ્યાન (બ) રૌદ્ર ધ્યાન. આ બે ધ્યાન અપધ્યાન - કુધ્યાન - અસદ્ધ્યાન - અપ્રશસ્ત ધ્યાન છે. તે દરેક લઈએ.

૧. ૨૨ અભક્ષ્ય = વડ, પીપર, પિલખજા, ઉદુંબર, ગુલર એ પાંચનાં ફળ, મદિરા, માંસ, મધ, માખણ, બરફ, અહીંજ પ્રમુખ વિષવસ્તુ, કરા, સર્વ જાતની કાચી માટી, રાત્રિભોજન, બહુ બીજવાળાં ફળ, સંધાન અથાણાં (૩ દિવસ ઉપરાંતનાં), દ્વિદલ ધાન્ય, રીંગણાં, તુચ્છ ફલ (જાંબુ પીલુ વગેરે), અજાણ્યું ફલ, ચલિતરસ (જે વસ્તુનો કાલ પૂરો થયો હોય ને સ્વાદ બદલાઈ ગયો હોય તેવાં સડેલાં ફલ વગેરે) અને ૩૨ જાતની અનંતકાય (કંદ વગેરે).

સરખાવો શ્રીમદ્ ભાગવત

મઘમાંસ મધુત્યાગી ત્યક્તોદુંબરપંચકઃ ।

નિશાહાર પરિત્યક્ત એતદ્ બ્રાહ્મણલક્ષણં ॥

વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે કે : મઘમાંસાશનં રાત્રૌ ભોજનં કંદમ્બક્ષણં ।

યે કુર્વન્તિ વૃથા તેષાં તીર્થયાત્રા જપસ્તપઃ ॥

આર્તધ્યાન - તે ચાર પ્રકારનાં છે : (ઋત એટલે પીડા, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે આત્મી)

(ક) અનિષ્ટસંયોગજ - પોતાનાં સ્વજન, ધન, શરીર તેનો નાશ કરનાર અગ્નિ, જલ, વિષ, શસ્ત્ર, સર્પ, સિંહ, દુષ્ટજન વૈરી આદિ અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગથી જે ખરાબ ચિંતવના થાય તે.

(ખ) ઇષ્ટ વિયોગજ - રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, ભોગ, આદિના નાશ કે વિયોગ વખતે તથા ચિત્તને પ્રીતિ ઉપજાવનાર સુંદર ઈન્દ્રિયવિષયોના અભાવ કે વિયોગ વખતે જે ત્રાસ, પીડા, ભ્રમ, શોક, મોહના કારણ નિરંતર ખેદરૂપ થાય છે એ આ પ્રકારનું આર્તધ્યાન છે અને તે ધ્યાન પાપસ્થાન છે.

(ગ) રોગપીડા ચિંતવન - (રોગનિવાન) વાતપિત્તકફના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલ શરીરના રોગોથી જે વ્યાકુલતા થાય છે તે.

(ઘ) અગ્રશૌચ - આગળ જતાં અમુક ભાવ આવે તો લાભ થાય, હું છોકરાઓના વિવાહ કરીશ અને મને લોકમાં માન-મોટાઈ મળશે એમ ભવિષ્યના અગાઉથી વિચાર કરવા તે.

અથવા ભોગાર્ત - આ નામ પણ આપેલ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે અમુક ભોગ, સુંદર સ્ત્રી, ઐશ્વર્ય, વગેરે આનંદરૂપ વસ્તુઓ મને કેમ મળે એ પ્રકારનું ચિંતવન. આ ધ્યાન સંસારની પરિપાટીથી થતું આવ્યું છે અને સંસારનું કારણ છે. આશામાં જ ખૂંતેલા પ્રાણીઓ રૂબ્યા છે.

આ આર્તધ્યાન પાંચમા ગુણસ્થાન (શ્રાવક) સુધી ચારે પ્રકારે રહે છે, અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાન (સર્વવિરત્તિ - પ્રમત્ત ગુણસ્થાન) સુધી પહેલા ત્રણ થાય છે.

રૌદ્ર ધ્યાન પણ ૪ પ્રકારનું છે : રુદ્ર એટલે ક્રૂર આશયવાળો ભાવ. તે રૌદ્ર.

(ક) હિંસાનંદ - જેમાં જીવને પોતાનાથી અગર અન્ય દ્વારા મારવામાં, પીડવામાં તથા તેનો નાશ કરવામાં અગર ઘાતનો સંબંધ મેળવવામાં હર્ષ માનવામાં આવે તે.

(ખ) મૃષાનંદ - જે મનુષ્ય અસત્ય જૂઠી કલ્પનાના સમૂહથી પાપરૂપી મેલ વડે મલિનચિત્ત થઈ જે કંઈ ચેષ્ટા કરે તેને આ રૌદ્રધ્યાન થાય છે. જૂઠું બોલી છલકપટ કરી ખુશી થવું તે.

(ગ) ચૌર્યાનંદ - ચોરીનાં કાર્યોમાં ઉપદેશ આપવો, તેમાં ચતુરતા વાપરવી, અને તત્પરચિત્ત થવું તે, તેમાં આનંદ માનવો અને બીજા ચોરી કરે તેમાં હર્ષ માનવો તે.

(ઘ) વિષયસંરક્ષણ (સંરક્ષણાનંદ) - આરંભ પરિગ્રહોની રક્ષા અર્થે ઉદ્યમ કરવો. અને તેમાં સંકલ્પની પરંપરા વિસ્તારવી, કૃપણ બની વાવરવું નહિ ને સાચવી રાખવું, એ આ ધ્યાનમાં સમાઈ જાય છે.

આ રૌદ્રધ્યાન પ્રધાનતાથી મિથ્યાત્વથી થાય છે, પરંતુ ગૃહસ્થને ગ્રમ્યકૃત્વ હોવાથી તેના પાંચમા ગુણસ્થાનમાં આવું રૌદ્ર પરિણામ ન થાય, પણ કોઈ ગૃહકાર્યના સંસ્કારથી કિંચિત્ લેશમાત્ર થઈ જાય છે તેથી અહીં તેનું વર્ણન કરેલ છે. આ ધ્યાન કૃષ્ણલેશ્યાથી યુક્ત છે. અને પંચમ ગુણસ્થાનપર્યંત છે.

ઉક્ત આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. તેનો કાલ અંતર્મુદૂર્ત છે. અને કોઈ વખત પૂર્વક્રમેથી મુનિને પણ થાય છે. બન્ને સંસારનાં કારણ છે.

(૨) પાપોપદેશ અનર્થદંડ - બીજાને નિષ્પ્રયોજન પાપ બંધાય તેવાં કામ કરવા ઉપદેશ આપવો.

(૩) હિંસ્રપ્રદાન - હિંસ્રા જેથી થાય એવાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર માગ્યા વગર આપવાં તે.

(૪) પ્રમાદાયરિત - પ્રમાદથી કૂથલી કરે. જેવી રીતે રાજ્યકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, ભક્ત (ભોજન) કથા કે જેથી કાંઈપણ ધર્મપ્રયોજન સરે નહિ. આ ચારે કથાને અયોગ્ય કથા એટલે 'વિકથા' કહેલ છે. દિવસે સૂઈ જાય, ગમે તેમ હાસ્ય-મશ્કરીમાં વખત ગાળવો વગેરે પ્રમાદાયરણ છે.

આ વ્રતમાં પાંચ અતિચાર : (૧) કંઠર્પચેષ્ટા - કામ, અગર તેના હેતુરૂપ વાણીનો પ્રયોગ અથવા મોહ જગાવે એવું વચન, કર્મ (૨) કૌતુક્ય - મુખવિકાર, ભૂ-વિકાર, નેત્રવિકાર વગેરે હાસ્યને ઉત્પન્ન કરનાર વિડંબનાદિ ક્રિયા (૩) મુખરિ વચન - ભાંડ, કુતૂહલી લોકની પેઠે મુખરીપણું - લવારી કરવી, નિર્લજ્જ - અસંબદ્ધ વચન બોલવાં, મર્મ બોલવાં વગેરે. (૪) અસમીક્ષ્યાધિકરણ - વિચાર કર્યા વગર - નિષ્પ્રયોજન ઉખલની સાથે મુશલ, હલની સાથે ફાલા, ગાડી સાથે ધોંસરું, ધનુષની સાથે તીર એવાં પાપનાં અધિકરણ રાખવાં તે. કારણકે તે બીજા માગીને લઈ જાય તેથી તે હિંસ્રપ્રદાન અનર્થદંડ થાય છે. (૫) ભોગોપભોગાધિકત્વ - ભોગ અને ઉપભોગ (જુઓ તેનો અર્થ ૭મા અશુવ્રતમાં) - સ્નાન, પાન, ભોજન, તાંબૂલ વગેરે વધુ રાખવાં તે - જોઈએ તે કરતાં વધુ રાખવાં તે.

ચાર શિક્ષાવ્રત (૧) સામાયિક વ્રત (સમ = સમતા + આય = લાભ) જેમાં સમતાનો લાભ થાય તે. (૨) દેશાવકાશિક (દેશ = વિભાગમાં + અવકાશ = અંતર) (૩) પોષધોપવાસ (૪) અતિથિ સંવિભાગ એ ચાર શિક્ષાવ્રત છે એટલે શિક્ષા અર્થાત્ સાધુધર્માભ્યાસ તેને આપનાર છે. - તેનાં સ્થાન છે. બાર વ્રતમાં આને ૮-૧૦-૧૧ અને ૧૨માં ગણવામાં આવેલ છે.

૯. સામાયિક વ્રત - સાવધયોગનો ત્યાગ અને નિરવધયોગનું આચરણ કરવારૂપ આ વ્રત છે. સામાન્ય રીતે આ બે ઘડીનું છે તેમાં સમતાયુક્ત રહે, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે, અથવા બે વખત 'પ્રતિક્રમણ' (એક આવશ્યક ક્રિયાવિશેષ) કરે અને તેમાં જે જે પાપ લાગ્યાં હોય તેને આલોચે - પશ્ચાત્તાપ કરી ન કરવાનો નિશ્ચય કરે.

પાંચ અતિચાર (૧-૩) મન, વચન, અને કાયાના યોગનું દુઃપ્રશિધાન એટલે પાપમાર્ગે પ્રવર્તવું એટલે મનોદુઃપ્રશિધાન, વચન દુઃપ્રશિધાન અને કાયદુઃપ્રશિધાન, (૪) અનાદર - પ્રબળ પ્રમાદથી જેમ તેમ આ વ્રત કરવું, (૫) સ્મૃતિનાશ એટલે સામાયિક કરવાના અવસરની સ્મૃતિનો નાશ થાય વગેરે.

૧૦. દેશાવકાશિક વ્રત - ચારે દિશાની મર્યાદા કરવી તે છઠ્ઠા દિશાપરિમાણ વ્રતમાં કહેલ છે અને તેમાં પણ સંકોચ કરવો એ આ વ્રતનો હેતુ છે. બાર વ્રતમાં પણ, ચૌદ નિયમમાં પણ સંકોચ કરવો તે. આથી બાહ્ય આરંભાદિકનો ત્યાગ થાય છે. આ વ્રતમાં પ્રતિદિન પરચખાણ (પ્રત્યાખાન) કરવાના છે કે 'આજે મારે આટલા યોજન મુઘી જવાય, બાકીનું પરચખાણ' વગેરે.

૧૧. પોષધોપવાસ - (પોષ = ગુણની પુષ્ટિ તેને ધ = ધારણ કરે તે પોષધ

એટલે આઠમ, ચૌદશ વગેરે પર્વ દિવસો, તેને વિષે ઉપ = સાથે નિવૃત્તિ પામ્યા છે દોષ જેના એવા પુરુષને આહારનો ત્યાગ કરવો વગેરે ગુણોની સાથે નિવાસ કરવો તે ઉપવાસ કહેવાય છે.) દોષથી નિવૃત્ત થઈ ગુણોની સાથે સારી રીતે રહેવું તે ઉપવાસ કહેવાય છે, ગુણ વિના માત્ર શરીરનું શોષણ કરવું તે ઉપવાસ કહેવાતો નથી. પોષધમાં ઉપવાસ તે પોષધોપવાસ કહેવાય છે. આને પ્રાકૃત ભાષામાં 'પોસહ' કહે છે.

૧૨. અતિથિસંવિભાગ - અતિથિ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા જે ઘેર આવે ત્યારે ભક્તિથી તેમની સામે ઊભા થવું, આસન આપવું, પગ ધોવા અને નમસ્કાર કરવો વગેરેથી તેમની પૂજા કરી પોતાની સમૃદ્ધિની શક્તિ પ્રમાણે અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, ઔષધ અને સ્થાન વગેરે આપવાં તે અતિથિસંવિભાગ.

આ પ્રમાણે નિરતિચારપણે સમ્યક્ત્વ અને ઉક્ત બારે વ્રત પાળવાં તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. અતિચાર કિલષ્ટ એવા મિથ્યાત્વાદિ કર્મના ઉદયથી થાય છે. માટે સમ્યક્ત્વ તેમજ ઉક્ત બાર વ્રત શાસ્ત્રવિહિત અનુષ્ઠાન વડે કરવાથી અતિચારનો જય થાય છે, માટે એ વિહિતાનુષ્ઠાનમાં પ્રયત્ન કરવો અને સમ વ્યસનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે સમ વ્યસન - દ્યુત, માંસભક્ષણ, મદ્યપાન, વેશ્યારમણ, શિકાર, ચોરી અને પરસ્ત્રીગમન.

ગૃહસ્થધર્મમાં ઉચિત ષટ્કર્મ, એકાદશ પ્રતિમા પણ કહેલ છે.

ષટ્કર્મ તે દેવપૂજા, ગુરુસેવા, સ્વાધ્યાય (વાચન, મનન, નિદિધ્યાસ), સંયમ (ઈન્દ્રિયદમન), તપ, અને દાન છે.^૧

૧૧ પ્રતિમા - પ્રતિમાનો અર્થ અહીં અભિગ્રહ એટલે નિયમવિશેષ છે.

(૧) દર્શનપ્રતિમા - સમ્યક્ત્વને તેના આગાર (છૂટ) સહિત ભય, લોભ આદિ દોષ વગર પાળવું ને ત્રિકાળ દેવપૂજા કરવી. (૨) વ્રતપ્રતિમા - પાંચ અશુવ્રત વિરાધના વગર - અખંડિત પાળવાં. (૩) સામાયિકપ્રતિમા - સવાર ને સાંજ બે ઘડી એક આસનસ્થ રહી સામાયિક ક્રિયા કરવી. (૪) પૌષધપ્રતિમા - ચાર પર્વ તિથિએ (૨ આઠમ, ૨ પૂર્ણિમા,) અખંડિત ને પરિપૂર્ણ પૌષધ કરવો, (૫) કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ) પ્રતિમા - રાત્રીએ ચાર જાતનાં આહાર તજી, દિવસે બ્રહ્મચર્ય પાળી ચારે પર્વતિથિએ રાત્રે કાઉસગ્ગ કરી ધ્યાનમાં રહેવું. (૬) બ્રહ્મચર્યપ્રતિમા - નિરતિચાર બ્રહ્મચર્ય પાળવું. (૭) સચિત્ત પરિહાર પ્રતિમા - સચિત્ત (સજીવ) વસ્તુઓ વર્જવી. (૮) આરંભપરિહાર પ્રતિમા - કાંઈપણ આરંભ ન કરવો, હિંસા થાય તેવી ક્રિયા ન કરવી. (૯) પ્રેષણ પરિહાર પ્રતિમા - અન્ય પાસે - નોકરાદિ પાસે આરંભ રૂપ ક્રિયા ન કરાવવી. (૧૦) ઉદ્દિષ્ટ પરિહાર પ્રતિમા - મુંડન કરાવવું - યા શિખા જ રાખવી, સર્વ ગૃહકૃત્ય તજવું, કોઈ પૂછે તો કહેવું, અને પોતાના અર્થે કરેલ આહાર પણ તજવો. (૧૧) શ્રમણભૂત પ્રતિમા - ગૃહ તજી મુનિવેશ રાખી ભિક્ષા પર રહેવું અને ધર્મરત થવું તે. આ દરેક

૧. દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિ: સ્વાધ્યાય: સંયમસ્તપ:

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં ષટ્કર્માણિ દિને દિને

બ્રાહ્મણોમાં [વિદ્યપરંપરા અનુસરનારા માટે] પણ ષટ્કર્મ કહેલ છે.

પ્રતિમામાં ચડતી પ્રતિમામાં તેથી ઊતરતી બધી પ્રતિમા સાચવવાની છે. તે દરેકની મુદત અનુક્રમે પહેલી ૧ માસ, બીજી ૨ માસ, એમ છેલી ૧૧ માસ સુધી છે. આમ કરનાર પ્રતિમાધારી શ્રાવક કહેવાય છે. છેલી પ્રતિમા કર્યા પછી પૂર્ણભાવ થાય તો દીક્ષા લેવી, મુનિવ્રત સ્વીકારવું ઘટે છે.

યતિધર્મ

ઉપર પ્રમાણે દેશવિરતિ - શ્રાવક ગૃહસ્થાશ્રમને વિધિપૂર્વક સેવતો ચારિત્રમોહનીય રૂપ પાપકર્મથી મુકાય છે - મુક્ત થાય છે, અને ત્યાર પછી યતિધર્મ સ્વીકારવાની યોગ્યતા પામી પ્રવ્રજ્યા (પ્ર = પ્રકૃષ્ટપણે શુદ્ધ એવા ચારિત્રયોગને વ્રજન એટલે ગમન કરવું એટલે 'દીક્ષા') ગ્રહણ કરે છે.

પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય થવા માટેનાં લક્ષણો

(૧) આર્યદેશોત્પન્ન (૨) વિશિષ્ટ જાતિકુલવાળો (૩) કર્મમલ પ્રાયઃ ક્ષીણ થયેલા છે એવો, (૪) વિમલબુદ્ધિ (૫) આ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે, જન્મ તે મરણનું નિમિત્ત છે, લક્ષ્મી ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ રહેલ છે, પ્રતિક્ષણ મરણ થયા કરે છે, કર્મનાં ફલ દારુણ છે એ પ્રમાણે સંસારનું નિર્ગુણપણું જેણે જાણેલું છે તે. (૬) તેથી સંસારથી વિરક્ત (૭) ઓછા કષાયવાળો (૮) અલ્પ હાસ્યાદિ કરનાર (૯) કૃતજ્ઞ (૧૦) વિનીત (૧૧) દીક્ષા લીધા પહેલાં પણ રાજા, મંત્રી કે પૌરજનોએ માન્ય કરેલ (૧૨) કોઈમાં દ્રોહ નહિ કરનાર, (૧૩) કલ્યાણાંગ (૧૪) શ્રદ્ધાળુ (૧૫) સ્થિર (૧૬) આત્મસમર્પણ કરવા ગુરુ શરણે આવેલ - દીક્ષાને યોગ્ય છે.

કેવા ગુરુ પાસે દીક્ષા લેવી ?

(૧) વિધિપૂર્વક દીક્ષા જેણે લીધેલી છે તે, (૨) ગુરુકુલ જેણે સારી રીતે સેવ્યું છે તે, (૩) અસ્ખલિત શીલ પાળનાર, (૪) સારી રીતે આગમનું અધ્યયન જેણે કર્યું છે તે (૫) તેથી અતિ શુદ્ધ બોધથી તત્ત્વને જાણનાર, (૬) ઉપશાંત (૭) પ્રવચનવત્સલ (૮) સત્ત્વ માત્રના હિતમાં રત, (૯) જેનું વચન સ્વીકાર્ય છે તે (૧૦) ગુણીને અનુસરનાર (૧૧) ગંભીર (૧૨) અવિષાદી, (૧૩) ઉપશમ, લબ્ધિ આદિ ગુણોએ સંહિત (૧૪) પ્રવચન (આગમ)ના અર્થનો વક્તા (૧૫) સ્વગુરુએ જેને ગુરુપદ આપેલ છે તે.

આ ઉપરાંત દીક્ષાનો ઇચ્છુક શિષ્ય નીચેના ગુણવાળો ન હોવો જોઈએ : (૧) બાલક (૮ વર્ષનો) (૨) વૃદ્ધ (૩) નપુંસક (૪) કલીબ (૫) જડ (૬) રોગી (૭) ચોર, (૮) રાજાનો અપકાર કરનાર (૯) ઉન્મત્ત (૧૦) અંધ (૧૧) દાસ (૧૨) કુછી (૧૩) મૂઠ (૧૪) કરજદાર (૧૫) જાતિકર્મ અને શરીરથી દૂષિત (૧૬) કાંઈપણ સ્વાર્થથી બંધાયેલો (૧૭) અમુક દ્રવ્યના ઠરાવથી રાખેલો ચાકર અને (૧૮) માતૃપિતાદિકની, રજા વગર આવનાર.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પોતે દીક્ષા લેવાને યોગ્ય હોય અને યોગ્ય ગુરુ પાસે વિધિથી દીક્ષા લઈ યતિધર્મ સ્વીકારે તે યતિ કહેવાય છે.

એમનાં ૫ મહાવ્રત, ૧૦ યતિધર્મ વગેરે સદ્ગુરુતત્ત્વમાં સમજાવેલાં છે.

વિભાગ-૪ : પ્રકીર્ણ

જૈનોમાં ભેદો (Ecclesiastical History)

જૈનોમાં બે ભેદ છે : શ્વેતાંબર અને દિગંબર. શ્વેતાંબર સાધુનાં રજોહરણ, મુખવસ્ત્રિકા, આદિ લિંગ છે, અને તેમનો વેષ ચોલપટ્ટાદિ છે. પંચસમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ તેમનો આચાર છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનત્વ, કોધાદિ જય આદિથી યુક્ત અને દાંતેન્દ્રિય એવો જે નિર્ગ્રંથ તે ગુરુ મનાય છે, માધુકરી વૃત્તિથી (જેમ મધુકર - ભ્રમર જુદાજુદા ફૂલમાંથી થોડુંથોડું લે છે તેમ), નવકોટિ વિશુદ્ધ (મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ (૩), કરાવવું નહિ એ (૩), અને અનુમોદવું નહિ એ (૩) કુલ ૯ રીતે) એવો તેમનો નિત્ય આહાર છે. સંયમના નિર્વાહને અર્થે જ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ધારણ કરે છે. (તેમનાં વસ્ત્ર મુખ્યત્વે શ્વેત હોવાથી શ્વેતાંબર કહેવાય છે. શ્વેત = સફેદ + અંબર = લૂગડાં - વસ્ત્ર જેને છે તે). કોઈ વંદના કરે ત્યારે 'ધર્મલાભ' એમ કહે છે. આમાં દેવની પ્રતિમાને વસ્ત્ર આદિ ચડાવવામાં આવે છે અને ચક્ષુઓ મૂકવામાં આવે છે.

દિગંબર (દિક્ = દિશા + અંબર એટલે વસ્ત્ર એટલે જેનાં વસ્ત્ર દિશારૂપ છે - નગ્ન છે તે) - દિગંબર સાધુનું નગ્નતા એ જ લિંગ છે, હાથ એ જ પાત્ર છે. તેમના ચાર ભેદ છે : કાષ્ઠાસંઘ, મૂલસંઘ, માથુરસંઘ અને ગોપ્યસંઘ. કાષ્ઠાસંઘમાં ચમરીના વાળની પીછી, મૂલસંઘમાં અને ગોપ્યસંઘમાં મોરનાં પીછાંની પીછી રાખે છે જ્યારે માથુરસંઘમાં મૂળથી જ પીછીનો રિવાજ નથી. ઉક્ત ચારમાંના પ્રથમના ત્રણ સંઘ વંદના સ્વીકારતાં 'ધર્મવૃદ્ધિ' કહે છે, અને ગોપ્યસંઘ શ્વેતાંબર સાધુની પેઠે 'ધર્મલાભ' કહે છે; વળી પ્રથમના ત્રણ સંઘ સ્ત્રીઓની મુક્તિ, કેવલી (કેવલજ્ઞાની - સદેહીસર્વજ્ઞ)નું આહારગ્રહણ - ભુક્તિ, સચીવર - વસ્ત્રવાળો સાધુ વ્રતી હોવા છતાં પણ તેની મુક્તિ સ્વીકારતા નથી, જ્યારે ગોપ્ય સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને કેવલીની ભુક્તિ માને છે (શ્વેતાંબરો પણ સ્ત્રીઓની મુક્તિ છે અને કેવલી કવલાહાર (એક કોળિયો આહાર) કરે છે એમ માને છે, અને વસ્ત્ર છે તે સંયમના ઉપકરણ અર્થે જ તેના જેટલાં જ સ્વીકારે છે). એ સર્વ - ચારે સંઘને ભિક્ષાટનમાં ને ભોજનમાં બત્રીસ અંતરાય અને ચૌદ મત વર્જ્ય છે. આમાં દેવની પ્રતિમા નગ્ન હોય છે અને વસ્ત્રાદિ ચડતાં નથી. બાકી બીજા બધા આચાર ગુરુ, અને દેવ એ સર્વ શ્વેતાંબરોના જેવું જ છે. તેમના શાસ્ત્રમાં તર્કમાં કોઈ ફેર નથી. શ્વેતાંબર અને દિગંબરો બંને ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે, અને પદ્મવ્ય, બે પ્રમાણ, સપ્તભંગી, નય, નવતત્ત્વ, સ્વાદ્વાદ, ગૃહસ્થધર્મ અને સાધુધર્મ, સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રથી મોક્ષ, મૂર્તિપૂજા આદિ બંને સરખી રીતે સ્વીકારે છે.

શ્વેતાંબરમાં દેવની મૂર્તિમાં કચ્છ (લંગોટ)નું ચિહ્ન રહે છે, જ્યારે દિગંબરોમાં મૂર્તિ વસ્ત્રરહિત નગ્ન રહે છે. પરંતુ બંનેની પદ્માસનસ્થ હોય છે. ધાર્મિક સાહિત્યના સંબંધમાં અંગ, ઉપાંગનાં નામ બંને પક્ષ સરખાં માને છે, પરંતુ દિગંબર તે મૂલ આગમો વિચિત્ર થયાં છે એમ માની આદિપુરાણ આદિ જુદા ગ્રંથોનો સ્વીકાર કરે છે, જ્યારે

શ્વેતાંબર બારે અંગોમાંથી પ્રથમનાં અગિયાર અંગ વિદ્યમાન માને છે અને તે બધાં હાલ મોજૂદ છે, અને બારમા દષ્ટિવાદ અંગને વિચ્છિન્ન - લુપ્ત માને છે. આમ કેટલીક ક્રિયા વિભાગમાં અને માન્યતામાં નામનો ભેદ છે, બાકી બંને તાત્ત્વિક વાતોમાં એકતા ધરાવે છે. બંનેનો કાલનિર્ણય કરવો એ વિવાદમાં પડવા જેવું છે, તેમજ હજી બહુ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકાય તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં નથી. શ્વેતાંબરોમાં જુદાજુદા ભેદ પડ્યા તેને 'ગચ્છ' નામ આપવામાં આવેલ છે. આવા ગચ્છોની સંખ્યા (૮૪) ચોરાશીની કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાં મુખ્ય આપણે જોઈશું. અને તેની ઉત્પત્તિ જોતાં જણાશે કે તાત્ત્વિક બાબત તેમજ મૂળથી પરંપરાએ ચાલ્યા આવેલા મંતવ્યમાં કંઈપણ ફેરફાર થયા વગર માત્ર અમુક કારણ (તપોવિશેષ આદિ)થી ગચ્છ નામ પડેલ છે; છતાં કાળપરત્વે ગચ્છભેદના ઝઘડા નાનીનાની સમાચારી - ક્રિયામાં નાનાનાના ફેરફારને અંગે થયેલા છે એમ સમજાય છે.

મૂળનામ નિર્ણય હતું

ત્યારપછી કોટિક ગચ્છ એ બીજું નામ. શ્રીમન્ મહાવીર (૨૪મા તીર્થંકર)ની ૯મી (૧૧મી ?) પાટે થયેલ સુસ્થિત આચાર્યનું બીજું નામ કોટિક હતું તે પરથી પડ્યું. વીરાત્ ૩૧૩ વર્ષની પૂર્વે.

ત્યારપછી ચંદ્રગચ્છ એ ત્રીજું નામ ૧૫મી (૧૮મી ?) પાટે થયેલ ચંદ્રસૂરિના નામ પરથી પડ્યું (વીરાત્ ૫૮૪ વર્ષ લગભગ એટલે ઈ.સ.૫૭માં) અને વનવાસી નામનું ચોથું નામ, તે જ ચંદ્રસૂરિ પછી તેની જ પાટે આવેલ સમંતભદ્ર આચાર્ય પોતે વનવાસી હોવાથી પડ્યું.

પાંચમું બૃહદ્ર (અથવા વડ ગચ્છ) એ નામ વીરાત્ ૧૪૬૪ એટલે સંવત્ ૮૮૪માં (ઈ.સ. ૮૩૮માં) સર્વદેવસૂરિને અથવા તે સહિત આઠ સૂરિને ઉદ્યોતનસૂરિએ અર્બુદાચલ (આબુ પર્વત) પર આવેલ ટેલી ગ્રામમાં મોટા વડ નીચે દીક્ષા આપી તે પરથી પડ્યું.

આમ પાંચ નામ એકનાં પડ્યાં ત્યાં સુધી ક્રિયા આદિ કોઈપણ વાતમાં એકબીજાને તકાવત કે ભેદ હતો નહિ. ઉક્ત ઉદ્યોતનસૂરિના શિષ્યોથી ૮૪ ગચ્છની ઉત્પત્તિ થઈ.

આ ૮૪ ગચ્છમાં તાત્ત્વિક ભેદ નથી, તેમાં હાલ બધા વિદ્યમાન પણ નથી. મોટે ભાગે તપા, ત્યારપછી ખરતર, અંચલ, પુનમીઆ એ જોવામાં આવે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં મુખ્ય ભાગ તપા છે, કચ્છમાં મોટા ભાગે અંચલગચ્છ છે.

વિક્રમ ૧૧મા શતકમાં કેટલાક જૈન સાધુઓ ચૈત્ય એટલે જિનમંદિરમાં રહી શિથિલાચારી થયા હતા; તે ચૈત્યવાસી સાધુઓનો પરાભવ ગુર્જર દેશમાં અણહિલપુરના રાજા દુર્લભની રાજસભામાં સરસ્વતી ભાંડાગારમાંથી દશવૈકલિકસૂત્ર નામનું પ્રસિદ્ધ જૈન પ્રાચીન સૂત્ર લાની તેમાંના સાધુના આચાર વિષય પરની ગાથાઓ વાંચી સમજાવી જિનેશ્વર નામના સૂરિએ કર્યો તેથી તે સૂરિએ ઉક્ત રાજા પાસેથી 'ખરતર' (જે ક્રિયામાં વિશેષ પ્રખર છે તે) એ નામનું બિરુદ મેળવ્યું, અને ત્યાર પછી જિનદત્તસૂરિના વખતમાં ખરતર ગચ્છની વધુ પ્રસિદ્ધિ થઈ (સં. ૧૨૦૦-૧૨૦૯). તે જિનદત્તસૂરિએ 'સંઘપટ્ટક'

નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ બનાવીને શુદ્ધાચારની પ્રરૂપણા કરી ચૈત્યવાસીઓની તેમાં બરાબર ખબર લીધી છે.

સં. ૧૨૧૭માં અંચલગચ્છની સ્થાપના થઈ. તેમાં અંચલ એટલે લૂગડું મુખવસ્ત્રિકા માટે વાપરી શકાય એવું મંતવ્ય છે. આને 'વિધિપક્ષ' પણ કહે છે. સં. ૧૨૩૬માં પૌર્ણમીય (પુનમીઆ) ગચ્છની ઉત્પત્તિ નરસિંહસૂરિથી થઈ. સંવત્ ૧૨૮૫માં યાવજજીવ આચાર્ય (આંબેલવ્રત)નું તપ કરી ૧૨ (બાર) વર્ષ પછી જગચંદ્રસૂરિએ 'તપા' એ બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યારથી તપાગચ્છ એ (ઉપરોક્ત પાંચ નામ પછી છઠું નામ) પડ્યું. સં. ૧૫૦૮ લોકા નામના ગૃહસ્થ લહિયાએ મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ કર્યો અને ત્યારપછી ઢૂંઢક - 'સ્થાનકવાસી'નો સંપ્રદાય થયો કે જે મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ કરે છે, ૩૨ સૂત્ર માત્ર માને છે, મુખવસ્ત્રિકા (મુહપત્તિ) તેના સાધુઓ હમેશાં મોઢે બાંધી રાખે છે.

તેરાપંથી મતની ઉત્પત્તિ : ભીખુજી / ભીખાજી જોધપુર મંડલમાં કંઠાલિયા ગામના ઓસવાલવંશી સકલેચા પરિવારમાં થયા. બહુજી પિતા, દીપાંબાઈ માતા, જન્મ સં. ૧૭૮૩ અસાડ સુદ ૩. દીક્ષા સં. ૧૮૦૮ માગશર વદ ૧૨ સ્થુનાયજી પાસે. સં. ૧૮૧૭ ચૈત્ર સુદ ૮ના રોજ વિચારભેદને કારણે ચાર સાથીઓને સાથે લઈ એમનાથી છૂટા થયા. સં. ૧૮૧૭ અસાડ સુદ ૧૫ના રોજ ૧૨ સાથીઓ સાથે કેલવામાં નવીન દીક્ષા લીધી અને એ સંપ્રદાયને તેરાપંથી નામ મળ્યું. એમણે એક આચાર્ય, એક સમાચારી અને એક વિચારવાળું સુદૃઢ અનુશાસન ઊભું કર્યું. અહિંસા, દાન, દયા વગેરેની એમણે કરેલી નવીન વ્યાખ્યાને કારણે એમને ઘણો વિરોધ સહન કરવો પડેલો. સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૬૦ ભાદરવા સુદ ૧૩ સિરિયાટીમાં થયો.

તીર્થ

જેનાથી તરી શકાય તે તીર્થ. તે બે જાતનાં છે. સ્થાવર અને જંગમ. સ્થાવર એટલે એક સ્થળે સ્થાયી હોય તે - તીર્થભૂમિઓ છે. તેમાં મુખ્ય શેત્રુંજય (પાલીતાણા - કાઠિયાવાડ) પર્વત છે. આનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. તેનાં સિદ્ધાચલ, પુંડરીક વગેરે ઘણાં નામો છે અને ત્યાં અસંખ્ય નિર્વાણ પામ્યાનું કહેવાય છે. તે સિવાય સમેતશિખર (કલકંઠા - બર્દવાન પાસે) નામની ટેકરી છે કે જ્યાં જૈનના વર્તમાન ૨૪ તીર્થકરો પૈકી ૨૦ તીર્થકરો મોક્ષ પામ્યા છે. આને 'પારસનાથ હિલ' અંગ્રેજો વગેરે કહે છે. પાવાપુરી (રાજગૃહી પાસે) છે કે જ્યાં છેલ્લા તીર્થકર મહાવીર સ્વામી મોક્ષ પામ્યા છે. ગિરનાર (જૂનાગઢ - કાઠિયાવાડ) પર્વત કે જ્યાં ૨૨મા નેમિનાથ તીર્થકરે નિર્વાણપદ મેળવેલ છે. તેનાં બીજાં નામ રેવતાચલ, ઉજ્જયંત છે. બીજાં પણ ઘણાં તીર્થો છે - જેવાં કે આબુ પર્વત કે જ્યાં વિમળ મંત્રીએ સં. ૧૦૮૮માં ભવ્ય અને અપૂર્વ

કામના નમૂનારૂપ આરસનાં દેરાસરો (દિવાશ્રયો) બંધાવ્યાં છે, અને તેને દેલવાડાનાં દેરાં - 'દિલવારા ટેમ્પલ' કહે છે. તથા તારંગાજી (ખેરાલુ અને વરેઠાની પાસે) પહાડ.

જંગમ તીર્થમાં ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા સાધુઓ છે.

જૈન વસ્તી

સને ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રમાં કુલ સમગ્ર જૈનોની વસ્તી હિંદુસ્તાનમાં ૧૨, ૪૮, ૧૮૨ ગણાયેલી છે. તે મુખ્ય ભાગે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મારવાડમાં વહેંચાયેલી છે. આમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી (ઢૂંઢીઆ)નો સમાવેશ થાય છે. સાધુઓ - સંસારત્યાગી દિગંબરમાં જૂજ છે કારણકે તેઓમાં નગ્નાવસ્થામાં જ સાધુઓને રહેવું પડે છે. પરંતુ તે આ કાલે દુઃશક્ય જ છે. શ્વેતાંબરોમાં સાધુસાધ્વીઓની કુલ સંખ્યા ૫૦૦ પાંચસો ઉપર હશે અને સ્થાનકવાસીમાં લગભગ ૩૦૦ હશે. વિક્રમ સંવત્ ૧૭મા સૈકામાં ઢૂંઢક સાધુઓ કે જે શ્વેતવસ્ત્ર રાખે છે તેનાથી અલગ ઓળખાવા માટે પીતલવસ્ત્રનો અંગીકાર સત્યવિજયજી આદિએ કર્યો હતો અને 'સંવેગી' એ પદ સાધુઓને આપવામાં આવ્યું હતું; અને તેથી કેટલાક પીતલવસ્ત્રનો ઉપયોગ શ્વેતાંબર સાધુમાં કરે છે. આ સિવાય શિવિલાચારી થઈ ગયેલા અને તેથી વૈદક, જ્યોતિષ, આદિ કરતા 'યતિઓ' પણ ઘણા છે - આને 'જતિ' કહેવામાં આવે છે.

[ઈ.સ. ૧૯૮૧ની વસ્તીગણતરી અનુસાર ભારતમાં જૈન ધર્મ પાળનારાઓની વસ્તી ૩૩૫૨૭૦૬ છે જે ભારતની કુલ વસ્તીના .૪૦ ટકા છે. ગુજરાતમાં જૈનોની વસ્તી ૪૯૧૩૩૧ છે જે ગુજરાતની કુલ વસ્તીના ૧.૧૯ ટકા છે.

(સંદર્ભ : ૧. 'Census of India 1991, series I INDIA, Paper I of 1995 - Religion' ૨. 'Census of India 1991, Series-7 Gujarat, Part IV B (11) Religion (Table c-9)')

'શ્રી સમગ્ર જૈન ચાતુર્માસ સૂચી ૧૯૮૩માં દર્શાવેલા આંકડા પ્રમાણે ભારતના સમગ્ર જૈન સંપ્રદાયોનાં સાધુ-સાધ્વીઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે :

સંપ્રદાય	સાધુ	સાધ્વી	કુલ	ટકા
૧. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક	૧૩૫૧	૫૧૮૪	૬૫૩૫	૬૨
૨. શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી	૫૧૦	૨૩૮૭	૨૮૯૭	૨૭
૩. શ્વેતાંબર તેરાપંથી	૧૪૭	૫૪૮	૬૯૫	૭
૪. દિગંબર સમુદાય	૨૬૫	૨૧૦	૪૭૫	૪
	૨૨૭૩	૮૩૨૮	૧૦૬૦૨	૧૦૦

એ રીતે અત્યારે ભારતના સમગ્ર જૈન સાધુ-સાધ્વીઓની સંખ્યા આશરે ૧૧૦૦૦ની કડી શકાય.]

બુદ્ધ અને મહાવીર

આ બંનેના ચરિત્રમાં કેટલીક સમાનતાઓ મળી આવે છે. (૧) બંનેએ સંસારત્યાગ કરી વૈરાગ્યમય જીવન ગાળ્યું. (૨) બંનેનાં કેટલાંક સગાંનાં નામ લગભગ સરખાં હતાં. મહાવીરની સ્ત્રીનું યશોદા અને બુદ્ધની સ્ત્રીનું નામ યશોધરા હતું. મહાવીરના મોટા ભાઈનું નામ નંદિવર્દન હતું. બુદ્ધના સાવકા ભાઈનું નામ નંદ હતું. મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું જ્યારે બુદ્ધનું પોતાનું અપરનામ સિદ્ધાર્થ હતું.

આ ઉપરથી અનુમાન જે નીકળી શકે તે એ જ કે તેવાં નામો બહુ જ પ્રચલિત હતાં. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ગણધરનું નામ ગૌતમ ઈદ્રભૂતિ હતું જ્યારે બુદ્ધનું નામ ગૌતમ બુદ્ધ હતું તે પણ એ જ વાત બતાવી આપે છે. (૩) બંને ક્ષત્રી હતા, છતાં પ્રતિસ્પર્ધી હતા, અને બ્રાહ્મણોના પણ પ્રતિસ્પર્ધી બંને હતા. કારણકે બ્રાહ્મણોનું એ મંતવ્ય હતું - બહ્લકે તેઓ સગર્વ જણાવતા કે ક્ષત્રિયો બ્રહ્મર્ષિ થઈ ન શકે અને તેઓ સંન્યાસ લે તો તેને 'મિથ્યા સંન્યાસીઓ' કહેતા.

આવી સમાનતાથી એમ નથી ધારવાનું કે બંને એક જ વ્યક્તિ હતા, તે બંનેના જીવન તપાસતાં ઘણી રીતે ભિન્નતાઓ પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે (૧) બુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુ, ત્યારે મહાવીરની વૈશાલી પાસેના કુંડગ્રામમાં હતી. (૨) બુદ્ધના જન્મ પછી તેમની માતાનું મૃત્યુ થયું હતું. મહાવીરનાં માબાપ તેમને ૨૮ વર્ષ મુઘી જોવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યાં હતાં. (૩) બુદ્ધે પોતાના પિતાની જિંદગી દરમ્યાન અને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ દીક્ષા લીધી, જ્યારે મહાવીરે માતૃપિતાના મૃત્યુ પછી ૩૧ વર્ષની વયે પોતાના વડીલ ભાઈની સંમતિ લઈને સંસારત્યાગ કર્યો. (૪) બુદ્ધે ૬ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી પછી તેને નિષ્ક્રાંતિ માની છોડી દીધી, જ્યારે મહાવીરે ૧૨ વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરી તેને સફળ માની અને તીર્થંકર થયા પછી પણ કેટલીક કરી. (૫) બુદ્ધના પ્રતિસ્પર્ધીઓમાંથી કોઈપણ, જેવી રીતે મહાવીરની સામે ગોશાલ મગ્ગસિપુત્ર થયો હતો તેમ, તેમની સામે થયો નહોતો. (૬) બુદ્ધના બધા શિષ્યો મહાવીરના શિષ્યો કરતાં જુદા જ હતા અને નામ પણ જુદાં જ ધરાવતા હતા. (૭) બુદ્ધ કુશિનગરમાં નિર્વાણ પામ્યા જ્યારે મહાવીર પાવાપુરીમાં મોક્ષ પામ્યા.

બૌદ્ધની જૈન એક શાખા છે ? નહિ.

કેટલાક (લેસન આદિ) બંને ધર્મ વચ્ચે ૪ સમાનતાઓ રજૂ કરી એવા અનુમાન પર આવે છે તેનો રદિયો હોકટર યાકોબી યોગ્ય રીતે નીચે પ્રમાણે આપે છે :

(૧) બૌદ્ધના બુદ્ધના અને જૈનના તીર્થંકરનાં સરખાં નામ છે : જિન, આર્હત, મહાવીર, સર્વજ્ઞ, સુગત, તથાગત, સિદ્ધ, બુદ્ધ, સંબુદ્ધ, પરિનિવૃત્ત, મુક્ત વગેરે.

આના સંબંધમાં ડૉ. યાકોબી કહે છે કે જિન એ શબ્દ સિવાય આ નામોમાંથી એક ભાગ બૌદ્ધો અને બીજો ભાગ જૈનો પસંદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે બુદ્ધ, તથાગત, સુગત અને સંબુદ્ધ એ શાક્યમુનિ (ગૌતમ બુદ્ધ)નાં સામાન્ય નામ છે, જ્યારે મહાવીરના સંબંધે વિરલ જ ક્વચિત જ વપરાય છે, અને સામાન્ય રીતે વીર, મહાવીર ને વર્ધમાનનાં હંમેશા સામાન્ય રીતે વપરાતાં નામો તેમને માટે જોવામાં આવે છે. વળી તીર્થંકર એ નામ મહાવીરના સંબંધે તથા બીજા સંબંધે જૈનમાં ખાસ પારિભાષિક વપરાય છે તે બૌદ્ધમાં છે જ નહિ. આ પરથી એકે બીજામાંથી ગ્રહણ કર્યું એવું બિલકુલ પ્રતિપાદિત થતું નથી. જે જે માનસૂચક નામો છે તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે - અમુક તેનો ધાર્મિક ઘટનાના અન્વયે વપરાય છે. તીર્થંકર એ જૈનમાં તીર્થંકરવર્ત્તક - ધર્મપ્રવર્ત્તક તરીકે તેના મૂલ - વ્યુત્પત્ત્યર્થમાં છે, જ્યારે બૌદ્ધ જૈન સામે વિરુદ્ધતા બતાવવા તેનો અને 'તીર્થિક' એ શબ્દનો અર્થ નાસ્તિક મતના ગુરુ તરીકે કરે છે. જ્યારે જૈનમાં બુદ્ધ એ મુક્ત

જીવના અર્થમાં વપરાતો હતો. અને હજુ પણ વપરાય છે, ત્યારે બૌદ્ધમાં તે તેના સ્થાપકનું વિશેષ નામ છે. આ પરથી એટલું જ જણાય છે કે બૌદ્ધોએ પોતાની આવી પરિભાષા યોજી, ત્યારે તેઓ જૈનોના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા.

(૨) બંને પોતાના સ્થાપકને જે નાશવંત મનુષ્ય છે તેને દેવ તરીકે મૂર્તિ કરી પૂજે છે.

આ દલીલમાં કંઈ વજૂદ નથી. આ ધર્મોની માફક બધા ધર્મો પોતપોતાના સંતો - મહાત્માઓની મૂર્તિપૂજા કરે છે તે પરથી એકે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું છે - એક બીજાની શાખા છે એમ ન કહી શકાય. ઊલટું બુદ્ધના વિચારમાં મૂર્તિપૂજા કરવી એવું કંઈપણ ફરમાન કે ઉપદેશ નથી છતાં મૂર્તિપૂજા થાય છે, જ્યારે મહાવીરના વચનથી તેની તેમ પૂજા કરવામાં વિરુદ્ધતા નથી.

(૩) અહિંસા પર બંને બહુ જ ભાર મૂકે છે.

મહાવીર અને બુદ્ધ બંને યયા પહેલાં બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ વિદ્યમાન હતા; તેઓના આચારમાં પણ અહિંસાને સ્થાન હતું જ. તો તે પરથી એકે બીજા પાસેથી અહિંસાનો સિદ્ધાંત ગ્રહણ કર્યો હોય તેવું નથી.

(૪) બંને ધર્મો કાલનાં પરિમાણો અતિશયોક્તિવાળાં બાંધે છે.

આ જવાબમાં ડોક્ટર યાકોબી કહે છે કે જૈનો બૌદ્ધ કરતાં કાલનું સ્વરૂપ વિશાલ જણાવવામાં ચડી જાય છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ બૌદ્ધના સંબંધે નહિ, પણ બ્રાહ્મણોના સંબંધે પણ તેવું જ માલૂમ પડે છે. જૈન અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી અને તે દરેકના છ આરા (આરક) માને છે, બૌદ્ધ ૪ મહાકલ્પ અને ૮૦ અલ્પકલ્પ માને છે, જ્યારે બ્રાહ્મણો યુગો અને બ્રહ્માના કલ્પો સ્વીકારે છે. અહીં યાકોબી મહાશયનો એવો અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધે બ્રાહ્મણોના યુગ પરથી પોતાના કલ્પો ગણ્યા છે અને જૈનોએ બ્રાહ્મણોએ માનેલ બ્રહ્માના દિવસ અને રાત પરથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કલ્પ્યા છે.

આ ઉપરાંત ચાર વર્ણાશ્રમ બ્રાહ્મણધર્મ જેટલા જૂના નહિ હોય તો પણ જૈન અને બૌદ્ધના કરતાં જૂના છે. તે આશ્રમ પૈકીના સંન્યસ્ત આશ્રમ પરથી જૈન શ્રમાણ - સાધુ અને બૌદ્ધના ભિક્ષુનો વર્ગ થયો હોય તે વિશેષ સંભવિત છે, નહિ કે જૈને બૌદ્ધનું અનુકરણ તે સંબંધે કર્યું હોય આમ હો. યાકોબી કહે છે.

વળી વિશેષ તે કહે છે કે જૈન અને બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાંતોમાં એકબીજાથી ઘણી વિરુદ્ધતાઓ માલૂમ પડે છે, અને તે પરથી તે બંનેએ કોઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ જેવા સામાન્ય મૂળમાંથી ગ્રહણ કર્યું હોય તેમ પણ કહી શકાતું નથી. તે વિરુદ્ધતાઓ આ છે :

૧. બૌદ્ધમાં નિર્વાણનો અર્થ શૂન્યતા છે અગર તે એવું અસ્તિત્વ છે કે જેનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં પણ આવે તેમ નથી અને તે એટલે દરજ્જે સુધી કે બ્રાહ્મણોના આત્મવાદ - નામે આત્મા અખંડ અને શાશ્વત છે તેની વિરુદ્ધ બુદ્ધનો આ સિદ્ધાંત થયો.

જ્યારે જૈન તેમાં સંમત થાય છે, ફેર એટલો જ છે કે તેઓ આત્માને મર્યાદિત રીતે વ્યાપક - શરીરવ્યાપી કહે છે, ને બ્રાહ્મણો (સાંખ્ય, ન્યાય અને વૈશેષિક) કહે છે

કે આત્મા વિશ્વ સાથે વ્યાપક છે.

૨. બૌદ્ધના જે પાંચ સ્કંધો છે અને તેના અસંખ્ય ભાગો છે તેના જેવું જૈનોના માનસશાસ્ત્રમાં નથી.

૩. જૈનોનો લાક્ષણિક સિદ્ધાંત કે જે તેના સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિમાં પ્રસરેલ છે તે એ છે કે પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં જીવ છે એટલું જ નહિ પણ જેને મહાભૂત - (જડ) કહેવામાં આવે છે તે પૃથ્વી, અપ, વાયુ અને તેજસના નાનામાં નાના ભાગમાં પણ જીવ છે એવું સ્વીકારે છે અને તેથી તેને પૃથ્વીકાય, અપૂકાય એમ 'કાય' - શરીર લગાડી ગણવામાં આવે છે. આવું બૌદ્ધમાં બિલકુલ નથી, અને બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ મહાભૂતમાં જીવ સ્વીકારવાની ના પાડે છે.

વળી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવ એવા 'નિગોદ' જીવનું સ્થાન પણ બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં નથી. તે ઉપરાંત ગતિ અને સ્થિતિ સહાયક દ્રવ્ય નામે 'ધર્માસ્તિકાય' અને 'અધર્માસ્તિકાય' અનુક્રમે - એ બે દ્રવ્યોનો સ્વીકાર પણ કોઈપણ દર્શન - બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણધર્મ - માં નથી.

૪. સર્વજ્ઞ સુધી જ્ઞાનની દશા ક્રમેક્રમે લઈ જવી એ ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે મહા અગત્યનો વિષય છે; આ સંબંધે જૈનોનો પોતાનો સિદ્ધાંત 'પંચજ્ઞાન' સંબંધે જે છે અને તેની જે પરિભાષા છે તે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ દર્શનથી તદ્દન ભિન્ન છે : - સમ્યગ્જ્ઞાન ૫ પ્રકારનું છે. (૧) મત્તિ (૨) શ્રુત (મતિ ઉપર આધાર રાખતું) (૩) અવધિ (અપ્રકૃત જ્ઞાન) (૪) મનઃપર્યવ - બીજાના વિચારનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન (૫) કેવલ - સર્વજ્ઞત્વ. આ માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત જૈનોમાં પ્રાધાન્ય પામેલો છે, અને તે દરેક મહાત્મા કે તીર્થંકરના ધાર્મિક જીવનનું વર્ણન આપતાં તેના શાસ્ત્રકારોએ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલો છે. આવું - કે આના જેવું બૌદ્ધમાં બિલકુલ નથી. આવી રીતે ઘણી વિરુદ્ધતાનાં ઉદાહરણો છે.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની બ્રાહ્મણ તત્ત્વ સાથે સમાનતા ચાર છે :

(૧) પુનર્જન્મ (૨) કર્મનો સિદ્ધાંત - પૂર્વકર્મથી પુણ્યપાપ થાય છે અને તેનાં ફલ આ ભવે કે આવતા ભવમાં ભોગવવામાં આવે છે. (૩) પૂર્ણજ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રથી મનુષ્યજન્મનું પુનરાગમન અટકાવી શકાય છે. (૪) અનાદિકાલથી બુદ્ધો અથવા તીર્થંકરો તે જ સિદ્ધાંતો જાણાવે છે અને જ્ઞાનિ પામતા ધર્મનો ઉદ્ધાર કરે છે. આ સિદ્ધાંત બ્રાહ્મણના વિષ્ણુ આદિ અવતારને કંઈક મળતો આવે છે. બૌદ્ધને પૂછવામાં આવ્યું કે શું સત્ય કદી ગુપ્ત રહ્યું છે ? છેલ્લા બુદ્ધ યયા પહેલાં કદી દસ્તગત નહોતું થયું ? - આનો જવાબ એમ આવે છે કે પૂર્વના બુદ્ધોએ ઉપદેશ્યું હતું.

‘વળી બુદ્ધ ધર્મમાં જૈન ધર્મ નવીન ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તેમ ‘નાતપુત્ર’ - જાતપુત્ર એટલે મહાવીર જૈન ધર્મના સ્થાપક હતા એમ કદી પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી, તેથી જૈનધર્મ (નિર્ગ્રંથોનો ધર્મ) પ્રાચીન ધર્મ હતો અને ‘નાતપુત્ર’ ફક્ત તે ધર્મના સુધારક હતા કે જે પાર્શ્વનાથે સ્થાપ્યો હોય. પરંતુ બંનેએ ૨૪ની સંખ્યા માની છે એ નવાઈ જેવું છે. કોણે પહેલાં શોધી તે કહેવાતું નથી. જૈનોમાં તે સંખ્યા સામાન્ય છે અને પ્રાચીન હોવી જોઈએ, કારણકે સ્રેતાંબર અને દ્વિગંબર બંને ૨૪ તીર્થંકરો માને

છે. (શ્રેતાંબર અને દિગંબર વીરાત્ ૨જા સૈકામાં સંભવિત રીતે જુદા પડ્યા હોવા જોઈએ) - ડો. યાકોબી.

આ પરથી જૈન બૌદ્ધથી સ્વતંત્ર છે.

આના સંબંધમાં બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો જૈન ધર્મ સંબંધે જે ઉલ્લેખ કરે છે તે પણ અહીં જણાવવું યોગ્ય થઈ પડશે.

(૧) બુદ્ધ ધર્મના 'અઙ્ગુત્તર નિકાય' નામના ગ્રંથમાં વૈશાલી નગરના એક વિદ્વાન ગજકુમાર અભય જૈનદર્શનમાં કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારે છે તેનું વર્ણન આપે છે.

(૨) 'મહાવગ્ગ' ગ્રંથમાં શ્રી મહાવીરના સિદ્ધ નામના શિષ્ય બુદ્ધદેવનાં દર્શન કરવા ગયા હતા તેનું વર્ણન છે.

(૩) 'મજ્જિમા નિકાય' ગ્રંથમાં મહાવીરની ઉપાલી નામક શિષ્યાએ બુદ્ધદેવની સાથે શાસ્ત્રવાદ કર્યો હતો તેનું વર્ણન છે.

(૪) 'અઙ્ગુત્તર નિકાય'માં વીરના શ્રાવકો કેવા પ્રકારનો ધર્મ પાળે છે તેનું તથા તેમના ચારિત્ર વિષયનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે.

(૫) બુદ્ધ ધર્મના 'સામગ્ગલસુત્ત' નામના ગ્રંથમાં જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખતાં જણાવ્યું છે કે જૈન દર્શનમાં ચાર મહાવ્રત છે. આથી એક અગત્યના વિષય પર પ્રકાશ પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મની શરૂઆતથી જ જૈન ધર્મ - નિર્ગ્રંથધર્મ અસ્તિત્વમાં છે એ સિદ્ધ થવા ઉપરાંત શ્રી મહાવીરના સમયમાં પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ વગેરે પણ હતાં એ પણ સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે શ્રી પાર્શ્વનાથના શાસનમાં આપણા સંપ્રત કાળનાં પાંચ મહાવ્રતોના બદલે બ્રહ્મચર્ય સિવાયનાં બાકીનાં ચાર વ્રત હતાં. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના કાળ વચ્ચે ૨૫૦ વર્ષનું અંતર છે, એટલે પાર્શ્વનાથનું શાસન મહાવીરના કાળ સુધી મંદ પ્રવાહે પણ અખંડ ચાલતું હતું એટલેકે મહાવીરના દર્શનની સમીક્ષા કરવામાં બુદ્ધદેવના શિષ્યોએ સરત્યૂકથી પાર્શ્વનાથનાં દર્શનની હકીકત જણાવી હોય તેમ જણાય છે. બંનેના દર્શનમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર કશો પણ નથી. પાર્શ્વનાથે ચોથા બ્રહ્મચર્યનો અપરિગ્રહમાં સમાવેશ કર્યો હતો, તે મહાવીરે જુદો કરી બ્રહ્મચર્યનું ચોથું વ્રત કરી, અપરિગ્રહને પાંચમું વ્રત ગણાવ્યું છે.

(૬) બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જૈનો તેમના વિરોધી હોવાનું સ્થળેસ્થળે લખાયેલું છે, પરંતુ એક પણ સ્થળે જૈન તેમની શાખા હોવાનું અથવા જૈનોએ બુદ્ધના ધર્મમાંથી કોઈ હિસ્તો લઈ લીધો હોય એમ જણાવ્યું નથી. જૈનને બૌદ્ધ પોતાની શાખા તરીકે માનતા હોત તો તેમના વિરુદ્ધ લખત જ નહિ.

(૭) 'મકખલિપુત્ર - ગોસાલ પ્રથમ મહાવીરનો શિષ્ય હતો, પણ પાછળથી તેમનો વિરોધી થઈ ગયો હતો - આ સંબંધી હકીકત પણ બુદ્ધના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. આ પરથી પણ સ્પષ્ટ છે કે જૈન એ બુદ્ધનો સમકાલીન ધર્મ તો હતો જ.

(૮) મહાવીરના નિર્વાણ સંબંધી તથા તેમના ગણધર સુધમાં સ્વામીની હકીકત પણ બુદ્ધના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

જૈન એ બૌદ્ધની શાખા નથી એમ સિદ્ધ કરવાને ડો. યાકોબીના આધારો તેમજ બૌદ્ધ ગ્રંથના ઉલ્લેખો કે જે મુખ્ય હતા તે અત્ર મૂક્યા છે, વળી વેદિક સંપ્રદાયના

ગ્રંથોમાં જૈન એ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે એવા ભાવનું ક્યાંય પણ કથન જણાતું નથી. ઊલટું બંને એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન જ છે એમ સ્થળેસ્થળે કહ્યું છે, અને ઉભયનું ખંડન કરવાની કોશિશ પણ નિરાળી જ કરી છે. જૈન બૌદ્ધની શાખા હોત તો તેમ માની લઈ એકલા જૈનનું અથવા એકલા બૌદ્ધનું ખંડન કરવાના પ્રયત્નથી જ વેદાંત સંપ્રદાયવાળાઓ અટક્યા હોત.

જે કાળે જૈન અને વૈદિક સંપ્રદાય વચ્ચે અત્યંત કસાકસી ચાલતી હતી તે કાળે પણ જૈનનું ખંડન કરવાના વેદાંતીઓએ કરેલા અનેક પ્રયત્ન અને વાદવિવાદમાં તે બુદ્ધની શાખા છે એવું જણાવવામાં આવ્યું નથી. જો જૈનને તેમ માનતા હોત તો તે વાદના પુરાવા તરીકે રજૂ થયું હોત. આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે જૈન એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા હોવાનું ધર્તિંગ તો પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનોએ જ ઉઠાવ્યું છે, અને તે વિદ્વાનોએ પોતાના બનાવેલા હિંદના ઇતિહાસમાં તે મૂકી દઈ હિંદવાસીઓમાં અપૂર્વ - કદી પણ ઉત્પન્ન ન થયેલો એવો ભ્રમ બેસાડ્યો હતો. (જુઓ - મૂળ હંટરકૃત હિંદનો ઇતિહાસ - કે જે પહેલાં ગુજરાતી નિશાળોમાં ચાલતો હતો.)

જૈન એ વૈદિક ધર્મની શાખા છે ? (જૈનની પ્રાચીનતા)

આ પ્રશ્નની મીમાંસા કરીએ. પ્રોફેસર વેબર, બાર્થ, લેસન વગેરે પશ્ચિમના વિદ્વાનો જૈનને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા માનવામાં ઠગાયા હતા તેમ બુલ્ડર પણ જૈન ધર્મને વૈદિક ધર્મની શાખા અગર તે ધર્મમાંથી અમુક ગ્રહણ કરી રચાયેલ છે એમ માને છે, અને તેમ માનવામાં આધાર તરીકે ઉભય ધર્મોની પ્રક્રિયાના સમાનપણાને લે છે; પરંતુ બંનેમાં કેટલાક અંશે સમાન હોય તેટલા જ ઉપરથી જૈન વેદધર્મની શાખા છે એમ માની લેવું એ યોગ્ય નથી. જૈનનું અસ્તિત્વ ઘણું પ્રાચીન છે, તેના કેટલાકેક આધારો પણ આપી શકાય છે.

(૧) રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણાદિકમાં જૈન દર્શન સંબંધી અનેક સ્થળે નિર્દેશ થયો જણાય છે. મહાભારતના આદિ પર્વના ત્રીજા અધ્યાયના ૨૬-૨૭ શ્લોકમાં જૈન સાધુ સંબંધી વર્ણન આવે છે; વળી શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મ અધ્યાય ૨૩૯ના છઠા શ્લોકમાં જૈનોના પ્રખ્યાત સત્તત્ત્વો ન્યાય સંબંધી નિર્દેશ છે.

(૨) પાણિનિ નામના પ્રખ્યાત વૈયાકરણી કે જે ઈ.સ.પૂર્વે લગભગ બે હજાર વર્ષે થયાનું બહુધા સ્વીકારાય છે તેમણે પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જૈન વૈયાકરણી શાકટાયનને આધારરૂપે સ્વીકારેલ છે.

તે જ શાકટાયનનું નામ ઋગ્વેદની પ્રાતિશાખ્યોમાં, શુક્લ યજુર્વેદમાં અને યાસ્કના નિરુક્તમાં (કે જે પ્રો. મેકડોનેલના કહેવા પ્રમાણે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના કાલનું છે) જોવામાં આવે છે.

[પાણિનિનો સમય ઈ.સ.પૂર્વે છઠ્ઠી કે સાતમી સદી (કે તેની પહેલાં પણ હોઈ શકે) માનવામાં આવે છે. તેમણે તેમની પહેલાંના વ્યાકરણ અને પ્રાતિશાખ્યોના નિષ્ણાત વિદ્વાનોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે - આપિશલિ, શાકટાયન, ગાગ્ય, શાકલ્ય, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, ગાલવ, ચાકવર્મણ, સેનક અને સ્કોટાયન.

આ શાકટાયનના મતે નામાનિ આખ્યાતજાનિ - બધાં નામોનું નિર્વચન આખ્યાત કે ક્રિયાપદના આધારે કરી શકાય. કારણકે નામ ક્રિયાપદમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે. નૈરુક્તોનો પણ આ જ મત હતો. શાકટાયનને ઊણદિ સૂત્રપાઠ અને ઋક્સંત્ર પ્રાતિશાખ્યના કર્તા માનવામાં આવે છે.

જૈન વૈયાકરણ શાકટાયન કે પાલ્યકીર્તિ શાકટાયન એમનાથી જુદા જણાય છે. તેઓ ૯મી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષના સમયમાં થઈ ગયા અને શબ્દાનુશાસન અને તેના પરની સ્વોપજા અમોઘવૃત્તિના કર્તા હતા. આ વ્યાકરણગ્રંથમાં તેમણે પાણિનિ, કાતંત્ર, જૈનેન્દ્ર અને ચંદ્ર (બૌદ્ધ વૈયાકરણ)નો આધાર લીધો છે.]

(૩) 'એતેરીય બ્રાહ્મણ'માં જૈનોના યતિ સંબંધી વિવેચન છે.

(૪) સામવેદમાં યતિઓને ક્રિયાના વિરોધી તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે એમ ડાકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર યોગસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે.

(૫) યજુર્વેદમાં જૈનના દેવ (ઋષભાદિ) સંબંધી અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. અને વળી ઋષભ અને અરિષ્ટનેમિની સ્તુતિ પણ તે જ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. આ ઈશ્વરતત્ત્વમાં જણાવવામાં આવેલ છે.

(૬) ઋગ્વેદ કે જે ભારતનો સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ મનાય છે અને ચારે વેદમાં પણ જે સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો એમ સ્વીકારાય છે તેના વર્ગ ૧૬ અધ્યાય ૬ના પ્રથમ અષ્ટકમાં જૈનોના ૨૨મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું નામ દષ્ટિગોચર થાય છે (જુઓ ઈશ્વરતત્ત્વ).

(૭) વ્યાસમુનિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'બ્રહ્મસૂત્ર'ના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદનાં ૩૩થી ૩૬ સુધીનાં સૂત્રોમાં વ્યાસજીએ જૈનોના સ્યાદ્વાદ ન્યાયનું ખંડન કરવા 'નૈકસ્મિન્નસંભવાત્' આદિ સૂત્રથી અને 'જૈના એકસ્મિન્નેવ વસ્તુનિ ઉભયે પ્રસૂપયન્તિ' એમ જણાવી પ્રયત્ન કર્યો છે. વ્યાસમુનિ આ રીતે ખંડન કરવામાં કેટલા દરજ્જે વિજયી નીવડ્યા છે એ જૈન સ્યાદ્વાદનું સહસ્ય યથાર્થ જાણનારે વિચારવાનું છે. અત્ર અપ્રાસંગિક હોઈ જણાવવું યોગ્ય નથી.

(૮) યોગવાશિષ્ઠના પ્રથમ વૈગય પ્રકરણમાં અહંકાર નિષેધાધ્યાયમાં વશિષ્ઠ અને રામનો સંવાદ કહ્યો છે તેમાં રામ કહે છે :

નાહં રામો ન મે વાચ્છા ભાવેષુ ચ ન મે મનઃ ।

શાંતિગાસ્થાતુમિચ્છામિ સ્વાત્મન્વેવ જિનો યથા ।

- હું રામ નથી, મારી કંઈ ઇચ્છા નથી, અને ભાવ-પદાર્થોમાં મારું મન નથી. હું તો પોતાની જિનદેવની સમાન અવસ્થામાં જ શાંતિ સ્થાપન કરવા ઇચ્છું.

આમાં રામે જિન સમાન હોવાની ઇચ્છા કરી છે, તે તેનું ઉત્તમપણું સૂચવે છે. ['જિન' શબ્દ બુદ્ધ માટે પણ પ્રયોજાય છે. જેણે ઇન્દ્રિયાદિ પર જય મેળવ્યો છે તે 'જિન-']

(૯) 'દક્ષિણામૂર્તિ - સહસ્રનામ'માં શિવ કહેતા જણાવેલ છે કે

જૈનમાર્ગરતો જૈનો જિતક્રોધો જિતામયઃ ।

આમાં જૈન પ્રભુ સંબંધે કહ્યું છે.

(૧૦) વૈશંપાયનસહસ્રનામમાં કહ્યું છે કે

કાલનેમિ નિહા વીરઃ શૂરઃ શૌરિ જિનેશ્વરઃ ।

આમાં ભગવાનનું નામ જિનેશ્વર કહ્યું છે.

(૧૧) દુર્વાસા ઋષિદૂત ‘મહિમ્નસ્તોત્ર’માં એવું કથેલ છે કે

તત્તદ્દર્શન મુખ્ય શક્તિરિતિ ત્વં બ્રહ્મકર્મેશ્વરી ।

કર્તાર્હન પુરુષો હરિશ્ચ સવિતા વુદ્ધઃ શિવસ્ત્વં ગુરુઃ ॥

અહીં ‘અરહંત તમે છો’ એવી ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે.

(૧૨) પ્રભાસ પુરાણમાં ઋષભનાથનું વિમલાચલ (શત્રુંજય) અને નેમિનાથનું ચૈવત (ગિરનાર) પર સ્થાન – આશ્રમ છે તે જાણાવ્યું છે.

રૈવતાદ્રૌ જિનો નેમિયુગાદિર્વિમલાચલે ।

ઋષીણામાશ્રમાદેવ મુક્તિમાર્ગસ્ય કારણમ્ ॥

(૧૩) ‘ગણેશ પુરાણ’માં જૈન પાશુપત સાંખ્ય – એમ એક દર્શન તરીકે, જૈન જાણાવ્યું છે.

(૧૪) ‘મનુસ્મૃતિ’ કે જે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનો પ્રામાણિક ગ્રંથ લેખાય છે તેમાં નાભિનો મરુ દેવીથી થયેલ પુત્ર નામે ઋષભદેવ (પ્રથમ તીર્થંકર)નું વર્ણન છે.

કુલાદિવીજં સર્વેષાં પ્રથમો વિમલવાહનઃ ।

ચક્ષુષ્માન્ યશસ્વી વામ્બિચંદ્રોઽથ પ્રસેનજિત્ ॥

મરુદેવી ચ નામિશ્ચ ભરતે કુલસત્તમાઃ ।

અષ્ટમો મરુદેવ્યાં તુ નામેર્જાતઃ ઉત્ત્રક્રમઃ ॥

દર્શયન્ વર્ત્ત વીરાણાં સુરાસુર નમસ્કૃતઃ ।

નીતિ ત્રિતય કર્તા યો યુગાદૌ પ્રથમો જિનઃ ॥

અહીં વિમલવાહનાદિક ‘મનુ’ કહ્યા છે તેને જૈનમાં ‘કુલકર’ કહે છે અને અહીં પ્રથમ જિન યુગની આદિ વિષે માર્ગના દર્શક અને સુરાસુરપૂજિત કહેલ છે તે ઋષભદેવ છે.

(૧૫) રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના શૃંગારશતકના ૯૭મા શ્લોકમાં ‘જિન’ એ નામ આપેલ છે.

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहाहर्द्धधारी हरो

नीरागेषु जिनो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरवाणपन्नग विषव्यासक्त मुग्धो जनः

शेषः कामविडंबितो हि विषयान् भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः ।

– રાગી પુરુષોમાં તો એક મહાદેવ શોભિત છે કે, જેણે પોતાની પ્રિયતમા પાર્વતીને અર્ધ શરીરમાં ધારણ કરી રાખી છે, અને વિરાગીઓમાં જિનદેવ શોભિત છે કે જેના સમાન સ્ત્રીના સંગ છોડનારા બીજા કોઈ નથી. બાકી બધા દુર્નિવાર કામદેવના બાણરૂપ સર્પોના વિષથી મૂંચિત થયા છે, કે જે કામની વિરંબનાથી વિષયોને સારી રીતે ભોગવી શકતા નથી, તેમ તેને છોડી શકતા નથી.

(૧૬) હનુમન્નાટકના મંગલાચરણ શ્લોકમાં બધા દેવોની સાથે અર્દન – જિનદેવની પણ સ્તુતિ કરી છે :

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनः

बौद्धा वुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्त्तेति नैयायिकाः ।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः

સોડયં કો વિદધાતુ ચાંછિત્તફલં ત્રૈલોક્યનાથઃ પ્રભુઃ ।.

આ રીતે જૈન અને જિનદેવ આદિ સંબંધે ઘણાઘણા ઉલ્લેખ છે કે જેમાંના મુખ્ય અન્ન આપ્યા છે.

જૈનદર્શન વેદના કાળની પૂર્વે કે તે કાલમાં ન હોત તો તે સંબંધીનો આટલા મોટા પ્રમાણમાં નિર્દેશ જેનેતર ગ્રંથમાં હોવો અસંભવિત છે. તેથી ઊલટું વેદવ્યાસના કાળ પૂર્વે જૈનોની સ્વાદ્વાદ નયની ક્વિલસૂઝી સંભવિત છે અને તેથી જ વ્યાસજી જેવા સમર્થ પુરુષને તેના ખંડન માટે પોતાના ગ્રંથમાં એક કરતાં વધારે સૂત્રો રોકવાં પડ્યાં હશે.

જ્યારે આપણે જૈનોના પ્રાચીન ઇતિહાસ ભણી નજર કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે લગભગ દરેક કાળમાં જૈનોને તેનાં વિરોધી દર્શનો સાથે ટંટામાં ઊતરી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડી છે. વિદ્વેષકાલમાં પણ તેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. આનું મુખ્ય કારણ એ જ હોવું પ્રતીત થાય છે કે યજ્ઞયાગાદિકમાં પશુહોમ થવાની સખ્ત વિરુદ્ધ જૈનો હતા. તે કાળે વેદાનુયાયી બ્રાહ્મણોનો નિર્વાહ મોટે ભાગે તેથી થતો હતો એમ ઇતિહાસ પરથી માલૂમ પડે છે. આની સામે જૈનોએ ‘અમારિ ઘોષણા’ જૈન રાજાઓના સમયમાં ઘણીઘણી વખત વગડાવેલ છે.

હાલના મહાનુ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકે જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સના વડોદરામાંના અધિવેશનમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું :

“જૈન અને વેદિક એ બંને ધર્મ જોકે પ્રાચીન છે, પરંતુ અહિંસા ધર્મનો મુખ્ય પ્રણેતા જૈન ધર્મ છે. જૈન ધર્મે પોતાની પ્રબળતાથી વેદિક ધર્મ ઉપર અહિંસા ધર્મની નહિ ભૂંસાય તેવી ઉત્તમ છાપ મારી છે. વેદિક ધર્મમાં અહિંસાને સ્થાન મળ્યું છે તે જૈનીઓના સંસર્ગને લીધે જ છે. અહિંસા ધર્મના સંપૂર્ણ શ્રેયના હકદાર જૈનીઓ જ છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં વેદવિધાયક યજ્ઞોમાં હજારો પશુઓનો વધ થતો હતો; પરંતુ ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીએ જ્યારે જૈન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેના ઉપદેશથી લોકોનાં ચિત્ત આ ધોર નિર્દય કર્મથી વિરક્ત થવા માંડ્યાં અને ધીમેધીમે લોકોના ચિત્તમાં અહિંસાએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કર્યો. આ સમયના વિચારશીલ વેદિક વિદ્વાનોએ ધર્મની રક્ષાને લીધે પશુહિંસા સર્વથા બંધ કરી અને પોતાના ધર્મમાં અહિંસાને આદરપૂર્વક સ્થાન આપ્યું.”

સંસ્કૃતભાષાના પ્રોફેસર (શિક્ષાગુરુ) (વિલ્સન કોલેજ) વિદ્વાન હરિમહાદેવ ભડકર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

‘Jainism teaches that the highest moral life is the only sure means of elevation of soul and its eventual emancipation and with it the central truth of morality lies in complete abstinence from injury to any one else.

It is a painful confession that the sacred animal sacrifice though it has to be allowed and being enjoined by the shruti

the basis of all the superstructure of the vedic faith, does in fact startle the heart of even the most faithful follower of the Vedas. This effect, I believe, could not have been brought about by the purely militant materialistic doctrine, but must have been the slow and silent effect of the steady self-relying teachers who brought the wealth of their metaphysical thought to bear on all questions of humane life and constructed a doctrine which would satisfy all the yearning of the humane soul.'

– જૈન ધર્મ એ શીખવે છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ નીતિમય જીવન એ જ આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં અને તેને કર્મથી મુક્ત કરવાનો સાચો ઉપાય છે. અને જૈન ધર્મમાં નીતિનું કેંદ્રભૂત સત્ય કોઈની હિંસા કરવાથી તદ્દન મુક્ત રહેવું એ છે.

આ તો દુઃખદાયક કબૂલિયાત છે કે પશુપક્ષ જો કે શ્રુતિએ અનુમોદિત અને આજ્ઞાથી ફરમાવેલ છે તેમજ તે વેદિક ધર્મની સર્વ ઇમારતનો પાયો છે છતાં વેદના ચુસ્તમાં ચુસ્ત અનુયાયીના હૃદયને પણ વસ્તુતઃ ચમકાવે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ અસર જે સિદ્ધાંત માત્ર વિરોધી અને જડ ભાવનામય હોય તેથી પરિણમી શકે જ નહિ, પણ તે દૃઢ આત્મસંયમી ધર્મોપદેશકોની ધીમી અને શાંત અસર હોવી જ જોઈએ કે જે ઉપદેશકોએ મનુષ્યજીવનના સર્વ પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા એવા પોતાના આધ્યાત્મિક વિચારોની સંપત્તિ રજૂ કરી એક એવો સિદ્ધાંત રચ્યો હોય કે જે મનુષ્યાત્માની સર્વ તીવ્ર ઇચ્છાને તૃપ્ત કરી શકે.

આવી રીતે જૈનોની વેદિક પક્ષ ઉપર પ્રબલ અસર હતી, અને તેથી તે કારણે નીપજેલા દ્વેષને લઈને કદાચ બીજાઓએ 'હસ્તિના તાડ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઞ્ચિન મંદિરમ્ ।' હાથી તમારા ઉપર હુમલો કરવાને આવે અને બચવાનો કોઈપણ ઉપાય ન મળે તો પણ જૈનના મંદિરમાં પ્રવેશવું નહિ – આવા ભાવનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યા હોય એમ લાગે છે.

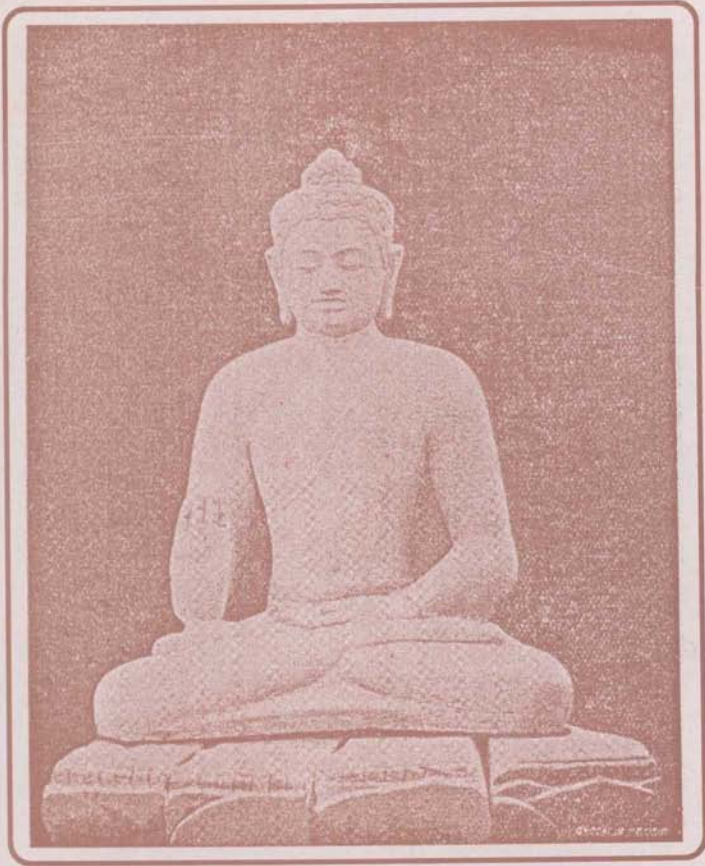
કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકોમાં જૈનોના સાધુ અને યતિનાં પાત્રોને દાખલ કરી તેમની પાસે અનેક નિંદા ભાવ ભજવ્યા છે (આમ બૌદ્ધ મિશ્ત્રુઓના સંબંધે પણ બન્યું છે.) કેટલેક સ્થળે તેમણે ચોરી કરી, દલાવી કરી, જૂઠું બોલ્યા એવા રૂપમાં તેમને ખોટા આકારમાં દર્શાવ્યા છે અને અજાણ્યા માણસોમાં જૈન ધૂર્તતાની મૂર્તિ છે એવો ભાવ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આની સામે જૈનોએ પણ બ્રાહ્મણોને ક્વચિત્ અયોગ્ય રીતે ચીતર્યા હશે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન જૈન દર્શન અનેક દર્શનો તરફથી ધક્કાધુંબા ખાતું આજ સુધી ભારતમાં અખંડ ધારાએ ચાલ્યું આવ્યું છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ અહીં ભાગ્યે જ રહ્યા છે કે ખૂબ ઓછા છે.

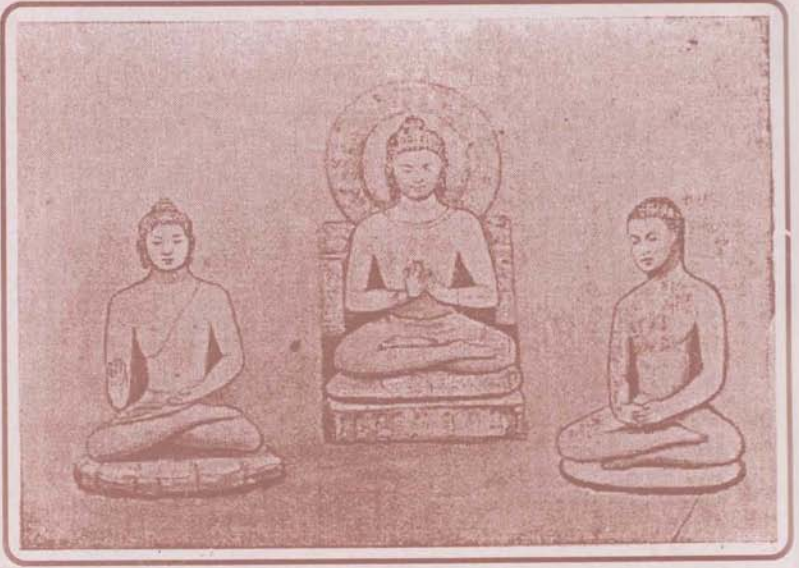

ખંડ-૨

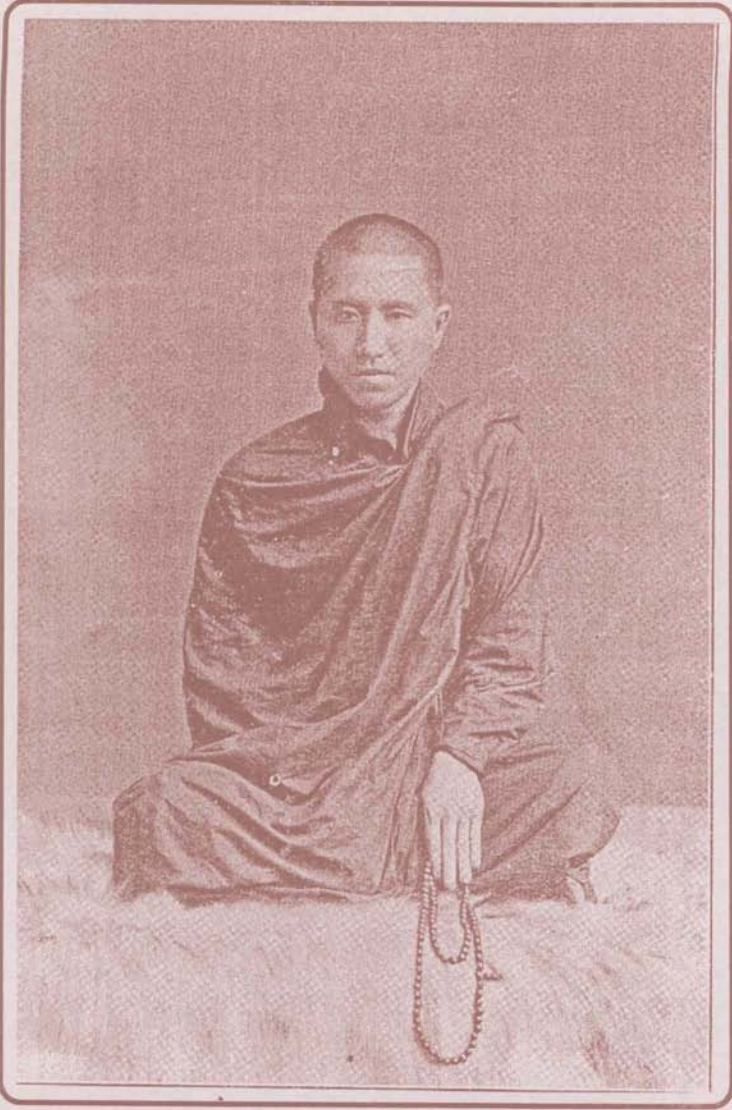
બૌદ્ધ મત : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને સિદ્ધાંતો

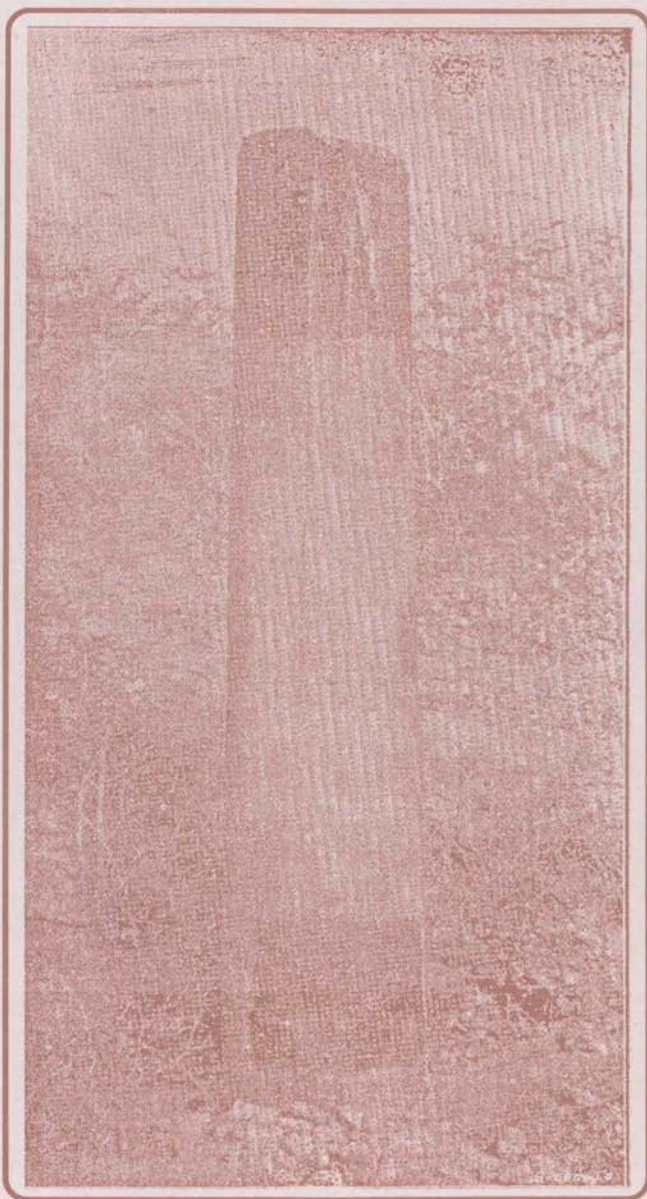
ધ્યાની બુદ્ધ

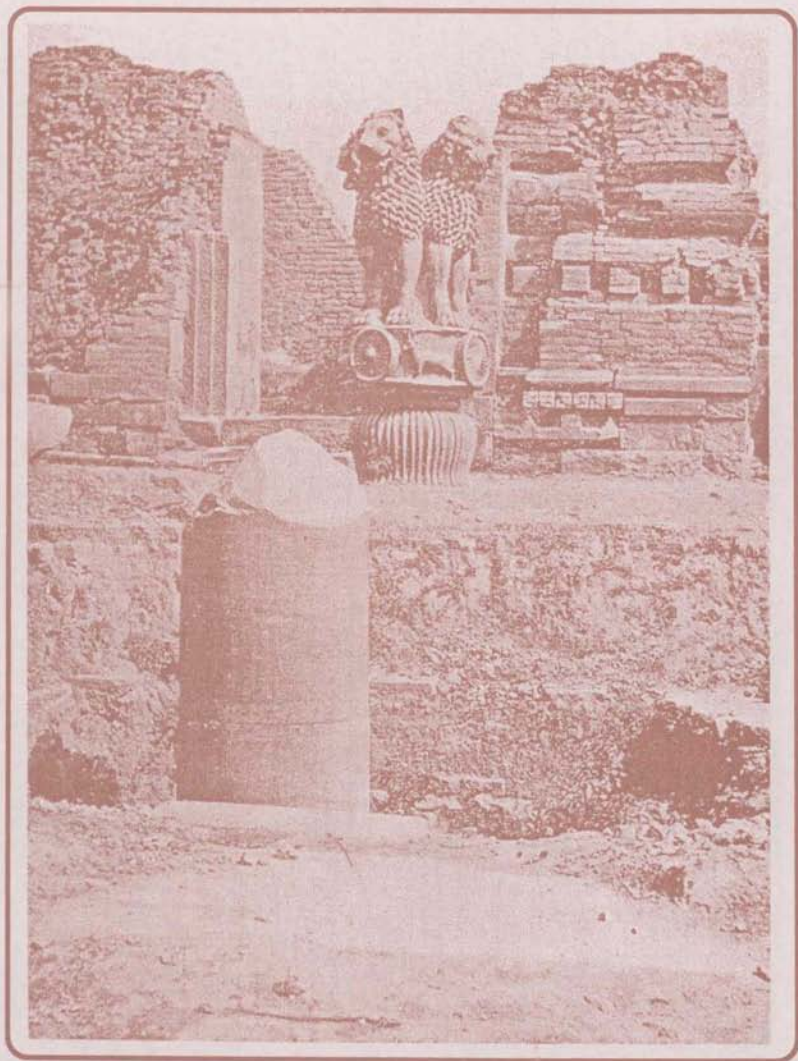
બુદ્ધની વિવિધ પ્રતિમાઓ :
બ્રહ્મદેશમાં, ભારતમાં, શ્રીલંકામાં

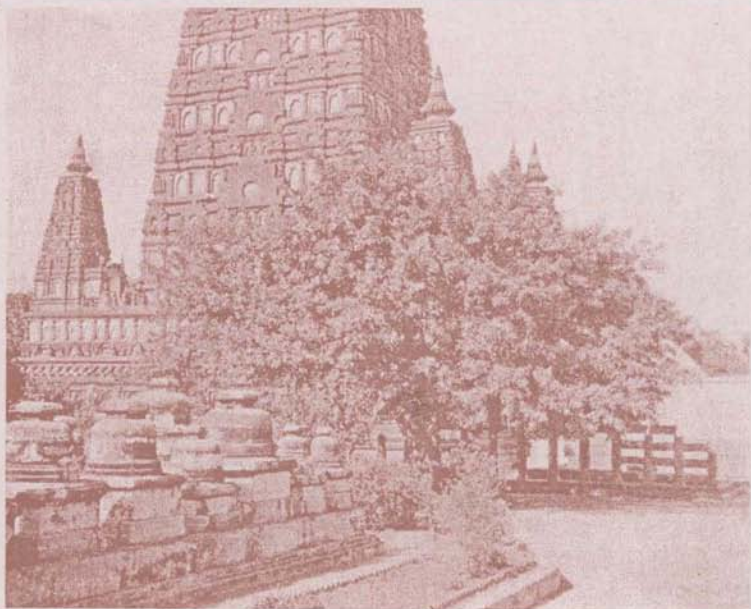
ભવિષ્યકથક ભિખ્ખુ

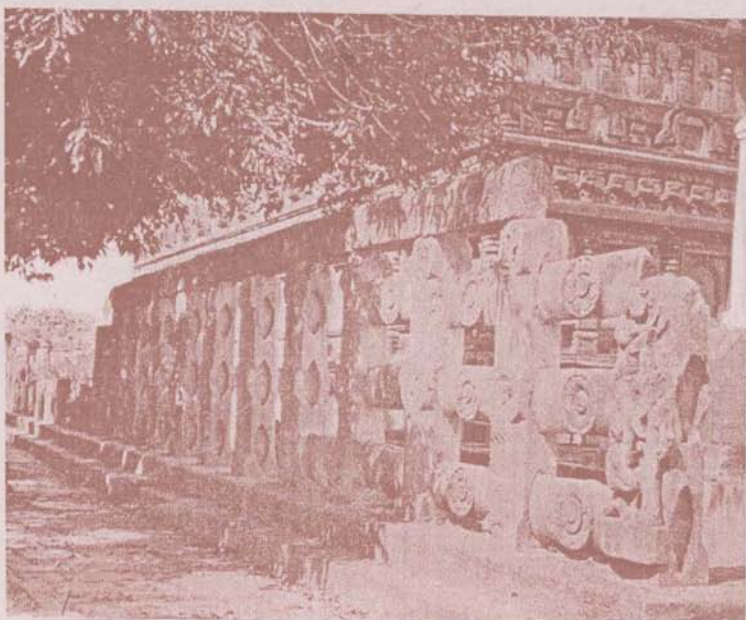
બુદ્ધના જન્મસ્થાન લુમ્બિની ખાતેનો અશોકસ્તંભ

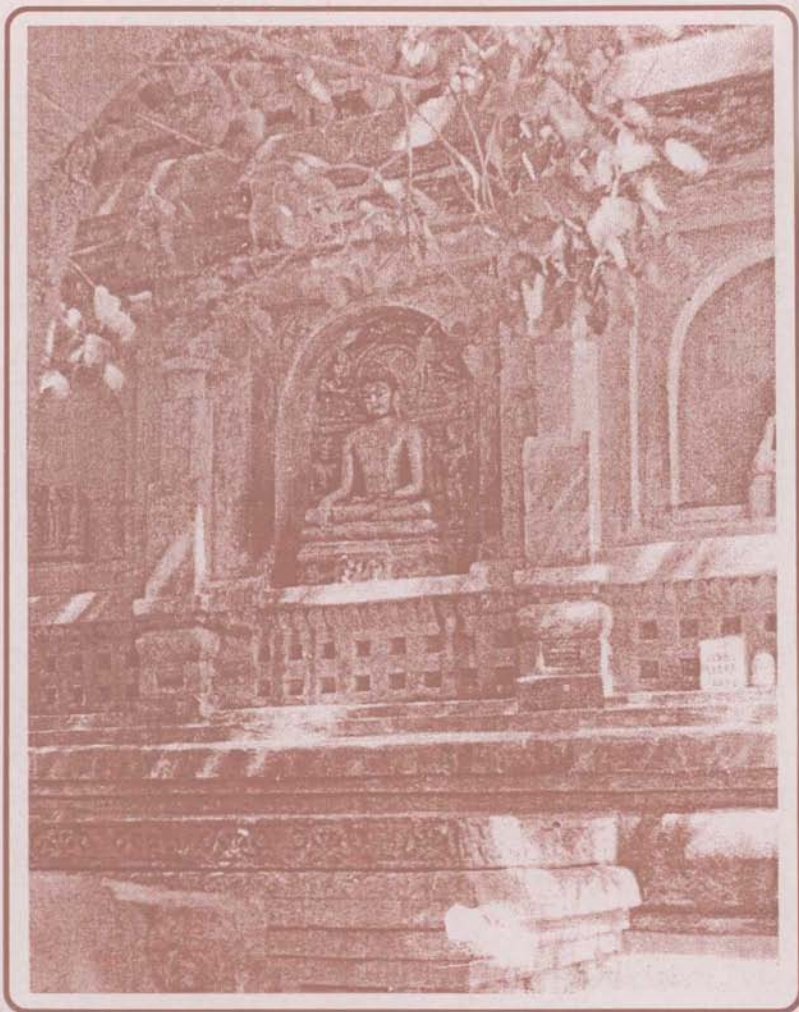
સારનાથ ખાતે મળી આવેલો સિંહસ્થંભ

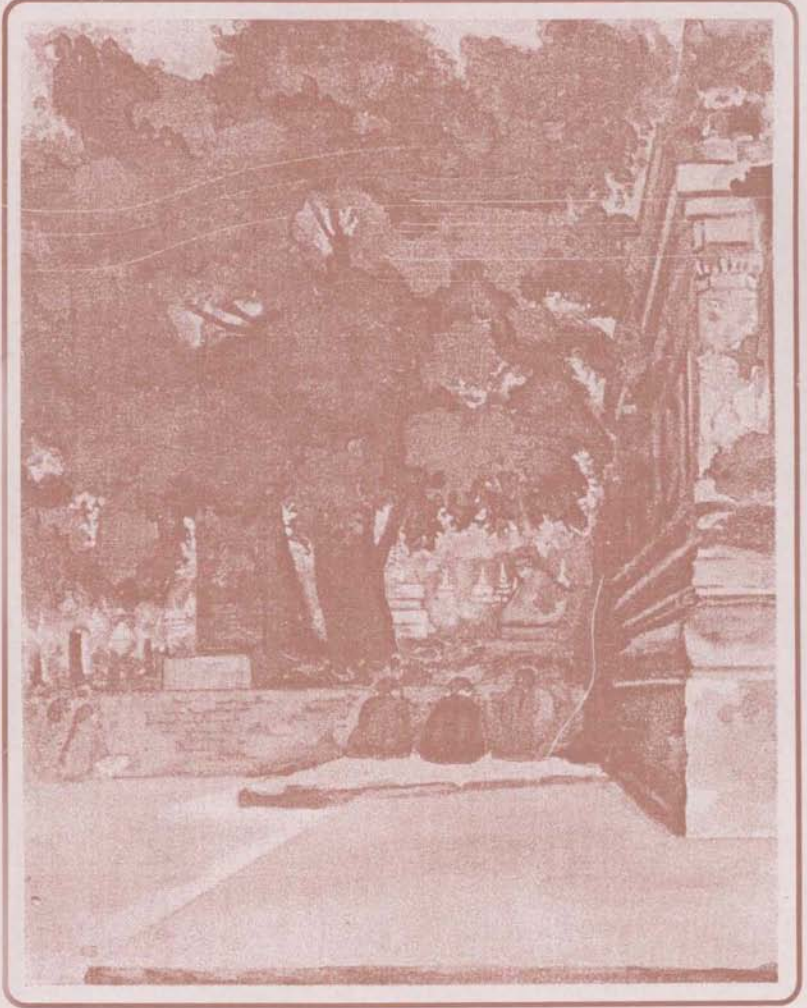
Buddh-Gaya.

બુદ્ધગયા

બોધિવૃક્ષ તળે, બુદ્ધગયા

બુદ્ધગયા ખાતે તાશી લામા

વિભાગ-૧ : બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્ય

પાલિ ભાષામાંના બૌદ્ધ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ

(ઈ.સ.પૂ.૫૪૩ - ઈ.સ. પૂ.૭૬)

ગૌતમ બુદ્ધે માગધી અથવા પાલિ ભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો એવું કહેવાય છે. તેમના નિર્વાણ પછી આ ઉપદેશોનું પુનરાવર્તન બૌદ્ધ સાધુઓએ જુદીજુદી ત્રણ પરિષદ્ (સમિતિ - મહાસંગીતિ) ભરી કરવામાં આવ્યું હતું. તે અનુક્રમે રાજગૃહ, વૈશાલી, અને પાટલિપુત્રમાં રાજા અજાતશત્રુ, કાલાશોક અને અશોકના આશ્રય નીચે ઈ.સ.પૂ. ૫૪૩, ઈ.સ.પૂ. ૪૪૩ અને ઈ.સ.પૂ. ૨૫૫માં^૧ ભરવામાં આવી હતી. [ચોથી સંગીતિ કનિષ્કના સમયમાં થઈ (પ્રથમ શતાબ્દી) કાશ્મીરની રાજધાનીની પાસે કુંડલવન વિહારમાં.] આ ઉપદેશોના મૂળ પાઠ આ પરિષદોમાં ચર્ચાઈ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા હતા. અને તેને બૌદ્ધોનું ધાર્મિક સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. તેને ત્રણ સૂત્રમાં (પાલિમાં તેપિટક - પિટકત્રય, સંસ્કૃતમાં ત્રિપિટક - પિટકત્રય કે જેનો અર્થ 'ત્રણ ટોપલીઓ' થાય છે તેમાં) વહેંચવામાં આવ્યું છે : નામે સુત્તપિટકમાં બુદ્ધ અને તેના પ્રમુખ શિષ્યોનો ઉપદેશ છે, વિનય પિટકમાં ધર્માચાર - વિનય એટલે ભિક્ષુઓને પાળવાના નિયમનો સંગ્રહ છે અને અભિધમ્મ પિટકમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તારથી વિચાર છે.^૨

ઈ.સ.પૂ. ૫૪૩માં ભરાયેલી પ્રથમ સમિતિ (કાશ્યપની સમિતિ)માં જે ભિક્ષુઓ એકત્રિત થયા હતા તેને (૧) 'થેર' (સં. સ્થવિર), અને તેમના ધર્મગ્રંથને 'થેરવાદ' (સં. સ્થવિરવાદ) કહેવામાં આવ્યા. ત્યારપછી થેરવાદના કેટલાક નિયમોનો ભંગ કરવા માટે વૈશાલીના દશ હજાર ભિક્ષુઓને ઈ.સ.પૂ. ૪૪૩માં મળેલી દ્વિતીય સમિતિએ થેરોના સંઘમાંથી બરિષ્ઠત્વ કર્યો. આ રીતે મૂળ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી પ્રથમ શાખા થઈ અને તે બરિષ્ઠત્વ ભિક્ષુઓ (૨) મહાસંઘિક કહેવાયા. તેમણે થેરવાદમાં કેટલોક સુધારોવધારો કર્યો. ત્યારપછી બુદ્ધના નિર્વાણથી બે હજાર વર્ષના આંતરામાં વધુ ૧૪ શાખાઓ ઉદ્ભવી; નામે : (૩) ગોકુલિક, (૪) એકબ્બોહારિક, (૫) પત્રતિ, (૬) બાહુલિક, (૭) ચેતિય, (૮) સબ્બત્તિ, (૯) ધમ્મગુત્તિક, (૧૦) કરસપીય, (૧૧) સંકાન્તિક, (૧૨)

૧. પાલિ મહાવંશ પ્રમાણે આ ત્રણ પરિષદમાંની પહેલી બે તો આપેલ છે; અને ત્રીજી પરિષદનો સમય હાલની શોધ અનુસાર જણાવ્યો છે. અશોકે ઈ.પૂ. ૨૭૨માં રાજ્યારોહણ કર્યું અને તેના રાજ્યના ૧૭મા વર્ષે ત્રીજી પરિષદ ભેગી થઈ. (જુઓ વિજેસિંહનો મહાવંશ, પૃ. ૨૮)
૨. આ ત્રિપિટકની ગ્રંથસંખ્યા ત્રણ લક્ષ જણાવવામાં આવે છે : તેમાં સુત્તપિટકમાં પાંચ પેટાભેદ છે, નામે દીઘનિકાય, મજ્ઞિમનિકાય, સંયુત્તનિકાય, અંગુતરનિકાય અને ખુદ્ધકનિકાય. આમાંના છેલ્લા ખુદ્ધકનિકાયના પાછા પંદર પેટા વિભાગ છે : ખુદ્ધકપાઠ, ધમ્મપદ, ઉદાન, ઇતિવલ્લુક, સુત્તનિપાત, વિમાનવલ્લુ, પેતવલ્લુ, થેરગાથા, થેરીગાથા, જાતક, નિદેસ, પટિસંભિદામગ્ગ, અપદાન, બુદ્ધવંસ, અને ચરિયાપિટક. હવે વિનયપિટકમાં પાંચ ભાગ છે તે પારાજિકા, પાચિતિયાદિ, મહાવગ્ગ, ચુલ્લવગ્ગ અને પરિવારપાઠ : જ્યારે અભિધમ્મપિટકમાં સાત પ્રકરણ છે તેનાં નામ ધમ્મસંજ્ઞાણિ, વિભઙ્ગ, ધાતુકથા, પુગ્ગલપગ્ગતિ, કથાવલ્લુ, યમક અને પટ્ટાન છે.

સુત્ત, (૧૩) હિમવત, (૧૪) રાજગિરીય, (૧૫) સિદ્ધિત્થિક, (૧૬) પુબ્બસેલીય, (૧૭) અપરસેલીય અને (૧૮) વજિરીય.

તૃતીય સમિતિના અંત સમયે જ આશરે ઈ.સ.પૂ. ૨૫૫માં થેરોએ તેપિટકના રૂપમાં સંગ્રહેલા બુદ્ધના ઉપદેશોને મહારાજા અશોકનો પુત્ર^૧ મહિન્દ સિંહલદ્વીપમાં લઈ ગયો કે જ્યાં તે સર્વને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ પરંપરાગત મુખપાઠે સામ્યા અને ત્યાં તેને પહેલી વખત પુસ્તકારૂઢ વટ્ટગામણિના રાજ્યમાં (૧૦૪થી ૭૪ ઈ.સ.પૂ. દરમ્યાનમાં) કરવામાં આવ્યા એમ કહેવાય છે. આ ત્રણ પિટક સિવાય પાલિ ભાષામાં લખાયેલ બીજાં અસંખ્ય પુસ્તકો છે અને તેથી પાલિ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ થઈ છે.^૨

ત્રિપિટકના જુદાજુદા ભાગો જુદાજુદા રચનારાએ રચ્યા છે અને તેમાંના ઘણાખરા ગૌતમ બુદ્ધના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યો હતા. આ ત્રણ પિટક પ્રાચીન બૌદ્ધો કે જેને સ્થવિરો કહેવામાં આવે છે તેને લગતા છે તેથી તેને થેરવાદ (સ્થવિરવાદ) કહેવામાં આવે છે. ચીનનું વિનયપિટક અને તિબેટનું વિનયપિટક નાનીનાની બાબતો સિવાય એક જ મૂળમાંથી ઊપજેલ છે, અને તેને માનનાર મહીશાસકો અને મહાસર્વાસ્થિવાદીઓ કહેવાય છે. તે બંને સ્થિતિયુક્ત સ્થવિરવાદની શાખાઓ છે.

ઈ.સ. ૭૮ની આસપાસ ત્રિપિટકમાંથી વૈપુલ્ય સૂત્રો^૩ ઘડાયાં છે અને તેના રચનાર મહાયાનીઓ છે. તે ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક બંને છે. પદ્ય અર્ધસંસ્કૃત પ્રાકૃત ગાથાઓમાં છે અને ગદ્ય ત્રિપિટકમાંથી કરેલું સંસ્કૃત ભાષાંતર છે. આમ ભાષામાં ફેરવવાની જરૂર તે સમયને અનુકૂલ હશે.^૪

૧. સિંહલદ્વીપમાં બૌદ્ધધર્મને દાખલ કરનાર આ મહિન્દ (મહામહિન્દ) અને તેની બહેન સંઘમિત્તા હતાં. અશોકનું જીવનચરિત્ર ગુજરાતીમાં રા. જીવાગ્રલાલ અમરશીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે જોવું.
૨. સિંહલદ્વીપમાં સિંહલ ભાષામાં ઉક્ત ત્રિપિટક ગ્રંથો પર દીકા લખાયેલી હતી તેને અટ્ટકથા (અર્થકથા) કહેવામાં આવતી. ઈ.સ. પાંચમા શતકના આરંભે બુદ્ધદોષ નામના આચાર્યે આ અટ્ટકથાનું પાલિ ભાષામાં રૂપાંતર કર્યું. તે અટ્ટકથાનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. દીઘનિકાય અટ્ટકથા - સુમંગલ વિલાસિની, ૨. મજ્ઞિમનિકાય - પર્વચરણની ૩. સંયુત્તનિકાય - સારથ્યપકથાસિની, ૪. અંગુત્તરનિકાય - મનોરથપૂરણી, ૫. વિનય - સમંત પાસાદિકા, ૬. ધમ્માસંગણિ - અટ્ટસાહિત્ય, ૭. વિભંગ - સંમોહવિનોદની, ૮. ધાતુકથા, પુગ્ગલપંચત્તિ, કથાવત્થુ, યમક અને પઢાન એ પાંચ પ્રકરણની અટ્ટકથા - પંચાપ્પકરણ અટ્ટકથા. બુદ્ધ નિકાયમાંનાં પ્રકરણો પર જુદાજુદા આચાર્યોએ અટ્ટકથા લખેલી છે.
૩. તેનાં નામ અને તેના જે કર્તા માનવામાં આવ્યા છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. જ્ઞાનપ્રસ્થાન - કાત્યાયન (કાત્યાયની પુત્ર) કૃત, ૨. ધર્મસ્કંધ - સારિપુત્રકૃત, ૩. ધાતુકાય - પૂર્ણ (અપરનામ વસુમિત્ર), ૪. પ્રજ્ઞપિ શાસ્ત્ર - મૌદ્ગલ્યાયન, ૫. વિજ્ઞાનકાય - દેવક્ષેમ (અપરનામ દેવશામી), ૬. સંગીતિપર્વાય - સારિપુત્ર (અપરનામ કૌષ્ઠિલ્ય), ૭. પ્રકરણપાઠ - વસુમિત્ર.
૪. કર્ન કહે છે કે, “સર્વ પ્રાકૃત ભાષાઓ સામાન્ય રીતે અપ્રચલિત થઈ ગઈ છે. અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ અને પ્રચલિતતા આખા ભારતમાં વિદ્યા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સામાન્ય ભાષા તરીકે અને આર્યો અને દ્રાવિડોને સાંધનાર તરીકે ચાલુ થયેલ છે. કયે સમયે સંસ્કૃત ભાષાએ આધિપત્ય મેળવ્યું એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પરંતુ તેમ બહુ કમઃ

પાલિ ભાષા

આ બૌદ્ધનાં ધર્મપુસ્તકોની મૂળ પ્રાચીન ભાષા છે, અને તે પાલિમાં રચાયેલાં પુસ્તકો પણ પ્રાચીન છે. તેના રૂઢશબ્દો મગધમાં ખાદી રીતે પ્રચલિત તે વખતે થયા હતા. પાલિ કયા દેશમાં ઉદ્ભવી તે સંબંધી અનેક તર્કવિતર્ક ઊઠે છે. સંભવિત એ લાગે છે કે કલિંગ - અંધ્રદેશમાં તેનો જન્મ થયો હતો. કલ્લવગ્ગ નામના બૌદ્ધગ્રંથમાં એવો એક ઉલ્લેખ છે કે બુદ્ધ એવી આજ્ઞા કરે છે કે દરેકે બુદ્ધના ઉપદેશનો અભ્યાસ તેની પોતાની ભાષામાં કરવો. આ પરથી એ અનુમાન પર આવી શકાય કે ધર્મપુસ્તકો જ્યારે ભારતમાં પ્રચલિત થયાં ત્યારે ભારતના દરેક ભાગમાં માગધી ભાષામાં તેઓ આવ્યા નહીં હતાં; પરંતુ તે તે ભાગોમાં ત્યાંની પ્રચલિત ભાષામાં આવ્યાં હતાં. આ પરથી જણાય છે કે ઉત્તરના બૌદ્ધો - મહાયાનીઓનાં શાસ્ત્રો સંસ્કૃતમાં છે તે મૂળ માગધીમાંથી અવતરણ થયેલાં છે.

મહાયાનની ઉત્પત્તિ (આશરે ઈ.સ.૭૮)

ખ્રિસ્તી સન ૨૩૨ થતાં હિંદના વાયવ્ય (N.W.) કોણના ભાગ પર તુરૂષ્કો યાને સીથીઅન લોકોએ ચડાઈ કરી. તેઓનો એક સરદાર નામે કનિષ્ક^૧ કાશ્મીર પહોંચ અને દિલ્હી છૂતી લીધાં અને એવું કહેવામાં આવે છે કે તેણે શકાબ્દ ઈ.સ.૭૮માં સ્થાપ્યો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો ને મહાયાન (મોટું ચક્ર) [યાન = વાહન અથવા માર્ગ] નામની બૌદ્ધ ધર્મની નવી શાખા સ્થાપિત કરી. પાલી તે પિટકમાં જે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે તે જૂનો બૌદ્ધ ધર્મ ત્યાર પછીથી હીનયાન (નાનું ચક્ર) એ નામથી મહાયાનના અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ બતાવવા ઓળખવા લાગ્યા. મહાયાન ધીમેધીમે નેપાલ, તિબેટ, મોંગોલિયા, ચીન, જાપાન, કોરિયા આદિ દેશમાં પ્રસર્યો. જ્યારે હીનયાન લંકામાં ચાલુ રહ્યો અને ત્યાંથી બ્રહ્મદેશ, સિયામ આદિ દેશમાં ફેલાયો. ભારતખંડમાં બંને રહ્યા.

સંસ્કૃત ભાષામાંના બૌદ્ધ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ

(આશરે ઈ.સ.૭૮)

કનિષ્ક રાજાના આશ્રય તળે જાલંધરમાં એક સંગીતિ (પરિષદ) પાર્શ્વ (અથવા પૂર્ણક) અને વસુમિત્રના વડપણ હેઠળ ભરવામાં આવી હતી. તે વખતે ૫૦૦ ભિક્ષુઓ,

અને ધીમેધીમે થયેલ છે એ ચોક્કસ છે. છતાં આટલું તો કહી શકાય કે કનિષ્કના રાજ્યમાં ભરાયેલ બૌદ્ધ સંગીતિની તુરત જ પહેલાં કે પછી શાસ્ત્રોનું બીજી ભાષામાં સંસ્કરણ કરવાની આવશ્યકતા પડી હોય.

૧. કનિષ્ક બુદ્ધના નિર્વાણ (કે જે ઈ.સ. પૂ. ૪૩૩માં થયું એમ કેટલાક કહે છે)થી ૪૦૦ વર્ષ થયો એમ તિબેટના ગ્રંથો પરથી માલૂમ પડે છે. ડાક્ટર ફ્લીટ તેને વિક્રમ સંવત્ ઈ.સ.પૂ.૫૮માં સ્થાપનાર ગણે છે. ડૉ. ભંડારકર તેને ઈ.સ.ના ત્રીજા સૈકાના છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં મૂકે છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તેને ઈ.સ. ૧૨૫માં મૂકે છે ને સીલ્વન લેવી ઈ.સ.૫૦માં મૂકે છે. પરંતુ બીલ, લેસન, પ્રો. કર્ન અને બીજા એમજ સ્વીકારે છે કે શકાબ્દનો સ્થાપક તે હતો (ઈ.સ. ૭૮).

એકત્રિત થયા હતા; તેમણે પાણિ તેપિટકને વિશેષ અર્થપૂર્વક સમજાવવા અર્થે ત્રણ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા : નામે સુત્તપિટક પરથી સૂત્ર ઉપદેશ, વિનય પિટક પરથી વિનય વિભાષા અને અભિધર્મ પિટક પરથી અભિધર્મ વિભાષા. આ ત્રણ મહાયાન ધર્મનાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકો છે.

તેમ છતાં એવું ધારી ન શકાય કે કનિષ્ઠ સમયની સંગીતિ (પરિષદ્) પહેલાં એક પણ બૌદ્ધ ધર્મનો સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ નહિ હતો. વસ્તુતઃ કનિષ્ઠે તે સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા વખત પહેલાં રચાયેલા અનેક બૌદ્ધ ગ્રંથો જોઈને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર સંસ્કૃત ભાષામાં વિશેષ વ્યવહારુ થઈ શકશે એમ ધારીને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રસાર કર્યો. ઉદાહરણ તરીકે કનિષ્ઠની પરિષદ્માં રચાયેલ અભિધર્મવિભાષા બદ્ધે અભિધર્મ - મહાવિભાષા - શાસ્ત્ર એ માત્ર કાત્યાયનીપુત્રકૃત અભિધર્મ - જ્ઞાન - પ્રસ્થાન - શાસ્ત્ર (કે જે બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૩૦૦ વર્ષે અને કનિષ્ઠના સમય પહેલાં ૧૦૦ વર્ષે રચાયેલ હતું) તે પર ટીકા માત્ર છે. જોકે સંસ્કૃત ભાષાના બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રથમ સ્થાપક તરીકે કનિષ્ઠને ન ગણી શકાય, છતાં એ તો સ્વીકાર્યા વગર ચાલે તેમ નથી કે તેના જ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા બૌદ્ધ ગ્રંથો લખવા માટેની યોગ્ય ભાષા તરીકે પ્રથમ સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવી. તે સમયથી સંસ્કૃત ભાષામાં અસંખ્ય બૌદ્ધ ગ્રંથો રચાયા છે જે પૈકીના નવ ધર્મો^૧ નામના નવ ગ્રંથો પ્રત્યે મહાયાન બૌદ્ધો ખાસ આદર ધરાવે છે.

બૌદ્ધોમાં ૧૮ ભેદ

ઉપર કહી ગયા કે બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૨૦૦ વર્ષના આંતરામાં મૂળ બૌદ્ધો નામે ચેર (સ્થવિર) ઉપરાંત તેમાંથી જુદાજુદા વાદ કાઢી ૧૭ ભેદ થયા. કાલાનુક્રમે આમાંના કેટલાક નાશ પામ્યા જ્યારે નવીન જાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે કનિષ્ઠના સમયમાં - ઈ.સ. ૭૮ના આશરે બૌદ્ધ ધર્મના ૧૮ ભેદ પડ્યા હતા કે જેને ચાર વર્ગમાં મૂકી શકાય.

૧. આર્ય સર્વાસ્તિવાદ

(૧) મૂલ સર્વાસ્તિવાદ (૨) કાશ્યપીય (૩) મત્તીશાસ્ત્રક (૪) ધર્મગુપ્તીય (૫) બહુશ્રુતીય (૬) તામ્રશતીય (૭) વિભજ્યવાદિન્.

૨. આર્યસંમિતીય

(૮) કુરુકુલ્લક (૯) આવન્તિક (૧૦) વાસ્તીપુત્રીય.

આ ભેદો (૧થી ૧૦) વૈભાષિક બૌદ્ધ દર્શનને લગતા છે.

૩. આર્યમહાસંધિક

(૧૧) પૂર્વ-શૈલ (૧૨) અપર-શૈલ (૧૩) હૈમવત (૧૪) લોકોત્તરવાદિન્ (૧૫)

પ્રજ્ઞામિવાદિન્

૧. આ નવ ધર્મ એટલે મહાયાનનાં નવ પવિત્ર પુસ્તકોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) અષ્ટસાહસ્રિક પ્રજ્ઞા પારમિતા (૨) ગંડવ્યૂત (૩) દશ-ભૂમિ વિસ્તાર (૪) સમાધિ-રાજ (૫) લંકાવતાર (૬) સદ્ધર્મ - પુંડરીક (૭) તથાગત ગુહ્યક (૮) લલિતવિસ્તર અને (૯) સુવર્ણ - પ્રભાસ.

૪. આર્યસ્થવિર

(૧૬) મહાવિહાર (૧૭) જેતવનીય (૧૮) અભયગિરિવાસિન.

આ મેદો (૧૧થી ૧૮) સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ દર્શનને લગતા છે.

ઉપરોક્ત સર્વમેદો દીનયાનના છે પરંતુ તેઓ આગળ જતાં મહાયાનમાં જોડાયા.

બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ચાર દર્શન

ઉપરોક્ત દીનયાનનાં મેદોના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે સિદ્ધાંતો ધીમેધીમે બે દર્શનમાં નામે (૧) વૈભાષિક અને (૨) સૌત્રાન્તિકમાં પરિણમ્યા. કનિષ્ઠે સ્થાપેલ મહાયાનનાં પણ બે દર્શન થયાં, નામે (૩) માધ્યમિક અને (૪) યોગચાર. આમ બંનેની મળી ચાર શ્રેણીઓ થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક શાક્યમુનિએ કપિલનો સોબ્યમત બ્રહ્મ કરીને પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો છે એમ ઘણા વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. હવે તેની વૈભાષિક નામની શાખા લઈએ. વૈભાષિક એ નામ સર્વસ્તિવાદનું પછીથી પડેલ નામ છે, કારણકે તેનું નામ જાણવે છે તે પ્રમાણે તે બાહ્ય અને અંતરંગ - જગત્નું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે એટલે બાહ્યાર્થ અને જ્ઞાન બંનેનો સ્વીકાર કરે છે. આનો પ્રધાન ગ્રંથ કાત્યાયની-પુત્રકૃત અભિધર્મજ્ઞાનપ્રસ્થાનશાસ્ત્ર અથવા સાદી રીતે જ્ઞાનપ્રસ્થાન-શાસ્ત્ર છે કે જે બુદ્ધના નિર્વાણથી ૩૦૦ વર્ષે રચાયો છે. આ પછીનો ગ્રંથ અભિધર્મ-મહાવિભાષા-શાસ્ત્ર અથવા સાદી રીતે વિભાષા છે કે જે કનિષ્ઠની પરિષદમાં ઈ.સ. ૭૮ની આસપાસ રચાયો છે. આ વિભાષા નામના ગ્રંથ પરથી વૈભાષિક નામ પડ્યું છે. વિભાષા એટલે ટીકા, અને તે પરથી વૈભાષિક નામ એ રીતે પડ્યું કે તેઓ બુદ્ધના ઉપદેશનાં મૂળ સૂત્રો કરતાં તે પરની ટીકાઓ પર વધુ આધાર રાખતા હતા. સૌથી ઉચ્ચ વિદ્વાતાવાળું તેઓનું પુસ્તક ઈ.સ. ૪૮૯ આસપાસ સંઘભદ્રે રચેલ ન્યાયાનુસાર-શાસ્ત્ર યાને કોશ-કારકશાસ્ત્ર છે. [સંઘવાદના ગ્રંથો : (૧) 'અભિધર્મ-ન્યાયાનુસાર,' બ્રીજું નામ 'કોશકારક' કારણકે વસુબંધુના અભિધર્મકોશ માટે હિમવૃષ્ટિ છે. (૨) 'અભિધર્મ સમયટીપિકા.'

વૈભાષિક મતમાં વસુબંધુનો અભિધર્મકોશ મૂળ મહત્ત્વનો છે. સંઘભદ્ર વસુબંધુના પ્રસિદ્ધત્વી હતા કારણકે તેમને લાગતું કે વસુબંધુએ ઘણા એવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું જે વિવિધાગને તદ્દન પ્રતિકૂળ છે.]

સૌત્રાન્તિક એ નામ સૂત્રાન્ત (પાલિ, સુનન્ત) એટલે મૂળ સૂત્રાર્થ પરથી પડ્યું છે, કારણકે તેઓ ટીકા કરતાં મૂળ સૂત્રાર્થ પર વધુ આધાર રાખતા હતા. આ મૂળ સૂત્રો તે પ્રાચીન આર્યસ્થવિરો (પાલી, થેર)નાં કે જેમણે ઈ.સ.પૂ. ૫૪૩માં પ્રથમ પરિષદ ભરી હતી; અને ઘણું કરી તે સૂત્રો મહાસંધિકોનાં પણ ખર્ચ, કે જેઓ સ્થવિરોમાંથી પડેલા જૂદા થયા (ઈ.સ.પૂ. ૪૮૩). એવું કહેવાય છે કે આ શ્રેણીના સિદ્ધાંતો કનિષ્ઠના સમયમાં (ઈ.સ. ૭૮) ધર્મોત્તર યાને ઉત્તર-ધર્મ નામના સાધુએ કરમીરનાં બદ્ધ કર્યા. પણ પ્રસિદ્ધ ચીન યાત્રાળુ હુએન-સ્યાંગ કે જે લિંદમાં ઈ.સ. ૭મા સદીમાં આવ્યો હતા તે એમ જાણવે છે કે સૌત્રાન્તિકનો સ્થાપક તક્ષશિલા (વંજાઓ

આવેલ હાલનું તથિલા)નો પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક નામે કુમારલબ્ધ છે અને તેણે અમુક ગ્રંથો તે સંબંધે લખ્યા છે. તે નાગાર્જુન, આર્યદેવ ને અધ્યોપનો સમકાલીન હતો તેથી ઈ.સ. ૩૦૦ની આસપાસ વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. બીજો ઘણો પ્રતિષ્ઠિત અધ્યાપક નામે શ્રીલબ્ધ હતો કે જેણે સૌત્રાન્ટિક દર્શન સંબંધે વિનાયા-ગ્રન્થ રચેલ છે.

માધ્યમિક એ નામ મધ્યમ પરથી પડેલ છે કારણકે તેમાં એ અંતિમ માર્ગો દૂર કરી મધ્યમમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ અંતિમ માર્ગો નામે જગત્તુની પૂર્ણ સત્તા, કે પૂર્ણ અસત્તાનો વાદ છોડી મધ્યમમાર્ગ નામે જગત્તુની કેવલ પ્રતીયમાન સત્તા તેઓ માને છે. આનો સ્થાપક^૧ નાગાર્જુન - આર્ય નાગાર્જુન છે. તેણે મહાકોશલના વિદ્યાર્થી દેશમાં (હાલનું વરહ) કોઈ બ્રાહ્મણકુલમાં શરૂવાદ કે શતવાદ નામના આંદ્રવંશીય રાજાના સમયમાં જન્મ લીધો હતો; અને કૃષ્ણા નદી પર શ્રી પાર્વત નામના ગિરિની ગુફામાં ધ્યાનાવસ્થામાં ઘણો કાલ ગાળ્યો હતો. તે સરહતનો શિષ્ય હતો અને એમ કહેવાય છે કે તેણે ભોજદેવ નામના સમર્થ રાજાને બૌદ્ધ બનાવ્યો હતો. તેનો પ્રધાન ગ્રંથ માધ્યમિક-કારિકા છે. તે સિવાય તેના ગ્રંથો યુક્તિપટ્ટિકા કારિકા, વિગ્રહ-

૧. એમ કહેવાય છે કે નાગાર્જુન બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૪૦૦ વર્ષે એટલે ઈ.સ.પૂ. ૩૩માં હતો. પણ તે એટલા પ્રાચીન સમયમાં હોય તે વાસ્તવિક નથી લાગતું, કારણકે તે નાવંદના વિશ્વવિદ્યાલયનો એક પ્રાચીન આશ્રયદાતા હતો, કે જે વિદ્યાલય ઈ.સ.પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દીમાં કદાચિત્ત વિદ્યમાન નહિ હતું, અને જે ઈ.સ. ૩૮૮માં શકિયાન નામનો ચીની જાગ્રાણુ હિંદમાં આવ્યો ત્યારે માત્ર નામનું હતું. લામા તારાનાથ કહે છે કે નાગાર્જુન નેમિચંદ્ર રાજા કે જે ઈ.સ. ૩૦૦માં રાજ્ય કરતો ધારવામાં આવે છે તેનો સમકાલીન હતો. છેલ્લામાં છેલ્લો સમય ઈ.સ. ૪૦૧નો તેનો કલ્પી શકાય કે જે વખતે તેનું ચરિત્ર કુમારચંદે ચીનની આપામાં આવતાર્યું. (ડૉ. સતીષચંદ્ર વિદ્યાભૂષણકૃત હિંદુન ન્યાયનો મધ્યકાલીન ઇતિવાસ, ૪, ૬૭) વળી તે જ વિદ્વાન પોતાના બંગાલી લેખમાં એક સ્થળે જણાવે છે કે “માધ્યમિક દર્શન ચાઇનામાં સૌથી અધિક પુરાણું છે. ઈ.સ.પૂર્વે ચોથી કે પાંચમી શતાબ્દીમાં લગભગમાં આવેલા પ્રજા પારમિતા નામના ગ્રંથમાં માધ્યમિક દર્શનનો મત ઘણી જ સારી રીતે લગભગમાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે માધ્યમિક દર્શનનો મત એ સમય પડેલા ખૂબ પ્રચલિત હતો. ઈ.સ.પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં નાગાર્જુન નામના બૌદ્ધ દર્શનિકે માધ્યમિક દર્શનની રચના કરી. ચંદ્રકીર્તિએ તેના પર સાતમી કે આઠમી ઈ.સ.શતાબ્દીમાં વૃત્તિ લખી છે. તિબેટના ગ્રંથ પરથી રાય શરચંદ્ર જણાવે છે કે તે ઈ.સ.પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં (કોઈ કોઈના મતમાં ઈ.સ.પૂર્વે પહેલી શતાબ્દીમાં અને કોઈ કોઈના મતમાં ઈ.સ.ની પહેલી શતાબ્દીમાં વિદ્યર્થમાં બ્રાહ્મણકુલમાં) જન્મ્યો હતો. બાદ બૌદ્ધ ધર્મમાં દીક્ષા લઈ પ્રજા પારમિતાની દીક્ષા આદિ ખુસંખ્યક ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યા. બોધિચર્યાવતાર ગ્રંથના કતા શાન્તિપ્રભ (અંતિદેવ ?) લખે છે કે “દર્શનશાસ્ત્રનાં સૂત્રો સર્વે શીખવતાં જોઈએ. આર્ય નાગાર્જુનનો બનાવેલો ચત્રસમુદ તો જરૂર મન લગાડીને શીખવો જોઈએ.” પ્રસિદ્ધ ચીની પરિવ્રાજક હ્વેન સાંગે ભારતવર્ષના ભ્રમણ-નૃત્તાંતમાં લખ્યું છે કે “જે ચાર સુયોના પ્રકાશથી જગત્તુ પ્રકાશિત થયું છે, તેમાં અર્ય-નાગાર્જુન પણ એક છે.” કાશ્મીરના ઇતિહાસ રાજતરંગિણીમાં નાગાર્જુન નામના એક બૌદ્ધ નરેશનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજાએ ઘણા બાગ અને વિહાર બનાવ્યા હતા. આર્ય નાગાર્જુન અને આ રાજા એક જ વ્યક્તિ હતા કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો તે ઘણુંખરું અસંભવ જેવું છે.”

વ્યાવર્તની કારિકા અને વિગ્રહવ્યાવર્તનીવૃત્તિ છે. [નાગાર્જુનના ગ્રંથ : માધ્યમિક કારિકા, યુક્તિષ્ટિકા, પ્રમાણવિધ્વંસન, ઉપાયકૌશલ્ય, વિગ્રહવ્યાવર્તની, સુહૃલેખ, અમુસ્તવ.] તેના શિષ્ય આર્યદેવ (ઈ.સ.૩૨૦ની આસપાસ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં) વિદ્વાન થયા. તેમણે પણ અસંખ્ય ગ્રંથો માધ્યમિક દર્શન પર લખ્યા છે : જેવા કે શતક-શાસ્ત્ર, બ્રહ્મ-પ્રમથન- યુક્તિ-હેતુ-સિદ્ધિ વગેરે. [આર્યદેવના મુખ્ય ગ્રંથ : ચતુઃશતક, ચિત્તવિશુદ્ધિપ્રકરણ, હસ્તબાલ પ્રકરણ.]

યોગચાર – આ નામ યોગ એટલે ધ્યાનના આચાર પરથી પડ્યું છે, કારણકે બુદ્ધત્વની પૂર્ણતા મેળવવા સત્તર અવસ્થા – ભૂમિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધ્યાન પર ખાસ ભાર આપ્યો મુકાયેલ છે. તેનો મુખ્ય નવીન સિદ્ધાંત આલય-વિજ્ઞાન છે કે જે જ્ઞાનનું આલંબન છે – જેને આપણે અહંપ્રતીતિ કહીએ છીએ. તેનો સ્થાપક કોણ હતો તે હજુ જણાયું નથી, પણ તેનાં પુસ્તકો લંકાવતાર સૂત્ર, મહાસમયસૂત્ર, બોધિસત્ત્વ-ચર્યા-નિર્દેશ અને સપ્તદશભૂમિ-શાસ્ત્રયોગચાર્ય પ્રાચીન તરીકે પ્રધાન જણાવેલ છે.

બૌદ્ધ દર્શન અને ઉક્ત ચાર સંપ્રદાયોના મતો

બૌદ્ધ દર્શન કપિલના સાંખ્યમત પરથી ચણાયો છે. બૌદ્ધ લોકો રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર – આ પાંચ સ્કંધો સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થને માનતા નથી. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ વિષય અને આંખ, કાન, નાક, જીભ, ત્વચા અને મન – એ છ ઈન્દ્રિયો રૂપસ્કંધના અંતર્ગત છે. વિષયોની સાથે ઈન્દ્રિયોનો યથાસંભવ મેળ થવાથી વેદના-સ્કંધ (બુદ્ધિ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેનાથી અહં-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું નામ વિજ્ઞાન-સ્કંધ છે. અહં-જ્ઞાનની સાથે નામ, રૂપ આદિના જ્ઞાનસમૂહની જે ઉત્પત્તિ થાય છે તેને સંજ્ઞા-સ્કંધ કહે છે. અહંજ્ઞાન અને નામ, રૂપ આદિના જ્ઞાન-સમૂહથી સંસ્કાર-સ્કંધની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનસમૂહનું નામ આત્મા છે. બૌદ્ધ કાર્ય-કારણનો [ધર્મ-ધર્મીનો] ભેદ માનતા નથી.

માધ્યમિક સંપ્રદાયના બૌદ્ધો કોઈ પદાર્થનો સ્વભાવ માનતા નથી. પદાર્થ-સમૂહની કેવલ પ્રતીયમાન સત્તા (એકની સત્તાથી બીજાની સત્તા તેમજ એકના અભાવમાં બીજાનો અભાવ, જેમકે આંખ હોવાથી રૂપની સત્તા અને આંખના અભાવમાં રૂપનો અભાવ અથવા રૂપના અભાવમાં આંખનો અભાવ) માને છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જડ કે ચૈતન્ય કંઈપણ માનતા નથી. તેમના મતમાં વિશ્વ શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શૂન્યમાં લય પામે છે. દૃશ્યમાન જગત્ માત્ર માયા છે. અવિદ્યાનો નાશ થવાથી જગત્ પાછું શૂન્યતામાં પરિણત થાય છે. યોગાવલમ્બનપૂર્વક આવા અસીમ, અનાદિ, અતિગંભીર, શાન્ત, મહા સામ્યના આશ્રયથી તથા વાણી અને મનથી અગોચર શૂન્યતાની ભાવના કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે ભાવના કરતાં કરતાં યોગી શૂન્યતામાં લીન થઈ જાય છે અને તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેને સંસાર-તાપથી તત્ત યવું પડતું નથી. યોગચાર-સંપ્રદાયના બૌદ્ધ જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ વિષયના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમના મતમાં જ્ઞાન-સમૂહ ક્ષણિક છે; પૂર્વ-પૂર્વ મુહૂર્તનો જ્ઞાન-સમૂહ

પર-પરના મુહૂર્તમાં સંક્રાંત થઈને જે અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે તે ‘અહં’ અથવા આત્મા છે. સૌત્રાન્તિક જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે અને કહે છે કે જોકે આપણે બાહ્યાર્થ પ્રત્યક્ષ નથી કરતા, તો પણ જ્ઞાન દ્વારા તેના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ. વૈભાષિક બાહ્યાર્થ અને જ્ઞાન એ બંનેનો સ્વીકાર કરે છે. સાંખ્ય-દર્શનની છાપ ઉપર જ બૌદ્ધદર્શનની રચના થઈ છે એ વાતનું પ્રમાણ ડગલેડગલે મળે છે.^૧

પડ્દર્શનમાં બૌદ્ધ દર્શનનું કાલદૃષ્ટિએ સ્થાન

(યુરોપીય પંડિતોમાં) સામાન્ય રીતે એવું મનાય છે કે, વેદોનો ઉપનિષત્કાલ દર્શનોની ઉત્પત્તિનો આદિમ કાલ છે. પછી ૬ દર્શનો નામે સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા, પાતંજલ, અને વેદાંત થયાં. આ છનો કાલનિર્ણય કરવો દુર્ઘટ છે. કોઈ સાંખ્યના સ્થાપક મહર્ષિ કપિલને તો કોઈ વૈશેષિકને સૌથી પ્રાચીન મૂકે છે. પણ વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે કે વૈશેષિક અને બૌદ્ધ દર્શન ન્યાયદર્શનની પછી બન્યાં છે. પરમાણુવાદના ઋષા મહર્ષિ ગૌતમ (ન્યાયદર્શનના પ્રાણેતા)ને ગણી શકાય. જડ પદાર્થો પણ પરમાણુથી બનેલા છે એ વાત સૌથી પહેલાં ગૌતમે જ જાણી હતી. મહર્ષિ કણાદે પરમાણુવાદને સંપૂર્ણ રૂપમાં ગ્રહણ કર્યો. પણ તેમના મતનું વિશેષત્વ એ છે કે પરમાણુઓમાં પરસ્પર ભેદ દેખાડવા માટે પરમાણુનિષ્ઠ એક એક પદાર્થનો તેઓ અલગ અલગ સ્વીકાર કરે છે. આ વિશેષતાને લીધે તેમના દર્શનનું નામ વૈશેષિક પડ્યું. તે સિવાય કણાદે ગૌતમના બતાવેલા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શાબ્દ – એ ચાર પ્રમાણોને અનાવશ્યક માન્યાં છે. ઉપમાન અને શાબ્દ – એ પ્રમાણોને તો વ્યર્થ સમજી તેમણે છોડી દીધાં છે. એમ જાણાય છે કે બૌદ્ધોનો ક્ષણ-વિજ્ઞાનવાદ ગૌતમના ક્ષણ-વિજ્ઞાનવાદનું માત્ર અનુકરણ છે. [આ વિધાન બરાબર નથી લાગતું. જ્ઞાનની ક્ષણિકતાનો સ્વીકાર સૌ દાર્શનિકો કરે છે. તેમાં અનુકરણનો પ્રશ્ન નથી.] મહર્ષિ ગૌતમનું કથન છે કે જડ પદાર્થ-સમૂહ અતિ-અલ્પ-સ્થાનત્વાપી છે. યોગાચાર સમ્પ્રદાયના બૌદ્ધોનું કથન છે કે જ્ઞાન-સમૂહ અતિ-અલ્પ-ક્ષણ-સ્થાયી છે.

ઘણાનો એવો ખ્યાલ છે કે જૈમિનિ (મીમાંસાદર્શનના સ્થાપક) શાક્યમુનિ પછી ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓ કહે છે કે તેઓ પોતાને બૌદ્ધ જણાવી બૌદ્ધ ગુરુ પાસે ભાગતા હતા અને એક વાર તેમની પાસેથી નિરીશ્વરવાદ સાંભળ્યો. જૈમિનિ ૨મી પડ્યા એટલે તે બૌદ્ધ નથી એમ કળાઈ ગયું, એથી તેમને કાઢી મૂક્યા. ત્યારે તેમણે મીમાંસાદર્શનની રચના કરી, પણ બૌદ્ધનું નિરીશ્વરવાદ સંબંધી મળેલ શિક્ષણ મનમાંથી ન ખસ્યું તેથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો. તેમણે પોતાના દર્શનમાં યજ્ઞસંબંધીના પરસ્પર વિરોધવાળી શ્રુતિઓની મીમાંસા કરી છે. મહાભાષ્યકાર પતંજલિ ઈ.સ.પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા એમ યુરોપના પંડિતોનો મત છે. તેમણે સાંખ્યદર્શનનું જ અનુસરણ કર્યું છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે કપિલ ઈશ્વરને માનતા નથી, ડિંતુ પતંજલિ ઈશ્વરને માને છે અને જીવાત્મા કેવે પ્રકારે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે તે પોતાના

૧. ડૉ. બ્રહ્મચંદ્ર વિદ્યાભૂષણનો ‘આર્યદર્શનોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ નામક લેખ. (વસન્ત ૧૩-૧૦ પૃ. ૬૨૩)

દર્શનમાં દર્શાવે છે.

આમ વિચારણા ચાલી, પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે કે બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાન્ત દર્શનનાં મૂળ સૂત્રોમાં યોગદર્શન, ક્ષણિકવાદ, શૂન્યવાદ આદિ મતોનો ઉલ્લેખ છે એટલે વેદાંત પહેલાંનું બૌદ્ધ દર્શન છે. તે વેદાંતદર્શનમાંથી પછી શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય અને મધ્વાચાર્ય એ દર્શનિકોએ પોતપોતાના અભિપ્રાય અનુસાર અદ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદ મત અનુક્રમે રચ્યા છે. આ પૈકી ક્ષત્ર શંકરના અદ્વૈતવાદ સાથે બૌદ્ધના માધ્યમિક દર્શનનું પરસ્પર ઘણું સાદર્ય છે. માધ્યમિકો જેવી રીતે પારમાર્થિક અને સાંવૃત્તિક એમ બે અવસ્થાઓ માને છે તેવી જ રીતે શંકરાચાર્ય પણ પારમાર્થિક અને આવહારિક એમ બે અવસ્થાઓ સ્વીકારે છે. માધ્યમિકોના મતમાં મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા અને જગત્ શૂન્યતામાં પરિણત થઈ જાય છે, જ્યારે શંકરના મતમાં જીવાત્મા અને જગત્ બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. શંકરાચાર્ય જેને નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ કહે છે તેને બૌદ્ધ શૂન્ય કહે છે. અને અનુસાર મુક્તાવસ્થામાં અવિદ્યાનો ધ્વંસ થઈ જાય છે. વેદાંતમાં ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ જ્ઞાન થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે માધ્યમિક કહે છે કે ‘હું શૂન્યતા માત્ર છું’ – એ જ્ઞાન દ્વારા નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહના પ્રણેતા માધ્વાચાર્યે પ્રસંગાનુસાર પદ્મપુરાણનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલ છે તેમાં લખ્યું છે કે માયાવાદ (શંકરનો) તે પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ મત^૧ છે. કોઈ કહે છે કે આ વેદાંત પર કટાક્ષવચન છે, જ્યારે વિજ્ઞાનભિક્ષુના મતમાં – પ્રાચીનવેદાંતમાં માયાની બિલકુલ ગત્ત્ય પણ નથી. તેથી તે પ્રવચનભાષ્યમાં ત્યાં સુધી લખે છે કે અત્યારે જેઓ પોતાને વેદાન્તી લોવાનું અભિમાન કરે છે તેમનો મત ઉલ્લેખયોગ્ય પાત્ર નથી^૨.

જુદાજુદા ગ્રંથકારો

મૈત્રેય (ઈ.સ. ૪૦૦ની આસપાસ) – તેણે મલાસમય-સૂત્ર, બોધિસત્ત્વ-ચર્યાનિર્દેશ અને સ્રતદશભૂમિશાસ્ત્ર યોગાચાર એ ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે.

આર્યઅસંગ (ઈ.સ. ૪૫૦ આસપાસ) – તેણે ગંધાર (હાલનું પેશાવર)માં જન્મ લીધો હતો. પ્રથમ મલાશાસક શામ્બનો અનુયાયી હતો અને લીનયાનના વૈભાષિક દર્શનને માનતો. પછી મલાયાનનું યોગાચાર દર્શન સ્વીકાર્યું.

તેણે બાર ગ્રંથો રચ્યા છે. નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઘણાં વર્ષ તેણે ગાળ્યાનું કહેવાય છે.

વસુબંધુ (ઈ.સ. ૪૮૦ આસપાસ) – તેનો પણ જન્મ ગંધારમાં થયો હતો કે જ્યાં તેનું સ્મરપ્રચિક્ષ હતું એવો ઉલ્લેખ હેન-સાંગે કરેલ છે. તેના પિતાનું નામ કૌશિક હતું. પહેલાં સર્વોસ્તિવાદનું વૈભાષિક દર્શન અવલંબ્યા પછી તેના જ્યેષ્ઠ બંધુ અસંગે મલાયાનના યોગાચાર દર્શનમાં દૃઢતા આપી. તેણે શકલ, કૌશામ્બી, અને અયોધ્યામાં ઘણાં વર્ષ વિદ્યાર કરી અયોધ્યામાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેનું ચરિત્ર સંસ્કૃતમાંથી ચીની

૧. માયાવાદમચ્છારત્વં પ્રચ્છન્નં વૈદ્ધમેવતત્ ।

મયેવ કથિતં દેવિ કલોઃ બ્રાહ્મણરૂપિણા ॥

૨. ડૉ. નનાભચંદ્ર વિદ્યાભૂપાણનો ‘આર્યદર્શનોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ નામક લેખ.

ભાષામાં ઈ.સ. ૫૫૭-૫૬૮માં અવતરિત થયું છે. તેણે બહુસંખ્યક કિંમતી ગ્રંથો રચ્યા અને તેનો તર્કશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ન્યાય પરનો શ્રેણીબદ્ધ ગ્રંથ કહેવાય છે.

આચાર્ય દિગ્નાગ - (ઈ.સ. ૫૦૦ની આસપાસ) આંધ્ર (હાલનું મદ્રાસ ઇલાકાનું તેલિંગન) દેશમાં કાંચી નગર પાસે સિંહવક્રમાં જન્મ્યા હતા. તે વસુબંધુના શિષ્ય થયા અને પછી નાલંદના વિદ્યાલયમાં બ્રાહ્મણ સુદર્જયને અને બીજા વાદીને વાદમાં હરાવી બૌદ્ધ કર્યા. આથી 'તર્કપુંગવ'નું બિરુદ મેળવ્યું. ઓરિસામાં રાજાના ક્રોશાધ્યક્ષ ભદ્રપાલિતને બૌદ્ધ ધર્મમાં લાવ્યા. વિશાલ વિદ્વાન અને પ્રજ્ઞાવાન તે હતા. પક્ષવ વંશના બૌદ્ધ રાજા (કે જે આંધ્રના નાશ પછી - ૪૩૬ સન પછી સત્તાધીશ થયા અને પછી જેને તેના વેગીના રાજ્યમાંથી પૂર્વના ચાલુક્યવંશીય કુબ્જ વિજયવર્ધને હાંકી કાઢ્યા. ઈ.સ. ૫૫૨-૫૮૦માં પક્ષવરાજાની રાજધાની કાંચી પશ્ચિમના ચાલુક્યવંશીય રાજા વિક્રમાદિત્ય પહેલાએ લઈ લીધું)ના વાનતમાં દિગ્નાગ થયા. તે પરથી જણાય છે કે તે ૫૦૦ સનની આસપાસ હતા. કવિ કાલિદાસ પોતાના કાવ્યને દિગ્નાગના સ્કૂલહસ્તથી દૂર રાખવાનું કહે છે (મેઘદૂત શ્લો. ૧૪) તેમજ બીજા ગ્રંથકારો - વેદાંતી અને જૈનો તેની સામે થયા છે. તેમના ગ્રંથો પ્રતિભાથી પૂર્ણ છે. નામે પ્રમાણસમુચ્ચય, ન્યાયપ્રવેશ, હેતુચક્ર હર્મરૂ; તે સિવાય તેમણે પ્રમાણસમુચ્ચય વૃત્તિ, પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશ, આલંબનપરીક્ષા અને તેની વૃત્તિ, ત્રિકાલ-પરીક્ષા વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે.

ધર્મપાલ (ઈ.સ. ૬૦૦-૬૩૫ આસપાસ) - તે નૈયાયિક દ્રાવિડ દેશના કાંચીપુર (મદ્રાસમાં હાલનું કાંજીવરમ)નો રહેવાશી અને મંત્રીપુત્ર હતો. તેની યુવાનવયે રાજા અને રાણીએ પોતાને ત્યાં નોતર્યા હતા. ત્યાં દુઃખ અને શોકથી પીડાતાં એકદમ ત્રિશ્વુનાં વસ્ત્ર પહેરી ચાલી નીકળ્યો. જન્મથી જ તેનામાં બુદ્ધિચાપલ્ય હતું. નાલંદાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ પામી માદાન પદ મેળવ્યું. તેણે ભર્તૃહરિ સાથે પાણિનિના વ્યાકરણ પર ભેદાવૃત્તિ લાખી છે. તે યોગાચાર દર્શનને માનતો. તેના ગ્રંથો આલંબન-પ્રત્યય-ધ્યાનશાસ્ત્ર વ્યાખ્યા, વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા સિદ્ધિશાસ્ત્ર વ્યાખ્યા ને શતશાસ્ત્ર વૈપુલ્ય વ્યાખ્યા છે.

આચાર્ય શીલભદ્ર (સન ૬૩૫ આસપાસ) - તે સમતટ (બંગાલ)ના રાજાના વંશનો અને બ્રાહ્મણકુલનો હતો. ધર્મપાલનો શિષ્ય અને નાલંદાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પછી મુખી થયો હતો. તે ન્યાય અને શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતો.

આચાર્ય ધર્મકીર્તિ (સન ૬૩૫ - ૬૫૦ આસપાસ) - ચુડામણિ દેશમાં (વર્તુ કચી ચોડ કે ચોલ દેશ કે જે પૂર્વ દક્ષિણ પ્રાંતમાં આવેલ છે), બીજાના કરેલા પ્રમાણે ત્રિમલય દેશમાં (બંને એક જ દેશ લાગે છે) બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મ પામી ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તો સર્વ દર્શનોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિપુણ થયો હતો; પરંતુ બૌદ્ધોના સત્ત્વસાથી તેના ધર્મ પર વળતાં બૌદ્ધ ઉપાસકનો વેશ લીધો અને બ્રાહ્મણોએ જાતિ બદલ કર્યો. ત્યાંથી મધ્યદેશ (મગધ)માં આવતાં આચાર્ય ધર્મપાલે સંઘમાં લીધો અને અને તિપિટકનો અભ્યાસ પૂર્ણ રીતે કર્યો. ૫૦૦ સૂત્રો અને ધારણીઓ મુખપાઠે કર્યા. અન્ય દર્શનોનો અભ્યાસ કરવા ગુલામનો વેશ લઈ કુમારિલ નામના તીર્થિકને ત્યાં જઈ તેના

રાજ્યપ્રાપ્ત ખેતરમાં ગુલામ તરીકે કાર્ય કરી સંતોષ આપી તેની પાસેથી તેના દર્શનનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી કષ્ટાદના દર્શનના અનુયાયી નામે કષ્ટાદગુપ્ત ને બીજાની સાથે વાદમાં ઊતર્યો. ત્રણ માસ વાદ ચાલતાં ઘણાને બૌદ્ધ કર્યા. કુમારિલ તેથી ૫૦૦ બ્રાહ્મણને લઈ વાદ કરવા આવ્યો. તેણે શરત કરી કે જે હાર પામે તેને મારી નાંખવો. ધર્મકીર્તિ કુમારિલનું મરણ ઇચ્છતો ન હોવાથી એવી શરત કરી કે જે હારે તે પોતાનો ધર્મ મૂકી બીજાનો સ્વીકારે. આખરે તેમ થયા પછી કુમારિલ ને ૫૦૦ બ્રાહ્મણો શરત પ્રમાણે હારતાં બૌદ્ધ થયા. ત્યારપછી નિર્ગથો (જૈન) રાહુવર્તી અને બીજા કે જે વિંધ્યપર્વત પાસેના દેશમાં વસતા હતા (દિગંબરીય) તેની સાથે વાદ કર્યો; પછી દ્રવલિ (દ્રાવિડ ?)માં આવી ઘણા તીર્થંક્રો સાથે વાદ કરી જુદાંજુદાં પોતાના ધર્મનાં દર્શનોને પુનઃસ્થાપિત કરી ઉદ્ધાર કર્યો. આણે બ્રાહ્મણ નૈયાયિક ઉદ્યોતકર પર આક્રોષ કરેલ છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વ્યાખ્યા પર બૃહદારણ્ય-વાર્તિકના કર્તા મીમાંસક સુરેશ્વરાચાર્યે તથા અષ્ટ-સહસ્રિકાના કર્તા દિગંબર જૈનાચાર્ય વિદ્યાનંદે ટીકા કરી છે. વાયસ્પતિ-મિશ્ર પણ તેનો આધાર ટાંકે છે.

તેણે દિગ્નાગે રચેલા બૌદ્ધ ન્યાય પર ઘણો સુધારોવધારો કર્યો છે. તેના ગ્રંથોમાં પ્રમાણ વાર્તિકકારિકા, પ્રમાણવાર્તિકકૃત્તિ, પ્રમાણવિનિશ્ચય, હેતુબિંદુ, હેતુબિંદુવિવરણ, તર્કન્યાય અથવા વાદન્યાય, સંતાનાંતર-સિદ્ધિ, સંબંધ-પરીક્ષા, અને તે પર વૃત્તિ છે.

વિનીતદેવ (સન ૭૦૦ આસપાસ) - ગોવિંચંદ્રના પુત્ર લલિતચંદ્ર રાજાના સમયમાં તે નાલંદામાં રહેતા હતા અને ધર્મકીર્તિ ગોવિંચંદ્રના સમયમાં મરણ પામ્યા. ગોવિંચંદ્રના પિતા વિમલચંદ્ર માલવનરેશ ભર્તૃહરિની બહેન સાથે પરણ્યા હતા. આ ભર્તૃહરિ ને તે જ નામના વૈયાકરાણી કે જે સન ૬૫૧ - ૬૫૨માં મરણ પામ્યા તે એક જ છે એમ ધારીએ તો પછી તેના સમકાલીન ગોવિંચંદ્રને ઈ.સ. ૭મા શતકમાં મૂકી શકીએ; અને તેથી એવા નિર્ણય પર આવી શકીએ કે ગોવિંચંદ્રના પુત્ર લલિતચંદ્ર પણ આ વાગતે વિદ્યમાન હતા કે જે સમય ધર્મકીર્તિના સમય સાથે સંગત થાય છે. તે ધર્મકીર્તિના ગ્રંથો પર વિનીતદેવે ટીકા રચી છે. વળી મહાનુ

ચંદ્રગોમિન (સને ૭૦૦ આસપાસ) - પૂર્વમાં ક્ષત્રિયકુલે વારેન્દ્ર (બંગાલમાં હાલનું રાજશાહી)માં તેનો જન્મ થયેલ છે. તે સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, જ્યોતિષ, સંગીત, લલિત કલા અને વૈદ્યકમાં અતિ નિપુણ હતો. આચાર્ય સ્થિરમતિ પાસે ચૂર અને અભિધર્મ પિટકો શીખી વિદ્યાધર આચાર્ય અશોકથી બૌદ્ધ ધર્મમાં આવ્યો. તેને બુદ્ધદેવતા અવલોકિતેશ્વર અને તારા નામની દેવી પર અચ્ચલ શ્રદ્ધા હતી. વારેન્દ્રના રાજાએ તેને પોતાની દીકરી પરણાવવાનું માગું કર્યું, પરંતુ તેનું નામ તારા હોવાથી પોતાની દેવી તારાનું અપમાન થાય એમ ધારી પરણવાની ના પાડી. આથી રાજા ક્રુદ્ધ થયો અને તેને એક પેટીમાં પૂરી ગંગા નદીમાં નાંખી દીધો. પેટી તરતીતરતી સમુદ્રમાં ગંગા મળે છે ત્યાં એક બેટ પાસે અટકી ગઈ, ત્યાં ચંદ્રગોમિને તારા દેવીને પ્રાર્થના કરવાથી તે પેટીમાંથી બહાર નીકળી શક્યો. તે બેટમાં પછી તે રહ્યો અને તે પરથી તે બેટનું નામ ચંદ્રદ્વીપ પડ્યું. ત્યાં બૌદ્ધ ઉપાસક તરીકે અવલોકિતેશ્વર અને તારા દેવીની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી. ધીમેધીમે તે બેટ એક શહેર જેવો થયો. ત્યાંથી લંકા

જઈ દક્ષિણ હિંદમાં આવતાં વરગુણિના ઘરમાં નાગસેન(પતંજલિ)કૃત પાણિનિ વ્યાકરણ પર ભાષ્ય જોયું. તે બરાબર ન લાગતાં પોતે ચંદ્ર વ્યાકરણ નામની ટીકા પાણિનિ પર કરી. [ચાન્દ્ર વ્યાકરણ સ્વતંત્ર છે.] જૈન હેમચંદ્રાચાર્ય (સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) આનું નામ પોતાના ગ્રંથમાં ટાંકે છે જ્યારે કાશિકા-વૃત્તિનો કર્તા જયાદિત્ય (૬૬૧-૬૬૨ ઈ.સ.) તેનું નામ જણાવતો નથી, તેથી જયાદિત્ય પછી ને હેમચંદ્ર પહેલાં આ વિદ્યમાન હતા. આ વખતે શ્રી હર્ષનો પુત્ર શીલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને વરેંદ્રમાં સિચ્છવી જાતિનો સિંહ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શ્રી હર્ષને નામે પ્રસિદ્ધ શ્રી હર્ષવર્ધન હોવો જોઈએ (૬૪૭ ઈ.સ.). આથી આનો સમય ઈ.સ. ૭૦૦ લગભગ ગણી શકાય. તેણે ચંદ્ર વ્યાકરણ સિવાય ન્યાયાલોક સિદ્ધિ નામનો ન્યાય પર ગ્રંથ રચેલ છે.

રવિગુપ્ત (૭૨૫ સન આસપાસ) - કાશ્મીરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તે મહાનુ કવિ, દાર્શનિક અને તાત્ત્વિક હતો અને કાશ્મીર તેમજ મગધમાં ૧૨ મહાનુ ધાર્મિક વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં હતાં. વારેંદ્રના ભર્ષ રાજાનો સમકાલીન હતો. તેનો પ્રસિદ્ધ તાત્ત્વિક ભિક્ષુ સર્વજ્ઞમિત્ર શિષ્ય હતો. તેણે ન્યાયનો ગ્રંથ નામે પ્રમાણવાર્તિક વૃત્તિ રચેલ છે.

શાન્તરક્ષિત (ઈ.સ. ૭૪૮) - તે સ્વતંત્ર માધ્યમિક દર્શનનો અનુયાયી અને નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક હતો. તેની સલાયથી તિબેટમાં રાજાએ સન ૭૪૮માં મગધના ઓદંતપુર વિહાર જેવો સંમયેનો વિહાર બંધાવ્યો હતો. ૧૩ વર્ષ તિબેટમાં ગાળ્યાં; અને ત્યાં આચાર્ય બોધિસત્ત્વ એ નામથી વધુ પરિચિત થયો. તેણે ન્યાયના વાદન્યાયવૃત્તિ વિરચિતાર્થ અને તત્ત્વસંગ્રહકારિકા ગ્રંથ લખેલ છે.

કમલશીલ (ઈ.સ. ૭૫૦ આસપાસ) - શાન્તરક્ષિતનો અનુયાયી હતો અને નાલંદામાં તંત્રોનો અભ્યાસ કરાવતો. તિબેટમાં મહાયાન હોસંગ નામના ચિનાઈ સાધુને વાદમાં હરાવ્યો હતો. તેણે ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. ન્યાયબિંદુ પૂર્વ પક્ષે સંક્ષિપ્ત અને તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા એ ગ્રંથ રચ્યા હતા.

કલ્યાણરક્ષિત (૮૨૯ સન આસપાસ) - એ મહાનુ વાદી અને ધર્મોત્તરાચાર્યના ગુરુ હતા. તેણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે.

ધર્મોત્તરાચાર્ય (ઈ.સ. ૮૪૭ આસપાસ) - કલ્યાણરક્ષિત અને કાશ્મીરના ધર્મોત્તર દત્તના શિષ્ય હતા. ૮૪૭ સનમાં રાજ્ય કરતા વનપાલ રાજાના સમયમાં તે કાશ્મીરમાં થયા. તેમને ધર્મોત્તર - ટિપ્પનકના કર્તા મહિષેશ (૯૬૨ ઈ.સ.), અને સ્વાદ્વાદ રત્નાવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ નામના પ્રસિદ્ધ જૈન નૈયાયિકે પોતાના ગ્રંથમાં ટાંકેલ છે. તેમણે અનેક ગ્રંથ રચેલ છે.

મુક્તકુંભ (૮૪૭ સન પછી), **અર્યત** (૮૪૭ સન પછી), **દાનશીલ** (૮૯૯ સન આસપાસ), **જિનમિત્ર** (૯૯૯ આસપાસ), **પ્રજાકરગુપ્ત** (૯૪૦ આસપાસ), **આચાર્ય જેતારિ** (૯૪૦-૯૮૦ સન), **જિન** (૯૮૩ ઈ.સ. આસપાસ), **જ્ઞાનશ્રી** (૯૮૩ ઈ.સ. આસપાસ), **રત્નવજ્ર** (૯૮૩ ઈ.સ. આસપાસ), **રત્નાકર શાંતિ** (૯૮૩ આસપાસ), **વાકપ્રજ** (૯૮૩ આસપાસ), **યમારિ** (૧૦૫૦ ઈ.સ. આસપાસ), અને **શંકરાનંદ** (૧૦૫૦ ઈ.સ. આસપાસ) - એમ ઉત્તરોત્તર ઘણા બૌદ્ધ નૈયાયિકો અને વિદ્વાનો થયા^૧

૧. જુઓ. ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણકૃત History of the Medieval school of Indian logic.

વિભાગ-૨ : ગૌતમ બુદ્ધ

જન્મ : બાલ્યકાળ : યુવાવસ્થા (ગૃહસ્થાશ્રમ)

કોઈપણ પુરુષે દાખલ કરેલી રીતિનીતિ જે પ્રમાણમાં ચિરસ્થાયી વા વ્યાપક રહે તે પ્રમાણમાં તે પુરુષના મહત્ત્વનું તારતમ્ય ઠરતું હોય તો ગૌતમ બુદ્ધ જેવો મહાન પુરુષ આ દેશના ઐતિહાસિક કાલમાં થયો જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જેણે પોતાના શત્રુપક્ષ - બ્રાહ્મણો તરફથી પણ ઈશ્વરાવતાર તરીકે માન મેળવ્યું, જેણે પ્રારંભેલો ધર્મ એક કાળે આખા જગત્માં ફેલાશે કે શું એવી શંકા ઉત્પન્ન થવા લાગી, અને જે ધર્મ સાંપ્રતકાળે પણ આ દુનિયાની માનવજાતિના મોટામાં મોટા ભાગને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વંદ્ય થઈ રહેલો છે,^૧ તે પુરુષની સાથે સમાનતા ધરાવનાર એક પણ નામ આ દેશના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતું નથી એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આવા આ અલૌકિક પુરુષના ચરિત્ર કે શિક્ષણનો જેટલો ભાગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી^૨ નિર્વિવાદ મનાય છે તેટલો જ અહીં આપીશું.

બુદ્ધ એટલે જેણે બોધિ - ઉચ્ચતમ અધિકાર - શિક્ષા અને પ્રજાની પૂર્ણતા સુધી ગયેલ પાયરી મેળવેલ છે તે. પરંતુ બૌદ્ધધર્મી લોક જેને માટે આ સન્માનબોધક શબ્દ વાપરે છે તે પુરુષનો જન્મ શાક્ય નામના એક ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુલમાં ઈ.સ.પૂર્વે છઠ્ઠા શતકના મધ્યમાં કપિલવસ્તુ (હાલમાં તેનું નામ પટ્ટીરા છે કે જે ગોરખપુર જિલ્લાની ઉત્તરે છે)માં લુંબિની નામના વનમાં થયો હતો. આ જન્મસ્થાનના સ્મરણાર્થે મહારાજ અશોકે ઈ.સ.પૂર્વે ૩૨૯માં 'હિદ મ્મગવં જાતેતિ' અહીં ભગવાનનો જન્મ થયો હતો એવા લેખયુક્ત સ્તંભ ઊભો કર્યો. શાક્ય કુલમાં જન્મવાથી તેમને શાક્યમુનિ પણ કહેવામાં આવે છે, અને ગૌતમ એ ગોત્રનામ છે કે જેનાથી તે બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઈ.સ.પૂ. ૬૦૦ના સુમારે તે શાક્ય નામના ક્ષત્રીઓનું કપિલવસ્તુમાં એક

૧. શોપનશોર નામનો પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફ પણ પોતાના મુખ્ય ગ્રંથ નામે 'The world as will and idea'માં જણાવે છે કે "If I were to take the result of my philosophy as the standard of truth, I would be obliged to concede to Buddhism the pre-eminence over the East. In any case it must be a satisfaction to me to see my teaching in such close agreement with a religion which the majority of mankind upon the earth hold as their own."

૨. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એટલા માટે કે હિંદમાં ઇતિહાસ કથારૂપે રહેલ છે તેમાં કલ્પનાનું અને તેને લીધે ચમત્કારિક અને અલૌકિક વાતોનું મિશ્રણ ચરિત્રનાયક પ્રત્યેના અતિભક્તિભાવને લઈને તેમ જ ચરિત્ર આલેખનારમાં રહેલ કવિત્વથી લગભગ પચાસ ટકા જેટલું હોય છે. તેથી પ્રથમ દર્શને તેના સત્યાસત્ય માટે સહજ શંકા ઊઠે છે. આથી પ્રબલ ઐતિહાસિક પુરાવા વગર અમુક પૂર્વકાલીન મત્તાવ્યક્તિ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુતઃ વિદ્યમાન ન હતી, પણ માત્ર મનોહર કાલ્પનિક ચિત્ર છે એમ કોઈ કહે તો તેને ખોટો ઠરાવી શકાય નહિ ! બુદ્ધના સંબંધમાં અબાધિત પ્રમાણ છે કે તે ઐતિહાસિક પુરુષ છે, તેથી તેના ચમત્કાર વગેરે બ્રાહ્મણી સંશય ટાળવાનો અહીં પ્રયત્ન છે.

નાનું મહાજનસત્તાક રાજ્ય હતું. ગૌતમના પિતા શુદ્ધોદન અને તેની માતા માયાદેવી કે જેના પિતાનું નામ સપ્રબુદ્ધ હતું તે પણ શાક્યકુલનાં હતાં. માયાદેવીની બહેન નામે મહાપ્રજાપતિ (ગૌતમી) પણ શુદ્ધોદનની બીજી સ્ત્રી હતી. માયાદેવી પ્રસૂતિ માટે પિયર જતાં રસ્તામાં જ લુંબિનિ વનમાં પ્રસૂત થઈ પુત્રનો જન્મ આપ્યો. તે જ બુદ્ધ. તેનું મૂળ નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. (પરંતુ તિપિટકમાં તે નામ ક્યાંય પણ જણાતું નથી.) આ બોધિસત્ત્વ - ભાવી બુદ્ધ હતા. તેના જન્મસમયે થયેલા કહેવાતા ચમત્કારોને તિપિટકમાંથી આધાર મળતો નથી.

બોધિસત્ત્વ જન્મ્યા પછી તેની માતાની સાથે તેને શુદ્ધોદન રાજા પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો. અસિત નામના ઋષિએ આવી એવું ભવિષ્યકથન કહ્યું કે “આ કુમાર જગતનો ઉદ્ધારક થશે.” (જુઓ સુત્તનિપાત ગ્રંથ). માયાદેવી પ્રસૂતિ થયા પછી સાતમે દિવસે સ્વર્ગસ્થ થઈ (જુઓ વિનયપિટકનો સુક્કવગ્ગ નામનો ગ્રંથ). આ પરથી આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં બોધિ - જ્ઞાન - પ્રકાશનો આવિષ્કાર થાય ત્યાં માયા - અંધકાર રહે જ નહિ. આથી આ કુમારના પાલનપોષણનું કામ તેની બહેન નામે ‘મહાપ્રજાપતિ’ કે જે તેની શોક થતી હતી તેના પર પડ્યું અને તેણીએ આ કામ ભારે ઉદ્વાસ અને પ્રેમથી સ્વીકાર્યું.

બોધિસત્ત્વે ગૃહત્યાગ કર્યો તે પહેલાંની વાત બુદ્ધચરિત આદિ ગ્રંથમાં ચમત્કારિક રીતે વર્ણવી છે. શુદ્ધોદન રાજા પોતાના પુત્ર સંબંધે જોષીએ કંથેલા ભવિષ્યથી તેમજ તેના પર પોતાનો વાતસલ્યભાવ અપૂર્વ હોવાથી તેના પર પુષ્કળ કાળજી અને દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. દરેક જાતનાં ભોગ અને ઉપભોગનાં સાધનો તેના માટે ખાસ ત્રણ મહેલ બંધાવી રાખ્યાં, તે ઉપરાંત દાસ-દાસીઓ અનેક રાખી તેને કોઈપણ જાતનાં શોક, ગ્વાનિ કે દુઃખ પેદા ન થાય એવી સમગ્ર સામગ્રી પૂરી પાડી અને ચીવટાઈથી કામ લેવામાં આવ્યું. ગાયનાદિ લલિત કલા, ધનુર્વેદ વગેરે તેના પદને યોગ્ય એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું યુદ્ધશિક્ષણ, મૃગયાદિ વિનોદ વગેરે વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવામાં આવી કે જેથી તેનો સર્વકાલ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સુખમાં જાય. આમ રાજમહેલોમાં રહી મોજમજા તે ભોગવતો. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ કુમાર યથેચ્છ વર્તન રાખનાર મોજશોખી અને ઘણે ભાગે જક્કી થઈ જાય, પરંતુ આ કુમાર પોતાના અલૌકિક અંકુરોને લીધે ઊલટો દંઢનિશ્ચયી અને સ્વાશ્રયી બન્યો. પિતાને મન એમ કે એકાદ દુઃખદ પ્રસંગ કુમારને પ્રાપ્ત થતાં તે માત્ર શ્મશાનવૈરાગ્યનો વિષય ન બનવા ઉપરાંત દંઢ વૈરાગ્યનું રૂપ ધારણ કરશે, પરંતુ દુનિયાની વિષમ બાજુનું જ્ઞાન સંતતિને ધીરેધીરે આપવું એ ઔપધ ગણાય છતાં અમર્યાદ પિત્રપ્રેમને લઈ શુદ્ધોદને દુઃખ એ શું છે એનો ખ્યાલ જ ન આવે તે રીતે વિશેષ કાળજી રાખવા લાગ્યા. ૧૬મા વર્ષની વયે કોલીવંશના રાજાની પુત્રી નામે ^૧યશોધરા સાથે તેને પરણાવ્યો અને તે સંયોગે રાહુલ નામનો પુત્ર થયો. વખત જતાં એક વખત અકસ્માત્ તેને બહાર ફરવા જવાની ઇચ્છા થઈ, અને ચન્ન નામના પોતાના

૧. આ નામ ગ્રંથો પરથી જાણાય છે, પરંતુ આ જ તેનું ખરું નામ કે નહિ તે ખાતરીથી કહી શકાય નહિ, કારણકે તેમાં ‘ભદ્રકચ્ચા’ - ભદ્રકૃત્યા વા ગોપા એવાં નામ પણ જોવામાં આવે છે. વળી બિંબા અને ક્યાંક યશોવતી એ નામ પણ આપેલાં છે.

સારથિ સાથે રથમાં બેસી તે ફરતો હતો એટલામાં એક વ્યાધિગ્રસ્ત, વૃદ્ધ, અને મૃત અંવા ત્રણ પુરુષોનાં અનુક્રમે દર્શન થયાં. ^૧સારથિએ વ્યાધિ, જરા અને મરણનાં ઉગ્ર સ્વરૂપો બોધિસત્ત્વને સમજાવ્યાં, તે ઉપરથી સંસારના વિષયો પર તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને ગૃહત્યાગનો નિશ્ચય દઢ થયો. (બુદ્ધચરિત)

આ સંબંધમાં બુદ્ધ પોતાની પૂર્વસ્થિતિનો વૃત્તાંત ત્રિપિટકના સુત્તપિટકમાંના અંગુત્તર નિકાયમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

"મિશ્રુઓ ! હું બહુ સુકુમાર હતો. મારા મુખ માટે મારા પિતાએ તળાવ ખોદાવી, તેમાં વિવિધ પ્રકારની કમલિનીઓ વાની હતી. મારાં વસ્ત્રો રેશમી હતાં. ટાઢતાપની મારા પર અસર ન થાય, માટે મારા સેવકો મારી ઉપર શ્વેત છત્ર ધરતા. શિયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા જુદાજુદા ત્રણ રાજમહેલ હતા. જ્યારે હું ચોમાસા માટે બાંધેલા મહેલમાં રહેવા જતો, ત્યારે ચાર મહિના બહાર ન નીકળતાં સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્ય સાંભળી કાલક્રમાણ કરતો. બીજાઓને ત્યાં, સેવકો અને નોકરોને હલકા પ્રકારનું અન્ન અપાતું, પણ મારે ત્યાં મારાં દાસ-દાસીઓને માંસમિશ્રિત ઉત્તમ ભાત અપાતો હતો.

આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ લેતાંલેતાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે અવિદ્વાન્ સામાન્ય મનુષ્ય પોતે વૃદ્ધપણના સપાટામાં આવવાની છે, તોપણ ઘરડા માણસ તરફ જોઈને કંટાળે છે ને તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! પરંતુ હું પણ ઘડપણના શંસામાં ફસાવાનો છું, માટે જો સામાન્ય મનુષ્ય પેટે જરાગ્રસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ - આ વિચારને લીધે મારો જુવાનીનો મદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

અવિદ્વાન્ સામાન્ય પોતે વ્યાધિના સપાટામાં સપડાવાનો છે, છતાં વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય તરફ જોઈને કંટાળે છે, અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! પરંતુ હું જાતે વ્યાધિના સપાટામાંથી છૂટ્યો નથી, ને વ્યાધિગ્રસ્તથી કંટાળું કે તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્યમદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

અવિદ્વાન્ સામાન્ય મનુષ્ય પોતે મરણધર્મી હોવા છતાં મૃત શરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે ને તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! પરંતુ હું પણ મૃતધર્મી છું, છતાં સામાન્ય મનુષ્યની માફક મૃત શરીર તરફ જોઈને કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું, તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિત મદ તદ્દન ગળી ગયો."

આમ પિતાદ્વારા એક રાજપુત્ર પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના મોજશોખનાં સાધનો પોતાને પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં તોપણ તેથી તેનું સમાધાન થયું નહિ. જરા, વ્યાધિ અને મરણનાં ઉગ્ર સ્વરૂપોની કલ્પના ઉત્તરોત્તર તેના મનમાં દઢ થતી ગઈ; અને તેનો તારુણ્ય, આરોગ્ય તથા જીવિતનો મદ છોક ગળી ગયો.

૧. બુદ્ધચરિતમાં જણાવ્યું છે કે એક દેવતા વ્યાધિગ્રસ્ત વગેરેનાં ત્રણ રૂપ અનુક્રમે લઈ આવ્યો હતો.

ગૃહત્યાગ - મહાભિનિષ્ક્રમણ

ગૌતમ પોતાના શયનગૃહમાં ગયો અને વિચારમાં પડ્યો. સર્વ સ્વજન ગાઢ નિદ્રામાં જતા હતા, રાત્રિ વ્યતીત થતી હતી. પરંતુ પોતાને ઊંઘ આવી નહિ; આખર ત્યાગનો પૂર્ણ નિશ્ચય થયો. આરથિ ચત્રને કંથક નામનો અશ્વ સજ્જ કરવાનું કહ્યું અને તે દરમ્યાન પોતાની પ્રિય પત્નીનું અંતિમ દર્શન કરવાનું અને તેને પોતાનો નિશ્ચય જણાવવાનું મન થયું એટલે જ્યાં પુત્ર રાહુલ સહિત યશોધરા સૂતી હતી ત્યાં ગયો, અને તેમને ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલાં જોયાં એટલે વિચાર થયો કે જો હું તેમને જાગ્રત કરી મારો નિશ્ચય જણાવીશ તો વધુ મોહજાળમાં લપટાવાનો ભય રહે છે; આથી તેને ન જગાડતાં તુરત જ મધ્યરાત્રીએ આઘાઢશુદ્ધિ પૂર્ણિમાને દિને ચત્ર સારથિ અને કંથક અશ્વને લઈ ગૃહ-શહેર-સર્વનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો, અને ૩૦ યોજન વડાવી અનોમા નામની નદી ઊતરી ત્યાં અટક્યો. આભૂષણો ચત્રને આપી દીધાં, મસ્તકના વાળ કાપી નાખ્યા અને રાજ્ય-વસ્ત્રો પણ તજી દીધાં. શ્રમણનાં ૩ વસ્ત્રો પહેર્યાં અને ચત્રને 'માતાપિતાને પ્રણામ કરેજે' એમ કહી વિદાય કર્યો. આ ગૃહત્યાગને અભિનિષ્ક્રમણ અથવા મહાભિનિષ્ક્રમણ કહેવામાં આવે છે.

આ વાતનું વર્ણન બુદ્ધના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે. (મજ્ઞિમનિકાયમાંથી અરિયપરિચેસન સુત્ત જુઓ.)

“હે ભિક્ષુઓ ! હું પણ સંબોધિજ્ઞાન થવાની પૂર્વ બોધિસત્ત્વાવસ્થામાં, સ્વતઃ જન્મધર્મી હતો તે કારણે જન્મના ફેરામાં સપડાયેલી વસ્તુઓ (પુત્ર, દારા, દાસી, દાસ વગેરે)ની પાછળ લાગ્યો હતો, તેમાં વાસના રહી હતી (એટલે મારા સુખનું અવલંબન તેના પર છે એવું મને લાગતું હતું.) સ્વતઃ જરાધર્મી હોવાથી, વ્યાધિધર્મી હોવાથી, મરણધર્મી હોવાથી, શોકધર્મી હોવાથી જરા, વ્યાધિ, મરણ, અને શોકના ફેરામાં પડેલી વસ્તુઓ પાછળ લાગ્યો હતો. તેવામાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે હું સ્વતઃ જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, અને શોક સાથે સંબંધ હોવાથી તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુત્ર-દારા આદિની પાછળ લાગ્યો છું એ ઠીક નથી; તો પછી આ જન્મજરાદિથી થનારી હાનિ જોઈને અજાત, અજર, અવ્યાધિ, અમર અને અશોક એવા પરમ શ્રેષ્ઠ નિર્વાણપદનો શોધ કરવો એ જ મારે યોગ્ય છે.

હે ભિક્ષુઓ ! આવો વિચાર કરતાં કરતાં કેટલોક કાલ ગયો, તે વખતે હું તરુણ હતો, અને મારો એક પણ વાળ સફેદ થયો ન હતો અને ભરજુવાનીમાં મારાં માબાપ મને રજા આપતાં નહિ હતાં, આંખમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહથી તેમનાં વદન ભીંજાયેલાં હતાં, તે રોતાં હતાં, તોપણ (તે સર્વની પરવા કર્યા વગર) શિરોમુંઝ કરી કાપાય વસ્ત્રથી દેહ ઢાંકી ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. (સંન્યાસી થયો.)”

ભ્રમણજીવન : શોધ : તત્ત્વપ્રાપ્તિ : દીક્ષા

હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ અનુપિયના આશ્રવનમાં એક અઠવાડિયું ગાળી ત્યાંથી મગધના પાટનગર રાજગૃહમાં એક દિનની મુસાફરી કરી આવ્યા. ત્યાંના રાજા સેનિય

(શ્રેણ્ય, શ્રેણિક) બિમ્બિસારે આ મહાપુરુષને પોતાના રાજમહેલ પરથી માર્ગે જતાં જોતાં પોતાના માગ્ગન પાસે બોલાવી મંગાવ્યા. તે ભિક્ષા લઈ શહેર બહાર નીકળી ગયેલ હોવાથી રાજા પોતે પાંડવ નામના પર્વતમાં તેમની પાસે ગયો. બંને વચ્ચે સંવાદ થતાં રાજાએ પોતાનું સર્વ રાજ્ય આપવા તૈયાર છે માટે ક્ષત્રિયધર્મ સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગે વચ્ચે ન આવવા જણાવ્યું. દૈઢતા પાસે મહાલાલય નિકળ નીવડી. (જુઓ સુત્તનિપાતમાંનું પબ્બજજા સુત્ત)

અહીંથી નાગળ જતાં જ્યાં આળાર (કોઈ આરાડ કહે છે) કાલામ અને રામપુત્ર ઉદ્રક કે જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો હતા અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહેવાતા હતા ત્યાં બુદ્ધે આવી તેમની પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. તેમની પાસેથી સમાપત્તિ (સમાધિ)ની જુદીજુદી અવસ્થાઓ જાણી. તેઓના વિચારો જાણ્યા. આ સંબંધે બુદ્ધે સચ્ચક નામના એક નિર્ગન્થ (જૈન) પંડિત કે જે વૈશાલી નગરીમાં રહેતો હતો અને જેને અગ્ગિવેસ્સન પણ કહેતા હતા તેને ઉદ્દેશીને જે કહ્યું તે અહીં જણાવવું યોગ્ય થશે : (જુઓ મજ્ઞિમનિકાયમાંનું મહાસચ્ચક સુત્ત)

(૧) “હે અગ્ગિવેસ્સન ! આ પ્રમાણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી હું ઘરમાંથી બહાર પડ્યો. પરમ સુખાવહ કઈ વસ્તુ છે તેની શોધ હું કરતો હતો, — અનુત્તર શ્રેષ્ઠ શાન્તિસ્થાનનો પત્તો મેળવવા હું ફરતો હતો એવા સમયમાં આળાર કાલામ પાસે આવી મેં કહ્યું ‘હે કાલામ ! આપના આ ધર્મપંથમાં પ્રવેશ કરવાની મારી ઇચ્છા છે.’ ત્યારે કાલામે કહ્યું, ‘આયુષ્મન્ ! તું આ મત પ્રમાણે અનુસર. વિદ્વાન્ મનુષ્ય આ મત પ્રમાણે ચાલે છે તો તે અમારું તત્ત્વ શું છે તે જાણી શકે છે.’ તુરત જ આળાર કાલામનું તત્ત્વજ્ઞાન હું શીખ્યો. વાદવિવાદ કરવામાં ચાલાક થયો, પણ તે બધું ‘પોપટ પંખી’ જેવું હતું. કાલામના બીજા શિષ્યો પણ મારા જેવા જ પોપટિયા જ્ઞાનમાં પ્રવીણ હતા. આ પોપટિયા જ્ઞાનથી મારું સમાધાન થયું નહિ. મેં મારા મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે કાલામને અનુભવજ્ઞાન થયું નથી; તેને આ તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ મળવો જોઈએ; એટલે મેં કાલામ પાસે જઈ એવો પ્રશ્નો કર્યો કે “અરે કાલામ ! આ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર તમને કેવી રીતે થયો ?” ત્યારે કાલામે મને આર્કિચન્યાયતન નામની સમાધિ શીખવી. આથી મેં વિચાર્યું કે કાલામને જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી જ મને છે, જેવો તેનો ઉત્સાહ છે તેવો જ મારે છે, જેવો તેનો વિવેક (સ્મૃતિ) છે તેવી જ રીતે મને છે અને જેવી તેની એકાગ્રતાશક્તિ (સમાધિ) છે તેવી જ મારે છે. જેવી તેને પ્રજ્ઞાન છે તેવી મારામાં છે તો પછી તેની પેઠે હું પણ કેમ સાક્ષાત્કાર કરી ન શકું ? આવો વિચાર કરી હે અગ્ગિવેસ્સન, મેં થોડા જ વખતમાં આર્કિચન્યા સમાધિ સાધ્ય કરી. (આથી વૃત્તિશૂન્ય મન થાય છે), અને કાલામને તેની ખબર આપી, કે તરત જ તેણે કહ્યું કે ‘જે સમાધિનો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે સમાધિનો તને થયો છે, જે હું જાણું છું તે તું જાણે છે, મારી અને તારી યોગ્યતા હવે સરખી છે તો આજથી તું અને હું આ પંથના મુખી થઈએ અને આ શિષ્યોને શીખવીએ.’ આ પ્રમાણે કાલામે મારું બહુમાન કર્યું.

(૨) “આ પછી ઉદક (ઉદ્રક) રામપુત્ર પાસે ગયો; તેણે મને નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન નામની સમાધિ (કે જે સમાધિની છેવટની હદ છે) શીખવી અને થોડા સમયમાં મને સાધ્ય

થઈ. તે તેને જણાવતાં મારો તેણે પણ સત્કાર કર્યો અને તે આચાર્ય અને શિષ્યનો ભેદ ગયો. આથી પણ મારી તૃપ્તિ થઈ નહિ અને નિર્વાણપ્રાપ્તિ લચ્છ ઘણી દૂર છે એમ જાણી તેને પણ મેં છોડી દીધો. અને મહાવધાન - મહાન પરિશ્રમ કરવા આગળ ચાલ્યો.

“આ પ્રમાણે હું પરમ સુખ - પરમશાંતિના નિર્વાણની શોધ અર્થે મગધ દેશમાં ફરતાં ઉડુંવેલા (ઉડુંવેલા - ગયા પાસે) આવ્યો. આ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય હતો. અહીં શાસોચ્છવાસને અંકુશમાં રાખવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી. આથી મસ્તકમાં ભયંકર વેદના ઊઠી અને પેટમાં દાહ થયો. સર્વ અંગમાં પણ દાહ થતો હતો, પરંતુ મારો ઉત્સાહ દબ હતો, જાગૃતિ કાયમ હતી, દેહ માત્ર દુર્બલ થયો હતો. આટલી દુઃખકારક વેદના થયા છતાં મારા ચિત્તનું પરિણામ એ જ રહ્યું ત્યારપછી આહાર ઓછો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મગ કે કળથીના પાણીથી ચલાવ્યું. આથી અત્યંત કૃશ દેહ થયો. હાથ-પગ પાતળા થયા, બરડાનાં હાડકાં બહાર દેખાવા લાગ્યાં. પાંસળીઓ ખળભળી ગઈ, આંખ ઊંડી ઊતરી ગઈ. અંગની કાન્તિ કરમાઈ ગઈ, પેટ અને પીઠ એક થયાં. આ વેળાએ મારા મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે ‘જે અત્યંત દુઃખકારક વેદના મેં અનુભવી છે તે કરતાં વધુ દુઃખકારક વેદના કોઈ બીજા શ્રમજ કે બ્રાહ્મણે અનુભવી નહિ હોય. પરંતુ આ દુષ્કર કર્મથી લોકોત્તર ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એમ મને લાગતું નથી. આ કરતાં બીજો નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ હશે કે નહિ ?’ (ઘર છોડ્યા પહેલાં હું) મારા પિતા સાથે ખેતરમાં ગયો હતો ત્યાં જંબુવૃક્ષની છાયાએ બેસી પ્રથમ ધ્યાનની સમાધિ સાધી હતી તેની મને સ્મૃતિ છે તો તે નિર્વાણનો માર્ગ નહિ હોય ? આથી એ માર્ગ ખરો હશે એમ મને લાગ્યું. મેં મારા મનમાં કહ્યું કે હું શા માટે સમાધિસુખથી બીઉં છું ? તે મોજમજાથી મળતું સુખ નથી, તેમજ પાપકારક નથી તો આવા સુખથી બીવાથી કંઈ સરવાનું નથી; પરંતુ આ દુર્બલ દેહને સુખ સાધ્ય થનાર નથી તો દેહનું સંરક્ષણ કરવા અત્ર પણ ખાવું જોઈએ.

“ત્યાર પછી અન્નસેવન કરવા લાગ્યો. મારી સેવા અર્થે પાંચ ભિક્ષુ (પંચવગ્ગિય - કૌડિન્ય અને બીજા) રહેતા હતા. મને જે ધર્મજ્ઞાન થશે તે પોતાને કહેવામાં આવશે એવું તેમને લાગ્યું હતું, પરંતુ મેં અન્નસેવન કરવા માંડ્યું કે તેમને નિરાશા થઈ અને આ તો ઢોંગી છે એમ સમજી મને છોડી ચાલતા થયા. આ અન્નગ્રહણથી ધીમે ધીમે મારા દેહમાં શક્તિ આવી અને સમાધિસુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.” - આ પ્રમાણે^૧

૧. આ બંને યોગમાર્ગના પ્રવર્તક હતા. બુદ્ધચરિતમાં સાંખ્યમત પ્રવર્તક તરીકે જણાવેલ છે. અને તે પરથી બૌદ્ધ ધર્મ સાંખ્યમાંથી નીકળ્યો છે એવું કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિત કહે છે, પરંતુ આ સંબંધીનો આધાર તિપ્પિકમાંથી મળતો નથી. કાલામ વૈશાલીમાં ઘણા શિષ્યો સહિત રહેતો હતો. તે આત્મા શાશ્વત છે અને ઉપાધિથી મુક્ત થતાં પૂર્ણ મુક્તિ પામે છે એવું માનતો હતો. ઉદ્રક આત્મભાવ પર વિશેષ ભાર આપી કર્મનાં પરિણામે આત્મા સુખદુઃખ પામે છે અને જન્માંતર લે છે એ જણાવતો હતો. બુદ્ધે આત્માનો અને આત્માનો એક જન્મથી બીજો જન્મ થાય છે તે વાતનો નિષેધ કરી તેનો કર્મવાદ કાયમ રાખ્યો. બુદ્ધે જણાવ્યું કે કર્મ છે પણ આત્મા કર્મનો કર્તા નથી. પુનર્જન્મ છે પણ એક જન્મનો આત્મા પોતે બીજો જન્મ લેતો નથી, કારણકે ‘હું કહું છું, હું કરું છું,’ એમાં જે ‘હું’નો ભાવ છે તે મિથ્યા છે. એ ખરો હોય તો હુંભાવથી મુક્તિ ન થાય. આમ અન્ય બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી હકીકત મળે છે.

આળાર કાલામ અને ઉદ્રક રામપુત્ર સાથેનો પરિચય થયો.

(૩) કાલામ અને ઉદ્રકને છોડી બોધિસત્ત્વ મંદિરવાસી સાધુઓને મળ્યા. ત્યાં તેઓ યજ્ઞથી હિંસા કરતા હતા તેથી તેમને ઉપદેશ આપ્યો કે 'આ ધર્મ નથી. મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રત્યે રાખવો એ જ ખરો ધર્મ છે. પ્રાણહાનિ કરી પાપનો નાશ કદી થતો નથી તો નૈતિક પવિત્ર જીવન ગાળવું એ જ ઉત્તમ છે.'

(૪) ત્યાર પછી ઉપરોક્ત પાંચ ભિક્ષુઓ પાસે આવ્યા. ત્યાં તેમને તપ કરતા અને ઈન્દ્રિયનું દમન કરતા જોયા; તેથી પોતાના મનમાં તેમ કરવાનો ઉત્સાહ આવ્યો. છ વર્ષ સુધી ઉગ્રમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી ધ્યાનરત થયા. પણ તે તપ નિર્વાણપદને માટે આવશ્યક નથી એમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો નિર્ણય થયો. નિરંજના (હાલની ફલ્ગુ) નદીમાં સ્નાન કરી પાછા ફરવાનું કર્યું પરંતુ દેહ દુર્બળ થવાથી ચાલી શકાયું નહિ એટલે મૂર્છા આવી. પાસે જતી સુજાતા નામની ગોવાળની કન્યાએ વૈશાખ શુદ્ધિ પૂર્ણિમાને દિને ખીર આપતાં તેમને ભાન આવ્યું. આથી તપશ્ચર્યા એ શરીર તેમજ મનના બળને હાનિ પહોંચાડનાર છે એમ સમજી તપનો ત્યાગ કર્યો અને ધ્યાન અને આત્મનિરીક્ષણની ક્રિયા આરંભી. ઉક્ત ભિક્ષુઓ તેમને તજી ગયા.

હવે^૧માર (સૈતાન)ની સાથે થયેલ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે છે કે જેમાં તેણે આપેલ પ્રલોભનોને - તૃષ્ણા, અરતિ, અને રાગને જીતી તેનો પરાભવ કરે છે; અને એક અશ્વત્થ (બોધિ)વૃક્ષ નીચે બેસી ધ્યાનવિચારમાં પડતાં પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન થયું અને સંસારના દુઃખનો ઉદ્ધાર થવાનો માર્ગ તેમને પ્રગટ થયો. બોધિસત્ત્વ બોધિ-સંબોધિ (સ્વબોધન) પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધ થયા. સત્ત્વ કે જેની શોધ પાછળ ભગીરથ પ્રયત્ન સેવ્યો હતો તે પ્રાપ્ત થયો. (આ વૃક્ષને તેથી 'બોધિવૃક્ષ' કહેવામાં આવે છે.) બુદ્ધ થયા પછી તેને સંબુદ્ધ, તથાગત, સુગત, ધર્મરાજ, મારજિત્ જિન આદિ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે.^૨ પૃથકજન (સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્ય) આ સત્ય કદી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. તે પ્રાપ્ત થતાં પોતે તેનો ઉપદેશ સર્વજગતને કરવો આવશ્યક છે એમ સમજી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ધર્મમાર્ગ તે ચાર આર્યસત્ય છે, કે જેની અંદર આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ, અને પ્રતીત્ય સમુત્પાદનો સમાવેશ થાય છે.^૩

સાત દિવસ સુધી ત્યાં જ તે પ્રકાશનો અનુભવ કર્યો. તેટલામાં ઉત્કલ (ઓરિસા)થી નીકળી મધ્યદેશ તરફ તપુસ્સ અને ભક્ષિક નામના બે વેપારીઓ રસ્તે જતાં મળ્યા. તેમણે બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળ્યો એટલે તેઓએ તેમનું શરણ ગ્રહ્યું અને બુદ્ધ અને ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખી તેના અનુયાયી થયા, ઉપાસક થયા. કારણકે આ વખતે 'સંઘ'ની ઉત્પત્તિ થઈ ન હતી.

પહેલાં કોને ઉપદેશ આપવો એ વિચાર કરતાં આળાર કાલમ અને ઉદ્રક રામપુત્ર

૧. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ આને માનસિક વિકૃતિ કહી શકાય.
૨. આ તેમજ આની પછીનું વિસ્તૃત વર્ણન જોવું હોય તો જુઓ મહાવગ્ગ કે જેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર 'સોકેડ બુક્ક ઓફ ધ ઈસ્ટ' એ ગ્રંથમાલાના ૧૩ અને ૧૭મા વોલ્યુમમાં થયેલ છે.
૩. આ સંબંધે શિદ્ધાંતો તરીકે આગળ કહેવામાં આવશે.

યાદ આવ્યા, કારણકે તે બંને તેનો ધર્મ સમજવા સમર્થ હતા. પરંતુ તરત જ તે મરણ પામ્યાના બબર મળતાં ઉપર જાણાવેલ દેહકદને પ્રસંગે સહાય આપનાર પાંચ ભિક્ષુઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું લક્ષ્ય ગયું. આપાદ સુદ્ધિ પૂર્ણિમાને દિને તેઓના નિવાસસ્થાન (કાશીના મૃગવન)માં જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં આજીવિકપંથનો સાધુ ઉપક મળતાં તેણે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પોતાનો મનોરથ કહ્યો. તે સાંજે મૃગવનમાં પહોંચતાં પાંચ ભિક્ષુઓએ દૂરથી બુદ્ધને જોઈ અરસપરસ સંકલ્પ કર્યો કે શ્રમણ ગૌતમ આવે છે તો તેને માન ન આપવું. પરંતુ તે નજીક આવ્યા ત્યાં તેમની અનિચ્છા છતાં ઊભા થઈ માન આપ્યા વગર રહેવાયું નહિ. શ્રમણ ગૌતમ એ નામથી સંબોધ્યા ત્યારે બુદ્ધે જાણવું કે એમ સંબોધન ન કરે. હું તથાગત છું. હું એ ધર્મનો ઉપદેશ કરીશ કે જે ઉત્તમ પવિત્રતાથી આ જ જિંદગીમાં તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો. પછી મધ્યમ પ્રતિપત્ત - માર્ગનો ઉપદેશ કરી ચાર આર્યસત્ય સમજાવ્યાં. આથી કૌંડિન્યને સત્યદર્શન થયું અને જેનો જન્મ છે તેનું મરણ પણ છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. અજ્ઞાત હતો તે જ્ઞાત થયો તેથી તેનું નામ અજ્ઞાત (અમત્ર - અમ્મત) કૌંડિન્ય પડ્યું. તેને નિર્વાણનું પ્રથમ પગથિયું - સ્રોતાપત્તિ ફલ થયું અને તેણે દીક્ષા લીધી. બીજે દિવસે વાષ્પ (વાપ) અને ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે દિવસે એમ અનુક્રમે ભદ્રિક (ભદ્રિય), મહાનામનૂ અને અશ્વજિતે (અસ્સજિ) દીક્ષા લીધી. પાંચમે દિવસે તેઓને ભૌતિક અને માનસિક પ્રપંચનું અનાત્માપણું (નૈરાત્મ્ય) સમજાવ્યું કે જે અનત્તાલક્ષમણ સુત્રમાં જણાવેલ છે. આથી તેઓ તે જ વખતે અર્હત થયા. આમ કુલ છ અર્હત થયા. કાશીમાં યશસ્સુ કરીને એક શ્રીમંત શ્રેષ્ઠીનો પુત્ર હતો તેણે બુદ્ધ પાસે આવતાં ઉપદેશ સાંભળી સ્રોતાપત્તિ પ્રાપ્ત કરી બીજે દિવસે અર્હતપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તરત જ યશસ્સુનો પિતા ત્રિવાચિક (ત્રણમાં શ્રદ્ધા રાખનાર) ઉપાસક થયો કે જે સર્વથી પ્રથમ હતો. પછી યશસ્સુની માતા અને પત્ની ઉપાસિકા થઈ, અને ત્યાર પછી યશસ્સુના પૈ મિત્રોએ દીક્ષા લઈ અર્હતપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આમ કુલ બુદ્ધ ઉમેરતાં ૬૧ અર્હત થયા.

ચોમાસું જતાં - 'પ્રવરણ' પૂરું થતાં બુદ્ધે ઉક્ત ૬૦ શિષ્યોને જુદીજુદી દિશાઓમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. અહીંથી 'મિશનરી'નો ભારતમાં પ્રારંભ થયો. પોતે ઉરૂવેલ (હાલના બુદ્ધગયામાં જે મહાબોધિ મંદિર છે તેની પાસે) ગયા. અહીં ત્રણ જટાધારી અગ્નિપૂજક તાપસો - જટિલો નામે ઉરૂવિત્વા-કાશ્યપ, નાદી-કાશ્યપ અને ગયા-કાશ્યપ એ ત્રણ ભાઈઓ રહેતા હતા. તેને ઉપદેશ આપી બૌદ્ધ ભિક્ષુ બનાવ્યા; અને ત્યારપછી ઘણા શિષ્યો - ઉપાસકો થયા. પછી રાજા બિમ્બિસારને આપેલ વચન પ્રમાણે રાજગૃહમાં આવી યષ્ટિવને ઊતર્યા. રાજા ત્યાં આવ્યો અને પછી સંઘને વેળુવન ભેટ કર્યું.

આ વખતે એક સ્થળથી બીજે સ્થળે ભટકતો સાધુ - પરિવ્રાજક નામે સંજય પોતાના સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન આદિ ઘણા શિષ્યો સાથે રાજગૃહમાં રહેતો હતો. સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયને આર્યસત્યને જાણતાં સંજયનો ત્યાગ કર્યો અને બુદ્ધના શિષ્ય થયા. બંનેએ અર્હતપદ મેળવ્યું અને બંનેને મુન્ય - પદ્મશિષ્યો તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા.

ઉત્તર જીવન

અનાથપિંડિક - વિશાખા

રાજા બુદ્ધોદયને પુત્રના બુદ્ધત્વની ખબર પડતાં તેણે તેમને કપિલવસ્તુ આવવા ખાસ નિમંત્રણ મોકલ્યું અને છેવટે તેના બાલમિત્ર સમવયસ્ક કાલીદાસીને નિમંત્રણ કરવા રાજગૃહ મોકલ્યો કે જે બુદ્ધને મળતાં ભિક્ષુ થયો. કાશીથી આવ્યા પછી પાંચ માસ થયા હતા. અને પછી શાક્યોની ભૂમિ - કપિલવસ્તુ આવ્યા. સર્વ શાક્યો તેમને પગે પડ્યા. રાજાએ ભિક્ષા ત્યાગી રાજ્યપદ ફરી લેવા વિનંતી કરી ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું 'તમારો વંશ રાજાનો છે, પણ મારો બુદ્ધનો વંશ છે. સર્વ બુદ્ધોએ ભિક્ષાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.' પછી રાજા પણ ઉપદેશ સાંભળી સોતાપત્ર થયો અને છેવટે મૃત્યુ થતી વખતે અર્હત્ પાડે થયો.

બુદ્ધને સર્વ સ્ત્રીઓ વંદના કરવા આવી હતી. પરંતુ યશોધરા શરમને લઈ આવી ન હતી. તેથી પોતે તેણીની પાસે ગયા. પછી પોતાનો ભાઈ નંદ કે જે તે વખતે પરણવાની તૈયારીમાં હતો તે ન પરણતાં બુદ્ધનો શિષ્ય - ભિક્ષુ થયો. પછી રાહુલને શ્રમણેર પ્રવ્રજ્યા સારિપુત્રે આપી. પછી બુદ્ધે રાજગૃહ જવાનો માર્ગ લીધો. તે રાજગૃહ પહોંચે તે દરમ્યાન મહાનામનો ભાઈ અનુરુદ્ધ, ભદ્રિય, આનંદ, ભગુ, કિંબિલ અને દેવદત્ત તેમજ ઘણાઓએ બૌદ્ધ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. આ વખતે પ્રખ્યાત થયેલ ઉપાસિ નામનો હજામ પણ ભિક્ષુ થયો. પછી તે બંધા બુદ્ધ પાસે આવ્યા, બુદ્ધ રાજગૃહ આવ્યા પછી શ્રાવસ્તીથી સુદત્ત અનાથપિંડિક નામનો શ્રીમંત વેપારી રાજગૃહ આવ્યો હતો. તેણે બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળી તેમને અને સંઘને શ્રાવસ્તી આવવા આમંત્રણ કહ્યું. ત્યાં બુદ્ધ આવ્યા, તે પહેલાં જેત નામના રાજકુમાર પાસેથી જેતવન અઢળક દ્રવ્ય આપી ખરીદી સંઘને અર્પણ કર્યું. આ વખતે કોશલાધિપતિ પ્રસેનજિત્ રાજ્યધાની શ્રાવસ્તીમાં ગજ્ય કરતો હતો. અહીં મિગાર નામનો શ્રીમંત જૈન શ્રેષ્ઠી વસતો હતો તેની પુત્રવધૂ વિશાખાએ પોતાના સસરાને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયી કર્યો કે જેથી વિશાખા 'મિગાસ્માતા' કહેવાય છે. વિશાખાએ બીજો વિહાર 'પૂર્વારામ' નામે શ્રાવસ્તીમાં બંધાવી બૌદ્ધ સંઘને અર્પણ કર્યો. આ વિહાર અનાથપિંડિકના વિહારથી માત્ર ઉત્તરતો હતો.

વૈશાલીમાં આપ્રપાલી (આપ્રપાલિકા) નામની એક પ્રસિદ્ધ વેશ્યા રહેતી હતી એ પર મગધરાજા બિમ્બિસારનું લક્ષ ગયું અને તેવી વેશ્યા પોતાના રાજ્યમાં પણ હોય તો એક શોભા છે એમ જાણી સાલવતી નામની વેશ્યા રાજ્યમાં રાખી. તેણીને રાજાના કુમાર નામે અભયથી એક પુત્ર થયો અને તેનું નામ જીવક પાડ્યું. આ તક્ષશિલા જઈ વૈદક શાસ્ત્રમાં પારંગત થઈ આવ્યો અને રાજાએ રાજવૈદ્ય તરીકે તેને રાખ્યો. જીવકે ઉજ્જયિનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોતના અને બિમ્બિસારના રોગને નિવાર્યા હતા. બુદ્ધને અપયો થતાં જીવકે ઔષધ આપી તે રોગને દૂર કર્યો હતો. પછી જીવકે પ્રદ્યોત રાજા પાસેથી બે અમૂલ્ય વસ્ત્રો રોગનિવારણની ભેટ તરીકે મળ્યાં હતાં તે બુદ્ધને અર્પણ કર્યાં. એ તેમણે સ્વીકાર્યાં અને ભિક્ષુઓને પણ ઉપાસકો જે વસ્ત્રો અર્પે - ચીથરાં જેવું વસ્ત્ર પણ અર્પે તો તે સ્વીકારવાની આજ્ઞા આપી.

વૈશાલીમાં આ વખતે મહામારી પ્રવર્તતો હતો તેથી તેનું નિવારણ કરવા માટે બુદ્ધ પાસે વૈશાલીથી કેટલાક મહાજન વીનવવા આવ્યા. બુદ્ધે ત્યાં જઈ તેનું નિવારણ કર્યું અને અનેકને દીક્ષા આપી સંઘની વૃદ્ધિ કરી. પછી રાજગૃહ આવ્યા. ત્યાંથી વૈશાલી પાસે આવ્યા.

આ વખતે શાક્ય જાતિ અને કોલિય જાતિ વચ્ચે રોહિણી નદીનું પાણી કોણ વાપરે તે સંબંધે કલહ થયો હતો, કારણકે બંનેના રાજ્ય વચ્ચે તે નદી આવેલી હતી અને તેનું પાણી બંનેને પૂરતું થતું નહોતું. કલહ વધતાં યુદ્ધ થવાની તૈયારી હતી. ત્યાં બુદ્ધે જઈ બંને પક્ષને શાંત કર્યા અને ઉપદેશથી ઘણાને દીક્ષિત કર્યા.

આ પછી થોડા વખતમાં બુદ્ધને ખબર પડી કે તેમના પિતા ભયંકર માંદા છે એટલે તુરત આકાશમાર્ગે જઈ શુદ્ધોદનને વસ્તુઓની અસ્થિરતા - અનિત્યતા સંબંધી ઉપદેશ કર્યો કે જેથી તેમણે અર્હતપદ મેળવ્યું, અને મૃત્યુ પામી નિર્વાણ પામ્યા.

શુદ્ધોદનનું મરણ થતાં માતા ગૌતમીને સંસાર ત્યાગી સાધ્વીજીવન અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ, અને બુદ્ધને સંઘમાં લેવા કહ્યું, પણ તેમણે ના પાડી, એવું કહીને કે સ્ત્રીઓને સંઘમાં પ્રવેશ કરવા માગતા નથી. પછી બુદ્ધ વૈશાલી આવ્યા. આથી ગૌતમી અને બીજા અનેક સ્ત્રીઓ મસ્તકના કેશ કાપી નાંખી પીત વસ્ત્ર પહેરી પગે ચાલીને વૈશાલી આવી. આનંદે આ જોયું એટલે તેના મનમાં ઘણી અસર થઈ. તે સર્વના પગ સૂજી ગયા હતા, શરીર ધૂળવાળું હતું અને આંખમાં આંસુ હતાં. આનંદે તુરત જ જઈ બુદ્ધને તેમને સંઘમાં લેવા પક્ષ લઈ વિનંતિ કરી. પ્રથમ તે ચિરુદ્ધ હતા, પરંતુ આનંદના કહેવાથી સર્વને સંઘમાં દાખલ કરી ભિક્ષુણીઓ બનાવી.

આનંદની વિનંતિ સ્વીકાર્યા છતાં બુદ્ધ સ્ત્રીઓને દાખલ કરવાથી શું શું ભયંકર પરિણામો આવે છે તેનાથી જાત હતા. તેમણે આનંદને કહ્યું, “જો સંઘમાં સ્ત્રીઓને દાખલ ન કરવામાં આવે, તો ધર્મ ૧૦૦૦ વર્ષ રહેત, પરંતુ હવે બ્રહ્મચર્ય અને પવિત્રતા વધુ વખત નહિ રહે અને ધર્મ ફક્ત ૫૦૦ વર્ષ સુધી રહેશે.” આ વાત પછીના બનાવથી ખરી પડી છે. સ્ત્રીઓ, ગૌતમી પણ વારંવાર બુદ્ધ રહેતી અને પછી કેટલીક ભિક્ષુણીએ કુવર્તનથી લોકનો કોષ શિરે વહોર્યો હતો.

વૈશાલીથી શ્રાવસ્તીમાં એક ચાતુર્માસ ગાળી રાજગૃહ આવતાં રાજા બિમ્બિસારની અભિમાની રાણી ખેમા રાજાની યુક્તિથી બુદ્ધ પાસે લાવવામાં આવી અને તેના ઉપદેશથી તે બૌદ્ધ ધર્મમાં આવી.

બુદ્ધના પ્રતિપક્ષી તરીકે છ તીર્થંક્રો હતા. ૧. પૂરણકસ્સપ (પુરાણ-કાશ્યપ), ૨. મખ્ખસિ ગોસાલ (મંખલિ ગોશાલ), ૩. અજિત કેસકબલી, ૪. પદુદ્ધ કચ્ચાપન (પ્રદુદ્ધ કાત્યાયન), ૫. નિગ્ગંઠ નાતપુત્ત (નિર્ગંથ જ્ઞાતપુત્ર - એટલે જૈનના મહાવીર.) અને ૬. સંજય બેલહિપુત્ત (સંજય બલિષ્ઠપુત્ર). આ દરેકના અનુયાયી અસંખ્ય હતા, અને ઘણા બુદ્ધની ઈર્ષ્યા કરતા. આમાંનો સંજય તે બુદ્ધના શિષ્ય સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયનનો પૂર્વગુરુ હતો. બધા વૈશાલીમાં આવેલ મહામારી નિવારી નહિ શક્યા. જ્યારે બુદ્ધે નિવાર્યો એમ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે.

વળી બૌદ્ધ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે બુદ્ધ રાજગૃહ પાસે રહ્યા હતા તે દરમ્યાન

એક શ્રેષ્ઠીએ ઊંચા વાંસના પર એક ચંદનનો કકડો એક પાત્રમાં રાખી ઉક્ત તીર્થિકમાંના દરેકને કહ્યું કે 'તે ઉપરથી લઈને આવે એવી ચમત્કારિક શક્તિવાળો શ્રમાજ્ઞ કે બ્રાહ્મણ છે કે ?' છએ તે પ્રયોગ કરી જોયો પણ કોઈપણ તેમ કરી શક્યું નહિ. પછી મૌદ્ગલ્યાયન અને પિંડોલ - ભારદ્વાજ (બુદ્ધના શિષ્યો) એ બંનેએ તે પાત્ર જોયું અને પિંડોલ - ભારદ્વાજે પોતાની સિદ્ધિથી ઊંચે ઊડી તે પાત્ર નીચે લાવી આપ્યું. આ વાતની બુદ્ધને ખબર પડતાં ઠપકો આપી જણાવ્યું કે 'આવી શક્તિનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ, કારણકે તેથી ધર્મમાં મનુષ્યો વધુ લાવી શકાય છે એમ બનતું નથી, તેમ બીજો કંઈ લાભ નથી.' (આથી બુદ્ધ તેવી શક્તિનો ઉપયોગ ન કરે તેમ સિદ્ધ થતું નથી.) તે તીર્થિકો નિરાશા પામી બિમ્બિસાર રાજા પાસેથી ઉત્તેજન ન મળતાં શ્રાવસ્તીમાં પ્રસેનજિત્ રાજા પાસે ગયા. બુદ્ધે પોતાની શક્તિથી ત્યાં આકાશમાર્ગે જઈ અનેક ચમત્કાર રાજા અને તીર્થિકો તેમજ લોક સમક્ષ બતાવ્યા. આથી છએ તીર્થિકો મુગ્ધ થયા. તેથી બુદ્ધે જણાવ્યું કે 'જ્યાં સુધી સૂર્ય પ્રકાશતો નથી ત્યાં સુધી આગિયો ચળકાટ મારે છે પણ જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે, કે તે આગિયો કિરણોથી અંજાઈ જઈ ચળકાટ બિલકુલ મારી શકતો નથી.' આથી પૂરણ કાશ્યપે કૂવામાં ડૂબી આત્મઘાત કર્યો.^૧

પછી બુદ્ધે સ્વર્ગમાં જઈ પોતાની માતા માયાને અભિધર્મ સમજાવ્યો.^૨ ત્યાં ત્રણ માસ રહી ઈંદ્રે વિશ્વકર્મા દ્વારા બનાવેલી નિસરણીથી સંક્રાશ્ય નામના સ્થળે ઊતર્યા. અને ત્યાંથી શ્રાવસ્તી આવ્યા. તીર્થિકોએ તેની કીર્તિથી અસહશીલ થઈ તેની વિરુદ્ધ આક્ષેપ - માનહાનિ થાય તેમ કરવાની યુક્તિ રચી. ચિંચા નામની એક તરુણી જે પોતાની ધર્મનુયાયી હતી તેને ઊભી કરી. તેણીએ બુદ્ધ પર પોતાની સાથે આડો વ્યવહાર ગ્રખવાનું આળ નાખ્યું પણ તેમાં તે ફાવી શકી નહિ. તેમણે આઠમું ચાતુર્માસ ભગંદેશમાં ગાળ્યું. નવમું કૌશામ્બીમાં ગાળ્યું. આ વખતે સંઘમાં કલહ થયો. એકે અમુક નિયમનો ભંગ કરતાં બીજાએ તેને ઉઘાડો કર્યો. આ કલહ વધી પડતાં બુદ્ધ વચમાં પડ્યા પણ શમ્યો નહિ. પછી બુદ્ધ ચાલી ગયા. કેટલોક વખત વીત્યા બાદ ફરી વાર તે બાબત પર નિર્ણય આપવાનું કહેવામાં આવતાં તેમણે તે કલહ પતાવ્યો.

અગિયારમું ચાતુર્માસ રાજગૃહ પાસે થયું. એકદા એક ખેતર પાસેથી બુદ્ધ જતા હતા. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ ખેતીનું કામ મજૂર પાસે કરાવતો હતો તે બોલ્યો 'અરે ! શ્રમાજ્ઞ ! હું ખેડીને વાવું છું અને તેમ કરી આજીવિકા ચલાવું છું. તું પણ ખેડી-વાવી તે પર નિર્વાહ ચલાવ.' બુદ્ધે કહ્યું 'અરે ! બ્રાહ્મણ ! હું પણ ખેડીને વાવું છું અને તેમ કરી મારો ખોરાક કમાઉં છું.' બ્રાહ્મણે આશ્ચર્યચકિત થઈ કહ્યું, 'હું તો તેમ જોતો નથી, કારણકે તમારી પાસે નથી હળ કે બળદ; તો પછી કેમ કરો છો ?' બુદ્ધે કહ્યું, 'શ્રદ્ધા એ બીજ છે કે જે હું વાવું છું, ભક્તિ તે વરસાદ છે, વિનય તે હળનો સળિયો છે, મન તે ધૂંસરીનું બંધન છે, સાવધાનતા તે મારું હળ છે. સત્ય તે બાંધવાનું હથિયાર

૧-૨. આ વાત સત્યથી વેગળી લાગે છે. છએ તીર્થિકો ભેગા થાય એ અને છેવટે બુદ્ધ અભિમાનયુક્ત કથનો કહે વગેરે માની શકાય તેમ નથી. આ ઉપરાંત ત્યાર પછીનાં કથન પણ કલ્પનામાં આવી શકે તેમ નથી.

છે, અને કોમલતા તે છોડવાનું હથિયાર છે. શક્તિ તે મારા બળદ છે. આથી હું એવા માર્ગ પર જાઉં છું કે જ્યાં બિલકુલ દુઃખ નથી.' આથી આ બ્રાહ્મણ - બૌદ્ધ ધર્માનુયાયી થયો.

બારમું ચાતુર્માસ વેરંજા (વૈરંતિ - વૈરંત્ય) ગામમાં અને તેરમું શ્રાવસ્તી અને ચાલિકામાં ગાળ્યું. ૧૪મું જેતવનમાં ગાળ્યું કે જ્યાં રાહુલે ઉપસંપદા દીક્ષા લીધી. તે જ વર્ષમાં કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં તેમના સસરા સુપ્રતિબુદ્ધે દારૂથી મત્ત બની બુદ્ધના માર્ગમાં આડા ઊભી ગાળો આપી. બુદ્ધે આનંદને આગાહી સંભળાવી કે આજથી બારમે દિવસે પૃથ્વીમાં તે ગળી જશે. ને બરાબર તે જ દિવસે પૃથ્વી ફાટી ને તે અંદર જઈ મરણ પામ્યો.

કપિલવસ્તુથી જેતવન અને ત્યાંથી આલાવી તરફ આવતાં બાલકભક્ષક યક્ષને ધર્મ પમાડ્યો. યક્ષે કહ્યું, 'હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછીશ અને તેનો ઉત્તર નહિ આપવામાં આવે તો હૃદય ચીરી ગંગાનદીમાં તને ફેંદી દઈશ.' યક્ષ પ્રશ્ન પૂછતો ગયો અને બુદ્ધે યથાર્થ ઉત્તર આપ્યા. તેથી યક્ષ તેનો શિષ્ય થયો અને ત્યાં એક વિહાર બાંધી આવ્યો.

સત્તરમું ચાતુર્માસ રાજગૃહ, ૧૮મું ચાલિકા, ૧૯મું વેણુવનમાં, ૨૦મું જેતવનમાં ગાળ્યું. આનંદ બુદ્ધનો ઉપસ્થાપક (હમેશાં સાથે રહેનાર તરીકે) નિમાયો. અંગુલિમાલ નામનો જબરો લૂંટારો બુદ્ધના ઉપદેશથી ધર્મમાં આવ્યો અને અર્હત થયો. આ વખતે કેટલાક વિરોધક તીર્થિકોએ પ્રપંચ કરી કેટલાક પાસે સુંદરી નામની ભિક્ષુણીનું ખૂન કરાવી તેનું મૃત શરીર જેતવનની ઝાડીમાં રખાવ્યું, અને લોકમાં તે મડદું માલમ પડતાં બૂમ ઉડાવી કે ગૌતમે તેણીનું ખૂન કર્યું છે. પણ ખરી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ અને તીર્થિકો તરફ તિરસ્કાર છૂટ્યો.

આ વખતે અનાથપિંડિકે પોતાની પુત્રીને અંગદેશમાંના પોતાના એક મિત્રના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. તે મિત્ર નગ્ન સંન્યાસીના મતવાળો હતો; તેથી તેણે પુત્રવધૂ ઘેર આવતાં નગ્ન સાધુને નમન કરવા કહ્યું, પણ તેણીએ તેમ કરવા ના પાડી. આમ કરીને તેણીએ સાસુ અને બીજી સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધનાં દર્શન કરવા દંચ્છા જગાવી. બુદ્ધે દિવ્યચક્ષુથી અંગદેશમાંનું આ દશ્ય જોયું કે તરત જ ત્યાં જઈ સર્વને પ્રસન્ન કરી પોતાના ધર્મમાં લીધા. અંગમાં અનુરુદ્ધ નામના શિષ્યને ધર્મપ્રચારાર્થે મૂકી બુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં આવ્યા.

આ પછીનાં ૨૩ વર્ષનો બુદ્ધ સંબંધે ઇતિહાસ પૂરો મળતો નથી. છૂટાછવાયા પ્રસંગો મળી આવે છે.

એક અદ્ભુત બનાવોનું પ્રકરણ અહીં આવે છે. બુદ્ધની ઉંમર ૭૨ વર્ષની થઈ ત્યારે બિમ્બિસાર રાજાનું મૃત્યુ થયું હતું; અને પિતાવધ કરનાર તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ ગાદી પર આવ્યો હતો.

બુદ્ધની કીર્તિ સહન ન કરવાથી તેના શિષ્ય દેવદત્તમાં ઈર્ષ્યાની અગ્નિ જ્વલિત થઈ હતી. પોતાની સિદ્ધિથી દેવદત્તે રાજપુત્ર અજાતશત્રુની કૃપા મેળવી હતી. અને તેથી સંઘનો નાયક થવાની તેણે માહત્વાકાંક્ષા રાખી હતી. એકદા બુદ્ધ રાજગૃહમાં વેણુવન વિહારમાં રહેતા હતા ત્યારે દેવદત્તે જાણાવ્યું કે બુદ્ધ વૃદ્ધ થયેલ છે તેથી સંઘનું

નાયકપદ છોડી પોતાને આપવું. બુદ્ધને ત્રણ વખત પૂછતાં ત્રણે વખત ના પાડવાથી દેવદત્ત તે ક્ષણથી તેની વિરુદ્ધ પ્રપંચ કરવા લાગ્યો. બુદ્ધે સંઘને દેવદત્તનું બિલકુલ નહિ માનવાનું કહેતાં દેવદત્તે ક્રોધિત થઈ અજાતશત્રુ વેદેહી પુત્ર પાસે જઈ તેને કહ્યું, 'તું તારા પિતાને મારી નાંખી રાજા થા અને હું બુદ્ધને મારી બુદ્ધ થઈશ.' અજાતશત્રુએ પિતાને મારવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં, પણ તે પકડાઈ ગયા. એટલે પિતાએ રાજાખુશીથી ઉદારભાવે ગાદી છોડી અજાતશત્રુને આપી. (બીજા ગ્રંથોમાંથી એમ મળી આવે છે કે અજાતશત્રુએ બિમ્બિસારનું ખૂન કર્યું હતું.)

અજાતશત્રુની મદદથી દેવદત્તે ૧૬ મારા મોકલી બુદ્ધને ઠાર મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પછી પણ ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં, પણ પાર ન પડ્યા. ઊલટા તે મારા બુદ્ધના ઉપાસક થયા; ત્યારે બુદ્ધ ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર ચાલતા હતા ત્યારે મોટો પથ્થર ફેંક્યો પણ તે પણ ન લાગ્યો કારણકે બુદ્ધના ચમત્કારથી પાસપાસેના બે પર્વત ભેગા થઈ ગયા ને પથ્થર અટકી ગયો. છેવટે બુદ્ધ રાજગૃહમાં તિક્ષ્ણ અર્થે વિચરતા હતા ત્યારે તેના પર નાલાગિરિ નામનો મસ્ત હાથી છોડ્યો. બુદ્ધ પ્રેમાળ દષ્ટિથી તેના તરફ જોતાં તે નરમ થઈ ઊભો રહ્યો, અને તેમની ચરણરજ હાથીએ પોતાના માથા પર નાખી. ત્યાંથી તે સીધો હસ્તિશાળામાં જઈ ઊભો. લોકો આથી ચકિત થયા અને કહેવા લાગ્યા કે

दण्डेनेके दमयन्ति अंकुसेहि कसाहि च ।

अदण्डेन असस्येन नागो दन्तो महेसिना ।.

- કોઈ લાકડીથી, કોઈ અંકુશથી, કોઈ ચાબુકથી દમન કરે છે, પણ મહર્ષિ બુદ્ધે લાકડી કે કોઈપણ શસ્ત્ર વગર જ હાથીનું દમન કર્યું.

આ રીતે બુદ્ધના વધના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ જવાથી દેવદત્તે સંઘમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરવાની નવીન યુક્તિ કરી. દેહદંડને મદદ થાય એવી રીતના નવીન નિયમ ભિક્ષુસંઘ માટે બુદ્ધ કરવાના નથી એ તેની પૂરી ખાતરી હતી. તેથી તેને કેટલાક નવા નિયમ યોજવાનું કહેવું અને તે માન્ય નહિ કરશે એટલે તેઓ લોકોને પૂર્ણ વૈરાગ્ય શીખવતા નથી એવો પોકાર કરી સંઘના ભિક્ષુઓને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર રાખ્યો. આથી તે ત્રેકાલિક, કટમોરક - તિસ્સક, ખંડદેવીપુત્ર અને સમુદ્રદત્તને સમજાવી બુદ્ધ પાસે લઈ ગયો અને સાથે પોતાના મતના લોકોને એકઠા પણ કર્યા. બુદ્ધને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠા પછી તે બોલ્યો 'ભગવન, આપ અલ્પ હેચ્છાવાળા અને સંતુષ્ટ મનુષ્યના ગુણનું વર્ણન કરો છો, તો આ નવીન પાંચ નિયમ ભિક્ષુસંઘને યાજવા માટે આપ ઠરાવી આપો કારણકે તે અલ્પેચ્છતા અને સંતોષ વધારશે. (૧) ભિક્ષુએ યાવજજીવ અરાગ્યમાં રહેવું. ગામમાં રહે તે ભિક્ષુને દોષિત ઠરાવવો. (૨) ભિક્ષુએ યાવજજીવ મિશ્રાન્ન પર જ નિર્વાહ કરવો. જે આમંત્રણ સ્વીકારી જમવા જાય તેને દૂષિત ઠરાવવો. (૩) ભિક્ષુએ યાવજજીવ રસ્તામાં પડેલાં ચીંચરાંઓમાંથી બનાવેલા ચીવર ઉપર નિર્વાહ કરવો. જે ભિક્ષુ ગૃહસ્થે આપેલ વસ્ત્ર લઈને તેનાં ચીવર બનાવે તેને દોષિત ઠરાવવો. (૪) ભિક્ષુએ યાવજજીવ વૃક્ષ નીચે વાસ કરવો. જે ભિક્ષુ આચ્છાદિત (ઝૂંપડી વગેરે) સ્થળે વાસ કરે તેને દોષિત ઠરાવવો. (૫) ભિક્ષુએ યાવજજીવ માંસ-માદ્યવી ખાવાં નહિ. જે ભિક્ષુ તે ખાય તેને દોષિત ઠરાવવો.

બુદ્ધ બોલ્યા : “દેવદત્ત ! આ નવીન પાંચ નિયમની કાંઈ જરૂર નથી. જેની ઇચ્છા હોય, તેણે અરણ્યમાં જ રહેવું અને ન હોય તેણે ગામની નજીક રહેવું, જેની ઇચ્છા હોય તેણે ભિક્ષા ઉપર જ નિર્વાહ કરવો, અને ન હોય તેણે આમંત્રણ સ્વીકારીને જમવા જવું. જેની ઇચ્છા હોય તેણે ચીંથરાના ચીવર ઉપર નિર્વાહ કરવો. અને ઇચ્છા ન હોય તેણે ગૃહસ્થે આપેલા વસ્ત્રનું ચીવર સીવવાની હરકત નથી. (વરસાદના ચાર માસ બાદ કરીને) આઠ મહિના વૃક્ષ નીચે રહેવાની મેં પરવાનગી આપી છે જ. ભિક્ષાત્ર તૈયાર કરવા માટે જ માછલીઓ મારી છે, એવું જો ભિક્ષુએ જોયું, સાંભળ્યું હોય અથવા તેવી શંકા પડી હોય તો તે માછલીઓનું શ્રદ્ધા કરવું નહિ, નહિતર શ્રદ્ધા કરવામાં હરકત નથી.”

આ સાંભળી દેવદત્તને મનગમતું થયું. તેણે રાજગૃહમાં આ વાત જ્યાં ત્યાં પ્રસિદ્ધ કરીને કેટલાએક ભિક્ષુઓને અને ઉપાસકોને પોતા તરફ વાળ્યા. આ વાત જાણીને બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યો સારિપુત્ર અને મોગ્ગલાન દેવદત્ત પાસે ગયા. દેવદત્તને પોતાનામાં તેઓ આવ્યા છે એવું માની તેમને ઉપદેશ આપવા કહ્યું અને પોતે નિદ્રા લીધી. આ બંનેએ ઉપદેશથી સંઘ છોડી ગયેલા ૫૦૦ ભિક્ષુઓને ફરીથી સંઘમાં આણ્યા. દેવદત્તને નિદ્રામાંથી કોકાલિકે જગાડ્યો ત્યારે તેણે આ સાંભળ્યું. તરત એના મુખમાંથી રક્તસ્રાવ થયો અને પછી મરણ પામ્યો.

અજાતશત્રુને પોતાના પિતાનો વધ કરવાથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેનું નિવારણ છગ્ને તીર્થિક ન કરી શક્યા એટલે બુદ્ધ પાસે આવ્યો અને તેનો ઉપદેશ સાંભળી બૌદ્ધ થયો.

અજાતશત્રુના રાજ્યારોહણથી ૭મા વર્ષે શાક્ય જાતિ દુર્ભાગ્યવશ થઈ. કોશલના રાજા પ્રસેનજિતને કપિલવસ્તુના શુદ્ધોદન રાજા (બુદ્ધના બાપ)ના પછી રાજ પર આવેલ મહાનામા ને ગુલામજાતિની કન્યાથી થયેલ પુત્રી નામે વાસભમ્મતિયાથી વિદુદાભ (સં. વિદુદાભ) નામનો પુત્ર થયો હતો. પ્રસેનજિત આ લગ્ન છળકપટથી કરવામાં આવ્યાં હતાં તે જાણવાથી અને તેથી શાક્ય તેને તેમ જાણવી બીજવવાથી વિદુદાભે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સેનાધિપતિ દીઘ-કારાયનની સહાયથી પોતાના પિતા પ્રસેનજિતને રાજ્ય પરથી ઉઠાડી મૂક્યો આથી પ્રસેનજિત શ્રાવસ્તીમાંથી નાસી ગયો ને પછી મરણ પામ્યો. વિદુદાભે કપિલવસ્તુ પર આક્રમણ કરી શાક્ય જાતિનો નાશ કર્યો અને પછી પોતે પાંચ એકાએક જલનું પૂર આવવાથી પોતાની કોશલ જાતિ સાથે દુઃખદાયક રીતે મરણ પામ્યો. (એક બીજા બૌદ્ધ ગ્રંથમાં વિદુદાભને બદલે વિરુદ્ધક, તેની માનું નામ માલિકા અને સેનાપતિનું નામ દીઘ-ચારાયાજ જણાવેલ છે.)

અંતિમ વર્ષ : પરિનિર્વાણ

૭૯મા વર્ષની વયે બુદ્ધ રાજગૃહ પાસે રહ્યા હતા ત્યારે વૈશાલીના વ્રજજી જાતિ સાથે યુદ્ધ કરવાની અજાતશત્રુએ તૈયારી કરી. આ સંબંધે પોતાના બ્રાહ્મણ મંત્રી વર્ષકારની સાથે બુદ્ધને કહેવરાવ્યું, ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું કે ‘જ્યાં સુધી વ્રજજી સંપત્તી રહે છે અને ચારિત્રમાં સદ્ગુણી અને ધાર્મિક છે ત્યાં સુધી તેઓની સંપત્તિ વૃદ્ધિગત થશે

અને ક્ષીણ થશે નહિ.' વર્ષકારે રાજા જીતી શકશે નહિ એમ બુદ્ધનો સંદેશ અજાતશત્રુને કહ્યો.

એક દિવસે બુદ્ધે શિષ્યોને શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાના લાભ સમજાવ્યા અને પછી અંબલત્થિકા (રાજગૃહ અને નાલંદાની વચ્ચેમાં) સર્વ શિષ્યો સાથે જઈ ત્યાંથી નાલંદા જઈને ત્યાંથી પાટલિપુત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જઈ ઉપાસકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કર્યો. તે છોડતાં પહેલાં તેમણે અગમચેતી કદી કે 'એક દિવસે પાટલિપુત્ર મહાનુ શહેર થશે, પણ તે સાથે તેને ત્રણ મહાનુ જોમમ નામે અગ્નિ [અગ્નિ, પાણી, કંપ ?] આવશે. (આ વખતે સુનીધ અને વર્ષકાર રાજાની આજ્ઞાથી તેને ફરતો કોટ વ્રજજીને અટકાવવા મારે બાંધતા હતા.) ત્યાંથી નીકળતાં જે દરવાજામાંથી પસાર થયા તેને 'ગૌતમ દ્વાર' એ નામ આપવામાં આવ્યું. પછી ગંગા નદી આવી. પાણી છલોછલ હતું અને ઘોડી કે તરવાનું સાધન હતું નહિ એટલે બુદ્ધ સર્વને સાથે લઈ અદશ્ય થઈ સામે તીરે પહોંચ્યા. ત્યાંથી કોટિગ્રામ, નાડિકા, થઈને વૈશાલી આવ્યા અને આશ્રવાલીના આશ્રવનમાં ગિતર્યા.

આશ્રવાલી વેશ્યા બુદ્ધનું આગમન સાંભળી પોતાના પરિવાર સહિત રથમાં બેસી તેમની પાસે આવી અને બુદ્ધને સર્વ સંઘ સાથે બીજે દિવસે પોતાને ત્યાં જમવા આમંત્રણ આપ્યું; જે સ્વીકારવામાં આવ્યું. તે જ દિવસે લિચ્છવી જાતિના રાજકુમારો તેવું જ આમંત્રણ આપવા આવ્યા પણ તેમણે તે વેશ્યાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે એમ કાઠી જણાવ્યું કે 'હવે તે સ્વીકારી શકશે નહિ.' આશ્રવાલીએ બીજે દિવસે બોજનાતિથ્ય કરી સંઘને પોતાનું વન આપ્યું કર્યું.

વૈશાલીમાંથી નીકળી પાસેના બેલુવ નામના ગામમાં છેલ્લું ચોમાસું ગાળ્યું. ત્યાં મારે માંદગી આવી પણ દૈદ્ર ઇચ્છાબળથી તેનું નિવારણ તુરત કર્યું. આ વખતે ૮૦ વર્ષનું વય હતું અને મરણ તેમને નજીક જણાતું. આનંદને પોતે જણાવ્યું કે 'જો પોતે દૈચ્છે તો એક કલ્પ સુધી એક જ ભવમાં પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી રહી શકે.' પણ આનંદ મારથી અભિભૂત હતો તેથી આ સૂચના સમજી શક્યો નહિ અને કલ્પાર્પિત શ્રદેવા ધુરુને વિનાતિ નહિ કરી. આ વખતે મારે પણ બુદ્ધને આ જન્મમાં વધુ વખત નહિ રહેવાને લલચાવ્યા, પણ બુદ્ધે જણાવ્યું, 'જ્યાં સુધી પોતાનો ધર્મ દૈદ્ર નહિ થશે ત્યાં સુધી પોતે મરણ નહિ પામે.' ત્યારે મારે કહ્યું, 'ધર્મ ક્યારનો સ્થાપિત થઈ ગયો છે.' મરવાને ઉત્તર આપ્યો, 'એતાન, સંતુષ્ટ થા. પરિનિર્વાણ તુરતમાં -- આજથી ત્રણ મહિને થશે.'

ત્યાં થોડો વખત ધર્મ સંબંધે ગચ્ચા કરી માત્રાવનમાં આવેલા કુટાંગારમાં સ્થિત થયા. એ વખતે આશિપુત્ર અને પછી તરત જ મૌદ્ગલ્યાયન મરણ પામ્યા.

બુદ્ધ પાવા જઈ ચુંદ્રા નામના કુટારના આશ્રવનમાં રહ્યા. ત્યાં તે લુહારે પોતાને ધરે આવી બીજે દિવસે બોજન લેવા આમંત્રણ કર્યું એટલે તે સ્વીકારી બુદ્ધ ત્યાંથી બીજે દિવસે કુક્કરનું માંસ લઈ આવ્યા. આ પોતે ખાધું અને શિષ્યોએ બીજો ખોરાક ખાધો. બોજન કરી બુદ્ધે ચુંદ્રાને કહ્યું કે 'જો બાકી રહ્યું છે તે તું ઘાટી આવ. કારણ કે આવી બોરાક તથાગત સિવાય કોઈપણ પચાવી ન શકે.' આમ છતાં પણ તરત જ

બુદ્ધને પ્રાણી - મરડો થયો. કુસિનગરા જતોજતા બહુ નિબળતા આવી જઈ અને નીચે બેસી ગયા ને આનંદ પાસેથી પાણી મંગાવી પીધું.

આ વખતે આશ્વાર કાલામનો શિષ્ય મલ્લ જાતિનો એક તરુણ નામે પૃથ્વિય બૌદ્ધ થયો અને તેણે બુદ્ધને સોનેરી કપડાંની જોડ આપી જેમાંનું એક પોતે રાખી બીજું આનંદને આપ્યું. પછી બુદ્ધે કદુત્યા નદીમાં જઈ સ્નાન કર્યું. પછી તે ઊતરીને કુસિનગરા (કુશિનગર)ના ઉપવર્તનમાં એક વનમાં આવી બે શાલવૃક્ષ નીચે પથારી કરાવી તે પર મસ્તક ઉત્તર તરફ રાખી જમણે પાસે સિંહની માફક એક પગ બીજા પર ટકાવી ચૂતા.

આ વખતે ચોરા કલાક્રો પરિનિર્વાણને રહ્યા હતા, તે દરમ્યાન ઉપદેશ કરવો ચાહુ રાખ્યો. તેમાં એ પણ જણાવ્યું કે 'દરેક સુસ્ત બૌદ્ધે ચાર સ્થળ નામે તથાગતની જન્મભૂમિ, બોધિ જ્યાં પામ્યા તે સ્થળ, જ્યાં ધર્મચક્રપ્રવર્તન પ્રથમ કર્યું તે સ્થળ અને પરિનિર્વાણભૂમિની ઘણા માનપૂર્વક મુલાકાત લેવી - યાત્રા કરવી. જે આવી યાત્રા કરશે તે મરણ પછી સુખવાળાં સ્વર્ગો પ્રાપ્ત કરશે.' પછી પોતાના શિષ્યોને પોતાના રાજના સંસ્કાર માટે શ્રમ ન લેવા કહ્યું કારણકે એવા બીજા ઘણા છે કે જે પોતાને ચક્રવર્તી બની તે માટે સર્વ કરશે. સ્તૂપને લાયક ચાર પ્રકારના મહાપુરુષો છે. નામે તથાગત, પ્રત્યેકબુદ્ધ, તથાગતનો શિષ્ય અને ચક્રવર્તી. આ વખતે આનંદ રૂઝી પડ્યો પણ બુદ્ધે દિવાસો આપી શાંત કર્યો.

પરિનિર્વાણની રાત્રે સુભદ્ર નામનો અન્યતીર્થિક સાધુ બુદ્ધને મળવા આવ્યો. બુદ્ધે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ અને આર્યસત્યનો ઉપદેશ આપ્યો તેથી તે બૌદ્ધ થયો. પછી છેલ્લે તેણે સર્વ વિક્ષુ સંઘને જણાવ્યું "વિક્ષુઓ ! હવે મારે એટલું જ કરવાનું છે કે દરેક વસ્તુ છે તે નાશવંત છે. ઉત્સાહપૂર્વક નિર્વાણ માટે પ્રયત્ન કરજો." આ અંતિમ વચનો કહ્યા પછી પ્રથમ ધ્યાનાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી, બીજી ત્રીજી અને ચોથી ધ્યાનકથા અનુક્રમે પસાર કરી. ચોથી ધ્યાનાવસ્થામાં અનંત આકાશમાં, ત્યાંથી અનંત સંસ્કારમાં, ત્યાંથી અનંત શૂન્યતામાં, ત્યાંથી અનંત ન વિજ્ઞાન ન અવિજ્ઞાનમાં અને પછી એવી અવસ્થામાં આવ્યા કે જ્યાં તદ્દન વિજ્ઞાનનો નાશ છે. પુનઃ ત્યાંથી પુનરાવર્તન કરી એક - પછી એક અવસ્થા છેલ્લેથી પહેલે સુધી પસાર કરી. પાછી પ્રથમ ધ્યાનાવસ્થામાંથી બીજી, ત્રીજી અને ચતુર્થ ધ્યાનાવસ્થામાં આવ્યા ને ત્યારપછી નિવૃત્તિ પામ્યા.

પછી આ રાત્રીને અંતે અનુરુદ્ધ નામના શિષ્યે આનંદને મદ્યજાતિના કુમારોને બુદ્ધનિર્વાણ સંબંધી ખબર આપવા મોકલ્યો. તેઓએ આવી અંતિ ઉત્તમપદને મતેલ્લવ કર્યો. રાત્રને અગ્નિસંસ્કાર મહાકાવ્યપ આવ્યા પછી થયો.

અસ્થિ રહ્યાં તેમાંથી એક ભાગ પોતાને આપવા માટે અજ્ઞાતશત્રુ રાજાએ કરાવી મોકલ્યું. વૈશાલીના સિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના કાક્ષીએ, અલ્લકપ્પના બુદ્ધિઓએ, રામચામના કોલીઓએ, પાવાના મહોએ અને વેયદીપના એક બ્રાહ્મણે પણ તેનો ભક્ષ - ભાગ માગ્યો. અને તે સર્વેએ તે પર સ્તૂપ કરવાનું વચન આપ્યું. પહેલાં કુસિનગરાના મહો તે અવશેષનો કોઈ પણ ભાગ આપવા માગતા નહિ, પરંતુ દ્રોણ બ્રાહ્મણે અસરકારક ઉપદેશ કરી જણાવ્યું કે બુદ્ધના અવશેષ પર સ્તૂપ થવા જોઈએ અને આદ્ય ભાગમાં તેને વર્ણચથાથી આઠ સ્તૂપ થશે અને તેથી બુદ્ધ પરની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામશે.

આથી તેઓ સંમત થયા. દ્રોણે આઠ સરખા ભાગ સર્વના કહેવાથી કરી આપ્યા. પોતે એક તેમનું પાત્ર રાખી તે પર સ્તૂપ કરાવ્યો.

આ પછી પિપ્પલિવનના મૌર્યોએ એક ભાગ માગ્યો, પણ કંઈ બાકી ન હતું તેથી તે નિર્વાણભૂમિના કોલસાથી સંતોષ માની તે પર એક સ્તૂપ તેમણે બંધાવ્યો.

આ રીતે આઠ સ્તૂપ થયા હતા. ૧. રાજગ્રહમાં, ૨. વૈશાલીમાં, ૩. કપિલવસ્તુમાં, ૪. અલ્લકપ્પમાં, ૫. રામગ્રામમાં, ૬. વેથદીપમાં ૭. પાવામાં અને ૮. કુસિનારામાં. આ ઉપરાંત દ્રોણે અને મૌર્યોએ સ્તૂપ કર્યા તે જૂદા.

આ રીતે દંતકથા અને ચમત્કારમિશ્રિત બુદ્ધની ચરિત્રકથા પૂરી થાય છે. આમાં અલંકાર અને કલ્પનાથી મિશ્રિત ઐતિહાસિક તત્ત્વો અવશ્ય છે અને સૂક્ષ્મતાથી વિચારતાં તે પ્રતીત થાય તેમ છે, છતાં તે વીણીને બરાબર યથાર્થરૂપે એકપણ પુસ્તકમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં નથી તેથી પ્રથમ તે પર મદાર બાંધી તે લખવા વિચાર હતો તોપણ આવી કથાથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આશા છે કે ઇતિહાસપ્રિય સજ્જનો આમાંથી અનેક ઐતિહાસિક બાબતો પ્રાપ્ત કરી શકશે.^[૧]

[૧. 'Gotama Buddha.'-Hajime Nokamuta (1977, 1987) (Buddhist Books International, Los Angeles - Tokyo) ઉપયોગી થાય તેમ છે.]

વિભાગ-૩ : બૌદ્ધ મતના સિદ્ધાંતો

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદયકાલ - તે સમયના ભારતના ધાર્મિક વિચાર અને આદર્શો

ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોને અભાવે બુદ્ધના નિર્વાણના કાલનો નિર્ણય ચોક્કસ રીતે થઈ શકતો નથી. છતાં વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકીએ કે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય ઉપનિષદકાલના પૂર્ણ થવા સાથે જ લગભગ થાય છે. બુદ્ધના સિદ્ધાંતો પરથી જ સ્પષ્ટ જાણાય છે કે વેદાંતના સિદ્ધાંતો આગળ વધ્યા હતા કે જે ચર્યાત્મક રીતિએ પાછળથી બ્રહ્મસૂત્રોમાં પરિણમ્યા. યોગપ્રક્રિયાઓ બુદ્ધના વખતમાં સારી રીતે જાણીતી હતી અને તે પાછળથી પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં સ્પષ્ટાકારે મૂકી. વેદાંતીઓએ આનો નિષેધ કે વિધિ પ્રતિપાદિત કરેલ નથી. કર્મનો સિદ્ધાંત લોકોમાં એટલો બધો પ્રચલિત અને અંતસ્પર્શી થયો હતો કે તે બૌદ્ધ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા ન હોવા છતાં પણ - તે બૌદ્ધ નાસ્તિવાદને [અનાત્મવાદને] કર્મસિદ્ધાંત તદ્દન પ્રતિકૂળ હોવા છતાં બુદ્ધે ગમે તેમ - બલાત્કારે પણ પોતાના ઉપદેશમાં ઠેસવી દીધી લાગે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયકાલે ભારતવર્ષમાં જે જે દર્શનો હતાં તે સર્વેએ સંસારને દુઃખરૂપે માની તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને - પરભવનો અંત આણવાને પોતાના વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનના આદર્શને લંબાવ્યા છે. સર્વ કહે છે કે સંસાર દુઃખમય છે, તે સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ જ પરમ અને અંતિમ સાધ્ય છે અને તે મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ છે અને તે માર્ગ અંતરંગ અજ્ઞાનને દૂર કરી પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ કરવી તે છે. હવે તે પરમ સત્ય - ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્ વસ્તુ શું છે તે સંબંધી જુદાંજુદાં દર્શનોએ શબ્દભેદે જુદીજુદી પ્રરૂપણા કરી છે. વેદાંતીઓ એમ કહે છે કે પરમાત્માની પ્રત્યગાત્મા - જીવાત્મા સાથે એકરૂપતા એ જ પરમપદપ્રાપ્તિ છે. સાંખ્ય એમ કહે છે કે આત્મા જડ (પ્રકૃતિ)થી પોતે વીંટાયો છે તેથી જુદો છે, જ્યારે તે પ્રકૃતિ નિત્ય, અનાદિ છે. બૌદ્ધ એમ સ્વીકારે છે કે આત્મા જેવા પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી અને તેથી પરમાત્મા જેવું તો હોય જ નહિ. પરમ સત્ય તે તેમાં કયેલાં ચાર આર્ય સત્ય છે.

“બ્રાહ્મણોનાં જે છ દર્શન છે તેમના કાલનો સ્પષ્ટ નિર્ણય જાણવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોની પરસ્પર સંબંધપૂર્વક પર્યાલોચના કરી જોતાં કંઈક એવો ક્રમ સમજાય છે કે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એમ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય; પરંતુ તે છએ દર્શન સમકાલીન ન હોય એમ કહી શકાતું નથી. આ છ દર્શન વેદિક - વેદાનુયાયી છે.” ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ એ દર્શનો વેદને આપૌરુષેય, અનાદિ, અને પરમસત્ય - પરમતત્ત્વના અવિરોધી પ્રતિપાદક તરીકે માનતા નથી, તેથી બ્રાહ્મણો તેને વેદબાહ્ય લેખી માન્ય રાખતા નથી. બ્રાહ્મણો વેદને મૂલ જ્ઞાનરાશિ માને છે અને તેમાં લખેલી આજ્ઞાઓ પર વેદાંગભૂત બ્રાહ્મણગ્રંથો રચાયેલા છે. [બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વેદના મંત્રોનો વિનિયોગ બતાવ્યો છે. ‘વેદાંગ’ શબ્દ એમને માટે ઉચિત નથી, કારણકે વેદસંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ એ સર્વને માટે ‘વેદ’ કે ‘શ્રુતિ’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. વેદાંગ તો કલ્પ, શિક્ષા, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ્ એ છે.]

તે વેદના અંતરૂપ એટલે વેદાંત. એ વેદમાં પ્રતિપાદિત કર્મ અને ઉપાસનાનું પર્યવસાન છે અને તે ઉપનિષદો છે. તે વેદપ્રતિપાદ્ય કર્મ તથા ઉપાસનાને અનુસરીને શ્રૌતસૂત્રો, સ્માર્તસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો ઉપજાવેલાં છે અને સ્મૃતિઓની વ્યવસ્થા થઈ છે. ઉપનિષદોમાં બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરીને વેદાન્તસૂત્રોની વ્યવસ્થા થઈ છે.

ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ વેદધર્મથી વિસ્તરતી કર્મજાલથી નિર્વેદ પામ્યા અને તેઓ વેદને અનાદિ અપૌરુષેય ગણતા નથી. નાસ્તિક ચાર્વાકે તદ્દન જડવાદી બની વેદની કર્મજાલને તોડી પાડી સ્વર્ગ અને મોક્ષની કેવલ ઉપેક્ષા કરી અને પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ - એ ચાર જ તત્ત્વથી વિશ્વની વ્યવસ્થા સાધી; જીવ - આત્મા એવું ભવાંતરગામી મનાય છે તે તેણે માન્યું નહિ અને જેમ કાથો, ચૂનો ને પાન મળતાં લાલ રંગ થાય છે અથવા મદિરાની સામગ્રીમાં સંઘાતબલથી માદક સામર્થ્ય ઊપજે છે તેમ ચાર તત્ત્વના મળવાથી ચેતના થાય છે એમ પોતાની વ્યવસ્થા કરી લીધી. ખાઈપીને આનંદ કરવામાં જ તેમણે પુરુષાર્થ માન્યો. ને પ્રત્યક્ષ વિના અન્ય પ્રમાણનો અનાદર કર્યો એટલે પરભવ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ કોણે જોયાં છે ? એવો તર્ક ઉઠાવી તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં આવતાં નથી માટે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. આ વાદ આત્મવાદથી કેવલ વિરુદ્ધ અને જડવાદનો અત્યંત પ્રતિપાદક ઊઠ્યો.

જૈન આત્મા, પુનર્જન્મ, કર્મસિદ્ધાંત વગેરે આસ્તિકદર્શનરૂપે સર્વ માને છે અને તેનું વિસ્તારથી વર્ણન આ સાથે જ આપ્યું છે.

બુદ્ધદેવે પ્રબોધેલ ધર્મ વેદે વિસ્તારેલી કર્મજાલમાં લોકો જે મોહ પામી ગયા હતા અને કર્મકાંડ તથા વર્ણાશ્રમથી વિસ્તારેલા ભેદને વળગી રહેવામાં ધર્મ અને સ્વર્ગમોક્ષાદિ માનતા હતા તે બધું મિથ્યા છે એમ બતાવી સર્વત્ર એકાકાર પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ વિસ્તારવા માટે થયેલો મનાય છે. ધર્મધર્મના વિરોધમાં ન ઊતરતાં સર્વત્ર પ્રીતિભાવ રાખવામાં - કરી બતાવવામાં મોક્ષ છે એ તેમનો ઉદ્દ્યોષ હતો. સંસાર દુઃખમય છે માટે તેમાંથી છૂટવા માટે પ્રેમ - એકભાવ રાખજો એ તેમના ઉપદેશનું તત્ત્વ હતું. આત્મા કે ઈશ્વર, જીવ ને શરીરનો સંબંધ વગેરે જે વિષયોને ઉકેલવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા છે તેમાં ન ઊતરતાં - તે સંબંધે વિવાદ કર્યો નથી, છતાં ચાર્વાકની પેઠે તે તદ્દન^[૧] નાસ્તિક [ભૂતવાદી (જડ ચાર ભૂતોને માનનાર)] ન હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમકે તેમના ઉપદેશનું તત્ત્વ ત્યાગ, પ્રેમ, નીતિ એ ઉપર રહેલું છે અને કર્મનો સિદ્ધાંત જોકે જુદો રીતે પણ તે ઉપદેશે છે.

બુદ્ધ કે જે જૈનના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરના સમકાલીન હતા તેથી તે વખતમાં પણ મહાવીરસમયે ભારતની સામાજિક સ્થિતિ અને ધર્મભાવના કે જે આ સાથે [ખંડ ૧માં] જૈનદર્શન સંબંધે લખતાં આપવામાં આવેલ છે તે જ હતી તેથી તેનું પુનરાવર્તન કરવું ઇચ્છે નથી.

બૌદ્ધ ધર્મ - તેના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા

વસ્તુતઃ દરેક દર્શનની - ધર્મની પ્રવૃત્તિ એક જ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે બહુધા

[૧. વેદમાં નહીં માનનાર તે નાસ્તિક - એ અર્થ દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.]

હોય છે, માત્ર કમોની વિવિધતા હોય છે, એમ અનેકોને કહેતાં આપણે સાંભળીએ છીએ. તેની સાથે એટલું પણ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે દરેક દર્શન અથવા ધર્મની વિશેષતા પણ અવશ્ય હોવી જોઈએ. જો એમ ન હોય તો તે તે દર્શનનું મૂળ ચિરસ્થાથી કિંવા દૃઢ હોઈ શકે નહિ. અહીં તત્ત્વજ્ઞાનના સારભૂત પ્રશ્નોનો ઉકેલ અન્ય દર્શનોએ પૃથક્પૃથક્ રીતિએ કરેલ છે, પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મ તેનો ઉકેલ કયો નથી છતાં તે અન્ય દર્શનોથી કયા વિશેષત્વને લઈને જુદું પડે છે તે વિશે વિચાર કરવાનો અવકાશ લઈશું.

જૈન તથા બ્રાહ્મણ ધર્મોમાં આત્મા - જીવ તથા લોક - સંસાર વગેરે વિશે અનેક વાતો કહેવામાં આવી છે.

(૧) આત્મા એટલે શું ?

(૨) તે નિત્ય હશે કે અનિત્ય ?

(૩) તેનો ઉચ્છેદ કોઈ કાળે હોવા યોગ્ય છે કે નહિ ?

(૪) જીવની સાથે શરીરનો સંબંધ કેવા પ્રકારે હોવો જોઈએ ?

(૫) જીવ અને શરીરમાં યથાર્થતઃ કોઈ ભેદ હશે કે નહિ ?

(૬) આ શરીર એને જ જીવ કેમ ન કહેવાય ?

(૭) મરણ પછી જીવનું અસ્તિત્વ હશે કે નહિ ?

(૮) આ લોક અથવા સંસાર નિત્ય હશે કે અનિત્ય ?

ઇત્યાદિ પ્રશ્નો-ઉપપ્રશ્નો દર્શનના - તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળભૂત ગણાય છે. આ સર્વ જાતીય પ્રશ્નોના અનુકૂળ નિર્ણય ઉપર જ આપણા દર્શનની આત્મપ્રતિષ્ઠા નિર્ભર છે, એટલું જ નહિ પણ દર્શનનાં મૂળભૂત તે જ સત્ત્વો છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. આત્મા નામનો જો કોઈ એક નિત્ય પદાર્થ ન હોય, શરીરથી જીવનું ભિન્નત્વ ન હોય અને મરણ પછી તેનું અસ્તિત્વ ન હોય, તો પછી આપણાં આર્યદર્શનોને ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ ન મળે. બુદ્ધદેવે જન્મ લીધો તે પહેલાં આર્યધર્મવિચારકોએ ઉપર કથેલા સઘળા પ્રશ્નોનો નિર્ણય સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ રીતે કરી રાખ્યો હતો. જોકે ત્યાર પછી અનેક વિચારકોએ વિવિધ પ્રકારની વિચારશ્રેણીઓ બાંધી છે, છતાં તે બધાની દૃષ્ટિ મૂળ વિષય ઉપરથી જરા પણ ખસવા પામી નથી, કોઈએ પણ એ પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરવાનું સાહસ કર્યું નથી. પરંતુ બુદ્ધદેવે એ સકળ મતવાદોને 'દ્વિઙ્ગિજાલ' - દૃષ્ટિજાળ કિંવા મતરૂપ જાળ કહી વખોડી કાઢ્યા હતા. અને લોકોએ પણ તેનો યથાયોગ્ય સ્વીકાર કર્યો હતો.

બ્રહ્મજાળસુત્ત અથવા પોટ્ઠપાદસુત્તના અવલોકનથી ઉપરની વાત બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપર કહ્યા તે વિષયો એટલા બધા જટિલ, તેમજ સાધારણ જનસમાજને માટે એટલા બધા દુર્ગમ છે કે કોઈને નિઃસંશયપણે તે સમજાવી શકાય નહિ. આટલા જ માટે બુદ્ધદેવે વિચાર્યું કે એ બધી આંટીઘૂંટીનો થોડીવારને માટે ત્યાગ કરી દેવાથી કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ નથી. તેઓએ વિચાર્યું કે નિર્વાણપ્રાપ્તિને માટે જે માર્ગનું અવલંબન અવશ્ય છે તેને માટે આ સઘળા પ્રશ્નો ઉપર માયાકૂટ કરવાની જરૂર નથી. તેમણે ધાર્યું કે ઉપરના પ્રશ્નોને લઈને નકામા પોતાની શક્તિનો વ્યય કરી, યથાર્થ કલ્યાણના માર્ગથી દૂર ને દૂર જ રહી જાય છે. આત્મા નિત્ય હો અથવા અનિત્ય હો,

શરીર એ જ જીવ હોય અથવા તો શરીરથી જીવ ભિન્ન હોય તેને નિર્વાણપ્રાપ્તિ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. આટલા માટે તેઓએ એક નવા જ પ્રકારનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

‘બુદ્ધદેવનો અવતાર વેદે વિસ્તારેલી કર્મજાલમાં લોકો જે મોહ પામી ગયા હતા, અને કર્મકાંડ તથા વર્ણાશ્રમથી વિસ્તરેલા ભેદને વળગી રહેવામાં ધર્મ અને સ્વર્ગમોક્ષાદિ માનતા હતા, તે બધું મિથ્યા છે એમ બતાવી, સર્વત્ર એકાકાર આત્મભાવ, અભેદપ્રેમ વિસ્તારવા માટે થયેલી મનાય છે. વેદનાં વચનોની ને અર્થોની તકરારો, ધર્મધર્મના વિરોધ, તે બધું તજી સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખવામાં, કરી બતાવવામાં મોક્ષ છે એ એમનો ઉદ્દેશ્ય હતો. સંસાર દુઃખમય છે માટે તેમાંથી છૂટવા માટે પ્રેમ - એકભાવ રાખજો એ તેમના ઉપદેશનું તત્ત્વ હતું. આત્મા કે ઈશ્વર વિષે તેમણે વિવાદ કર્યો નથી, અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી, છતાં ચાર્વાકની પેઠે તે નાસ્તિક [ભૂતવાદી] ન હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમકે તેમના ઉપદેશનું તત્ત્વ ત્યાગ, પ્રેમ નીતિ એ ઉપર રહેલું છે.’^૧

આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ઉદ્દોખ કરીએ. પોટ્ઠપાદસુત્તમાં પોટ્ઠપાદ સાધુએ બુદ્ધદેવને પ્રશ્ન કર્યો કે “સંજ્ઞા એ જ શું પુરુષનો આત્મા હશે, અથવા સંજ્ઞા અને આત્મા એ બંને નિરાળાં જ હશે ?” બુદ્ધદેવ મૌન રહ્યા એટલે ફરી વાર તેણે પૂછ્યું કે “હું એ સર્વ સમજી શકીશ ? સમજવાની મારી શક્તિ છે ? સંજ્ઞા એક પુરુષનો આત્મા હશે કે તેથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ છે ?”

બુદ્ધદેવ-પોટ્ઠપાદ ! જ્યાં સુધી તારી દષ્ટિ અન્યત્ર છે, રુચિ અન્યત્ર છે, અભિનિવેશ અન્યત્ર છે, તેમજ તારા આચાર્ય પણ અન્યત્ર (અભિનિવિષ્ટ) છે ત્યાં સુધી તારે માટે એ સઘળા વિષયો દુર્જ્ઞેય છે.

પોટ્ઠપાદ - અગર મારે માટે તે દુર્જ્ઞેય હોય તો (મારા એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો) આ સંસાર - લોક શાશ્વત છે એમ કહેવાય છે તે વાત સત્ય હશે કે લોક નિરર્થક - નિઃસાર છે તે વાત સત્ય હશે ?

બુ. - હું કાંઈ કહેતો નથી. (પ્રકાશ કરતો નથી.)

પો. - ટીક, જગત્ અશાશ્વત તે વાત સત્ય, કે ઇતર વાત સત્ય ?

બુ. - તે પણ હું કહેતો નથી.

પો. - વારુ, ત્યારે આ લોકની છેવટે, કાંઈ સીમા હશે કે નહિ ?

બુ. - પોટ્ઠપાદ ! તે પણ હું કાંઈ કહેતો નથી.

પો. - ત્યારે શું લોક અનંત એ જ વાત સત્ય અને બાકી અસત્ય ?

બુ. - તે પણ હું કહેતો નથી.

પો. - જે જીવ તે જ શરીર, તે વાત સત્ય કે અપર વાત સત્ય ?

બુ. - તે પણ હું કહેતો નથી.

પો. - ત્યારે શું જીવ અને શરીર વગેરે ભિન્ન છે એ વાત સત્ય ?

બુ. - તે પણ હું કહેતો નથી.

૧. આ વાત જૈન ધૂરંધર વિદ્વાન શ્રીમદ્દ હરિભદ્રસૂરિવિરચિત ‘ષડ્દર્શન સમુચ્ચય’ નામના અપૂર્વ ગ્રંથના તેનાં ગુણરત્નસૂરિકૃત ટીકા સાથે કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. સાક્ષર શ્રી પ્રોફે. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી જણાવે છે.

પો. - સારું, ત્યારે મૃત્યુ પછી પણ જીવ રહે છે તે વાત ખરી અને હું કહું છું તે વાત ખોટી ?

બુ. - તે પણ હું કહેતો નથી.

આવી રીતે પોટ્ટપાદે બીજા પણ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

પરંતુ તે સર્વનો ઉપર પ્રમાણે એક જ ઉત્તર મળ્યો. વિસ્તારભયથી બધા અમે આપતા નથી. ઉપલા એક નમૂના પરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે બ્રાહ્મણ જૈનાદિ દર્શનકારો જે સકલ પ્રશ્નોને લઈને વ્યાકુલ બન્યા છે અને એક એક પ્રશ્ન ઉપર સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સંકડો પ્રકારની વિચારશ્રેણીઓ બાંધી છે, પણ બુદ્ધદેવનું દર્શન તે સંબંધમાં છેક નિર્ભયપણે ઉપેક્ષા કરે છે અને તેના ઉત્તરોની નિરર્થકતા બતાવે છે. આવી પ્રસંગ માત્ર ઉક્ત એક જ સ્થળે નથી, પરંતુ ત્રિપિટકનાં કેટલાંક સ્થાનોમાં પણ એવા જ પ્રસંગો મળી આવે છે. કોઈ કોઈ વખત એવો પ્રશ્ન આવતાં બુદ્ધે મૌનનું જ અવલંબન લીધું છે. જે પ્રશ્નોના અનુકૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર અન્ય દર્શનોની પ્રતિષ્ઠાનો મૂળ આધાર છે, તે જ સિદ્ધાંતોનો બુદ્ધદેવે એકીસાથે પરિહાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે અન્ય દર્શનિકોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની નિર્ભયપણે ઉપેક્ષા કર્યા છતાં બુદ્ધદર્શન ભરતક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી શકે એ તે દર્શનનો સાધારણ પ્રભાવ તો ન જ ગણાય.

એવો પ્રશ્ન આવવા યોગ્ય છે કે બુદ્ધે એ સઘળા પ્રશ્નોના ઉત્તર યથાર્થ નહિ જાણવાને લીધે ઉઝાવી દીધા હશે, કે કોઈ બીજું કારણ હશે ? - આના સંબંધમાં કહેવાનું કે જો તે પોતે જ ન જાણતા હોત તો ‘તમારા માટે તે દુર્જેય છે’ એમ પોટ્ટપાદને કહેવાને બદલે ‘તમારા માટે’ એ શબ્દો ન વાપરત અને અજેય એ જ શબ્દ વાપરત. તે સિવાય તે પ્રશ્નો શા સારુ દુર્જેય છે એ માટે આપણે ઉપર કંઈક કહી ગયા છીએ, છતાં બુદ્ધના શબ્દોમાં જોઈએ.

પોટ્ટપાદે જ્યારે જોયું કે આ તત્ત્વો તેને પોતાને માટે દુર્જેય છે ત્યારે તે વાત પડતી મૂકી પૂછ્યું કે ‘ત્યારે ઉપર કહ્યા તે મતોમાં કયો મત ખરો હશે ?’ - આ પ્રશ્નો ઉત્તર પણ સંતોષકારક જ્યારે ન મળ્યો ત્યારે સારેજે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે “આપ શા માટે મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતા નથી ?” બુદ્ધદેવે કહ્યું કે - “કારણકે તેથી કોઈ પ્રયોજનસિદ્ધિ નથી, ધર્મસિદ્ધિ નથી અને મૂળ બ્રહ્મચર્યસિદ્ધિ પણ નથી, તેમજ ઉપશમ, અભિજ્ઞા, પ્રજ્ઞા (સંબોધ) અને નિર્વાણને માટે પણ ઉપયોગી થાય તેમ નથી; એટલા જ માટે હું કોઈ એવા પ્રશ્નો ઉત્તર આપતો નથી.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે માત્ર બે કારણોથી બુદ્ધદેવે ઉત્તર નથી આપ્યા. (૧) પ્રશ્નો દુર્જેય - સામાન્ય મનુષ્યોનો તેમાં પ્રવેશ જ થવો મુશ્કેલ છે. (૨) તેની આલોચના કરવાથી કંઈ પ્રયોજન સરતું નથી - લાભ નથી. આ સર્વ પ્રશ્નો કે જે અતિ ગંભીર - અતિ દુર્બોધ જણાવ્યા છે તેજ વિશે બ્રહ્મજાલસુત્તમાં કેટલોક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

એક દિવસે કૌશાંબીના ધોષિતારામમાં જાલીય આદિ બે શિષ્યોએ જીવ તથા દેહની મિત્રતા કે અમિત્રતા એ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે બુદ્ધદેવે શીલ, પ્રજ્ઞા અને સમાધિ વિશે સમજણ આપી જણાવ્યું કે, જ્યારે એક મનુષ્ય શીલ, સમાધિ દ્વારા અનુક્રમે ચતુર્થ ધ્યાનાવસ્થાએ પહોંચે, દુઃખ, દુઃખનું કારણ - સમુદય, દુઃખનો નિગ્રોધ અને દુઃખના

નિરોધનો માર્ગ વગેરે વિષયોનું યથાયોગ્ય તત્ત્વજ્ઞાન થાય. કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા, અને અવિદ્યારૂપ આસવોથી ચિત્ત નિવૃત્ત થાય ત્યારે જ તે જાણી શકે કે જન્મનો કાય થયો છે, બ્રહ્મચર્યાવાસની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે. ત્યાર પછી તેને કરવા જેવું કંઈ રહેતું નથી. આગળ ચાલતાં બુદ્ધદેવે જણાવ્યું કે જે ભિક્ષુઓ (બૌદ્ધ સાધુઓ એ નામે ઓળખાય છે) આ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે છે, અને તેનો અનુભવ કરે છે તેઓને એવો પ્રશ્ન કરવાનો અવકાશ જ નથી રહેતો કે “જીવ એ જ શરીર હશે કે જીવ અને દેહ જુદાજુદા હશે ?”

આવી જ રીતે પૂર્વે કહ્યો તે શિષ્ય નામે પોટકપાદને પોતાના કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ્યારે બુદ્ધદેવે ન આપ્યો ત્યારે છેવટે તેણે એક પ્રશ્ન કર્યો કે ‘હે ભગવન્ ! જ્યારે આપ કોઈ ઉત્તર મારા પ્રશ્નના સમાધાન અર્થે આપતા નથી ત્યારે આપ બીજું કોઈ કહેવા માગો છો ?’ તેના ઉત્તરમાં એ જ જણાવ્યું કે – “આ દુઃખ છે એમ હું કહું છું, આ દુઃખનાં કારણો છે એમ હું કહું છું, દુઃખનો નિરોધ છે એ પણ હું કહું છું અને દુઃખના નિરોધનો માર્ગ એ પણ હું કહું છું.” (ચાર આર્યસત્ય).

“શા માટે આપ તે કહો છો ?”

“કારણકે એથી પ્રયોજનસિદ્ધિ થાય છે; ધર્મસિદ્ધિ થાય છે; બ્રહ્મચર્યસિદ્ધિ થાય છે. તેમજ તે દ્વારા નિર્વેદ – વિરાગ – નિરોધ – ઉપશમ, સંબોધ તેમજ નિર્વાણ પણ થવા યોગ્ય છે; એટલા જ માટે હું તે વિશે બોલું છું.”

આ સંબંધે એક બૌદ્ધકથામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક માણસને તીર લાગ્યું હોય, વ્યથિતના દેહમાંથી લોતી વહેતું હોય તેવે વખતે તીર કોણે માર્યું, તીર કેવું છે એ વગેરે પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા ચલાવવા કરતાં દુઃખી મનુષ્યના શરીરમાંથી તીર ખેંચી કાઢવું એ જ વધારે ઉત્તમ છે. તેવી જ રીતે દુઃખનાં કારણો દૂર કર્યા વિના જીવ તથા દેહ વિશેના વિકટ – ગૂઢ – જટિલ પ્રશ્નોની મીમાંસામાં – માથાકૂટમાં ઊતરી માનવજીવનનો મુખ્ય લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાથી વંચિત રહેવા કરતાં પ્રથમ દુઃખથી નિર્મુક્ત થઈ ઉક્ત પ્રશ્નોનો સ્વયં નિર્ણય લાવવો ઉત્તમ છે.

આ પ્રકારે દુઃખના નિરોધના ઉપાયો દર્શાવી અને આત્મા – જીવ તથા લોક – સંસાર આદિ પ્રશ્નો તે એક બાજુએ મૂકી બુદ્ધદેવનું દર્શન પ્રવર્તિત થયું છે, તેમાં જ અન્ય દર્શનોની અપેક્ષાએ તેનું એક ખાસ વિશેષત્વ છે એમ કહેવું જોઈએ. જ્યારે જૈન ધર્મે એ પ્રશ્નોને બૌદ્ધ ધર્મ પેઠે એકબાજુએ ન ગણતાં અન્ય દર્શનો પેઠે ઉકેલ્યા છે તે ઉપરાંત તેણે પણ અલિંસામય પ્રેમધર્મનો જ ઉપદેશ કર્યો છે.

આટલું કહી તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પર આવીશું.

ચાર આર્યસત્ય

બુદ્ધને કાશીમાં મૃગવનમાં આવેલ ઇસિપત્તન (ઋષિપત્તન)માં સંપૂર્ણ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તેમણે ચાર આર્યસત્ય શોધી કાઢ્યાં :

૧. દુઃખ છે, ૨. દુઃખનું કારણ છે, ૩. દુઃખનો નાશ પણ છે, અને ૪. તે

દુઃખનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય પણ છે.^૧ આ ચાર સત્યને દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધમાર્ગ અથવા દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા કહેવામાં આવે છે. આર્ય એટલે પવિત્ર, મહાન, ઉદાત્ત. આ તો નિર્વિવાદ છે કે દુઃખ છે, તે દુઃખનું કારણ કંઈપણ હોવું જ જોઈએ તો તે દુઃખને દૂર કરવા માટે સત્ય માર્ગ જાણવાની જરૂર છે.

પ્રથમ સત્ય (દુઃખ સત્ય) :

જન્મ દુઃખ છે; જરા દુઃખ છે; વ્યાધિ દુઃખ છે; મરણ દુઃખ છે; શોક, પરિવેદના, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને અપાયાસ (નિરાશા) એ દુઃખ છે.^૨ જન્મ એટલે કોઈપણ પ્રાણીવર્ગની જાતિમાં જન્મ લેવો તે. જરા એટલે પાકા વાળ થઈ જવા, શરીરે નબળાઈ આવવી, ચામડી જજીરિત થવી, ઈંદ્રિયનો વ્યાપાર મંદ પડવો વગેરે જેમાં રહેલ છે એવું ઘડપણ. વ્યાધિ એટલે રોગ થવો તે. મરણ એટલે એક જાતિમાં જન્મ લીધા પછી તે જન્મી તરીકે નાશ થવો તે. શોક એટલે કોઈપણ જાતના નુકસાનથી થતું દુઃખ. પરિવેદના એટલે તે શોકથી જે રડવું, કૂટવું વગેરે દુઃખ એટલે શરીરને - શરીરસ્પર્શથી જે દુઃખ થાય છે તે. દૌર્ભનસ્ય એટલે મનને જે દુઃખ થાય છે તે. અપાયાસ એટલે કોઈપણ જાતના નુકસાનથી અને તેને લીધે થતા શોકથી જે ખિન્નતા - નિરાશા થાય છે તે.

જે જે જન્મ પામેલ છે તેને પોતે જે ઈચ્છે છે તે ન મળવાથી દુઃખ થાય છે.

૧. આયુર્વેદમાં શારીરિક સ્વસ્થતા માટે જે ચાર મુખ્ય તત્ત્વ ગણાવ્યાં છે તે જ ચાર સત્ય અહીં આધ્યાત્મિક કે માનસિક સ્વસ્થતા માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે બગાવર યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે : (જુઓ યોગસૂત્ર, ૨ (૧૫) ટીકા.)

યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમ્, રોગો, રોગહેતુઃ, આરોગ્યં, ભૈષજ્યં ઇતિ, एवं इदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव, तद्यथा संसारः, संसारहेतुः, मोक्षो, मोक्षोपायः इति. तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधान पुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः, संयोगरयात्यंतिकी निवृत्तिर्हानि, हानोपायः सम्यग्दर्शनम् -

= જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર રોગ, રોગનો હેતુ, આરોગ્ય અને ઔષધાદિ ઉપાયો એમ ચાર વિભાગ (સંક્ષિપ્ત અવયવરચનાવાળું) છે, તેમ સર્વના અનુગ્રહ માટે પ્રવૃત્ત થયેલું આ યોગશાસ્ત્ર પણ સંસાર, સંસારનો હેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય એમ ચાર વ્યૂહ (સંક્ષિપ્ત અવયવરચના)વાળું છે. તે ચાર વ્યૂહમાં દુઃખબહુલ સંસાર તે હેય છે; પ્રધાન અને પુરુષનો સંયોગ એ હેયનું કારણ છે; તે સંયોગની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ તે હાનિ કિંવા મોક્ષ છે; અને તે હાનિનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન છે.

૨. આ સત્ય નવીન નથી; બુદ્ધ પહેલાંના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જણાવેલ છે કે :

न जरा न मृत्युर्न शोकः - છાંદોગ્ય ૪૮-૮-૧, न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं - છાંદોગ્ય ૭-૨૬-૨, जरांमृत्युमत्येति - બૃહદારણ્ય ૩-૫-૧; न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः - ચેતાક્ષતર ૨-૧૨; जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःखदोषानुदर्शनम् - ગીતા ૧૩-૬; जन्ममृत्यु जरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते - ગીતા ૧૪-૨૦. આ છેલ્લી બે ગીતાની કડીઓથી સુદ્ધની ઉક્તિ બિન્ન નથી.

જન્મને લીધે જરા, વ્યાધિ આદિ સૌ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દુઃખો માત્ર ઇચ્છા કરવાથી દૂર થાય તેમ નથી. ઇચ્છિત ન મળે તે જ દુઃખ છે. પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ એ દુઃખકારક છે. મત્તજનમાં પાંચે ઉપાદાનસ્કંધ દુઃખકારક છે.

આ જીવન દુઃખમય છે અને તેથી તે જીવન શું છે તે જાણ્યા પછી તે કેવી રીતે દુઃખમય છે એ જાણવાની જરૂર છે તેથી જીવનનું સ્વરૂપ જોઈએ.

જીવન-સ્વરૂપ

દરેક જીવ નામ અને રૂપનો બનેલ છે. નામથી સર્વ માનસિક - આંતરિક દાખવાય છે અને તેમાં પાંચસ્કંધમાંથી રૂપસ્કંધ સિવાયના ચાર સ્કંધનો સમાવેશ થાય છે નામે વેદના, સજ્ઞા (સંજ્ઞા), સંખાર (સંસ્કાર) અને વિત્રાણ (વિજ્ઞાન). આ સાથે રૂપસ્કંધ કે જે દૈહિક વ્યાપાર સૂચવે છે તેને ભોળવતાં સર્વ મળી પંચ સ્કંધ થાય છે, એટલે નામરૂપમાં પાંચે સ્કંધોનો સમાવેશ થાય છે.

રૂપસ્કંધમાં^૧ ચાર મહાભૂત - ધાતુ નામે પૃથ્વી-ધાતુ (પૃથ્વી), અપો-ધાતુ, તેજો-ધાતુ, અને વાયો-ધાતુ (વાયુ), અને તેમાંથી નીપજતાં દરેક રૂપનો સમાવેશ થાય છે. પૃથ્વી-ધાતુમાં શરીરનો નક્કર ને સખત ભાગ જેવો કે વાળ, નખ, દંત, ચામડી, માંસ, હાડકાં, મેદ, આંતરડાં, હોજરી, ફેફસાં, વગેરે સમાવેશ પામે છે. અપો-ધાતુમાં જે શરીરનો પ્રવાહી ભાગ છે જેમકે લોહી, પરુ, પ્રસ્વેદ, આંસુ, રસી, થૂંક, લીટ, મૂત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેજો-ધાતુમાં શરીરનો જે અગ્નિમય - પ્રકાશમય ભાગ છે જેમકે શરીરની ગરમી, ખાધું જે અગ્નિથી પચે છે તે આદિનો અને વાયુધાતુમાં જે શરીરનો વાયુ પદાર્થ છે તે એટલે કે શ્વાસોચ્છવાસ, શરીરની અંદર રહેલ હવા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ - હાડકાં, લોહી, ગરમી, શ્વાસ વગેરે ચારે ધાતુઓ મારાં નથી; તે હું નથી. હું (અત્મા - આત્મા) તે નથી. આને વિશેષ સમજવા માટે વિબુદ્ધિમગ્ન (વિબુદ્ધિમાગે) નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં કહેલ છે કે જેવી રીતે રથ એ માત્ર પેડાં, ઘડી, તે પર લાકડાં વગેરે સામગ્રી માત્ર છે કે જે અમુક રીતે ગોઠવવાથી થાય છે, પરંતુ તે છૂટાં પાડીએ તો તે રથ નથી એટલે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રથ તે રથ નથી, - જેમ ઘર તે લાકડાં માટી, પાણી વગેરેનો સમૂહ અમુક રીતે ગોઠવાઈ થયેલ છે. પાત્ર પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તે ઘર નથી, તેવી જ રીતે જેને આપણે જીવ કહીએ છીએ તે પાંચ સ્કંધનો સમૂહ છે - તે દરેક સ્કંધ છૂટું પડતાં અમુક 'હું' તે 'હું' તેમાં નથી એટલે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ 'આત્મા' નથી, અને શરીર તે હાડકાં અને સ્નાયુથી બનેલ એક મર્યાદિત જગ્યા છે.

૧. આ ચારેનો અર્થ અનુક્રમે વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ Inertia, Cohesion (બંધનલક્ષણ), Radiation and Vibration (ચલન-લક્ષણ) થઈ શકે. આ ચાર પરસ્પર-મિશ્રિત બલોથી સર્વ વસ્તુઓ પોતાની હયાતી ધરાવે છે એમ બૌદ્ધ ધર્મ જણાવે છે. શરીરનાં રજ ગુણ-લક્ષણો આના પર આધાર રાખે છે : નામે ચક્ષુ, કર્ણ, નાસા, જિહ્વા, શરીર, રૂપ, શબ્દ, ગંધ, સ્વાદ, પુરુષત્વ, સ્ત્રીત્વ, બલ, હૃદય, શરીરનાં ઈંચિત, વાપ્તી, પોલા ભાગ (જેવા કે કાન, નાકના), ચંચલતા, સ્થિતિસ્થાપકતા, અનુરૂપ થવાની શક્તિ, વૃદ્ધિ, અંતર, જરા, ભિન્નતા, મૂલમાં ફેરફાર. (આની ટીપ અને પરિભાષા જોઈએ તો જુઓ ત્રિગદ્ધિમગ્ન.)

વિજ્ઞાનસ્કંધ - જો યક્ષુ સાજી હોય અને તેની દષ્ટિમર્યાદામાં બાહ્ય વસ્તુઓ - રૂપ આવે તો તેની સંયોગ થાય છે અને પછી સમજ - જ્ઞાન - વિજ્ઞાન થાય છે, તેથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેટલાંક કારણો પર આધાર રાખે છે અને તે વિજ્ઞાન જે કારણ પર આધાર રાખે છે તે કારણના નામથી તે વિજ્ઞાન ઓળખાય છે. યક્ષુ અને રૂપ પર આધાર રાખનાર વિજ્ઞાન તે યક્ષુવિજ્ઞાન, શ્રોત્ર અને શબ્દ પર આધાર રાખનાર વિજ્ઞાન તે શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણ (નાક) અને ગંધ પર આધાર રાખનાર વિજ્ઞાન ઘ્રાણવિજ્ઞાન, જીભ અને સ્વાદ (રસ) પર આધાર રાખનાર વિજ્ઞાન જિહ્વાવિજ્ઞાન, શરીર અને શરીરસ્પર્શ પર અવલંબનાર વિજ્ઞાન કાયવિજ્ઞાન અને મન અને વિચારો પર આધાર રાખનાર વિજ્ઞાન મનોવિજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિજ્ઞાન તે સ્પષ્ટ જ્ઞાન - પ્રતીતિ છે અને તેમાં આપણે જેને સત્-અસત્ પારખવાની શક્તિ - વિવેક કહીએ છીએ તેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

^૧બૌદ્ધગ્રંથ નામે ધમ્મ-સુત્તમાં વિજ્ઞાનાદિ ચાર આંતરિક સ્કંધોની વ્યાખ્યા લગભગ નીચે પ્રમાણે આવે છે :

વિજ્ઞાન એટલે અંતરમાં જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે.

વેદનાસ્કંધ - વિજ્ઞાન અને રૂપસ્કંધના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો સુખદુઃખાદિ પ્રત્યયનો પ્રવાહ.

સંજ્ઞાસ્કંધ - જો ઇત્યાદિ શબ્દને સૂચવનાર વિજ્ઞાનપ્રવાહ એટલે આથી કોઈ પદાર્થનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે જેથી તે પદાર્થને ઓળખી શકીએ. [સંજ્ઞા - સવિકલ્પક અવધારણાત્મક નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન. વિજ્ઞાન - નિર્વિકલ્પક નિર્વિચાર વિષયાકાર જ્ઞાન ઉપરાંત, સામાન્યતઃ ચૈતન્યવાચી.]

સંસ્કારસ્કંધ - વેદના સ્કંધ ઉપર આધાર રાખનાર રાગદ્વેષાદિ ક્લેશ, મદમાનાદિ ઉપકલેશ, ધર્મ અને અધર્મ તે. [સંસ્કારસ્કંધ - એ વાસના છે; તેમાં ઇચ્છા વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે.]

આ પાંચે સ્કંધના સમૂહથી પુદ્ગલ - પુગ્ગલ^૨ કે જેને આપણે જીવ - પ્રાણી (individual) કહીએ તે થાય છે. જીવનનો ખુલાસો આ પાંચ સ્કંધ છે એમ બૌદ્ધો કહે છે અને જણાવે છે કે આ સિવાય અન્ય કોઈ પણ આ ભવમાંથી જવા અને અન્ય ભવમાં પ્રવેશવાનો ખુલાસો નથી.

૧. આ પ્રમાણે બૌદ્ધેતર ગ્રંથ નામે સર્વદર્શન સંગ્રહમાં વેદના આદિ સ્કંધની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે પરંતુ તે શબ્દોમાં રહેલી અસ્પષ્ટતાને લઈને ખરી વ્યાખ્યા કરવી દુર્ઘટ છે. પાલિસૂત્રોમાં સંજ્ઞા, વેદના એ બંનેને જુદા સ્કંધ તરીકે ગણવા ઉપરાંત બંનેને સંસ્કારસ્કંધના પેટાભાગ ગણેલા છે. આ ન્યાયપુરુષર તથા સમજી શકાય તેમ નથી. સંસ્કારને વિવેક તરીકે ઓળખીએ તો એમ થાય.
૨. પુદ્ગલ એ મૂળ જૈન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પુરન ચલન એટલે ખરવાનો ગળવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે. આ વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે જ જૈનો તેને જડ પદાર્થને (કર્મ આદિને) લગાડે છે. આ પરથી તેમજ ડોક્ટર હર્મન વાકોબીએ જણાવેલા આશ્રવ શબ્દથી પુરવાર થાય છે કે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મથી પ્રાચીન છે અને જૈન ધર્મમાંથી પુદ્ગલ અને આશ્રવ શબ્દપરિભાષા બૌદ્ધે લઈ પોતાને યોગ્ય લાગતા અર્થમાં વાપરેલ છે.

આ સર્વ સ્કંધો ક્ષણિક છે, અને તેથી તે દુઃખમય છે, અને પરિવર્તનશીલ છે. તેથી તે સંબંધે કોઈ પણ ખરી રીતે કહી ન શકે કે 'આ મારું છે, આ હું છું અને આ મારો 'હું' છે. ખરી રીતે એ જ કહી શકાય કે આ મારું નથી, હું આ નથી; આ 'હું' (અત્મા) નથી.' આથી જે શરીરમાં, વેદનામાં, સંજ્ઞામાં, સંસ્કારમાં અને વિજ્ઞાનમાં આનંદ લે છે, તે દુઃખમાં મજા માને છે અને જે એવા દુઃખમાં આનંદ માને છે તે દુઃખમાંથી કદીપણ મુક્ત થતા નથી. તેથી બુદ્ધ ત્રણ બાબતમાં ચેતવણી કહે છે કે :

"તું અંધકારમાં ભમે છે. (૧) કદી તેં વૃદ્ધ - જરાપીડિત મનુષ્ય જોયલ નથી ? અને તે જોયા પછી કદી પણ તને વિચાર આવ્યો છે કે 'હું પણ જરાને અધીન છું, અને શું કોઈપણ ઉપાયથી હું તેમાંથી છૂટી શકું તેમ નથી ?' (૨-૩) તે જ પ્રમાણે કદી તેં વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યને અને મૃત મનુષ્યને જોયલ નથી ? ને જોયેલ છે તો પછી તને કદી પણ એવો વિચાર સ્ફુર્યો છે કે 'હું પણ વ્યાધિને અને મરણને વશ છું અને શું કોઈ પણ ઉપાય નથી કે જેથી તે વ્યાધિ કે મરણમાંથી (સદાને માટે) છૂટી શકું ?"

આમ ને આમ સંસાર^૧ અનાદિ અને અંતરહિત છે. કોઈપણ તેની આદિ જોઈ કે વિચારમાં લાવી શક્યું નથી. દરેક તૃષ્ણાને લઈ નવો જન્મ લે છે અને એમ એક પછી એક જન્મ લઈ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સગાં-સ્વજન-મિત્ર-દારાદિક મરણ પામે છે, નવાં પુત્ર-પુત્રી આદિક જન્મે છે. મરણ પર રુદન-શોક થાય છે અને જન્મ પર હર્ષ થાય છે અને તે શોક ને હર્ષ કરનાર પોતે પણ મરણ પામે છે. આમ સંસાર વધતો જાય છે. સંસાર એ પાંચ સ્કંધોના સમૂહની અખંડ સાંકળ છે કે જે સ્કંધો ક્ષણે ક્ષણે નિરંતર ફરતા જાય છે અને એકબીજા પછી ચાલુ પ્રવાહમાં અનાદિ કાલથી ચાલ્યા જાય છે. આ સંસારમાં એક જીવનનો કાલ તે નાનામાં નાનો અપૂર્ણાક છે તેથી આ પ્રથમ સત્ય સમજવા માટે સંસાર પર, તેના અનેક જન્મો કે જે એક પછી એક અનંત થાય છે તેના પર ખાસ નિરીક્ષણ રાખવું જોઈએ, અને તેનાં કારણ તપાસી તેને દૂર કરવું જોઈએ.

બીજું સત્ય - દુઃખસમુદય :

દુઃખનું કારણ - સમુદય શું છે ? ઉત્તરમાં તૃષ્ણા કે જેથી જન્માંતર થાય છે અને આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તે તૃષ્ણા (તારલા) ત્રણ પ્રકારની છે : કામતૃષ્ણા એટલે વિષયસુખની તૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા એટલે સ્વર્ગાદિ ભવ લેવાની તૃષ્ણા અને વિભવતૃષ્ણા એટલે હતી-નહોતો થવાની તૃષ્ણા. ભવતૃષ્ણા નિત્ય આત્મવાદ (શાશ્વત દષ્ટિ - સાસ્તત દિટ્ટી) અને આ શરીરથી વિવિક્ત આત્મા છે કે જે એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં બીજો જન્મ લેવા પ્રવેશ કરે છે એ વાદ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. વિભવતૃષ્ણા અહંભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અલ્પ જીવનમાં એવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી કે જેથી જેટલી બને તેટલી મજા મળે એવી તૃષ્ણા તે વિભવતૃષ્ણા છે.

૧. સંસાર એ શું - એટલે સરવું એ ધાતુ પરથી થયેલ છે. તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ ભ્રમણશીલ એ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં તેનો અર્થ એ પરથી એવો થાય છે કે સ્કંધો જે નિરંતર ક્ષણેક્ષણે - એક પછી એક ક્ષણે નિરવધિકાલ સુધી ફેરફાર પામતા જાય છે એની અખંડ સાંકળ.

ષડાયતન - આ તૃષ્ણા કેવી રીતે જન્મ પામી પોતાનાં મૂળ નામે છે એના ઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મ ખુલાસો આપે છે :

ચક્ષુ આનંદપૂર્ણ છે. મનુષ્યને આનંદ આપે છે. તેથી ત્યાં તૃષ્ણા જન્મ પામી વૃદ્ધિગત થાય છે. તેવી જ રીતે કર્ણ, નાક, જીભ, કાય, અને મન આનંદ આપે છે. તેથી ત્યાં તૃષ્ણા જન્મ પામી વધે છે. તે છતાં ષડાયતનના વિષયો રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને વિચારો; તે છથી યતું વિજ્ઞાન, તે છથી થતો સ્પર્શ, તે છથી થતી વેદના, તે છથી થતી સંજ્ઞા, તે છના ઉક્ત વિષયો માટે આસક્તિ અને તે વિષયો પર વારંવાર ચિંતનથી મનુષ્યને આનંદ થતાં તેમાંથી તૃષ્ણા જન્મે છે, અને પુષ્ટ બની પોતાનાં મૂળ ધાલે છે.

મનુષ્યને ગમે તે પ્રકારની લાગણી એટલે વેદના થાય, પછી તે સુખકારક, દુઃખકારક કે સુખકારક ને દુઃખકારક ન હોય તેવી એટલે ઉપેક્ષાવેદના હોય, પણ તે વેદના વિશેષ અનુભવી તેમાં તે મજા લે છે તેથી તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. વેદના પછી તૃષ્ણાથી ઉપાદાન (ભવબંધન) થાય છે; અને તે ભવ ઉત્પન્ન કરે છે. ભવથી - કર્મથી ભવિષ્યનો જન્મ (જાતિ) ઉત્પન્ન થાય છે. જાતિથી જરા અને મરણ, શોક, પરિવેદના, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અપાયાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ કારણપરંપરા ચાલે છે કે જેને પ્રતીત્ય સમુત્પાદ કહે છે. આનું વર્ણન હવે પછી કરીશું.

ત્રીજું આર્યસત્ય - દુઃખનિરોધ :

આનો અર્થ ઉપરોક્ત તૃષ્ણાનો અશેષ વૈરાગ્યથી નિરોધ કરવો, તેનો ત્યાગ કરવો, તેને ફેંકી દેવી, તેનાથી મુક્ત થવું અને તે ચક્રી પરાવૃત્ત થવું.

નિરોધ - કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણાથી મુક્ત થતાં ભવમાં અવાતું નથી કારણકે આ તૃષ્ણાનો નિર્તાત નાશ થયે જ ઉપાદાન (ભવબંધન) અટકે છે; ઉપાદાનના દૂર થવાથી ભવ અટકે છે, ભવથી કર્મ (એટલે હું કરું છું એ ભાવથી કરેલું કાર્ય) અટકે છે, કર્મના નાશથી પુનર્જન્મ - ભાવી જન્મ અટકે છે. અને તે અટકવાથી જરા, મરણ, શોક, પરિવેદના, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને અપાય (નિરાશા) બંધ થાય છે. આનું નામ દુઃખનિરોધ.

નિર્વાણ - આ જ શાંતિ. ભવમાંથી અટકવું, તૃષ્ણાનો નાશ કરવો તે જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ અટકાવ - નિર્વાણ (નિબ્બાન) છે, કારણકે લોભ, દ્વેષ, (પાતિમાં 'દોષ'), અને મોહથી અંધ બનવાથી મનુષ્ય માનસિક દુઃખ અનુભવે છે, તેમજ સંસ્કારથી મનુષ્યને દુઃખ થાય છે તો તે દુઃખથી મુક્ત થવું કે જેથી અન્ય જન્મ થાય નહિ અને જન્મથી પરંપરાએ આવતાં જરા-મરણ આદિથી મુક્ત થવાય તેનું નામ

૧. નિર્વાણ સંબંધે પાશ્ચાત્ય ધંડિતોના અનેક તર્ક છે. કોઈ તેને અભાવમાત્ર (Annihilation) જણાવે છે, તો બીજો એમ જણાવે છે કે એ યોગ્ય નથી; બોદ્ધોની આટલી મોટી સંખ્યા છે તે ફક્ત અભાવને માને તે સંભવનીય નથી, બુદ્ધ ભગવાન અક્રિયાવાદી (Annihilationist) છે એવો આરોપ તેમના પર તેમની હયાતીમાં જ તેમના વિરોધી મૂક્તા હતા. આ સંબંધમાં બુદ્ધને એકદા વજ્રજ જાતના સેનાપતિ સિંહે પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે તેણે આપ્યો હતો, "સિંહ ! આ આરોપ એક અર્થ પ્રમાણે ખરો છે. સર્વ પાપવિચારની (અકુશલ સંસ્કારની) અક્રિયા હું પસંદ કરું છું. તેવી અક્રિયાનો ઉપદેશ હું કરું છું. અને તેથી મને અક્રિયાવાદી કહેવામાં આવે તો તે ચાલશે. આથી ઊલટું હું ક્રિયાવાદી (Realist) છું

નિર્વાણ છે. જમ્બુખાદક નામના પરિવ્રાજકે સારિપુત્રને નિર્વાણ એ શું છે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે 'યો વો આવુસો રાગક્ખયો દોસક્ખયો મોહક્ખયો इदं वुच्चति निव्वाणं।' લોભ, દ્વેષ અને મોહનો ક્ષય તે નિર્વાણ. (જુઓ જમ્બુખાદક સંયુત - સંયુતનિકાય.) એટલે વાસનાનો જેને ક્ષય થાય તે મહર્ષિને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અભિધમ્મદૂઠ સંગ્રહમાં લખેલ છે કે

पदमच्छयुतमञ्जन्तं असंघातंमनुत्तरं ।

निव्वाणमिति भासन्ति वानमुत्ता महेसयो ॥

- જેની વાસનાનો ક્ષય થયો છે તે મહર્ષિ નિર્વાણ છે, અચ્યુતપદ છે, અનંત છે, અત્યંત પરિશુદ્ધ (અસંસ્કૃત) છે અને તે લોકોત્તર છે એમ કહે છે. આ જ જન્મમાં તેમજ અન્ય જન્મમાં નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

અર્હત્ - (અરહમ્) જેની શાંતિ જગત્ની કોઈ પણ વસ્તુથી પરાભૂત થઈ શકતી નથી, જે પવિત્ર અને દુઃખરહિત છે, અને જોણે તુષણથી મુક્તિ મેળવી છે તે અર્હત્ જન્મ અને જરાનો સમુદ્ધ તરીકે ગણાય છે. જેવી રીતે પર્વત વાયુથી અચલ રહે છે તેવી રીતે રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ, ને સ્પર્શ, તેમજ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ તેને ચલાયમાન કરી શકતાં નથી. તેનું મન દૃઢ - નિશ્ચલ છે અને તેણે આ જન્મમાં મુક્તિ મેળવી છે. આ રીતે આ જન્મમાં જ તુષણનું નિર્વાણ એટલે નાશ થાય છે તેને 'ક્લેશપરિનિર્વાણ' કહે છે કે જે અર્હત્પદની જે ક્ષણે તે જ જન્મમાં પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ ક્ષણે થાય છે એટલે નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથાપિ સર્વ દુઃખનો નિઃશેષતઃ નાશ નથી થતો. લોભ, દ્વેષ, મોહજન્ય માનસિક પીડા તે જ વખતે નષ્ટ થાય છે; પરંતુ શારીરિક દુઃખ આયુષ્ય પૂરું થાય ત્યાં સુધી રહે છે. બુદ્ધને ૩૬ મા વર્ષે નિર્વાણપદનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તે વખતે તેનું લોભદ્વેષાદિજન્ય માનસિક દુઃખ નષ્ટ થયું, પરંતુ શીતોષ્ણ રોગાદિજન્ય શારીરિક દુઃખ પૂર્ણ રીતે નષ્ટ ન થયું. દેહાવસાને તે દુઃખ નષ્ટ થયું. તે અર્હત્ તે જન્મ પસાર કરી મૃત્યુ પામે છે - તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનાં કર્મ અને સંકલ્પનું નિર્વાણ એટલે નાશ થાય છે અને તેને 'સંકલ્પપરિનિર્વાણ' કહે છે. અર્હતના મરણને 'પરિનિર્વાણ' કહે છે. તેનું કારણ એ કે તેના મરણથી શારીરિક દુઃખનો અંત આવે છે. પરિનિર્વાણ પછી અર્હત્ કઈ સ્થિતિમાં હોય છે તેનું વર્ણન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. તે સ્થિતિ અનિવર્ચનીય છે. બુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણને 'મહાપરિનિર્વાણ' કહે છે.

ચોથું આર્યસત્ય - દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપત્ત (માર્ગ) :

મધ્યમ પ્રતિપત્ત - મધ્યમ માર્ગ - ગૌતમ બુદ્ધે આષાઢી પૂર્ણિમાને દિને પેલા

એમ પણ કોઈ કદી શકશે. કારણકે પુણ્યવિચારની (કુશલ સંસ્કારની) ક્રિયા મને પસંદ છે, તેથી તેવી ક્રિયા કરવી, તેને પૂર્ણતા પર લઈ જવી એવો હું ઉપદેશ કરું છું તેથી મને ક્રિયાવાદી કહેવામાં આવે તો ખોટું નથી. (મહાવગ્ગસંથ). આ સંવાદ પરથી બુદ્ધે અભાવ માત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી. [ક્રિયાવાદીનો અર્થ Realist કરતાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયામાં માનનાર એવો વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ જ રીતે અક્રિયાવાદી એટલે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયામાં નહિ માનનાર.]

પંચ ભિક્ષુઓ પાસે આવી પોતાને ધર્મજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયાની હકીકત કહી અને તેમને ઉપદેશ કર્યો કે, “હે ભિક્ષુઓ ! પ્રવ્રજિતોએ (દીક્ષિત ત્યાગીઓએ) બે અંતિમ માર્ગનું સેવન કરવું નહીં. તે બે અંતિમ માર્ગમાંનો એક માર્ગ કામેપુ કામસુખલ્લિકાનુયોગઃ એટલે વિષયભોગ - મોજશોખના ઉપભોગમાં લીન રહેવું તે છે. આ માર્ગ ગ્રામ્ય, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. અજ્ઞાન મનુષ્યો જ એને સેવે છે. બીજો અંતિમ માર્ગ ભક્તકિલ્મથાનુયોગઃ - કઠિન સાધનાઓ દ્વારા આત્માને ફલાન્ત કરી નિયુક્ત રહેવું એટલેકે દેહદમન છે. તે પણ દુઃખકારક, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. આ બંને અંતિમ માર્ગ ન બ્રહ્મ કરતાં તે બેની વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ તથાગતે શોધી કાઢ્યો છે.^૧ કારણકે તે જ્ઞાનયશ્ચ ઉત્પન્ન કરનાર છે - જ્ઞાનોદય કરનાર છે, તેનાથી

૧. આ માર્ગ બુદ્ધદેવે નવીન કાઢ્યો છે એવું સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો માલૂમ પડતું નથી. તેમણે કેવળ યુક્તિયુક્ત બોધથી તેની વ્યાખ્યા માત્ર શિષ્યોને સમજાવી છે એમ જણાય છે. જુઓ બૌદ્ધાયનસૂત્ર (૭-૨૩-૨૪)ની નીચેની લખેલી પંક્તિઓ :

આહિતાગ્નિરનત્વાં ચ વ્રહ્મચારી ચ તે ત્રયઃ ।

અશ્નંત એવ સિધ્ધન્તિ નૈષાં સિદ્ધિરનશ્નતઃ ।

ગૃહસ્થો વ્રહ્મચારી વા યોડનશ્નંસ્તુ તપશ્ચરેત્ ।

પ્રાણાગ્નિહોત્ર લોપેન અવકીર્ણીમવેત્તુ સઃ ।

આ બંને શ્લોક અનશન તપશ્ચર્યાના વિરોધી છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (૧૭-૫,૬)માં કહેવું છે કે :

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે વે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગલાભિન્વિતાઃ ।

કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્ વિદ્વદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ।

તેમજ આગળ કહેલ છે કે -

મૂઢ ગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડ્યા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ (૧૭-૧૯)

ઉપાસનાદિ દ્વારા આત્માને પીડિત કરનારી તપસ્યા નિન્દિત છે, આ વાત આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ જ છે. તો કેવા પ્રકારે સાધના કરવી જોઈએ ?

ગીતા આ સંબંધે ચૂપ રહેતાં કહે છે કે : (૬-૧૬,૧૭)

નાન્યશનતસ્તુ યોગોડસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશનતઃ । ન ચાર્તાં સ્વનશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચષ્ટસ્ય કર્મસુ । યુક્ત મ્યન્નાશ્ચોધ્યાનયોગો ભવતિ દુઃખહા ॥

આ પણ મધ્યમ માર્ગ છે. આહારાદિ અધિક કરવા કે ન કરવા, એ બેની મધ્યમાં ચાલવું તે યોગ છે. બુદ્ધદેવની ઉક્તિઓની સાથે આ ઉક્તિઓનું કંઈ જુદાપણું નથી. ગીતાનો અવિભાવ બુદ્ધદેવથી થયો પહેલાં થયો છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી. આથી કહેવું યોગ્ય છે કે બુદ્ધદેવના આ મધ્યમ માર્ગની વાત નવી નથી.

[મહાભારતમાં જુદા જુદા સમયના સ્તર છે; ભગવદ્ગીતા બુદ્ધતા સમય પછીની લોય અને આ મધ્યમ માર્ગ બ્રાહ્મણધર્મમાં પણ અપનાવી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રભાવ હેઠળ આવવામાંથી લોકોને દૂર રાખવાનો આશય લોય, કે દરેક જગ્યાએથી ગ્રાહ્ય આપત અપનાવી લેવાનો આશય લોય એ શક્ય છે. વાસ્તવમાં આવાં વલણ સર્વત્ર જોવા મળે છે.]

ક્રમશઃ અભિજ્ઞા (દિવ્યશક્તિ), સંબોધ (પ્રજ્ઞા) અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માર્ગને આર્યઅષ્ટાંગિક (જેને આઠ અંગ છે એવો) માર્ગ કહે છે. તૃષ્ણાનો નાશ કે જેથી દુઃખનો નાશ થાય છે તે કઈ રીતે થઈ શકે તેનો ઉપાય આ માર્ગ બતાવે છે.

આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ

આ માર્ગ કે જેનાથી દુઃખનો નાશ - નિરોધ થાય છે તેનાં આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમ્યગ્દષ્ટિ	1. પ્રજ્ઞા
(૨) સમ્યક્ સંકલ્પ	
(૩) સમ્યક્ વાચા	૨. શીલ
(૪) સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ)	
(૫) સમ્યક્ આજીવ	
(૬) સમ્યક્ વ્યાયામ	૩. સમાધિ
(૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ	
(૮) સમ્યક્ સમાધિ	

૧. પહેલું અંગ સમ્યગ્દષ્ટિ

ઉક્ત આઠ અંગમાંનું પ્રથમ અંગ ^૧સમ્યગ્દષ્ટિ લઈએ. તે ઉપર સર્વ દર્શનોમાં જણાવવા પ્રમાણે શુદ્ધ માર્ગ પામવાનો આધાર છે. તેથી ખરો બોધ - સંબોધ - પ્રજ્ઞા (બોધિજ્ઞાન) થાય છે. દરેક શુભ વિચારમાં એટલે કુશલ ચિત્તમાં તે આઠ અંગો પૈકી સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ અવશ્ય હોય છે. તેવી જ રીતે દરેક અશુભ વિચારમાં - અકુશલ ચિત્તમાં અસમ્યક્ સંકલ્પ, અસમ્યક્ વ્યાયામ, અસમ્યક્ સ્મૃતિ અને અસમ્યક્ સમાધિ હોય છે.

હવે સમ્યક્ દષ્ટિ શું તે જોઈએ ?

૧. દુઃખનું જ્ઞાન, દુઃખસમુદયનું જ્ઞાન, દુઃખનિરોધનું જ્ઞાન અને દુઃખ નિરોધ-ગામી માર્ગનું જ્ઞાન. એને સમ્યગ્દષ્ટિ કહે છે. જગત્ અનિત્ય એટલે બદલનારું છે. પ્રપંચ દુઃખમય છે, અને આત્મા અવિનાશી અને અવિકારી પદાર્થ નથી પણ કર્માનુસાર બદલનાર છે એવા યથાર્થ જ્ઞાનને સમ્યક્દષ્ટિ કહીશું તો ચાલશે કારણકે આવા જ્ઞાનથી જ ચાર આર્યસત્યોનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો -

૨. અકુશલ શું છે, અકુશલનું મૂળ શું છે, કુશલ શું છે અને કુશલનું મૂળ શું છે તેનું જ્ઞાન તે સમ્યક્ દષ્ટિ.

૧. જૈનમાં મોક્ષનાં ત્રણ અંગ નામે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ એક સાથે હોય ત્યારે મોક્ષ થાય એમ કહેવું છે, તો તે ત્રણેનો વિચાર કરતાં તેમાં આ આઠ સમાવેશ પામે છે: તે પૈકીના સમ્યગ્દર્શન સાથે આ (બીજી સમ્યગ્દષ્ટિ) સરખાવી જોવા જેવું છે.

^૧અકુશલ એટલે પાપ - દશ છે :

(૧) પ્રાણાત્તિપાત = હિંસા	૧. કાયકર્મ (કાયિક પાપ)
(૨) અદત્તાદાન = ચોરી	
(૩) કામ. મિથ્યાચાર = કામસેવન - વ્યભિચાર	
(૪) મૃષાવાદ = જૂઠું બોલવું	૨. વાચિકર્મ (વાચિક પાપ)
(૫) પૈશુન્ય = ચાડી ખાવી	
(૬) પારુષ્ય = કડકશ ભાષા બોલવી	
(૭) સંભિન્ન પ્રલાપ = નકામાં મિથ્યાવચન વદવાં	
(૮) અભિધ્યા = લોભ - પરદ્રવ્યની આસક્તિ	૩. મનોકર્મ (માનસિક પાપ)
(૯) વ્યાપાદ = ક્રોધ [પ્રતિહિંસા]	
(૧૦) મિથ્યાદષ્ટિ = નાસ્તિકતા	

[મિથ્યાદષ્ટિ = ખોટી ધારણા. 'નાસ્તિકતા' શબ્દના અનેક અર્થ થઈ શકે તેથી વિવાદાસ્પદ બને.]

અકુશલનાં મૂળ ત્રણ છે :

(૧) લોભ (૨) દ્વેષ (૩) મોહ. લોભદ્વેષના ઉદ્ભવ સાથે મોહ રહેલો જ લોચ છે.

કુશલ દશ છે :

ઉક્ત દશ અકુશલથી વિરમવું તે દશ કુશલ છે.

કુશલનાં મૂળ પણ ત્રણ છે :

ઉપરનાં અકુશલનાં ત્રણ મૂળથી મુક્તિ એટલે અલોભ, અદ્વેષ, અમોહ.

૧. મનુસ્મૃતિ કે જે ઈ.સ. ચોથા શતકમાં રખાયેલી તરીકે આ તરફના પંડિતે સ્વીકારેલી છે. (જુઓ ડો. બાંડરકરની A Peep into the Early History of India, P. 46) તેમાં (૧૨મા અધ્યાયમાં) આ દશ પાપનો ઉલ્લેખ છે.

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ટ ચિંતનમ્ ।

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંવદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥

- પરદ્રવ્ય પર મન કરવું, બીજાનું મનથી અનિષ્ટ ચિંતવવું, ગમે તે માર્ગે અયોગ્ય રીતે ભળવું (નાસ્તિકતા) એ ત્રણ માનસિક કર્મ (પાપ) છે; કઠોર ભાષણ, અસત્ય ભાષણ, સર્વ પ્રકારનાં ચાડી અને વૃથા બકબક - અસંબદ્ધ પ્રલાપ એ ચાર વાચિક કર્મ (પાપ) છે; અદત્તાદાન (ચોરી), વેદવિહિત ન હોય તેવી હિંસા, અને પરદારાગમન એ ત્રણ કાયિક પાપ કર્મ છે. (બૌદ્ધમાં વેદવિહિત હોય या ન હોય પણ તે હિંસા નિષિદ્ધ છે.)

કેટલાક એવા પ્રશ્નો છે કે જેનો ઉત્તર શોધવા જેવો નથી. ઉત્તર શોધતાં દષ્ટિ સમ્યક્ રહે નહિ. જેવા કે જગત્ નિત્ય કે અનિત્ય છે, સાન્ત કે અનંત છે ? આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, બુદ્ધ મરણ પછી વિદ્યમાન રહે છે કે અવિદ્યમાન ? વગેરે. આનું કારણ બૌદ્ધ શાસ્ત્ર એવું આપે છે કે જેમ એક માણસ શલ્યથી વીંધાયો હોય તે વખતે તે શલ્ય કોણે માર્યું, તેનું નામ અને કુલ શું, તે ઊંચો છે કે ઠીંગણો છે એ પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવામાં વખત કાઢવા કરતાં તેણે તે શલ્ય દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. પણ જ્યાં સુધી તે પ્રશ્નોના ઉત્તર ન મળે ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય પોતાનું શલ્ય કાઢવા પ્રયત્ન ન કરે તો તે મરણ પામે, તેવી રીતે જગત્ નિત્યાનિત્ય છે વગેરે પ્રશ્નોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી, પરંતુ જેનાથી દુઃખ થાય છે તેનાથી વિરમવાની, તેને દૂર કરવાની જ જરૂર છે.

સમ્યગ્દષ્ટિના બે પ્રકાર છે : ૧ લોક્ય સમ્યગ્દષ્ટિ ૨. લોકોત્તર સમ્યગ્દષ્ટિ. લોકોત્તર સમ્યગ્દષ્ટિ નિર્વાણમાર્ગમાં સમાવિષ્ટ થયેલા વ્યક્તિના ચાર ભેદ નામે સ્રોતાપત્ર (સ્રોતાપત્ર), સકદાગામી (સકદાગામી), અનાગામી અને અર્હત્ (અરહત)માં હોય છે. આ ચારેમાં તજાવત જોવા આપણે દશ સંયોજન એટલે બંધનનો વિચાર કરીએ.

દશ સંયોજન

સંયોજન એટલે જેનાથી જન્મ સાથે જોડાવું રહે છે તે. તે દશ છે : ૧. સત્કાયદષ્ટિ (સત્કાયદિદ્ધિ) એટલે આત્મા એ ભિન્ન પદાર્થ હોવાથી તે નિત્ય છે એવી દષ્ટિ. આમાં ઉચ્છેદ અથવા વિભવદષ્ટિ એટલે આ દશ્ય જીવન છે તે આત્મા છે કે જે દેહનો નાશ થાય કે તરત જ નાશ પામે છે એવી માન્યતા, અને શાશ્વત અથવા ભવદષ્ટિ એટલે આત્મા દેહથી સ્વતંત્ર છે અને તે દેહનો નાશ થતાં નિત્ય રહે છે એવી માન્યતા - એમ બંને માન્યતાનો સમાવેશ થાય છે. ૨. વિચિકિત્સા (વિચિકિચ્છા) એટલે બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણ રત્ન વિષયે શંકા કિંવા અવિશ્વાસ, ૩. શીલવ્રત પરામર્શ (સીલબ્બત પરામાસ) - સ્નાનાદિ વ્રત અને ક્રિયાઓથી મુક્તિ મળે એવો વિશ્વાસ, ૪. કામરાગ એટલે કામવાસના, ૫. પટિઘ એટલે ક્રોધ, ૬. રૂપરાગ એટલે બ્રહ્મલોકાદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ૭. અરૂપરાગ એટલે અરૂપ દેવલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ૮. માન એટલે અહંકાર, ૯. ઔદત્ય (ઉદ્દત્ય) એટલે ભ્રાંતચિત્તા અને ૧૦. અવિદ્યા (અવિજ્ઞા).

આમાંના પહેલા ત્રણમાંથી મુક્ત રહેનારને સ્રોતાપત્ર (એટલે અર્હત્પદના સ્રોત - પ્રવાહની પ્રાપ્તિ કરનાર) કહે છે. તે થયા પછી જ્યારે તેનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તે દેવલોક અને મનુષ્યલોકમાં વધુમાં વધુ સાત વખત જન્મ લે છે અને એ છેલ્લા - સાતમા ભવમાં તેને મોક્ષ અવશ્ય મળવો જ જોઈએ. પહેલાં ત્રણ સંયોજનનો નાશ કરી ચોથું અને પાંચમું સંયોજન સ્થૂલ રૂપે દૂર થયાં અર્થાત્ કામરાગ, દ્વેષ અને મોહ

દુર્બળ થયાં એટલે મનુષ્ય સંક્રદાગામી (એટલે સંકૃત = એક વખત આગામી એટલે પાછો ફરનાર) થાય છે. આ સ્થિતિમાં જ્યારે તેનું મરણ થાય છે ત્યારે એક વખત જ આ લોકમાં તે જન્મ લે છે અને મોક્ષ મેળવે છે; પ્રથમનાં પાંચ સંયોજનનો પૂર્ણ રીતે નાશ થયો હોય ત્યારે મનુષ્ય અનાગામી (પાછો નહિ ફરનાર) થાય છે. અનાગામીનું મરણ આવ્યા પછી તે આ લોકમાં જન્મ લેતો નથી, પણ તેનો જન્મ બ્રહ્મલોકાદિ દેવલોકમાં થાય છે અને તે ત્યાંથી જ મોક્ષ મેળવે છે. સર્વ સંયોજનનો નાશ થતાં મનુષ્ય અર્હત્ (અરહત) થાય છે. અર્હતને પુનર્જન્મ નથી. તેને 'છવન્મુક્ત' કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધ અને અર્હતમાં યોગોક જ ફરક છે. બુદ્ધને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર સ્વપ્રયત્નથી થાય છે, પરંતુ અર્હતને તો બીજાનો ઉપદેશ થવણ કરતાં થાય છે. આટલો જ ફરક, બાકી બંનેને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર આ જ ભવમાં થાય છે. આ ચાર પ્રકાર અર્હતપદના છે. તેનો પહેલો પ્રકાર ઔતાપત્ર થયા પહેલાં શ્રાવક, પ્રત્યેક-બુદ્ધ, અને બોધિસત્ત્વ એ શ્રેણીઓ છે.

આ ત્રણ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૧. અનિત્યતા - સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક - અનિત્ય છે, કારણકે દેહ અનિત્ય છે, સંસ્કારવિજ્ઞાન આદિ અનિત્ય છે. ૨. સર્વ પદાર્થો દુઃખાધીન છે, કારણકે શરીરવેદના, સંસ્કાર-વિજ્ઞાનાદિ સર્વ દુઃખાધીન છે. ૩. કોઈ પણ વસ્તુ આત્મા (અત્મા) નથી, કારણકે દેહવેદના, સંસ્કારવિજ્ઞાનાદિ આત્મા નથી. શાશ્વત કે નિત્ય વસ્તુ જગતમાં છે જ નહીં. આ જે ત્રણ વાત, તેનો સ્વીકાર જે કરે છે તેને બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. આ ત્રણથી વિપરીતનો સ્વીકાર એ અવિદ્યા - અયથાર્થજ્ઞાન છે. અને તે પ્રમાણે અવિદ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) જગતને અનિત્ય હોવા છતાં નિત્ય માનવું. (૨) આત્મા અવિનાશી કે અવિકારી પદાર્થ નથી છતાં તેને એવો માનવો. (૩) સંસાર દુઃખમય છે, છતાં તેમાં જ સર્વસુખ છે એમ માનવું.

આ પરથી જણાય છે કે બુદ્ધદેવનું પ્રસિદ્ધ તત્ત્વ એ પણ છે કે સર્વ દશ્યમાન વસ્તુઓ અનિત્ય, દુઃખ અને અનાત્મા છે. તે સંબંધે તેમનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે : મિશ્સુજનોને સંબોધન કરી તે કહે છે (મહાવગ્ગ ૧-૬-૪૨)

“મિશ્સુગણ ! તમે શું સમજો છો ? રૂપ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?”

“ભગવન્ ! તે અનિત્ય છે.”

“સારું, જે અનિત્ય છે તે દુઃખ છે કે સુખ - અર્થાત્ દુઃખકર છે કે સુખકર ?”

“દુઃખ અર્થાત્ દુઃખકર.”

“ઠીક, જે અનિત્ય છે અને દુઃખ છે તે સ્વભાવથી જ જો વિવિધ પ્રકારે પરિણામશીલ અથવા પરિવર્તનશીલ છે. તો તેના સંબંધમાં શું એવું વિચારવું યુક્તિસંગત છે કે ‘આ મારું છે’ ‘આ હું છું’ અને ‘આ મારી આત્મા છે ?”

“નહિ ભગવન્ ! એવું વિચારવું યુક્તિસંગત નથી.”

બુદ્ધદેવે વળી એ પણ કહ્યું છે કે : (મહાવગ્ગ ૧-૬-૩૮)

“મિશ્સુગણ ! રૂપ અનાત્મા છે - અર્થાત્ રૂપ આત્મા નથી; રૂપ જો આત્મા

હોત તો આ પીકાને લીધે ન હોત; કિંતુ તે ભિક્ષુગણ ! જે કારણથી રૂપ આત્મા નથી તે કારણથી તે પીકાને લીધે છે.”^૧

તે માન્યતા પ્રમાણે શરીર (રૂપ) ચાર ધાતુમાંથી બનેલ છે પણ તે નામ નથી. તે વર્ષ, બે વર્ષ કે સાત વર્ષ પણ રહી શકે છે જ્યારે જેને આપણે મન, વિચાર કહીએ છીએ તે તો દિનરાત ફેરફાર પામ્યા જ કરે છે. એટલે એક રીતે શરીર તે મન કરતાં વધારે સ્થાયી છે; પણ નિશ્ચયથી તો બૌદ્ધો એમ જણાવે છે કે કોઈપણ વ્યક્તિનું જીવન અત્યંત અલ્પ હોય છે અને તે એક વિચારના આંતરા સુધી જ ફક્ત રહે છે. વિચારનો અંત આવ્યો કે તે જીવનનો અંત સમજવો, કારણકે ભવિષ્યની ક્ષણનું જીવન ભવિષ્યમાં રહેશે પણ તેને ભૂતકાલના જીવન સાથે સંબંધ નથી. તેમ હમણાં તે છે નહિ; તેથી જ રીતે હાલની - વર્તમાન ક્ષણનું જીવન હમણાં જ રહે છે પણ તે ભૂતકાલનું જીવન નહોતું તેમજ ભવિષ્યમાં પણ તે રહેશે નહિ. આ રીતે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સંબંધી બૌદ્ધોનું મંતવ્ય છે, અને તે પ્રમાણે માનવાથી સમ્યકદષ્ટિ રહે છે. એમ ન માનવું તે અવિદ્યા છે, અને તે જ સંસારનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે. ચાર આર્યસત્યના જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે અને તેમ થયે સંસ્કારાદિ કે જે તેના પર અવલંબેલા હોય છે તેનો સ્વતઃ નાશ થાય છે. અવિદ્યા ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રાણીની શી સ્થિતિ હોય છે એ કોઈથી સમજાતું નથી. આ સઘળો સંસાર અનાદિ છે.

પ્રતીત્ય સમુત્પાદ - બે અંતિમ માર્ગ અને તે બે વચ્ચેનો (મધ્યમ) માર્ગ

જો આપણે એમ માનીએ કે આપણે આપણા હાલના દૈનિક જીવન સાથે એક છીએ એટલે આત્મા એવી કંઈ વસ્તુ નથી (નાસ્તિવાદ) તો પવિત્ર જીવન અંભવિત નથી, અને જો આપણે એમ માનીએ કે આ દેહથી તદ્દન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર આત્મા છે (અસ્તિવાદ) તો પણ પવિત્ર જીવન અસંભાવ્ય છે. આથી આ બંને વાદ બુદ્ધે તજી દઈને મધ્યમ માર્ગ ઉપદેશ્યો છે.

તેને પ્રતીત્ય સમુત્પાદ કહે છે કે જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં મધ્યમવર્તી છે. તે અનુસાર આત્મા શાશ્વત કિંવા અશાશ્વત પદાર્થ નથી પણ કાર્યકારણ નિયમને લઈ બદલનારો છે. અસ્મિન્ સતિ इदं भवति.... કારણ હોય તો કાર્ય નીપજે, નહિ તો કાર્ય ન ઉદ્ભવે.

૧. આ અનિત્ય, દુઃખ અને અનાત્માની વાત બુદ્ધદેવની પોતાની નહીં નથી. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોની એ એક સાધારણ ઉક્તિ છે. પ્રાયઃ સર્વે દર્શનોમાં આ જગત્પ્રપંચ અનિત્ય, દુઃખ અને અનાત્મા કહેલો છે. જે અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત છે તે તેને નિત્ય, સુખ અને આત્મા સમજે છે; તેથી જ તેને કષ્ટ થાય છે. આ વિષયમાં પાતંજલદર્શન (૨-૫) કહે છે તે સરખાવો.

“अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्याशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या” - અનિત્યને નિત્ય, અશુચિને શુચિ, દુઃખને સુખ, અને અનાત્માને આત્મા સમજનારી બુદ્ધિ જ અવિદ્યા છે.

આમાં અશુચિની બાબત અધિક છે પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મે તેને પણ ગ્રહણ કરેલ છે. બૌદ્ધોની ‘અશુચિ ભાવના’ અને ‘કાયગતા સ્મૃતિ’ પ્રસિદ્ધ છે કે જે આજળ કહેવામાં આવેલ છે.

અવિદ્યાથી સંસ્કારોની ઉત્પત્તિ છે, અવિદ્યાનો નાશ થયો એટલે સંસ્કારોનો નાશ થાય છે છેત્યાદિ નિયમ બદલતા નથી; આથી આ માર્ગને 'ધર્મ નિયમતા' 'ધર્મસ્થિતિ' છેત્યાદિ શબ્દો આપેલા છે. આ કાર્યકાળપરંપરા ઉપર સર્વ વસ્તુઓનો આધાર છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જેમ સાધનમાર્ગમાં બંને અંત ટાળી મધ્યમવર્તી છે તેમ આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં મધ્યમવર્તી છે.

આ જગ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત, આ જગનો અંત થનાર છે કે નહિ, શરીર અને જીવ એક છે કે ભિન્ન, પ્રાણી મરણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ છેત્યાદિ પ્રશ્ન ઉકેલવામાં પરિશ્રમ સેવવાથી બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રજાપ્રાપ્તિને મોટો બાધ આવે છે, કારણ કે તે પ્રશ્નો યોગ્ય રીતિએ કરેલા નથી, તેથી તે પ્રશ્નોને એક બાજુ મૂકીને પ્રતીત્ય સમુત્પાદનું યથાર્થજ્ઞાન મેળવી પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ લઈ જવી આવશ્યક છે. કારણકે પ્રજ્ઞાથી જ નિર્વાણપ્રાપ્તિ થનારી છે.

પ્રતીત્ય સમુત્પાદનું બીજું નામ ૧૨ નિદાન છે, કે જે દુઃખનાં મૂળ છે. નિદાનશાસ્ત્ર જેવી રીતે આખા વૈદ્યકશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ રાખે છે તેવી રીતે નિદાન ચાર આર્યસત્ય સાથે સંબંધ રાખે છે; અને તે આ પ્રમાણે : ૧. અવિદ્યા ૨. સંસ્કારો ૩. વિજ્ઞાન ૪. નામરૂપ ૫. ષડાયતન (છ ઈન્દ્રિય) ૬. સ્પર્શ ૭. વેદના ૮. તૃષ્ણા ૯. ઉપાદાન ૧૦. ભવ ૧૧. જાતિ ૧૨. જરામરણશોકપરિવેદનાદુઃખદૌર્ભનસ્યાપાયાસા. આ બારેમાં પ્રથમ જે અવિદ્યા છે તે સર્વનું મૂળ છે, કારણકે તેનાથી બધી પરંપરા ઉદ્ભવે છે; એટલે અવિદ્યાથી સંસ્કાર, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, તેથી ષડાયતન, તેથી સ્પર્શ, તેથી વેદના, તેથી તૃષ્ણા, તેથી ઉપાદાન, તેથી ભવ, તેથી જાતિ (જન્મ), અને તે જાતિથી જરામરણશોકપરિવેદનાદુઃખદૌર્ભનસ્ય અપાયાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઊલટી રીતે જોઈએ તો જરામરણનું કારણ જન્મ, જન્મનું કારણ ભવ એટલે કર્મ, કર્મનું કારણ ઉપાદાન [આસક્તિ] એટલે લોભ, લોભનું કારણ તૃષ્ણા, તૃષ્ણાનું કારણ વેદના એટલે સુખવેદના, દુઃખવેદના અને ઉપેક્ષાવેદના એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના, વેદનાનું કારણ સ્પર્શ એટલે ઈન્દ્રિયવિષયસંયોગ, સ્પર્શનું કારણ ષડાયતન એટલે મન અને પાંચ ઈન્દ્રિય, ષડાયતનનું કારણ સંસ્કાર એટલે પ્રવૃત્તિ, અને સંસ્કારનું કારણ અવિદ્યા એટલે અયથાર્થજ્ઞાન (જેને જૈનો 'મિથ્યાત્વ' કહે છે). આમ અવિદ્યા છેલ્લામાં છેલ્લું (આદિ) કારણ આવે છે.^૧

૧. આ જ વાત યોગશાસ્ત્રના એક સૂત્રમાં કહી છે. યોગસૂત્ર ૨.૧૫ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ - આના પર ટીકા એ છે કે, તદસ્ય મહતો દુઃખસમુદાયસ્ય પ્રમથવવીજં અવિદ્યા એટલે અવિદ્યા એ બીજ છે અને તેમાંથી સર્વ દુઃખ ઉદ્ભવે છે. વળી તે જ યોગસૂત્ર ૨.૪ જણાવે છે કે અવિદ્યા ક્ષેત્રં ઉત્તરેષામ્ ઉત્તર - બીજાનું ક્ષેત્ર અવિદ્યા છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં રહેલ અંતર્ગત આશય જુદો જ છે. કારણકે યોગદર્શન શાશ્વતવાદી છે અને તેથી જે અશાશ્વત અને ક્ષણપર્યાયી છે તે તેને દુઃખરૂપ છે, માટે તે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન - પુરુષને પ્રકૃતિ સાથે સંગમમાં આવવાથી વાસ્તવિક રીતે કંઈપણ અસર થતી નથી અને તે સંગમ વિશેનો મિથ્યાભ્રમ - અવિદ્યા એ જ સર્વદુઃખનું કારણ છે એવી પ્રતીતિ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. (૩૧૭મા પાને ચાલુ)

સાંખ્યદર્શનના જગત્સૃષ્ટિના સિદ્ધાંતમાં પ્રત્યયસર્ગ નામનો શબ્દ છે તે આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ સાથે કંઈ સંબંધ ધરાવતો હોય તેમ લાગે છે; છતાં પણ બૌદ્ધ અને સાંખ્ય બંનેની કારણપરંપરામાં એકબીજા સાથે ગાઢો સંબંધ હોય તેમ નથી. કદાચ આ પરથી એમ માનવાનો સંભવ છે કે સાંખ્ય અને બૌદ્ધ બંનેએ કોઈ પૂર્વના દર્શનમાંથી એક જ જાતનું કંઈ લીધું હોય. આ સિવાય બૌદ્ધ અને સાંખ્ય દર્શનમાં કેટલાક શબ્દો અરસપરસ સજાતીયત્વ ધરાવે છે. તે આ પ્રમાણે :

બૌદ્ધ	સાંખ્ય
અવિદ્યા	પ્રધાન
સંસ્કાર	બુદ્ધિ
વિજ્ઞાન	અહંકાર
નામરૂપ	તત્માત્રાણિ
ષડાયતન	ઈન્દ્રિયો

[સમાનતા નથી. કેવળ ષડાયતન અને છ ઈન્દ્રિયો પૂરતી સમાનતા છે.]

આમ બૌદ્ધના ૧૨ નિદાન છે અને તેનો વિશ્વવ્યવસ્થાવિચાર સાથે સંબંધ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરીએ તો નીચેના નિર્ણય પર અવાય છે. અવિદ્યા એ અજ્ઞાનદશા છે. નિદ્રામાં હોઈએ તેમ છે. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે

ચિરપ્રસુતં ઇમં લોકં તમસ્કંધાવગુંઠિતમ્ ।

ભાવાન્ પ્રજ્ઞાપ્રવીપેન સમર્થઃ પ્રતિબોધિતમ્ ॥

જ્યારે મનુષ્ય નિદ્રામાંથી ઊઠે છે ત્યારે પહેલાં અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં હોય છે. પછી તેના મનમાં અસ્પષ્ટ લાગણીઓ - સંસ્કારોની અસર થાય છે, અને પછી સ્પષ્ટ જાગૃતિમાં આવે છે - વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે દશ્ય જગત્ નામરૂપ તેને દેખાય છે, ત્યારે તેની ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલુ થાય છે. ઈન્દ્રિય અને તેની સાથે બીજા બાહ્ય પદાર્થ (દશ્ય કે કલ્પનામય)ના સ્પર્શથી અમુક જાતની લાગણી - વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનાથી જે ઇચ્છિત વસ્તુ લાગે તે મેળવવાની ઇચ્છા - તૃષ્ણા જાગે છે અને તે તૃષ્ણા ધીમેધીમે પગભર થતી - વૃદ્ધિ પામતી દૃઢ વળગી રહેવાપણું અને હાલની સ્થિતિ કરતાં જુદી સ્થિતિ લાવવા માટેના પ્રયત્ન રૂપે એટલે ઉપાદાનરૂપે પરિણમે છે. તેથી નવીન સ્થિતિનો આરંભ થાય છે અને તે આરંભનું સંક્રમણ થતાં - ભવમાં

કેટલાક ઉચ્છેદવાદી છે કે જેઓ એમ માને છે કે આત્મા વસ્તુતઃ આ જ ભવમાં છે. જ્યારે બૌદ્ધ આ બંનેથી જુદા પડી એમ માને છે કે આત્મા વસ્તુતઃ આ ભવમાં કે આવતા ભવમાં છે જ નહિ - આત્માની સત્તાને તદ્દન નિષેધે છે આથી પુનર્જન્મને બમણો ફટકો પડે છે. [બૌદ્ધો પ્રમાણે આત્મા નામનો નિત્ય પદાર્થ ભલે ન હોય પણ નામરૂપની સંતતિ છે જે દરેક ક્ષણે નવી જન્મે છે. વિજ્ઞાનસંતતિ માની છે તેથી પુનર્જન્મ નથી માનતા એમ તો ન જ કહેવાય. બદલે બૌદ્ધો પુનર્જન્મને માને છે.]

કમ્મા પુનર્ભવો હોતિ । વિભંગ (વિસુદ્ધિમય, કંલાવિતરણ વિસુદ્ધિનિદેસ)

બુદ્ધને પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થયું હતું. આ જ્ઞાનને પૂર્વનિવાસાનુસ્મૃતિ કહે છે; જેનો જાતિસ્મરણ કહે છે. મનુ પણ જાતિસ્મરણ કહે છે.]

આવતાં તે નવીન સ્થિતિ પ્રકટાકારે જન્મે છે (જાતિ). તે જન્મની શરૂઆત થઈ તો તેનો અંત પણ હોવો જોઈએ તેથી તે અંત (મૃત્યુ) બધી જાતનાં દુઃખોથી આવે છે.

આ કાર્યકારણપરંપરા બીજી ઘણી રીતે કેટલાક બૌદ્ધ સમજાવે છે. આ કાર્મિક વિદ્યા છે. કેટલાક એમ સમજાવે છે કે અસત્ જ્ઞાનથી - અવિદ્યાથી માયિક સંસ્કારો, તેમાંથી સામાન્ય વિચારો, તેમાંથી વિશેષ વિચારો, તેમાંથી છ ઈન્દ્રિયસ્થાનો - પડાયતન, તેમાંથી સ્પર્શ, તેમાંથી નિશ્ચિત વેદના, તેમાંથી તૃષ્ણા, તેમાંથી આરંભિક જન્મ, તેમાંથી શરીર સત્તા, તેમાંથી સજીવ વસ્તુમાં સામાન્ય જાતિ અને વિશેષ જાતિના સર્વ ભેદો, તેમાંથી જરા - સડવું અને મરણ પામવું ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી રીતે આ પરંપરા મનુષ્યજીવનનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે અને તેનાં ૧૨ પ્રકરણો છે. ગર્ભથી અગર ગર્ભ પહેલાંથી શરૂ થઈને ઠેઠ ક્ષીણતા ને નાશ સુધી તે જાય છે. આ સર્વનું મૂળ અવિદ્યા એટલે ક્ષણિક - અનિત્ય વસ્તુને સ્થાયિ - નિત્ય વસ્તુ માનવાની ભ્રાંતિ છે. તે ભ્રાંતિમાંથી સંસ્કારો સ્નેહ, ક્ષણિક સ્વભાવ જેવા કે લોભ, દ્વેષ અને મોહ જન્મે છે; તેમાંથી વિજ્ઞાનગર્ભની અંતર્ગત જાગૃતિ આવે છે, તેમાંથી નામરૂપ એટલે નામ - પૃથ્વી અને બીજાં ત્રણ મૂળતત્ત્વો - ધાતુથી અને રૂપથી બનેલું પ્રાથમિક શરીર બને છે, તેમાંથી પડાયતન - છ ઈન્દ્રિયો થાય છે; જ્યારે નામરૂપની સાથે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થાય છે ત્યારે તે સ્પર્શ કહેવાય છે; ત્યારપછી વેદના - લાગણી થતાં તૃષ્ણા (સુખકર વેદનાને લંબાવવા ને દુઃખમય વેદનાને દૂર કરવાની ઇચ્છા) ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી ઉપાદાન - પ્રયત્ન, ક્રિયાની શરૂઆત થાય છે; ત્યારપછી ભવ (પાપ-પુણ્યની સ્થિતિ) થાય છે. તેથી જાતિ - જન્મ એટલે પાંચ સ્કંધનો સમૂહ થાય છે. જન્મ થયા પછી જરા મરણ વચ્ચે થાય છે. આમ અવિદ્યામાંથી સર્વ પાપ, જન્મમરણ કેવી રીતે એટલે દુઃખ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ જણાવવાનો (બીજું આર્યસત્ય જણાવવાનો) આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદના આખા કમનો હેતુ છે. અને તે અવિદ્યા દૂર કરવાથી તેમાંથી ઉદ્ભવતી બધી પરંપરા નાશ પામે છે એટલે દુઃખનો નાશ પામે છે એ આ કાર્યકારણપરંપરાથી પ્રતીત થાય છે. તેથી ત્રીજા આર્યસત્ય (દુઃખનિરોધ)નું પ્રતિપાદન થાય છે.

[આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ કે દ્વાદશ નિદાનોની સાંકળના ૧૨ માત્રકા, પરંપરાગત સમજૂતી પ્રમાણે, ત્રણ જન્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અવિદ્યા અને સંસ્કાર એ બે ગત જન્મના છે, અને ત્રીજા વિજ્ઞાન સાથે નવો જન્મ થાય છે. (નવા જન્મની શરૂઆત ગર્ભાધાનથી જ કહેવાય); વિજ્ઞાન, નામરૂપ, પડાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન અને ભવનો સંબંધ વર્તમાન જીવન સાથે છે, જ્યારે જાતિ અને જરા-મરણનો સંબંધ ભાવી જન્મ સાથે છે. આ હીનયાન મત પ્રમાણે છે.

જ્યારે મહાયાન મત પ્રમાણે માત્ર બે જન્મ સાથે જ આ માત્રકા કે નિદાનોનો સંબંધ છે. ૧-૧૦નો સંબંધ એક જન્મ સાથે અને ૧૧-૧૨નો બીજા જન્મ સાથે. જો ૧-૧૦નો સંબંધ અતીત જન્મ સાથે હોય તો ૧૧-૧૨નો આ જન્મ સાથે, અને ૧-૧૦નો સંબંધ આ જન્મ સાથે હોય તો ૧૧-૧૨નો ભવિષ્ય જીવન સાથે.]

આ ઉપરથી પ્રાણીઓ અવિદ્યાથી તૃષ્ણાબદ્ધ થતાં અહીંતહીં સુખ માટે ભટકે છે અને તેથી ફરી નવો જન્મ લે છે; અને લોભ, દ્વેષ અથવા મોહથી કરવામાં આવેલાં કર્મો પક્ષ થતાં તેનું ફળ તે આ ભવમાં કે આવતા ભવમાં ભોગવે છે. અવિદ્યા દૂર થતાં કર્મ નિર્મૂળ થાય છે અને તેથી નવીન ભવ લેવો પડતો નથી. આ પ્રમાણે બૌદ્ધો કર્મવાદ સ્વીકારે છે, પરંતુ અન્ય દર્શનોથી લઈ તેને પોતાના સિદ્ધાંતાનુસાર મરડીને રચેલો તેમનો કર્મવાદ છે કે જે આપણે હવે પછી જોઈશું.

આ પ્રમાણે બુદ્ધ નિષેધનો, નાશનો ઉપદેશ કરે છે. તે નાશ શેનો ? તો લોભ, દ્વેષ અને મોહનો નાશ તેમજ જુદી જાતનાં દુઃખનો, અકુશલ ચિત્તનો નાશ - એટલે તૃષ્ણાનો નાશ. તૃષ્ણાના સર્વતોભાવથી પરિત્યાગ કરવાથી જ દુઃખનો નિરોધ થાય છે અને આ તૃષ્ણાના નાશનું નામ જ 'નિર્વાણ' છે. આથી નિર્વાણનું એક નામ 'તૃષ્ણાક્ષય' છે અને બીજું 'અનાલય' છે.^૧

૨. બીજું અંગ સમ્યક્ સંકલ્પ

આ ત્રણ પ્રકારનાં છે :

(૧) નૈષ્કર્મ્ય સંકલ્પ = જગતની રીતોના ત્યાગનો વિચાર એટલે એકાંતવાસ સુખનો સંકલ્પ (સાધુજીવનનો વિચાર)

(૨) અત્યાપાદ સંકલ્પ = કોઈ પ્રત્યેના અનિષ્ટ વિચાર ન કરવા - શુભ વિચાર દરેક પ્રત્યે રાખવા એટલે પ્રાણીમાત્ર પર શુદ્ધ પ્રેમની ભાવના રાખવી.

(૩) અવિહિંસા સંકલ્પ = બીજાને તેમજ પોતાને ત્રાસ ઉત્પન્ન ન થાય એવી ઇચ્છા (ક્રૂરતાથી દૂર રહેવાનો વિચાર).

આ ત્રણ સંકલ્પને સમ્યક્ સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. આ સંકલ્પ બરાબર પરિણમવાથી બૌદ્ધ દીક્ષા ગૃહસ્થ અંગીકાર કરે છે એટલે ગૃહનો ત્યાગ કરી સગાં-સહોદરને તજી, કેશને કાપી, પીત અંગવસ્ત્ર ધારણ કરી, અનાગાર જીવન ગાળવા પ્રયાણ કરે છે.

૩. ત્રીજું અંગ સમ્યક્ વાચા

(૧) અસત્ય ન બોલવું. જાણ્યે કે પોતાના કે બીજાના લાભ અર્થે કે કોઈપણ લાભ અર્થે જૂઠું બોલવાથી - મૂંઝાવાદથી દૂર રહેવું. (૨) ચાડી ન ખાવી - પૈશુન્યનો ત્યાગ કરવો એટલે જે પોતે સાંભળેલું હોય તે કલેશ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ફરી વાર

૧. બુદ્ધદેવનો આ વિચાર નવો નથી. તેની અતિ પૂર્વે ભારતમાં આ તત્ત્વ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યું હતું. આના પ્રમાણમાં બે ઉદાહરણ આ છે :

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

(બૃહદારણ્યક ૪-૪૭; ૪૮, ૬-૧૪)

विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

(ગીતા, ૨-૭૧)

ન કરેલું. આથી શત્રુભાવથી વર્તનાર વચ્ચે સંપ કરાવાય છે. (૩) કઠોર શબ્દ ન ઉચ્ચારવા - પારુષ્યથી દૂર રહેવું એટલે એવા શબ્દો બોલવા કે જેથી અવિનય ન થાય, જે કષ્ટપ્રિય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા કરનારા હોય, કારણકે તિરસ્કાર તિરસ્કારથી દૂર થતો નથી પરંતુ પ્રીતિથી જ દૂર થાય છે એ અચલ સિદ્ધાંત છે. (૪) વૃથાભાષણ ન કરવું - સંભિન્ન પ્રલાપ ન કરવો. એટલે ખરે સમયે, વાસ્તવિક બીના સહિત, મુદ્દસર બોલવું, ધર્મ, અને વિનય પરત્વે વદવું. આ ચાર પ્રકારે સમ્યક્ વાચા સચવાય છે.

૪. ચોથું અંગ સમ્યક્ કર્મન્ત (કર્મ)

(૧) પ્રાણાતિપાતથી દૂર રહેવું - પ્રાણઘાત ન કરવો. લાકડી કે તરવાર જેવાં સાધન વગર દયામય ચિત્તથી સહાનુભૂતિ રાખી સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ને દયા દર્શાવવાં. (૨) અદત્તાદાનનો ત્યાગ કરવો - ચોરી નહિ કરવી. જે વસ્તુ બીજા આપે તે જ લેવી. અને જ્યાં સુધી બીજા વસ્તુ આપે ત્યાં સુધી રાહ જોવી, પરંતુ તે ચોરી લઈ જવાના વિચારોથી દૂર રહેવું અને ચિત્ત પવિત્ર રાખવું. (૩) કામમિથ્યાચારથી વિરમવું - પરદારાગમન ન કરવું. પિતામાતાદિના રક્ષણ નીચેની કુમારિકાઓ, વિવાહિત સ્ત્રીઓ, ગુલામડીઓ - ચાકરીએ રાખેલી સ્ત્રીઓ કે વેશ્યાઓ સાથે વ્યભિચાર નહિ કરવો. આ ચાર પ્રકારે જીવન ગાળવાથી સમ્યક્ કર્મ - ચારિત્ર સચવાય છે.

૫. પાંચમું અંગ સમ્યક્ આજીવ

આનો અર્થ એ છે કે શુભ રીતિએ - પ્રમાણિકપણે પોતાની આજીવિકા કરવી પરંતુ અશુભ રીતિએ - અપ્રમાણિકપણે - અનીતિથી આજીવિકા પ્રાપ્ત ન કરવી.

ધંધામાં એવા પાંચ ધંધા છે કે જે જગત્નાં દુઃખનું કારણ છે તેથી તેને અસમ્યક્ આજીવ તરીકે ગણેલા છે. (૧) ખાટકીનો ધંધો તેમજ વધ કરેલાં પ્રાણીઓનો ધંધો (આમાં શિકારી, માછી, સૈનિક વગેરેના ધંધાનો સમાવેશ થાય છે), (૨) સુરા - દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનો ધંધો, (૩) વિષમય પદાર્થોનો, (૪) હથિયાર અને ઘાતક શસ્ત્રોનો ધંધો, (૫) મનુષ્યકચનો જેવા કે ગુલામ, વેશ્યાઓ વગેરે વેચવાનો ધંધો. અસમ્યક્ આજીવિકામાં લુચ્ચાઈ, છેતરપિંડી કરવી, ખોટી રીતે લાલચ આપવી, અત્યંત વ્યાજ લેવું વગેરે આવી જાય છે.

૬. છઠ્ઠું અંગ સમ્યક્ વ્યાયામ

ચાર જાતના શુભ પ્રયત્નો (સમ્યક્ પ્રધાન) છે. (૧) સંવરપ્પધાન - અટકાવવાનો પ્રયત્ન (૨) પહનપ્પધાન - સંયમ કરવાનો - દાબવાનો પ્રયત્ન, (૩) ભાવનાપ્પધાન - ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન (૪) નિભાવવાનો પ્રયત્ન.

(૧) સંવરપ્પધાન એટલે જે અશુભ વિચારો છે તે ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેનો સંવર કરવો એટલે તે ઉત્પન્ન થાય તેવી સગવડ ન આપવાનો પ્રયત્ન.

જ્યારે કોઈ એક વસ્તુ આંખથી જોવામાં આવે છે, શબ્દ કાનથી સાંભળવામાં આવે છે, નાકથી ગંધ સૂંઘાય છે, જીભથી સ્વાદ લેવાય છે, અને મનથી ચિંતના કરાય છે, ત્યારે તેણે તેમાં તેના સમગ્ર અંગમાં કોઈકોઈ અંશે તેના ઉપાંગમાં આસક્તિ નહિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ તે ન થાય તે માટે તેનાથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી.

જોઈએ અને આમ કરતાં ઈન્દ્રિય ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવું જોઈએ. આથી આંતરિક આનંદ સ્ફુરે છે. (૨) પહનપ્પધાન [પહન = પ્રહાણ] - જે કુવિચારો લોભ, દ્વેષ કે મોહથી ઉત્પન્ન થયા હોય તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન. આ કરવાની પાંચ રીત છે. (અ) તે કુવિચારનો પ્રતિપક્ષી સુવિચાર તે વખતે કરવો. (બ) તે કુવિચારોની અધમતા પર વિચાર કરવો કે તે અશુભ, અકલ્યાણકર છે અને દુઃખ આપનાર છે. (ક) તે પ્રત્યે લક્ષ નહિ આપવું. (ડ) તે વિચારનું તેનાં સર્વ અંગોમાં પૃથક્કરણ કરવું, (ઇ) દાંત પીસીને ને જીભને બરાબર તાળવા સાથે દાબીને આ કુવિચારોને મનથી દબાવી દેવા. અને આમ કરવાથી કુવિચારો છૂટા પડી અદૃશ્ય થશે અને મન શાંત, દૃઢ અને સમાધિમય બનશે. (૩) ભાવનાપ્પધાન - જે સુવિચારો મનમાં ઉત્પન્ન ન થયા હોય તે ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન. આમ કરવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી મનમાં સુવિચાર ઉઠાવવા ઘટે છે. આથી બોધાંગો નામે સ્મૃતિ, ધર્મવિચય, સમાધિ આદિ ઉદ્ભવે છે. (૪) જે સુવિચારો મનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેને વૃદ્ધિગત કરી પૂર્ણતાએ લઈ જવાનો પ્રયત્ન. આમાં એવો વિચાર રાખવાનો છે કે મારાં હાડકાં, માંસ, મજ્જા, લોહી વગેરે સુકાઈ ક્ષીણ થઈ જાય તો ભલે પરંતુ જે ધીરજ, શક્તિ અને પ્રયત્નથી ઇષ્ટ વસ્તુ મળી શકે છે તે જ્યાં સુધી મને મળે નહિ ત્યાં સુધી હું મારા પ્રયત્નો તજીશ નહિ.

આ રીતે સમ્યક્ વ્યાયામ છે.

૭. સાતમું અંગ સમ્યક્સ્મૃતિ

તેનાં ચાર સ્થાન છે કે જેને સ્મૃતિપ્રસ્થાન (સતિપટ્ઠાન) કહે છે : (૧) કાયસ્મૃતિ (૨) વેદનાસ્મૃતિ (૩) ચિત્તસ્મૃતિ અને (૪) ધર્મસ્મૃતિ. આ ચારથી મનુષ્ય પવિત્ર બની શોકપરિવેદના પરાભૂત કરી દુઃખથી મુક્ત થાય છે અને માર્ગ મેળવી નિર્વાણ પામે છે.

(૧) કાયસ્મૃતિ - ભિક્ષુ વનમાં જઈ વૃક્ષ નીચે કે કોઈ એકાંત સ્થલે પચાસને શરીર ટટાર રાખી અને મન સ્વસ્થ અને એકાગ્ર રાખી શરીર સંબંધેની ભાવના - કાયસ્મૃતિ કરે છે.

અનાપાનસ્મૃતિ પ્રથમ થાય છે એટલે કે એકાગ્ર વૃત્તિથી શ્વાસ લે છે અને બહાર કાઢે છે. આવી રીતે દીર્ઘ અને અલ્પ, ધીમે અને ઉતાવળે શ્વાસોછ્વાસ લઈ શ્વસનક્રિયા કેળવે છે, અને તેથી ધ્યાનનો પ્રારંભ થાય છે. પછી પોતાના શરીર સંબંધે ચિંતના કરે છે. સ્વ અને પર શરીર કેમ જન્મે છે, કેમ અંત પામે છે એ વિચાર ભાવે છે. શરીર એ ચાર મૂળ ધાતુનું અને તે સિવાય બીજાં તત્ત્વોનું (આંખ વગેરેનું) બનેલું છે. આના સ્પર્શથી વિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે. અને વિજ્ઞાનાદિ પાંચ સ્કંધ નામરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે - નામે નામ (માનસિક અવસ્થા) એટલે વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, વિજ્ઞાનસ્કંધ અને રૂપસ્કંધ. આ બધાં ભેગાં મળીને નામરૂપ તરીકે શરીર થાય છે. વળી પોતાના શરીરના આસન તથા શરીરની સર્વક્રિયા કરવામાં જાગ્રત અને અપ્રમત્ત હોય છે. ઉપરાંત શરીરની અશુચિતા પર ભાવના ભાવે છે કે જેને 'અશુભભાવના' કહે છે

(આને માટે અનિત્ય, દુઃખ અને અનાત્મા પરની આગળ મૂકેલી પાદટીપ જુઓ) અને શરીરનું પૃથક્કરણ - પૃથ્વી, અપો, તેજો, વાયુ ધાતુમાં કરે છે - આ કહેલા જે વિચારો તે સર્વ પ્રજ્ઞા સૂચવે છે.

તે ઉપરાંત મરણસ્મૃતિ - શ્મશાનભાવના કરે છે. શબ જોઈને તે ચિંતવે છે કે

(૧) મારું શરીર પણ તે માફક મૃત થશે. મરણથી તે કદી છૂટવાનું નથી.

(૨) મારું શરીર પણ તે શબની માફક કાગડા-વરુથી ખવાશે.

(૩) મારું શરીર હાડકાંનું માળખું છે, લોહીથી ભરેલું અને મજ્જાથી જોડાયેલું છે વગેરે વગેરે.

આવી કાયસ્મૃતિથી ઉગ્ર્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અસંતોષ, ભયચિંતા, શીતઉષ્ણતા, તૃષ્ણાધ્યા, પવન, માંસચાંચડની વેદના, કડવાં વેણ, શારીરિક દુઃખ અને વેદના વગેરે પર જય મેળવી શકાય છે. ચાર ધ્યાન અને છ અભિજ્ઞા નામે (૧) ૪ ઇન્દ્રિયાદ - સિદ્ધિઓ,^૧ (૨) દિવ્યકર્ણ કે જેનાથી દિવ્ય અને ભૌતિક શબ્દ સાંભળી શકાય, [દિવ્યશ્રોત્રધાતુ - એનાથી સાધક દિવ્ય અને માનુષી, દૂરનો અને નજીકનો શબ્દ સાંભળે છે. (જુઓ 'જૈનદર્શન અને સાંખ્યયોગ'માં જ્ઞાનદર્શનવિચારણા. પૃ. ૧૭૨)] (૩) બીજાના મનની વાતનું જ્ઞાન, (૪) પૂર્વભવની સ્મૃતિ (૫) દિવ્યચક્ષુ (૬) અવિદ્યાનો અંત^૨ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

(૨) વેદનાસ્મૃતિ - સુખવેદના, દુઃખવેદના, અને તે બેમાંની એકે નહિ એવી ઉપેક્ષાવેદના જાણવી - અનુભવવી. વળી તે ત્રણ પ્રકારની વેદનામાંની દરેક લૌકિક છે કે લોકોત્તર છે તે સમજવાની છે. આમાં આ ઉપરાંત વેદના શું છે, પોતાની અને પારકાની વેદના કેવી છે, તે કઈ રીતે ઉદ્ભવે છે, કઈ રીતે ચાલી જાય છે, એ વગેરેની ભાવના કરવાની છે કારણકે આવી ભાવના કરનારમાં પ્રજ્ઞા, સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે.

(૩) ચિત્તસ્મૃતિ - આમાં વિચારો એટલે લોભવાળા અને લોભરહિત, દ્વેષમય અને દ્વેષરહિત અને મોહમય અને મોહરહિત વિચારો તેમજ એકાગ્ર અને ભિન્નભિન્ન અધમ અને ઉત્તમ, નીચ અને ઉદાત્ત, સ્વતંત્ર અને બંધનવાળા વિચારોની સ્મૃતિ - ભાવના થાય છે અને તેનું જ્ઞાન થાય છે. પોતાના અને પારકા વિચારો શું છે, તે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે અને નાશ પામે છે એ સંબંધનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આથી થાય છે.

(૪) ધર્મસ્મૃતિ - આમાં ધ્યાનને પ્રતિબંધક એવાં પાંચ 'નિવારણો' [નિવારણો] નામે કામચ્છેદ, દ્વેષ - ક્રોધ, શિથિલતા, ઉદ્વચ્ચ - કુકુચ્ચ એટલે અસ્થિર બુદ્ધિવાળા વિચાર, અને સંશયવૃત્તિ પોતાનામાં જ્યારે હોય છે, જ્યારે નથી હોતાં, કેમ ઉદ્ભવે છે, કેમ તેને જીતી શકાય છે, જિતાયેલાં છે કે નહિ અને કેવી રીતે સદા માટે નાશ

૧. જેનાથી ચમત્કાર થાય છે. તે ચાર આ છે : ઇચ્છા, પ્રયત્ન, મન અને શોધની એકાગ્રતા. [ચાર ઋદ્ધિપાદ આ પ્રમાણે : (૧) છંદસમાધિપ્રધાન સંસ્કારયુક્ત ઋદ્ધિપાદ (૨) વીર્યસમાધિપ્રધાન સંસ્કારયુક્ત ઋદ્ધિપાદ (૩) ચિત્તસમાધિપ્રધાન સંસ્કારયુક્ત ઋદ્ધિપાદ (૪) મીમાંસાસમાધિપ્રધાન સંસ્કારયુક્ત ઋદ્ધિપાદ]

૨. આમાંની પ્રથમ પાંચ લૌકિક છે અને છેલ્લી - છઠ્ઠી અભિજ્ઞા લોકોત્તર છે કે જે ક્લેશપરિનિર્વાણ - અર્હતપદની સમાન છે.

પામે છે એનું જ્ઞાન થાય છે. વળી પાંચ સ્કન્ધો કેમ ઉદ્ભવે છે, નાશ પામે છે તેનું, તથા ખડાયતન અને તે છ ઈન્દ્રિયથી થતું જ્ઞાન એનાં રૂપ, તેનાં બંધન વગેરે જાણે છે. ઉપરાંત સાત બોધાંગ (બોધિનાં અંગ) નામે સમ્યક્સ્મૃતિ, ધર્મવિચય, વગેરે કેમ ઉદ્ભવે છે અને પૂર્ણતાએ લઈ જઈ શકાય છે તેનું જ્ઞાન પણ આમાં થાય છે. છેલ્લે ચાર આર્યસત્યો નામે આ પાંચસ્કંધ દુઃખ છે, તૃષ્ણા દુઃખનું કારણ છે, નિર્વાણ દુઃખનો નિરોધ છે અને આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ તે દુઃખનિરોધ - નિર્વાણ પ્રત્યે લઈ જાય છે એ તે સારી રીતે જાણી તેની ભાવના કરવામાં આવે છે.

આ રીતે ચાર જાતનાં સ્મૃતિનાં પ્રસ્થાન કહ્યાં કે જે નિર્વાણ પ્રત્યે લઈ જાય છે. જેવી રીતે જંગલી હાથીની હઠ, જંગલીપાણું, વગેરે કાઢી નાખવા માટે મહાવત કે શિકારી તેને ખીલે બાંધી રાખે છે તેવી રીતે જગત્ની દુઃખમય સ્થિતિ - વિચિત્રતા દૂર કરવા માટે આ ચાર પ્રસ્થાન પર મનને દૃઢતાથી બાંધી રાખવું ઘટે છે. ટૂંકમાં શરીર અપવિત્ર પદાર્થોનું બનેલું છે એ વિવેક જાગ્રત રાખવો, શરીરમાંથી ઊપજતી સુખદુઃખાદિ વેદનાનું વારંવાર અવલોકન કરવું, સ્વચિત્તનું અવલોકન કરવું અને આર્યસત્ય તથા કાર્યકારણપરંપરા ઇત્યાદિ તાત્ત્વિક ગોષ્ઠીનું ચિંતન કરવું એ સમ્યક્ સ્મૃતિ છે.

૮ આઠમું અંગ સમ્યક્ સમાધિ

સમાધિ એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા. આને ^૧અકુશલ સમાધિથી ભેદ પાડવા કુશલ સમાધિ કહે છે. આના બે ભેદ છે ૧. ઉપચાર સમાધિ કે જે થોડો વખત ટકે છે. નાનું બાળક ઘણો વખત ઊભું રહી શકતું નથી. તે પ્રમાણે યોગીને આરંભમાં સાધ્ય થનારી આ સમાધિ બહુ વખત વધુ નભતી નથી. ૨. અર્પણ સમાધિ - ઉપચાર સમાધિ સાધ્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે અને અભ્યાસથી વધુ વખત નભે છે. તેના સંબંધમાં કહેતાં ઉપરોક્ત ચાર સ્મૃતિપ્રસ્થાન તે સમાધિના વિષયો છે; સમ્યક્ વ્યાયામ નામના છઠ્ઠા અંગમાં કહેલા ચાર પ્રકારના વ્યાયામ - પ્રધાન તે સમાધિ માટે આવશ્યક ઉપાય છે. આ સર્વને કેળવવાં, કૃતિમાં લાવવાં અને વિકસાવવાં તે સમાધિની ભાવના છે. સમાધિ કરવા માટે ભિક્ષુએ પવિત્ર જિંદગી ગાળવી જોઈએ તેમજ ઈન્દ્રિયો પર સંયમ રાખી જાગ્રત દશામાં એકાંતસ્થાને વનમાં વૃક્ષ નીચે કે પર્વત તળે કુંજમાં કે ગુફામાં, શ્મશાન કે ઝાડીમાં, કે મેદાનમાં તૃણ-શય્યા પર સમાધિ સાધવી જોઈએ. તેમાં પચાસને શરીરને ટકાર અને મનને સ્વસ્થ તથા એકાગ્ર રાખવું ઘટે છે. ઉપર જણાવેલ પાંચ 'નિવારણો' [નિવરણો]થી સ્વચિત્ત મુક્ત હોવું જોઈએ. આથી ચાર જાતનાં ધ્યાન - સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) પહેલાં સઘળી કામવાસનાનો નિરોધ કરી અને બીજી દુષ્ટ મનોવૃત્તિનો નિરોધ કરી યોગી પ્રારંભિક - 'વિતર્ક' અને સ્થાયી - 'વિચાર' એ બંનેથી યુક્ત અને વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલી 'પ્રીતિ' તથા 'સુખ'થી યુક્ત 'એકાગ્રતા'રૂપ એવું પ્રથમ ધ્યાન સંપાદન કરે છે. આમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ અંગ છે.

(૨) પછી વિતર્ક અને વિચાર એ શાંત થયા પછી જે ચિત્તની પ્રસન્નતા, જે

૧. નાટકમાં શૃંગારથી પૂર્ણ ભાગ જોતાં તક્લીન થવું તે અકુશલસમાધિનું દર્શાવેલ છે.

ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે તેથી યુક્ત વિતર્ક વિચાર રહિત અને સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું બીજું ધ્યાન સંપાદન કરે છે. આમાં વિતર્ક અને વિચાર ન રહેતાં ઉક્ત પાંચ અંગમાંનાં બાકીનાં ત્રણ અંગ રહે છે.

(૩) પ્રીતિના ત્યાગથી તે ઉપેક્ષાયુક્ત થાય છે અને જાગૃત (સ્મૃતિમાન) થવાની સાથે જ સમાધિસુખનો અનુભવ કરે છે તેને આર્યજન ઉપેક્ષાયુક્ત સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિવાળું તૃતીય ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં પ્રીતિ ન રહેતાં સુખ અને એકાગ્રતા રહે છે.

(૪) સૌમનસ્ય અને દૌર્ભેનસ્યનો પહેલાંથી જ નાશ કર્યા પછી સુખ અને દુઃખનો નિરોધ કરી તે સુખદુઃખવિરહિત અને ઉપેક્ષા અને જાગૃતિ (સ્મૃતિ)થી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં સુખ ન રહેતાં એકાગ્રતા રહે છે અને તેની સાથે સ્મૃતિ રહે છે.

આ પ્રમાણે ચાર ધ્યાન સંપાદન કર્યા કે સમ્યક્ સમાધિ - કુશલ સમાધિ થઈ એવું કહે છે. અને તે ૪૦ પદાર્થનું ચિંતન કર્યાથી સાધી શકાય છે. અને તેને કર્મસ્થાન કહે છે.

નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે નિરંતર ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધ્યાનસમાધિની પૂરી જરૂર છે. ઉચ્ચ વિચારના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિહરવા માટે પ્રથમ તો ભાવના ભાવવાની જરૂર છે. તે ૪ પ્રકારે છે.

(૧) મૈત્રીભાવના - આપણી પેઠે સર્વ પ્રાણીમાત્ર સુખની ઇચ્છા કરે છે એવું જાણી ક્રમેક્રમે તે સર્વ પ્રત્યે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરવો. જેમ સદા સર્વદા હું સુખી હોઉં, દુઃખરહિત હોઉં તેમ મારા પ્રમાણે મારા મિત્રો પણ, મધ્યસ્થો પણ અને વૈરીઓ સુધ્ધાં સુખી થાઓ. આસપાસનાં ખેતરોમાંનાં અને ગામોમાં સર્વ પ્રાણી, રાજ્યનાં પ્રાણી અને આ વિશ્વનાં પ્રાણી સુખી થાઓ; તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ, પુરુષો, આર્ય-અનાર્ય, દેવ, મનુષ્ય, સર્વે સુખી થાઓ, દુર્ગતિ તરફ ગયેલાં પ્રાણી પણ સુખી થાઓ અને દશ દિશામાં વસનારાં સર્વ પ્રાણી સુખી થાઓ.

આમ પોતાની જાત પરથી ક્રમેક્રમે સમસ્ત વિશ્વનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમભાવ કેમ વધારવો તે આમાં જણાવેલ છે. સઘળો પ્રાણીસમુદાય આંખ આગળ છે એવું કલ્પી તેના પર 'હું મનોભાવથી પ્રેમ કરું છું, મારું અંતઃકરણ પ્રેમમય થયું છે, મારો કોઈ શત્રુ રહ્યો નથી, વાઘ-સિંહ વગેરે હિંસક પ્રાણી પણ મારાં મિત્ર થયાં છે, સર્પો મારા શરીર પર હોટે છે, વાઘ મારી પલાંઠી પર માથું મૂકીને સૂઈ ગયો છે અને કોઈ તરફનો મને ભય રહ્યો નથી' એવી નિર્ભય ભાવના કરવી જોઈએ.

(૨) કરુણા ભાવના - એ જ રીતે સર્વ પ્રત્યે કરુણા લાવવી.

(૩) મુદિતા ભાવના - એ જ રીતે સર્વ પ્રત્યે લર્ધની લાગણીથી જોવું.

(૪) ઉપેક્ષા ભાવના - એ જ રીતે સર્વ પ્રત્યે ઉપેક્ષાથી જોવું.

આ ચારે ભાવના નવીન નથી. જુઓ પાતંજલ દર્શનનું સૂત્ર :

મૈત્રી કરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્ય વિષયાણાં
ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્.

આમાંની મૈત્રીભાવના બૌદ્ધધર્મમાં સુપ્રસિદ્ધ અને અતિ રમણીય છે, પરંતુ તે બુદ્ધદેવની ઉદ્ભાવિત નથી. વેદની સંહિતાઓના સમયથી આ ભાવ ચાલ્યો આવે છે :

મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે । (વાજસનેયિ સંહિતા)
[‘મિત્ર’નો અર્થ અહીં સૂર્ય જણાય છે. (?)]

ચાર અરૂપ્યાયતન

ઉપરોક્ત ચાર ધ્યાનમાંનાં કેટલાંક ધ્યાનમાં જે સ્થિતિ ક્રમેક્રમે થાય છે તે બતાવે છે :

અનેકતાનો વિચાર કરતાં રૂપસ્કંધનો, સંજ્ઞાસ્કંધનો તદ્દન નાશ કર્યા પછી અનંત આકાશનો વિચાર કરતાં (૧) અનંત આકાશના આયતન - સ્થાનમાં જવાય છે, અને તે વિચારને દૂર કરી અનંત વિજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં (૨) અનંત વિજ્ઞાનના આયતનમાં જવાય છે અને તે વિચારને દૂર કરતાં શૂન્યતાનો વિચાર કરવામાં આવતાં (૩) શૂન્યતાના આયતનમાં જવાય છે. તે છતાં પણ જે કંઈ વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન રહે તે એટલે તે સર્વ દશ્યને ધ્યાન ધરનાર ક્ષણિક (અનિત્ય), દુઃખમય (દુઃખ), આત્મારહિત મિથ્યા (અનાત્મા) ગણે છે અને તેમાંથી પછી પોતાનું મન સદા સ્થાયી એવી વસ્તુ (નિર્વાણ) પ્રત્યે આ રીતે વાળે છે. આ શાંતિ છે, આ ઉચ્ચ આદર્શ છે, સર્વ ભવનો નાશ, દરેક જાતના જન્મથી મુક્તિ, તુષ્ટાનો નાશ, લોભથી વિમુક્તિ - ‘નિર્વાણ’ છે અને આ દશામાં તે નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ ત્રણ પસાર કર્યા પછી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય તો ચિંતા નહિ, કારણ કે ત્યારપછી તે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને એવા સ્થળે પહોંચે છે કે જ્યાંથી તેને નિર્વાણ જ મળે - બીજી વાર જન્મ લેવો જ ન પડે. નિરોધ - સમાપત્તિ અથવા શૂન્યતાનું આયતન તદ્દન દૂર કર્યા પછી (૪) અર્ધ - સંજ્ઞાનું આયતન પ્રાપ્ત થાય છે (આ ચાર અરૂપી આયતન ચતુર્થ ધ્યાનની અવસ્થાઓ છે અને લોકોત્તર સ્થિતિઓ છે. એનું અભિધર્મમાં કહેલું છે.)

છેવટે આ અર્ધ-સંજ્ઞાને - આયતનને તદ્દન દૂર કર્યા પછી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે કે જ્યાં વેદના ને સંજ્ઞાનો આત્મ્યંતિક નિરોધ - નાશ હોય છે. સરખાવો જૈન ધર્મમાં અયોગી ગુણસ્થાન. આ ઉચ્ચ આદર્શ છે - નિર્વાણ છે.

ધર્મ

પૌરાણિક પંથમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણને મુખ્ય દેવતા ગણેલ છે, જૈન ધર્મમાં સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ એ ત્રણને સત્તાત્વ ગણે છે અથવા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણને ત્રણ રત્ન (રત્નત્રય) ગણેલ છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણને શ્રેષ્ઠત્વ આપ્યું છે. આમાંના ધર્મનું સ્વરૂપ તે અગાઉ વર્ણવી ગયા તે આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ છે, અને તેને બીજી રીતે વહેંચીએ.

સઘ્વ પાપસ્સ અકરણં કુસલસ્સ ઉપસંપદા ।

સચિત્તપરિયોદપનં एतं बुद्धानસાસનम् ॥

— ધમ્મપદ

- સર્વ પાપોથી વિરત - દૂર રહેવું (શીલ), કુશલ (પુણ્ય)નો સંચય કરવો (સમાધિ) અને સ્વચિત્તનું દમન કરવું (પ્રજ્ઞા) એ બુદ્ધનું અનુશાસન છે, અર્થાત્ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ ધર્મમાર્ગનાં મુખ્ય પગથિયાં છે અને તેને અધિશીલ શિક્ષા, અધિચિત્ત શિક્ષા અને અધિપ્રજ્ઞા શિક્ષા કહે છે. આમાં આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનાં આઠ અંગ અંતર્ગત થાય છે.

અધિશીલ શિક્ષા	અધિચિત્ત શિક્ષા	અધિપ્રજ્ઞા શિક્ષા
સમ્યક્વાચા, સમ્યક્ કર્મત, સમ્યક્ આજીવ		સમ્યક્દષ્ટિ સમ્યક્સંકલ્પ
સમ્યક્વાચામ	સમ્યક્સ્મૃતિ	સમ્યક્સમાધિ

આ બધાનો ઉપસંહાર કરી જઈએ :

અધિશીલ શિક્ષા

બૌદ્ધ સમાજમાં પુરુષોના ચાર ભેદ છે નામે ગૃહસ્થ, ઉપાસક, શ્રામણેર અને ભિક્ષુ તેવા જ સ્ત્રીના ગૃહિણી, ઉપાસિકા, શ્રામણેરી, અને ભિક્ષુણી એ ચાર ભેદ છે. તે પૈકી ભિક્ષુણી અને શ્રામણેરીનો વર્ગ હાલમાં વિદ્યમાન નથી, બાકીના છ ભ્રત્સદેશ, સિલોન વગેરેમાં છે. આમાંના ભિક્ષુ અને શ્રામણેરને અધિશીલ શિક્ષાનો જે ભાગ લાગુ પડે છે તે સમ્યક્વાચાદિ આગળ કહેવાઈ ગયેલ છે અને ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીને જે ભાગ લાગુ પડે છે તેના બે ભેદ છે : વિહિતશીલ એટલે બુદ્ધે આપેલી છૂટ પ્રમાણે અનુસરવું, અને નિષિદ્ધશીલ એટલે તેણે જેનો ત્યાગ કરવાનું કહેલ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. વિહિતશીલ માટે મંગલયુત્ત અને સિંગલયુત્તમાં જાણાવેલ છે તે પરથી ખ્યાલ આવે તેમ છે. મંગલયુત્તમાં અનેક જુદીજુદી રીતે મંગલ કહે છે તો તેમાં એક દેવતા બુદ્ધ પાસે આવી ઉત્તમ મંગલ કયું એવો પ્રશ્ન પૂછતાં બુદ્ધ જવાબ આપે છે કે :

મૂર્ખની સંગતિથી દૂર રહેવું, પંડિતની સંગતિ કરવી અને પૂજ્યની પૂજા કરવી. યોગ્ય દેશમાં વસવું, પુણ્યસંચયરૂપ મિલકત ભેગી કરવી અને મનને સન્માર્ગમાં દઢ રાખવું, પુષ્કળ વિદ્યા ભણવી, કલા શીખવી, સદ્વર્તનની દેવ પાડવી અને સમયોચિત બોલવું, માબાપની સેવા કરવી, સંતતિનું યોગ્ય પાલન કરવું, અને અનાદુલ થઈ કાર્ય કરવું. દાનધર્મ કરવાં, ધાર્મિક આચરણ હોવાં, સ્વજન પર ઉપકાર કરવાને પ્રશસ્ત કાર્ય કરવાં, પાપધર્મથી કંટાળી તેથી દૂર રહેવું, મદ્યપાનનો ત્યાગ, અને ધર્મકાર્યોમાં અપ્રમાદ સેવવો. સત્પુરુષોનું ગૌરવ વધારવું, નમ્રભાવથી વર્તવું, સંતુષ્ટ અને કૃતજ્ઞ થવું, અને વખતોવખત ધર્મશ્રવણ કરવું. ક્ષાંતિ (સાધન કરવું), સત્ય બોલવું, શ્રમણોનાં દર્શન અને ધાર્મિક વિષય પર વારંવાર સંભાષણ કરવાં. તપ, બ્રહ્મચર્ય, ચાર આર્યસત્યનું જ્ઞાન અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવો. (લાભ, હાનિ, યશ, અપયશ, નિંદા, સ્તુતિ, સુખ અને દુઃખ એ આઠ) લોકના સ્વભાવ સાથે સંબંધ થતાં ચિત્ત કંપવું નહિ, શોકરહિત, નિર્મલ અને સુખરૂપ રહેવું.

આ સર્વ ઉત્તમ મંગલ છે.

સિંગાલસુત્તમાં ગૃહસ્થધર્મ જે જે આપેલ છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે તો તે અહીં જણાવવો યોગ્ય થશે :

સંતતિ પ્રત્યે માબાપના ધર્મ

૧. પાપમાંથી તેમને નિવારવાં, ૨. કલ્યાણકારક માર્ગમાં તેમને લાવવાં, ૩. કલાકૌશલ્ય શીખવવાં, ૪. યોગ્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરાવવાં, ૫. યોગ્ય સમયે તેમને મિલકત સ્વાધીન કરવી.

માબાપ પ્રત્યે સંતતિના ધર્મ

૧. તેમનું કાર્ય કરવું, ૨. તેમનું પોષણ કરવું, ૩. કુલપરંપરાગત સત્કાર્ય ચાલુ રાખવાં, ૪. તેમના કહેવા અનુસાર સંપત્તિ વહેંચી લેવી, ૫. તેમાંનાં કોઈ મરણ પામે તો તેના નામે દાનધર્મ કરવું.

ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યના ધર્મ

૧. ગુરુ પાસે આવે ત્યારે ઊભા થવું, ૨. તે આજારી હોય ત્યારે તેમની સેવા કરવી, ૩. શ્રદ્ધાપૂર્વક તે શીખવે તે સમજી લેવું, ૪. તેમને જેનું કામ પડે તે લાવી આપવું - તેમનું કામ કરવું, ૫. તે શીખવે તે ઉત્તમ રીતિથી શીખવું.

શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુના ધર્મ

૧. ઉત્તમ આચાર શીખવવો, ૨. ઉત્તમ રીતિથી કલાકૌશલ્ય શીખવવાં, ૩. જેટલું પોતાને જ્ઞાન હોય તેટલું બધું શિષ્યને શીખવવું, ૪. તેમના સદ્ગુણોની પોતાના આત્મમિત્રમાં સ્તુતિ કરવી, ૫. તે ક્યાંય જાય તો ઉદરનિર્વાહની ચિંતા ન થાય એવી વિદ્યા શીખવવી.

આત્મ મિત્રાદિક પ્રત્યે સ્ત્રીપુરુષના ધર્મ

૧. તેમને યોગ્ય વસ્તુઓ આપવી, ૨. તે ઘેર આવે ત્યારે તેમની સાથે પ્રિય ભાષણ કરવું, ૩. તેનું કામ હોય તે કરવું, ૪. આપણા જેવા જ તેમને ગણવા, ૫. તેમની સાથે નિષ્કપટ વર્તન રાખવું.

સામા સાથે આત્મમિત્રાદિકના ધર્મ

૧. તેમના પર સંકટ આવતાં તેમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવું, ૨. તેવા પ્રસંગે તેમની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું, ૩. સંકટ સમયે તે ગભરુ બને ત્યારે ધીરજ આપવી, ૪. વિપત્તિ આવી હોય ત્યારે તેને તજવા નહિ, ૫. તેમની સંતતિ ઉપર પણ ઉપકાર કરવો.

બૌદ્ધ ભિક્ષુ પ્રત્યે શ્રાવકના ધર્મ

૧. દેહથી તેમનો આદર કરવો, ૨. યોગ્ય વચનથી આદર કરવો, ૩. મનથી તેમનો આદર કરવો - પ્રેમપૂર્વક તેમનું ભાવું વાંછવું, ૪. તેમને જોઈતાં સાધન પૂરાં પાડવાં, ૫. ભિક્ષા લેવા આવે ત્યારે કોઈ અડચણ ન કરવી.

શ્રાવક પ્રત્યે ભિક્ષુના ધર્મ

૧. પાપમાંથી તેમને નિવારવા, ૨. કલ્યાણકારક માર્ગે ચડાવવા, ૩. પ્રેમપુરઃસર

અનુગ્રહ કરવો, ૪. ઉત્તમ ધર્મ શીખવવો અને પ. શંકાનું નિવારણ કરી મનનું સમાધાન કરવું.

પત્ની પ્રત્યે પતિના ધર્મ

૧. તેને માન આપવું, ૨. કોઈ રીતે તેનું અપમાન ન કરવું, ૩. અન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ ન રાખવો (એક પત્નીવ્રત આદરવું), ૪. ઘરનો કારભાર તેણીને સોંપવો, અને પ. તેને વસ્ત્ર વગેરેની ઊણપ પડવા ન દેવી.

પતિ પ્રત્યે પત્નીના ધર્મ

૧. ઘરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખવી, ૨. નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળવાં, ૩. પતિવ્રતા થવું, ૪. પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું (ઉકાઉ ન થવું), ૫. સર્વ ગૃહકાર્યમાં ઉદ્યોગી અને દક્ષ થવું.

ચાકર પ્રત્યે શેઠના ધર્મ

૧. તેનું સામંત્ર્ય જોઈ તેને કામ સોંપવું, ૨. તેને યોગ્ય પગાર આપવો, ૩. તે માંદો પડે તો તેની ચાકરી કરવી, ૪. વારંવાર તેને ઉત્તમ ભોજન આપવાં, ૫. ઉત્તમ કામ કરે તો તેને બક્ષિસ આપવી.

શેઠ પ્રત્યે ચાકરના ધર્મ

૧. શેઠ ઊઠ્યા પહેલાં ઊઠવું, ૨. ધણી સૂઈ જાય પછી સૂવું, ૩. શેઠના માલની ચોરી કરવી નહિ, ૪. ઉત્તમ રીતે કામ કરવું અને પ. સર્વત્ર શેઠની કીર્તિ ગાવી - પ્રસારવી.

આ વિહિતશીલ છે.

નિષિદ્ધશીલમાં પ્રથમારંભે ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીએ નિત્ય પાળવાના ૫ નિયમ છે. (૧) પ્રાણઘાત ન કરવો (૨) અદત્તાદાન ન કરવું (૩) વ્યભિચાર ન કરવો (૪) ખોટું ન બોલવું (૫) દારૂ વગેરે માદક પદાર્થ સેવન ન કરવાં. આ સંબંધમાં બૌદ્ધ હમેશાં મંત્ર બોલે છે કે જેથી નિરંતર તેને યાદ રહે કે તેને અમુક નિયમો પાળવાના છે.

બંને આઠમ, પૂર્ણિમા અને વદ ચૌદશ એ ચાર દિવસોને 'ઉપોસથ' દિવસ કહે છે, અને તે દિવસે ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી ધર્મચિંતનમાં જ ગાળે છે ત્યારે તે 'ઉપાસિક' અને 'ઉપાસિકા' કહેવાય છે. અને ત્યારે તેઓને આઠ નિયમ જાળવવાના હોય છે કે જેનો નિષિદ્ધશીલમાં સમાવેશ થાય છે. (૧) પ્રાણઘાત (૨) સ્તેય (૩) અબ્રહ્મચર્ય (૪) મૃષાવાદ (૫) સુરાદિ સેવનથી નિવૃત્તિ (૬) મધ્યાહ્ન પછી ન જમવું (૭) નૃત્ય, ગીત વગેરે કામવિકારનું ઉદ્દીપન કરનારી બાબત જોવી નહિ અને માળાગંધાદિ (મોજશોખના) પદાર્થ વાપરવા નહિ. (૮) ઊંચી અને મોટી પથારી પર ન સૂવું. આ આઠમાં ઉપરોક્ત પાંચ નિયમમાંના ૧, ૨, ૪ અને ૫મો એ ચાર નિયમ બરાબર આવે છે. પણ તે પાંચ નિયમમાં ત્રીજો નિયમ વ્યભિચાર ન કરવો એમ છે જ્યારે આમાં ત્રીજા નિયમ પ્રમાણે ઉપોસથને દિવસે બ્રહ્મચારી રહેવું જ જોઈએ એવી આજ્ઞા છે.

ઉક્ત ચાર દિવસે ઉપોસથ પાળવાની સગવડ ગૃહસ્થ કે ગૃહિણીને ન હોય તો ગમે તે દિવસે પાળવામાં હરકત નથી. બ્રહ્મદેશમાં ઓહિંસ વગેરેના કામને લીધે સવડ ન હોવાથી શનિવારે ઉપોસથ પાળે છે.

કાય, વાચા અને મનમાં મળી જે દશ પાપ - અકુશલ છે તે અગાઉ કહેવાઈ ગયાં છે, તેનો ત્યાગ કરવો તે નિષિદ્ધશીલમાં અંતર્ભાવ પામે છે.

વળી અધિશીલના હાનિભાગી, સ્થિતિભાગી, વિશેષભાગી, અને નિર્વેદભાગી એ ચાર ભેદ કર્યા છે.

હાનિભાગી શીલ - જે અવિદ્વાન મનુષ્ય પાપીઓનો - દુઃશીલનો સહવાસ રાખે છે અને શીલવંતનો સમાગમ રાખતા નથી, જે નિયમભંગ કરવામાં દોષ જોતા નથી, મિથ્યાસંકલ્પ વિશેષતઃ કર્યા કરે છે અને ઈદ્રિયોને દાબમાં રાખતા નથી તેઓનું શીલ હાનિભાગી છે.

સ્થિતિભાગી શીલ - જે શીલસંપત્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, કર્મસ્થાનનો અનુયોગ એટલે ધ્યાનસમાધિ સાધ્ય કરવાનો વિચાર કર્યા કરે છે, જે શીલથી સંતુષ્ટ થઈ આગળ પ્રયત્ન કરવો છોડી દેતો નથી તે ભિક્ષુનું શીલ સ્થિતિભાગી છે.

વિશેષભાગી શીલ - જે શીલસંપન્ન ભિક્ષુ સમાધિ સાધવા અર્થે પ્રયત્ન કરે છે તેનું શીલ વિશેષભાગી છે.

નિર્વેદભાગી શીલ - જે ભિક્ષુને કેવલ શીલથી તૃપ્તિ થતી નથી અને જે સતત વૈગ્ન્યપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે તેનું શીલ નિર્વેદભાગી છે.

જોકે આ ચાર ભેદ ભિક્ષુને ઉદ્દેશી છે તથાપિ તે ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીને પણ લાગુ પડે છે. આ અને અગાઉ બતાવેલ ત્રણ ભેદ અહીં જણાવ્યા છે તેનું કારણ એ કે આપણું શીલ હીન કે હાનિભાગી ન થવા દેતાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ પદ પર ચડાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો.

અધિચિત્ત શિક્ષા અથવા સમાધિ

અધિશીલ શિક્ષા સંપાદન કર્યા પછી આ અધિચિત્ત શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. શીલ - સંપત્તિ મેળવ્યા વગર સમાધિલાભ થવાનો નથી. આ સંબંધે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાં કહેવાઈ ગયું છે.

અધિપ્રજ્ઞા શિક્ષા કિંવા પ્રજ્ઞા

પ્રજ્ઞા બે પ્રકારની છે : લૌકિક પ્રજ્ઞા અને લોકોત્તર પ્રજ્ઞા. જેથી મનુષ્ય પ્રપંચ મધ્યે અલ્પપ્રયાસથી પરોપકાર કરવા સમર્થ થાય છે કિંવા ખલમનુષ્યના કાવાદાવા ચાલવા દેતો નથી તે લૌકિક પ્રજ્ઞા. જાતકગ્રંથમાં વાર્તારૂપે તેનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. લોકોત્તર પ્રજ્ઞા એટલે આર્યસત્યો, પ્રતીત્ય સમુત્પાદ ઇત્યાદિનું યથાર્થ જ્ઞાન. આને જ અત્ર અધિપ્રજ્ઞા શિક્ષા અથવા પ્રજ્ઞા કહેલ છે. તે સમાધિ થયા પછી થાય છે. કારણકે કહ્યું છે કે 'સમાહિતો યથાભૂતં પસસિતિ, પજાનાતિ' - જેને સમાધિલાભ થયો તે યથાર્થતાથી જોઈજાણી શકે છે. તે જ રીતે મારા માનવા પ્રમાણે પ્રજ્ઞા હોય તો સમાધિ સુખેથી કરી શકાય છે. આમ અરસપરસ સંબંધ છે. સમાધિથી સંપૂર્ણ

પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજ્ઞામાં જેનું જ્ઞાન કરવાનું છે તે આર્યસત્ય ને પ્રતીત્ય સમુત્પાદ સંબંધે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

બૌદ્ધ ત્રણ શરણ સંબંધી તથા પંચશીલના મંત્ર બોલે છે તે પહેલાં એવું બોલે છે કે નમો તસ્સ ભગવતો અરહતો સમ્માસંબુદ્ધસ્સ આનો અર્થ એ થાય છે કે તે ભગવાન અર્હત (પવિત્ર)ને મારો નમસ્કાર છે કે જેણે સંબોધિ - સંપૂર્ણ બોધ - જ્ઞાન - પ્રજ્ઞા મેળવેલ છે.

ત્રિશરણ

આ પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુ ત્રિશરણનો મંત્ર ત્રણ વખત બોલે છે અને ત્યાર પછી બૌદ્ધ ઉપાસક (શ્રાવક) તેને ત્રણ વખત વંદે છે :

બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ,
ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ,
સંઘં સરણં ગચ્છામિ.

- બુદ્ધને શરણે જાઉં છું, ધર્મને શરણે જાઉં છું, સંઘને શરણે જાઉં છું. દુતિયંપિ એટલે બીજી વખત અને તતિયંપિ = ત્રીજી વખત તે સર્વને શરણે જાઉં છું.

પંચશીલ

આવી રીતે ત્રણ વખત ત્રિશરણ^૧ (બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ કે જેને ત્રણરત્ન કહેવામાં આવે છે) ગ્રહી પછી પંચશીલનું વ્રત લેવામાં આવે છે અને તે એવી રીતે કે :

૧. પાણાતિપાતા વેરમણિ સિક્ખાપદં સમાદિયામિ
૨. અદિન્નાદાના વેરમણિ સિક્ખાપદં સમાદિયામિ
૩. કામેસુ મિચ્છાચાર વેરમણિ સિક્ખાપદં સમાદિયામિ
૪. મુસાવાદા વેરમણિ સિક્ખાપદં સમાદિયામિ
૫. સુરા - મેરય - મજ્જ - પમાદત્થાના વેરમણિ સિક્ખાપદં સમાદિયામિ

૧. કોઈપણ પ્રાણીના પ્રાણનો અતિપાત - પ્રાણ લેવાથી વિરમવા રૂપ એટલે પ્રાણાતિપાતથી વિરમવા રૂપ શિક્ષાપદ.

૨. કોઈએ ન આપેલ ચીજ લેવાથી વિરમવારૂપ - કોઈની ચીજ ચોરવા રૂપ - અદત્તાદાનથી વિરમવારૂપ શિક્ષાપદ.

૩. કામવિષયમાં મિથ્યાચારથી વિરમવારૂપ શિક્ષાપદ.

૪. મૃષાવાદ - જૂઠું બોલવાથી વિરમવારૂપ શિક્ષાપદ.

૫. સુરા (દારૂ) વગેરે પ્રમાદસ્થાનોથી વિરમવારૂપ શિક્ષાપદ.

૧. બુદ્ધ તે ગૌતમ શાક્યમુનિ સૂચવે છે કે જેનું ચરિત્ર પૂર્વે આપવામાં આવ્યું છે; ધર્મ એટલે તે બુદ્ધનો ઉપદેશ કે જે તિષ્ઠિકમાં સંગ્રહવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ શાસન, સત્ય થાય છે. સંઘ (અક્ષરાર્થ સમૂહ - લોકસમૂહ) તે બુદ્ધે સ્થાપેલ ભિક્ષુવર્ગ. તે વર્ગમાંના સૌથી પ્રસિદ્ધ ભિક્ષુઓ બુદ્ધના સમયમાં આ હતા : નામે સારિપુત્ર કે જેણે બુદ્ધના પછી ધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું, મોગ્ગલાન કે જેણે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, આનંદ કે જે બુદ્ધનો પ્રિય શિષ્ય હતો અને તેની સાથે જ નિરંતર રહેતો હતો, કરસપ કે જે બુદ્ધનિર્વાણ પછી તુરત જ રાજગૃહમાં ભરાયેલી સંજિતિનો પ્રમુખ હતો, અનુરુદ્ધ કે જે તર્કવિદ્યામાં ઘણો કુશળ હતો અને રાહુલ કે જે બુદ્ધનો સંસારાવસ્થામાં પુત્ર હતો. બુદ્ધથી વિરુદ્ધ વર્તનાર દેવદત્ત હતો.

વિશ્વવ્યવસ્થા

વિશ્વ અસંખ્ય ગોળાઓનું બનેલું છે. તે દરેક ગોળાનું નામ 'ચક્રવાલ' આપવામાં આવ્યું છે. તે દરેક ચક્રવાલને પોતાની પૃથ્વી, સૂર્યચંદ્ર, સ્વર્ગ અને નરક હોય છે. આ ગોળા વચ્ચે કેટલાંક નરકો રહેલ છે તેને 'લોકાંતરિક' કહેવામાં આવે છે. આપણી પૃથ્વીના મધ્યબિંદુમાં મેરુપર્વત - સુમેરુ આવેલો છે કે જેની આસપાસ મુખ્ય પર્વતો 'કુલાચલ' રહેલા છે. અને તેઓની પેલી મેરુ ચાર 'મહાદ્વીપો' આવેલા છે. તેમાં ઉત્તરકુરુ અને જંબુદ્વીપ મેરુની દક્ષિણે અને અપરગોદાન (અથવા અપરગોદનીય) મેરુની પશ્ચિમે અને પૂર્વવિદેહ મેરુની પૂર્વે આવેલ છે.

ઉક્ત દરેક ચક્રવાલમાં ત્રણ અવચર (પ્રદેશ) છે કે જેને લોક (પૃથ્વીઓ) અથવા ધાતુઓ (= થર, અસ્તર) પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાંથી સૌથી નીચેનો કામલોક છે, તેથી ઊંચો એટલે વચલો રૂપલોક છે કે જે રૂપનો પ્રદેશ હોઈ ધ્યાનની ચાર અવસ્થાઓમાં વહેંચાયેલો છે, અને સૌથી ઊંચો અરૂપ (રૂપ વગરનો) લોક છે.

કામલોકમાં છ જાતના દેવ વસે છે. ૧. ચાર દિકપાલ, ૨. ૩૨ દેવતા, ૩. ૫મો, ૪. તુષિતો, ૫. નિર્માણરતિઓ, ૬. પરિનિર્મિત - વશવર્તીઓ. આ છ દેવલોકની સાથે મનુષ્યલોક, અસુરલોક, પ્રેતલોક, જીવલોક અને નરકો એ પાંચ ઉમેરતાં ૧૧ કામલોક થાય છે.

રૂપલોક (રૂપ બ્રહ્મલોક)માં ૧૬ ભાગ છે. ત્યાં કામરહિત જુદીજુદી જાતના દેવતાઓ રહે છે. તેમનાં નામ નીચેથી લેતાં આ છે : ૧. બ્રહ્મ પારિણજજ, ૨. બ્રહ્મ પુરોહિત, ૩. મહાબ્રહ્મ, ૪. પરિત્તાભ, ૫. અપ્પમાણાભ, ૬. આભસ્સર, ૭. પરિત્તસુભ, ૮. અપ્પમાણસુભ, ૯. સુભકિણ્ણ, ૧૦. વેલાન્હલ, ૧૧. અસન્નસત્ત, ૧૨. અવિહ, ૧૩. અતપ્પ, ૧૪. સુદસ્સ, ૧૫. સુદસ્સિન, ૧૬. અકનિત્થ. આમાંના ૧-૩ પ્રથમ ધ્યાનની ત્રણે અવસ્થાઓ સાધવાથી અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યારપછીના ત્રણ ૪-૬ બીજું ધ્યાન ધરવાથી, ત્યારપછીના ત્રણ ૭-૯ ત્રીજું ધ્યાન સાધવાથી, ત્યારપછીના ૧૦-૧૧ ચોથા ધ્યાનથી અને છેલ્લા પાંચ ૧૨-૧૬ અનાગામીથી પ્રાપ્ત થાય છે.

અરૂપલોકના ૪ પ્રકાર છે. તેનાં નામ બરાબર આરૂપકર્મસ્થાન પ્રમાણે છે.

નરક - સર્વલોક કરતાં નિદૃષ્ટમાં નિદૃષ્ટ નરક છે. મુખ્ય નરક આઠ છે નામે : અંજીવ, કાલસૂત્ર, સંઘાત, ચૌરવ, મહાચૌરવ, તપન, પ્રતાપન, અને અવીચી જે સૌ કરતાં ઊંડું નરક છે. આ સિવાય લોકાંતરિક (ઉપર કહેલ છે તે) નરકો છે અને બીજાં નાનાં નરકો છે. ઉત્તરબૌદ્ધો ઉપરોક્ત ૮ નરકને ઉષ્ણ નરક જણાવી બીજાં ૮ શીત નરક ઉમેરે છે, નામે અર્બુદ, નિર્બુદ, અતત, હલ્લવ, હુલ્લવ, ઉત્પલ, પદ્મ અને મહાપદ્મ. પાલિગ્રંથોમાં એ જ અને થોડાં વધારે નામો આવે છે : અતત, અબ્બુદ, નિર્બુદ, આહલ, અબલ, કુમુદ, ઉપ્પલક, સોગંધિક, પુન્ડરીક અને પદ્મ.

જીવલોક - નરકની ઉપર પ્રાણીઓ વસે છે. આ મંતવ્ય પ્રાચીન દંતકથા લાગે છે કારણકે ખરાં પ્રાણીઓ આપણા મનુષ્યલોકમાં વસે છે.

આની ઉપર પ્રેતલોક છે. જોકે પ્રેતોને લોકાંતરિક નરકમાં પણ મૂકવામાં આવ્યા છે.

આની ઉપર અસુરલોક છે કે જેમાં શહુ મુખ્ય છે.

આ ઉપરોક્ત નરક, જીવલોક, પ્રેતલોક અને અસુરલોક એ ચારને ‘અપાયલોક’ કહેવામાં આવે છે કારણકે ત્યાં અપાય એટલે દુઃખ ભોગવવામાં આવે છે. આ ચારમાં પાંચમી મનુષ્યગતિ ઉમેરતાં પાંચ ગતિ થાય છે.

આ વ્યવસ્થાઓ સંબંધી વાદોમાં ખાતરીપૂર્વક શ્રદ્ધા કેટલી રાખવી એ સમજવું મુશ્કેલ છે. આ તો ખરું છે કે પાવિ સૂત્રોમાં (ઉત્તર તેમજ દક્ષિણનાં), બુદ્ધ પોતે બ્રહ્મલોકમાં જઈ આવ્યા હતા તેમજ બીજાં સ્વર્ગોમાં ગયા હતા તેના સંબંધમાં બુદ્ધ પોતે જ કહેલ વાક્યો છે. બ્રહ્મા અને ઈંદ્ર તેમના દર્શનાર્થે આવેલ હતા એ પણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેખ છે. બુદ્ધ મનુષ્યોના આવતા ભવો જાણે છે અને આગળથી કહી આપે છે. આ પરથી આપણે શું અનુમાન બાંધવું ? જેમણે પાવિસૂત્રો રચ્યાં તેની આ સંબંધે શ્રદ્ધા ગમે તે હો પરંતુ બૌદ્ધોનો મોટો ભાગ પછી સાધુ હો કે ગૃહસ્થ હો પણ અત્યાર સુધી તેમનાં સૂત્રોમાં જે લખ્યું છે તે અક્ષરશઃ માની તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે છે.

આ ૩૧ પૃથ્વીમંડલની યોજના અને તેના વાસીઓ ઉપરાંત બીજી એક પૃથ્વી છે કે જેમાં જીવોના ભેદ તેમની ઉચ્ચ અને ઊતરતી પંક્તિની આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિના ક્રમ પ્રમાણે પાડ્યા છે. આ ભેદ સ્થાયી નથી કારણકે ઊતરતી પંક્તિમાંથી કર્મની સહાયથી ઉચ્ચતમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉચ્ચ પંક્તિએ ચડેલ બુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ, અને અર્હત્ત એ ત્રણના અપવાદ સિવાય (કારણકે તેઓ મોક્ષે જવા નિર્મિત છે) નીચલી પંક્તિમાં આવે છે.

આ ભેદ આ પ્રમાણે છે : ઉચ્ચતમ જીવો ૧. બુદ્ધો, ત્યાર પછી ઊતરતા અનુક્રમે, ૨. પ્રત્યેકબુદ્ધો, ૩. અર્હતો, ૪. દેવો, ૫. બ્રહ્મ, ૬. ગાંધર્વો, ૭. ગરુડો (વીજળી પેટે આકાશગામી પાંખવાળાં પ્રાણીઓ), ૮. નાગ (સર્પ જેવા જીવો - વાદળોને મળતાં), ૯. યક્ષો, ૧૦. કુભાંડો, ૧૧. અસુરો, ૧૨. રાક્ષસો, ૧૩. પ્રેતો, ૧૪. નરકવાસી.

આમાંથી પહેલા ત્રણનાં લક્ષણો તપાસવાની જરૂર છે. બાકીના ચર્ચવાની જરૂર નથી કારણકે તે હિંદુનાં પુરાણોમાં જણાવેલાં છે તેને મળતાં છે.

અર્હતો, પ્રત્યેકબુદ્ધો અને તેમનાં લક્ષણો

બૌદ્ધ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે નિર્વાણના માર્ગમાં જતાં ચોથી અને છેલ્લી અવસ્થામાં ગમન કરતા હોય તે અર્હતો છે. તે એક વખત કહેવાઈ ગયું છે. સામાન્ય વ્યક્તિ કરતાં તેમનામાં અતિશય ઉચ્ચ શક્તિઓ હોય છે. તેમાંની એક તો (૧) અર્થ (૨) ધર્મ (૩) નિરુક્તિ (૪) પ્રતિભાનને લગતી ચાર જાતની પ્રતિસંમિદા હોય છે. એટલે કે સર્વ વિષયના અર્થ જાણવા માટે, સર્વ વસ્તુના ધર્મ સમજવા માટે, તેનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરવા - વિસ્તારવામાં તત્પરતા આવે એવી અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં આવે છે.

વળી તેનામાં પાંચ જાતની અભિજ્ઞા (લોકોત્તર જ્ઞાન) હોય છે. (૧) ઇદ્ધિ^૧ - ચમત્કાર કરવાની શક્તિ (૨) દિવ્યકર્ણશક્તિ કે જેથી વિશ્વના સર્વ સ્વરો સાંભળી

૧. ઇદ્ધિના પ્રાતિહાર્ય ત્રણ છે. ૧. ઋદ્ધિ પ્રાતિહાર્ય ૨. આદેશના પ્રાતિહાર્ય ૩. અનુશાસની પ્રાતિહાર્ય.

અને સમજી શકાય. (૩) બીજાના વિચારો જાણવાની શક્તિ. (૪) પૂર્વભવોની સ્મૃતિ (૫) 'દિવ્યદષ્ટિ' કે જેથી આ જગતમાં જે બને તે સર્વને જોઈ શકાય અને બીજા જગતમાં કેમ જીવો જન્મે છે અને મરે છે તે જોઈ શકાય. આ સિવાય દહી અભિજ્ઞા છે તે પતન કરાવનાર વિષયવૃત્તિઓનો નાશ કરે છે.

(અર્હતમાં ૮ વિદ્યા પણ હોય છે અને તેમાં ઉપરોક્ત ૬ અભિજ્ઞા તે દ્વિવિદ્યા, ૭મી વિદ્યા વિપર્યયના (વિદર્શના) જ્ઞાન એટલે સત્યજ્ઞાન ને ધ્યાનદશા છે, અને ૮મી મનોમય ઇદ્ધિ છે કે જે ૧૦ ઇદ્ધિમાંની એક છે. આમાંની વિપર્યયના (વિદર્શના) તે સમતાની સાથે વપરાય છે અને તેથી અર્હતના બે ભાગ પડે છે. (૧) સુખ્ય વિપરસક એટલે જે માત્ર દર્શન કર્યા કરે - ધ્યાન ધર્યા કરે, (૨) જે સમતામાં - શાંતિમાં લીન હોય તે સમથાયાનિક.)

ઇદ્ધિ - ચત્તકાર કરી બતાવવાની શક્તિને ચાર જાતના પધાન - સમ્મપધાન (સં. સમ્યક્ પ્રદધાતિ) = સમ્યક્ પ્રયત્નોની સહાયતા લેવી પડે છે. (૧) ઈન્દ્રિયને દમવામાં પ્રયત્ન (સંવર - પ્રદધાતિ), (૨) પાપમય વિચારોને તજવામાં પ્રયત્ન (૩) ભાવના ભાવવામાં અને (૪) સ્થિરતાથી ચીવટપણે દઢતા રાખવામાં પ્રયત્ન. કેટલાક ગુણો કે જે અર્હતોમાં હોય છે તે બોધિસત્ત્વોમાં પણ હોય છે તેથી તેને હવે પછી વર્ણવું.

અર્હતનું પ્રધાન લક્ષણ પ્રજ્ઞા છે. આથી સંસારસમુદ્ર તે ઉઠાંધી જાય છે તેથી તે 'પ્રજ્ઞાવિમુક્ત' કહેવાય છે. અર્હતથી ઊતરતી અવસ્થાના 'અનાગામી' અર્હત થયા વગર અંતિમ સાધ્ય મેળવી શકતા નથી, પણ સમાધિથી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, અને (જ્યારે) 'સકુદાગામી' અને 'સોતાપન્ન' 'શીલ'ના પ્રભાવથી બ્રહ્મલોક અને અપાય-લોકની વચમાંના લોકમાં જઈ શકે છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ 'આર્ય' તે અર્હત, અને નિર્વાણગામી જ અર્હત થઈ શકે. કેટલીક વખત આર્ય, અર્હત અને શ્રાવક એ ત્રણે એકાર્થવાચક તરીકે વપરાયેલા છે. મૂળ શ્રાવક તે શ્રોતા - બુદ્ધનો શિષ્ય, પરંતુ ઘણી વખત અર્હત અથવા આર્યના અર્થમાં તેને વાપરવામાં આવે છે અને 'આર્યશ્રાવક' એ સામાજિક શબ્દનો અર્થ ભક્તિવાન શ્રાવક થાય છે.

પ્રત્યેકબુદ્ધ કરતાં અર્હતની પદવી ઊતરતી છે. બુદ્ધની પેઠે જેમણે સ્વશક્તિથી નિર્વાણયોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે, પણ જે તેના સંબંધી ઉપદેશ આપતા નથી તેમને 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહેવામાં આવે છે. તે સર્વજ્ઞ નથી તેમજ બધી રીતે બુદ્ધથી ઊતરે છે. એ તો કુદરતનો નિયમ છે કે જે સમયે બુદ્ધ વર્તમાન હોય છે તે વખતે પ્રત્યેકબુદ્ધ વિદ્યમાન હોઈ શકતા નથી.

બુદ્ધો અને તેમનાં લક્ષણો

જે ધર્મની પગકાજાએ પહોંચે છે તે બુદ્ધ બને છે. તેમનાં બાહ્ય અને આંતરિક લક્ષણો પ્રથમ જોઈએ: પછી બુદ્ધ કેવા પ્રકારના છે તે તપાસીશું.

૧. યોગસૂત્ર ૩, ૪૦.

બાહ્ય લક્ષણો - બધાં લક્ષણોમાં મુખ્ય એવાં ૩૨ લક્ષણ હોય છે કે જે 'મહાપુરુષ લક્ષણ' કહેવાય છે. આ લક્ષણો ચક્રવર્તી, અર્હંતો અને બ્રીજા પ્રતિષ્ઠિત મહાત્માઓમાં પણ હોય છે. ગૌણ લક્ષણો - અનુલ્લંઘન ૮૦ છે. આ બધાંને વર્ણવતાં વિસ્તાર વધે તેમ છે તેથી જાણ માટે મુખ્યમુખ્ય લઈએ.

સર્વ બુદ્ધો પોતાની દિવ્ય દષ્ટિથી સર્વ જગત્નું એક દિવસમાં ૬ વાગત સમગ્ર રીતે નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

બુદ્ધનાં માનસિક લક્ષણો ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) ૧૦ પ્રકારનાં બલ (શક્તિઓ), (૨) ૧૮ આવેશિક ધર્મ (વિશિષ્ટ ધર્મ) (૩) ૪ જાતનાં વૈશારદ્ય (કુશળતા).

દશબલ - (૧) યોગ્યાયોગ્યનું (૨) કર્મફલનું (૩) સત્માર્ગનું (૪) ધાતુનું (મૂળ તત્ત્વોનું) (૫) જીવોની મિત્રમિત્ર વૃત્તિઓનું (૬) ઈન્દ્રિયની અરસ્પરસ સંબંધ રાખતી શક્તિઓનું (૭) સર્વ જાતનાં ધ્યાન અને સમાધિનું (૮) મનને પવિત્ર અને દૃઢ બનાવવાનું (૯) પૂર્વભવસ્મરણ (૧૦) નૈતિક અધમતા દૂર કરવાનું - જ્ઞાન બુદ્ધને હોય છે. આથી બુદ્ધને 'દશબલ' કહેવામાં આવે છે.

અઘર આવેશિક ધર્મો - બુદ્ધ ધર્મો (૧-૬) ૧. ભૂતકાલની સર્વવસ્તુઓને, ૨. ભવિષ્યની વસ્તુઓને, ૩. વર્તમાનની સર્વ વસ્તુઓને, ૪. શરીરનાં કાર્યોની યોગ્યતા, ૫. વાણીનાં કાર્યની યોગ્યતા, ૬. વિચારનાં કાર્યોની યોગ્યતા જોઈ શકે છે. ૭. આશયની દૃઢતા, ૮. સ્મૃતિની દૃઢતા, ૯. સમાધિની દૃઢતા, ૧૦. વીર્યની દૃઢતા, ૧૧. મુક્તિ, ૧૨. પ્રજ્ઞાની દૃઢતા, ૧૩. મનસ્વિતાથી મુક્તિ, ૧૪. અતિ મોટી સ્વચિત્તા - અવાજનો અભાવ, ૧૫. ગભરાટનો અભાવ, ૧૬. અધીરાઈનો - ઉતાવળિયાપણાનો અભાવ, ૧૭. દુર્લ્ભાનો અભાવ, ૧૮. અસમજાણનો અભાવ.

ચાર વૈશારદ્ય - પોતે તથાગત હોઈને તેની પ્રતીતિ થઈ હોય છે કે તેને (૧) સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઈ છે. (૨) પોતે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. (૩) નિર્વાણમાં જે અંતરાય - ધર્મો છે તેને પોતે જાણે છે. (૪) પોતે નિર્વાણનો સત્ માર્ગ બતાવ્યો છે.

બુદ્ધ - તથાગતનાં સામાન્ય નામ - બુદ્ધ, જિન, સુગત, તથાગત છે, નિશ્ચિત નામ અર્હંત, શાસ્તા, ભગવત્ છે અને વર્ણનાત્મક નામ દશબલ, લોકવિદ્, પુરુષદમ્ય સારથિ, સર્વજ્ઞ, પડભિજ્ઞ, અનુત્તર, નરોત્તમ, દેવાતિદેવ, ત્રિકાલજ્ઞ, ત્રિપ્રાતિહાર્યસંપન્ન, નિર્ભય, નિરવદ્ય વગેરે છે.

છેલ્લા બુદ્ધ ગૌતમબુદ્ધ થયા છે અને તેની પહેલાં ૨૪ બુદ્ધ થયેલા છે એમ બૌદ્ધો માને છે અને તેમનાં નામ પાલિ ભાષામાં આ પ્રમાણે છે : દિવંકર, ક્રૌંટન, મંગલ, સુમનસ, રેવત, સંભિત, અનોમદસ્સિન્, પદુમ, નારદ, પદ્મુત્તર, સુમેધ, સુજાત, પ્રિયદસ્સિન્ (પ્રિયદર્શી), અત્યદસ્સિન્ (અર્થદર્શી), સિદ્ધત્થ (સિદ્ધાર્થી), તિસ્સ (તિષ્ઠ), પુરુસ (પુષ્પ), વિપસ્સિન્, સિમ્બિન્, વેરસભૂ, કકુસંધ, કોણાગમન, અને કસ્સપ (કસ્યપ). આ દરેકનું બોધિવૃક્ષ જુદુંજુદું હોય છે.^૧

જેવી રીતે આ તથાગત ભૂતકાલમાં થયા, તેવી રીતે ભવિષ્યમાં મિત્ર થવાના. ત્યે પછીના સમયના બુદ્ધ તે મૈત્રેય (અર્જિત) છે કે જે હાલ બોધિસત્ત્વ રૂપે તુષિત ૧. બધા યુરોપીય વિદ્વાનો ગૌતમ બુદ્ધ સિવાયના બધા બુદ્ધોને કલ્પિત (mythical) માને છે.

સ્વર્ગમાં છે.

બધા તથાગત સરાખા હોય છે. પણ કદમાં, આયુષ્યમાં, ફુલમાં ભિન્ન હોય છે. કોઈ ક્ષત્રિય તો કોઈ બ્રાહ્મણ હોય છે. દરેકે પ્રરૂપેલો ધર્મ એક સરખો હોય છે અને જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈની સહાય વગર ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના અંતરબલથી ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો, તો તેનો અર્થ એ છે કે તેમણે પોતાની પ્રેરણાથી જૂના સમયનાં ભુલાયેલાં સત્યો ફરીવાર શોધી કાઢ્યાં.

આ પ્રકારના બુદ્ધોથી વિલક્ષણ એવા બુદ્ધો હોવાનું મહાયાન નામની બૌદ્ધ શાખાએ કલ્પેલું છે અને તેમને પાંચ ધ્યાની બુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. આ કદીપાણ બોધિસત્ત્વ થયા વગરના શાશ્વત બુદ્ધો છે અને તેમનાં નામ વૈરોચન, અક્ષોભ્ય, રત્નસંભવ, અમિતાભ અથવા અમિતાયુ, અને અમોઘસિદ્ધિ આપવામાં આવ્યાં છે. તેઓની અર્ધાંગના તરીકે તારાઓ - શક્તિઓ કલ્પી છે અને તેમનાં નામ વજ્રધાત્વીશ્વરી, લોચના, મામકી, પાંદરા અને તારા એ આપવામાં આવ્યાં છે.

બુદ્ધ કેવા પ્રકારના છે તે સંબંધી જાણાવતાં ગૌતમ બુદ્ધને એક બ્રાહ્મણે આપ કોણ છે ? એ સવાલ પૂછતાં તેમણે જે ઉત્તર આપ્યો તે અહીં કહેવો બસ થશે. 'હું દેવ નથી, હું ગંધર્વ નથી, હું યક્ષ નથી, હું મનુષ્ય નથી. અરે બ્રાહ્મણ ! સમજ કે હું બુદ્ધ છું.' આ પરથી બુદ્ધ મનુષ્ય કરતાં કંઈક વિલક્ષણ છે.^૧

બોધિસત્ત્વો અને તેમનાં લક્ષણો

બુદ્ધનું સૌથી ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં અસંખ્ય ભવો ઊંચાનીચા લેવા પડે છે. જે બુદ્ધ થવા નિર્માયેલો છે તેને બોધિસત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. તે આગામી - આવી બુદ્ધ છે.

બોધિસત્ત્વના ઉત્પત્તિક્રમમાં - 'ચર્યા'માં ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. અભિનિહાર - બુદ્ધ થવાની મહત્ત્વેચ્છા ૨. વ્યાકરણ - તેના સમયમાં વર્તતા બુદ્ધ -

૧. માધ્યમિક નામના બૌદ્ધ દર્શનભેદે સર્વ શૂન્ય એ સિદ્ધાંતને બરાબર ન્યાયપૂર્વક તર્કથી લઈ જઈ એવું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે બુદ્ધ સર્વ પેટે પોતે શૂન્ય છે : તેવી જ રીતે નિર્વાણ પણ શૂન્ય છે એટલે નિર્વાણ જેવું કંઈ નથી - માત્ર માયા છે - નિર્વાણનો વિચાર સરખો પણ અવિદ્યામાંથી ઉદ્ભવે છે.

[માધ્યમિક સંપ્રદાયમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી જે જ્ઞાત છે તે નિઃસ્વભાવ છે, કારણકે દરેક જ્ઞાન બીજા પર આધારિત છે, સાપેક્ષ છે તેથી તેનો વિષય શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જાણી શકાય નથી. આ ન્યાય તેમણે બુદ્ધ અને નિર્વાણના ખ્યાલને પણ લાગુ પાડ્યો છે. કારણકે અજ્ઞાન અને સંસારના ખ્યાલ સાથે એ સંકળાયેલા છે. જેમ શંકરાચાર્ય કહે છે કે આત્મા નિત્યશુદ્ધ - મુક્ત છે તેથી તેને વિશેનો બંધન તેમજ મોક્ષનો ખ્યાલ પણ અવિદ્યાને લીધે છે. છતાં ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે બુદ્ધિ સિવાય કોઈ સાધન નથી જે લગભગ છેલ્લી અવસ્થા સુધી લઈ જાય છે અને પછી બધા પ્રકારની શુદ્ધિ તો પ્રાપ્ત થયેલી છે જ તેથી પરા પ્રજ્ઞા કે સાક્ષાત્કાર ઝળકી ઊઠે છે જે સ્વરૂપાવસ્થા છે અને કોઈ વ્યાવહારિક સાધનથી વર્ણવી શકાય નહીં; વર્ણવવાની જરૂર પણ નથી.]

તથાગતનું ભવિષ્યસૂચન કે તે એક વખત બુદ્ધ થયો. ૩. હલાહલ - તેનો છેલ્લો ભવ થાય ત્યારે ભારે ગર્જનામય શબ્દોમાં હાસ્યસ્ફુટ. કેટલાક ચાર અવસ્થા કહે છે. ૧. મનસુ - ધારણા, ૨. પ્રણિધાન - દંઢ નિશ્ચય, ૩. વાકુ પ્રણિધાન - તે દંઢ નિશ્ચયનું જાહેર થવું, ૪. વિવરણ - પ્રકટીકરણ.

બોધિસત્ત્વનાં કેટલાંક નામો છે તેમાંનું સામાન્ય નામ મહાસત્ત્વ છે. મહાયાનીઓ આવાં ઘણાં માને છે. તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ મૈત્રેય, તેમજ અવલોકિતેશ્વર અથવા લોકેશ્વર અને મંજુશ્રી છે.

બોધિસત્ત્વમાં નૈતિક અને બુદ્ધિના ઘણા ગુણો છે. અનુકંપા એ પ્રાધાન્ય છે. અર્હત પ્રવૃત્તિમાન નથી જ્યારે બોધિસત્ત્વો ઘણા પ્રવૃત્તિમાન છે. અર્હતમાં વૃત્તિઓનો ક્ષય થયો હોય છે જ્યારે બોધિસત્ત્વમાં અનુકંપાવૃત્તિ અતિશય હોય છે.

બોધિસત્ત્વમાં દશ પારમિતા (પૂર્ણતા) હોય છે. ૧. દાન, ૨. શીલ, ૩. નેકામમ્ (સં. નૈષ્કર્મ્ય - સંસારત્યાગ), ૪. પરા (પ્રજ્ઞા), ૫. વિરિય (વીર્ય - શક્તિ), ૬. ખાંતિ (શાંતિ), ૭. સત્ય (સત્ય), ૮. અધિષ્ઠાન (અધિષ્ઠાન - નિશ્ચય), ૯. મેત્તા - મેત્તી (મૈત્રી), ૧૦. ઉપેક્ષા (ઉપેક્ષા - તટસ્થતા - માધ્યસ્થ્ય). [દસ પારમિતાનાં નામો આ પ્રમાણે પણ મળે છે : દાન, શીલ, નિવૃત્તિ, જ્ઞાન, વીર્ય, ક્ષાન્તિ, સત્ય, દંઢતા, મિત્રતા, ઉદાસીનતા.]

અર્હતને જે બુદ્ધિના વિશિષ્ટ ગુણો - બોધિપાક્ષિક ધર્મો હોય છે તે બોધિસત્ત્વોમાં હોય છે : તે ૭ છે.

૧. ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાન (જેનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે), ૨. ચાર સમ્યકપ્રહાર, ૩. ચાર જાતની ઋદ્ધિ - ઇદ્ધિ - ઇદ્ધિપાદ, ૪. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન - શક્તિઓ - શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞા, ૫. પાંચ બલ - પાંચ ઈન્દ્રિય જેવાં, ૬. સાત બોધ્યંગો : સ્મૃતિ, ધર્મવિચય - નિરીક્ષણ, વીર્ય, પ્રીતિ, શાંતિ, એકાગ્રતા - સમાધિ, સમતા. ૭. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ.

તત્ત્વજ્ઞાન

વિશ્વવિચાર

કર્મજં લોકવૈચિત્ર્યમ્ । એ પરથી લોકનું વૈચિત્ર્ય કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. દરેક વસ્તુ અખંડપણે ધર્યાય પામતી - બદલાતી જાય છે.

ન ચ નિરોધોસ્તિ ન ચ ભાવોસ્તિ સર્વદા

અજાતમનિરુદ્ધં ચ તસ્માત્ સર્વમિદં જગત્ ॥

સર્વદા નાશ પણ નથી, જન્મ પણ નથી; તેથી આ સર્વ જગત્ જન્મ અને નિરોધ વગરનું છે. છતાં પણ વિચારેણ નાસ્તિ સિંચિદહેતવઃ । [નાસ્તિ કિંચિદહેતુકમ્] વિચારતાં કોઈપણ બાબત હેતુ વગરની બનતી નથી. તો દરેક ફેરફાર થાય છે તેમાં અનેક કારણો છે અને તેમાંનું પ્રધાન કારણ જે હોય છે તેને 'પ્રત્યય' અથવા 'હેતુ' કહે છે. યથાર્થ રીતે કહેતાં દરેક ફેરફારનો પ્રત્યય તે બનવામાં જે જે સ્થિતિઓ જોઈએ તેનો સરવાળો છે. જે કારણથી કાર્ય થાય છે તેને તે ફેરફારનો 'હેતુ' કહે છે. અમુક

બીજમાંથી અમુક રોપો થાય છે તો તે બીજ તે રોપાનો હેતુ છે જ્યારે જમીન, પ્રકાશ, હવા, વગેરે કે જે તેના વિકાસ માટે આવશ્યક છે તેનો સરવાળો એ હેતુ છે. તે જ રીતે વિજ્ઞાનબીજ વ્યક્તિત્વ (નામરૂપ)ના વિકાસનો હેતુ છે, જ્યારે માતૃપિતાનો સંસર્ગ, માતાનો ગર્ભ વગેરે હેતુઓ એવા છે કે જે અમુક જાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કરે છે.

[હેતુ એટલે મુખ્ય કારણ અને પ્રત્યય એટલે તદ્દનુકૂલ કારણસામગ્રી. હેતુ મુખ્ય કારણ હોય છે અને પ્રત્યય ગૌણ કારણ. જેમકે પૃથ્વીમાં બીજ લાવતાં તે હોગે છે. પૃથ્વી, સૂર્ય, વર્ષા આદિની સહાયતાથી તે વૃક્ષ બને છે. અહીં બીજ હેતુ છે અને પૃથ્વી, સૂર્ય વગેરે પ્રત્યય છે. વૃક્ષ ફળ કહેવાય છે. 'પ્રત્યય' શબ્દ કારણના સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોજાય છે.]

કોઈપણ ફેરફાર સ્વયમેવ થતો નથી. તેનાં કારણ તો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. કારણોની પરંપરા સમજાવવા માટે પ્રતીત્ય સમુત્પાદનો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત મૂકવામાં આવ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન અને આદિ-અંત વગરના સ્કંધનો બીજાં કારણો પર આધાર રાખવાનો સ્વભાવ એ બૌદ્ધ ધર્મમાં અતિ ઉપયોગી છે.

પ્રતીત્યસમુત્પાદં પશ્યંતિ તે ધર્મ પશ્યંતિ; ।

યો ધર્મ પશ્યતિ સ વુદ્ધં પશ્યતિ ।

જે પ્રતીત્ય સમુત્પાદ જાણે છે તે ધર્મને જાણે છે; જે ધર્મને જાણે છે તે બુદ્ધને જાણે છે.

દરેક ફેરફારનું કારણ હોય છે, તે કારણનું પણ કારણ હોય છે, અને તે કારણનું પણ કારણ હોય છે. એક અમુકનો પુત્ર છે, તે અમુક બીજાની સંતતિ છે, તે બીજા કોઈ અન્યની સંતતિ છે એમ આ સંસાર આદિ અને અંત રહિત છે.

ઈશ્વર

ત્યારે શું ઈશ્વર નથી ? અનાયર્થિણિક સાથેના વાર્તાલાપમાં બુદ્ધે આ સંબંધે ચર્ચા કરી જણાવ્યું હતું કે 'જો ઈશ્વરે આ જગતને રચ્યું હોય તો કદીપણ ફેરફાર કે નાશ સંભવે નહિ, તેમજ શોક કે આપત્ત જેવી વસ્તુ પણ ન હોય કારણકે સર્વ વસ્તુઓ પવિત્ર કે અપવિત્ર તે ઈશ્વરમાંથી ઉદ્ભવેલ છે. જો શોક કે આનંદ, પ્રેમ કે તિરસ્કાર કે જે જીવોમાં જોવામાં આવે છે તે જો ઈશ્વરે કરેલાં હોય તો તેનામાં પણ શોક અને હર્ષ, પ્રેમ અને તિરસ્કાર હોવાં જોઈએ, અને જો તે તેનામાં હોય તો તેને સંપૂર્ણ કેમ કદી શકાય ? જો ઈશ્વર જગત્કર્તા હોય અને તેથી સર્વ જીવોએ પોતાના કર્તા તરીકે તેની શક્તિને વગર બોલ્યે અધીન થવાનું હોય તો પછી સદ્ગુણી જીવન ગાળવાનું પ્રયોજન શું છે ? સત્કાર્ય કરવું કે અસત્કાર્ય એ એક જ સરખું છે. કારણકે સર્વ કાર્યો તેણે બનાવ્યાં છે તેથી તેના જેવાં જ હોય. પરંતુ જો શોક અને દુઃખ કોઈ બીજા કારણથી ઉદ્ભવતાં ગણી તો પછી તે કારણ એવું હોવું જોઈએ કે જેના કરનાર તરીકે ઈશ્વર ન હોય. ત્યારે શા માટે હાલ જે વિદ્યમાન છે તેને નિહેતુક ન બનાવી શકાય ? વળી જો ઈશ્વર કર્તા હોય તો તે કોઈ આશયથી કે આશય વગર સૃષ્ટિ બનાવતો

હોવો જોઈએ. જો કંઈ આશય રાખી સૃષ્ટિ રચે તો તે સર્વસંપૂર્ણ હોઈ ન શકે કારણકે આશયમાં અમુક જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું હોય છે. જો આશયરહિત સૃષ્ટિ રચતો હોય તો તે ગાંડો યા બાલક જેવો હોવો જોઈએ. આ ઉપરાંત જો ઈશ્વર જગત્કર્તા હોય તો લોકોએ તેને શા માટે માન ન આપવું જોઈએ, અને જ્યારે દુઃખમાં આવી પડે ત્યારે તેની સહાયની ભિક્ષા ન માંગવી જોઈએ ? અને શા માટે એક કરતાં વધારે દેવોનું પૂજન કરવું જોઈએ ? આ રીતે ઈશ્વરવાદ બુદ્ધિપૂર્વક જોતાં અસત્ય છે અને આ વિરોધી વાદ દૂર કરવો જોઈએ.' (જુઓ અશ્વધોષનું બુદ્ધચરિત્ર.)

આત્મવાદ

ધણા મુખ્ય ધર્મો જેવા કે બ્રાહ્મણ, જૈન, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ આત્માના અસ્તિત્વમાં માન્યતા ધરાવે છે. જ્યારે બુદ્ધ એમ કહે છે કે આત્મા નિત્ય છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. તેવી માન્યતા - 'સત્કાયદષ્ટિ' આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા સાથે દૂર કરવાની છે; કારણકે સર્વ જાતના મિથ્યા સિદ્ધાંતો 'અહંભાવ'માંથી જ ઉદ્ભવે છે. બિમ્બિસાર રાજાને બુદ્ધે કહ્યું હતું કે "જે પોતાના આત્માનો સ્વભાવ જાણે છે અને પોતાની ઈદ્રિયો શું કાર્ય કરે છે તે સમજે છે તે 'હું'ની વિદ્યમાનતા સ્વીકારતો નથી. જગત્ 'હું'નો ભાવ સ્વીકારે છે અને તેથી જ મિથ્યાજ્ઞાનમાં સપડાયેલું છે. કેટલાક કહે છે (શાશ્વતવાદી) કે આત્મા મરણ પછી પણ રહે છે એટલે નિત્ય છે, જ્યારે બીજા (ઉચ્છેદવાદી) કહે છે મરણ થયે નાશ પામે છે. આ બંને જબરા ભુલાવામાં પડેલા છે. કારણ કે જો 'હું' ઉચ્છેદશીલ હોય તો જે પરિણામ માટે લોકો પ્રયત્ન કરે છે તે પણ નાશ પામશે અને પછી નિર્વાણ કે મુક્તિનું મૂલ્ય નહિ રહે. જેમ બીજાઓ કહે છે તેમ જો 'હું' નાશ ન પામતું હોય તો તે સર્વદા એક સ્રામું અને અપરિવર્તનશીલ હોવું જોઈએ; અને તેમ હોય તો નૈતિક ઉદ્દેશો અને મોક્ષ અનાવશ્યક થશે કારણકે જે નિત્ય અને પરિવર્તનશીલ હોય તેને બદલવાથી કંઈ લાભ નથી. પરંતુ સર્વત્ર આનંદ અને શોકનાં ચિહ્નો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથી અખંડ - સ્થાયી એવો આત્મા છે એવું આપણે કેમ કદી શકીએ ?"

જેવી રીતે ઘર એ તેના જુદાજુદા ભાગોનો સમૂહ છે તેવી રીતે જે કાર્ય કરતો દેહ જોવામાં આવે છે તે પણ ઈદ્રિયો, વિચારો અને ઇચ્છાનો સમૂહ છે. બુદ્ધધોષે પોતાના 'વિમુદ્ધિમગ્ગ' નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે કે 'જે રીતે રથ એ ઘડી, ચક્ર, આરા અને તેના બીજા ભાગોને અમુક રીતે ગોઠવેલા સમૂહ રૂપે છે, પણ જ્યારે તેનાં તે સર્વ અંગને એક પછી એક આપણે તપાસીએ છીએ ત્યારે નિશ્ચયાર્થમાં તે રથ નથી એવું માલૂમ પડે છે...તેવી જ રીતે બરાબર જે ચેતન 'હું' છે તે પાંચ સ્કંધોનો સમૂહ છે, પણ જ્યારે આપણે તે સ્કંધને એક પછી એક તપાસીએ છીએ ત્યારે ચેતન એવું કંઈ માલૂમ પડતું નથી અને 'હું છું' 'હું કરું છું' એ વાક્યો કદી શકાતાં નથી; બીજા શબ્દોમાં પારમાર્થિક દષ્ટિએ માત્ર 'નામ' અને 'રૂપ' છે. ગાડી ચાલે છે કે ઊભી રહે છે એવું કંઈ પણ હોતું નથી. છતાં લોકો બોલે છે કે 'ગાડી ચાલે છે' કારણકે જ્યારે હાંકનાર બળદને જોડી ગાડીને હાંકે ત્યારે જ ગાડી ચાલે. તો ચાલનાર બળદ છે છતાં

‘આત્મી ચાલે છે’ એ આલંકારિક કથન છે; તેવી જ રીતે દેહ તે ગાડી છે, વિચારોની ભાવના બળદ છે અને મન પોતે હાંકનાર છે; જ્યારે ચાલવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ્ઞાનતંતુઓની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી કાર્યમાં મુકાય છે. આ રીતે મનુષ્ય એ પંચસ્કંધોનું બનેલ યંત્ર છે. આ પાંચ સ્કંધમાં જેજે માનસિક ક્રિયાઓ છે તે નામસ્કંધ છે અને જે સ્થૂલ - શારીરિક ક્રિયા છે તે રૂપસ્કંધ છે. નામ સ્કંધમાં રૂપસ્કંધ સિવાયનાં ચારે સ્કંધોનો સમાવેશ થાય છે.

હવે સચેતન જીવના જીવનનો સમય યથાર્થ રીતે અત્યંત ક્ષણિક છે; એક વિચાર જેટલો સમય રહે તેટલો સમય તે રહે છે. જેમ રથનું પૈડું ફરે છે ત્યારે તેનો અમુક નાનામાં નાનો ભાગ પ્રથમ જમીનને અડે છે, પછી બીજો તેવો ભાગ એમ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે જીવનું જીવન એક વિચારના વખત સુધી સ્થાયી રહે છે. વિચારની ભૂત ક્ષણનું જીવન વિદ્યમાન હતું, પણ હવે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, તેમજ ધરાવશે પણ નહિ. વિચારની ભવિષ્યની ક્ષણનું જીવન આવશે, પણ ભૂતકાળમાં તે વિદ્યમાન હતું નહિ, તેમજ વર્તમાનમાં પણ વિદ્યમાન નથી.

મરણ અને તે પછીની સ્થિતિ

સર્વાંગિ સ્વરૂપથી જોઈએ તો મનુષ્ય એ સ્કંધોનો સમૂહ છે. માત્ર વિચારમાં તેને રૂપ (શરીર) અને નામ (મન) એમ બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ. મનુષ્ય એટલે રૂપ અને નામનો સરવાળો; એટલે રૂપ અને નામથી જુદી વસ્તુ મનુષ્ય નથી. આત્મા દેહથી ભિન્ન નથી અને અભિન્ન નથી. પણ તે બે સિદ્ધાંતની વચ્ચેનો સિદ્ધાંત આત્મા સંબંધે જાણવાનો છે. જન્મ ઉપર જરા અને મરણ આધાર રાખે છે અને એ જન્મ, જરા અને મરણ જેને છે એવો મનુષ્ય જ્યાં સુધી તેમાં સ્કંધોનું મિશ્રણ છે ત્યાં સુધી જીવતો છે. સ્કંધો ભિન્નભિન્ન એકબીજાથી થયા કે જીવન ગયું અને મરણ આવ્યું. જેમ અગ્નિ બે લાકડાં કે જેનાં મૂળ ગુમ રીતે અગ્નિ નથી તે ઘસવાથી - ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ રીતે બુદ્ધના કહેવા પ્રમાણે અમુક સંજોગોમાં ‘વિજ્ઞાન’ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્યારે તે સંજોગો દૂર થયા કે તે વિજ્ઞાન નાશ પામે છે.

મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યો કે પછી તે સ્વરૂપે કદીપણ દેખાવ તે આપવાનો નથી. આ રીતે મૃત્યુ તે નામ અને રૂપનું ભિન્ન થવું છે છતાં મૃત્યુ થવાથી બંધુ નાશ પામતું નથી. બુદ્ધ શાશ્વતવાદી નથી એટલે તે આત્માને શાશ્વત માનતા નથી તેમજ આર્વાક અને લોકાયતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પોતે ઉચ્છેદવાદી પણ નથી. એક જન્મથી જઈ બીજા જન્મમાં તે જ આત્મા અવતરે છે એ પણ બુદ્ધ સ્વીકારતા નથી. છતાં કર્મ સ્થાયી રહે છે [‘છતાં સંતતિરૂપે તે સ્થાયી રહે છે’] એ તો સ્વીકારે છે. સ્કંધોના એકીકરણનો પ્રારંભ તે જન્મ છે, તેઓનું છૂટું થવું તે મરણ છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આ સ્કંધોનો સંયોગ જારી રહે છે ત્યાં સુધી હુંપણું તો દરેક ક્ષણે કાર્ય કરતું, દુઃખથી દૂર નાસતું, આનંદને શોધતું અને બીજી વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતું પ્રકટપણે છે. આ દષ્ટિબિંદુથી દરેક વ્યક્તિનું જીવન તે કર્મોનો મિશ્રિત સમૂહ છે, અને તે કર્મો પોતાનામાં રહે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વ્યક્તિનું મરણ થયે તેમાંથી નીકળી બીજી વ્યક્તિઓમાં જાય છે એટલે ફરી જન્મ પામે છે. જેવી રીતે એક માણસે એક પત્ર લખ્યો એટલે

અખબું બંધ થયું પણ તે પત્ર રહે છે તેવી જ રીતે સ્કંધો છૂટાં થયાં ત્યારે કાચો - કમો પોતાનું ફલ ભવિષ્યમાં આપવા રહે છે. આંખના બીજને વાવતાં તે ભૂમિમાં સડે છે, પણ તેનો આંબો ઊગે છે અને તેમાં બીજી કેરીઓ થાય છે, તેમાં વાવેલા બીજનો આત્મા પુનર્જન્મ પામ્યો નથી, પરંતુ તે બીજના રૂપનું ફરી બંધારણ થયું છે અને તેનું લક્ષણ બીજી નવી કેરીઓમાં આવે છે; તેવી જ રીતે મનુષ્ય પુનરવતાર લે છે પણ તેના આત્માનો પુનર્જન્મ નથી. એક માણસ મરણ પામે છે, જ્યારે તેમાંથી જે પુનર્જન્મ પામે છે તે બીજો જ માણસ છે. આમાં જે પુનર્જન્મ પામે છે તે 'મિલિન્દ પઞ્ચ' ગ્રંથ કહે છે કે "નામ અને રૂપ સ્કંધ છે, પણ તે નામ અને રૂપ સ્કંધ એક જ નહિ. એક નામ અને રૂપ કમો કરે છે અને આ કમોથી બીજાં જ નામ અને રૂપ પુનર્જન્મ પામે છે. એક નામ અને રૂપ મૃત્યુ થયા પછી નાશ પામે છે, જ્યારે જે નામરૂપ પુનર્જન્મ લે છે તે બીજાં જ નામ અને રૂપ છે; પરંતુ તે બીજાં નામ અને રૂપ તે પહેલાં નામ અને રૂપનાં પરિણામો - ફલ છે અને તેથી તે બીજાં નામ અને રૂપ તેનાં અશુભ કમોથી મુક્ત થતાં નથી."

બુદ્ધધોષ પણ 'વિસુદ્ધિમગ્ગ'માં તેવું જ જણાવે છે કે "જે સ્કંધો ગત ભવમાં કમો પર અવલંબીને અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, તે તો મૃત્યુ પામે છે - નાશ પામે છે; પરંતુ તે જ ભવનાં કમોને આધારે બીજા સ્કંધો અસ્તિત્વમાં આવે છે. પૂર્વભવનું એકપણ મૂળતત્ત્વ આ ભવમાં આવતું નથી. આ ભવમાં જે સ્કંધો કમોના આધારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે નાશ પામશે અને ત્યાર પછીના ભવમાં જુદા નવા જ સ્કંધો ઉદ્ભવશે, પણ ગત ભવનું એક પણ તત્ત્વ બીજા ભવમાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. જેવી રીતે ગુરુનાં વાક્યો શિષ્ય ઉચ્ચારે છે છતાં તે જ વાક્યો શિષ્ય ઉચ્ચારતો નથી, જેવી રીતે એક માણસ પોતાનો ચહેરો અરીસામાં જુએ છે, છતાં તેનો પોતાનો ચહેરો તે અરીસામાંનો ચહેરો નથી, છતાં પણ તે ચહેરા અનુસાર જ - તેને અવલંબીને જ અરીસામાં ચહેરો દેખાય છે, જેવી રીતે એક દીવો બીજા સળગતા દીવાથી સળગાવ્યો હોય તો તે સળગતા દીવાનો પ્રકાશ તેનાથી - તેનો આધાર રાખીને સળગેલા દીવાનો પ્રકાશ નથી, તેમ એકની વાટ બીજાની વાટ થઈ જતી નથી, તેવી જ રીતે ગત ભવની એક પણ વસ્તુ હાલના ભવમાં આવતી નથી તેમ હાલના ભવની ભવિષ્યના ભવમાં જશે નહિ અને તે છતાં પણ ગતભવના સ્કંધો પર આધાર રાખીને આ ભવના સ્કંધો જન્મેલા છે, અને આ ભવના સ્કંધો પર આધાર રાખીને ભવિષ્ય ભવના સ્કંધો જન્મશે."

કર્મસિદ્ધાંત

બોધિચર્યાવતારમાં કહ્યું છે કે 'અહમેવ તદાપીતિ મિથ્યા યા પરિકલ્પના' એટલે હું તે જ અને એક જ આત્મા છું એ મિથ્યા કલ્પના છે - ભ્રમ છે. ખરી રીતે મનુષ્ય દરેક ક્ષણે મૃત્યુ પામે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી સ્કંધો કે જે 'આત્મા - વિજ્ઞાન'ને ઉત્પન્ન કરે છે તેનો સંયોગ એક ગ્રામવાબદ્ધ રહે છે ત્યાં સુધી આત્માને એક જ તરીકે જણાવીએ છીએ; બાકી વાસ્તવિક રીતે એક ક્ષણે એક જાતનો આત્મા છે, બીજી ક્ષણે

બીજા જાતનો આત્મા છે છતાં એ બંને આત્માઓ ચોક્કસ સાંકળથી સંકળાયેલા છે. આમ વિચારની અખંડતાથી આત્માની અખંડતા પ્રતિભાસે છે. આ વિચારની અખંડતાને 'ચિત્તસંતાન' કહે છે. કર્મનો કર્તા એક છે અને તે કર્મનો ભોક્તા જુદો છે અને આ કર્મના કર્તા અને ભોક્તાનું જે મિત્રત્વ તેને સાંકળી રાખનાર તે 'ચિત્તસંતાન' છે. અન્ય એવ મૃતઃ અન્ય એવ પ્રજાયતે - મરનાર પણ જુદો, અને પછી જન્મનાર તે પણ જુદો; પણ તેની સાથે ન ચ સો, ન ચ અન્નો તે જ પણ નહિ, તેમ તદ્દન અન્ય પણ નહિ. આ બૌદ્ધ કર્મવાદ છે, અને આ કર્મવાદને અનુસારે જ સર્વ વિદ્યમાન વસ્તુઓ ક્ષણિક છે અને નિરાત્મનું છે એમ બૌદ્ધના સિદ્ધાંતો સમજવાના છે.

કેટલાક બૌદ્ધો કર્મ માટે અવનવું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. તેઓ આત્મા પોતે જ બીજો જન્મ લે છે એવું માનતા નથી એ ખરું, પણ તેઓ એક જાતનું વિજ્ઞાન કલ્પે છે અને તેને 'પ્રતિસંધિ વિજ્ઞાન' કહે છે, અને તેને મરણ પામતા મનુષ્ય અને તે મૃત્યુ પામે કે તરત જ - તે જ ક્ષણે ગર્ભ લેનાર બાળક એ બેની વચ્ચે સાંધનારી સાંકળ વિશ્વક્ષણ રીતે ગણે છે. આવી સિદ્ધાંત સ્વીકારનાર એવું કલ્પે છે કે આકાશને જે મનુષ્ય મરણ પામતો હોય ત્યારે જેના મૃત્યુનું આંદોલન તેને થાય છે અને તે જ ક્ષણે લગભગ નવું જન્મેલું બાળક તેના મૃત્યુ સમક્ષ આવે છે, તેને મૃત્યુનું આંદોલન લાગે છે અને તે નવીન જીવન લે છે; તેનામાં હૃદય, શ્વસનક્રિયા કામ કરવા લાગે છે, અને બુદ્ધાઈ જતો પ્રકાશ નવા દીવામાં ફેરવાઈ જાય તેમ તેઓ જણાવે છે. હવે જણાવવાનું કે આ સિદ્ધાંત બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં રહેલ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ લાગતો નથી અને તે આ રીતે કે : જો તે પ્રતિસંધિ વિજ્ઞાન ખરેખરું વિજ્ઞાન હોય તો તે ધર્મ, સ્કંધ હોવો જોઈએ અને તે રીતે એક સ્થલથી બીજે સ્થલે જઈ શકે નહિ કારણકે 'ન કિંચિત્ પરલોકં ગચ્છતિ' એ પાલિ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. ત્યારે એક જીવનમાંથી બીજા જીવનમાં શું જાય છે ? એમ જણાય છે કે પ્રતિસંધિ વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત મનુષ્યને સ્મૃતિ કેમ થાય છે તે સમજાવવા મૂળ દાખલ કરેલો હશે, અને પછી કર્મનો પુનરવતાર સમજાવા માટે એક ભવને બીજા ભવની સાથે જોડનાર સાંકળ તરીકે તેને ઘોંચી દીધો હશે. દરેક વિજ્ઞાન પછીનાં વિજ્ઞાનો પર પોતાની છાપ - વાસના મૂકે છે. જોકે વિજ્ઞાનો ક્ષણિક છે, છતાં અરસપરસ સંયોજિત પરંપરામાં એટલે પ્રતીત્ય સમુત્પાદમાં તેઓ ઉદ્ભવે છે. જીવનું લાલનું વિજ્ઞાન તેની તુરત જ પૂર્વના વિજ્ઞાન સાથે ગાઢ રીતે સંબંધ ધરાવે છે તેથી એમ ધારવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ કે એક વ્યક્તિનું જન્મ વાગતનું વિજ્ઞાન (ઔપપત્યશિક વિજ્ઞાન) તે જ રીતે બીજા વ્યક્તિના મરણ સમયના (મરણાન્તિક) વિજ્ઞાન કે જે મરણ થતાં નાશ પામે છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હતું; પરંતુ આવું ધારવું વાસ્તવિક નથી. બુદ્ધે કહેલ છે કે "ધર્મ એ જ શરણ છે અને પુદ્ગલ (આત્મા) નથી; તત્ત્વાર્થ શરણ છે, નહિ કે શબ્દાર્થ; સૂત્રનો સંપૂર્ણ અર્થ શરણ - ગ્રાહ્ય છે, નહિ કે તેની અમુક શરતવાળો અર્થ; જ્ઞાન એ ગ્રાહ્ય છે, નહિ કે વિજ્ઞાન."

બુદ્ધકથિત કર્મનો સિદ્ધાંત વિશાલ છે: તે જીવોને લાગુ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત સંસારમાં (પ્રાપંચમાં) પણ લાગુ પડે છે. કર્મજં લોકવૈચિત્ર્યં इति सिद्धत्वात् । માધ્યાનના સિદ્ધાંતો સમજાવતાં મિ. દુરોદ કર્મસંબંધે જણાવે છે કે

“જગત્કર્તા નથી તેમ સૃજિત પદાર્થ નથી; તેમ મનુષ્ય વાસ્તવિક આત્માઓ નથી. તેઓ અમુક અનુકૂળ સંયોગોમાં કર્મો હોય છે તેથી જન્મ પામે છે; કારણકે મનુષ્યો પંચ સ્કંધોના દાણિક સમૂહ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તે સ્કંધોના સંયોગની શરૂઆત એ મનુષ્યનો જન્મ છે; તેઓનું વિખેરાઈ જવું - છૂટું થવું તે તેનું મરણ છે. જ્યાં સુધી સ્કંધોનો સંયોગ ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી સારાં અને નરસાં કાર્યો થાય છે, ભવિષ્યના સુખ અને દુઃખનાં બીજ વધાય છે અને આ રીતે જન્મમરણના હેરાફેરા અનંત ચાલ્યા જાય છે. બધા જીવોનાં કર્મોની એકત્રતાથી જુદીજુદી જાતનાં પર્વતો, નદીઓ, દેશો વગેરે ઉદ્ભવે છે; અને તેઓ બધાનાં કર્મોના સરવાળાથી થાય છે તેથી તેઓને ‘અધિપતિફલ’ - એકત્રિત ફલ તરીકે કહેવામાં આવે છે.

કર્મનો આ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત બ્રાહ્મણોના પુનર્જન્મથી તદ્દન ભિન્ન છે. બ્રાહ્મણધર્મમાં નિત્ય આત્મા માનેલ છે, જ્યારે બૌદ્ધો કર્મોની પરંપરા માત્ર માને છે. બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા છ ગતિ (પદ્ધતિ)માં એક પછી એક જેવી રીતે એક ઘરથી બીજે ઘર જઈએ તે રીતે મનુષ્યમાંથી અન્ય પ્રાણીમાં, ત્યાંથી નરકમાં કે સ્વર્ગમાં એમ જાય છે. આવું એક અથવા બીજા એવા ‘દશ લોક’ નામે સ્વર્ગ, નરક, દેવ, રાક્ષસ, મનુષ્ય, પ્રાણી, શ્રાવક, પ્રત્યેકબુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ, બુદ્ધ (બૌદ્ધ ધર્મમાં જણાવેલ)માં પરંપરાએ જવાય છે. બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં એવા ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ ઉપરથી એમ અર્થ નથી કે કંઈપણ આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે. કારણકે ન કશિદ્ધ ધર્મોડ્ડમાલ્ લોકાત્ પરલોકં ગચ્છતિ’ એવું એક બૌદ્ધ સૂત્ર કહે છે. બૌદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે પુનર્જન્મ એ માત્ર કાર્યકારણનો આવિર્ભાવ છે. કાર્ય અને કારણથી માનસિક દશ્ય (નામ) શારીરિક રૂપો (રૂપ) સાથેનું ઉદ્ભવે છે અને તેથી એક પછી એક ભવ ઉત્તરોત્તર થયાં કરે છે; અને ઉત્તરોત્તર ભવ દેવા થશે તે માનસિક દશ્યના સત્ અને અસત્-પણા પર આધાર રાખે છે. બુદ્ધે જે ‘દશલોક’ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે માત્ર સામાન્ય મનુષ્યને (પૃથગ્જનને) કર્મનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત દષ્ટાંતથી સમજાવવા માટે છે જ્યારે ‘દશલોક’ વાસ્તવિક રીતે જીવની દશ માનસિક અવસ્થાઓ છે.

બૌદ્ધધર્મ નિયતિવાદી છે ?

બૌદ્ધધર્મ ભાગ્ય પર અવલંબન રાખવાનું કહેતો નથી. ભાગ્યવાદ દરેક વસ્તુ - મનુષ્યની ઇચ્છા પણ અગાઉથી નિર્ણીત થઈ હોય છે એવું જણાવે છે. આથી એમ થાય છે કે એવી કોઈ બાહ્ય સત્તા છે કે જે મનુષ્યની ઇચ્છાની નિયામક છે અને તેથી મનુષ્યનું વર્તન જ્ઞાન આપવાથી સુધરી શકતું નથી. બીજી બાજુએ ‘બૌદ્ધ ધર્મ’ એમ ઉપદેશ કે મનુષ્ય પોતે કારણોનું કાર્ય છે, તેથી તેની ઇચ્છાશક્તિ તે કારણો થયા પહેલાં અસ્તિત્વમાં રહી શકે નહિ, વળી કર્મને અધીન થવું તે અંધતાથી નહિ. પરંતુ વિવેકપુરઃસર થવાનું છે. કર્મ એ મનની રચના છે, અને મન કર્મને (મનોવાક્કાય કર્મને) પોતાને સ્મૃત્યુપસ્થાન - ભાવનાનું સ્થાન બનાવે છે. આ અનુસાર મનુષ્યની ઇચ્છાઓ કારણોથી નિયંત્રિત છે છતાં મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો માટે પોતે જવાબદાર છે. સર્વ અશુભ કર્મોના ત્યાગથી અને ‘પારમિતા’ના આચરણથી મનુષ્ય નિર્વાણ મેળવી શકે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના રહસ્યરૂપ મુખ્ય સિદ્ધાંતો

સર્વમનિત્યં સર્વમનાત્મં નિર્વાણં શાન્તમ્ ॥

બૌદ્ધ ધર્મના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો

“સર્વ અનિત્ય છે, આત્મા નથી, અને નિર્વાણ જ શાંતિમય છે.” આ ત્રણ સિદ્ધાંત ઉપર આખા બૌદ્ધ ધર્મની ઇમારત યાજાયેલી છે. પછી તે તેની કોઈ પણ શાખા હોય તો પણ આ સિદ્ધાંતને એક યા બીજી રીતે સ્વીકારે છે. મહાયાન શાખા હીનયાન શાખાથી વિરુદ્ધ પડી એક વધુ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરે છે : સર્વમ્ તથાત્વં - ‘જેમ છે તેમ સર્વ છે.’ પરંતુ આ સિદ્ધાંત નવો નથી કારણકે તે ઉપરનામાંના ત્રીજા સિદ્ધાંતમાંથી - ‘નિર્વાણ શાંતિમય છે’ એમાંથી ફલિત થતો સિદ્ધાંત છે.

બૌદ્ધનાં પવિત્ર સૂત્રો ધર્મનો ચોથો સિદ્ધાંત ‘સર્વ દુઃખ છે’ એમ જણાવે છે. આ પણ નવો નથી કારણકે તે ઉપરના પહેલા નામે ‘સર્વ અનિત્ય છે’ એ સિદ્ધાંતમાંથી ફલિત થાય છે કારણકે બુદ્ધો કહે છે કે ‘સર્વ અનિત્ય છે, અને જે અનિત્ય છે તે સર્વ દુઃખમય છે એટલે જે સર્વ છે તે દુઃખથી પૂર્ણ છે.’

આ રીતે આ ત્રણ સિદ્ધાંતથી બુદ્ધ ધર્મ બીજા ધર્મોમાંથી એક વિશિષ્ટ ધર્મ તરીકે ઓળખી શકાય છે. હવે તે ત્રણ સિદ્ધાંત એક પછી એક જોઈએ.

૧. ‘સર્વ અનિત્ય છે’ - સર્વમનિત્યમ્.

આ સિદ્ધાંત હિરેક્લિટસના સિદ્ધાંત(નામે All is in a state of flux - સર્વ પ્રવાહની દશામાં - ફેરફાર પામતી દશામાં છે)ને મળતો આવે છે. અને આને હાલનું વિજ્ઞાન (Science) પણ ટેકો આપે છે. આ સિદ્ધાંતને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનો મહાન અભ્યાસી નામે પ્રોફેસર ચાર્લ્સ ડેવિડ્સ આ પ્રમાણે સુંદર રીતે મૂકે છે : “બૌદ્ધ પ્રમાણે સત્તા જેવું કંઈ નથી; દરેક વસ્તુ અસ્થાયી, ક્ષણિક, અવશ્ય નાશ પામવાની છે. વસ્તુઓમાં પણ રૂપ અને જડ ગુણો છે અને જીવંતી વ્યક્તિઓમાં પણ માનસિક ગુણોની સદાકાળ ઊંચે ચડતી પરંપરા છે કે જે પરંપરાનો સમૂહ જ તે વ્યક્તિ છે. મનુષ્ય, જડ વસ્તુ કે દેવ એ દરેક તેના અંગભૂત મૂળતત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. વળી દરેક વ્યક્તિમાં તેના અંગભૂત ભાગોનો સંબંધ નિરંતર નિત્ય બદલાતો જાય છે અને તે સંબંધ બે સાથેની ક્ષણોમાં એક હોતો નથી. મિશ્રણ થવું - સમૂહ થવો એનો અર્થ એ છે કે થવું - પૃથક્ થવું અને તે પૃથક્ થવું એ નાશ વગર બની શકે નહિ કે જે નાશ કોઈ પણ કાલે અવશ્ય પૂર્ણ થવો જ જોઈએ.”

સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે તેનું શું કારણ ? - તેના જવાબમાં ફેરફાર થવો એ અબાધિત નિયમને સર્વવસ્તુ અધીન છે તેનું કારણ તે નિયમને કાર્ય-કારણના નિયમ સાથે અવિનાશની સંબંધ છે, કારણકે આ દશ્ય-જગત્માં કોઈપણ ચીજ એવી નથી કે જેનું અસ્તિત્વ કોઈપણ કારણથી ઉદ્ભવવતું ન હોય.

આ અનિત્યવાદને ત્રણ પ્રકારે વર્ણવી શકાય છે :

(ક) જીવન-કાલ (આયુષ્ય)ની અનિત્યતા.

(ખ) ક્ષણિક અનિત્યતા.

(ગ) ઔપાધિક (Conditional) વસ્તુઓના આત્મસ્વભાવની અનિત્યતા - શૂન્યતા.

(ક) જીવન-કાલની અનિત્યતા - એટલે શું ? જડવસ્તુનો અવિનાશ (Indestructibility of matter and Conservation of energy) આ બે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયેલ છે. આ બંને નિયમો આંતર જગતમાં કાર્ય કરે છે, અને ધર્મોની આંતર (Neumenal) અદૃશ્ય સ્થિતિની નિત્યતા વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાલમાં રહે છે એમ સર્વાસ્તિત્વવાદી માને છે. પણ દૃશ્ય જગતમાં જે સર્વ દેખાય છે તે સર્વ અનિત્ય છે. ધર્મપદમાં કહેલ છે કે : “જે નિત્ય દેખાય છે તે નાશ પામશે, જે ઉચ્ચ છે તેનો અદ્યત્તાત થશે, જ્યાં સમાગમ છે ત્યાં વિયોગ છે, જ્યાં જન્મ છે, ત્યાં મરણ આવવાનું છે” - મરણાંત દિ જીવિતમ્ - મરણ એ જીવનનો અંત છે. વિજ્ઞાનવાદ (Idealistic school)ના સ્થાપક અસંગનું તેના ‘મધ્યાન્તાનુગમ શાસ્ત્ર’માં એ જ વક્તવ્ય છે. કે : “સર્વ વસ્તુઓ કાશ્મીર અને કાર્યોથી બનેલ છે અને તેઓને સ્વતંત્ર આંતરસ્થિતિ નથી. જ્યારે સમૂહ છૂટી થાય છે, ત્યારે નાશ થાય છે. જીવતા પ્રાણીનું શરીર પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ ને વાયુ એ ચાર મહાભૂતોના સમૂહનું બનેલું છે. અને જ્યારે આ સમૂહ તેના તે ચાર ભૂતમાં વિભક્ત થાય છે, ત્યારે નાશ ઉદ્ભવે છે. આ સમૂહાત્મક વ્યક્તિની અનિત્યતા કહેવાય છે.”

[ધારા લાંબા સમય સુધી એમ મનાતું કે આર્ય અસંગ જ વિજ્ઞાનવાદના સંસ્થાપક હતા. પણ વધુ સંશોધન થતાં એમ જગ્યાયું કે બૌદ્ધોની પરંપરા છે કે તુપિત સ્વર્ગમાં ભવિષ્ય બુદ્ધ મૈત્રેયની કૃપાથી અસંગને અનેક ગ્રંથો સૂચી આવ્યા તેમાં ઐતિહાસિક તથ્યનાં બીજ છે. મૈત્રેય કે મૈત્રેયનાથ એ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા જેમણે યોગાચારની સ્થાપના કરી અને અસંગને આ મતની દીક્ષા આપી. મૈત્રેયે અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા પણ બે ગ્રંથો સિવાય બીજા ગ્રંથોનો પરિચય તિબ્બતી કે ચીની અનુવાદો દ્વારા જ મળે છે. તેમના ગ્રંથો આ છે : (૧) ‘મદ્યાયાન સૂત્રાલંકાર’ (સામ પરિચ્છેદ), (૨) ‘ધર્મોધર્મતા ત્રિભંગ’ અને (૩) ‘મદ્યાયાન ઉત્તરતંત્ર’ (જે બન્નેનો તિબ્બતી અનુવાદ જ પ્રાપ્ત છે), (૪) ‘મધ્યાન્તવિભંગ’ કે ‘મધ્યાન્ત વિભાગ’ (કારિકાઓ જેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આચાર્ય વસુબંધુએ કરી અને આ ભાષ્યની દીક્ષા વસુબંધુના શિષ્ય આચાર્ય સ્થિરમતિએ લખી), (૫) ‘અભિસમયાલંકાર’ (જેમાં પ્રજાપારમિતાનું પ્રતિપાદન આઠ પરિચ્છેદમાં છે અને તેના પર સંસ્કૃત તથા તિબ્બતી ૨૧ દીકાઓ ઉપલબ્ધ છે.)

અસંગના ગ્રંથો : (૧) ‘મદ્યાયાન સંપરિચ્છદ’ (માત્ર ત્રણ ચીની અનુવાદ ઉપલબ્ધ છે.) (૨) ‘પ્રકરણ આર્યવાચ્યા’, (૩) ‘યોગાચાર ભૂમિશાસ્ત્ર’ (તેના પરિચ્છેદોનું નામ ‘ભૂમિ’ છે. આવી ૧૭ ભૂમિ છે; જેવી કે વિજ્ઞાનભૂમિ વગેરે), (૪) ‘મદ્યાયાન સૂત્રાલંકાર’ (આ ગ્રંથ વિદ્વાનોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ૨૧ અધિકાર - પરિચ્છેદ છે. કારિકા મૈત્રેયનાથની છે, પણ વ્યાખ્યા અસંગની છે.)

અસંગનો ‘મધ્યાન્તાનુગમશાસ્ત્ર’ નામનો ગ્રંથ જાણ્યામાં નથી. |

[શરીરની ક્ષણિકતા ઘણા દાશનિકોને માન્ય છે. તેના સ્કંધરૂપ ઘટકોનું વિઘટન થાય ત્યારે નાશ એ બૌદ્ધો સ્વીકારે છે. જેઓ ભૂતોનું બનેલું શરીર માને છે તેઓ ભૂતોના વિઘટનથી શરીરનો નાશ માને છે.]

(ખ) ક્ષણિક અનિત્યતા - જીવનની ક્ષણિકતાનું કાર્ય કાણોની અનિત્યતા છે. એક નિશ્ચિત કરેલા કાલમાં જીવનમાં જે મહાન ફેરફાર થાય છે તે દરેક ક્ષણમાં નીપજતા બુદ્ધ ફેરફારોના સમૂહ સિવાય બીજું કંઈ નથી. દરેક મનુષ્ય, દરેક સ્ત્રીજ હમેશાં બદલાતી જાય છે અને તે એક ક્ષણથી બીજી ક્ષણમાં એટલે બે પાસેપાસેની ક્ષણોમાં સમાન હોતી નથી. હીનયાનના ‘અભિધર્મ - મહાવિભાષા શાસ્ત્ર’માં કહેલ છે કે ‘૨૪ કલાકના એક દહાડામાં ૬૪૦૦૦ ૯૯૯૯૦ ક્ષણો થાય છે અને વ્યક્તિના સમૂહો એટલે ૫ સ્કંધો દરેક ક્ષણમાં વારંવાર ઉદ્ભવી નાશ પામતા જાય છે.’ લંકાના બૌદ્ધ મત સ્થાપક બુદ્ધધોષ (૫મી સદીમાં થયેલ) પોતાના ‘વિસુદ્ધિમગ્ગ’માં લખે છે કે “જીવતા પ્રાણીનું જીવન અત્યંત ટૂંકું છે, જેવી રીતે રથનું પૈડું તેના એક બિંદુમાત્રમાં ગતિમાન થાય છે, અને તેના એક બિંદુમાત્રમાં જ ગતિ ન કરતાં સ્થિત રહે છે, તેવી રીતે જીવન એક વિચારના કાળ મુધી રહે છે અને જેવો તે વિચાર નાશ પામ્યો કે તે જીવન નાશ પામ્યું કહેવાય છે. આવી રીતે ભૂત ક્ષણનું જીવન જીવ્યું છે, જીવતું નથી, તેમજ જીવશે પણ નહિ. વર્તમાનક્ષણનું જીવન જીવે છે પણ જીવ્યું નથી અને જીવશે પણ નહિ.”

વસ્તુઓ બદલાય છે તો તે બદલાવનારી શક્તિ કઈ ? - ચલાવ્યા વગર જેમ ગાડી ના ચાલે તેમ કોઈ બદલાવનારી શક્તિ ન હોય તો વસ્તુ બદલે નહિ. આના જવાબમાં બુદ્ધે કહ્યું હતું કે : દરેક સમૂહાત્મક વસ્તુમાં ચાર લક્ષણ નામે - ઉત્પાદ, સ્થિતિ, જરા, અને નિરોધ (નાશ) છે. અને આ ચાર લક્ષણોને લઈને સર્વ વસ્તુઓ ફેરફાર પામે છે.

આ ચાર લક્ષણો એકીસાથે વસ્તુમાં રહે છે કે અનુક્રમે તેના સંબંધમાં બુદ્ધના નિર્વાણ પછી થોડા સૈકાઓ ગયા પછી ચર્ચા ચાલી હતી. એક શાખા નામે સર્વાસ્તિવાદીઓ એમ કહે છે કે આ લક્ષણો એક જ ક્ષણમાં એકી સાથે હોય છે, જ્યારે સૌત્રાંતિકો જીવનકાલની મર્યાદામાં અનુક્રમે તે એક પછી એક પથરાઈ જાય છે એમ કહે છે.

[સર્વાસ્તિવાદ - વર્તમાન ધર્મોની જેમ અતીત અને અનાગત ધર્મો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સર્વાસ્તિવાદી માને છે કે ધર્મમાં ધર્મસ્વભાવ અને ધર્મલક્ષણ બે પાસાં છે. ધર્મસ્વભાવ સર્વદા ત્રણેય કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ધર્મલક્ષણ જ ક્ષણ છે. તે ધર્મનો ક્રિયાકારી બાહ્ય દર્શ્યમાન રૂપમાં પ્રાદુર્ભાવ છે. ઉત્પાદ-સ્થિતિ-નાશ (પરિણામવાદ).

સૌત્રાંતિક - કોઈ સ્થાયી અંશ માનતા નથી. ધર્મ સર્વથા ક્ષણિક છે. ઉત્પાદ-નાશ (ક્ષણિકવાદ).]

(ગ) શૂન્યતાવાદ - ઉપરના ક્ષણિક અનિત્યતાવાદ પરથી શૂન્યતાવાદ ફલિત થાય છે. દરેક પ્રાણી ગમે તે વખતે પણ મરણ પામવાનો છે એ સમજવું સહેલ છે, પરંતુ જેમજેમ અહોરાત્ર પસાર થાય છે તેમતેમ તે મરણની સમીપ ને સમીપ આવતો જાય છે અર્થાત્ જેમ ક્ષણો પસાર થાય છે તેમ તે બદલાતો જ જાય છે એની પ્રતીતિ

થવી તેટલી સહેલી નથી. દરેક મનુષ્ય કે ચીજ અનિત્ય છે તેની સાથે તેનો સ્વભાવ - તેની સ્થિતિ પણ અનિત્ય છે. આને 'શૂન્યતા' કહે છે. શૂન્યતાના ઘણા જુદાજુદા અર્થ થાય છે તેથી ઘણા યુરોપીય કે એશિયાના પંડિતો તેનો અર્થ કરતાં ભૂલ ખાઈ ગયા છે. કેટલાક એમ કલ્પના કરે છે કે શૂન્યતા એટલે કંઈ નહિ અથવા આત્મતિક નાશ, અને તેથી શૂન્યતાવાદીને નાશ - સંહારવાદી (nihilisto) ખોટી રીતે કહેવામાં આવ્યા છે; પરંતુ બૌદ્ધનો શૂન્યતાવાદ જુદા પ્રકારનો છે. તેનો અર્થ એ છે કે આ દશ્યજગતમાં દરેક પગલે જે સ્થાપી ફેરફાર થયા કરે છે તે. નાગાર્જુન પોતાના 'માધ્યમિક શાસ્ત્ર'માં કહે છે કે : 'શૂન્યતાને લઈને દરેક ચીજ શક્ય છે, તેના વગર સર્વ કોઈની યોજના નથી.'^૧. પ્રોફેસર ડી. સુઝુકી શૂન્યતા સંબંધે યથાર્થ અને સુંદર રીતે કહે છે કે : "શૂન્યતાનો અર્થ એ જ છે કે સર્વ દેખાતી વસ્તુઓનું ક્ષણિકપણું. તેના 'અનિત્ય' અથવા 'પ્રતીત્ય' એ શબ્દો સમાનાર્થક - પર્યાયો છે. તેથી બૌદ્ધના મત પ્રમાણે 'શૂન્ય થવું' તેનો અર્થ નિષેધક શૈલીથી એ થાય છે કે વિશિષ્ટતાનો અભાવ, જે સ્થિતિમાં વસ્તુઓ છે તે સ્થિતિમાં તે વસ્તુઓ રહેવાનો અભાવ; અને પ્રતિપાદક શૈલીથી એ અર્થ થાય છે કે દેખાતા જગતની સદાકાળ બદલાતી સ્થિતિ, નિરંતર પ્રવાહ માફક બદલાવું, અને કાર્યકારણની નિત્ય પરંપરા. આનો અર્થ નાશ અથવા આત્મતિકપણે કંઈ નહિ એવો કદી પણ કરવાનો નથી; કારણકે તેવા આત્મતિક નાશને બૌદ્ધો બીજાની પેઠે માનતા નથી.

આ બધું દશ્ય જગતને સંબંધે છે. વાસ્તવિક - અદશ્ય જગત માટે (નિર્વાણ માટે) નથી. ઉપર જણાવ્યું તેમ જે ખુલાસા આપ્યા છે તે પ્રધાપનાણે નિષેધક શૈલીએ આપ્યા છે, પ્રતિપાદક શૈલીએ નથી આપ્યા. તો શા માટે બુદ્ધે તેમ કર્યું હશે ? - તેના જવાબમાં એ છે કે બુદ્ધનો આશય જુદું તત્ત્વજ્ઞાન સ્થાપવાનો ન હતો, પરંતુ પોતાને જે પ્રકાશ થયો - બોધિજ્ઞાન થયું અને નિર્વાણમાર્ગ માલમ પડ્યો તે સર્વ પ્રાણીઓને દર્શાવવાનો હતો. તે સર્વ પર દશ્ય જગત એક ભયંકર સ્વાપ્નજાળ સમાન થયું હતું, તેથી દશ્ય જગતની નિષેધાત્મક સમજણ આપવામાં દશ્ય રૂપ સમુદ્રનાં તીક્ષ્ણ અને મોજાંઓથી વાસ્તવિક સ્થાન - નિર્વાણના કિનારા તરફ શાંતિસ્થળે લઈ જવાનો બુદ્ધનો આશય હોવો સંભવે છે. નિષેધક શૈલીમાંથી પ્રતિપાદક વસ્તુ મળે છે. 'તે શું નથી ?' એ પરથી 'તે શું છે ?' એ મળી આવે છે. આ રીતે અનિત્યતાના સિદ્ધાંત પરથી નિત્યતાનો (નિર્વાણનો) સિદ્ધાંત કાઢી શકાય, કારણકે નિર્વાણનો પ્રતિપક્ષ કે જે દશ્ય જગત છે તેને અમાન્ય કરવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના ત્રણ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતો દશ્ય - મિથ્યા અને અમિથ્યા એમ બંને જગતને અનુક્રમે લાગુ પાડીએ તો આપણને જાણશે કે (૧) 'સર્વ અનિત્ય છે' એ સિદ્ધાંત મિથ્યા જગતને લાગુ પડે છે. (૨) 'સર્વ અનાત્મ છે' એ સિદ્ધાંત બંને - મિથ્યા અને અમિથ્યા જગતને લાગુ પડે છે અને (૩) 'નિર્વાણ જ શાંતિમય' છે એ સિદ્ધાંત ફક્ત અમિથ્યા - સત્ય જગતને લાગુ પડે છે.

૧. સર્વં ચ યુજ્યતે તસ્ય શૂન્યતા યસ્ય યુજ્યતે ।

સર્વં ન યુજ્યતે તસ્ય શૂન્યં યસ્ય ન યુજ્યતે ॥

૨. જે સર્વ છે તે આત્મારહિત છે - સર્વ જનાત્મમ્.

અનાત્મવાદ - આનો ખરો અર્થ કરવામાં ઘણા યુરોપીય વિદ્વાનો ભૂલ ખાઈ ગયા છે. આથી કોઈ બૌદ્ધ ધર્મને દુઃખવાદ - નિરાશાવાદના આત્મારહિત સ્વરૂપવાળો ધર્મ (soulless form of pessimism) કહે છે, જ્યારે કેટલાક જડવાદીઓ પોતાના વાદ જેવો બૌદ્ધ ધર્મને ગણાવે છે, કે જેમાં આત્મા અને પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જોઈએ તેવા મળી શક્યા નથી. તેનું કારણ બૌદ્ધ ઉપર જુલમ ગુજારનારાએ તેઓના ગ્રંથોનો પણ નાશ કર્યો છે. આના ઉદાહરણ તરીકે કાર્ત્ત્ત્વવર્જના સંસ્ક્ર નામે રાજાએ એવી રાજ્યાજ્ઞા કરી હતી કે હિંદમાંથી બૌદ્ધોનો તદ્દન નાશ કરવો, નહિ તો તેમને મરણની સજા કરવામાં આવશે અને વધ કરવા સામેલા માણસો પણ આ રાજ્યાજ્ઞાનું ઉદ્ધાન કરે તો તેમને પણ દેહાંતની સજા કરવામાં આવશે.^૧

અનાત્મના બે પ્રકાર - આથી શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાનને બૌદ્ધના 'નૈરાત્મ્યદ્વય' સંબંધે પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તે ક્ષતવ્ય છે. ખરી રીતે બૌદ્ધ અનાત્મનના બે પ્રકાર કહે છે. (૧) ચેતનમય આત્માનો નિષેધ અને (૨) વસ્તુના આત્માનો - ધર્મોના આત્માનો અથવા તો મિથ્યા જગત્ના આત્માનો નિષેધ. જ્યારે બૌદ્ધમાં આત્માનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે આત્માનો એ અર્થ કરવામાં આવે છે કે તે નિત્ય તત્ત્વ છે, તેને ફેરફારની પરંપરામાં આવવું પડતું નથી અને બીજાની સાથે મિશ્ર થતો નથી. આજ વાત ધર્મપાલાચાર્ય^૨ વિજ્ઞાનમાત્રાશાસ્ત્ર પરની પોતાની ટીકામાં કહી છે. [ધર્મપાલાચાર્ય વસુબંધુના ઉત્તમ ગ્રંથ 'વિજ્ઞાપિ માત્રતાસિદ્ધિ' પર વ્યાખ્યા લખી હતી તેનો ઉલ્લેખ અહીં છે.] અને આત્મા સંબંધે ત્રણ મત જણાવે છે, તે આ રીતે :

આત્મા સંબંધે ત્રણ વાદ - એવું કહેવામાં આવે છે કે આત્મા એટલે પરમ સત્તાવાળી વસ્તુ, તે સ્વતંત્ર છે, નિત્ય છે અને કેવલ અભિન્ન છે. જુદાજુદા તીર્થંકરો (દર્શનકારો)ના આત્મા સંબંધેના વાદ પરત્વે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. (૧) એક આત્માને પંચ સ્કંધનો બનેલ સમૂહાત્મક માને છે. (૨) બીજો આત્માને પંચ સ્કંધથી ભિન્ન કેવલ અસ્તિત્વમય માને છે, અને (૩) ત્રીજો આત્મા પંચ સ્કંધથી અભિન્ન નથી તેમજ ભિન્ન નથી એમ માને છે.

હાલની ભાષામાં આ ત્રણ વાદને મૂકીએ તો

(૧) પ્રથમ Personal ego માને છે એટલે મન અને શરીરથી બનેલો આત્મા માને છે.

(૨) બીજો નૈયાયિકો જેવો આત્માનો વાદ એ રીતે માને છે કે તે મન અને શરીરથી તત્ત્વતઃ સ્વતંત્ર ને મનુષ્યને પરમ અને સદાકાલ અંકુશમાં રાખનાર છે.

૧. આ સેતોઃ આ તુપારાદ્રેઃ વૌદ્ધાનાં વૃદ્ધવાલકાન્ ।

યો ન હન્તિ સ હન્તઘ્યો મૃત્યાનિત્ય શિષન્ નૃપઃ ॥

૨. આ દક્ષિણ હિંદમાં આવેલ કાંચિપુરનો વતની હતો. શીલભદ્રનો ગુરુ અને નલંદની વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષાગુરુ હતો કે જે વખતે પ્રખ્યાત યુએન સ્વાંગ તેનો શિષ્ય થયો હતો.

(૩) ત્રીજો હીનયાન શાખા કે જેનું બીજું નામ વત્સિપુત્રીય છે તેનો પ્રસિદ્ધ મત છે કે જે કથાવત્સ્યમાં સારી રીતે પ્રથમ ચર્ચેલ છે.

અમુક કારણે સ્થાપેલ કોઈ વિશિષ્ટ આત્મવાદ : હવે ખરી રીતે બૌદ્ધ ધર્મ આ ત્રણેમાંથી એકને પણ સ્વીકારતો નથી. આમ બુદ્ધે અનાત્મનું પ્રતિપાદન કર્યું હોવા છતાં તેમણે કે તેમના શિષ્યોએ આત્માનું કોઈપણ પ્રકારે વિશિષ્ટ એવું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. આના સંબંધમાં નાગાર્જુને પ્રજ્ઞાપારમિતા સૂત્ર પરની પોતાની ટીકામાં સ્પષ્ટપણે કહેલ છે કે :

“તથાગતે (બુદ્ધે) કેટલીક વખત એવું ઉપદેશ્યું છે કે આત્મા છે, અને કેટલીક વખત એવું ઉપદેશ્યું છે કે આત્મા નથી. જ્યારે ‘આત્મા છે’ અને તેના કર્મના બદલામાં જુદાજુદા એક પછી એક આવતા ભવોમાં દુઃખ કે સુખ મેળવે છે એવું તેમણે ઉપદેશ્યું, ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોને ઉચ્છેદવાદ (Nihilism)ના નાસ્તિકવાદમાંથી બચાવવાનો હતો; જ્યારે તેમણે આત્માનો રૂઢિગત અર્થ (નામે તે પાંચ સ્કંધનો સમૂહ છે એ) બાજુ પર મૂકી એવો ઉપદેશ કર્યો કે આત્મા કર્તા કે દ્રષ્ટા કે કેવલ સ્વતંત્ર કર્તા તરીકે હોવાના અર્થમાં ‘આત્મા નથી’ ત્યારે તેનો આશય મનુષ્યોને શાશ્વતવાદ (eternalism)ના વિરુદ્ધ નાસ્તિકવાદમાંથી બચાવવાનો હતો. હવે આ બે માન્યતામાંથી કઈ ખરી છે ? નિર્વિવાદ રીતે આત્માનો નિષેધ બતાવનાર સિદ્ધાંત ખરો છે. આ સિદ્ધાંત (અનાત્મવાદ) સમજવામાં ઘણો દુર્ઘટ હોવાથી બુદ્ધે જેની મતિ મંદ છે અને જેનામાં સદાચારનું બીજ ઊગી નીકળ્યું નથી તેને સંભળાવવા ઇચ્છ્યું નથી. આનું કારણ એ કે આવાં મનુષ્યો અનાત્મવાદ સંભળી ઉચ્છેદવાદમાં ચોક્કસ પડી જાય. આમ બે જુદાંજુદાં કારણને (આશયને) ઘેરેને આ બે સિદ્ધાંતો બુદ્ધે ઉપદેશ્યા છે. તેમણે આત્માનું અસ્તિત્વ જ્યારે આત્માનો રૂઢિગત (લૌકિક) સિદ્ધાંત પોતાના શ્રોતાને સંભળાવવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે ઉપદેશ્યું, અને જ્યારે તે આત્માનો લોકોત્તર સિદ્ધાંત લોકને સંભળાવવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે તેમણે અનાત્મવાદ ઉપદેશ્યો છે.

પ્રત્યેકવાદ અથવા પૃથક્કવાદનો બૌદ્ધમાં નિષેધ

‘હીનાત્મા’ - અથવા પૃથક્કવ્યક્તિગત આત્મા શરીરથી ભિન્ન કોઈ શરીરના વ્યાપારો ઉપર સત્તા મેળવે છે. કર્તા છે, ભોક્તા છે એ સિદ્ધાંત જૈન દર્શનમાં માન્ય છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મ અસંમત છે. તે સિદ્ધાંતને બૌદ્ધ મત માયાજલ સમાન માને છે; અને જગત્કર્તા તરીકે કોઈપણ આત્માને માનવાના મતને બૌદ્ધ લોકે પ્રગતિ અને પ્રજ્ઞા (પ્રકાશ) મેળવવાથી દૂર રાખનાર તરીકે એ ભૂતકાલના વરેમોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સિદ્ધાંત તરીકે ગણ્યો છે. આ બંને માન્યતાવાળાને બૌદ્ધ મત ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ કહે છે અને તે ‘મિથ્યાદષ્ટિ’નો નાશ કરવા માટે બૌદ્ધ ધર્મ ‘સર્વ અનિત્ય’ - સર્વ અનિત્ય છે એ સિદ્ધાંત રચ્યો છે. [પંચ સ્કંધથી પૃથક્ આત્માનો નિષેધ; ચિત્-અચિત્ જગતથી પૃથક્ જગત્કર્તા ઈશ્વરનો નિષેધ.]

કોઈ જગત્કર્તા છે એનો અસ્વીકાર

વિશ્વથી ભિન્ન કોઈ વિશ્વના ઘડનાર તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ બૌદ્ધ દર્શન માનવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. તે કહે છે કે એક કારણમાંથી કંઈપણ ઉદ્ભવી શકે નહિ, પણ દરેક વસ્તુ પ્રત્યયસમવાય (કારણોની પરંપરા)માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વર

સંબંધીનો સીધો ઉલ્લેખ રક્ત અંગુતર નિકાય નામના સૂત્રમાં મળે છે. તેમાં જણાવે છે કે આ ભવમાં મનુષ્યના સુખદુઃખનો આધાર 'યદચ્છા', કે 'નિયતિ', કે 'ઈશ્વર' પર આધાર રાખે છે એ સઘળી વાતોનો બુદ્ધ તિરસ્કાર કરે છે અને કહે છે કે તે સઘળા વાદો 'અક્રિયાવાદ' પ્રત્યે લઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે બુદ્ધ શાશ્વત વ્યક્તિગત આત્માનો નિષેધ કરે છે. બુદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે નિર્વાણ અને સંસાર એક જ છે. 'યઃ સંસારઃ તન્નિર્વાણમ્ અને દેહ અને આત્મા એક છે એ સિદ્ધાંત સર્વ બૌદ્ધ ધર્મની શાખાઓને એક સરામો માન્ય છે.

નાગાર્જુન પણ નિર્વાણ અને સંસારની એક સમાનતા માને છે. જુઓ માધ્યમિક કારિકામાં નીચેની પંક્તિઓ :

ન સંસારસ્ય નિર્વાણાત્ કિંચિદસ્તિ વિશેષણમ્ ।

ન નિર્વાણસ્ય સંસારાત્ કિંચિદસ્તિ વિશેષણમ્ ॥

નિર્વાણસ્ય ચ યા કોટિઃ કોટિઃ સંસારણસ્ય ચ ।

ન તયોરન્તરં કિંચિત્ સુસૂક્ષ્મમપિ વિદ્યતે ॥

અર્થાત્ - 'સંસાર અને નિર્વાણ એકબીજાથી કોઈપણ રીતે અલગ પાડવાના નથી. તેઓની કોટી - ક્ષેત્ર એકસરખું છે અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદ બંને વચ્ચે વર્તતો નથી. [રાગાદિ કલેશવાસિત ચિત્ત જ સંસાર છે; રાગાદિ કલેશરહિત ચિત્ત જ નિર્વાણ છે - આ અર્થમાં જ અભેદ. શૂન્યવાદીને મતે સંસાર અને નિર્વાણ બન્ને મિથ્યા છે - એ અર્થમાં અભેદ. તે સમકક્ષ છે.]

મહાત્મવાદ

આ રીતે જગત્કર્તા અને આત્માના અસ્તિત્વના વાદનો નિષેધ કરે છે ત્યારે બીજી બાજુ બૌદ્ધ મત અદૃશ્ય આત્માની નિત્યતા સ્વીકારે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના અનુયાયીને ખાસ કરી આજ્ઞા કરે છે કે તેઓએ એવી રીતે કેળવાવું જોઈએ કે જેથી વિશ્વનો મહાન્ આત્મા કે જેને 'મહાત્મન્' કહેવામાં આવે છે તેની સાથે સંગમની પ્રાપ્તિ થાય. અસંગના 'મહાયાન - સૂત્રાલંકાર શાસ્ત્ર'માં બુદ્ધત્વના ઇચ્છુકને વિશ્વને માત્ર સંસ્કારોના સમૂહ તરીકે, આત્માથી રહિત અને દુઃખમય ગણવાને તથા વ્યક્તિગત આત્મવાદને તજીને પરમ મહોદય મહાત્મનના સિદ્ધાંતનું શરણ લેવાને ખાસ ભલામણ કરી છે. તેનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

સંસ્કારમાત્રં જગદેત્ય વુદ્ધ્યા, નિરાત્મકં દુઃખવિરુદ્ધિમાત્રમ્ ।

વિહાય ચાનર્થમયાત્મદૃષ્ટિ મહાત્મદૃષ્ટિ શ્રયતે મહાર્થમ્ ॥

૧. 'અલંકાર'નું બીજું નામ 'અભિમાન' આપવામાં આવે છે. 'અભિમાન'નો સામાન્ય અર્થ ગર્વ છે. અને તેનો પારિભાષિક અર્થ 'હુંપણાનો - વ્યક્તિત્વનો ગર્વ - 'અહંત્વ' - 'અલંકાર' 'હું કરું છું, બોગવું છું, વિચારું છું, છું' વગેરેનો ભાગ એમ આપેલ છે. આ વાત વાયસ્પતિએ આ પ્રમાણે કહી છે :

'યત્ સ્વત્વાલોચિતં મતં ચ તત્રાહમધિકૃતઃ શક્તઃ સ્વત્વહમત્ર મદર્થા એવામી વિષયાઃ મત્રો નાન્યોત્રાધિકૃતઃ કશ્ચિદસ્ત્યહમસ્મિયોઽભિમાનઃ સોઽસાધારણ વ્યવહારત્વાદહંકારઃ'

(પૃ. ૩૫૦ ઉપર ચાલુ)

આવી 'અનર્થમય આત્મદષ્ટિને - વ્યક્તિગત આત્માના (હીનાત્માના) વાદને ગણેલ છે. તે 'હીનાત્મા' ધણા અંશે સંપંજ્ય દર્શનના 'અલંકાર'ને મળતો આવે છે.

આ મહાત્મનું પદ 'અનુત્તરાર્થ'થી - ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આશયથી મેળવાય છે. ૫૧ી આ મહાત્મપદ એટલે જ બુદ્ધત્વ; મહાત્મનું એટલે પરમાત્મનું જુઓ.

શૂન્યતાવાં વિશુદ્ધાવાં નૈરાત્મ્યાન્માર્ગલાભતાઃ ।

વુદ્ધા શુદ્ધાત્મલાભિવાન્ ગતા આત્મમાત્મતામ્ ।

- મહાયાન સૂત્રાલંકાર શાસ્ત્ર

મહાત્મા = પરમાત્મા અને તથાગતગર્ભ

મહાપરિનિર્વાણ સૂત્રમાં કહેલ છે કે 'મહાત્મા એટલે 'તથાગતગર્ભ.' તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સર્વપ્રાણીઓ તથાગતના તાત્ત્વિક સ્વરૂપવાળાં છે, અને જ્યાં સુધી તેઓ 'કલેશો'થી આવરિત થયેલાં છે ત્યાં સુધી તેઓ પોતાના તે સ્વરૂપને જાણતાં નથી. આ અવિનાશી તથાગતગર્ભ અનુત્તરસમ્યક્સંબોધિથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

તથાગતગર્ભનો અશ્વરશઃ અર્થ કરીએ તો તથાગતનો - બુદ્ધનો જન્મ તે તથાગતગર્ભ. જે સ્વરૂપ ગર્ભિત છે તે બુદ્ધનું પોતાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ છે; અને તે 'અવિદ્યા'થી - 'કલેશો'થી ગર્ભિત - પ્રચ્છન્ન રહેલ છે; જેવી રીતે સુવાજાદિ ધાતુઓ માટીથી ઢંકાયેલ હોઈ મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશી નથી શકતી તેવી રીતે આત્માનું સમજવું. તથાગતગર્ભ એ 'વિશ્વગર્ભ'નું બીજું નામ છે એમ બીજી રીતે કહીએ તો ખોટું નથી. કે જે વિશ્વગર્ભમાંથી અસંખ્ય માનસિક અને જડ વસ્તુઓના સમૂહો નીકળે છે.

[લંકાવતારનો હવાકો આપી વિદ્વાનો જણાવે છે કે અનાદિ પ્રપંચની વાસનાથી વાસિત થિત જ આલયવિજ્ઞાન તેમજ તથાગતગર્ભ કહેવાય છે. એમાં સમસ્ત દુઃખ અને અદુઃખ હેતુ વિદ્યમાન રહે છે. તે જ નિત્ય અને નિરંતર વિદ્યમાન રહીને મધ્યં જન્મો અને ગતિઓનો કર્તા છે. એને બરોબર ન સમજવાથી આત્મવાદની ભ્રાન્તિ થાય છે. આલયવિજ્ઞાન અથવા તથાગતગર્ભની જ વિશુદ્ધિથી યા પરાવૃત્તિથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આલયવિજ્ઞાનને મહાત્મા ગણ્યો લાગે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોએ આલયવિજ્ઞાનને સમષ્ટિચૈતન્યનું પણ પ્રતીક ગણ્યું છે.]

- હું જે જે જોવામાં આવે છે અને જાણવામાં આવે છે તે સર્વ પર અધિકાર કરું છું - સત્તા ચલાવું છું અને હૃદયના બધા વિષયો મારા અધિકારમાં છે. મારા સિવાય કોઈના કોઈનો અધિકાર નથી. હું છું. આ અભિમાન તેના અગાધારણ અર્થમાં 'અલંકાર' એ તરીકે વ્યવહારવામાં આવે છે.

૧. આના જેવું સ્વરૂપ જૈનદર્શનમાં છે. તેમાં 'જ્ઞાનાવગ્રીવાદિ આઠ મુખ્ય કમરૂપી મલયો માટીથી જેમ સુવર્ણ તેમ આત્માનું પરમાત્મા જેવું સ્વરૂપ આવરિત - આવરાયેલું - ઢંકાયેલું છે, તે પ્રચ્છન્ન છે અને જ્યારે તે કમં દૂર થાય છે ત્યારે તે મૂલસ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે અને પરમાત્મા - સિદ્ધ થાય છે (મુક્તિ મેળવે છે.).

૨. મમ યોનિર્મહદ્ બ્રહ્મ નર્મન ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તત્તો ભવતિ ખારત ! ॥

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય ! મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ।

તાગાં બ્રહ્મ મહદ્ યોનિરહં વીજપ્રદઃ પિતા ॥ - શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૧૮. ૩-૪

તે બિંદુગણતરીની કલ્પના બૌદ્ધની પોતાની નવા કારણકે તે ભગવદ્ગીતાના ૧૮મ અધ્યાયમાં કૃષ્ણ અર્જુનને ઉપદેશ કરે છે તેમાં પણ તે કલ્પના આવે છે. *

એક દૃષ્ટિએ તથાગતગર્ભ વેદાંતીઓના પરમાત્માની સાથે સમાનતા ધરાવે છે. વેદાંતમાં પરમાત્મામાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયેલું માને છે. આ પરમાત્મા શબ્દ બૌદ્ધો જાણતા હતા. પરંતુ બૌદ્ધ અને વેદાંતીના પરમાત્મા સંબંધના વિચારો ભિન્ન છે. સંકરનાર સૂત્રમાં નીચેનો બુદ્ધ અને તેના એક બોધિસત્ત્વ નામે મહામત્તિ સાથેનો સંસદ છે તે પરથી જાણશે કે બુદ્ધ તે સાત પર બહુ ભાર મૂકે છે.

મહામત્તિ બોધિસત્ત્વે પૂછ્યું 'હે ભગવન્ ! તથાગતગર્ભ એ કંઈ, બાત્ અને આયતનથી, રત્ન જેમ મલથી દંકાયેલું હોય તેમ, દંકાયેલું ઢરેક પ્રાણીના શરીરમાં રહે છે એમ આપે જણાવ્યું. વળી તે સ્વાયી, નિત્ય, આનંદમય અને સનાતન છે એમ આપે વર્ણવેલ છે. તો તથાગતગર્ભનો આ સિદ્ધાંત અન્ય 'તીર્થંકરો' - દર્શનો કે જે એમ માને છે કે આત્મા કર્તા છે, નિત્ય સ્વાયી છે, સર્વવ્યાપી, અવિનાશી અને નિર્ગુણ છે તેના તે આત્મવાદ જેવો શું નથી ?'

આના ઉત્તરમાં ભગવાને મહામત્તિને જણાવ્યું - "ઓ મહામત્તિ ! તથાગતગર્ભનો મારા સિદ્ધાંતમાં અને અન્ય તીર્થંકરો - દર્શનના આત્મવાદમાં ઘણો તફાવત છે. પરંતુ તથાગતોએ શૂન્યતાભૂતની કોટીમાં આવતો સનિર્વાણ, નિર્જન્મ (અનુત્પાદ), અનિમિત્ત, અપ્રતિહિત (કલ્પના - વિચાર વગરનો) તથાગતગર્ભ ઉપદેશીને તથાગતો - આદિતો સમ્યક્ સંબુદ્ધ એવા બાહોને - મંદધીને નૈરાત્મ્યના ત્રાસમાંથી દૂર રાખવાને નિર્વિકલ્પ, નિરાત્માસંગોચર (વિચાર અને વિકલ્પ રહિત) એવા પ્રકારનો તથાગતગર્ભ ઉપદેશો છે. મહામત્તિ ! અત્ર અનાગત (ભવિષ્યના) અને પ્રત્યુત્પન્ન (હવેના) બોધિસત્ત્વોએ - મહાસત્ત્વોએ આત્મામાં અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય નથી. અને જેવી રીતે કુંભાર માટીના પરમાણુના એક ઢગલામાંથી વિવિધ રાસના લક્ષ્ણશિલ્પ, દંડ, પાણી, દોરો અને પ્રયત્નના યોગ વડે બનાવે છે, તેવી રીતે તથાગતો સર્વવિકલ્પ લક્ષ્ણથી નિવૃત્ત - મુક્ત એવા ધર્મના (દેશ્ય જગત્ના) નૈરાત્મ્યનો પ્રજ્ઞા અને કૌશલ્યથી, કોઈ વાગત તથાગતગર્ભના ઉપદેશથી અથવા કોઈ વાગત નૈરાત્મ્યના ઉપદેશથી કુંભકારની માફક ચિત્રિચિત્ર પદ્યંજનપર્યાયથી ઉપદેશ કરે છે. આ કારણથી મહામત્તિ ! તીર્થંકરો (દર્શનો)નો આત્મવાદોપદેશ જેવો મારો તથાગતગર્ભોપદેશ નથી; વળી આવી રીતે તથાગતગર્ભોપદેશ આત્મવાદમાં અભિનિવિષ્ટ એવા તીર્થંકરોને આકર્ષવા માટે તથાગતો કરે છે; કારણકે તેમ ન થાય તો તેઓ કે જે આત્મા નથી છતાં આત્મા છે એવા વિકલ્પમાં પડેલા છે અને ત્રાણ જાતના વિમોક્ષમાં જેના આશયો પડી રહેલા છે તે અત્યંત અનુત્તર (લોકોત્તર) એવી સમ્યક્સંબોધિ કેમ જાણી શકે ? આટલા મારે તે મહામત્તિ ! તથાગતો - આદિતો સમ્યક્સંબુદ્ધને તથાગતગર્ભનો ઉપદેશ કરે છે અને તે તીર્થંકરના આત્મવાદ તુલ્ય નથી. તે માટે તે તીર્થંકરની દૃષ્ટિને દૂર કરવા માટે તથાગત નૈરાત્મગર્ભને અનુસરવું તારે હેઈ છે."

૩. નિર્વાણ શાંતિમય છે - નિર્વાણ શાન્તમ્

નિર્વાણનો સિદ્ધાંત - અનિત્યવાદ અને નૈરાત્મ્યવાદ એ બંને વિશે આપણે કહી

ગયા. અને તે બંનેમાંથી ફલિત થતો આ સિદ્ધાંત છે.

નિર્વાણ વાસ્તવ અવર્ણનીય છે.

બૌદ્ધ મતના નિર્વાણ સંબંધે તેનો ખરો સિદ્ધાંત શું છે એ પ્રશ્ન બેલજાન વર્ષ પૂર્વે ગ્રીક રાજા મિનેંડર અથવા મિલિન્ડે એક બૌદ્ધ આચાર્ય નામે નાગસેનને પૂછ્યો હતો, તેના જવાબમાં તે આચાર્યે કહ્યું હતું કે :

“હું નિર્વાણને કોઈપણ ઉપમા કે દલીલથી સમજાવી શકું તેમ નથી, કારણકે નિર્વાણ જેવું કંઈ પણ નથી.”

ત્યારે મિલિન્ડે પૂછ્યું “નિર્વાણ જેવી દશા વિદ્યમાન છે, છતાં તેનું સ્વરૂપ, તેનો કાલ, તેની મર્યાદા સમજાવવાનું કાર્ય અશક્ય છે એ હું માની શકતો નથી. આનો ખુલાસો આપની પાસે શું છે ?”

નાગસેને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો “હે રાજા ! આ મહાન્ સમુદ્ર જેવી વસ્તુ છે એ ખરું ને ?”

રાજા - હા.

આચાર્ય - ધારો કે તમોને કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે સમુદ્રમાં કેટલું પાણી છે ? અને તેની અંદર કેટલા જીવો વસે છે ? તો તેનો જવાબ શું આપશો ?

રાજા - હું તેને એમ કહીશ કે આવો પ્રશ્ન પુછાવો ન જોઈએ અને તે પ્રશ્ન એમ ને એમ રહેવા દેવાનો છે, કારણકે કોઈપણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ તે રીતે તે સમુદ્રની ગણના કરી નથી અને કોઈપણ પાણીનું માપ કાઢી શકે નહિ અને તેમાં રહેલાં જંતુઓની સંખ્યા ગણી શકે નહિ. આ મારો જવાબ !

આચાર્ય - પરંતુ આપ નામદારે આવો ઉત્તર શા માટે આપવો જોઈએ ? સમુદ્ર તો એવી વસ્તુ છે કે જે વાસ્તવપણે વિદ્યમાન છે. આપે તો તે પ્રશ્ન પૂછનારને એવું કહેવું જોઈએ કે આટલું તેનું પાણી છે અને આટલાં તેમાં વસતાં જલચર પ્રાણીઓ છે.

રાજા - તે અશક્ય છે, કારણકે આવા પ્રશ્નનો આવો ઉત્તર આપવો મનુષ્યશક્તિની બહાર છે.

નાગસેન - તેવી જ રીતે - તેટલા પ્રમાણમાં નિર્વાણદશા વિદ્યમાન છે છતાં તેનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ, તેનો આકાર કે કાલ કહેવાં અશક્ય છે. અને કદી કોઈને જાદુઈ શક્તિઓ હોય અને તેથી તે સમુદ્રનું પાણી માપી શકે અને તેમાંનાં જલચર પ્રાણીઓની સંખ્યા બતાવી શકે, પરંતુ નિર્વાણનું સ્વરૂપ, આકાર, કાલ કે પ્રમાણ કદી કહી શકનાર નથી.

નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર - તેની પ્રતીતિ

આમ છે તેથી જ્યાં સુધી તે દશાનો અનુભવ થયો નથી ત્યાં સુધી તે નિર્વાણનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે, માટે તે અનુભવ મેળવવા માટે બુદ્ધના સૂત્રમાં જે સાધનો કહ્યાં છે તે દ્વારા ઉત્સાહમય આગળ વધવાની જરૂર છે. તે માટે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવા અંતઃપ્રેરણા - અંતઃપરીક્ષા પર બૌદ્ધ મત બહુ ભાર મૂકે છે. તેથી નાગાર્જુને નિર્વાણનું વર્ણન કરવા નકારવાચક શબ્દોનો આધાર લીધો છે.

અપ્રતીતમસંપ્રાપ્ત મનુચ્છિન્નમશાશ્વતમ્ ।

અનિરુદ્ધમનુત્પન્નમેવ નિર્વાણમુચ્યતે ॥

અર્થાત્ - જેનો પ્રતીતિ કર્શ નથી, જે મળ્યું નથી, જેનો નાશ થયો નથી, જે શાશ્વત નથી, જે અનિરુદ્ધ - દબાયેલ નથી, જે ઉત્પન્ન થયેલ નથી તેને નિર્વાણ કહેવામાં આવે છે.

નિર્વાણની વ્યુત્પત્તિ

બોદ્ધ ધર્મ પૂર્વે નિર્વાણનો અર્થ સંસ્કૃતમાં મનુષ્યનું અંતિમ સાધ્ય - સર્વસ્વ એવો થતો હતો. આ અર્થમાં વાગાયેલ નિર્વાણ શબ્દ મહાભારતમાં વારંવાર મળી આવે છે. મૂળ તેનો અર્થ અમુકનો 'નિરોધ' - 'અભાવ' એમ થતો હતો. સંસ્કૃત વ્યાકરણકારો વા - ફૂંકવું એ ધાતુ અને નિર્ = નહિ એ ઉપસર્ગથી એ શબ્દ સિદ્ધ કરે છે. પાણિનના પ્રસિદ્ધ નિયમથી નિર્વાણો વાતે: - વાધુનું બંધ થવું એ ધાત્વર્થ થાય છે, અને ત્યાર પછી જરાક ભેંચીને ટીપકનું બંધ થવું એ અર્થમાં પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો. હીનયાનના મહાન પારિભાષિક શબ્દકોશ નામે 'અભિધર્મ મહાવિભાષાશાસ્ત્ર'માં આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્ત્યર્થ કરેલા છે :

(ક) વાન = સંસારનો માર્ગ + નિર્ = દૂર થવું = સર્વ સંસારમાર્ગોથી દૂર થવું તે.

(ખ) વાન = ક્લેશમય કર્મો + નિર્ = નહિ = એવી સ્થિતિ કે જે ક્લેશમય કર્મોથી મુક્ત હોય.

(ગ) વાન + ગાઢું જંગલ + નિર્ = સ્થાયી તજવું = સ્કંધો, ત્રણ તૃષ્ણા અને ઉત્પાદ, સ્થિતિ, અને નાશ એ વસ્તુના ત્રણ ગુણરૂપી, ગાઢ જંગલથી સ્થાયીપણે દૂર થયેલી સ્થિતિ.

(ઘ) વાન = વણવું + નિર્ = નહિ = જેની અંદર ક્લેશમય કર્મોના તાંત્રાણો આત્યંતિક અભાવ છે અને જેની અંદર જન્મ અને મરણનું વાણવાનું થતું નથી એવી સ્થિતિ.

[આર્ય કાત્યાયનીપુત્રરચિત 'જ્ઞાનપ્રસ્થાન શાસ્ત્ર' ઉપરની મોટી ટીકા 'મહાવિભાષા' નામે જાણીતી છે.]

નિર્વાણની બે બાજુ

(ક) નિપેધાત્મક રીતિએ જોતાં - નિર્વાણ એ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ પ્રકારની અગ્નિનું ઓલવાવું છે; અર્થાત્ સ્વાર્થના સર્વ વિચારોનો તદ્દન નાશ, દુઃખનું પૂર્ણ નિવારણ અને જન્મમરણના ચક્રમાંથી તદ્દન મુક્તિ નિર્વાણ સૂચવે છે.

(ખ) પ્રતિપાદક રીતિએ જોતાં - નિર્વાણ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ ગુણોના આચરણમાં રહેલ છે. આ રીતે નિર્વાણનું સ્વરૂપ મિલિંદના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નાગસેને બહુ સુંદર રીતે કહેલ છે. તેને ટૂંકમાં જોઈએ તો :

“જોકે નિર્વાણને કોઈ ઉપમા આપી સમજાવી શકાય તેમ નથી, છતાં અમુક અમુક દષ્ટાંત આપી સ્વૂલ રીતે સમજાવતાં તેનામાં કમલનો એક ગુણ, જલના બે ગુણ, ઔપધના ત્રણ ગુણ, સમુદ્રના ચાર ગુણ, અન્નના પાંચ ગુણ, આકાશના દશ ગુણ, કલ્પરત્નના ત્રણ ગુણ, રક્તચંદનના ત્રણ ગુણ, ધીના ત્રણ ગુણ અને ગિરિશિખરના

પાંચ ગુણ રહેલ છે. જેમ કમલ પાણીથી નિર્લેપ રહે છે તેવી રીતે નિર્વાણ કલેશથી નિર્લેપ છે. એક તો જલ ઠંડું હોય છે અને તાપને નિવારે છે તેમ નિર્વાણ શાંત છે અને કલેશને નિવારે છે, વળી જલ તૃષા છિપાવે છે. તેમ નિર્વાણ વિષયરક્તની તૃષા અને પુનર્જન્મની તૃષા અને તદન નાશની તૃષા છિપાવે છે. જેમ ઔષધ વિષ ચોરસ પુરુષનું શરણ છે, વ્યાધિને નિવારે છે અને અમૃત સમાન છે તેવી રીતે નિર્વાણ કલેશરૂપી વિષ જેને ચોરસ હોય છે તેનું શરણ છે, દુઃખને નિવારે છે અને અમૃત સમાન છે. જેમ સમુદ્ર મડદાંથી રહિત છે, વિશાલ અને અમર્યાદિત છે અને કદ નદીઓનાં પાણીથી છલકાતો નથી, અને વિશાલ પ્રાણીઓનું સ્થાન છે તેવી રીતે નિર્વાણ કલેશરૂપી મડદાંથી રહિત છે, વિશાલ અમર્યાદિત છે અને તેમાં પ્રવેશ કરનાં પ્રાણીઓથી સંપૂર્ણ થઈ જતો નથી, અને મહાન આત્માઓનું - અર્હતોનું સ્થાન છે. અત્ર જેમ દરેકનું જીવન ટકાવે છે, સર્વ પ્રાણીનું બલ વધારે છે, કાંતિ આપે છે, દુઃખને નિવારે છે, અને ભૂખથી થતી નિર્બળતાને વિદારે છે, તેવી રીતે નિર્વાણ જરા અને મરણનો નાશ કરી જીવનને ટકાવે છે, સર્વ પ્રાણીની દૈદ્વિની શક્તિ વધારે છે, પવિત્રતારૂપી કાંતિ આપે છે, દરેક કલેશથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ વિદારે છે અને નુકસાન તેમજ સર્વ પ્રકારના દુઃખથી નીપજતી નિર્બળતાને દૂર કરે છે. આકાશ જન્મતું નથી, વૃદ્ધ થતું નથી, મરતું નથી, પુનઃ જન્મતું નથી, દબાતું નથી, ઓચથી લૂંટાતું નથી, આધારનો બપ રાખતું નથી, પક્ષીઓને ઊડવાનું ક્ષેત્ર છે, અવ્યાબાધ છે અને અનંત છે તેવી રીતે નિર્વાણ જન્મતું નથી, વૃદ્ધ થતું નથી, મરતું નથી, તેને પુનર્જન્મ નથી, અજેય છે, ચોર તેને લૂંટી શકતા નથી, કોઈ પણ આધાર નથી રાખતું અને તે અનંત છે. કલ્પરત્ન જેમ દરેક દૈવ્યને તૃપ્ત કરે છે, આનંદ આપે છે અને પ્રદર્શન કરે છે, હોય છે તે રીતે નિર્વાણ દરેક દૈવ્યને તૃપ્ત કરે છે, આનંદ આપે છે અને પ્રદર્શન કરે છે, પૂર્ણ હોય છે. રક્તચંદન જેમ દુર્લભ છે, સુગંધમાં તેનાં જેવું કોઈ નથી, ભવ શરીરથી વખાણાયેલું છે તે પ્રમાણે નિર્વાણ છે. વી રંગ મુંદર, વાસમાં સારું, અને મધુર સ્વાદુ છે તેમ નિર્વાણ સદાચારે સુંદર, સારું અને મધુર મીઠાશવાળું છે. વિવેચિત્તનની જેમ નિર્વાણ ઉત્તર, અચર, અને દુઃપ્રાપ્ય છે, અને શિશિમર પર જેમ રેણા ઊભતા નથી, તેમ નિર્વાણમાં કલેશ ઉદ્ભવતા નથી અને શિમર જેમ ખુશ કે નાખુશ કમરની દૈવ્યથી મુક્ત છે તેમ નિર્વાણ છે.”

નિર્વાણ સંબંધે કૃત્રિમ ભેદ

મહાયાનમાં નિર્વાણના ચાર ગુણ માનવામાં આવ્યા છે ‘નિત્યતા, સ્વતંત્રતા અને પવિત્રતા.’ જ્યારે લીનયાનમાં તેનાથી ઊલટા ગુણો છે એમ કલેશરૂપ માનવું છે, પરંતુ ઉપર મિલિંદના પ્રશ્નો કે જે લીનયાનનો એક સંમત ગ્રંથ છે તેનાં જ ગુણો મળી આવ્યા છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે જેમજેમ વાજત વીરતો ગયો તમે તેમ નિર્વાણ સંબંધના વિચારમાં ફેર પડતો ગયો છે. લીનયાનવાળા અરહતો તમે જ્યાં પદ આવી ગયા છે કે નિષ્કલ અપ્રવૃત્તિ એ નિર્વાણ છે અને તેથી માળી સતમાન કાલમાં લીનયાનવાળા એવી કલ્પના કરે છે કે પ્રવૃત્તિની સાથે શાંતિ હોય, નહિ કે જે

કલ્પના બુદ્ધના પોતાના ચરિત્ર પરથી નિર્મૂળ કરે છે, કારણકે તેમણે અતિશય પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવા સાથે શાંતિ રાખી છે. આમ થવાથી લંકા, બ્રહ્મદેશ અને સિયામના બૌદ્ધ સાધુઓ પોતાના મહાન બુદ્ધના ચરિત્ર પ્રમાણે પરમાર્થજીવન રાખવા અને બીજાનું જીવન ઉન્નત કરવાને બદલે જાદુ આદિ મહિન વિદ્યા ચલાવે છે, અવિધ્યવાદ કરે છે અને તે પર પૈસા મેળવી પોતાનું યુજરાન કરે છે. લગ્નની કે જન્મની વખતે જુદીજુદી ક્રિયાઓ કરી અમુક શબ્દો બોલી દ્રવ્ય લે છે. સિંહાલીઓમાં સૂત્રના મંત્રો બોલી લોકોને મોક્ષ આપતા હોય નહિ તેમ કરે છે, જ્યારે પોતે તે સૂત્ર સમજતા નથી. આમ બોલવા કરતાં એક ગ્રામોફોનની ચૂડી પર તે સૂત્રવાક્યો ચડાવી તેમાંથી બોલાવતા હોય તે પછી આ બધું બોલવાની માથાફૂટ મટી જાય તેમ છે એમ એક વિદ્વાનનું કહેવું છે. આવું લંકા, બ્રહ્મદેશ આદિમાં હીનયાનવાળા સાધુઓ નિર્વાણનો જૂઠો - વિરૂદ્ધ ખ્યાલ કરી કરે છે તે છતાં તેને માટે હીનયાનને દોષ આવવાનો નથી. તેમાં નિવાણ સ્વરૂપ આત્મિક નાશ છે એમ કહી નથી એવું સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.^૧

નિર્વાણનો ખરો અર્થ - નિર્વાણ અને સંસાર એક જ છે એવો નાગાર્જુનનો મત આગળ કહેવામાં આવેલ છે. વસ્તુતઃ સંસાર નિર્વાણની સાથે જે સંબંધ રાખે છે તે મોજું પાણીની સાથે જે સંબંધ રાખે છે તેના જેવો છે.^૨ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની યશિમાધામ નિર્વાણનો ખરો અર્થ તેના લંકાવતાર સૂત્રમાં સારી રીતે દર્શાવેલો છે :

૧. પ્રાચીન પુસ્તક નામે લંકાવતાર સૂત્રમાં કહેલ છે કે

તત્ત્વ કેવિન્નાવમાહમતે તીર્થકરઃ - સ્કંધધાત્વાયત્તનિતોધારિત્વય વૈશ્વવશ્ચિરં વૈધર્મ્યદર્શનાચ્ચિત્તચૈત્તલાપો ન પ્રવર્તતે. અતીતાનાગત પ્રત્યુત્તર વિષયમનુસારાત્ત વીરવીજાનલવદપાદાનો પરમાદપ્રવૃત્તિર્વિકલ્પસ્યેતિ' વર્ણયંતિ ! અતસ્તેષામ નિર્વાણકૃતિર્મંરતિ. ન ચ મહમતે વિનાશ દ્રુષ્ટ્યા નિર્વાયતે ॥

કેટલાક તીર્થકર-મતવાળા કહે છે કે સ્કંધ, ધાતુ, અને આયતનના નિરોધનાથી કોઈપણ વસ્તુ વૈશ્વવશ્ચિરં, પદાર્થોમાં સતેતા વૈધર્મ્ય ઉપર ધ્યાન રાખવાથી વિચાર અને વિચારનો સમુદ્ર દૂર થાય છે - પ્રવર્તતો નથી; 'મૂત, અવિધ્ય અને વર્તમાન વિષયોનું સ્પર્શન ન થવાથી જેમ દીપ બ્રૂણઈ જાય છે, બીજ નાશ પામે છે અને આગે આગકારી જાય છે તેમ [ઉપાદાન અટકતાં] ચિદ્રુપ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ નિવાણ સંબંધનો બ્વાવ તેમના હોર પરંતુ ન મહામતે ! વિનાશદ્રષ્ટિથી એટલે સર્વનો વિનાશ થવા પછી ઉત્પન્ન થતું નિર્વાણ - એ બ્વાવ સત્ય નથી !

૨. આ જ વાત નાગાર્જુન બીજી રીતે કહે છે.

ય આગ્નંવંજવીભાવ ઉપાદાય પ્રતીત્ય યા
મોહપ્રત્યાનુપાદાય નિર્વાણમુપદિશ્યતે ॥

- બાદ્યમિક શાસ્ત્ર

[આ જ વાત 'માધ્યમિકકારિકા'માં નાગાર્જુને અન્ય રીતે કરી છે.

અપ્રદીપસમ્પ્રાપ્તમનુચ્છિન્નમશશ્વતમ્ !

અનિરુદ્ધમનુસ્યન્નમેતન્નિર્વાણમુચ્યતે ॥]

- જે કારણ અને કાર્યની પરંપરાની અસર સાથે 'સંસાર' છે તે કારણકારની સમર્થતા મુક્ત થયે 'નિવાણ' ૭.

^૧જ્યારે મન માયાસમાધિથી લઈને બધી સમાધિ કે જે તથાગતની દશાને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરાવે છે તેમાં નીચે જણાવેલ પૂર્વસ્થિતિ લાવ્યા પછી લીન થયેલ હોય છે ત્યારે વિજ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ થતાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૂર્વસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે :

(૧) બાહ્ય ભાવોના અભાવને સ્વચિત્તની કૃતિમાત્ર છે એવી પ્રતીતિ.

(૨) ચતુષ્કોટિક - એટલે (છે, નથી, છે ને નથી, અને છે પણ નહિ અને નથી પણ નહિ) એ ચાર કોટિવાળું 'તથાત્વ' છે એવી પ્રતીતિ - યથાભૂતાવસ્થાનદર્શન.

(૩) દશ્ય વસ્તુનો વિચાર અને ચિત્તનો વિકલ્પ ને ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકની ઉપલબ્ધિ જેનાથી થતી નથી એવા ('છે' અને 'નથી') એ બે કલ્પનાના છોડાનો ત્યાગ.

(૪) સર્વ પ્રમાણનું ગ્રહણ અશક્ય છે - કોઈ પણ પ્રમાણ પ્રમાણરૂપે નથી એનું દર્શન - એવો સાક્ષાત્કાર.

(૫) તત્ત્વને અતત્ત્વ સમાન વ્યામોહરૂપ ગણી તેનું અગ્રહણ.

(૬) આર્ય ધર્મને સર્વ પ્રમાણના આત્મારૂપ ગણવાની પ્રતીતિ.

(૭) બે પ્રકારના નૈરાત્મ્યનો અવબોધ.

(૮) બે પ્રકારના કલેશ (ભાવનાહેય કલેશ અને દર્શનહેય કલેશ) અને બે પ્રકારનાં આવરણનો ત્યાગ.

[બે આવરણ તે કલેશાવરણ અને જ્ઞેયાવરણ.]

આ રીતે બૌદ્ધના નિર્વાણનું સ્વરૂપ છે.

૧. આનું મૂળ જે છે તે આ છે અને તેનો અર્થ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે :

અન્યે પુનર્મહામતે વર્ણયન્તિ સર્વજ્ઞ સિંહનાદનાદિનો યથા સ્વચિત્ત દૃશ્યમાત્રાવબોધાન્ વાહ્યભાવાભાવેનાભિનિવેશાદ્ચતુષ્કોટિક-રહિત યથાભૂતાવસ્થાનદર્શનાત્ સ્વચિત્ત દૃશ્ય વિકલ્પસ્યાન્તદ્વય પતનતયા, ગ્રાહ્યગ્રાહકાનુપલબ્ધૈઃ સર્વપ્રમાણાગ્રહણા પ્રવૃત્તિ દર્શનાત્તત્ત્વમ્બ વ્યામોહત્વાદગ્રહણન્તત્ત્વસ્ય તદ્વ્યુદાસાત્ સર્વ પ્રમાણસ્વ પ્રત્યાત્માર્યધર્માધિગમાત્રૈરાત્મ્ય દ્વાવાવબોધાન્ કલેશ દ્વાવાવરણદ્વય વિશુદ્ધત્વાત્ ભૂમ્પુત્તરોત્તર તથાગતભૂમિમાર્થાદિ વિશ્વસમાધિ ચિત્તમેષો વિજ્ઞાન વ્યાવૃત્તે નિર્વાણં કલ્પયન્તિ ॥

વિભાગ-૪ : પ્રકીર્ણ

બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીની પદવી

શ્રી ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિની અનેક સ્ત્રીઓ ગૃહનો ત્યાગ પુરુષોની પેઠે કરી સંઘમાં જોડાવા ઉત્સુક બની. પ્રથમ તે સિદ્ધાર્થની માશી અને પોપક માતા નામે પ્રજાપતિ ગૌતમીએ તે સર્વ સ્ત્રીઓની વતી બુદ્ધ પાસે જઈ સંઘમાં દાખલ કરવા વિનંતિ કરી અને બુદ્ધે સંમતિ આપી; અને બીજાઓ તેમ કરવા માટે પોતાના ધર્મને ન વગોવે તે માટે તેમને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓનો જે પહેરવેશ હતો તે એટલે સ્થિત અંગવસ્ત્ર વેશમાં રાખી પવિત્ર સદ્ગુણી બ્રહ્મચારિણી તરીકે જીવન ગાળવાને ગૌતમીને કહ્યું. આટલો નાનો હક્ક ગૌતમીને પસંદ ન પડ્યો તેથી તેણે બધી સ્ત્રીઓની સલાહ લઈ સ્વયમેવ દીક્ષિત થઈ પછી બુદ્ધ પાસે શિષ્યાઓ તરીકે જવાનું ઠરાવ્યું. મસ્તકના કેશ કાપી નાખ્યા, યોગ્ય અંગવસ્ત્ર પહેર્યું અને ભિક્ષાપાત્ર લઈ બુદ્ધને યરણે આવ્યાં. આનંદે (બુદ્ધનો સહચારી શિષ્ય) સહર્ષ તેમની વિનંતિ ગુરુશ્રીને નિવેદિત કરી તેમનો પક્ષ લીધો. બુદ્ધે તેમને સંઘમાં લેતી વખતે એવા શબ્દો કાઢ્યા કે ‘શું બુદ્ધો પુરુષોના કલ્યાણ માટે જ જન્મે છે ? વિશાખા અને બીજી સ્ત્રીઓને સત્ત્વ માર્ગ પ્રાપ્ત નથી થયો ? દીક્ષા પુરુષ તેમજ સ્ત્રી સર્વને માટે છે.’ આ રીતે બુદ્ધે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર સ્થાન અને તે વર્ણી પુરુષોની સમાનકક્ષાએ આપ્યું.

ભારતની આ વખતની સામાજિક નૈતિક અવસ્થા ભ્રષ્ટ થઈ હતી. વિષયવાસનાનું પ્રાબલ્ય હતું. કામાચારને ઉત્તેજક લોભાલવનાદિ કરવામાં આવતા હતા, એ વાત બૌદ્ધ ધર્મમાં દીક્ષિત થયેલી પ્રાચીન સ્ત્રીઓ (સ્થવિરા)એ રચેલ ‘થેરીગાથા’ નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. આથી ભિક્ષુઓએ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે, અને ભિક્ષુણીઓએ પુરુષો પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તન રાખવું જોઈએ તે માટે કઠિન નિયમો યોજવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ બુદ્ધના ઉપદેશમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે અંતર રાખવામાં આવેલ હતું એવું કશું પાત્ર નથી. મૌદ્ગલ્યાયન અને સારિપુત્ર પ્રત્યે જેવું માન, તેવું જ ઉચ્ચ માન ભિખ્ખિસાર રાજાની રાણી ખેમા અને ધમ્મદિત્તા કે જે ભિક્ષુણીઓમાં અગ્રેસર હતી તેઓ પ્રત્યે બુદ્ધનું હતું.

પુરુષમાં એટલો બધો વિશ્વાસ લોચ કે સ્ત્રીમાં રહેલું કોઈપણ તત્ત્વ તેને લલચાવી શકે તેમ નથી કે તેની તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ નથી, તો પછી તે પોતે ઉપાસક લોચ કે દીક્ષિત - ભિક્ષુ લોચ તો પણ સ્ત્રીઓમાં સ્વતંત્રતાથી ભળવા માટે તેને વાંધો નથી. બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી બુદ્ધ જ્યારે પિતા શુદ્ધોદનના રાજ્યમહેલમાં ગયા ત્યારે તેની સ્ત્રી યશોધરાએ તેમને મળવા બહાર આવવા ના પાડી ત્યારે તે પોતે જ તેણીની પાસે ગયા હતા. તે વખતે તેમણે સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન કે જે શિષ્યો પોતાની સાથે હતા તેને કહ્યું ‘હું મુક્ત છું; રાજકુલ પત્ની હજુ સુધી મુક્ત નથી. મારાં દર્શન તેણીએ લાંબા સમયથી કર્યા નથી તેથી તેણી અત્યંત શોકાપન્ન છે. તેણીના શોકને ગતિ નહિ મળે તો તેણીનું હૃદય ચિરાશે. જો તેણી તથાગતનો (પોતાનો) સ્મરણ કરે

તો તમે તેને તેમ કરતાં અટકાવતા નહિ.' પુરુષને ઘણી વખત સ્ત્રી અસત્કાર્ય કરવા લાગ્યાં છે તે માટે બુદ્ધે સ્ત્રીને ધિક્કારી નથી, પરંતુ તેણીની અપ્રત્યક્ષ અસરથી કદાચ તેઓ હસાઈ જાય તે માટે નિર્બળ બુદ્ધિના પુરુષોને ફક્ત તેમણે ચેતવણી આપી છે. વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓને ક્રોધરતી ગણી છે કારણકે દુહરતથી ઘણી સ્ત્રીઓમાં ઓછું હલાયણ, મિથ્યામિમાન હોય છે અને નિર્વાણની ઉત્તમ શ્રેણીએ ચડવા માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય આવશ્યક છે તે તેઓમાં પૂરતા નથી હોતા તેથી જ બૌદ્ધો કહે છે કે નિર્વાણને માર્ગે ચલાવનાર આર્યમાર્ગમાં પ્રવેશ પામવા માટે ઘણી સ્ત્રીઓને પુરુષભવમાં જન્મ લેવો જોઈએ; પરંતુ ધર્મ પોતે પુરુષ અને સ્ત્રીને સમાન રીતે તે કાર્ય માટે અધિકારી ગણે છે.

બૌદ્ધ ધર્મ અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા

પ્રાચીન ભારતમાં વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞવિધિને ઉચ્ચ સ્થાન હતું. પ્રારંભમાં મનુષ્યો જે દેવતાઓથી ભય પામતા તેના ક્રોધને શમાવવા માટે યજ્ઞો કરતા; પછીથી યજ્ઞથી મનુષ્ય દેવતા સાથે વ્યવહાર રાખી શકે છે એવું માનવામાં આવ્યું. આકાશમાં અને પૃથ્વી પર — બંને સ્થળે અગ્નિ છે તેથી અગ્નિદેવતા કે જે દરેક યજ્ઞમાં પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે તેને માણસો અને દેવતાઓ વચ્ચે મધ્યમ દૂત તરીકે અને દેવતાઓ પાસે હવિષ્ લઈ જનાર તરીકે ગણવામાં આવ્યો. દરેક વૈદિક મંત્રમાં "દેહિ મે દદામિ તે" — હું આપું છું કારણ કે તું આપે — એવો લગભગ ભાવાર્થ રહેલો છે. યજ્ઞક્રિયામાંથી આવી રીતે જુદીજુદી યજ્ઞવિધિઓ અને જુદાજુદા યજ્ઞ નીકળ્યા. તેને ગૂંથનાર ખાસ વર્ગનામે બ્રાહ્મણો થયા, એક પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે કે :

દેવાધીનં જગત્સર્વં મંદ્રાધીનં તદ્દેવતમ્ ।

તન્નમ્ના બ્રાહ્મણર્થેનાં બ્રાહ્મણા મામદેવતાઃ ॥

સર્વ જગત્ દેવતાને અધીન છે, તે દેવતા મંત્રોને અધીન છે, તે મંત્રો બ્રાહ્મણને અધીન છે અને તેથી બ્રાહ્મણો એ મારા દેવતા છે.

આમ બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરનારા, યજ્ઞવિધિ કલાવનના, મંત્રો બોલનારા, આદુર્લભ દેનારા વગેરે યજ્ઞશાસ્ત્રમાં પારંગત અને સત્તાધીશ થયા.

ત્યારપછી તપના પ્રભાવ વધ્યો. સિદ્ધશાસ્ત્રમાં તપથી અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે સંબંધી અનેક કથાઓ છે. તપથી સ્વર્ગ દેવ કે મહાસશ્ત્રી પામી શકાય તેવો શક્તિમાન થયો. નાનકૂને તપથી ગ્રાહ્ય નોકનું કાર્ય મેળવ્યું. વિશ્વામિત્ર તપથી રાત્રે ક્ષત્રિય હોવા છતાં બ્રાહ્મણ શાસિમાં આવ્યો ગણ્યા, અને માતંગ ગોપાલનું પણ તપનથી આવી રીતે તપશ્ચર્યાનું મહત્ત્વ પ્રાચીન ભારતમાં જન્મ્યું હતું.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સિદ્ધાન્ત આગળે જન ધર્મ પણ વિદ્યમાન હતો, તેમાં પણ તપશ્ચર્યા પર સારી રીતે ભાર મૂકાયો હતો. તપનો ત્યાગ્યામાં દેહદમન ઉપરાંત ધ્યાન, ચિદમ, ચિનય આદિ અનેકને ગણાવેલા તપો પડ્યા હતા. આ સિદ્ધાન્ત પર્યાગિન ધર્મમાં તપ આદત કરનાર, વૃક્ષ કાપેલા, જાવળી વડકનાર વગેરે અનેક જાતના તપશ્ચર્યા

વિવશાન હતા. આવી જતાની તપશ્ચર્યા કરવાથી સાધ્યમાર્ગ મળે છે એવું બુદ્ધને પણ કદાચ નથી ગૂઢત્યાગ કરી વનમાં જઈ ઉગ્ર દેહદમન કરવા માંડ્યું. ભૂમતૃપ્તિ સંહન કરી નાનાવસ્થામાં તેમજ દેહદમનની અનેક ક્રિયા ઉદ્ધવિચ્છન્ના જંગલમાં કરી. આથી તેમનું શરીર થયું ક્ષીણ અને કૃશ થયું. તેમની આ તપશ્ચર્યા જોઈ ટોળાઅંધ લોકો તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા. પછી તેમણે ઉપવાસ કરતાં એક વખત મૂર્છા આવી ગઈ; તે ઉત્તરમાં પછી તેમને લાગ્યું કે માત્ર ભૂખ ખાવાથી કે થાક વેઠવાથી કંઈપણ પ્રકાશ પ્રગાપ તેમ નથી. તેથી તેમને એમ થયું કે ચેતનાશક્તિમાં રહી ખૂબ વિલાસ ઉપવચમાં મગ્ન મળવાનો નથી. તેમ ખૂબ તપશ્ચર્યા કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ થવાની નથી, માટે એ બે અંતિમ માર્ગથી વચલો રસ્તો ગ્રાહ્ય કરવો એ જ હેતુ છે. આ જ માર્ગ પછી બુદ્ધ પોતાના જીવનપર્યંત ઉપદેશ્યો. ધર્મ તપશ્ચર્યાને સ્વીકારતો નથી એટલું નહિ પરંતુ મોક્ષરોજને પણ ધિક્કારે છે. ધર્મનો હેતુ પ્રજ્ઞા અને શાંતિ છે, પરંતુ ભૌતિક આનંદ નથી.

ક્રિયાવાદ - પુરુષાર્થ - ઉદ્યમ

કેટલાક બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર એવો આક્ષેપ કરે છે કે તે ધર્મ અક્રિયાવાદી છે એટલે ઉદ્યમ શીખવતો નથી. અને માત્ર જડવત્ રહેતું એ જ પસંદ કરે છે. આ આક્ષેપ ખરો નથી. કોઈ બૌદ્ધ મિશ્ત્રુઓ ચુસ્ત અને પ્રમાદી જિંદગી ગાળે તેથી આખા ધર્મને તેવા જિંદગી ગાળવાનું શીખવવાને તરીકે વર્ગોચ્ચ એ યુક્તિરહિત છે. એવા તો દરેક ધર્મમાં મળે છે. આના સ્પષ્ટાચ્છ તરીકે બુદ્ધે જે શબ્દો સિંદ નામના સેનાપતિને કથા કરતાં તે જણાવ્યા હોવા છે. તે આ પ્રમાણે છે કે “હું અક્રિયાનો ઉપદેશ કરું છું તે જે પાપમય કાર્યો છે તેની મન, વચન અને કાર્યાએ કરી અક્રિયાનો ઉપદેશ કરું છું અને તે વિચલન મન, વચન અને કાર્યથી પુણ્યમય કાર્યો કરવાનો ઉપદેશ કરું છું.” - જિંદગીના નામના બૌદ્ધશ્રવણમાં બુદ્ધને એમ કહેતાં જણાવેલ છે કે “ઓ મિશ્ત્રુઓ ! આજે કૃત્યોથી ‘મન ન પમો, સતકર્યો જ મુખ, હેતુ અને પ્રિય વસ્તુઓ છે.’”

સ્વદેશપ્રેમ

કેટલાક ટીકાકારો એમ જણાવે છે કે સ્વદેશપ્રેમમાં જે બુદ્ધગુણ આવશ્યક છે તે સંતત્ય નેત્રમાં પ્રસારવા બુદ્ધે કંઈ કર્યું નથી. આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે તે બુદ્ધના ઉપદેશનું અજ્ઞાન ગૂચરે છે. મગધ દેશની પટ્ટણમાં રહતી વચ્ચે તામની મહત્ત્વ જાતિ ઉપર મહત્ત્વના ગજા અજાતશયરને પગલે કરવાની યોજના કરે અને તે આખતની ખાતર સ્વપણ બુદ્ધ પ્રતિ પોતાના મુખ્ય પ્રધાન માંડવ્યા હતા. આ સંદેશો મળતાં બુદ્ધને કંઈ પોતાના શિષ્ય આનંદને પછી જોયું કે વચ્ચે સંપૂર્ણ રીતે સરવર એકદમ મળી આવેલાં માટે વિચાર કરે છે ? આનંદે તો કદાં એટલે બુદ્ધે જણાવ્યું કે ‘જ્યાં સુધી વચ્ચે પોતાની આવી પૂર્ણ અને વારંવાર મળતી સભાથી કામ દે છે ?’ મ. સુત્રો તેઓની પડતી થવાની આગા નથી. ઊલટું તેની પ્રજાતિ થશે. જ્યાં સુધી તેઓ સંપર્ધો મળે છે, જ્યાં સુધી તેઓ માન્ય વૃદ્ધોને મળ્યા આવે છે. શ્રીઓનું યોગ્ય જ્ઞાન સ્વીકારે છે.

નીતિમય રહી પોતપોતાના યોગ્ય ધર્મો બજાવે છે, પવિત્ર સંતોને યોગ્ય રક્ષાણ અને આશ્રય આપે છે, ત્યાં સુધી વજ્જીનો પરાભવ થવાની આશા ન રાખી શકાય, પણ તેઓની ચડતી જ સંભવે. પછી તેમણે સંદેશવાદક પ્રધાનને જાણવું કે 'જ્યારે તું વૈશાલી (વજ્જી જાતની રાજ્યધાની)માં હતો ત્યારે તેઓને તેમના કલ્યાણના ઉપરોક્ત માર્ગે મેં ઉપદેશ્યા હતા અને જ્યાં સુધી તેમને આ ઉપદેશ મળ્યો છે અને સન્માર્ગને તેઓ વળગી રહેશે અને નીતિમય જીવન ગાળશે ત્યાં સુધી તેમનો જય છે.' તે પ્રધાન ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી ભિક્ષુઓને પણ એકઠા કરી તેવા જ પ્રકારનો બોધ આપ્યો કે "ભિક્ષુઓ ! જ્યાં સુધી સંઘનાં મારગસો તમેશ એકત્રિત થઈ સંપથી કામ લેશે અને સંપથી સંઘનાં કાર્યો કરશે, જ્યાં સુધી તેઓ સત્ વસ્તુનો ત્યાગ નહિ કરે, અને દરેક બાબત તેની કસોટી લઈ સ્વીકારશે, જ્યાં સુધી તેમાં વૃદ્ધ છે તે ન્યાયથી વર્તશે, અને બીજા વૃદ્ધને માન આપી તેઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દાખવશે અને તેમનું કથન સાંભળશે, જ્યાં સુધી તૃણાને અધીન તેઓ નહિ થાય પરંતુ ધર્મભાવનામાં આનંદ પામશે કે જેથી સાધુ પુરુષો તેમને ત્યાં આવી શાંતિથી રહેશે, જ્યાં સુધી પ્રજાવાન રહી સત્યની શોધ કરશે ત્યાં સુધી સંઘની અવનતિ નહિ થશે, પરંતુ ઉન્નતિ જ થવાની. માટે ભિક્ષુઓ ! શ્રદ્ધાથી પૂર્ણ, હૃદયથી વિનયી, પાપથી ભીરુ, જિજ્ઞાસુ, શક્તિમાં બળવાન, મનથી દઢ અને પ્રજાવાન બનો."

ભિક્ષુઓનો સંયમ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બુદ્ધનો ઉપદેશ મોજમજાનો ત્યાગ, અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા પ્રત્યે અનાદર રાખવા પ્રત્યે છે અને મોજમજા અને તપશ્ચર્યા વચ્ચેનો માર્ગ ઝાલવા કહે છે તેથી ભિક્ષુઓએ કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ એ સમજી શકાય તેમ છે. તેમનો વૈરાગ્ય માત્ર જીવનના બંધનથી છૂટા થવામાં નથી, પરંતુ અલંભાવ તદ્દન તજવામાં છે. મસ્તકના કેશ કાઢી નાંખવાથી, પીત રત્ન પરદેવાથી ભિક્ષુતા પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ ચિત્તને વિચયવાસના અને આલંકાર, દ્રોષ ને લોભથી મુક્ત રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધમ્મપદ નામના એક બૌદ્ધ પવિત્ર ગ્રંથમાં કથેલ છે કે 'હસ્ત, પાદ, વાચાને જેણે સંયમમાં રાખ્યાં છે, સંયમીમાં સંયમી જે છે અને જે ભાવનાશીલ, શાંત, સંતોષી, એકાંતવાસી છે તે જ ખરો ભિક્ષુ છે.' છતાં ભિક્ષુ એ તાપસ નથી. તેનો ખોરાક અતિશય લોતો નથી, પણ પોતાને આરોગ્યમય અને બળવાન રાખે તેટલો ખોરાક તે લે છે. તે પુષ્યમાળા, સુગંધી પદાર્થો, લેપ કે અલંકારનો ઉપયોગ ન કરે, પણ સ્વચ્છ અને સુંદર તો રહે. તેનાં પીતવસ્ત્રો સુંદર અને મનોહર ન હોય પણ સ્વસ્થતા આપે તેવાં હોઈએ. તેને રહેવા માટે મહેલો નહિ પણ પવન ન લાગે તેવું છાપરું જોઈએ; તેને ઉચ્ચ યા વિશાલ શય્યાપલંગ નહિ પણ સાદું બિછાનું તો જોઈએ. તે નૃત્ય, સંગીત કે નાટકમાંથી દૂર રહે, પણ તેથી સમાજના પરિચયથી મુક્ત ન થાય. એકાંતવાસ ગુજારે છતાં દરેક સ્ત્રીપુરુષ તેના સમાગમનો લાભ લઈ શકે કે જેઓ ધર્મચર્યાથી તેમની પાસે ગ્રીબી શકે. તે ખોરાક માગીને ન લે, તેમજ પોતાને અમુક જોઈએ છે એમ બીજાને ન કહે, છતાં તે બીજો આપે ત્યારે જ લઈ શકે. આનું કારણ તેનો પ્રમાદ નથી, પરંતુ બૌદ્ધ

ધર્મનું એ જ શાસ્ત્રન છે - તેમાં એ નિયમ છે. તે સન્માર્ગે પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે તે સ્વયંનુભવી દેશ્વર્યથી નરિ પડેતુ દુઃખનો અંત લાવવાથી થતા આનંદને પ્રાપ્ત કરવા. તેનામાં જ્ઞાન કે પ્રજ્ઞા છે તેથી તે માનને લાયક છે એમ નરિ, પરંતુ તેનું જીવન સંતતુલ્ય અને પવિત્ર છે કે જે બીજાને દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે તેટલા માટે, તે પૂજ્ય છે.

બૌદ્ધ ધર્મ અને જ્ઞાતિ

એકદા આનંદ નામનો શિષ્ય એક કૂવા પાસે થઈને જતો હતો તે વખતે કૂવામાંથી એક ચંડાલની કન્યા પાણી ખેંચતી હતી. તેણી પાસેથી આનંદે પાણી પીવા માગ્યું ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે “હું અસ્પર્શ્ય જ્ઞાતિની છું તો મારી પાસેથી પાણી લેશો તો તમે અભડાશો.” આના ઉત્તરમાં આનંદે કહ્યું “બહેન ! હું તારી જ્ઞાતિ પાસેથી નરિ પણ તારી પાસેથી પીવાનું પાણી માગું છું. આથી તે ચંડાલ કન્યાએ હર્ષિત થઈ આનંદને જલ આપ્યું. આનંદ ઉપકાર માની ચાલતો થયો, પરંતુ તે કન્યાએ જાણ્યું કે તે ભગવાનનો શિષ્ય હતો તેથી જ્યાં બુદ્ધ હતા ત્યાં ગઈ અને તેણીના હૃદયની વાત જાણી બુદ્ધે તેણીને સંઘમાં - પોતાની શિષ્યા તરીકે સ્વીકારી.

તેણીને ભિક્ષુણી તરીકે દાખલ કરવાથી શ્રાવસ્તી નગરીના રાજા પ્રસેનજિત્ત અને બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો આને દૂષણ ગણી બુદ્ધને સમજાવવા આવ્યા, પરંતુ બુદ્ધે જ્ઞાતિભેદનો ભ્રમ એવું જણાવીને તોડી પાડ્યો કે રાખ અને સુવર્ણમાં ઘણો અંતર છે પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ચંડાલમાં તેવો કંઈપણ ભેદ નથી. સૂકાં લાકડાંના ઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કોઈ બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ તે સ્વર્ગમાંથી ઊતરી કે પવનમાંથી આવીને અવતરતો નથી, તેમ પૃથ્વીને કોડીને જન્મ પામતો નથી. જેવી રીતે એક ચંડાલ પોતાની માતાના ઉદરમાંથી જન્મ પામે છે તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણ સ્વમાતાના ઉદરમાંથી જન્મે છે. સર્વ મનુષ્યોને સરખાં અંગ અને ઉપાંગ છે. તેમાં કોઈપણ જાતનો ભેદ નથી; તો પછી અમુક અમુક જાતનો અને બીજો બીજો જાતનો એવો ભેદ કેમ ગણી શકાય ? મનુષ્ય જાતની અસમાનતા હોવાની માન્યતા પ્રકૃતિથી - કુદરતથી વિરુદ્ધ છે.

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति वाह्मणो ।

कम्मणा वसलो होति कम्मणा होति वाह्मणो ॥

જાતિથી કોઈ વૃષલ - ચંડાલ હોતો નથી તેમ જાતિથી બ્રાહ્મણ થતો નથી. કર્મથી ચંડાલ થાય છે અને કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે.

હાલનો પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મ

બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા જેટલા લોક છે તેટલા કોઈપણ ધર્મના માનનારા નથી. ચીન, જાપાન, કોરિયા, મંચૂરિયા, મોંગોલિયા, સૈબીરિયા, નેપાલ, સિંહલ (સીલોન) [શ્રીલંકા]ના અધિકાંશ લોક બૌદ્ધ છે. તિબેટ, ભૂતાન, સિકિમ, રામપુર, બુસાયરના સર્વલોક બૌદ્ધ છે. બ્રહ્મદેશ, સીઆમ, અને અનામમાં અર્ધા લોક બૌદ્ધ છે.

એક સમયે તુર્કીસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો સારો રીતે પ્રસાર થયો હતો. ત્યાંથી બૌદ્ધ ધર્મ હંદરાન અને પર્શિયનના પશ્ચિમ ભાગમાં ફેલાયો હતો. રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓના ઘણા આચાર વિચાર, પૂજારીત્વ બૌદ્ધોનાં જેવાં જ છે. તેના સેદન બાર્લામ (Barlaam) અને જોસેફાત (Josaphat) એ બે મહાત્મા - બૌદ્ધ અને બોધિસત્ત્વ શબ્દનાં કેવલ રૂપાન્તર છે.

ભારતવર્ષીય હિન્દુઓના ધર્મ અને આચાર-વ્યવહારમાં બૌદ્ધ મત અને તેના ભાવ હજુપણ ગુપ્તપણે ચાલ્યા આવ્યા છે. બંગાલાના ધર્મઠાકૂરને પૂજનાર બૌદ્ધ જ છે. સિકોબા અને બિલ દેવતાઓના ભક્ત પોતાનો પરિચય બૌદ્ધ-વેશ્વર કહીને આપે છે. બંગાળીઓના તંત્રશાસ્ત્રમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રવેશ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

સિંહલદ્વીપમાં જે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત છે તે કેટલીક ધર્મનીતિઓનો સમુદય છે. નેપાલના બૌદ્ધ ધર્મમાં દર્શનતત્ત્વોની અધિકતા છે, અને તે વિજ્ઞાનમૂલક છે. બ્રહ્મદેશમાં પૂજાપાઠોની અધિકતા છે. તિબેટના બૌદ્ધ કાલ્પપૂજા કરે છે, મંત્રતંત્ર બોલે છે, લોમ-જપ કરે છે અને મનુષ્યપૂજા કરે છે. ચીન દેશના બૌદ્ધ સર્વ જાતના જીવોની હિંસા કરે છે અને બધી જાતનાં માંસ ખાય છે. જાપાનના અને ચીનના બૌદ્ધ અનેક દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મ કોઈ સ્થલે પૂર્વપુરુષોની ઉપાસના સાથે, કોઈ સ્થલે ભૂતપ્રેતોની ઉપાસના સાથે, અને કોઈ જગ્યાએ દેવતત્ત્વની ઉપાસના સાથે મિશ્રિત થઈ ગયો છે. કોઈ સ્થલે શુદ્ધ-બુદ્ધે ઉપદેશ્યા પ્રમાણે અને કોઈ સ્થલે નાગજૈનના ઉપદેશાનુસાર ચાલે છે. બુદ્ધદેવના ઉપદેશોનો પ્રચાર જયારે જે દેશમાં થયો, ત્યારે તે દેશની પ્રચલિત ભાષામાં તે લખાયેલો છે; અને તે એટલે બુદ્ધી કે હંદરાનની ભાષામાં અને રોમની ભાષામાં પણ લખાયેલા છે. 'વિમલપ્રભા' નામના એક પુસ્તકથી આ વાતનો હમણાં પતો લાગ્યો છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં બૌદ્ધોનાં ઘણાં સંગીતો મળી આવ્યાં છે.

બૌદ્ધ કેને, કહેવો એ સંબંધે અનેક મુનિઓના અનેક મત છે. જો સંસારત્યાગ કરી મક્કીમાં વાસ કરનારા સાધુને જ બૌદ્ધ કહેવામાં આવે તો પછી મુદસ્ય બૌદ્ધોને બૌદ્ધ કહી ન શકાય. જો પંચશીલ (હિંસા નહિ કરવી, જૂઠું નહિ બોલવું, ચોરી નહિ કરવી, દારૂ નહિ પીવો, વ્યભિચાર નહિ કરવો) અપણ કરનાર જ બૌદ્ધ કહેવાય તો પછી વ્યાધ, ધીવર (શિકારી, માછીમાર) આદિને બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી. નેપાલ અને તિબેટ આદિના બૌદ્ધોના મતથી આખી પૃથ્વીના લોક બૌદ્ધ છે. લંકાનિવાસી દેવલ પોતાનો જ ઉદ્ધાર છે એ પર નિશ્ચિત છે. નેપાલી અને તિબેટ કહે છે કે જે બોધિસત્ત્વ થશે તેને જગત્તુનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જ પડે. આ કારણથી નેપાલ અને તિબેટના બૌદ્ધ પોતાને 'મહાયાન' અને લંકાના બૌદ્ધોને 'ધીનયાન' સંપ્રદાયના કહેવાય છે. 'યાન'નો અર્થ પંથ या મત. 'યાન' = માર્ગ અથવા વાહન; બૌદ્ધોના પ્રધાન ગ્રંથનું નામ પ્રજ્ઞા પારમિતા છે અને તેનાં અનેક સંસ્કરણ થયાં છે. સૈંકડો હજારો શ્લોકો તેમાં છે. એનો પ્રધાન આદેશ એ છે કે 'સર્વ જીવો પર કરુણા કરો.' બૌદ્ધોની કરુણા ઘણી ગંભીર છે.

બૌદ્ધ લોક જાતિને માનવતા નથી. આવી તેઓ સમ માને છે કે કોઈ જન્મથી બૌદ્ધ હોતું નથી. ગુભાદ્ય ગુપ્તના 'આદિકમરચના' નામની બૌદ્ધ સ્મૃતિની પ્રમાણે જે બૌદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રાણું શરણ લે છે તે જ બૌદ્ધ છે.

આદિમાં બૌદ્ધ ધર્મ સંન્યાસીઓનો ધર્મ હતો. જે સંન્યાસ લેવા ઇચ્છા કરાવતો તેને એક સંન્યાસીને ગુરુ - મુરબ્બી તરીકે ગણા કરી સંન્યાસીઓના વિહારમાં જવું પડતું. બૌદ્ધ સંન્યાસીને 'મિશ્ત્ર', સમૂહને 'સંઘ', મિશ્ત્રઓના નિવાસસ્થાનને 'સંઘારામ' અને સંઘારામની મધ્યમાં આવેલા મંદિરને 'ચિત્રાર' કહેવામાં આવતાં.

શિષ્યને સ્થવિર (વૃદ્ધ મિશ્ત્ર) કંઈ તથા કરે છે તે સમયે પાંચ મિશ્ત્ર બીજા પણ પાસે હોવા રહે છે. નામ, દામ શું છે, કોઈ કઠિન રોગ તો નથી થયો ? કોઈ વખતે રાજદંડ તો થયો નથી ? રાજકમંચારી તો નથી ? મિક્ષાપાત્ર છે કે નહિ ? ચીવર છે કે નહિ ? આવી જાતના તો પ્રશ્નો લીધે છે. આ પૂછ્યા પછી સંઘને પૂછવામાં આવે છે કે 'આપ કહો કે આ મનુષ્યને સંઘમાં દાખલ કરવો કે નહિ ?' આ ત્રણ વખત પૂછ્યા પછી જો કોઈ વિરોધ લેતો નથી તો તેને ઉપાધ્યાયને સોંપવામાં આવતો અને તેની પાસે તે સંન્યાસી ધર્મનાં કર્તવ્ય શીખતો હતો. શીખી રહ્યા પછી તેમાં અને ઉપાધ્યાયમાં કોઈ જાતનો ભેદ રહેતો નહિ. બંનેના અધિકાર સંઘમાં સરાખા થઈ જતા. મહાયાન સંપ્રદાયના બૌદ્ધ ઉપાધ્યાયને 'કત્યાણમિત્ર' કહે છે. આથી માલૂમ પડે છે કે તેનો ગુરુશિષ્ય જેવો સંબંધ નથી; પરલોકની કલ્યાણ કામનામાં ગુરુ શિષ્યનો કેવલ મિત્ર છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયી દર્શનશાસ્ત્રની ઘણી ચર્ચા કરે છે.

ધીમેધીમે જ્યારે એક મોટો સમૂહ ગૃહસ્થમિશ્ત્ર થઈ બેઠો ત્યારે દર્શનશાસ્ત્ર શીખવું અને યોગ ધ્યાન કરવું કઠિન પડવા લાગ્યું. તે સમયે 'મંત્રયાન'ની ઉત્પત્તિ થઈ. એક મંત્રનો જાપ કરવાથી બધાં ધર્મકર્મોનાં ફલ મળી શકે છે. આવો વિશ્વાસ વધતો ગયો અને તેની સાથે ગુરુશિષ્યનાં સંબંધ બાદુ દંઢ થઈ ગયો, અને આજળ જતાં તેણે ગુરુભક્તિની - ગુરુસેવાની મયાદા બાંધી. ભારતના એક સંપ્રદાયમાં હજુ પણ આ પ્રકારનો વિશ્વાસ પ્રચલિત છે કે શિષ્ય ગુરુનો દાસ છે; તેની પાસે જે કંઈ છે તે સર્વ - પોતે તેમજ પોતાની સ્ત્રી કન્યા સુધ્ધાંત સર્વ ગુરુનું છે. આ મતનું મૂળ 'મંત્રયાન' છે.

'વજ્રયાન' સંપ્રદાયમાં ગુરુની પ્રતિષ્ઠા તેથી પણ વિશેષ વધી ગઈ ને ગુરુ હંશ્વર તુલ્ય બની ગયા.

'સદ્વજયાન'માં ગુરુના ઉપદેશ જ સર્વસ્વ છે. ગુરુના ઉપદેશથી જો મહાયાન પણ કરવામાં આવે તો તેથી માદાપુણ્ય થાય છે. આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના પરિવર્તનની સાથેસાથે ગુરુનું સંમાન પણ વધતું ચાલ્યું.

'કાલચક્રયાન'માં ગુરુને અવલોકિતેશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવે છે; 'લામાયાન'માં તો સર્વ લામાઓ કોઈ ને કોઈ બ્રોધિગત્વનો અવતાર લીધે છે. 'લામાયાન' આજળ જતાં 'દ્વાર્લ લામાયાન'ના રૂપમાં પરિણમ્યો. તે અવલોકિતેશ્વરનો

અવતાર છે; કદી પણ મરતો નથી; તેનું શરીર વયમાં વયમાં નવું નિર્મિત થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મની આ વાતોએ હિંદુ ધર્મમાં પણ ન્યૂનાધિક્ય રૂપે સ્થાન લીધું છે.^૧

ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મના લોપનાં કારણ

(૧) જે મહાનુ રાજા અશોકનો બૌદ્ધ ધર્મને પ્રબલ આશ્રય હતો અને જેના આશ્રય વડે તેનો ઉદય પ્રકાશમાન થયો તેવા મૌર્યસામ્રાજ્યનો લોપ થવાનું કારણ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે.

(૨) અશોક જોકે સઘન ધર્મોને સમાન ગણતો હતો, અને તેના રાજત્વમાં સઘળા ધર્મ – મતો વાંધા વિનાના હતા; તથાપિ તેનાં કેટલાંક અનુશાસનો એથી વિરુદ્ધ ભાવનાં જણાય છે. ‘Early History of India’ નામના પુસ્તકના રચનાર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિન્સેન્ટ સ્મિથ જણાવે છે કે અશોકે કેવળ પાટલિપુત્રમાં પશુવધ બંધ કર્યો હતો, પરંતુ તેના રાજ્યના બીજા અનેક પ્રદેશોમાં બલિદાનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો, એમ તેનાં અનુશાસનો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તે સમયના બ્રાહ્મણોમાં બલિદાનનો પ્રચાર ઘણો હતો અને તેથી જ અશોકે તેમના વિરુદ્ધ તેવી આજ્ઞા કરી હતી. બ્રાહ્મણોની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી પ્રથાને એક શૂદ્રરાજા બંધ કરે, અને તે તેમને અસહનીય થઈ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. (ખ) પ્રાચીનકાળથી ભારતવર્ષમાં ધર્મને લગતી સઘળી બાબતોમાં બ્રાહ્મણોનું એકાધિપત્ય હતું. જો કોઈ માણસ ધર્મ અથવા સમાજથી બહિર્મુખ થતો તો બ્રાહ્મણો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવતા અને તેની પાસેથી બ્રાહ્મણ-ભોજન લીધા પછી જ તેના અપરાધોને ક્ષમા મળતી હતી; પરંતુ અશોકે ધર્મની વ્યવસ્થા કરનારી મંડળીઓ ઊભી કરી, બ્રાહ્મણોનો એ અધિકાર છીનવી લીધો. અને તે અચમાન બ્રાહ્મણો શાંત ભાવે સહન કરે તેવા ન હતા. (ગ) આ સિવાય બ્રાહ્મણોના ક્ષોભનું એક મોટું કારણ એ હતું કે અશોકે રાજત્વમાં, દંડસમતામાં અને વ્યવહારસમતામાં પોતાની મરજી મુજબ ફેરફાર કર્યો હતો – એટલે તેણે દંડ અને ન્યાયના સંબંધમાં ઊંચ-નીચનો ભેદ તદ્દન કાઢી નાંખ્યો હતો. આ પહેલાં બ્રાહ્મણોનો અપરાધ ગમે તેવો મોટો હોય તે છતાં તેમને કોઈપણ પ્રકારનો શારીરિક દંડ અથવા ફાંસી દેવામાં આવતી ન હતી. તેમને માટે મોટામાં મોટો દંડ દેશનિકાલનો હતો અને સૌ કરતાં અપમાનકારક દંડ ‘શિખાછેદન’નો હતો. ન્યાયના દરેક કાર્યમાં તેમનું સમાન જાળવવામાં આવતું હતું. તેમને સાક્ષી આપવી પડતી ન હતી, છતાં કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાની ઇચ્છાથી સાક્ષી આપવા જતો, તો ન્યાયાધીશ કેવળ તેનું કહેલું લખી લેતો હતો અને ફરીથી તેને કંઈ પૂછી શકાતું ન હતું. આવી સ્થિતિમાં અનાયોની સાથે એકત્ર કરાવાસ ઇત્યાદિ દંડ ભોગવવાની કલ્પના જ બ્રાહ્મણોને અત્યંત દુઃસહ થાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

૧. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, એમ.એ.ના ‘પ્રવાસી’માં આવેલા લેખ પરથી.

[વિશેષ માટે જુઓ ચૌદ્ધર્શનમીમાંસા (પૃ. ૩૧૧-૩૪૨), આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય (ઔખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી), ૧૯૭૮.]

આ ત્રણ કારણોને લીધે બ્રાહ્મણો મનમાં ને મનમાં અસંતુષ્ટ રહેતા હતા અને મૂંગે મોઢે સહન કરતા હતા. અશોકના મૃત્યુ પછી બ્રાહ્મણોએ તેના વંશજો વિરુદ્ધ દલ બાંધ્યું. પોતે યુદ્ધ કરી શકે તેવા ન હતા તેથી કોઈ સહાયકની શોધમાં હતા. અને આખરે તેવો સહાયક - મૌર્યસામ્રાજ્યનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર મળ્યો. તે બ્રાહ્મણધર્મને માનતો હતો અને બૌદ્ધધર્મને ધિક્કારતો હતો. રાજ્ય પર આક્રમણ કરનાર ગ્રીકો પર ચડાઈ કરી તેમને યુદ્ધમાં હરાવી પુષ્યમિત્ર પાટલિપુત્રમાં પાછો ફર્યો ત્યારે મૌર્યવંશનો છેલ્લો રાજા અને અશોકનો વંશજ (બૃહદ્રથ - બૃહદ્રથ) તેને વિજયમાળ પહેરાવવા ખાસ મંડપમાં આવેલ હતો તેને કોઈએ મારેલ તીરથી મારી નાંખવામાં આવ્યો. આવી રીતે મૌર્યસામ્રાજ્યનો નાશ થયો અને તેની સાથે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. પુષ્યમિત્રે આધિપત્ય મેળવ્યું (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૮૪) તેમની પાસે બ્રાહ્મણોએ પાટલિપુત્રમાં જ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. આ વિપ્લવમાં સ્પષ્ટ રીતે બ્રાહ્મણોનો હાથ જોવામાં આવે છે, અને આથી તે સમયે બ્રાહ્મણો કેટલી શક્તિ ધરાવતા હતા તેનો આપણને ભાસ થાય છે. કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પુષ્યમિત્રને 'બૌદ્ધ નિપીડક' કહેવામાં આવ્યો છે, અને તેથી તે અંપૂર્ણ બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતો એમ માનવાને આપણને કારણ મળે છે. આવી રીતે થોડા દિવસમાં બ્રાહ્મણો મૌર્યસામ્રાજ્યના કર્તાહર્તા બની ગયા, એટલું જ નહિ પણ એથી તેમનો પ્રભાવ અતિશય વિસ્તારને પામ્યો. તેઓ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો વેગ રોકી, દેશની સમસ્ત વિદ્યાને પોતાના ગ્રંથોમાં એકઠી કરવા લાગ્યા અને બ્રાહ્મણધર્મને તેઓએ જે પ્રબળ ગતિ આપી તે હજુ સુધી નષ્ટ થવા પામી નથી. આ પુષ્યમિત્રના અનુગ્રહથી તેમણે પ્રખ્યાત 'મહાભાષ્ય' રચ્યું અને કાન્વવંશી રાજાઓએ તેમની પાસે 'મનુસંહિતા'નું સંકલન કરાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ તેમણે આ જ સમયમાં રામાયણ અને મહાભારતને હાલનો આકાર આપ્યો. જોકે બ્રાહ્મણો ગાદી પર બેસતા ન હતા, તો પણ તેઓ રાજાનું ગુરુપદ ભોગવતા હતા અને તેથી રાજ્યનાં બધાં કાર્યોમાં તેમનો હાથ રહેતો હતો. આ પછી તેઓ જ્યારે રાજકીય અધિકાર ગુમાવી બેઠા, ત્યારે સમાજના પ્રધાન પદ પર આવ્યા અને વિધિવ્યવસ્થામાં પોતાનું કર્તૃત્વ પ્રકાશ કરવા લાગ્યા. અશોકે બ્રાહ્મણોને જે જે અધિકારોથી વિમુખ કર્યા હતા, તે તે સઘળા અધિકારો બ્રાહ્મણોએ આવી રીતે પાછા મેળવ્યા હતા. તેમણે સમાજ પર પોતાની શ્રેષ્ઠતા કેવી દઢ રીતે સ્થાપન કરી હતી, તે જોવા માટે કેવળ 'મનુસંહિતા'નું જ અવલોકન પૂરતું છે.

વળી અશોકે જાતિવિશેષતા અને વિચારસમતાનું પરિવર્તન કર્યું હતું, પરંતુ તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું તે આપણે 'મૃચ્છકટિક' નાટકમાંથી જોઈ શકીએ તેમ છીએ. આ નાટકનો રાજા પાલક અશોકનો અનુગામી હોય એમ જણાય છે. તેના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોની બહુ દુર્દશા જોવામાં આવે છે. ચારુદત્ત નામનો બ્રાહ્મણ પોતાના અનુચરો સાથે અતિશય દરિદ્ર દશામાં દિવસો કાઢે છે. વળી શર્વિલક નામનો એક બીજો બ્રાહ્મણ

જીવિકાને માટે ચોરીનો ધંધો કરે છે. ન્યાયાધીશ જ્યારે ચારુદત્તને સ્ત્રીહત્યાના અપરાધ માટે અપરાધી ઠેરવે છે, ત્યારે તે બ્રાહ્મણને પ્રાણદંડ દેતાં સંકોચ અનુભવે છે. પરંતુ રાજા ન્યાયાધીશનું ન માનતાં તેને પ્રાણદંડની આજ્ઞા કરે છે. આ અવસરે ચારુદત્ત પ્રધાન - અમાત્યનું પદ મેળવે છે અને શર્વિલકને પણ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાહિત્ય ઉપરથી તેમજ ઉપર જણાવેલી હકીકત પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અશોકે બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છીનવી લઈને તેમને સર્વ સાધારણના જેવા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેથી જ તેનું સામ્રાજ્ય તેના મૃત્યુ પછી બ્રાહ્મણોએ વધારે વખત ટકવા દીધું ન હતું.^૧ - આમ મૌર્યસામ્રાજ્યના અસ્તથી બૌદ્ધ ધર્મના અસ્તનો સમય આવી પહોંચ્યો.

૧. આ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, એમ.એ.ના લેખ પરથી લીધેલ છે. અને સાથે ક્યાંક 'Early History of India by Vincent Smith'ની આધાર ટંકેલ છે.

વિષયસૂચિ

[આ ગ્રંથની વિષયસૂચિને ચાર ભાગમાં વહેંચી છે. ૧. વ્યક્તિનામો, ૨. સ્થળનામો, ૩. કૃતિનામો અને ૪. વિષયસૂચિ.

વ્યક્તિનામોમાં ગ્રંથકર્તાઓ, સંદર્ભગ્રંથો-લેખોના કર્તાઓ, લેખક દ્વારા જેમનો આધાર લેવાયો હોય કે નિર્દેશ કરાયો હોય તે સૌ વિદ્વાનોનાં નામોને પણ સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે. મહાવીરનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે 'વીર' શબ્દથી અને ગૌતમ બુદ્ધનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે માત્ર 'બુદ્ધ' કે 'બુદ્ધદેવ'થી થયો છે તે શબ્દોને અનુક્રમે 'મહાવીરસ્વામી' અને 'ગૌતમ બુદ્ધ'ની સૂચિમાં જ સમાવ્યા છે. વર્તમાન અને અતીત જિનચોવીશીનાં અને ગૌતમ બુદ્ધની અગાઉના ૨૪ બુદ્ધોનાં નામો સૂચિમાં લીધાં નથી. તે નામો આ ગ્રંથમાં અનુક્રમે પૃ. ૯૬ અને પૃ. ૩૩૪ પર એકસાથે જ નોંધાયેલાં છે. પણ નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ જેવા તીર્થંકરોના ઉલ્લેખો વિવિધ સંદર્ભે થયા હોઈ એ નામોને સૂચિમાં સમાવ્યાં છે. અટક સાથે આવતાં અર્વાચીન નામોને અટકના વર્ણાનુક્રમે ગોઠવ્યાં છે.

સ્થળનામોમાં નગર, રાજ્ય, દેશ, પ્રદેશ, રાષ્ટ્ર, નદી, પર્વત, વન આદિનાં નામો સમાવ્યાં છે.

કૃતિનામોમાં સંદર્ભગ્રંથો-સામયિકો-લેખોને પણ સમાવી લીધાં છે.

વિષયસૂચિમાં અનેક સ્થાનોએ એવું બન્યું છે કે કોઈ વિષયના પેટા તરીકે સૂચવાયેલો વિષય એનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને મુખ્ય વિષયસૂચિમાં પણ સામેલ કરાયો હોય. જેમકે 'તત્ત્વ (નવ)'ના પેટામાં આવતો 'જીવતત્ત્વ' વિષય 'જ'ના વર્ણાનુક્રમે પણ હોય.

અંગ્રેજી લિપિવાળાં વ્યક્તિનામો અને કૃતિનામોને ગુજરાતી લિપિબદ્ધ કરી લીધાં છે.

- સંપાદક]

૧. વ્યક્તિનામો

અશ્વોભકુમાર, ૭	અનવયશકુમાર, ૭
અગ્નિવેસ્મન, ૨૮૫ જુઓ સચ્ચક	અનાથપિંડિક, ૨૮૯, ૨૮૨, ૩૩૭ જુઓ
અગ્નિદત્ત (રાજા), ૩૭ જુઓ પસેનાદિ	સુદત્ત અનાથપિંડિક
અગ્નિભૂતિ, ૭૬	અનુરુદ્ધ, ૨૮૯, ૨૮૨, ૨૮૬, ૩૩૦
અજાતશત્રુ, ૧૧, ૨૯, ૩૦, ૩૮-૪૦, ૫૪, ૨૬૯, ૨૮૨-૮૬, ૩૫૯ જુઓ	અપ્રતિભત્ત (રાજા), ૨૯
અશોકચંદ્ર, જુઓ ક્રોચિક/કુચિક (રાજા)	અભયદેવસૂરિ, ૨૪
અજિત કેસકભલી, ૨૯૦	અભીચી, ૪૦
અદીનશત્રુ (રાજા), ૨૮	અમોઘવર્ષ (રાજા), ૨૬૩
	અરિષ્ટનેમિ, ૯૮, ૨૬૩ જુઓ નેમિનાથ

અર્ચત, ૨૮૦
 અર્જુન (રાજા), ૨૮
 અવન્તીપુત્ર (રાજા), ૫૪
 અશોક (રાજા), ૩૮, ૮૫, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૮૧, ૩૬૪, ૩૬૫
 અશોકચંદ્ર, ૨૮, ૨૯, ૩૯, ૪૩ જુઓ અજાતશત્રુ, જુઓ કોણિક/કુણિક (રાજા)
 અશ્વઘોષ, ૨૭૪, ૩૩૮
 અશ્વજિત (અસ્સજિ), ૨૮૮
 અસંગ (આર્ય), ૨૭૭, ૩૪૪, ૩૪૯
 અસિત (ઋષિ), ૨૮૨
 અંગારવતી (રાણી), ૩૨, ૩૬, ૪૧, ૫૬
 અંગુલિમાલ, ૨૮૨
 અંબડ (પરિવ્રાજક), ૧૦
 આત્મારામજી, ૨૯, ૬૮
 આનંદ (શિષ્ય), ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૩૦, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧
 આનંદ (શ્રાવક), ૬, ૪૫, ૫૬
 આપિશવિ, ૨૬૨
 આમ્રપાલી, ૨૮૯, ૨૯૫
 આરબી, ૬
 આર્કરાઈટ, ૫૭
 આર્દ્રક (રાજા), ૪૪
 આર્દ્રકકુમાર, ૫, ૪૪
 આર્દ્રકા (રાણી), ૪૪
 આર્યદેવ, ૨૭૪, ૨૭૫
 આળાર (આલાર/આરાહ) કાલામ, ૨૮૫-૮૭, ૨૯૬
 ઈંદ્રભૂતિ, ૫, ૮, ૨૦, ૭૬, ૨૫૮ જુઓ ગૌતમ (સ્વામી)
 ઉત્તરધર્મ (સાધુ), ૨૭૩ જુઓ ધર્મોત્તર
 ઉદયન/ઉદેન, ૬, ૨૮, ૩૦-૩૫, ૩૯, ૪૦ જુઓ વત્સરાજ
 ઉદાયન / ઉદાયી (રાજા), ૨૮, ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૪૨-૪૪, ૫૬
 ઉદક / ઉદ્રક (રામાપુત્ર), ૩૯, ૨૮૫-૮૭
 ઉદ્યોતકર, ૨૭૯
 ઉદ્યોતનસૂરિ, ૨૫૫

ઉપક, ૨૫૫
 ઉપાધ્યાય, બલદેવ (આ.), ૩૬૪
 ઉપાલી, ૨૬૧, ૨૮૯
 ઉમા સ્વાતિ / ઉમાસ્વામી, ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૧૨૮
 ઉરુવિદ્વા-કાશ્યપ, ૨૮૮
 ઋષભદત્ત, ૫૫
 ઋષભનાથ, ૯૭, ૯૮, ૨૬૩, ૨૬૪
 ઋષિદાસ, ૭
 એલેથ્યા, ૩૯
 દર્યાપન, ૬
 કટમોરક (તિસ્સક), ૨૯૩
 કણ્ઠ (મહર્ષિ), ૨૭૬, ૨૭૯
 કણ્ઠદગુપ્ત, ૨૭૯
 કનિષ્ક, ૨૬૯-૭૩
 કનિંગહામ, ૫૩
 કપિલમુનિ, ૧૪, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૬
 કમલશીલ, ૨૮૦
 કરકંડુ (પ્રત્યેકબુદ્ધ), ૧૪
 કર્ન, ૨૭૦, ૨૭૧
 કલ્યાણરક્ષિત, ૨૮૦
 કર્સપ, ૩૩૦
 કંસ (રાજા), ૫૧ જુઓ કાશીજિત
 કાતંત્ર, ૨૬૩
 કાત્યાયન (કાત્યાયનીપુત્ર), ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૩, ૩૫૩
 કામદેવ (શ્રાવક), ૬, ૪૧, ૪૫
 કાલ, ૪૨
 કાલદેવ (શ્રાવક), ૫૬
 કાલાશોક, ૫૪, ૨૬૯
 કાલિકુમાર, ૧૧
 કાલિદાસ (કવિ), ૨૭૮
 કાલી (રાણી), ૭
 કાલોદાયી, ૨૮૯
 કાવેન્દ્રીય, ૫૭
 કાશીજિત, ૫૧ જુઓ કંસ (રાજા)
 કાશ્યપ, ૨૬૨
 કિંબિલ, ૨૮૯
 કુમારજીવ, ૨૭૪

કુમારલબ્ધ, ૨૭૪
 કુમારિય (તીર્થિક), ૨૭૮, ૨૭૯
 કુરુદત્તપુત્ર, ૬
 કુરોદ, ૩૪૧
 કુંડકોશિક / કુંડગોશિક (શ્રાવક), ૬, ૫૬
 કુંવરજીભાઈ, ૪૩
 કૃષ્ણ, ૭૧
 કેશિકુમાર (મુનિ), ૪૫
 કેશી (ગણધર), ૧૦, ૧૫
 કોકાશિક, ૨૯૩, ૨૯૪
 કોટિક, ૨૫૫ જુઓ સુસ્થિત (આચાર્ય)
 કોશિક / કુશિક (રાજા), ૬, ૧૦, ૧૧, ૨૮,
 ૨૯, ૩૯-૪૪ જુઓ અજાતશત્રુ, જુઓ
 અશોકચંદ્ર
 કોસલદેવી, ૩૦
 કૌટિલ્ય, ૧૬
 કૌશિક, ૨૭૭
 કૌશિલ્ય, ૨૭૦ જુઓ સારિપુત્ર
 કૌડિન્ય, ૨૮૬, ૨૮૮
 ખંડેવીપુત્ર, ૨૯૩
 ખંદય, ૫
 ખેમા (રાણી), ૨૮૦, ૩૫૭
 ગયા-કાશ્યપ, ૨૮૮
 ગાગલી, ૪૪, ૫૬
 ગાગ્ય, ૨૬૨
 ગાલય, ૨૬૨
 ગુપ્તરત્નસૂરિ, ૨૨૭, ૨૨૮, ૩૦૧
 ગુપ્ત, શુભાકર, ૩૬૩
 ગોપા, ૨૮૨
 ગોવિચંદ્ર, ૨૭૯
 ગોશાલ મંખલિપુત્ર, ૬, ૫૬, ૮૪, ૮૫, ૯૩,
 ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૯૦
 ગૌતમ બુદ્ધ, ૨૯, ૩૭-૩૯, ૪૫, ૫૦-૫૪,
 ૫૬, ૫૯, ૬૧, ૬૫, ૬૭, ૬૯, ૮૩,
 ૨૨૦, ૨૫૩-૫૯, ૨૬૧, ૨૬૯-૭૪,
 ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૪-૩૦૪, ૩૦૭,
 ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૭,
 ૩૧૯, ૩૨૫, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૪,
 ૩૩૫, ૩૩૭-૩૯, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૪૬,

૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૭,
 ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૨
 નાં અન્ય નામો : બુદ્ધ, તથાગત,
 સુગત, જિન, ધર્મરાજ, મારજિત, સંબુદ્ધ,
 શાક્યમુનિ, ૨૫૮, ૨૮૭
 જુઓ શાક્યમુનિ
 ગૌતમ (મહર્ષિ), ૨૭૬
 ગૌતમ (સ્વામી), ૫, ૭, ૧૧, ૧૪, ૧૫,
 ૨૦, ૪૪, ૯૩ જુઓ ઈંદ્રભૂતિ
 ગૌતમી, ૨૮૨, ૨૯૦, ૩૫૭ જુઓ
 મહાપ્રજાપતિ
 ઘોટકમુખ, ૧૬
 ચક્રોપાધ્યાય, બંકિમચંદ્ર, ૫૬, ૫૮
 ચત્ર, ૨૮૨, ૨૮૪
 ચંડપ્રધોત (રાજા), ૨૮, ૩૨, ૩૩, ૩૫,
 ૩૬, ૩૯-૪૧, ૪૪, ૫૦, ૫૩, ૫૬,
 ૨૮૯
 ચંદનબાળા / ચંદના, ૭, ૩૯, ૫૫, ૫૬,
 ૮૦
 ચંદ્ર, ૨૬૩
 ચંદ્રકીર્તિ, ૨૭૪
 ચંદ્રકુમાર, ૭
 ચંદ્રગુપ્ત (રાજા), ૨૧, ૨૭૫
 ચંદ્રગોમિન, ૨૭૯
 ચંદ્રસૂરિ, ૨૫૫
 ચાકવર્મણ, ૨૬૨
 ચારુદત્ત, ૩૬૫, ૩૬૬
 ચાવૉક, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૫૦, ૧૫૧, ૨૯૯,
 ૩૦૧
 ચિત્રસારથિ (મંત્રી), ૪૫
 ચિંચા, ૨૮૧
 ચુલકીપિતા (શ્રાવક), ૬, ૪૫, ૫૬
 ચુલ્લશતિક (શ્રાવક), ૫૬
 ચુંકા, ૨૯૫
 ચેટક / ચેટ્ર (રાજા), ૧૧, ૨૮, ૩૫, ૩૭,
 ૩૯-૪૫, ૫૦, ૫૧
 ચેલણા / ચેલણા / ચિલણા, ૩૭, ૩૯,
 ૪૨, ૪૩
 જગચંદ્રસૂરિ, ૨૫૬

જનક (રાજા), ૪૫, ૫૧, ૫૫
 જમાલિ, ૬, ૫૬
 જમ્બુખાદક, ૩૦૯
 જમ્બુસ્વામી, ૫, ૨૦
 જયંતી, ૬
 જયાદિત્ય, ૨૮૦
 જાલિકુમર, ૭
 જાલીય, ૩૦૨
 જિતશત્રુ / જીતશત્રુ, (રાજા), ૨૯, ૪૧, ૪૫, ૫૫
 જિન, ૨૮૦
 જિનદત્ત, ૨૬
 જિનદત્તસૂરિ, ૨૫૫
 જિનભટ (આચાર્ય), ૨૬
 જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજ્ઞ, ૧૨, ૧૯, ૨૫
 જિનભદ્રાચાર્ય, ૨૩૯
 જિનમિત્ર, ૨૮૦
 જિનવિજય (મુનિ), ૨૫, ૨૭, ૭૪, ૭૫
 જિનેશ્વરસૂરિ, ૨૫૫
 જીર્ણ (શ્રેષ્ઠિ), ૫૫
 જીવક, ૨૮૯
 જીવણલાલ અમરશી, ૨૭૦
 જેકોબી (યાકોબી), હર્મન (પ્રો.), ૩૭, ૬૯, ૯૬, ૧૫૨, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૧, ૩૦૬
 જેત, ૨૮૯
 જેતારિ (આચાર્ય), ૨૮૦
 જૈનેન્દ્ર, ૨૬૩
 જૈમિનિ, ૨૨૬, ૨૭૬
 જોસેફાત, ૩૬૨
 જ્ઞાનશ્રી, ૨૮૦
 જ્યેષ્ઠા, ૩૯
 ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ, ૭૫
 ડેવિડ્સ, રૂલાઈસ, ૨૯, ૫૦, ૬૦, ૬૩, ૬૬, ૩૪૩
 તપુસ્સ, ૨૮૭
 તાતિયા, નયમલ, ૧૮૩
 તારા, ૨૭૯
 તિલક, બાલગંગાધર, ૨૬૪
 તિસય, ૬

ત્રિશલા, ૩૯, ૪૦ જુઓ વિદેહદિત્રા
 દત્ત (રાજા), ૨૯
 દત્ત, રોમેશચંદ્ર, ૭૩
 દધિવાહન, ૩૯-૪૧, ૪૪, ૫૦
 દબ્બસેન, ૫૧
 દશાર્ણભદ્ર (રાજા), ૪૪, ૫૬
 દાનશીલ, ૨૮૦
 દિક્કનાગ / દિક્કનાગ (બૌદ્ધાચાર્ય), ૨૬, ૨૭૮, ૨૭૯
 દિત્રસૂરિ (આર્ય), ૨૨
 દીર્ઘ-કારાયન / દીર્ઘચારાયણ, ૨૯૪
 દીર્ઘાભાઈ, ૨૫૬
 દીર્ઘસેનકુમાર, ૭
 દુર્મુખ (સેનાની), ૪૧
 દુર્લભ (રાજા), ૨૫૫
 દુર્વાસા (ઋષિ), ૨૬૪
 દેવ (વાચક), ૧૬, ૨૨
 દેવક્ષેમ / દેવશર્મા, ૨૭૦
 દેવચંદ્રસૂરિ, ૨૧
 દેવદત્ત, ૩૮, ૨૮૯, ૨૯૨-૯૪, ૩૩૦
 દેવદત્તા, ૩૫
 દેવદિગ્ગણિ, ૧૯, ૨૨
 દેવાનંદ, ૫૫, ૬૦
 દ્રોણ (બ્રાહ્મણ), ૨૯૬, ૨૯૭
 દ્રૌપદી, ૬
 દ્વિમુખ (પ્રત્યેકબુદ્ધ), ૧૪
 દ્વિવેદી, મણિલાલ નમુભાઈ (પ્રો.) ૧૫૨, ૩૦૧
 ધના (શ્રેષ્ઠિ), ૫૬
 ધનાવહ (રાજા), ૨૮
 ધન્ય, ૭
 ધમ્મદિત્રા, ૩૫૭
 ધર્મકીર્તિ (આચાર્ય), ૨૭૮, ૨૭૯
 ધર્મઘોષ (મંત્રી), ૩૬, ૪૧
 ધર્મઘોષસૂરિ, ૧૯
 ધર્મપાલ, ૨૭૮, ૩૪૭
 ધર્મકરદત્ત, ૨૮૦
 ધર્મોત્તર, ૨૪, ૨૭૩ જુઓ ઉત્તરધર્મ (સાધુ)
 ધર્મોત્તરાચાર્ય, ૨૮૦

ધારણી (રાણી), ૪૦, ૪૨, ૪૪, ૫૦
 ધારણી (રાણી), ૧૦, ૪૨
 ધ્રુવમાર (રાજા), ૩૬
 નગ્ગતિ (પ્રત્યેકબુદ્ધ), ૧૪
 નમિ (પ્રત્યેકબુદ્ધ), ૧૪
 નરસિંહસૂરિ, ૨૫૬
 નવીન (શ્રેષ્ઠિ), ૫૫
 નહુષ, ૩૫૮
 નંદ, ૨૫૭, ૨૮૮
 નંદ (રાજા), ૨૧
 નંદનીપિતા / નંદિની પિતા, ૬, ૫૬
 નંદિવર્ધન (રાજા), ૨૮, ૩૮, ૮૭, ૨૫૭
 નંદિષેષ, ૪૨, ૫૫
 નાગસેન (આચાર્ય), ૩૫૨, ૩૫૩
 નાગસેન (પતંજલિ), ૨૮૦
 નાગાર્જુન, ૨૭૪, ૨૭૫, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૫, ૩૬૨
 નાદી-કાશ્યપ, ૨૮૮
 નાનક, ૧૩૭
 નામિ (રાજા), ૨૬૪
 નારાયણ, ૬
 નિગંઠ નાતપુત્ર (નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર), ૨૮૦
 જુઓ મહાવીર
 નિમ્બાકાર્યાર્થ, ૨૨૬
 નિષઠકુમાર, ૧૨
 નેમિચંદ્ર (રાજા), ૨૭૪
 નેમિનાથ, ૧૨, ૧૫, ૮૮, ૨૫૬, ૨૬૪
 જુઓ અરિષ્ટનેમિ
 નોકામુતા, હાજીમો, ૨૮૭
 પદ્મ કવ્યાયન (પદ્મ કાવ્યાયન), ૨૮૦
 પજ્જોત (રાજા), ૩૦, ૩૧, ૩૮ જુઓ
 પ્રઘોત / પ્રઘોતન (રાજા)
 પતંજલિ, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૮૮
 પદ્મકુમાર, ૧૧
 પદ્માવતી (રાણી), ૩૮, ૪૦, ૪૨, ૫૦ જુઓ
 ધારણી
 પદ્માવતી (સાધ્વી), ૭
 પરમાનન્દ કુંવરજી, ૬૭
 પરંતપ (રાજા), ૩૦ જુઓ શતાનીક

પલ્લવિયા, ૬
 પસેનાદિ (રાજા), ૩૦, ૩૭, ૫૪ જુઓ
 અગ્નિદત્ત (રાજા)
 પાણિનિ, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૮, ૩૫૩
 પાદલિખસૂરિ, ૨૩-૨૪
 પારસી, ૬
 પાર્શ્વ (પૂર્ણક), ૨૭૧
 પાર્શ્વનાથ, ૫, ૧૦, ૧૫, ૪૫, ૮૫, ૮૬, ૨૬૦, ૨૬૧
 પાલક, ૩૬૫
 પાવિત્ર કવિ, ૨૩ જુઓ પાદલિખસૂરિ
 પાલ્યકીર્તિ શાકટાયન, ૨૬૩
 પિઠર, ૪૪, ૫૬
 પિંડોલ (ભારદ્વાજ), ૨૮૧
 પુસ્કુસ, ૨૮૬
 પુસ્કુસાતિ (રાજા), ૫૩
 પુષ્યમિત્ર, ૩૬૫
 પૂરણકસ્સપ (પુરાણકાશ્યપ), ૨૮૦, ૨૮૧
 પૂર્ણ, ૨૭૦ જુઓ વસુમિત્ર
 પેઢાલકુમાર, ૭
 પેલક, ૭
 પોટિલકુમાર, ૭
 પોટ્ટપાદ (સાધુ), ૩૦૧-૦૩
 પોષ્ઠીપુત્ર, ૭
 પ્રજાકરગુપ્ત, ૨૮૦
 પ્રદેશી (રાજા), ૧૦, ૪૫
 પ્રદ્યુમ્ન, ૭
 પ્રઘોત / પ્રઘોતન (રાજા), ૩૦-૩૬, ૩૮
 જુઓ પજ્જોત
 પ્રભવ (સ્રિત્રય), ૨૦
 પ્રભાચંદ્રસૂરિ, ૧૦
 પ્રભાવતી, ૩૮
 પ્રસન્નચંદ્ર (રાજા), ૨૮, ૪૦, ૪૪, ૪૫, ૫૩, ૫૬
 પ્રસેનજિત, ૪૨, ૨૮૮, ૨૮૧, ૨૮૪, ૩૬૧
 પ્રિયચંદ્ર (રાજા), ૨૮
 પ્રિયદર્શના, ૫૬
 સહિયન, ૨૭૪
 ફલીટ (ડો.), ૨૭૧

બરૈયા, ગોપાલદાસજી (પં.), ૧૯૪૪
 બલ (રાજા), ૨૯
 બલમદ્રજી, ૧૨
 બલિષ્ઠ, ૨૩
 બલ્લુજી, ૨૫૬
 બહાલી, ૬
 બહુલ, ૨૩
 બંભસાર, ૨૮, ૨૯, ૩૯ જુઓ બિંબિસાર,
 જુઓ શ્રેણિક (રાજા)
 બાદરાયણાચાર્ય, ૨૨૬
 બાર્ય, ૨૬૨
 બાલમિ (સેન્ટ), ૩૬૨
 બિંબા, ૨૮૨
 બિંબિસાર (રાજા), ૧૧, ૨૯, ૩૦, ૩૭-૪૦,
 ૪૨, ૫૩, ૫૪, ૨૮૫, ૨૮૮-૯૩,
 ૩૩૮, ૩૫૭, જુઓ શ્રેણિક (રાજા)
 બીલ, ૨૭૧
 બુદ્ધ જુઓ ગૌતમ બુદ્ધ
 બુદ્ધધોષ, ૨૭૦, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૫
 બુલ્હર, ૨૬૨
 બુલ્હરથ / બુલ્હરથ, ૩૬૫
 બેકન, ૮૩, ૮૬
 બેસન્ટ, એની, ૬૦, ૭૪, ૯૭
 બોધિસત્ત્વ, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૭ જુઓ
 ગૌતમ બુદ્ધ
 બોધિસત્ત્વ (આચાર્ય), ૨૮૦ જુઓ
 શાન્તરક્ષિત
 ભગુ, ૨૮૯
 ભડકર, હરિમહાદેવ (પ્રો.), ૨૬૫
 ભદ્રકચ્છા (ભદ્રકૃત્યા), ૨૮૨
 ભદ્રપાલિત, ૨૭૮
 ભદ્રબાહુસ્વામી, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૬,
 ૧૯-૨૧
 ભદ્રિક / ભદ્રિય, ૨૮૮, ૨૮૯
 ભરત (રાજા), ૧૧
 ભર્તૃહરિ, ૨૬૪, ૨૭૮, ૨૭૯
 ભર્ય (રાજા), ૨૮૦
 ભલિક, ૨૮૭
 ભારદ્વાજ, ૨૬૨

ભાસ, ૩૪
 ભાસ્કરાચાર્ય, ૨૨૬, ૨૨૮
 ભાંડારકર (ડો.) ૨૭૧, ૩૧૨
 ભીખુજી / ભીખાજી, ૨૫૬
 ભોજદેવ (રાજા), ૨૭૪
 મધ્વાચાર્ય, ૨૭૭
 મનક, ૧૩, ૨૦
 મરુદેવી, ૨૬૪
 મલયગિરિજી, ૩, ૧૧, ૨૪
 મદ્દવાદી, ૨૪-૨૫
 મલિષેણ, ૨૮૦
 મહાકાલ, ૪૨
 મહાકાશ્યપ, ૨૯૬
 મહાકોશલ, ૩૭
 મહાગિરિ (આચ્ય), ૨૩
 મહાનામનુ, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૪
 મહાપ્રજાપતિ, ૨૮૨, ૩૫૭ જુઓ ગૌતમી
 મહામતિ, ૩૫૧
 મહાવીરસ્વામી / વીર, ૪-૬, ૮, ૧૦, ૧૧,
 ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૪,
 ૨૮-૩૦, ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૩૯-૪૫,
 ૫૧-૫૭, ૫૯-૬૧, ૬૫-૯૩, ૯૬-૯૮,
 ૧૩૫, ૧૩૭, ૨૫૫-૬૧, ૨૬૫, ૨૯૯
 નાં અન્ય નામો : નિર્વચિપુત્ર, પોકખલિ
 સમગ્રોવાસગ, ધમ્મધોસ, સંજકખા,
 મોકખ સમગ્રોવાસગ, વેશાલીય,
 સુમંગલ, ૫ જુઓ વર્ધમાન
 મહાશતક, ૬, ૫૬
 મહાશાલ / મહાસાલ (રાજા), ૨૮, ૪૪,
 ૫૬
 મહામહિન્દ / મહિન્દ, ૨૭૦
 મંજલિપુત્ર જુઓ ગોશાલ મંજલિપુત્ર
 મંજુ (આચ્ય), ૨૩
 માકાઈ ગાથાપતિ, ૭
 માગંદિયપુત્ર, ૬
 માતંજ (ચંદ્રાલ), ૩૫૮
 માધવાચાર્ય, ૨૨૮, ૨૭૭
 માયાદેવી, ૨૮૨, ૨૯૧
 માલિકા, ૨૯૪ જુઓ વાસામ પ્રતિયા

મિગાર, ૨૮૯
 મિત્રનંદી (રાજા), ૨૯
 મિત્રપ્રભ (ચંદ્રપ્રભ), ૩૬, ૪૧
 મિનંદર / મિલિન્દ (રાજા), ૩૫૨, ૩૫૩
 મિશ્ર, રાજેન્દ્રલાલ (ડો.) ૨૬૩
 મુક્તકુંભ, ૨૮૦
 મુરંદી, ૬
 મૃગાવતી, ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૫૬
 મેકડોનેલ (પ્રો.), ૨૬૨
 મેક્સમુલર (પ્રો.), ૨૨૭
 મેગાસ્થનીસ, ૫૩
 મેઘકુમાર, ૬, ૪૨, ૫૫
 મૈત્રેય, ૨૭૭
 મૈત્રેય / મૈત્રેયનાથ, ૩૪૪
 મોગ્ગલાન / મોદ્ગલ્યાયન, ૨૭૦, ૨૮૮,
 ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૩૦,
 ૩૫૭
 યમાદિ, ૨૮૦
 યશસ્વ, ૨૮૮
 યજ્ઞોદા, ૨૫૭
 યજ્ઞોદરા, ૨૫૭, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૯, ૩૫૭
 યજ્ઞોભદ્ર, ૨૦
 યજ્ઞોમતી, ૪૪, ૫૬
 યજ્ઞોવતી, ૨૮૨
 યજ્ઞોવિજયજ્ઞ, ૨૧૩
 યાકિની મહાત્તરા, ૨૬
 યુએન સ્વાંગ, ૩૪૭ જુઓ ટુએન-સ્વાંગ /
 હેન સાંગ
 રક્ષિતમૂરિ (આર્ય), ૧૬, ૨૨
 રઘુનાથજ્ઞ, ૨૫૬
 રત્નપ્રભસૂદિ, ૨૮૦
 રત્નવજ્ઞ, ૨૮૦
 રત્નાકરશાંતિ, ૨૮૦
 રથનેમિ, ૧૩, ૧૫
 રવિગુપ્ત, ૨૮૦
 રસવ, ૫૭
 રાજચંદ્ર, ૧૩૧, ૧૩૪
 રાજિમતી, ૧૩, ૧૫
 રામ (ઉદ્રકપિતા), ૩૯

રામચંદ્રજ્ઞ, ૫૩, ૭૧, ૨૬૩
 રામપુત્ર, ૭
 રામાનુજાચાર્ય, ૨૨૬, ૨૭૭
 રાવ શરચંદ્ર, ૨૭૪
 રાવાણ, ૭૧, ૩૫૮
 રાહુલ, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૯, ૨૯૨, ૩૩૦
 રાહુવર્તી, ૨૭૯
 રોહ, ૫
 રૌલિપ્રય (ચોર), ૫૬
 લલિતચંદ્ર (રાજા), ૨૭૯
 લામા, તારાનાથ, ૨૭૪
 લાંતકપિતા (શ્રાવક), ૫૬
 લેવી, સીલ્વન, ૬૨, ૨૭૧
 લેસન, ૨૫૮, ૨૬૨, ૨૭૧
 લોકા, ૨૫૬
 વજિરા, ૩૦
 વજ્રસ્વામી, ૨૧
 વલ્સરાજ, ૨૮, ૩૩, ૩૪ જુઓ ઉદયન
 વનપાલ (રાજા), ૨૮૦
 વરદત્ત (મુનિ), ૩૬, ૩૭, ૪૧
 વરગુરિ, ૨૮૦
 વર્ધમાન, ૧૯, ૯૩, ૯૭, ૨૫૮ જુઓ
 મહાવીરસ્વામી
 વર્ષકાર (મંત્રી), ૨૯૪, ૨૯૫
 વલ્કલચીરી, ૪૪, ૪૫
 વલ્લભાચાર્ય, ૨૨૬, ૨૭૭
 વશિષ્ઠ, ૨૬૩
 વસુભંધુ, ૨૭૩, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૪૪
 વસુમતી, ૪૦
 વસુમિત્ર, ૨૭૦, ૨૭૧ જુઓ પૂર્ણ
 વસ્સકાર, ૩૮
 વલ્લકુમાર, ૭
 વંદ, ૫૧
 વાકપ્રજ, ૨૮૦
 વાયસ્પતિ-મિશ્ર, ૨૭૯, ૩૪૯
 વાયુભૂતિ, ૭૬
 વાપા (વાપ), ૨૮૮
 વાસભ, ખતિયા, ૩૭, ૨૯૪ જુઓ માલિકા
 વાસવદત્ત (રાજા), ૨૯

વાસુલદત્તા, ૩૦, ૩૨
 વિક્રમ (શકારિ), ૨૩
 વિક્રમાદિત્ય (પહેલો), ૨૭૮
 વિજય (રાજા), ૨૮
 વિજેસિંહ, ૨૬૯
 વિદુદાભ, ૩૦, ૩૭, ૩૮, ૨૮૪ જુઓ
 વિરુદ્ધક
 વિદેહદિત્તા, ૪૦ જુઓ ત્રિશલા
 વિદેહપુત્ર, ૬
 વિદ્યાનંદ, ૨૭૯
 વિદ્યાભૂષણ, સતીશચંદ્ર (ડો.), ૨૪, ૨૭૪,
 ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૮૦
 વિનીતદેવ, ૨૭૯
 વિન્ટરનિટ્ઝ, ૧૦-૧૨, ૧૮
 વિમલચંદ્ર, ૨૭૯
 વિમળ (મંત્રી), ૨૫૬
 વિરુદ્ધક, ૨૮૪ જુઓ વિદુદાભ
 વિશાખા, ૨૮૯, ૩૫૭
 વિશ્વામિત્ર, ૩૫૮
 વિષ્ણુવર્ધન (કુબ્જ), ૨૭૮
 વિલ્હ, ૩૯, ૪૧, ૪૨
 વીર જુઓ મહાવીરસ્વામી
 વીરકૃષ્ણમિત્ર (રાજા), ૨૮
 વીરભદ્રગણિ, ૨૦
 વૃદ્ધવાદી, ૨૩, ૨૪
 વેદવ્યાસ / વ્યાસમુનિ, ૨૬૩, ૨૬૫
 વેબર, ૧૨, ૨૬૨
 વોટ, ૫૭
 શકડાલ, ૨૧
 શકડાલપુત્ર, ૬
 શતવાહ, ૨૭૪ જુઓ સદ્રવાહ
 શતાનિ(ની)ક, ૬, ૨૮, ૩૦, ૩૫, ૩૬, ૩૯,
 ૪૦, ૪૪, ૫૦ જુઓ પરંતપ
 શબ્દાલપુત્ર (શ્રાવક), ૫૬
 શ(સ)વ્યંભવસૂરિ, ૧૩, ૨૦
 શર્વિલક, ૩૬૫, ૩૬૬
 શંકરાચાર્ય, ૨૨૬, ૨૭૭, ૩૩૫, ૩૪૭
 શંકરાનંદ, ૨૮૦
 શાકટાયન, ૨૬૨, ૨૬૩

શાકલ્ય, ૨૬૨
 શાકિય, ૩૦
 શાક્યમુનિ, ૫૭, ૨૭૩, ૨૭૬, ૨૮૧, ૩૩૦
 જુઓ ગૌતમ બુદ્ધ
 શાન્તરક્ષિત, ૨૮૦ જુઓ બોધિસત્ત્વ
 (આચાર્ય)
 શાન્તિપ્રભ (શાંતિદેવ ?), ૨૭૪
 શાલ / સાલ (રાજા), ૨૮, ૪૪, ૫૬
 શાલનિપિત્તા, ૬
 શાલિભદ્ર, ૫૬
 શાસ્ત્રી, હરપ્રસાદ, ૩૬૪, ૩૬૬
 શાસ્ત્રી, હીરાનંદ, ૯૮
 શાંતિ શ્રેણિક, ૨૨
 શિવા (રાણી), ૩૫, ૩૯
 શિશુનાગ (રાજા), ૫૪
 શીલ (રાજા), ૨૮૦
 શીલભદ્ર (આચાર્ય), ૨૭૮, ૩૪૭
 શુદ્ધોદન (રાજા), ૨૮૨, ૨૮૯, ૨૯૦,
 ૨૯૪, ૩૫૭
 શેલી, ૭૦
 શોપનહોર, ૨૮૧
 શ્યામાચાર્ય (આચાર્ય), ૧૦
 શ્રીલબ્ધ, ૨૭૪
 શ્રેણિક (રાજા), ૬, ૭, ૧૧, ૨૮, ૨૯, ૩૪,
 ૩૫, ૩૯-૪૩, ૫૦, ૫૬, ૨૮૫ જુઓ
 બિંબિસાર, જુઓ બંભસાર
 શ્વપાક (ચંડાલ), ૭૮
 શ્વેત (રાજા), ૨૮
 સચ્ચક, ૩૮૫ જુઓ અગ્નિવેસ્તન
 સત્યવિજયજી, ૨૫૭
 સદ્રવાહ, ૨૭૪ જુઓ શતવાહ
 સપ્રબુદ્ધ, ૨૮૨
 સમંતભદ્ર (આચાર્ય), ૨૫૫
 સમુદ્રદત્તા, ૨૮૩
 સરહ, ૨૭૪
 સર્વજ્ઞમિત્ર, ૨૮૦
 સર્વદેવસૂરિ, ૨૫૫
 સસંક (રાજા), ૩૪૭
 સહસ્ત્રાણિય, ૬

સંઘદાસગણિ, ૧૬
 સંઘભદ્ર, ૨૭૩
 સંઘમિત્તા, ૨૭૦
 સંજય (પરિવ્રાજક), ૨૮૮
 સંજય (બેલક્ટિપુત્ર), ૬૭, ૨૮૦
 સંપ્રતિ (રાજા), ૨૧
 સંભૂતિવિજય, ૨૦
 સાતવાહન, ૨૩ જુઓ લાલ
 સામહત્યિ આનંદ, ૬
 સારિપુત્ર, ૨૭૦, ૨૮૮-૯૦, ૨૮૪, ૨૯૫,
 ૩૦૯, ૩૩૦, ૩૫૭ જુઓ કૌષ્ઠિલ્ય
 સાલવતી, ૨૮૯
 સિદ્ધસેન દિવાકર, ૨૩, ૨૪, ૧૮૯
 સિદ્ધાર્થ, ૨૫૭, ૨૮૨, ૩૫૭ જુઓ ગૌતમ
 બુદ્ધ
 સિદ્ધાર્થ (મલાવીરપિતા), ૩૯, ૫૫, ૨૫૭
 સિંહ (રાજા), ૨૮૦
 સિંહ ક્ષમાશ્રમજી, ૨૪, ૨૬૧, ૩૫૮
 સુગુપ્ત (મંત્રી), ૪૦
 સુજાતા, ૨૮૭
 સુજ્યેષ્ઠ, ૩૯
 સુશુકી, ડી. (પ્રો.), ૩૪૬
 સુદત્ત અનાયપિંડિક, ૩૮૯ જુઓ
 અનાયપિંડિક
 સુદર્શ્ય, ૨૭૮
 સુધર્માસ્વામી (ગણધર), ૫, ૧૦, ૨૦, ૨૬૧
 સુનકભત્ત, ૬
 સુનક્ષત્ર, ૭
 સુનીધ, ૨૮૫
 સુપ્રતિબુદ્ધ, ૨૮૨
 સુભદ્ર, ૨૮૬
 સુમના, ૩૭
 સુરાદેવ, ૬, ૫૬
 સુરેશ્વરચાર્ય, ૨૭૯
 સુશીલ (શ.), ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૭૬, ૮૧

સુસ્થિત (આચાર્ય), ૨૫૫ જુઓ કોટિક
 સુહસ્તિસૂરિ (આચ્ય), ૨૧
 સુંદરી, ૨૮૨
 સૂર્યકાંતા (રાણી), ૪૫
 સૂર્યાભદેવ, ૧૦
 સેનક, ૨૬૨
 સેનિય, ૨૮૪
 સોમચંદ્ર (રાજા), ૪૪, ૪૫
 સોમપ્રભસૂરિ, ૧૯
 સ્કન્દિલાચાર્ય (આચ્ય), ૨૧, ૨૨
 સ્ત્રીવન્સન, ૫૭
 સ્ટેનલી, ૫૭
 સ્થિરમતિ (આચાર્ય), ૨૭૯, ૩૪૪
 સ્થૂલભદ્ર, ૨૧
 સ્પેન્સર, ૨૮, ૭૦
 સ્ફોટાયન, ૨૬૨
 સ્મિથ, વિન્સેટ, ૨૭૧, ૩૬૪, ૩૬૬
 હરિકેશભાલ (સાધુ), ૧૪, ૭૮
 હરિભદ્રસૂરિ, ૧૮, ૨૫-૨૭, ૬૮, ૨૦૫,
 ૨૨૭, ૨૨૮, ૩૦૧
 હર્ષ, ૨૮૦
 હર્ષવર્ધન, ૨૮૦
 હલ્લ, ૩૯, ૪૧, ૪૨
 હરિતપાળ (રાજા), ૪૫, ૫૬
 હંટર, ૨૬૨
 લાલ, ૨૩ જુઓ સાતવાહન
 હિરેકિલટસ, ૩૪૩
 હુએન-ચ્યાંગ / હ્વેન સાંગ, ૨૭૩, ૨૭૪,
 ૨૭૭ જુઓ યુએન-સ્વાંગ
 હેમચંદ્રાચાર્ય / હેમાચાર્ય, ૨૧, ૨૯, ૩૨,
 ૪૩, ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૬૩, ૯૭, ૧૪૪,
 ૧૮૦
 હોસંગ (મહાયાન), ૨૮૦

૨. સ્થળનામો

અગ્નિશવતી નદી, ૫૪
 અણહિલપુર, ૨૫૫
 અનામ, ૩૬૨
 અનાર્ય દેશ, ૪૮-૫૦, ૫૫, ૮૯
 અપાપાપુરી / પાપાપુરી, ૪૫, ૪૭, ૫૫, ૫૬
 જુઓ પાવાપુરી
 અફઘાનિસ્તાન, ૫૩, ૩૬૨
 અમલકલ્પા, ૨૮
 અયોધ્યા, ૫૩, ૨૭૭, ૨૭૮
 અરપાક દેશ, ૪૮
 અર્બુદાચલ (આબુ), ૨૫૫, ૨૫૬
 અલ્પકપ્પ, ૪૫, ૨૮૬, ૨૮૭
 અવંતી (રાજ્ય), ૩૦, ૩૩-૩૬, ૪૪, ૪૯,
 ૫૦, ૫૨-૫૪
 અસિનદ્રી, ૫૩
 અસ્થિકગામ, ૫૪ જુઓ વર્ધમાનનગર
 અસ્સકદેશ, ૫૦, ૫૩
 અહિચ્છત્રાનગરી, ૪૬, ૪૭
 અંગદેશ, ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૩,
 ૨૮૨
 અંધ્ર / આંધ્ર, ૪૮, ૪૯, ૨૭૧, ૨૭૮
 અંબલત્થિકા, ૨૮૫
 આમ્રવન, ૨૮૫
 આરક્ટદેશ, ૪૯
 આર્દ્રક (દેશ), ૪૪
 આર્દ્રકનગર, ૪૪
 આર્યદેશ, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૮૯
 આર્યવર્ત, ૭૧
 આલમિકાનગરી, ૫૫, ૫૬
 આલાવી, ૨૮૨
 આનર્તગામ, ૫૫
 ઇજિપ્ત, ૫૯
 ઇસિપત્તન (ઋષિપત્તન), ૩૦૩
 ઈર્ગવેડ, ૫૭
 ઈંદ્રપ્રસ્થ, ૫૨ જુઓ ગજપુર
 ઈરાન, ૫૯, ૩૬૨
 ઉચ્છાપુરી, ૪૮

ઉજ્જયન / ઉજ્જયણ / ઉજ્જન /
 ઉજ્જયિની / ઉજ્જેણી, ૨૩, ૨૮, ૩૦,
 ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૪, ૫૪
 ઉજ્જયંત, ૨૫૬ જુઓ ગિરનાર, જુઓ
 રેવતાચલ
 ઉદ્ગદેશ, ૪૮
 ઉત્કલ / ઓરીસા, ૨૭૮, ૨૮૭
 ઉરૂવેલ(લા) / ઉરૂવિલ્લા, ૨૮૬, ૨૮૮,
 ૩૫૯
 ઉર્લુભા, ૩૦
 ઉષ્ણાકગામ, ૫૫
 ઋજુપાલિકા નદી, ૫૫
 ઋષભપુર, ૨૮
 ઓદંતપુર વિહાર, ૨૮૦
 કકુત્થા નદી, ૨૮૬
 કચ્છ (-નો અખાત), ૫૩, ૫૪, ૨૫૫
 કદલીસમાગમ ગામ, ૫૫
 કનકપુર, ૨૯
 કનોજ, ૫૨
 કપિલવસ્તુ, ૪૫, ૨૫૮, ૨૮૧, ૨૮૯, ૨૮૨,
 ૨૮૪, ૨૮૬, ૨૮૭ જુઓ પદીરા
 કલકત્તા, ૨૫૬
 કલિંગ, ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૨૭૧
 કલુંબક, ૫૫
 કંચાકપુર, ૪૬ જુઓ કાંચનપુર
 કંઠાલિયા ગામ, ૨૫૬
 કંદહાર, ૫૩ જુઓ ગંધાર
 કંબોજ, ૫૦, ૫૨
 કાઠિયાવાડ, ૫૨, ૫૪, ૨૫૫-૨૫૭
 કામદેશ, ૪૮
 કાવેરી, ૪૮, ૪૯
 કાશી (દેશ), ૬, ૨૮, ૪૫-૪૭, ૫૦, ૫૧
 કાશી (નગર), ૨૯, ૩૦, ૪૫-૪૭, ૫૦,
 ૫૬, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૦૩ જુઓ
 વાગ્ધારસી, જુઓ બનારસ
 કાશ્મીર, ૫૩, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૪
 કાશ્યપ, ૪૮, ૪૯

કાંચનપુર, ૪૭ જુઓ કંચાપુર
કાંચી, ૪૮, ૪૯, ૨૭૮
કાંચીપુર / કાંજીવરમ, ૨૭૮, ૩૪૭
કાંચિલ્યપુર (કપિલા), ૪૬, ૪૭, ૫૨, ૫૩,
૫૬
કિરાત, ૪૮
કુમાલ, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૧
કુરુદેશ, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૫૨
કુમારગામ (કુમાર), ૫૪, ૫૫
કુલશ, ૪૮
કુશાગ્રપુર, ૪૨
કુશાર્તક (કુશાવર્ત) દેશ, ૪૬, ૪૭
કુશિનગર / કુશિનારા, ૪૫, ૫૨, ૨૫૮,
૨૮૬, ૨૮૭
કુસુમપુર, ૨૨ જુઓ પાટલિપુત્ર, જુઓ પટણા
કુંચ, ૪૮
કુંડગ્રામ, ૩૯
કુંડક ગામ, ૫૫, ૨૫૮
કુંડવવનવિહાર, ૨૬૯
કૃષિકાગામ, ૫૫
કૃમંગ્રામ, ૫૫
કૃતમંગળનગર, ૫૫
કૃષ્ણાનદી, ૨૭૪
કેકય, ૪૮
કેતકાર્દક, ૪૬, ૪૭
કેલવા, ૨૫૬
કેસપુત્ર, ૪૫
કેદયાદ્દેશ, ૪૫
કોટિગ્રામ, ૨૯૫
કોટીવર્ષનગર, ૪૬-૪૮
કોરિયા, ૨૭૧, ૩૬૧
કોલાકગામ, ૫૪-૫૬
કોશલ દેશ, ૬, ૨૮-૩૦, ૩૭, ૪૬, ૪૭,
૫૦, ૫૧, ૫૩, ૫૪, ૨૮૯, ૨૯૪
કોશાંબી / કોશાંબી / કોસંબી, ૬, ૨૮,
૩૦, ૩૧, ૩૩-૩૬, ૩૯, ૪૦, ૪૪,
૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૦, ૫૨, ૫૩, ૫૫,
૫૬, ૨૭૭, ૨૮૧, ૩૦૨
કોંકણ, ૪૮, ૪૯

કોચી નદી, ૪૯
કોંચક, ૪૮
ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ, ૨૮, ૫૪, ૫૫
ભસ, ૪૮
ભારાગોડા, ૫૪
બાસિક, ૪૮
બેરાલુ, ૨૫૬
ગજકર્મ, ૪૮
ગજપુર, ૪૬, ૪૭, ૫૨ જુઓ ઈંદ્રપ્રસ્થ
ગજમુખ, ૪૮
ગયા, ૨૮૬
ગંગા નદી, ૪૩, ૫૦, ૫૧, ૫૩-૫૫, ૨૭૯,
૨૮૨, ૨૮૫
ગંડક નદી, ૫૧
ગંધાર, ૫૦, ૫૩, ૨૭૭ જુઓ કંદહાર, જુઓ
પેશાવર
ગિરનાર, ૨૫૬, ૨૬૪ જુઓ ઉજ્જયંત,
જુઓ રેવતાચલ
ગુજરાત / ગુર્જરદેશ, ૪૫, ૫૨, ૨૫૫, ૨૫૭
ગૃધ્રકૂટે પર્વત, ૨૮૩
ગોકુળગામ, ૫૫
ગોરુદેશ, ૪૮
ગોદાવરી નદી, ૫૩
ગોરખપુર, ૫૧
ગોરખપુર (જિલ્લો), ૨૮૧
ગ્રામક ગામ, ૫૫
ગ્રીસ, ૫૯
ચંદ્રદીપ (બેટ), ૨૭૯
ચંપાનગરી / ચંપાપુરી, ૧૦, ૨૮, ૨૯, ૩૬,
૪૦, ૪૧, ૪૩-૪૭, ૫૦, ૫૩, ૫૫, ૫૬
ચંપાનદી, ૫૦, ૫૩
ચાલિકા, ૨૮૨
ચાવાલ, ૫૫
ચીન, ૪૮, ૫૨, ૫૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૪,
૩૬૧, ૩૬૨
ચુક, ૪૮
ચુડામણિ દેશ, ૨૭૮
ચેટિ / ચેટી દેશ, ૪૬-૪૮, ૫૦, ૫૨
ચોડ / ચોલ દેશ, ૨૭૮

ચોરાક ગામ, ૫૫
 જનકપુર, ૫૧
 જમના નદી, ૩૦, ૫૨, ૫૩
 જંગલ, ૪૬, ૪૭
 જંબુખંડ ગામ, ૫૫
 જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્ર, ૧૦, ૧૧, ૪૫, ૪૬
 જાપાન, ૨૭૧, ૩૬૧, ૩૬૨
 જાલંધર, ૨૭૧
 જાવા બેટ, ૬૧
 જૂનાગઢ, ૨૫૬
 જુમકગામ, ૫૫
 જેતવન, ૨૮૯, ૨૯૨
 જોધપુર મંડલ, ૨૫૬
 ટેલીગ્રામ, ૨૫૫
 ડોમ્બિલિક, ૪૮
 તક્કશિલા / તક્ષશિલા / તક્ષિલા, ૩૭, ૫૩,
 ૨૭૪, ૨૮૯
 તમિસ્રા ગુહા, ૪૩
 તામ્રલિપિ નગર, ૪૬, ૪૭
 તારંગાજી પહાડ, ૨૫૬
 તિબેટ, ૨૭૧, ૨૭૪, ૨૮૦, ૩૬૧, ૩૬૨
 તિર્લત દેશ, ૫૪
 તુરગાજમુખ, ૪૮
 તુર્કિસ્તાન, ૩૬૨
 તુંબાકગામ, ૫૫
 તેલિંગન, ૨૭૮
 ત્રિમલય (દેશ), ૨૭૮
 થૂણા, ૪૯
 દક્ષિણાપથ, ૪૯
 દશાર્ણદેશ, ૪૪, ૪૬-૪૮
 દશાર્ણનગર, ૪૪, ૫૬
 દિલ્હી, ૫૨, ૨૭૧
 દંઢભૂમિ, ૫૫, ૮૯
 દેલવાડા, ૨૫૬
 દેવગણ, ૪૮, ૪૯
 દ્રવસિ (દ્રાવિડ ?), ૨૭૯
 દ્રવિડ, ૪૮
 દ્વારાવતી / દ્વારામતી / દ્વારકા / દ્વારવતી,
 ૪૬, ૪૭, ૫૨

નર્મદા નદી, ૪૯
 નંદિપુર, ૪૬, ૪૭
 નંદીગ્રામ, ૫૫
 નારિકા, ૨૮૫
 નાલંદ / નાલંદા / નલંદ, ૨૭૪, ૨૭૭-૮૦,
 ૨૮૫, ૩૪૭
 નિરંજના નદી, ૨૮૭ જુઓ ફલ્ગુ નદી
 નેપાલ, ૨૧, ૫૧, ૫૨, ૫૪, ૨૭૧, ૩૬૧,
 ૩૬૨
 ન્યગ્રોધિકા, ૨૨
 પટણા, ૨૧, ૨૨, ૫૪ જુઓ પાટલિપુત્ર,
 જુઓ કુસુમપુર
 પત્કણદેશ, ૪૮
 પદીરા, ૨૮૧ જુઓ કપિલવસ્તુ
 પલ્લવ, ૨૭૧
 પવકાળ, ૫૫
 પંચાલ, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૫૩ જુઓ પાંચાલ
 પંજાબ, ૫૩, ૨૭૪
 પાટલિપુત્ર, ૨૧, ૨૨, ૨૯, ૪૩, ૫૪, ૨૬૯,
 ૨૮૫, ૩૬૪ ૩૬૫ જુઓ પટણા, જુઓ
 કુસુમપુર
 પારસ, ૪૮
 પારસનાથ હિલ, ૨૫૬ જુઓ રામેતશિખર
 પાર્વતગિરિ, ૨૭૪
 પાલક ગ્રામ, ૫૫
 પાલીતાણા, ૨૩, ૨૫૬
 પાવા, ૨૮૫-૮૭
 પાવાપુરી, ૪૫-૪૮, ૫૨, ૫૬, ૨૫૬, ૨૫૮
 જુઓ અપાપાપુરી
 પાંચાલ, ૪૭, ૫૨ જુઓ પંચાલ
 પાંડવ પર્વત, ૨૮૫
 પિંચ્લીવન, ૪૫, ૨૮૭
 પુરિમતાલ, ૫૫
 પુરિવટ્ટા / પુરીવર્તા, ૪૬-૪૮
 પુલાસપુર, ૨૮
 પુલિંદ, ૪૮
 પુંડરીક, ૨૫૬ જુઓ શેત્રુંજય
 પૂર્ણકલશગામ, ૫૫
 પૃષ્ઠયંપાનગરી, ૫૫, ૫૬

પેઢાળા ગામ, ૫૫, ૮૯
 પેશાવર, ૨૭૭ જુઓ ગંધાર
 પોતનપુર / પોટલિ, ૨૮, ૪૧, ૪૪, ૫૩,
 ૫૬
 પૌલાશપુર, ૫૬
 પૌંદ્ર, ૪૯
 ફલ્ગુ નદી, ૨૮૭ જુઓ નિરંજના નદી
 બનારસ, ૫૩ જુઓ કાશી (નગર), જુઓ
 વાણારસી
 બર્દવાન, ૨૫૬
 બર્બરદેશ, ૪૮
 બલિ ટાપુ, ૬૧
 બલુચિસ્તાન, ૩૬૨
 બહુશાળ ગામ, ૫૫
 બંગ (વંગ), ૪૬, ૪૭, ૪૮
 બંગાલ, ૨૭૮, ૨૭૯, ૩૬૨
 બિભેલકગામ, ૫૫
 બિહાર, ૫૦
 બુક્કસ, ૪૮
 બુદ્ધગયા, ૨૮૮
 બુરાયર, ૩૬૧
 બેલુવ, ૨૮૫
 બોધિવૃક્ષ, ૨૮૭
 બ્રહ્મદેશ, ૨૭૧, ૩૨૬, ૩૨૮, ૩૫૫, ૩૬૨
 બ્રાહ્મણગ્રામ, ૫૫
 બ્રાહ્મણકુંડ ગામ, ૫૫
 ભગ્ગ, ૫૨
 ભદ્રિલપુર / ભદ્રિલ, ૪૬, ૪૭, ૫૫
 ભદ્રિકાપુરી, ૫૫
 ભમરૂત, ૪૮
 ભરતકેત્ર, ૪૯
 ભરૂકચ્છ (ભરૂચ), ૫૪
 ભર્ગદેશ, ૨૮૧
 ભંગ, ૪૬, ૪૭
 ભાગલપુર, ૫૦, ૫૩
 ભારતવર્ષ, ૧૧, ૨૯, ૪૫, ૪૬, ૫૬-૫૮,
 ૭૪, ૭૫, ૨૭૪, ૨૮૮
 મિહિ, ૪૮
 ભૂતાન, ૩૬૧

ભોગપુરી, ૫૫
 મગધ (રાજ્ય), ૧૧, ૨૧, ૨૯, ૩૦, ૩૪,
 ૩૫, ૩૭-૩૯, ૪૨, ૪૬, ૪૭, ૪૮-૫૧,
 ૫૩-૫૫, ૨૭૧, ૨૭૮, ૨૮૦, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૨૮૯, ૩૫૯
 મત્સ્ય (મચ્છ) દેશ, ૪૬-૫૦, ૫૨
 મથુરા / મધુરાનગરી, ૨૧, ૨૨, ૪૬-૪૮,
 ૫૨, ૫૩
 મદ્દો, ૫૪
 મદ્રાસ છેલાકો, ૨૭૮
 મરુમંડળ, ૫૬
 મલય, ૪૬, ૪૭
 મહા, ૫૦
 મહાકોશલ, ૨૭૪
 મહાપુર, ૨૮
 મહાવન, ૨૮૫
 મહાસેનવન, ૫૫
 મંચૂરિયા, ૩૬૧
 મંડિકીકા નદી, ૫૫
 મારવાડ, ૨૫૭
 માલવ / માલવિક, ૪૮-૫૦, ૨૭૯
 માસ દેશ, ૪૬, ૪૭
 મિથિલાનગરી, ૩૦, ૪૫-૪૭, ૫૧, ૫૪-૫૬
 મુરુંડ દેશ, ૪૮
 મૃગવન, ૨૮૭, ૩૦૩
 મૃત્તિકાવતી (મત્તિયાવતી), ૪૪, ૪૬-૪૮
 મેઢક ગામ, ૫૫, ૫૬
 મોરાક ગામ, ૫૪
 મોંગોલિયા, ૨૭૧, ૩૬૧
 યવન દેશ, ૪૮
 યષ્ટિવન, ૨૮૮
 રાજગૃહ / રાજગિર, ૨૮-૩૦, ૩૫, ૩૮,
 ૩૯, ૪૧-૪૩, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૫૧,
 ૫૩-૫૬, ૨૫૬, ૨૬૯, ૨૮૪,
 ૨૮૮-૮૫, ૨૮૭, ૩૩૦
 રામગા(ગ્રા)મ, ૪૫, ૨૮૬, ૨૮૭
 રામપુર, ૩૬૧
 રેવતાચલ, ૨૫૬, ૨૬૪ જુઓ ઉજ્જવંત,
 જુઓ ગિરનાર

સોમ, ૫૯, ૩૬૨
 સોમક, ૪૮
 સોરક (સોરક), ૫૪
 સોલિણી નદી, ૨૯૦
 લકુસ, ૪૮
 લંકા, ૨૭૯, ૩૪૫, ૩૫૫, ૩૬૨
 લાટ (લાટ), ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૫૫
 લાંગલગામ, ૫૫
 લુંબિનીવન, ૨૮૧, ૨૮૨
 લોહાર્ગલગામ, ૫૫
 લડોદરા, ૨૬૫
 લક્ષ્મજક / લાક્ષ્મજક (ગામ), ૪૫, ૫૫, ૫૬
 લત્સ / લસા / લંશદેશ, ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૫૨, ૫૩
 લરણ નદી, ૫૩
 લરાડ, ૨૭૪ જુઓ વિદર્ભ
 લરુણ દેશ, ૪૭, ૪૮
 લરેઠા, ૨૫૬
 લક્ષ્મણનગર, ૫૪ જુઓ અસ્થિકગામ
 લલભીપુર, ૨૨
 લાણારસી, ૪૫-૪૭, ૫૧, ૫૩, ૫૫ જુઓ કાશી (નગર), જુઓ બનારસ
 લારેન્દ્ર / લાલેન્દ્ર, ૨૭૯, ૨૮૦
 લાલુકગામ, ૫૫
 લિજયપુર, ૨૯
 લિદર્ભ, ૨૭૪ જુઓ લરાડ
 લિદેહ (દેશ), ૪૦, ૪૫-૪૭, ૫૧, ૫૪
 લિમલાયલ, ૨૬૪ જુઓ શેનુંજય
 લિશાલા (લિશાલી) નગરી, ૪૨, ૫૧, ૫૨, ૫૫, ૫૬ જુઓ લેશાલી (લેશાલિ)
 લિંધ્યાયલ પર્વત, ૫૦
 લીતભયનગર / લીતભયપટ્ટન, ૨૮, ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૪૪, ૪૬-૪૮
 લીરપુરનગર, ૨૮
 લેણાતટ પુર, ૪૨
 લેણુવન, ૨૮૮, ૨૯૨
 લેથદીપ, ૨૯૬, ૨૯૭
 લેરંજા (લેરંતિ-લેરંત્ય), ૨૯૨
 લેતાઢ્યગિરિ, ૪૩

લેઢ્ય, ૪૯
 લેઢ્યારગિરિ, ૫૬
 લેસાટ (લેસાડ) નગરી, ૪૬, ૪૭, ૫૨
 લેશાલી (લેશાલિ), ૧૧, ૨૮, ૩૦, ૩૫, ૩૭-૪૬, ૫૦, ૫૧, ૫૪, ૫૫, ૨૫૯, ૨૬૧, ૨૬૯, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૯, ૨૯૦, ૨૯૪-૯૭, ૩૬૦ જુઓ લિશાલાનગરી
 લજ્જભૂમિ, ૫૫
 લકદેશ, ૪૮
 લકલ, ૨૭૭
 લાખરદેશ, ૪૮
 લાલિશીર્ષગામ, ૫૫
 લાંડિલ્ય (સંડિલ્ય), ૪૬, ૪૭
 લુક્તિમતી / લુક્તિકાવતી (સોલિયમહ), ૪૬-૪૮, ૫૨
 લુદ્ધભૂમિ, ૫૫
 લૂરસેનદેશ, ૨૨, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૫૨, ૫૩
 લેનુંજય, ૨૫૬, ૨૬૪ જુઓ પુંડરીક, જુઓ લિમલાયલ, જુઓ લિદ્યાયલ
 લાવસ્તીનગરી, ૧૦, ૩૦, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૪-૫૬, ૨૯૯-૯૨, ૨૯૪, ૩૬૧ જુઓ સાવત્થી
 લ્રીલંકા, ૩૬૧ જુઓ લિલોન, જુઓ લિંદલદ્વીપ,
 લેતાંલી (લેતાંલિકા) નગરી, ૪૫-૪૮, ૫૫
 લણ્માનિગામ, ૫૫
 લત્તેત્ર ગામ, ૫૫
 લમતટ, ૨૭૮
 લમેતણિખર, ૨૫૬ જુઓ લારસનાથ લિલ
 લરૂવૂનદી, ૫૩
 લંકરસ, ૫૪
 લંમલેનો લિદાર, ૨૮૦
 લાકેતપુર, ૨૯, ૪૬, ૪૭, ૫૧, ૫૪
 લાગલ (નગર), ૫૪
 લાનુપરિક ગામ, ૫૫
 લાવત્થી, ૩૦, ૩૭, ૪૬, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૪
 લિકિમ, ૩૬૧

સિદ્ધાચલ, ૨૫૬ જુઓ શેત્રુંજય
સિદ્ધાર્થપુર, ૫૫
સિયામ, ૨૭૧, ૩૫૫, ૩૬૨
સિરિયાટી, ૨૫૬
સિલોન, ૩૨૬, ૩૬૧ જુઓ શ્રીલંકા, જુઓ
સિંહલદ્વીપ
સિંધુ (દેશ), ૩૫, ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯
સિંધુ નદી, ૪૯, ૫૩
સિંહલદ્વીપ, ૨૭૦, ૩૬૧, ૩૬૨ જુઓ
શ્રીલંકા, જુઓ સિલોન
સિંહલવત્ત, ૨૭૮
મુઘોષનગર, ૨૯
મુપ્પારક, ૫૪
મુમંગળ ગામ, ૫૫
મુરત, ૫૪
મુરભિપુર, ૫૫

મુરાદ / મુરદ્દ / મોરાદ, ૪૬-૪૯, ૫૨
મુસમારપુર, ૩૬, ૫૫
મુસમાર પર્વત, ૪૫, ૫૨
સૈબીરિયા, ૩૬૧
મૌગધિકનગરી, ૨૯
મૌરી(સૌર્ય)પુર, ૪૭
મૌવીર(સૌવીર)દેશ, ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૫૪
મથુજાક, ૫૫
સ્વાર્જાનલ, ૫૫
હયકર્ણ, ૪૮
હયમુખ, ૪૮
હરિદુગામ, ૫૫
હસ્તિશીર્ષ (નગર), ૨૮
હિમાલય પર્વત, ૨૮, ૪૪
હિંદુસ્થાન, ૪૯, ૫૯, ૬૦, ૨૫૭
હૂણદેશ, ૪૮, ૪૯

૩. કૃતિનામો

અગ્રાયણીપૂર્વ, ૮
અકગુત્તરનિકાય, ૨૬૧
અજીવકલ્પ, ૨૦
અદ્દકથા, ૨૭૦
અયવંવેદ, ૬૦, ૬૪, ૧૩૭, ૧૩૮
અનુત્તરોપપાતિકદશાઃ સૂત્ર, ૭
અનુયોગદ્વાર, ૧૬, ૧૯, ૨૨
અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ, ૨૬
અનેકાન્તજયપતાકા (સ્વોપજ સહિત), ૨૬
અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ, ૨૬
અભિધમ્મદ્દસંગ્રહ, ૩૦૯
અભિધમ્મપિટક, ૨૬૯, ૨૭૨, ૨૭૯
અભિધર્મકોશ, ૨૭૩
અભિધર્મજ્ઞાનપ્રસ્થાનશાસ્ત્ર, ૨૭૩ જુઓ
જ્ઞાનપ્રસ્થાનશાસ્ત્ર
અભિધર્મ(મહા)વિભાષા, ૨૭૨, ૨૭૩,
૩૪૫, ૩૫૩
અભિધર્મસમયટીપિકા, ૨૭૩
અભિસમયાલંકાર, ૩૪૪
અમુત્તવ, ૨૭૫

અર્લી હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ૩૬૪, ૩૬૬
અવન્ધ્ય-કલ્યાણપૂર્વ, ૯
અષ્ટપ્રકરણો, ૨૬
અષ્ટસહસ્રિકા, ૨૭૯
અષ્ટસાહસિક પ્રજ્ઞાપારમિતા, ૨૭૨
અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ પૂર્વ, ૮
અંગશૂલિયા, ૨૦
અંગવિદ્યા, ૨૦
અંતકૃતદશાઃસૂત્ર, ૭, ૧૨
આચારંગ નિયુક્તિ, ૨૦
આચારંગ સૂત્ર, ૩, ૪, ૧૨, ૨૦
આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ૧૮, ૨૦
આત્મપ્રવાદ પૂર્વ, ૯, ૧૩
આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, ૧૩૪
આદિકર્મરચના, ૩૬૩
આદિત્યપુરાણ, ૪૮
આરાધનાપતાકા, ૨૦
'આર્ય દર્શનોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', ૨૭૬,
૨૭૭
આલંબનપરીક્ષા, ૨૭૮

આલંબનપરીક્ષાની વૃત્તિ, ૨૭૮
 આલંબન-પ્રત્યય-ધ્યાનશાસ્ત્ર વ્યાખ્યા, ૨૭૮
 આવશ્યક નિયુક્તિ, ૨૦
 આવશ્યક સૂત્ર, ૧૨, ૧૯
 આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ, ૨૬
 ઇતિવૃત્તક, ૩૫૯
 ઉત્તરમીમાંસા પર ટીકા, ૨૭૭
 ઉત્તરમીમાંસા સૂત્ર, ૨૨૬ જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર
 ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિ, ૨૦
 ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૧૨, ૧૩-૧૫, ૧૯, ૨૦
 ઉત્પાદપૂર્વ, ૮
 ઉપદેશપદપ્રકરણ, ૨૬
 ઉપાયકૌશલ્ય, ૨૭૫
 ઉપાસકદશા: સૂત્ર, ૬, ૭, ૧૨
 ઉવવાઈસુત્ત જુઓ ઔપપાત્તિક (ઉવવાઈ) સૂત્ર
 ઉવસંગગહર, ૨૧
 ઋગ્વેદ, ૬, ૫૯, ૬૦, ૯૮, ૨૬૩
 ઋષિભાષિત, ૨૦
 ઋષિભાષિત નિયુક્તિ, ૨૦
 ઐતરેય ઉપનિષદ (આરણ્યક), ૬૩-૬૫
 ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૨૬૩
 ઓઘનિયુક્તિ, ૧૨, ૧૬, ૨૦ જુઓ પિંડનિયુક્તિ
 ઔપપાત્તિક (ઉવવાઈ)સૂત્ર, ૧૦, ૧૨
 કઠોપનિષદ્, ૬૪
 કથાકોષ, ૨૬
 કથાવત્સુ, ૩૪૭
 કમ્પવડંસિયા (કલ્યાવર્તસિકા)સૂત્ર, ૧૧, ૧૨
 કળિયા (કલ્પિકા)સૂત્ર, ૧૧, ૧૨
 કલ્પસૂત્ર, ૧૭, ૧૯, ૬૦ જુઓ પર્યુપણાકલ્પ, જુઓ બારસાસૂત્ર
 કલ્યાણમંદિર સ્તવન, ૨૪
 કલ્પવગ્ગ, ૨૭૧
 કવચ પ્રકરણ, ૨૦
 કાદંબરી, ૫૮
 કાશિકાવૃત્તિ, ૨૮૦
 કેવલ્યોપનિષદ, ૧૩૭
 કોશકારકશાસ્ત્ર, ૨૭૩ જુઓ ન્યાયાનુસાર

શાસ્ત્ર
 ક્રિયાવિશાલ પૂર્વ, ૯
 ક્ષામણસૂત્ર (પાશ્ચિકક્ષામણસૂત્ર), ૧૯
 ક્ષેત્રવિચાર, ૨૩
 ગચ્છજયાર, ૨૦
 ગણિવિદ્યા, ૧૯
 ગણેશપુરાણ, ૨૬૪
 ગંડવ્યૂહ, ૨૭૨
 ગાથાસત્તસર્ઈ, ૨૩
 ગૃહસ્થવિચાર, ૧૭૨
 ગૌતમ બુદ્ધ, ૨૯૭
 ચતુ:શતક, ૨૭૫
 ચતુ:શરણ, ૧૮
 ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, ૧૧, ૧૨
 ચંદ્રવેધ્યક, ૧૮
 ચંદ્રવ્યાકરણ, ૨૮૦
 ચિત્તવિશુદ્ધિ પ્રકરણ, ૨૭૫
 ચુલ્લવગ્ગ, ૨૬૯, ૨૮૨
 ચૂલિકા, ૧૦
 છાંદોગ્યોપનિષદ્, ૬૪, ૩૦૪
 જગત્કર્તૃત્વમીમાંસા, ૧૯૪
 જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૧૧, ૧૨
 જંબૂદ્વીપ સમાસ પ્રકરણ, ૨૩
 જંબૂપયત્રા, ૨૦
 જાતકગ્રંથ, ૫૦, ૫૨, ૨૬૯
 જિનચરિત, ૧૯
 જીતકલ્પસૂત્ર, ૧૯, ૨૫
 જીવવિભક્તિ, ૨૦
 જીવાજીવવિભક્તિ પરની નિયુક્તિ, ૧૫
 જીવાભિગમ સૂત્ર, ૧૦, ૧૨
 જૈન તત્ત્વાદર્શ, ૬૮
 'જૈન ધર્મપ્રકાશ', ૪૩
 જૈન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર, ૨૯
 'જૈન ફિલોસોફી ઓન ઇટ્સ રિવિજન ટુ બ્રાહ્મનિષ્ઠમ', ૧૫૨
 જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૨૨, ૨૭
 સાતાધમકથાંજસૂત્ર, ૬, ૧૨
 શાનપ્રવાહપૂર્વ, ૯
 શાનપ્રસ્થાન(શાસ્ત્ર), ૨૭૦, ૨૭૩, ૩૫૩

જ્ઞાનપ્રસ્થાનશાસ્ત્ર પરની મોટી ટીકા, ૩૫૩
જુઓ મહાવિભાષા
જ્ઞાનાર્થો, ૨૧૪
જ્યોતિષ પર સંહિતા, ૨૧
જ્યોતિષકરંડ, ૨૦
જ્યોતિષકરંડક પર ટીકા, ૨૪
તત્ત્વસંગ્રહકારિકા, ૨૮૦
તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા, ૨૮૦
તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્યટીકા, ૧૭૦
તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર / તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૨૨, ૨૩, ૧૨૮, ૧૫૩
તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર પરનું ભાષ્ય, ૨૨
તથાગત મુદ્ધક, ૨૭૨
તરંગવતી, ૨૭૮
તર્કન્યાય, ૨૭૯ જુઓ વાદન્યાય
તર્કશાસ્ત્ર, ૨૭૮
તંદુલવૈચારિક, ૧૮
તિથિપ્રકીર્ણક, ૨૦
તીર્થોદ્ગાર, ૨૦
તેપિટક, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૨ જુઓ ત્રિપિટક
તેતરીય ઉપનિષદ, ૬૪, ૬૫
ત્રિકાલપરીક્ષા, ૨૭૮
ત્રિપિટક / તિપિટક, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૮, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૩૦૨, ૩૩૦, જુઓ તેપિટક
ત્રિપિટકશાલાકાપુરુષચરિત્ર, ૩૬, ૪૩, ૪૭, ૯૭
થેરવાદ, ૨૬૯, ૨૭૦ જુઓ સ્થવિરવાદ
થેરાવલિ, ૧૯
થેરીગાથા, ૨૬૯, ૩૫૭
દક્ષિણામૂર્તિ-સદ્ગતનામ, ૨૬૩
દશ-ભૂમિવિસ્તાર, ૨૭૨
દશવૈકલિક પરની નિર્ણયિત, ૧૩, ૧૬, ૨૦
દશવૈકલિક સૂત્ર, ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૧૯, ૨૦, ૨૫
દશવૈકલિક સૂત્ર પર વૃત્તિ, ૨૬
દશાશ્રુતસ્કંધ, ૧૬, ૧૯, ૨૦
દશાશ્રુતસ્કંધ નિર્ણયિત, ૨૦
દંટિવાદ, ૩, ૮, ૧૦, ૧૨, ૨૧

દેવેન્દ્રસ્તવ, ૧૯
દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીશ), ૨૪
દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ, ૨૦
ધર્મપદસૂત્ર, ૧૩, ૩૦, ૨૬૯, ૩૦૬, ૩૨૫, ૩૪૪, ૩૬૦
ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ, ૨૬
ધર્મસંગ્રહણી પ્રકરણ, ૨૬
ધર્મસ્કંધ, ૨૭૦
ધર્મોધર્મતા ત્રિભંગ, ૩૪૪
ધર્મોત્તર દિપ્પનક, ૨૮૦
ધાતુકાય, ૨૭૦
ધૂતોખ્યાન, ૨૬, ૨૭
ધ્યાનશતક, ૧૨, ૨૫
નયકર્ણિકા, ૨૩૭
નયચક, ૨૪
નયચક પર ટીકા, ૨૪
નંદીની વૃત્તિ, ૩
નંદીસૂત્ર, ૧૬, ૧૯, ૨૨
નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ, ૨૨
નંદીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ, ૨૬
નિર્વાંગકલિકા, ૨૩
નિશીથ (લઘુનિશીથ), ૧૬, ૧૯
નિશીથ ચૂર્ણિ, ૪૯
ન્યાયપ્રવેશ, ૨૭૮
ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર પર વૃત્તિ, ૨૬
ન્યાયબિન્દુ-ટીકા, ૨૪
ન્યાયબિન્દુ પૂર્વપક્ષે સંક્ષિપ્ત, ૨૮૦
ન્યાયસિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી, ૧૫૩
ન્યાયાનુસાર શાસ્ત્ર, ૨૭૩ જુઓ કોશકારક શાસ્ત્ર
ન્યાયાલોકસિદ્ધિ, ૨૮૦
ન્યાયાવતાર, ૨૪
પદ્મપુરાણ, ૨૭૭
પર્યંતારાધના, ૨૦
પર્યુષણકલ્પ, ૧૭, ૧૯ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જુઓ ભારણાસૂત્ર
પંચકલ્પસૂત્ર, ૧૬, ૧૮
પંચકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય, ૧૬
પંચવસ્તુ પ્રકરણ-ટીકા, ૨૬

પંચસૂત્રપ્રકરણ-ટીકા, ૨૬
 પંચાશક પ્રકરણો, ૨૬
 પાશ્વિકસૂત્ર, ૧૯
 પાણિનિ વ્યાકરણ પર ભાષ્ય, ૨૮૦
 પાણિનિ વ્યાકરણ પર ભેદાવૃત્તિ, ૨૭૮
 પાતંજલદર્શન, ૩૧૫, ૩૨૪
 પાતંજલયોગસૂત્ર, ૧૯, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૯૮
 પિંડનિર્વૃત્તિ, ૧૨, ૧૬, ૨૦ જુઓ
 ઓઘનિર્વૃત્તિ
 પિંડવિશુદ્ધિ, ૨૦
 (એ) પીપ ઇન્દુ ધી અર્લી હિસ્ટ્રી ઓફ
 ઇન્ડિયા, ૩૧૨
 પુષ્ટિયા (પુષ્પિકા) સૂત્ર, ૧૧, ૧૨
 પુષ્ટ્યુલિયા (પુષ્પયૂલિકા), ૧૧-૧૨
 પૂજાપ્રકરણ, ૨૩
 પૂર્વમીમાંસા સૂત્ર, ૨૨૬
 પૂર્વો, ૩, ૮, ૧૦, ૨૦, ૨૧
 પ્રકરણ આર્યવાચા, ૩૪૪
 પ્રકરણપાદ, ૨૭૦
 પ્રજાપિત્રાસ, ૨૭૦
 પ્રજાપનાસૂત્ર, ૧૦-૧૨
 પ્રજાપના(સૂત્ર)-ટીકા, ૨૩
 પ્રજાપનાસૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા, ૨૬
 પ્રજાપારમિતા, ૨૭૪, ૩૬૨
 પ્રજાપારમિતાની ટીકા, ૨૭૪, ૩૪૮
 પ્રતિજ્ઞાચૌગંધરાયણ, ૩૪
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વ્યાખ્યા, ૨૭૯
 પ્રત્યાખ્યાનવાદ પૂર્વ, ૯, ૧૩
 પ્રભાવક ચરિત્ર, ૧૦, ૨૪
 પ્રભાસપુરાણ, ૨૬૪
 પ્રમાણ વાર્તિકકારિકા, ૨૭૯
 પ્રમાણ વાર્તિકવૃત્તિ (ધર્મકીર્તિકૃત), ૨૭૯
 પ્રમાણ વાર્તિકવૃત્તિ (રવિગુપ્તકૃત), ૨૮૦
 પ્રમાણ વિધ્વંસન, ૨૭૫
 પ્રમાણ વિનિશ્ચય, ૨૭૯
 પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશ, ૨૭૮
 પ્રમાણસમુચ્ચય, ૨૭૮
 પ્રમાણસમુચ્ચયવૃત્તિ, ૨૭૮

પ્રવચનભાષ્ય, ૨૭૭
 'પ્રવાસી', ૩૬૪
 પ્રશમરતિ, ૨૩
 પ્રશ્નવ્યાકરણદશાઃ, ૭-૮, ૧૨
 પ્રાણાયુઃ (પ્રાણાવાય) પૂર્વ, ૮
 ખારસા સૂત્ર, ૧૯ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જુઓ
 પર્યુષણકલ્પ
 બિન્દુસાર પૂર્વ, ૯
 બુદ્ધચરિત્ર, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૩૩૮
 બુદ્ધના સંવાદો, ૬૩
 બુદ્ધિસ્ત ઇન્ડિયા, ૨૯
 બૃહત્કલ્પ નિર્વૃત્તિ, ૨૦
 બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ૧૬-૧૭, ૧૯, ૨૦
 બૃહત્સૌત્રસમાસ, ૨૫
 બૃહત્સંગ્રહિણી, ૨૫
 બૃહદારણ્યક(ઉપનિષદ્), ૬૪, ૬૫, ૩૦૪,
 ૩૧૯
 બૃહદારણ્ય વાર્તિક, ૨૭૯
 બૃહદ્વલ્યસંગ્રહ, ૧૫૪
 બોધિચર્યાવતાર, ૨૭૪, ૩૪૦
 બોધિસત્ત્વચર્યાનિર્દેશ, ૨૭૫, ૨૭૭
 બૌદ્ધદર્શનમીમાંસા, ૩૬૪
 બૌદ્ધ ભારત, ૫૦
 બૌદ્ધાયનસૂત્ર, ૩૧૦
 બ્રહ્મ-પ્રમથન-યુક્તિ-રેતુ-સિદ્ધિ, ૨૭૫
 બ્રહ્મસૂત્ર, ૨૨૬, ૨૬૩ જુઓ ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર
 ભક્તપરિજ્ઞા, ૧૮
 ભક્તામરસ્તોત્ર, ૧૩૭
 ભગવતીસૂત્ર, ૫-૬, ૧૨ જુઓ વ્યાખ્યા
 પ્રજાપિસૂત્ર
 ભગવદ્ગીતા, ૬૧, ૨૧૨, ૨૩૧, ૩૦૪,
 ૩૧૦, ૩૧૯, ૩૫૦
 ભરતેશ્વર-બાહુભલિ વૃત્તિ, ૩૬
 ભાગવત (શ્રીમદ્), ૨૪૬, ૨૪૯
 ભારત, ૧૬ જુઓ મહાભારત
 'ભારતવર્ષ મેં દેવતાઓ કી પ્રતિમાઓ કા
 પૂજન કબ સે ચલા?', ૯૮
 મજ્ઞિમાનિકાય, ૨૬૧, ૨૬૯, ૨૭૦
 મધ્યાન્તવિભંગ (મધ્યાન્તવિભાંગ), ૩૪૪

મધ્યાન્તાનુગમ શાસ્ત્ર, ૩૪૪
 મનુસંહિતા, ૩૬૫
 મનુસ્મૃતિ, ૨૬૪, ૩૧૨
 મન્નસમાધિ, ૨૦
 મહાનિશીથ, ૧૬, ૧૮
 મહાપરિનિવાણસૂત્ર, ૩૫૦
 મહાપ્રત્યાગ્યાન, ૧૯
 મહાભારત, ૫૩, ૫૮, ૬૦, ૬૧, ૨૪૯,
 ૨૬૨, ૩૧૦, ૩૫૩, ૩૬૫ જુઓ ભારત
 મહાભાષ્ય, ૩૬૫
 મહાયાન ઉત્તરતંત્ર, ૩૪૪
 મહાયાન સંપરિગ્રહ, ૩૪૪
 મહાયાન સૂત્રાલંકાર, ૩૪૪, ૩૪૯, ૩૫૦
 મહાવચ્ચ (ગ્રંથ), ૨૬૧, ૨૬૯, ૨૮૭,
 ૩૦૯, ૩૧૪
 મહાવિભાષા, ૩૫૩ જુઓ જ્ઞાનપ્રસ્થાન શાસ્ત્ર
 પરની મોટી ટીકા
 'મહાવીર', ૭૫
 મહાવીરચરિત્ર, ૨૯, ૩૨, ૪૩, ૫૧, ૬૩
 (શ્રી) મહાવીર જીવનવિસ્તાર, ૭૦
 મહાસમયસૂત્ર, ૨૭૫, ૨૭૭
 મહિમ્નસ્તોત્ર, ૨૬૪
 માધ્યમિક કારિકા, ૨૭૫, ૩૫૫
 માધ્યમિક શાસ્ત્ર, ૩૪૬, ૩૫૫
 મિલિન્દ પચ્છ, ૩૪૦
 મુનિમતિચરિત્ર, ૨૭
 મુચ્છકટિક, ૩૬૫
 મેઘદૂત, ૨૭૮
 'મોડર્ન રિલ્ગુ', ૬૧
 યજુર્વેદ, ૬૦, ૯૮, ૨૬૨, ૨૬૩
 યતિજલકલ્પ, ૧૯
 યશોધરચરિત્ર, ૨૭, ૯૩
 યુક્તિપષ્ટિકા કારિકા, ૨૭૫
 યોગદશિસમુચ્ચય, ૨૬, ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૦૭,
 ૨૦૮
 યોગબિન્દુ, ૨૬, ૧૮૨, ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૦,
 ૨૧૨
 યોગવાશિષ્ઠ, ૨૬૩
 યોગશાસ્ત્ર, ૧૪૬, ૨૧૪, ૩૧૬,

યોગસૂત્ર, ૨૧૪, ૨૬૩, ૨૯૮, ૩૦૪, ૩૧૬,
 ૩૩૩
 યોગાચાર ભૂમિશાસ્ત્ર, ૩૪૪
 યોનિપ્રાભૂત, ૨૦
 રાજતરંગિણી, ૨૭૪
 રામાયણ, ૧૬, ૫૩, ૫૮, ૨૬૨, ૩૬૫
 રાયપસેણી (રાજપ્રશ્નીય)સૂત્ર, ૧૦, ૧૨
 લલિતવિસ્તર, ૨૭૨
 લલિતવિસ્તાર, ૨૬
 લંકાવતાર સૂત્ર, ૨૭૨, ૨૭૫, ૩૫૧, ૩૫૫
 લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૨૬
 રંગચુલિયા, ૨૦
 (ધ) વર્લ્ડ એસ વિલ એન્ડ આઇડિયા, ૨૮૧
 'વસંત', ૪૯
 વસુદેવચરિત્ર, ૨૧
 વંદિતુસૂત્ર, ૧૯
 વાજસનેયિ સંહિતા, ૩૨૫
 વાદન્યાય, ૨૭૯ જુઓ તર્કન્યાય
 વાદન્યાયવૃત્તિ વિરચિતાર્થ, ૨૮૦
 વિગ્રહ વ્યાવર્તની કારિકા, ૨૭૫
 વિગ્રહ વ્યાવર્તની વૃત્તિ, ૨૭૫
 વિજ્ઞેસિંહનો મહાવંશ, ૨૬૯
 વિજ્ઞમિમાત્રતાસિદ્ધિ, ૩૪૭
 વિજ્ઞમિમાત્રતાસિદ્ધિશાસ્ત્ર વ્યાખ્યા, ૨૭૮
 વિજ્ઞાનકાય, ૨૭૦
 વિદ્યાનુપ્રવાદ પૂર્વ, ૯
 વિનયપિટક, ૫૦, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૮૨
 વિનયવિભાષા, ૨૭૨
 વિપાકસૂત્ર, ૮, ૧૨
 વિમલપ્રભા, ૩૬૨
 વિશુદ્ધિમગ્ગ, ૩૦૫, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૫
 વિશેષણવર્તી, ૨૫
 વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ૨૦, ૨૫
 'વિસિન્નિત્યુદ્ધસ ઓવ્ ચિંગ્સ', ૮૩
 વિંશતિ વિંશતિકા પ્રકરણ, ૨૬
 વીરસ્તવ, ૧૯
 વીરાંગદકથા, ૨૭
 વીર્યપ્રવાદ પૂર્વ, ૮
 વૃદ્ધચતુશરણ, ૨૦

વૃષ્ણિદશા (વહ્નિદશા), ૧૨
 વૈપુલ્યસૂત્રો, ૨૭૦
 વૈશંપાયનસહસ્રનામ, ૨૬૩
 વ્યવહાર નિર્ણયિકા, ૨૦
 વ્યવહાર સૂત્ર, ૧૬, ૧૮, ૨૦
 વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ સૂત્ર, ૫-૬ જુઓ ભગવતીસૂત્ર
 શતકશાસ્ત્ર, ૨૭૫
 શતશાસ્ત્ર વૈપુલ્ય વ્યાખ્યા, ૨૭૮
 શબ્દાનુશાસન અને તે પરની સ્વોપજ્ઞ
 અમોઘવૃત્તિ, ૨૬૩
 શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય (સ્વકૃત વ્યાખ્યા
 સહિત), ૨૬, ૨૨૭
 શાંકરભાષ્ય, ૨૩૧
 શૃંગારશતક, ૨૬૪
 શ્રાદ્ધજીતકલ્પ, ૧૮
 શ્રાવક પ્રજ્ઞાપિ (શ્રાવક ધર્મવિધિ), ૨૩, ૨૬
 શ્વેતાશ્વતર, ૩૦૪
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, ૨૬, ૬૮, ૧૮૪, ૨૨૭,
 ૨૨૮, ૩૦૧
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પર ટીકા, ૨૨૮, ૩૦૧
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પરની મોટી વૃત્તિ, ૬૮
 સકલાઈત, ૮૨
 સત્યપ્રવાદ પૂર્વ, ૧૦, ૧૩
 સદ્ધર્મ પુંડરીક, ૨૭૨
 સન્મતિતર્ક પ્રકરણ, ૨૪
 સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પર ટીકા, ૨૪
 સન્મતિતર્ક વૃત્તિ, ૨૪
 સમદશભુમિશાસ્ત્ર યોગાચાર્ય, ૨૭૫, ૨૭૭
 સમયપ્રવાદ (કર્મપ્રવાદ) પૂર્વ, ૮, ૧૩
 સમયભેદોપરચનચક્ર, ૨૭૮
 સમરાદ્ય કલા(સમરાદિત્ય કથા), ૨૬, ૨૭
 સમવાયાંગસૂત્ર, ૫, ૧૨
 સમાધિરાજ, ૨૭૨
 સમ્બોધ પ્રકરણ, ૨૬
 સમ્બોધ સમતિકા પ્રકરણ, ૨૬
 સમ્મતિતર્ક, ૧૮૮, ૧૮૪
 'સરસ્વતી' (હિંદી માસિક), ૮૮
 સર્વદર્શનસંગ્રહ, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૭૭, ૩૦૬
 સંગીતિપર્યાય, ૨૭૦

સંતાનાંતર સિદ્ધિ, ૨૭૮
 સંબંધ પરીક્ષા, ૨૭૮
 સંબંધ પરીક્ષા પર વૃત્તિ, ૨૭૮
 સંયુત (ત્રીજા), ૩૭
 સંસક્ત નિર્ણયિકા, ૨૦, ૨૧
 સંસ્તારક, ૧૮
 સામવેદ, ૬૦, ૨૬૩
 સામાચારી, ૧૮
 સામાજ્યફલસુત્ર, ૬૭, ૨૬૧
 સારાવલિ, ૨૦
 સિક્સ સ્કૂલ ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી
 (ષડ્દર્શન), ૨૨૭
 સિદ્ધપ્રાભુત, ૨૦
 સુત્તનિપાત, ૨૮૨, ૨૮૫
 સુત્તપિટક, ૨૬૮, ૨૭૨, ૨૮૩
 સુવર્ણપ્રભાસ, ૨૭૨
 મુદ્દલેખ, ૨૭૫
 સૂત્રઉપદેશ, ૨૭૨
 સૂત્રકૃતાંગ નિર્ણયિકા, ૨૦
 સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર, ૪, ૧૨, ૨૦
 સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ નિર્ણયિકા, ૨૦
 સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ પર નિર્ણયિકા, ૧૧
 સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ સૂત્ર, ૧૧, ૧૨
 સુષ્ટિકર્તૃત્વમીમાંસા, ૧૮૪
 સેકેડ બુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટ, ૮૬-૮૭, ૨૮૭
 સ્ટીઝ ઇન જૈન ફિલોસોફી, ૧૮૩
 સ્થવિરવાદ, ૨૭૦ જુઓ થેરવાદ
 સ્થાનાંગસૂત્ર, ૫, ૧૨, ૨૩૮
 સ્વાદ્વાદમંજરી, ૨૨૮
 સ્વાદ્વાદ સત્તાવતારિકા, ૨૮૦
 હનુમાન્નટક, ૨૬૪
 હસ્તબાલ પ્રકરણ, ૨૭૫
 હિસ્ટ્રી ઓફ ધી મિડીએવલ સ્કૂલ ઓફ
 ઇન્ડિયન લોજિક, ૨૮૦
 હિંદના ન્યાયનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, ૨૭૪
 હિંદનો ઇતિહાસ, ૨૬૨
 હેતુચક્ર તર્ક, ૨૭૮
 હેતુબિંદુ, ૨૭૮
 હેતુબિંદુ વિવરણ, ૨૭૮

૪. વિષયસૂચિ

અઢકથા (અર્થકથા), ૨૭૦
 અધુવ્રત (પાંચ), ૧૦૦, ૨૪૬-૪૮
 - સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ, ૨૪૬
 - સ્થૂલ મુષાવાદવિરમણ, ૨૪૬-૪૭
 - સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ, ૨૪૭
 - સ્થૂલ અબ્રહ્મચર્યવિરમણ, ૨૪૭-૪૮
 - સ્થૂલ પરિગ્રહપ્રમાણ, ૨૪૮
 અનિત્યતા, ૩૪૩-૪૬
 -ના સિદ્ધાંતનું વિવરણ, ૩૪૩
 -ના ત્રણ પ્રકાર : જીવન-કાલની અનિત્યતા, ક્ષણિક અનિત્યતા, શૂન્યતાવાદ, ૩૪૪-૪૬
 અનુયોગદાર, ૧૬, ૧૮, ૨૨
 અનુષ્ઠાન (પાંચ), ૨૧૦-૧૨
 -ના પાંચ પ્રકાર : વિષાનુષ્ઠાન, ગરલાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન, તદ્દલેતુ અનુષ્ઠાન, અમૃત અનુષ્ઠાન, ૨૧૦-૧૨
 એકાન્તવાદ, ૬૫, ૨૩૧-૩૮
 - સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય, ૨૩૧-૩૩
 - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવાદિ પ્રકારે સુવર્ણઘટનું દેષાંત, ૨૩૧-૩૨
 - એટલે શું ?, ૨૩૪
 - સપ્તભંગી, ૨૩૪-૩૫
 - અનેકાંત વિરોધાત્મક હોવા અંગે શંકા, ૨૩૫
 - શંકાનું સમાધાન, ૨૩૫-૩૬
 -માં નય, નિષેપ, પ્રમાણ આદિનો સમાવેશ, ૨૩૬-૩૮
 અશિલંત, ૮૪-૮૮ જુઓ તીર્થંકર
 અર્હંતો - બૌદ્ધમત પ્રમાણે, ૩૩૨-૩૩
 -ની ચાર પ્રતિસંમિદા, ૩૩૨
 -ની પાંચ અભિજ્ઞા, ૩૩૨-૩૩
 -ની આઠ વિદ્યા, ૩૩૩
 -ની દક્ષિ, ૩૩૩
 -નું પ્રધાન લક્ષણ, ૩૩૩
 અવતારવાદ, ૧૮૪

અંગો (બાર), ૩-૧૦, ૧૮, ૨૧, ૪૬
 - આચારાંગ, ૩-૪, ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૪૬, ૭૮, ૮૦, ૮૬
 - સૂત્રકૃતાંગ, ૪, ૧૨, ૨૦, ૪૬, ૬૬
 - સ્થાનાંગ, ૫, ૧૨
 - સમવાયાંગ, ૫, ૧૨, ૨૨
 - વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ, ૫-૬ જુઓ ભગવત્તીસૂત્ર
 - જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ૬, ૧૨
 - ઉપાસકદશાઃ, ૬-૭, ૧૨
 - અંતકૃતદશાઃ, ૭, ૧૨
 - અનુત્તરોપપાતિદશાઃ, ૭, ૧૨
 - પ્રશ્નવ્યાકરણદશાઃ, ૭-૮, ૧૨
 - વિપાકસૂત્ર, ૮, ૧૨
 - દષ્ટિવાદ, ૩, ૮-૧૦, ૧૨, ૨૧
 આગમો (૪૫), ૩-૨૦
 - ૧૧ અંગ, ૩-૮, ૧૮
 - ૧૨ ઉપાંગ, ૧૦-૧૨, ૧૮
 - ૬ છેદસૂત્ર, ૧૬-૧૮, ૧૮
 - ૪ મૂલસૂત્ર, ૧૨-૧૬, ૧૮
 - ૨ સૂત્ર (નંદી, અનુયોગદાર), ૧૬, ૧૮
 - ૧૦ પયત્તા, ૧૮-૨૦
 -ની ભાષા, ૨૦
 આત્મવાદ - બુદ્ધ મતે, ૩૩૮-૩૮
 આત્માના ત્રણ પ્રકાર, ૧૮૫
 - બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા, ૧૮૫
 આત્માનું ઉપનિષદોમાં નિરૂપણ, ૬૩-૬૫
 આત્માનું સ્વરૂપ, ૧૩૪-૧૪૭ જુઓ સમ્યક્ત્વનાં ૬ સ્થાનક
 આત્માને કર્મનો સંયોગ, ૧૧૦-૨૮
 - આત્માનો સ્વભાવ, ૧૧૦
 - આત્મા અને કર્મનો સંયોગ, ૧૧૧-૧૨
 - આત્મા અને કર્મનો સંબંધ, ૧૧૨, ૧૨૭, ૧૨૮

- આઠ કર્મોની મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ, ૧૧૩-૧૮
- આત્માને કર્મનું આવરણ, ૧૧૮-૨૦
- કર્મના ત્રણ ભેદ, ૧૨૧
- કર્મનો ફલોદય, ૧૨૬-૨૭
- આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ, ૩૧૧-૨૪
- (સમ્યક) દષ્ટિ, સંકલ્પ, વાચા, કર્માન્ત, આજીવ, વ્યાયામ, સ્મૃતિ, સમાધિ, ૩૧૧-૨૪
- આર્યસત્ય (ચાર), ૨૧૮-૨૦, ૩૦૩-૨૫
- ૧. દુઃખ (દુઃખ છે.), ૩૦૩-૦૭
- ૨. દુઃખસમુદય (દુઃખનું કારણ છે.), ૩૦૭-૦૮
- ૩. દુઃખનિરોધ (દુઃખનો નાશ પણ છે.) ૩૦૮-૦૮
- ૪. દુઃખનિરોધમાર્ગ (દુઃખનિવારણનો ઉપાય પણ છે.), ૩૦૮-૨૫
- આર્યાવર્તના ધર્મો, ૨૨૭
- આશ્રમવ્યવસ્થા, ૬૩, ૨૪૨
- બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યસ્ત, ૬૩, ૨૪૨
- આસ્રવતત્ત્વ, ૭, ૧૩૦, ૧૬૨-૬૪
- એટલે શું ?, ૧૬૨
- આસ્રવ અને બંધનો સંબંધ, ૧૬૨
- ના ૪૨ ભેદ, ૧૬૨-૬૩
- ઇન્દ્રિયાદિ (ચાર), ૩૨૨ જુઓ ઋદ્ધિપાદ
- ઈશ્વર - બુદ્ધમતે, ૩૩૭-૩૮
- ઈશ્વરતત્ત્વ, ૮૪-૧૦૦
- નું લક્ષણ, ૮૪
- ના ભેદ, ૮૪-૮૮ જુઓ સદ્દેવતત્ત્વ
- ઈશ્વરવાદ સંબંધે વૈદિક દર્શનો, ૮૮-૧૦૦
- ઉપાંગો (બાર), ૧૦-૧૨, ૧૮, ૪૬
- ઔપપાતિક (ઉવવાઈ) ચૂત્ર, ૧૦, ૧૨, ૭૮
- રાયપસેણી (રાજપ્રત્નીય), ૧૦, ૧૨, ૪૫
- જીવાભિગમ, ૧૦, ૧૨
- પ્રજાપના, ૧૦-૧૧, ૧૨, ૪૬
- સૂર્યપ્રજાપ્તિ, ૧૧, ૧૨

- જંબુદ્વીપ પ્રજાપ્તિ, ૧૧, ૧૨
- ચંદ્રપ્રજાપ્તિ, ૧૧, ૧૨
- કપિયા (કલ્પિકા) / નિરયાવલિકા શ્રુતસ્કંધ, ૧૧, ૧૨
- કપ્પવડંસિયા (કલ્પાવર્તસિકા), ૧૧, ૧૨
- પુષ્કિયા (પુષ્પિકા), ૧૧, ૧૨
- પુષ્કયુલિયા (પુષ્પચૂલિકા), ૧૧-૧૨
- વલ્લિદસ (વૃષ્ટિદશા), ૧૨
- ઉપોસથ દિન, ૨૩૨
- કયા કયા ? ૩૨૮
- ત્યારે જાળવવાના ૮ નિયમો, ૩૨૮
- ઋદ્ધિપાદ, ૩૨૨ જુઓ ઇન્દ્રિયાદિ (ચાર)
- કરણ (ત્રણ), ૧૭૬-૮૦
- ના ત્રણ પ્રકાર : યથાખ્યાતકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, ૧૭૬-૮૦
- કરણસિત્તરી, ૧૦૦, ૧૦૩
- કર્મસિદ્ધાંત - બુદ્ધમતે, ૩૪૦-૪૨
- કર્મનો કર્તા અને બોક્તા, ૩૪૧
- પ્રતિસંધિ વિજ્ઞાન, ૩૪૧
- અધિપતિફલ - બધા જીવોનાં કર્મોનું એકત્રિત ફલ, ૩૪૨
- બ્રાહ્મણધર્મના પુનર્જન્મ-સિદ્ધાંતથી ભિન્ન, ૩૪૨
- કર્મો (આઠ), ૨૩, ૧૧૩-૧૮, ૧૨૧, ૧૨૬-૨૭, ૧૪૪-૪૫
- જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય (ચાર ધાતી કર્મો)
- નામ, ગોત્ર, આયુષ, વેદનીય (ચાર અધાતી કર્મો), ૧૧૩-૧૮
- ની મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ, ૧૧૩-૧૮
- ના ત્રણ ભેદ : ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, ૧૨૧, ૧૪૪-૪૫
- ની ફલોદય પહેલાંની સ્થિતિ, ૧૨૫-૨૬
- નો ફલોદય, ૧૨૬-૨૭
- કપાય, ૧૨૩-૨૫

- ધી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ,
૧૨૩-૨૪
- ધી કર્મ પર નિયામકતા, ૧૨૪-૨૫
કાર્મણવર્ગણ, ૧૬૬-૬૯
- પંચ સ્કંધો પૈકીની એક, ૧૬૬-૬૭
- ના બંધના ચાર પ્રકારો : પ્રકૃતિબંધ,
પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ,
અનુભાગબંધ, ૧૬૭-૬૯
કાલદ્રવ્ય, ૧૫૪
કાલસ્વરૂપ, ૧૦૪-૧૦
- કાલચક્રના બે ભાગ : ઉત્સર્પિણીકાલ
અને અવસર્પિણીકાલ, ૧૦૫-૦૭
- કાલચક્રના બાર આરા, ૧૦૫-૦૬
- કાલસમય, ૧૦૫-૦૬
- કાલપરિમાણનું કોષ્ટક, ૧૦૭-૦૮
- કાલગણના હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે,
૧૦૮-૦૯
- કાલનો ઉપકાર, ૧૦૯-૧૦
ગચ્છો, ૨૫૫-૫૬
ગુણસ્થાનક (મોક્ષપદસોપાન) (ચોદ),
૧૮૩-૧૮૯, ૧૮૬
- મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદન, મિશ્ર, અવિરતિ,
દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ/પ્રમત્તસંયત,
અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ,
અનિવૃત્તિબાદર, સૂક્ષ્મ સંપ્રસાદ,
ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગી
કેવલી, અયોગી કેવલી, ૧૮૩-૮૯
ગુપ્તિ (ત્રણ), ૧૫, ૨૩
- મુનિગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ, ૨૩
ગૃહસ્થધર્મ, ૨૪૨-૫૩
ગૌતમ બુદ્ધ, ૨૮૧-૮૭
- નો જન્મ, ૨૮૧-૮૨
- નો બાલ્યકાળ, ૨૮૨
- ની યુવાવસ્થા, ૨૮૨-૮૩
- નો ગૃહત્યાગ, ૨૮૪
- નો ભ્રમણ અને શોધ, ૨૮૪-૮૭
- ની તત્ત્વપ્રાપ્તિ, ૨૮૭
- નો ઉપદેશ અને દીક્ષાઅપોગ, ૨૮૭-૮૮
- નું કપિલવસ્તુ, રાજગૃહ, વૈશાલી વગેરે

સ્થાનોમાં ભ્રમણ, ૨૮૯-૯૦
- ના પ્રતિપક્ષીઓ, ૨૯૦-૯૧
- નાં ચાતુર્માસિ અને ધર્મોપદેશ,
૨૯૧-૯૨
- ના વધના દેવદત્તના નિષ્ફળ પ્રયાસો,
૨૯૨-૯૩
- નું અંતિમ વર્ષ, ૨૯૫-૯૬
- નું પરિનિર્વાણ, ૨૯૬-૯૭
ચરણસિતરી, ૧૦૦, ૧૦૨
ચૂલિકા (ચાર), ૨૧
- ભાવના, વિમુક્તિ, રતિકલ્પ,
વિવિક્તચર્યા, ૨૧
ચૂલિકા (૩૪), ૧૦
- પ્રથમ પૂર્વમાં ૪, બીજા પૂર્વમાં ૧૨,
ત્રીજા પૂર્વમાં ૮, ચોથા પૂર્વમાં ૧૦,
૧૦
છેદસૂત્રો (છ), ૧૬-૧૮, ૧૯
- નિશીથસૂત્ર, ૧૬, ૧૯
- બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ૧૬-૧૭, ૧૯
- વ્યવહારસૂત્ર, ૧૬, ૧૭, ૧૯
- દશાશ્રુતસ્કંધ, ૧૬, ૧૭, ૧૯
- પંચકલ્પ, ૧૬, ૧૮
- માહ્યનિશીથ, ૧૬, ૧૮
જાતિઓ (૧૬), ૬
- અંગ, બંગ, મગલ, મલય, માલવ્ય,
અચ્છ, વચ્છ, કોચ્છ, પદ્, લાદ,
વજ્જિજ, માલિ, કોસી, કોસલ,
અવાલ, સુભત્તર, ૬
જાતિસ્મરણ, ૧૪૦
જિનચોવીશી, ૯૬
- વર્તમાન અને અતીત, ૯૬
જીવતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૫૬-૬૦
- દશ પ્રાણોના ધારક તરીકે, ૧૫૬
- ના બે ભાગ (સ્થાવર અને વ્રસ), ૧૫૭
- સ્થાવરના પાંચ ભેદ : પૃથિવી, અપ્,
તેજસુ, વાયુ અને વનસ્પતિ, ૧૫૭
- વ્રસના ચાર ભેદ : દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય,
ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, ૧૫૭
- પંચેન્દ્રિય જીવો ચાર જાતના : નારક,

- તિથેય, મનુષ્ય, દેવતા, ૧૫૭-૫૮
- ની છ પયોમિ, ૧૫૭
 - ની ૮૪ લાખ જીવધોનિ, ૧૫૮
- જીવદ્રવ્ય, ૧૫૦-૫૧
- જીવની ઉત્ક્રાંતિ, ૧૭૨-૮૨
- જીવને કર્મનો સંબંધ, ૧૭૨-૭૩
 - ભવનું કારણ અને સંસારબંધ, ૧૭૨-૭૩
 - આઠ પ્રકારનાં કર્મો, ૧૭૩
 - જીવોના બે પ્રકાર : અવ્યવહારશાંતિ, વ્યવહારશાંતિ, ૧૭૩-૭૪
 - જીવની ઉત્ક્રાંતિ-અપક્રાંતિ, ૧૭૫
 - જીવો : ભવ્ય અને અભવ્ય, ૧૭૬-૭૮
 - પંચેન્દ્રિય જીવની સમ્યગ્દર્શનપ્રાપ્તિ અગાઉનાં ત્રણ કરણ : યથાખ્યાતકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, ૧૭૬-૮૦
- જીવોનાં શરીર, ૧૧૫
- સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ (તૈજસ્ય, કાર્મણ), ૧૧૫
- જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની બાહ્યતા તત્ત્વ સાથે સમાનતા, ૨૬૦-૬૧
- જૈન ધર્મ - અહિંસાધર્મનો મુખ્ય પ્રાણેતા, ૨૬૫
- જૈન ધર્મ બૌદ્ધની શાખા નથી, ૨૫૮-૬૨
- જૈન ધર્મ વૈદિક ધર્મની શાખા નથી / જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા, ૨૬૨-૬૬
- જૈન ધર્મનો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ, ૨૬૧-૬૨
- જૈન વસ્તી, ૨૫૭
- જૈનોમાં ભેદો, ૨૫૪-૫૬
- મુખ્ય બે : શ્વેતાંબર, દિગંબર. શ્વેતાંબર જૈનોમાં રચનાકવાસી અને તેરાપંથ, ૨૫૪-૫૬
- જાતિભેદ વિરુદ્ધ બુદ્ધ, ૩૬૧
- ચોગલ કન્યાનું દોષાંત, ૩૬૧
- જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર, ૮૬
- મતિ, શ્રુત, અવાધિ, મનઃપર્યવ, કેવલ,

- ૮૬
- તત્ત્વ (નવ), ૧૩૦-૩૧, ૧૫૬-૭૦, ૨૧૮
૧. જીવતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૫૬-૬૦
 ૨. અજીવતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૦
 ૩. પુણ્યતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૦-૬૧
 ૪. પાપતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૧-૬૨
 ૫. આસ્રવતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૨-૬૩
 ૬. સંવરતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૩-૬૫
 ૭. બંધતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૫-૬૮
 ૮. નિર્જરાતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૮
 ૯. મોક્ષતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૮-૭૦
- તત્ત્વો વિશે સર્વદર્શનોની સરખામણીનો કોદો, ૨૪૦-૪૧
- તથાભવ્યતા, ૧૭૮-૭૯
- એટલે શું ?, ૧૭૮
 - પાકવાના ઉપાયો, ૧૭૮
 - પાકવાથી થતા લાભો, ૧૭૮-૭૯
- તપ, ૨૩, ૬૬, ૮૮, ૧૦૨
- બાહ્ય અને અંતરંગ તપ, ૬૬, ૮૮
 - ના બાર પ્રકાર, ૧૦૨
- તપશ્ચર્યા વિશે બૌદ્ધ મત, ૩૫૮-૫૯
- તીર્થ, ૨૫૬
- તીર્થંકર, ૮૪-૮૮
- ના ૧૨ ગુણો (૮ પ્રાતિહાર્ય, ૪ અતિશય), ૮૪-૮૫
 - ની ૧૮ દોષરહિતતા, ૮૫-૮૬
 - નાં વિવિધ નામો, ૮૬
 - ની અતીત ચોવીશી, ૮૬
 - ની વર્તમાન ચોવીશી, ૮૬
 - માં છેલ્લા બે (પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર)નું માહાત્મ્ય, ૮૬-૮૮
 - નાં લોચન, ૮૮
- ત્યાગધર્મ (દશ પ્રકારનો), ૨૩
- ત્રિપિટક (તિપિટક / તેપિટક), ૨૬૮-૭૦
- સુતપિટક, વિનયપિટક અભિધમ્મપિટક, ૨૬૮
- ત્રિશરણ, ૩૨૭
- બુદ્ધ, ધર્મ, સંઘ, ૩૩૦
- દર્શનધર્મો, ૨૨૭

- ના છ ભાગ : નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, ૨૨૭
- દ્રવ્ય (છ), ૫, ૧૪૮-૫૫
- એટલે શું ? ૧૪૮
- નાં લક્ષણો, ૧૪૮
- ની અવસ્થા (ગુણ અને પર્વાય), ૧૪૮
- ના પ્રધાન પાંચ ગુણ, ૧૪૮
- ના છ ભેદ : જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, ૧૫૦-૫૫
- ના ભેદનો કોઠો, ૧૫૫
- દ્રવ્ય (નવ) - વૈશેષિકોને મતે, ૧૫૪-૫૫
- ધર્મ (નવ) - નવ ગ્રંથો, ૨૭૨
- ધર્મ - બૌદ્ધ મતે, ૩૨૫-૩૦
- નાં ત્રણ સોપાન : શીલ, સમાધિ, પ્રજ્ઞા, ૩૨૫-૨૬
- ગૃહસ્થધર્મ, ૩૨૭-૨૮
- ત્રિશરણ, ૩૩૦
- પંચશીલ, ૩૩૦
- ધ્યાન, ૨૧૫-૧૭
- ના ચાર પ્રકારો : આર્ત અને શૌદ્ર (બંને કુધ્યાન), ધર્મ અને શુક્લ (બંને સદ્ધ્યાન), ૨૧૫-૧૭
- નય, ૨૩૬-૩૭
- ની વ્યાખ્યા, ૨૩૬
- ના સાત ભેદ : નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમમિત્ર, એવંમૂત, ૨૩૬-૩૭
- નયવાદ, ૬૫-૬૬
- નિશ્ચયનય, વ્યવહારનય, ૬૫-૬૬, ૧૪૧
- શુદ્ધનય, ૧૪૧
- નંદીસૂત્ર, ૧૬, ૧૯, ૨૨
- નિશ્ચય, ૨૩૭-૩૮
- એટલે શું ?, ૨૩૭
- ના ચાર ભેદ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, બાવ, ૨૩૭-૩૮
- નિગ્રહ (ચાર), ૧૦૨
- ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ૧૦૨

- નિર્જરાતત્વ, ૧૬૯
- એટલે શું ?, ૧૬૯
- નું સાધન તે ૧૨ પ્રકારે તપ, ૧૬૯
- ના બે પ્રકાર : સકામા અને અકામા નિર્જરા, ૧૬૯
- નિર્વાણ, ૩૦૮-૦૯, ૩૫૧-૫૬
- નું સ્વરૂપ અવર્ણનીય, ૩૫૨
- ની વ્યુત્પત્તિ, ૩૫૩
- ની બે બાજુઓ : નિષેધાત્મક, પ્રતિપાદક, ૩૫૩-૫૪
- આ સંબંધે વિચારભેદ, ૩૫૪-૫૫
- નો ખરો અર્થ, ૩૫૫
- ની પૂર્વસ્થિતિઓ, ૩૫૬
- નિવારણ (નીવરણ) (પાંચ), ૩૨૨
- નૈરાત્યવાદ, ૩૪૭-૫૧
- અનાત્મના બે પ્રકાર, ૩૪૭
- આત્મા સંબંધે ત્રણ વાદ, ૩૪૭
- પ્રત્યેકવાદ અથવા પૃથક્વાદનો નિષેધ, ૩૪૮
- જગત્કર્તાનો અસ્વીકાર, ૩૪૮-૪૯
- મહાત્મવાદનો સ્વીકાર, ૩૪૯-૫૧
- પયત્રા, ૧૮-૨૦ જુઓ પ્રકીર્ણક (૬૨)
- પરિપલ (બાવીસ), ૨૩, ૧૬૪
- એટલે શું ? ૧૬૪
- ના ૨૨ પ્રકારો, ૧૬૪
- પંચશીલ, ૩૩૦
- પ્રાણપ્રતિપ્રાતવિરમણ, અદત્તાદાન-વિરમણ, મિથ્યાચારવિરમણ, મૃધાવાદવિરમણ, પ્રમાદસ્થાનવિરમણ, ૩૩૦
- પાટલિપુત્ર પરિષદ, ૨૧
- પાપતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૧-૬૨
- એટલે શું ?, ૧૬૧
- નાં ૧૮ પાપસ્થાનકો, ૧૬૧-૬૨
- પાલિ ભાષા, ૨૭૧
- નો ઉદ્ભવ ક્યાં ?, ૨૭૧
- અને બૌદ્ધ ગ્રંથો, ૨૭૧
- પુણ્યતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૦-૬૧
- એટલે શું ?, ૧૬૦

- નાં નવ કારણો, ૧૬૧
- થી પ્રાપ્તિ, ૧૬૧
- પુદ્ગલ, ૧૫૦, ૧૫૨-૫૪
- નું લક્ષણ, ૧૫૦, ૧૫૨
- ના આઠ સ્પર્શ, ૧૫૨
- ના પાંચ રસ, ૧૫૨
- ની બે ગંધ, ૧૫૨
- ના પાંચ વર્ણ, ૧૫૨
- ના પચાસો, ૧૫૨-૫૩
- ના બે પ્રકાર (પરમાણુ, સ્કંધ), ૧૫૩-૫૪
- પુંજ (ત્રણ), ૧૮૧-૮૨
- ના ત્રણ પ્રકાર : શુદ્ધ, મિશ્ર, મિથ્યાત્વ, ૧૮૧-૮૨
- પૂર્વજન્મ, ૧૪૦
- પૂર્વો (ચૌદ), ૩, ૮-૯, ૨૦, ૨૧
- ઉત્પાદ, અગ્રાયણી, વીર્યપ્રવાદ, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ, જ્ઞાનપ્રવાદ, સત્યપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ, સમયપ્રવાદ (કર્મપ્રવાદ), પ્રત્યાખ્યાનવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવન્યકલ્યાણ, પ્રાણાયામ, ક્રિયાવિશાલ, બિન્દુસાર, ૮-૯
- પ્રકીર્ણક (દશ), ૧૮-૨૦
- ચતુઃશરણ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ભક્તપરિણા, સંસ્તારક, તંદુલવૈચારિક, ચંદ્રવૈધ્યક, દેવેન્દ્રસ્તવ, ગણિવિદ્યા, મહાપ્રત્યાખ્યાન, વીરસ્તવ, ૧૮-૨૦
- આ ઉપરાંત અન્ય ૨૦ પ્રકીર્ણક સૂત્રોની ગણના, ૨૦
- પ્રતીત્ય સમુત્પાદ, ૩૧૫-૧૯
- એટલે શું ? ૩૧૫
- નું બીજું નામ ૧૨ નિદાન, ૩૧૬-૧૭
- પ્રત્યેક આત્મવાદ અને પૃથક્ આત્મવાદ, ૨૧૮-૨૮
- પ્રત્યેકબુદ્ધ, ૩૩૩
- પ્રમાણ, ૨૩૮-૩૯
- એટલે શું ? ૨૩૮

- ના બે મુખ્ય ભેદ : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, ૨૩૮
- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ : સર્વપ્રત્યક્ષ અને દેશપ્રત્યક્ષ, ૨૩૮
- પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર : સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન, શાબ્દ, ૨૩૮-૩૯
- બંધતત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૫-૬૯
- એટલે શું ? ૧૬૫
- ના બે પ્રકાર : સજાતીય, વિજાતીય, ૧૬૫
- પુદ્ગલના સ્કંધોના ૨૨ પ્રકારો, ૧૬૬
- તે પૈકી જીવની આકર્ષણશક્તિથી ખેંચાતારા ૫ સ્કંધો : આહારવર્ગણ, તૈજસવર્ગણ, આપાવર્ગણ, મનોવર્ગણ, કાર્મણવર્ગણ, ૧૬૬-૬૯
- બુદ્ધ, ૩૩૩-૩૫
- કોણ બની શકે ?, ૩૩૩
- નાં મુખ્યમુખ્ય લક્ષણો, ૩૩૪
- નાં સામાન્ય, નિશ્ચિત અને વર્ણનાત્મક નામો, ૩૩૪
- માં છેલ્લા ગૌતમબુદ્ધ, ૩૩૪
- અગાઉના ૨૪ બુદ્ધોનાં નામ, ૩૩૪
- હવે પછીના, ૩૩૪-૩૫
- પાંચ ધ્યાની બુદ્ધ, ૩૩૫
- બુદ્ધ અને માહાવીર, ૨૫૭-૫૮
- વચ્ચેની સમાનતા અને વિભિન્નતા, ૨૫૭-૫૮
- બોધિસત્ત્વ, ૩૩૫-૩૬
- કોને કરે છે ?, ૩૩૫
- ના ઉન્નતિક્રમની ત્રણ/ચાર અવસ્થા, ૩૩૫-૩૬
- નાં અન્ય નામો, ૩૩૬
- માં નૈતિક-બૌદ્ધિક ગુણો, ૩૩૬
- માં દશ પારમિતા, ૩૩૬
- બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ચાર દર્શન, ૨૭૩-૭૫
- વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, માધ્યમિક, યોગચાર, ૨૭૩-૭૫

બૌદ્ધ દર્શનનું પૃથ્થકશનમાં કાલદર્શિએ સ્થાન,
૨૭૬-૭૭

બૌદ્ધ ધર્મ અક્રિયાવાદી નથી, ૩૫૯

બૌદ્ધ ધર્મ અને બૌદ્ધોની વિવિધ દેશોમાં
વર્તમાન સ્થિતિ, ૩૬૧-૬૪

બૌદ્ધ ધર્મ નિયતિવાદી નથી, ૩૪૨

બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા,
૨૮૯-૩૦૩

- જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મોની તુલનામાં,
૩૦૦-૦૧

-ના દષ્ટાંત રૂપે બૌદ્ધ ધાર્મિક
સાહિત્યમાંથી ઉદ્દેખ, ૩૦૧-૦૨

- ચાર આર્યસત્ય - બુદ્ધે પોદ્ધપાદને
આપેલા ઉત્તરનો નિષ્કર્ષ, ૩૦૩

બૌદ્ધ ધર્મના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો, ૩૪૩-૫૬
૧. સર્વમનિત્યમ્ - સર્વ અનિત્ય છે.
૩૪૩-૪૬

૨. સર્વ અનાત્મમ્ - જે સર્વ છે
આત્મરહિત છે, ૩૪૭-૫૧

૩. નિર્વાણ શાન્તમ્ - નિર્વાણ શાંતિમય
છે, ૩૫૨-૫૬

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદયકાલ, ૨૮૮-૯૯

- ક્યારે ?, ૨૮૮

- તે સમયનાં વિવિધ દર્શનોની
ધર્મ-પ્રરૂપણા, ૨૮૮-૯૯

- બુદ્ધે પ્રબોધેલ ધર્મ, ૨૮૯

બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીની પદવી, ૩૫૭-૫૮

બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યના ગ્રંથકારો, ૨૭૭-૮૦

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની ત્રણ સમિતિઓ (પરિષદ),
૨૬૯-૭૦

બૌદ્ધોમાં ૧૮ ભેદ, ૨૭૨-૭૩

બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ (નવ), ૧૦૧

બ્રાહ્મણની યજ્ઞવિધિ, ૬૨-૬૩

ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મના લોપનાં કારણો,
૩૬૪-૬૬

ભાવના (બાર) - જૈન મતે, ૨૩, ૧૦૩-૦૪

- અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ,
અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સંવર,
નિર્જરા, લોકસ્વરૂપ, બોધિદૂર્લભ,

ધર્મ, ૧૦૩-૦૪

- સાતમી આસ્રવ ભાવના-અંતર્ગત ચાર
ભાવના : મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા,

માધ્યસ્થ્ય, ૧૦૪

ભાવનાના ચાર પ્રકાર - બૌદ્ધ મતે,
૩૨૪-૨૫

- મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા,
૩૨૪-૨૫

મિશ્રુઓનો સંયમ, ૩૬૦-૬૧

મથુરા પરિષદ, ૨૧-૨૨ જુઓ માથુરી
વાચના

મધ્યમમાર્ગ - મધ્યમ પ્રતિપત્ત, ૨૭૪,
૩૦૯-૧૦

મરણ અને તે પછીની સ્થિતિ, ૩૩૯-૪૦

મહાભિનિષ્ક્રમણ, ૨૮૪

મહાવીરસ્વામી, ૨૮-૯૩

-ના સમયની ભારતની રાજકીય સ્થિતિ,
૨૮-૪૬

-ના સમયના ભારતના ભિન્નભિન્ન દેશો,
૪૬-૫૬

-ના સમયનાં કેટલાંક મુખ્ય શહેરો,
૫૩-૫૪

-ના વિહારમાં આવેલાં સ્થળો, ૫૪-૫૬

-ના સમયના ભારતની સામાજિક
સ્થિતિ, ૫૬-૫૯

-ના સમયના ભારતની ધર્મભાવના,
૫૯-૭૦

-નો પ્રાદુર્ભાવ, ૭૦-૭૫

-ના પ્રાદુર્ભાવ અને તત્કાલીન સ્થિતિવિશે
રા. સુશીલ, ૭૦-૭૩

-ના આવિર્ભાવકાલે પ્રવર્તતી સ્થિતિ વિશે
રોમેશચંદ દત્ત, ૭૩-૭૪

- ધર્મપ્રવર્તક તરીકે, ૭૫-૮૬

-નું જીવન, ૮૬-૯૩

-નું તપોમય જીવન, ૮૮

-નું ભાવનામય જીવન, ૮૯-૯૦

મહાયાનની ઉત્પત્તિ, ૨૭૧

મહાવ્રત (પાંચ), ૧૦૦

- અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય,

પરિશ્રદ્ધત્યાગ, ૧૦૦

મહાસંઘિક, ૨૬૯

માથુરી વાચના, ૨૧-૨૨ જુઓ મથુરા
પરિષદ

માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણ, ૨૪૨-૪૫

મૂલસૂત્ર (ચાર), ૧૨-૧૬, ૧૮, ૨૦, ૭૭,
૭૮, ૨૫૫

- આવશ્યક સૂત્ર, ૧૨, ૧૯

- દશવૈકલિકસૂત્ર, ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૧૯,
૨૦, ૭૭, ૨૫૫

- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ૧૨, ૧૩-૧૫, ૧૯,
૨૦, ૭૮

- પિંડનિયુક્તિ કે ઓધનિયુક્તિ, ૧૨,
૧૬

મોક્ષતત્ત્વ, ૧૪૬-૪૭, ૧૬૯-૭૦

- મોક્ષ છે., ૧૪૬

- મોક્ષનો ઉપાય છે., ૧૪૬-૪૭

- એટલે શું ?, ૧૬૯

- આત્માના ઊર્ધ્વગમનના ચાર હેતુ,
૧૭૦

મોક્ષસ્વરૂપ, ૨૧૮-૨૩૦

- બૌદ્ધ મતે, ૨૧૮-૨૦, ૨૩૦

- નૈયાયિકને મતે, ૨૨૦-૨૧

- વૈશેષિકને મતે, ૨૨૧-૨૨, ૨૨૯

- સાંખ્યને મતે, ૨૨૨-૨૩, ૨૨૯-૩૦

- અંગે પાતંજલ યોગદર્શન, ૨૨૩-૨૫

- અંગે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા,
૨૨૫-૨૭, ૨૨૯

- જૈન મતે, ૨૨૮-૨૯

યતિધર્મ, ૨૫૩

- સ્વીકારની યોગ્યતાનાં લક્ષણો, ૨૫૩

- અને દીક્ષાદેશ્યકે કેવા ગુરુ પાસે દીક્ષા
લેવી, ૨૫૩

- અને દીક્ષાદેશ્યકની અયોગ્યતા કઈ
કઈ ?, ૨૫૩

યોગ, ૧૨૧-૨૫

-થી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ, ૧૨૨

-ના બે ભેદ, ૧૨૨-૨૩

-થી કર્મ પર નિયામકતા, ૧૨૪-૨૫

યોગમાર્ગ, ૧૮૫-૨૧૭

- યોગનો અર્થ, ૧૮૬

- યોગની વ્યાખ્યા, ૧૮૬

- યોગની આઠ દૃષ્ટિ : મિત્રા, તાગ,
બલા, દીપ્તા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા,
પરા, ૧૮૬-૨૦૪

- યોગનું લક્ષણ, ૨૦૪

- યોગાભાસ, ૨૦૪

- યોગપ્રાપ્તિનો સમય, ૨૦૪

- યોગના પાંચ ભેદ : અધ્યાત્મ,
ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિક્ષય,
૨૦૪-૦૫

- યોગના ત્રણ પ્રકાર : ઇચ્છા, શાસ્ત્ર,
સામર્થ્ય, ૨૦૫-૦૭

- યોગીના ભેદો, ૨૦૮

- યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય, ૨૦૮-૧૦

- યોગનાં આઠ અંગ (અષ્ટાંગયોગ) :
યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ,
પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ,
૨૧૨-૧૭

લેશ્યા (છ), ૧૧, ૧૫, ૧૭૦-૭૨

- એટલે શું ?, ૧૭૦

-ના બે પ્રકાર : શુભ, અશુભ, ૧૭૦

-ના છ ભેદનાં નામો રંગો પ્રમાણે :
દૂષ્ણ, નીલ, કપોત (અશુભ લેશ્યા),
પીત, રક્ત, શુક્લ (શુભ લેશ્યા),
૧૭૧-૭૨

લોકસ્વરૂપ, ૧૫૯-૬૦

-નો આકાર, ૧૫૯-૬૦

-ના ત્રણ વિભાગ : ઊર્ધ્વ, અધો, મધ્ય,
૧૫૯-૬૦

-ના ત્રણ વિભાગમાં જ સર્વ
જીવપુદ્ગલનું પ્રવર્તન, ૧૫૯-૬૦

વલભીપુર પરિષદ / વલભી વાચના, ૨૨

વાદ (ચાર)નું સૂત્રકૃતાંગમાં વર્ણન, ૬૬-૭૦

- ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ,
વિનયવાદ, ૬૬-૭૦

ત્રિશ્વવિચાર - બુદ્ધ મતે, ૩૩૬-૩૬

ત્રિશ્વવ્યવસ્થા, ૩૩૧-૩૨

વેદ (ચાર), ૬૦

- ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ,
૬૦

વૈયાવૃત્ય (દશ), ૧૦૧

શરણ (ચાર), ૧૮

- અર્હતો, સિદ્ધો, સાધુઓ, ધર્મ, ૧૮

શ્રમણધર્મ (દશ), ૧૦૦

શ્રાવકના ૨૧ ગુણ, ૨૪૫-૪૬

શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રત, ૨૪૬-૫૩

- પાંચ આશુવ્રત, ૨૪૬-૪૮

- ત્રણ ગુણવ્રત, ૨૮૬-૫૧

- ચાર શિક્ષાવ્રત : સામાયિક,
દેશાવકાશિક, પોષધોપવાસ,
અતિથિસંવિભાગ, ૨૫૧-૫૩

શ્રુત-સાહિત્ય, ૩-૨૦ જુઓ આગમો (૪૫)

ષડાયતન, ૩૦૮

-ના વિષયો રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ,
વિચારો, ૩૦૮

સદ્ગુરુત્ત્વ, ૧૦૦-૦૪

-નાં પાંચ મહાવ્રત, ૧૦૦

-ના દશ શ્રમણધર્મ, ૧૦૦

-ના સંયમના ૧૭ પ્રકાર, ૧૦૦-૦૧

-ના દશ વૈયાવૃત્ય, ૧૦૧

-ની નવા બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ, ૧૦૧-૦૨

-નાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ૧૦૨

-નાં બાર તપ, ૧૦૨

-ના ચાર નિગ્રહ, ૧૦૨

સદ્દેવત્ત્વ, ૮૪-૧૦૦ જુઓ ઈશ્વરત્ત્વ

સદ્ધર્મત્ત્વ, ૧૦૪

સમભંગી, ૨૩૪-૩૫

સમવાય (પાંચ), ૬૮, ૧૮૮-૮૪

- એટલે શું ?, ૧૮૮

- કાર્ય થવા માટેનાં પાંચ કારણો
(સમવાય) : કાલ, સ્વભાવ, નિપત્તિ,
પૂર્વકૃત, પુરુષકાર (પુરુષાર્થ), ૧૮૮

-નાં વિવિધ સામાન્ય દરોહો, ૧૮૮-૮૧

-ની મોક્ષરૂપી ફલસિદ્ધિમાં આવશ્યકતા,
૧૮૧-૮૩

- સૃષ્ટિકર્તૃત્વવાદ, ૧૮૩-૮૪

- અવતારવાદ, ૧૮૪

સમિતિ (પાંચ), ૧૫, ૨૩

- ઇર્ષ્યા, ભ્રાણા, એપજ્ઞા, આદાનનિરોધ,
ઉત્સર્ગ, ૨૩

સમ્યક્ત્વ, ૧૮૦-૮૨

-ની ત્રણ કક્ષા : ઔપશમિક,
ક્ષયોપશમિક, ક્ષાયિક, ૧૮૦-૮૨

- અને મિથ્યાત્વ, ૧૮૨

સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલ, ૧૩૩-૩૪

સમ્યક્ત્વનાં ૬ સ્થાનક, ૧૩૪-૩૭

૧. આત્મા છે., ૧૩૫-૩૮

૨. આત્મા નિત્ય છે., ૧૩૮-૪૧

૩. આત્મા કર્મનો કર્તા છે., ૧૪૧-૪૪

૪. આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે.,
૧૪૪-૪૬

૫. આત્માનો મોક્ષ છે., ૧૪૬

૬. મોક્ષના ઉપાય છે., ૧૪૬-૪૭

સમ્યક્સ્મૃતિ (૭મું અંગ)નાં ચાર સ્થાન,
૩૨૧-૨૩

- કાયસ્મૃતિ, વેદનાસ્મૃતિ, ચિત્તસ્મૃતિ,
ધર્મસ્મૃતિ, ૩૨૧-૨૩

સમ્યગ્દર્શન, ૧૨૮-૩૪

- એટલે શું ?, ૧૨૮

-ની વ્યાખ્યા, ૧૨૮

- સમ્યક્ત્વ એટલે, ૧૩૨

- સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલ, ૧૩૩-૩૪

સંગીતિ (પરિષદ્), ૨૭૧-૭૨

સંયમના ૧૭ પ્રકાર, ૧૦૦-૦૧

સંયોજન (દશ), ૩૧૩-૧૫

સંવરત્ત્વ, ૧૩૦, ૧૬૩-૬૫

- એટલે શું ?, ૧૬૩

-ના ૫૭ પ્રકાર (૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ,
૧૦ યતિધર્મ, ૧૨ ભાવના, ૨૨
પરિષદ્, ૫ ચારિત્ર), ૧૬૩-૬૫

સંસ્કૃત ભાષામાંના બૌદ્ધ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ,
૨૭૧-૭૨

સંસ્તારક (સંચારો), ૧૮

નમ્મુચારી, ૧૮

શુદ્ધિકૃત્ત્વવાદ, ૧૮૩-૮૪

સ્કંધો (પાંચ), ૨૭૫, ૩૦૫-૦૭

- રૂપસ્કંધ, વિજ્ઞાનસ્કંધ, વેદનાસ્કંધ,
સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, ૩૦૫-૦૭

સ્યાદુવાદ, ૬૫, ૨૩૪-૩૫ જુઓ
અનેકાંતવાદ, જુઓ સમબંગી

સ્વદેશપ્રેમ વિશે બુદ્ધ, ૩૫૯-૬૦

સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય, ૨૩૧ જુઓ
અનેકાન્તવાદ-અન્તર્ગત

હીનયાન, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૭

“... વાચક જોઈ શકશે કે તેમણે બન્ને ધર્મના ઇતિહાસ ને સિદ્ધાન્તોનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપવા માટે તે તે વિષયનો દરિયો ઉલેચ્યો છે... આ ગ્રંથના વાચનથી શ્રી મોહનભાઈની લેખનશૈલીનો પણ પરિચય મળે છે. એક વિષયના અનુસંધાનમાં શું શું લખાયું છે તેનો પરિચય મેળવીને વિષયની સંકલના કરીને તેનું કડીબદ્ધ નિરૂપણ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો પણ અંદાજ આપણને મળે છે.”

આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

ક્ર્ ક્ર્ ક્ર્

“શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઈએ અથાગ મહેનત કરીને આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે, જેમાં તેમની જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઊંડી સૂઝ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી જૈન ધર્મ-દર્શનને વરેલા લેખક નવા વિચારો ઝીલવા એટલા જ ઉત્સુક છે એ સરળતા અને પ્રામાણિકતા પ્રશંસાને પાત્ર છે.... ૧૯૧૪માં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો વિષે ખાસ વ્યવસ્થિત લખાયું નહોતું અને બૌદ્ધ ધર્મ-દર્શનના તો ઘણા ગ્રંથો મળતા પણ નહોતા. એવે સમયે કેટલો પરિશ્રમ કરી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આ નિબંધ તૈયાર કર્યો હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી.”

ડૉ. એસ્ટેર સોલોમન